МАСАВЫЯ РЭПРЭСІІ Ў СССР

У ГІСТАРЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯХ
І КАЛЕКТЫЎНАЙ ПАМЯЦІ

МАСАВЫЯ РЭПРЭСІІ Ў СССР
У ГІСТАРЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯХ І КАЛЕКТЫЎНАЙ ПАМЯЦІ

Мінск
Выдавец Зміцер Колас
2018

УДК 94(47)
ББК 63.3(4Беи)-4
М31

Рэцэнзенты:
доктар гістарычных *Аляксандр Краўцэвіч*,
прафесар Варшаўскага ўніверсітэта (Польшча)
доктар гістарычных навук *Захар Шыбека*,
прафесар Універсітэта ў Тэль Авіве (Ізраіль).

Пры падтрымцы
айчынных і замежных дабрачынцаў,
а таксама
Orsa-Romano Cultural and Educational Foundation Inc.

ISBN 978-985-23-0033-9

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА

У лістападзе 2017 г. у Менску прайшла міжнародная навуковая канферэнцыя, прысвечаная праблематыцы масавых рэпрэсій у СССР у 1920–1980-я гг. Яе ініцыятарам быў Беларускі архіў вуснай гісторыі. Ініцыятыву падтрымаў фонд *Konrad-Adenauer-Stiftung*, Польскі Інстытут у Менску, Лятучы ўніверсітэт (Менск), Інстытут славістыкі Польскай Акадэміі Навук (Варшава), а таксама даследчыкі з Беларусі, Украіны, Польшчы і Расіі. На працягу двух дзён абмяркоўваліся пытанні вывучэння гісторыі палітычных рэпрэсій у СССР, а таксама іх адлюстравання ў калектыўнай памяці.

У гісторыі незалежнай Рэспублікі Беларусь гэта была толькі другая навуковая канферэнцыя, прысвечаная тэматыцы савецкіх рэпрэсій. Першая адбылася ў 1998 г., а яе матэрыялы былі выдадзеныя асобным зборнікам – «Палітычныя рэпрэсіі на Беларусі ў XX ст.» (Рэд. Н. Стужынская, Мінск, 1998). Фактычна, з сярэдзіны 1990-х гг. праблематыка савецкіх рэпрэсій у нашай краіне стала табуяванай тэмай для афіцыйнай гістарычнай палітыкі. І гэта прытым, што яна безумоўна належыць да найбольш прыярытэтных у гісторыі Беларусі XX ст.

Пытанне, чаму адміністрацыя сучаснай Беларускай дзяржавы імкнецца схаваць праўду пра злачынствы ўжо неіснуючага савецкага рэжыму, гучыць рытарычна… Зразумела, што гісторыя савецкіх або камуністычных рэпрэсій прымушае задумацца пра важнасць дэмакратыі і небяспеку канцэнтрацыі ўсёй улады ў адных руках. Апошняе непазбежна ўмацоўвае аўтарытарныя тэндэнцыі ў грамадстве. Гісторыя рэпрэсій – гэта таксама гісторыя пра каштоўнасць незалежнага ад дзяржавы суда і свабоды слова, гэта разуменне неабходнасці пабудовы грамадства свабодных людзей, а не ператварэнне грамадзян у «вінцікі» дзяржаўнага механізма. Усё ж, сапраўды, як калісьці пісаў Кастусь Каліноўскі ў «Мужыцкай праўдзе»: «…Не народ зроблены для ўраду, а ўрад для народу!» На жаль,

каб зразумець значэнне гэтых слоў, трэба было перажыць трагедыю Курапатаў…

Сёння надзвычай важна асэнсаваць гэтую трагедыю і яе сацыяльныя наступствы, зразумець вытокі і механізмы палітычных рэпрэсій, каб не дапусціць іх паўтарэння ў той або іншай форме. Менавіта гэтаму прысвечаны зборнік і сабраныя ў ім аналітычныя тэксты і дакументы. Аўтары даследаванняў распавядаюць не толькі пра драматычныя падзеі 1920–1930-х гг., апафеозам якіх стаўся г. зв. «Вялікі тэрор». У артыкулах і апублікаваных дакументах асвятляюцца буйнейшыя рэпрэсіўныя аперацыі «ЧК»–АДПУ–НКУС, у т. л. знішчэнне сялянства падчас расправы з г. зв. «кулакамі», Галадамор ва Украіне, вынішчэнне інтэлігенцыі з дапамогай «нацыянальных» аперацый НКУС СССР, рэпрэсіі перыяду Другой сусветнай вайны і першага пасляваеннага дзесяцігоддзя. У прыватнасці, звяртаецца ўвага на ўдзел органаў савецкай улады ў арганізацыі г. зв. «народнага бунта» супраць «польскіх паноў» у Заходняй Беларусі, дэпартацыі польскага насельніцтва з тэрыторыі Заходняй Украіны ў 1940 г., расстрэлы зняволеных у турмах НКУС БССР у чэрвені 1941 г., карныя аперацыі савецкіх партызан супраць «сацыяльна чужых» у перыяд нямецкай акупацыі Беларусі ды інш.

Аналіз палітыкі пасляваеннай саветызацыі Беларусі і Украіны сведчыць пра рэпрэсіўны характар самой прыроды савецкага палітычнага рэжыму, які праяўляўся амаль ва ўсіх галінах жыцця ў СССР і дапамог гэтаму рэжыму праіснаваць да канца ХХ ст.

Наступствам масавых рэпрэсій прысвечаныя даследаванні калектыўнай памяці, дзе асаблівую ролю адыгрывае метад вуснай гісторыі. Беларускія даследчыкі засяродзілі ўвагу на месцах масавых расстрэлаў (урочышчы Курапаты пад Менскам і Хайсы пад Віцебскам), якія павінны стаць агульнанацыянальнымі месцамі памяці пра перажытую трагедыю. Гэтыя тэксты прымушаюць яшчэ раз задумацца пра свядомасць і ўзровень культуры тых чыноўнікаў і бізнесоўцаў, якія адмаўляюць належнае ўшанаванне памяці загінулых і спрабуюць займацца бізнесам літаральна на магілах.

Правядзенне канферэнцыі і выданне гэтага зборніка стала магчымым дзякуючы вялікай арганізацыйнай працы супрацоўнікаў

Беларускага архіва вуснай гісторыі, актыўнасці гісторыкаў і даследчыкаў памяці, а таксама падтрымцы Польскага Інстытута ў Менску, фондаў *Konrad-Adenauer-Stiftung* і *Orsa-Romano Cultural and Educational Foundation Inc.*, якія адгукнуліся на ініцыятыву беларускіх навукоўцаў.

Аляксандр Смалянчук
Олена Кондратюк

Палітычныя рэпрэсіі ў СССР у даследаваннях

Да праблемы новых накірункаў у вывучэнні савецкіх рэпрэсій у Беларусі

Аляксандр Смалянчук,
доктар гіст. навук (Варшава)

Ідэя гэтага рэферату нарадзілася падчас экспедыцый Беларускага архіва вуснай гісторыі[*]. У аповедах рэспандэнтаў з Заходняй Беларусі пра падзеі Другой сусветнай вайны даволі часта прысутнічалі сюжэты пра забойствы зямянаў, асаднікаў, «гаёвых» ды іншых «контррэвалюцыйных элементаў» сялянамі, прадстаўнікамі вясковых «рэвалюцыйных камітэтаў» або партызанамі. Гэтыя падзеі даследчыкі часта трактуюць як праявы стыхійнага сялянскага бунта, «бязсэнсоўнага і бязлітаснага»…

Але, слухаючы аповеды пра трагічныя падзеі 1939–1945 гг. прыходзіш да думкі, што насамрэч «бунт» быў арганізаваны савецкай уладай і яе карнымі органамі. Паспрабую праілюстраваць гэта лёсам прадстаўнікоў роду Скірмунтаў.

Скірмунты, прынамсі, з XVI ст. валодалі землямі на беларускім Палессі, а ў XIX ст. стварылі у Парэччы на Піншчыне буйны прамысловы комплекс і ператварыліся ў дынастыю прадпрымальнікаў. Калі казаць пра беларускую буржуазію, то менавіта яны былі найбольш яскравымі яе прадстаўнікамі. Пры гэтым Раман Скірмунт з Парэчча ў 1918 г. змагаўся за незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі, а ягоны стрыечны брат Канстанцін з Моладава (Кобрынскі пав.) у 1920–1921 гг. быў міністрам замежных спраў Польскай дзяржавы.

1 верасня 1939 г. нападам нацысцкай Германии на Польшчу па-

* Беларускі архіў вуснай гісторыі. [Электронны рэсурс] – 02. 08. 2018. – Рэжым доступу: http://www.nashapamiac.org/archive/home

чалася Другая сусветная вайна. У той час паўночна-ўсходнія ваяводствы Другой Рэчы Паспалітай многім здаваліся найлепшым прытулкам ад вайны. Але 17 верасня 1939 г. войскі СССР здзейснілі акт агрэсіі супраць Польшчы. Супраціў ім аказаў фактычна толькі Корпус аховы памежжа, які, аднак, не меў шансаў спыніць савецкае ўварванне. Галоўныя сілы Войска польскага змагаліся супраць нямецкіх армій. Вядомы загад маршала Рыдза-Сміглага ад 18 верасня, у якім галоўнакамандуючы распарадзіўся не ўступаць у бой з савецкімі войскамі, а працягваць барацьбу на нямецкім фронце, толькі ўзмацніў дэзарыентацыю. Магчыма, маршал лічыў, што Сталін збіраецца ваяваць супраць Германіі. Насамрэч, кіраўніцтва СССР дзейнічала ў адпаведнасці з тайнымі пратаколамі «пакта Молатава-Рыбентропа».

Важным складнікам агрэсіі супраць Польшчы была дзейнасць «аператыўна-чэкісцкіх груп» (АЧГ), якія непасрэдна прычыніліся да трагедыі сацыяльна і нацыянальна «чужых». Загад аб іх стварэнні быў падпісаны наркамам унутраных спраў СССР Лаўрэнціем Берыем яшчэ 8 верасня, а праз тыдзень з’явілася дырэктыва НКУС СССР № 20177[1], якая вызначала задачы АЧГ. Асноўныя з іх варта пералічыць:

1. Немедленно занять все учреждения связи: телеграф, телефон, радиостанции и радиоузлы, почты, поставив во главе органов связи надежных людей.

2. Немедленно занять помещения государственных и частных помещений банков, казначейств и всех хранилищ государственных и общественных ценностей и взять на учет все ценности, обеспечив их хранение.

3. Оказать всяческое содействие политотделам армии и прикомандированным к ним работникам в немедленном занятии типографий, редакции газет, складов бумаги и налаживании изданий газет.

4. Немедленно занять все государственные архивы, в первую очередь архив жандармерии и филиалов 2-го Отдела Генштаба (экспозитуры, пляцувок – органов разведки).

5. В целях предотвращения заговорщической предательской ра-

боты – арестуйте и объявите заложниками крупнейших представителей помещиков, князей, дворян и капиталистов.

6. Арестуйте наиболее реакционных представителей правительственных администраций, руководителей местной полиции, жандармерии, пограничной охраны и филиалов 2-го Отдела Генштаба, воевод и их ближайших помощников, руководителей к/р партий. […] Аресты духовных лиц пока не производить, особенно католиков.*

7. Занять тюрьмы, проверить весь состав заключенных. Всех арестованных за революционную и проч. антиправительственную работу освободить, использовав при этом мероприятия для вербовки агентуры и проведения политработы среди населения. Организовать новую тюремную администрацию из надежных людей во главе с одним из работников НКВД, обеспечив строгий режим содержания арестованных.

8. Одновременно с проводимыми операциями разверните следствие заключенных, к/р организаций с задачей вскрытия подпольных к/р групп и лиц, ставящих целью проведение диверсии, террора, повстанчества и к/р саботажа. Лиц, изобличенных следствием в организации политических эксцессов и открытых к/р выступлениях, арестовывать немедленно.

9. Приступить к созданию агентурно-осведомительной сети с расчетом охватить в первую очередь государственный аппарат, к/р буржуазные помещичьи круги и политические партии. Особое внимание уделить быстрой организации осведомительной сети в редакциях газет, в культурно-просветительских учреждениях, продскладах, в штабах, в рабочих гвардиях и крестьянских комитетах.

10. Принять меры к выявлению и аресту агентов провокаторов жандармерии, политической полиции и филиалов 2-го Отдела Генштаба, использовав для этого изъятый архив.

11. […] Провести регистрацию и изъятие у всего гражданского

* к/р – абрэвіатура, прынятая ў справаводстве НКУС, якая прачытваецца як «контррэвалюцыйны(ая)».

населения огнестрельного оружия (нарезного), взрыввеществ и радиопередатчиков. […]

14. Работникам НКВД принять активное участие в подготовке и проведении временных управлений – народных собраний – украинского, белорусского и польского. Для обеспечения усиленного проведения народных собраний наладить необходимую агентурно-оперативную работу по выявлению и репрессированию к/р организаций, групп и лиц, противодействующих и срывающих организацию новой власти.

15. Принять активное участие в организации временного управления рабочей гвардии и крестьянских комитетов, обратив при этом серъезное внимание на предотвращение проникновения в их состав, во враждебных целях, к/р и провокаторских элементов.

16. Конфискации фуража и продовольствия у населения избегайте. Необходимый фураж и продовольствие покупайте у населения за наличные в советских рублях, объявив населению, что стоимость (курс) рубля равняется стоимости (курсу) злотого. […]

У Беларускай асобнай вайсковай акрузе планавалася стварыць чатыры АЧГ, але, насамрэч, было створана значна болей. У Палескім ваяв. дзейнасць аператыўна-чэкісцкіх груп узначаліў лейтэнант дзяржбяспекі Сяргей Духовіч[2], які па выніках гэтай аперацыі ўжо 2 лістапада атрымаў пазачарговае званне капітана і ўзначаліў Упраўленне НКУС Пінскай вобл.

Арышты і расправы з «контррэвалюцыйным элементам» распачаліся ўжо ў першыя дні савецкага наступлення. 22 кастрычніка 1939 г. Л. Цанава давёў кіраўніку камуністаў БССР Панцеляймону Панамарэнку статыстыку арыштаваных «ворагаў». Усяго «было арыштавана 4 315 чал. З іх: 1) буйных прадстаўнікоў памешчыкаў, князёў, дваран і капіталістаў, якія падазраваліся ў шпіянажы – 500 чал.; 2) рэакцыйных прадстаўнікоў урадавай адміністрацыі: а) ваяводаў, старастаў, намеснікаў ваяводаў і старастаў, бурмістраў і іх бліжэйшых памочнікаў – 401; б) кіраўнікоў мясцовых органаў паліцыі, жандармерыі, пагранічнай аховы і 2-га Аддзела польгенштаба – 716; 3) кіраўнікоў і актыўных членаў контррэвалюцыйных партый – 640; 4) бандытаў – 125; 5) кулакоў, якія збеглі з СССР

у Польшчу, звязаных з польскай разведкай – 90; 6) агентаў польскай разведкі і правакатараў – 512; 7) белагвардзейцаў, удзельнікаў белагвардзейскай манархічнай арганізацыі – 28; 8) агентаў паліцыі і жандармерыі – 595; 9) агентаў германскай разведкі – 3; 10) асаднікаў, звязаных з польразведкай – 117; 11) абвінавачаных у шпіянажы – 323; 12) іншы контррэвалюцыйны элемент – 265»[3].

Звесткі пра наступ Чырвонай арміі адразу змянілі атмасферу ў паўночна-ўсходніх ваяводствах Польшчы, якія зноў станавіліся Заходняй Беларуссю. Зямля, якая шматлікім польскім бежанцам здавалася спакойным прытулкам ад жахаў вайны, ператварылася ў сапраўднае пекла. Ядвіга Скірмунт, якая сустрэла гэтыя верасьнёвыя дні ў маёнтку Грушава разам з пісьменніцай Марыяй Радзевічуўнай, пазней успамінала, як нахабна і агрэсіўна пачала сябе паводзіць вясковая моладзь. Сяляне рэгулярна прыходзілі ў сядзібу з вобыскам, падчас якога знікалі розныя каштоўныя рэчы. Адзін з візіцёраў, колішні вучань школы, дзе Ядвіга Скірмунт нейкі час настаўнічала, звярнуўся да яе: «Пані нам некалі казала пра нейкага Езусіка, нам ніякага Езусіка не трэба…»[4]

Сапраўды, калі выдаліць Хрыста, а разам з ім і пэўныя маральныя нормы, калі перастае дзейнічаць закон і права, то… ўсё дазволена! Бальшавізм, як і нацызм, насамрэч «вызваляў». Вось толькі не ад «прыгнёту эксплуататараў», а ад тых маральных каштоўнасцяў, якія сталі асновай чалавечай цывілізацыі і гарантам яе развіцця.

Зноў Ядвіга Скірмунт: «З першых дзён прыходу на нашыя землі бальшавіцкіх войск пачаліся забойствы. Падвучаная і пэўная сваёй беспакаранасці вёска пачала забіваць палякаў, ці то быў памешчык, салдат або чыноўнік. Найбольш жахліва ўвайшла ў гісторыю тых дзён вёска Падзяменне. Там загінуў шляхетны ляснічы Турчанінаў з сынам, нават не паляк, але жанаты з полькай, адпаведна іх дом быў польскі і каталіцкі; загінуў войт нашай гміны; некалькі суседзяў з сынамі; адступаючыя паасобныя салдаты ды інш. […] З боку Моладава ўсё яшчэ была тая ж смяротная цішыня. Але аднойчы хтосьці, што ішоў з тых ваколіцаў, паведаміў, што брат Генрык забіты!»[5].

Для Марыі Радзевічуўны і Ядвігі Скірмунт усё скончылася параўнальна добра. Мясцовы сялянскі камітэт вывез іх у Кобрын,

каб без перашкод завяршыць рабунак маёнтка. У лютым 1940 г. яны здолелі выехаць у Варшаву.

Асобнай увагі патрабуе згадка ў гэтых успамінах в. Падзяменне на Кобрыншчыне. У верасні 1939 г. у яе наваколлях быў сфарміраваны «атрад самааховы» Савы Дранюка, які нападаў на невялікія групы польскіх салдат і афіцэраў, рабаваў і забіваў цывільнае насельніцтва, у першую чаргу бежанцаў. Беларускі даследчык Ігар Мельнікаў нават назваў Падзяменне «беларускай Катынню»[6]. Дранюк і бандыты з ягонага атрада арганізавалі сапраўднае паляванне на людзей у ваколіцах вёскі.

У 2008 г. салдаты 52 асобнага пошукавага батальёна Міністэрства абароны Беларусі правялі эксгумацыю астанкаў загінулых у Падзяменні. Былі знойдзены парэшткі 42-х чалавек. Сярод забітых былі польскія паліцэйскія, вайскоўцы, а таксама цывільныя грамадзяне, у т. л. жанчыны. У згаданай публікацыі Мельнікаў выказаў меркаванне, што частка расстраляных былі пасажырамі цягніка, які трапіў пад бамбёжку ў ваколіцах Кобрына.

З'яўленне атрада Дранюка ды іншых падобных загадзя рыхтавалася савецкімі спецслужбамі. Польскі гісторык Ежы Мілеўскі, спасылаючыся на рукапіс камуніста Васіля Ласковіча, паведаміў пра дзейнасць былога сакратара Берасцейскага акружнога камітэта КПЗБ Івана Тарасюка. Ужо 15 жніўня 1939 г. той пачаў ствараць партызанскія атрады ў наваколлях Берасця. 1 верасня ў Жабчыцах быў арганізаваны «штаб паўстанцкага руху». Таксама ствараліся канспіратыўныя «рэвалюцыйныя камітэты» і «атрады самаахова»[7]. 12 верасня Тарасюк пачаў перавод паўстанцкіх груп у раён Пінска.

Паводле ўспамінаў камуніста Несцера Андраюка, 16 верасня быў створаны «Паўстанцкі рэвалюцыйны штаб», які кіраваў усімі атрадамі на Піншчыне. Кіраўнікамі «штаба» былі Малец і Рыгор Сіткавец[8]. Магчыма, якраз яны мелі дачыненне да стварэння «рэвалюцыйнага камітэта» ў в. Моталь, які расправіўся са Скірмунтамі з Моладава.

Верасень 1939 г. у Заходняй Беларусі стаўся таксама трагедыяй асаднікаў і леснікоў. Паводле падлікаў Яніны Стобняк-Смагажэўскай, былі забіты жыхары 29 асад, у т. л. 13 асад Палеска-

га ваяв.[9] Аператыўныя справаздачы НКУС за кастрычнік 1939 г. утрымліваюць даволі шмат інфармацыі пра расправы і самасуд. Так, напр., 14 кастрычніка ў в. Жарабковічы Баранавіцкага пав. мясцовым сялянскім камітэтам былі арыштаваны асаднікі Баляслаў Пік і Юзаф Прушынскі. Было вырашана пад канвоем «народнай міліцыі» даставіць іх у мястэчка Ляхавічы, але «міліцыянеры» (Уладзімір Дмітрук, Фёдар Таранда, Павел Русак і Сяргей Новік) адвялі іх на 100–200 м і расстралялі. Пазней апраўдваліся, што асаднікі нібыта спрабавалі збегчы[10].

Аўтар справаздачы асудзіў самасуд і прывёў фрагмент «неправільнага» інструктажа «міліцыянераў» у Часовым кіраванні Беластока: «Смотрите, вы там встретитесь с осадниками, это бывшие военные люди, с ними особо не церемоньтесь, а если кого-либо и прихлопнут, то тот отвечать не будет…»[11]

Асуджэнне з боку супрацоўніка НКУС здзіўляе, бо камуністы ў Беластоку, насамрэч, толькі выконвалі рэкамендацыі вышэйшых партыйных кіраўнікоў. Вось, напрыклад, што казаў П. Панамарэнка на нарадзе старшынь Часовых упраў у Заходняй Беларусі 4 кастрычніка: «Тут дело обстоит так. Осадники – более-менее установившаяся категория. В отношении этих осадников, что нужно сказать: если крестьяне дадут им в морду, мы возражать не будем, но и произвола мы допускать не будем. Другое дело в отношении тех осадников, которые имея 40–50–60 и больше гектаров земли никогда не работали, жили за счет эксплуатации крестьянского труда, и если этих осадников крестьяне потребушат, пускай на здоровье дают. Ничего плохого от этого не будет. Крестьяне достаточно натерпелись от этих мерзавцев»[12].

Падчас экспедыцый па вуснай гісторыі ў в. Парэчча Марыя Новік (1921 г. нар.) распавяла пра забойства «рэвалюцыянерамі» свайго бацькі «гаёвага» Даўкшы. Уляна Мельнік (1923 г. нар.) прыгадала забойства «гаёвага» ў в. Чамярын ды інш.

Трэба адзначыць, што пазіцыя беларускага сялянства не была аднастайнай. Як архіўныя, так і вусныя крыніцы сведчаць пра спробы сялян, асабліва старэйшага пакалення, дапамагчы тым, каго пераследавала новая ўлада і яе мясцовыя памагатыя. Характарызуючы

сітуацыю, Ежы Мілеўскі сцвердзіў, што рэпрэсіі таксама закранулі праваслаўных беларусаў, якія крытычна ставіліся да дзейнасці «рэвалюцыйных камітэтаў» і спрабавалі не дапусціць забойстваў[13].

Здаецца, толькі ва ўспамінах савецкіх і партыйных дзеячаў адлюстравалася «бязмежная радасць» пінчукоў з нагоды з'яўлення чужога войска. Гэтай па-савецку ідэалагізаванай радасцю перапоўнены, напрыклад, старонкі адпаведнага раздзела кнігі з серыі «Памяць», прысвечанай Пінску (1998)[14]. Нават арышты і дэпартацыі 1939–1941 гг. тлумачацца барацьбой з антысавецкімі арганізацыямі, якія нібыта рыхтавалі паўстанне за адраджэнне Польшчы (?!).

Успаміны Гераніма Тукальскага-Нелюбовіча малююць цалкам іншую карціну панавання ў Пінску «першых саветаў». Яе пісаў чалавек, для якога крах Польскай дзяржавы быў асабістай трагедыяй. Ён хаваўся ў Пінску на кватэры знаёмага габрэя Абрама і атрымліваў ад яго інфармацыю пра тое, што адбывалася ў горадзе і наваколлях. Аўтар успамінаў прыгадаў масавыя затрыманні інтэлігенцыі, зямян і чыноўнікаў у першыя дні новай улады. Іх змясцілі ў турму, дапыталі, запісалі дадзеныя і… выпусцілі.

Сярод часова затрыманых аказаліся Раман, Алена і Баляслаў Скірмунты, якія прыехалі ў Пінск з Парэчча, а таксама Багдан Скірмунт[15]. Пад арыштам засталіся толькі найбольш вядомыя чыноўнікі, у прыватнасці, Ст. Алявіньскі, які пазней быў вывезены ў Архангельскую вобл., дзе загінуў, а таксама прэзідэнт Пінска Ежы Алдакоўскі. Лёс апошняга невядомы, але хутчэй за ўсё і ён загінуў недзе на Поўначы СССР.

Успаміны ўтрымліваюць даволі шмат інфармацыі пра трагічны лёс зямян і паводзіны мясцовага сялянства. Так, з Жыткавіч у пінскі шпіталь сяляне прывезлі смяротна параненага Тадэуша Рыдзеўскага, які застаўся ў вёсцы, бо меў добрыя адносіны з сялянамі. Аднак прыйшла банда з іншай вёскі, якая схапіла яго і пачала здзекавацца. Рыдзеўскі здолеў вырвацца, дабраўся да свайго дому і стрэліў з рэвальвера сабе ў скроню. Яшчэ жывога «добрага пана» даставілі ў шпіталь, дзе той неўзабаве памёр. У маёнтку Падхацце каля Пінска быў забіты сялянамі памешчык Бакуненка. Уладальнік маёнтка Заполле Стэфан Плятэр разам з добрым знаёмым Рамана Скірмунта

Янам Сянкевічам згінулі без звестак, спрабуючы дабрацца да зоны нямецкай акупацыі.

Геранім Тукальскі-Нелюбовіч таксама распавёў пра забойства Скірмунтаў у Моладаве. Гэтая трагедыя ўжо апісана польскай даследчыцай Марыяй Новак-Келбіковай, якая выкарыстала ўспаміны Канстанціна Скірмунта, Гераніма Тукальскага-Нелюбовіча, Анджэя Цеханавецкага, ксяндза Станіслава Рыжко ды інш.[16] Публікацыя мемуараў колішняга настаўніка школы ў Моладаве Ежы Атлоўскага, а таксама вусныя ўспаміны вядомага польскага гісторыка Анджэя Цеханавецкага (1924–2015, запіс 2006) і старэйшых жыхароў вёсак Моладава і Моталь, дазваляюць удакладніць абставіны гэтай трагічнай падзеі.

У сярэдзіне верасня маёнтак у Моладаве стаўся месцам прытулку для многіх сваякоў і знаёмых Генрыка і Канстанціна Скірмунтаў. Прынамсі, А. Цеханавецкі, які ў той час разам з маці таксама быў у Моладаве, прыгадваў княжну Друцкую-Любецкую з Пазнаньскага з апякункай Карлоўскай, дачку інжынера Кербедзя і Ельскую[17]. У гаспадарчых забудовах спыніўся атрад паліцыі з Беластока, які суправаджаў важныя дакументы.

У палацы не было радыё, і навіны даходзілі да яго жыхароў са спазненнем. 17 верасня Мацільда Цеханавецкая і Ельская паехалі ў Парэчча, дзе было радыё. Вярнуліся ашаломленыя: СССР напаў на Польшчу. Ляснік Моладаўскага маёнтка Генрык Жаброўскі пазней успамінаў, што ў размове з ім увечары 17 верасня Генрык Скірмунт прызнаўся, што верыць у Божае заступніцтва, якое і ў гэты раз абароніць Моладава, а таксама паведаміў, што тэлефанаваў у нейкі маёнтак, што знаходзіўся паблізу мяжы з СССР. Ягоны гаспадар нібыта распавёў, што савецкія войскі захоўваюцца прыстойна, не дазваляюць сялянскіх рабункаў[18]. Ці была гэта праўда, ці звычайны падман, сёння мы ўжо не даведаемся. Гаспадары палаца Генрык, Канстанцін і Марыя Скірмунты і іх госці засталіся чакаць прыходу «прыстойных» савецкіх войск.

Аднак удзень 18 верасня ў Моладаве з’явіўся ўзброены атрад «рэвалюцыйнага камітэта» з блізкага Моталя, дзе ўжо ўсталявалася новая ўлада. Папярэдне адтуль патэлефанавалі ў палац з патраба-

ваннем здаць зброю. Генрык Скірмунт згадзіўся, і паляўнічая зброя была прыгатавана для перадачы. Узброеныя маталяне з чырвонымі павязкамі зайшлі ў палац, забралі зброю і пачалі вобыск. У гэты час сяляне з Моладава запоўнілі маёнтак, забралі коней, аўтамашыну, але, як засведчыў Е. Атлоўскі, не было ні рабунку, ні агрэсіі ў дачыненні да Скірмунтаў ды іх гасцей[19].

Падчас вобыску была знойдзена зброя, якую пакінула беластоцкая паліцыя, не паведаміўшы гаспадарам. У выніку Генрыка і Марыю Скірмунтаў забралі ў Моталь як закладнікаў. Канстанцін Скірмунт быў паралізаваны і не мог рухацца, яго пакінулі ў палацы. Іншых, у т. л. манахінь-уршулянак, адвялі ў сутарэнні і пакінулі пад узброенай аховай. Пазней да іх далучылі яшчэ і настаўніка Атлоўскага. Сітуацыя была трагічная. Але ўсё змянілася 19 верасня, калі ў Моладава ўступіў атрад Войска польскага. Адбыўся бой, падчас якога салдаты падпалілі хаты і царкву[20]. У выніку большая частка вёскі, у якой жылі амаль 3 тыс. чалавек, была спалена. Канстанцін Скірмунт прыгадваў, што яго вывозілі праз палаючае Моладава[21]. Вайскоўцы расстрэльвалі тых, хто аказаў супраціў або выклікаў падазрэнні і не здолеў збегчы. Цеханавецкі прызнаўся, што маці закрывала ягоныя вочы, але адзін эпізод расстрэлу ён убачыў цалкам…[22]

Увечары польскі атрад накіраваўся на Камень Кашырскі, забраўшы з сабою Канстанціна Скірмунта і гасцей маёнтка. А 20 верасня Генрыка і Марыю Скірмунтаў правезлі праз спаленую вёску са словамі: «Глядзіце, што вашыя людзі нарабілі». Гаспадара маёнтка падазравалі ў тым, што менавіта ён па тэлефоне выклікаў вайсковую падмогу, якая і расправілася з Моладавам. У той жа дзень Генрыка і Марыю жорстка забілі паблізу Моладава.

Падчас знаходжання ў Варшаве Канстанцін Скірмунт праз нямецкую дыпламатыю паспрабаваў даведацца пра лёс брата і сястры. Адказ прадстаўніка савецкага пасольства можна лічыць узорам характэрнай для савецкай дыпламатыі і ідэалогіі бессаромнай хлусні. У афіцыйным дакуменце паведамлялася, што яны былі забіты 20 верасня «польскімі сялянамі» (?!)[23]. Відавочна, што расправы з зямянамі, леснікамі і польскімі службоўцамі «першыя саветы»

імкнуліся прадставіць у Еўропе як вынік ўнутрыпольскага сацыяльнага канфлікту.

Тукальскі-Нелюбовіч, назіраючы са свайго сховішча за тым, што адбывалася на Піншчыне, пісаў пра нязменнасць бальшавіцкіх планаў вынішчэння зямян і інтэлігенцыі. Пры гэтым ён адзначыў пэўныя змены ў формах гэтага вынішчэння, звязаныя з выкарыстаннем мясцовага насельніцтва і імкненнем прадставіць гвалт і забойствы людзей наступствамі «капіталістычнага ладу»: «Новыя ўлады не прыкладалі ўласных рук [да забойстваў]. Але толькі на першы погляд. Там, дзе нейкі бездапаможны і блізарукі буржуй неразумна ўпарціўся і сядзеў на месцы, а навакольныя ці мясцовыя сяляне былі настолькі «несвядомыя», што дазвалялі гэта, то прыязджаў нехта з камісараў […] і паказваў правільны шлях. Так было ў Парэччы, толькі што там канец быў значна горшы і смяртэльна трагічны.

Дарэчы, а навошта забіваць на месцы? Тыя, хто здолеў перажыць першую завіруху і «народны гнеў» пазней сістэматычна адсочваліся і вывозіліся. Нават слядоў не засталося. Так было з Бодзё (Багданам – *А. С.*) Скірмунтам з Альбрэхтова. Спачатку яго арыштавалі (так было прынята), потым выпусцілі (такая была практыка), а ён замест таго, каб зрабіць адзіную лагічную выснову і збегчы, застаўся ў сваім маёнтку. І, урэшце, у навагоднюю ноч 1940 г. яго забралі з дому…»*

7 кастрычніка 1939 г. паблізу Парэчча былі забітыя Раман Скірмунт і ягоны швагер Баляслаў Скірмунт. Аднавіць гэтую трагедыю дазволілі ўспаміны пляменніцы Рамана Скірмунта Вацлавы Нээф і вусныя аповеды старэйшых жыхароў Парэчча і наваколля.

Напрыканцы верасня Раман і Баляслаў Скірмунты вырашылі вярнуцца з Пінска ў Парэчча. У вёсцы Скірмунта вельмі шанавалі,

---

* Tukalski-Nielubowicz H. Pół wieka wspomnień. Cz. 2. W siodle 1926–1939. K. 31. Паводле кнігі «Памяць» (Пінскі раён), Багдан Скірмунт быў арыштаваны ў лістападзе 1939 г. і памёр у зняволенні ў сакавіку 1940 г. ягоная жонка Леакадзія і сын Павел былі высланы ў Казахстан. Высылку перажылі (Дваране Пінскага пав., якія загінулі або былі рэпрэсаваны ў канцы 1939–1940 г. // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінскага раёна. Мінск, 2003. С. 214).

і, магчыма, ён якраз разлічваў на дапамогу вяскоўцаў. Тым больш, што ў Пінску ўжо распавядалі як пра факты «стыхійных» забойстваў і расправаў з землеўласнікамі, так і пра эпізоды, калі жыхары палескіх вёсак ратавалі іх ад рэпрэсій з боку новай улады. Праз даверанага чалавека (лёкая Алеся) ён перадаў ліст Вацлаве Нээф. Яна жыла ў апусцелай плябаніі ў Парэччы і, дзякуючы мужу, які быў грамадзянінам Германіі, адчувала сябе больш-менш упэўнена. Савецкая ўлада нямецкіх саюзнікаў не крыўдзіла.

Каб вярнуцца ў Парэчча, патрэбны быў дазвол новай мясцовай улады. В. Нээф прыгадала, што «камісар» Марозаў, які знаходзіўся ў Парэччы, дазволіў вяртанне з умовай, што Скірмунт не будзе ўмешвацца ў справы вясковага «Рэвалюцыйнага камітэта». Яна таксама распавяла, што не раіла Скірмунту вяртацца, бо згаданы Камітэт ужо пачаў расправы. Адной з першых ахвяр стаў ляснік Яворскі.

Аднак Раман і Баляслаў Скірмунты ўсё ж прыехалі ў Парэчча і пасяліліся таксама ў плябаніі. Р. Скірмунт, як і Нээфы, амаль не пакідаў будынку. Магчыма, у Парэччы ён даведаўся пра трагічны лёс сваякоў з Моладава.

Праз некалькі дзён пасля вяртання жыхароў плябаніі ўначы абудзіў адзін з парэцкіх сялян, які паведаміў, што «рэвалюцыйны камітэт» прыняў рашэнне расстраляць Скірмунтаў, і параіў ім уцякаць. Паводле ўспамінаў В. Нээф, Раман Скірмунт не паверыў і не хацеў пакідаць вёску, але ўрэшце паддаўся ўгаворам і заявіў, што раніцай яны паедуць вузкакалейкай да Янава, а адтуль чыгункай да Пінска.

Аднак іх апярэдзілі. Раніцай 6 кастрычніка Скірмунтаў арыштавалі ўзброеныя «камітэтчыкі» і памясцілі ў карцар былой управы гміны. Раніцай наступнага дня арыштаваных пасадзілі на воз і заявілі, што павязуць у Пінск на допыт. Муж Вацлавы Нээф адразу ж пайшоў да «камісара» Марозава, і той пацвердзіў, што арыштаваных павязуць у Пінск. Насамрэч, яны былі расстраляныя ў лесе «Корань» паміж вёскамі Велясніца і Кажанёва (8–10 км ад Парэчча).

Вясковыя суразмоўцы пацвердзілі спадзяванні Скірмунта на дапамогу сялян. Марыя Кучынская (1919 г. нар.): *Быў пэўны на свой*

народ, бо він яго не обіжаў. Ён мог уцячы, але думаў, што прыйдуць Саветы і разбяруцца[24].

Яна ж прыгадала ягоныя словы пасля вяртання ў Парэчча: *Він хаціў так: Знаю, шчо ўжэ не памешчык, такі ж робочы, як і ўсі. Я буду робыты, але трэба, коб прыйшло начальство […] Ну, ідітэ, забырайтэ ўсё мае багатво. Но рабітэ. А я посмотру, як вы будытэ робіты. Маладнякы шчэ ж вы, ныц ны знаетэ.*

Спадзяванне Рамана Скірмунта на сустрэчу і размову з «начальствам» пацвердзілі і іншыя суразмоўцы. Але гэтага спаткання не адбылося. «Начальства» (рэспандэнты прыгадвалі прозвішчы «камісараў» Холадава, Кавалёва і Маскалёва) не збіралася сустракацца з уладальнікам маёнтка. Магчыма, якраз гэтыя «камісары» (часцей вясковыя суразмоўцы згадвалі Холадава) і стаялі за спіной забойцаў (Фёдар Хвясюк, 1912 г. нар.; Анастасія Вакульчык, 1911 г. нар. ды інш.).

Забойству папярэднічаў агульны сход, які павінен быў стаць «народным судом» над памешчыкам. Пра яго распавёў былы шафёр Рамана Скірмунта Мікалай Куцко (1911 г. нар.): *У 39 годзе Саветы сабралі суд: Што будзем рабіць са Скірмунтам? Некаторэ казалі, хай ён ідэ да сваіх лёкаеў на калёнію, і хай яны яго кормяць. Другія казалі, што трэба выдзяліць яму пакой у палацы. Хай там жыве. Ніхто не хацеў забіваты. Тады выступіў камісар Холадаў: «Вы ня знаеце, што такое памешчык, а мы знаем. Он і конюхам работаць можа, але возьме хлеў зачыніць, падпаліць, цялё на плечы, бяжыць і крычыць «Спасайте!» По-мойму такім як Скірмунт не далжно быць места на земле».*

Сярод парэчан знайшліся людзі, якія прыслухаліся да гэтага меркавання. Суразмоўцы асуджалі іх: *А між людьмы ўсякы ест. Е подхалімы такы* (Рыгор Цярэшка, 1932 г. нар.); *Люды, шчо забылы Скірмунта, булы гулякамы, любылы выпыты, пагуляты* (Фёдар Хвясюк).

Калі Рамана і Баляслава Скірмунтаў везлі на смерць, нехта з парэчан паспрабаваў заступіцца: «*Шчо вы робытэ? Куды вы ёго выдэтэ?» І почуў у адказ: «Моўчы, бо і тобі гэтэ будэ шчэ!*» (Анастасія Вакульчык).

Марыя Нікалайчык (1920 г. нар.) распавяла, што людзі плакалі, а Скірмунт сказаў: «*Я з вамы прошчаюса назаўсёды. Спадзяюся, што нікому не зрабіў кепскага*». У адказ на пытанне, чаму ж вы не абаранілі чалавека, суразмоўцы разводзілі рукі і адказвалі: «*А як жа абароніш? Нічога не зробіш!*» (Марыя Кучынская).

Прыгадвалі, што перад смерцю Раману Скірмунту загадалі адвярнуцца ад забойцаў. Ён адмовіўся: «*Я ад людзей ніколі не адварочваўся*». І дадаў: «*Я б вам не саветаваў гэта рабіць, бо вы маладыя. Я ўжо аджыў сваe гады*» (Анастасія Вакульчык). У аднаго з забойцаў нават ружжо з рук выпала. Але сваю злачынную справу яны давялі да канца. Галоўным выканаўцам быў Сільвестр Лукашык (вясковае прозвішча «Соловэй»).

Найбольш поўны аповед пра забойства «пана» належаў Мікалаю Калбаску (1925 г. нар.) з в. Рудка. Прывяду фрагмент інтэрв'ю, запісанага ў 2004 г.:

Бачыў, як вызлы ёго стpаляты […] Мы, хлопчыкі тагді короў паслы. Гадоў 14 було. Ёго вызлы, кучар сыдіў, пара коней з Парычча, і тры ішлі з ружжамі ззаду. А він і шурын ёго з Варшавы (прыехаў да яго ў госты)... І тут ужо большовыкы захватылы ёго, да ўсё. А він нікуды ны ўтыкаў. […] Ёго вызлы Козак, Соловэй і Просіф. […] Соловэй – гэтэ маей мамы сыстры буў шурын. Я Солоўя добрэ помню. […] Трое ззаду з ружжамі ішлы, а кучар упэраді, а оны ў капэлюшах сыділы ззаду. Повозка наслана була – салома, адэяла засланэ було, усё хорошэ. Сумок ны було. […] І тому пану і шурыну той Соловэй казаў: «Одвырныса задом. Коб у зад стрыляты. А він говорыты: «Я од людэй ны одворочваўса. Хто до мынэ прыходыў, я каждому помоч даваў». У ліцо выстрыліў. Так тому Солоўю він мо годоў з дэсять, мо і бульш, як застрэліў, так у вочах усё врэмя стояў. Шчо ў ліцо стрыляў.

А вось фрагмент аповеду Соф'і Хвясюк (запіс 2015 г.):

Той чоловік, што пана ўбіваў жыў недалёко от маей сястры. Яна раскaзвала: Вязуць пана Козак Лысыков (не знаю як яго зваты), Гарбарук Соловэй (Лукашык) і Пархомчук (тылько не знаю як яго зваты)… І вязуць пана і панавай сястры мужа. Сядзяць на возу. Ужас! Сястра говорыць, што не магла дывіцца, плакала. […] І всым сілом везлі яго і завезлі яго на Корань. Там Холожын дзерэўня,

а когда-то там часнікі булы, самі людзі кірпыч робылы. Там цыгельня була, і булы вялікія ямы. І завізлы туды того пана і яго швагра, і поставілы стрэляты… А той Соловэй кажэ: «Одвэрнісь». А він кажэ: «Я од людзей своіх не адворочваўся, а от цебя, подлеца тем более я не одвернусь». І прама яму ў глаза дывіўся. […] І іх пострэлялы, і там в тых ямах прысыпалы зымлёй.

Забойства адбылося 7 кастрычніка 1939 г. Целы забітых былі скінуты ў вырытую магілу і прысыпаны зямлёй…

Пасля забойства Рамана Скірмунта палац быў разрабаваны. Рэспандэнты звычайна адмаўляліся распавядаць пра лёс палаца, маўляў, «не памятаем». Толькі Мікалай Куцко прызнаўся, што ў пэўны момант вёска пайшла рабаваць палац. А Яўдакія Пракопчык (1928 г. нар.) удакладніла: *Бяднейшыя ўсё расцягнулі. Тыя, што працавалі на пана, не пайшлі. […] Усё пазабіралі... лыжкі, талеркі...* Яна ж прыгадала, што мэблю з палаца забралі згаданыя «камісары». І тут ізноў фігураваў Холадаў…

Большасць рэспандэнтаў у забойстве «добрага пана» вінавaціла выключна «сваіх» і сцвярджала, што савецкае «начальства» не мела дачынення да гэтай трагедыі. Толькі Харыта Чырко (1913 г. нар., в. Парэчча) адназначна заявіла, што смяротны прысуд вынеслі «камісары»: *Савецкі булы люды, ну то тые его прыговорылы, што забіты. […] Тэе начальство, што оно наіхало, а не поріцкія. Поріцкі […] то его век не далы б забіты. Нікогда б не далы, бо він хорошы чоловік быв. Він такі, бідных людэй так він шкодовав.*

Трэба адзначыць, што ўвосень 1939 – увесну 1940 г. на Палессі былі забіты або арыштаваны і вывезены, каб згінуць без звестак, амаль усе мужчыны з роду Скірмунтаў. Паводле дадзеных польскага даследчыка Кшыштафа Ясевіча, гаспадар маёнтка Гутка Пінскага пав. Баляслаў Скірмунт (1879 г. нар.) быў арыштаваны ў сакавіку 1940 г., вывезены ў СССР, дзе згінуў без звестак. Аднак гісторык памыліўся з імем ахвяры, бо насамрэч гаспадара маёнтка звалі Антоні Станіслаў[25]. Ягоная жонка Браніслава (1891–1942) памерла ў адным з калгасаў паўночнага Казахстана[26].

У кастрычніку 1939 г. органамі НКУС быў арыштаваны гаспадар маёнтку Церабень Кацпер Скірмунт (1910 г. нар.). У аператыўных

сводках НКУС захавалася кароткая інфармацыя пра ягоныя паказанні на першым допыце. У прыватнасці, следчы адзначыў, што арыштаваны з 1927 г. быў сябрам Саюза памешчыкаў Пінскага пав., на сходах якога «вырашаліся пытанні абароны польскай дзяржавы», а з 1936 г. належаў да «фашысцкай партыі ОЗОН»[27]. Кацпер Скірмунт быў вывезены ў СССР, і след яго згубіўся. У сакавіку 1940 г. быў арыштаваны ягоны бацька Уладзіслаў (1866 г. нар.), які таксама згінуў без звестак недзе на прасторах СССР[28]. Разам з мужам была арыштавана і выслана жонка Эва, якая не пеpажыла высылкі[29].

У кнізе серыі «Памяць», прысвечанай Пінскаму раёну, прыводзіцца спіс рэпрэсаваных зямян, у якім якраз згадваюцца Эва Скірмунт (1871–1940, згінула без звестак у высылцы) і Ядвіга Антаніна Скірмунт (1864–1945, памерла ў ссылцы)[30].

Экспедыцыя па вуснай гісторыя 2004 г., якая праходзіла ў тых мясцовасцях Піншчыны, якія былі звязаны са Скірмунтамі, пацвердзіла маштабнасць савецкіх рэпрэсій у дачыненні да гэтага роду. Мужчыны звычайна былі арыштаваны і вывезены ў СССР, дзе загінулі. Іх жонкі і дзеці былі адпраўлены ў Казахстан або на Поўнач СССР. Напрыклад, такі лёс напаткаў сям'ю Станіслава Скірмунта з в. Бакінічы. Праз месяц пасля арышту і высылкі гаспадара (у сакавіку 1940 г.) ягоная маці Ядвіга, жонка Разалія і дзеці Тэрэза, Ян і маленькая Гражына былі вывезены ў адзін з калгасаў Казахскай ССР. Маці памерла ў 1945 г. Сам гаспадар згінуў без звестак[31]. А вось жонка і старэйшыя дзеці перажылі рэпрэсіі і пасля вайны выехалі ў Польшчу. Тэрэза Скірмунт некалькі разоў наведвала Бакінічы, бачыла катлаван, які быў выкапаны на месцы яе роднага дому, і паклапацілася пра будаўніцтва каплічкі-помніка з надпісам: *Matko Boska, módl się za nami, wypraszaj łaski u Syna swego*[32]. Гэты надпіс прысвечаны ўсім загінулым у полымі апошняй вайны.

Скірмунты падзялілі лёс шматлікіх польскіх землеўласнікаў, якія разам з дзеячамі беларускага нацыянальнага руху былі першай ахвярай савецкіх рэпрэсій у Заходняй Беларусі. Пазней прыйдзе чарга мясцовай інтэлігенцыі, польскіх і беларускіх «кулакоў», габрэйскай «буржуазіі».

Тыя, каго не паспелі ці не здолелі забіць або вывезці да пачатку савецка-германскай вайны, загінулі ад рук савецкіх партызан ужо падчас нямецкай акупацыі Беларусі. 30 снежня 1942 г. партызаны атрада Героя Савецкага Саюза Фёдара Маркава напалі на сядзібу Скірмунтаў каля в. Шаметаўшчына (сёння в. Шэметава Мядзельскі раён Менскай вобл.). Габрыэля Скірмунт і яе дачка Лідзія былі спалены жыўцом…

Карэспандэнт Радыё Свабода Зміцер Бартосік, які наведаў Шэметава ў 2013 г., размаўляў з ксяндзом Уладзіславам Нестарым, які прыгадаў сваю колішнюю размову з унукам Баляслава Скірмунта, калі той прыехаў у былы маёнтак.

– *Што тут адбылося, ён сам ня ведае. Я сам, кажа, паехаў з хлопцамі ў Шэметава і там заначаваў. Каб я заначаваў тут, ён сказаў, мяне б таксама забілі. На раніцу пабудзілі і сказалі – спалілі маёнтак ваш. Матку спалілі, бабку і прыслугу. Пазнаць немагчыма было. Ён матку пазнаў па тым, што была звычка сукенку ў руцэ сьціскаць. Руку расьціснулі, і там была тканіна ў руцэ. Па гэтым ён пазнаў сваю маці*[33].

У 1943 г. была захоплена партызанамі і забіта сястра Рамана Скірмунта Алена, якая вярнулася ў Парэчча летам 1941 г. Забойству папярэднічаў напад партызан на парэцкую сядзібу Скірмунтаў, у якой апрача гаспадыні знаходзіліся некалькі нямецкіх вайскоўцаў са службы лясной аховы. Пасля перастрэлкі партызаны ўварваліся ў дом. Палонных немцаў разам з Аленай Скірмунт забралі з сабой. Паводле вусных успамінаў жыхароў Парэчча і Табулак, якія не далі дазволу на запіс і згадванне іх імёнаў, цела Алены Скірмунт было знойдзена з адрубанай галавой… Яе пахавалі ў парку побач з братам і мужам.

Упэўнены, што ўсе гэтыя забойствы трэба лічыць адмысловай формай савецкіх рэпрэсій, якая набыла форму «народнай помсты эксплуатататарам». Упэўнены, забойства Рамана Скірмунта ў Парэччы не магло адбыцца без дазволу ці загаду прысутных «камісараў». Забойцы зрабілі тое, чаго дамагалася новая ўлада, якая пачала забіваць рукамі мясцовых прыхільнікаў бальшавізму. Менавіта савецкая ўлада гарантавала забойцам беспакараннасць або нават узнага-

роды за здзейсненыя злачынствы ў 1939–1941 гг., а таксама ў перыяд нямецкай акупацыі Беларусі.

…На зварот у Архіў КДБ Беларусі ў студзені 2018 г. атрымаў адказ: «Паведамляем, што матэрыялаў, якія тычацца асобы і дзейнасці Рамана Аляксандравіча Скірмунта ў фондах архіваў органаў дзяржаўнай бяспекі Рэспублікі Беларусь не маецца». Намеснік начальніка Цэнтральнага архіва КДБ сп. Варапаеў, які падпісаў гэты адказ, параіў звярнуцца да выданняў, якія распавядаюць пра дзейнасць органаў дзяржаўнай бяспекі…

Emerging trends in studies of Soviet repressions in Belarus

Soviet repressions at the territory of Belarus took place even during the Second World War. At the period from September 1939 till June 1941 into a group of «peoples enemies» were included Polish landlords, Polish public officials, intellectuals etc. Sometimes their assassinations were organized as «spontaneous revenge to blood-suckers». But in actual life, behind all this «spontaneity» stood soviet officials and punitive bodies. To illustrate these facts the author gives an example of Moladava and Parechcha tragedies with the Skirmunts.

During so-called first Soviets almost all the representatives of the Skirmunts male line were murdered while women were exiled into Kazakhstan or to the north of the USSR. At the time of German occupation Soviet repressions didn't stop. To eliminate social and national «alien elements» was one of the main tasks of soviet partisans.

Заўвагі

[1] На службе Отечеству: Комитет Государственной Безопасности Республики Беларусь. Автор концепции и текста А. М. Суворов. Брест, 2017. С. 131–132. Дакумент таксама друкаваўся ў выданні: В. Христофоров, История страны в документах архивов ФСБ России: сборник статей и материалов. Москва, 2013. С. 259.

[2] Вялікі А. Дзейнасць аператыўна-чэкісцкіх груп у заходніх абласцях Беларусі ў верасні-кастрычніку 1939 г. // Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі. Мінск, 2015. С. 143.

[3] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 14616. Арк. 221.

[4] Skirmuntówna J. Dwadzieścia pięć lat wspomnień o Maryi Rodziewiczównie. Pani na Hruszowej. Kraków, 2012. S. 162.
[5] Ibidem. S. 163.
[6] Мельников И. Подземенье – беларуская Катынь. [Электронны рэсурс] – 10. 03. 2018 – Рэжым доступа: http://www.istpravda.ru/bel/research/855/.
[7] Milewski J. Represje sowieckie wobec ludności polskiej na ziemiach północno-wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1941 // Z dziejów represji sowieckich wobec Polaków w latach 1937–1952. Białoruś, Litwa, ziemie północno-wschodniej Polski. Studia i materiały pod red. Jana Jerzego Milewskiego. Białystok-Warszawa, 2017. S. 104–105.
[8] НАРБ. Ф. 1440. Воп. 3. Спр. 106. Арк. 5.
[9] Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. Warszawa, 2003. S. 266.
[10] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 14616. Арк. 11.
[11] Тамсама. Арк. 11-12.
[12] Тамсама. Спр. 14564. Арк. 16.
[13] Milewski J. Represje sowieckie wobec ludności polskiej na ziemiach północno-wschodnich. S. 105–106.
[14] Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінска. Мінск, 1998. С. 217–238.
[15] Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Dział rękopisów. 15444 II/ cz. 2. Tukalski-Nielubowicz H. Pół wieka wspomnień. Cz. 2. W siodle 1926–1939. K. 16.
[16] Nowak-Kiełbikowa M. Konstanty Skirmunt. Polityk i dyplomata. Warszawa, 1998. S. 330–334.
[17] Вусныя ўспаміны Анджэя Цеханавецкага былі запісаны Эльжбетай Смулковай (Лондан, чэрвень 2003 г.).
[18] Żebrowski H. W. Kto rozstrzelał Henryka i Marię Skirmuntów // Wiadomości. 1966, Nr 1079, 4 grudnia. S. 4.
[19] Otłowski J. Szkoły mojego życia. Płońsk, 2007. S. 150.
[20] Plewako M. Wspomnienia z wojny 1939 r. na Polesiu (przygotowane do druku w czasopiśmie „Dziedzictwo Kresowe», Nr 11).
[21] Skirmunt K. Moje wspomnienia. 1866–1945. Rzeszów, 1997. S. 200.
[22] Ciechanowiecki A. Prawda o śmierci Henryka i Marii Skirmuntów // Wiadomości. 1966, Nr 1067, 11 września. S. 4; Вусныя ўспаміны А. Цеханавецкага (2003). З архіва аўтара.
[23] Skirmunt K. Moje wspomnienia. 1866-1945. S. 205.
[24] Цытаваныя ўспаміны захоўваюцца ў асабістым архіве аўтара, а таксама на сайце Беларускага архіва вуснай гісторыі. [Электронны рэсурс]. – 02.08.2018. – Рэжым доступу: http://www.nashapamiac.org/archive/archivetree.html

[25] Дваране Пінскага пав., якія загінулі або былі рэпрэсаваны ў канцы 1939–1940 г. // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Пінскага раёну. Мінск, 2003. С. 214.
[26] Jasiewicz K. Lista strat ziemiaństwa polskiego. 1939–1956. Warszawa, 1995. S. 947.
[27] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 21. Спр. 1683. Арк. 112-113.
[28] Jasiewicz K. Lista strat ziemiaństwa polskiego. 1939–1956. S. 949.
[29] Дваране Пінскага пав., якія загінулі або былі рэпрэсаваны ў канцы 1939–1940 г. С. 214.
[30] Тамсама.
[31] Тамсама.
[32] Дзікавіцкі А. Помнік над катлаванам // Наша Ніва. 2001, № 30, 23 ліпеня.
[33] Бартосік Зм. «Спаленыя жыўцом». Двор Шэметава. [Электронны рэсурс] – 02. 08. 2018. – Рэжым доступу: https://www.svaboda.org/a/25036488.html

«Польская аперацыя» (1937–1938 гг.) – курс на канчатковую асіміляцыю польскай нацыянальнай меншасці ў БССР

Тадэуш Гавін,
PhD (Варшава)

15 снежня 2017 г. прэзідэнт Аляксандр Лукашэнка, выступаючы ў Мінску з нагоды 100-годдзя стварэння органаў дзяржаўнай бяспекі, заявіў: «Вам, нам за прошлое наших спецслужб, чекистов стыдиться незачем […] Наши спецслужбы во все периоды нашей истории з достоинством выполняли свой долг. Они были преданы присяге, дисциплине и порядку. Не было бы их, не было бы страны и не было бы нас […]»[1].

Кіраўнік дзяржавы падкрэсліў, што чэкісты на працягу 100-гадовай дзейнасці з годнасцю выконвалі свой абавязак. Але ці сапраўды гэта адпавядае рэчаіснасці? Канешне, не. Добра вядомыя шматлікія факты неабгрунтаваных масавых расстрэлаў і высылкі ў аддаленыя раёны СССР беларусаў, палякаў, рускіх, габрэяў і прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей у перыяд з 1917 да 1953 г.[2]

З заявы прэзідэнта вынікае, што няма падстаў для сораму за мінулую дзейнасць беларускіх спецслужб. А што наконт іх дзейнасці ў сучаснай Беларусі? У снежні 2010 г. у Мінску прадстаўнікі спецслужбаў жорстка разагналі шматтысячную мірную дэманстрацыю, удзельнікі якой былі нязгодныя з фальсіфікацыямі падчас прэзідэнцкіх выбараў. Пасля разгону больш за 900 чалавек зазналі арышты і зняволенні. Кандыдатам у прэзідэнты Беларусі Андрэю Саннікаву, Мікалаю Статкевічу і Уладзіміру Някляеву былі вынесены прысуды на працяглыя турэмныя тэрміны. Вядомыя палітычныя дзеячы Анатоль Лябедзька, Аляксандр Фядута, Дзмітрый Бандарэнка, Ірына Халіп і іншыя былі арыштаваныя. Усе гэтыя факты кажуць аб тым, што спецыяльныя службы Беларусі знаходзяцца на

баку тых, хто выкарыстоўвае іх для гвалтоўнага ўтрымання ўлады[3]. Такім чынам, у вышэйзгаданых выказваннях Лукашэнкі прасочваецца наступны пасыл беларускім спецслужбам: любая іх дзейнасць, накіраваная на падтрымку яго на пасадзе прэзідэнта, атрымае ўхвалу і станоўчую ацэнку з яго боку.

Публічную падзяку КДБ як спадкаемцы ВЧК-АГПУ-НКУС і іншых спецслужб з боку прэзідэнта, бясспрэчна, варта разглядаць у якасці спробы гераізацыі «органаў», а таксама замоўчвання злачынстваў, якія яны здзейснілі ў Беларусі.

У перыяд з 1917 да 1953 г. палякі ў БССР падвяргаліся пераследу, рэпрэсіям і крываваму тэрору збольшага за тое, што належалі да польскай нацыянальнасці. Улічваючы выкладзенае вышэй, паспрабуем на прыкладзе «польскай аперацыі» НКВД 1937-1938 гг.[4] раскрыць злачынную дзейнасць беларускіх чэкістаў, наступствамі якой сталі расстрэлы і высылкі дзясяткаў тысяч палякаў. Ажыццяўленне гэтых злачынстваў азначала канец нармальнага існавання польскай нацыянальнай меншасці ў БССР. Дзеянні савецкіх спецслужб былі накіраваныя на канчатковую і гвалтоўную асіміляцыю палякаў і інтэграцыю іх у безаблічную савецкую супольнасць, дзе дамінавалі не нацыянальнасць, культура і вера, а класавая прыналежнасць. «Польская аперацыя» і звязаны з ёю крывавы тэрор паставілі кропку ў гарманічным развіцці польскай нацыянальнай меншасці ў БССР, што стала непасрэднай прычынай страты яе прадстаўнікамі роднай польскай мовы. У выніку палякі ў БССР больш не выкарыстоўвалі ўласную мову для зносін у сваім нацыянальным асяроддзі.

Крывавы тэрор у СССР у 1937–1938 гг. супраць палякаў з'яўляўся вынікам антыпольскай замежнай палітыкі, якая праводзілася вышэйшым савецкім кіраўніцтвам[5]. Гэтая палітыка будавалася на ўзаемным недаверы. СССР працягваў лічыць Польшчу часткай былой Расійскай імперыі і рабіў усё магчымае, каб уключыць яе ў свой склад. Польшча, у сваю чаргу, не магла забыць спробы Савецкай Расіі ператварыць яе ў яшчэ адну савецкую рэспубліку ў распачатай бальшавікамі польска-савецкай вайне[6].

Антыпольскія рэпрэсіі ў СССР абгрунтоўваліся неабходнасцю вядзення класавай барацьбы таксама і ў польскім асяроддзі. Пры

гэтым яны з’яўляліся часткай агульных рэпрэсій, арганізаваных Іосіфам Сталіным[7]. Людзей, якія лічылі сябе прадстаўнікамі нацыянальнай меншасці, неабходна «схапіць, кінуць на калені і знішчыць як шалёных сабак»[8]. Гэтыя словы, як адзначыў амерыканскі гісторык Цімаці Снайдэр, належаць не афіцэру *SS*, а генеральнаму сакратару камуністычнай партыі.

Смяротныя прысуды ў дачыненні да палякаў, якія жылі ў СССР, выконваліся яшчэ да арганізаваных масавых рэпрэсій. Так, у Мінскім раёне БССР у 1925 г. падчас стварэння першых польскіх сельскіх саветаў ДПУ расстраляла 170 палякаў, абвінаваціўшы іх у правядзенні разведвальнай дзейнасці на карысць Польшчы[9]. Масавыя рэпрэсіі, пачатыя ў канцы 1920-х гг., працягваліся амаль да сярэдзіны 1930-х гг. За гэты перыяд у БССР былі рэпрэсаваныя 46 тыс. чалавек, з якіх больш за 13 тыс. расстраляныя[10]. Калі мець на ўвазе, што ў першую чаргу ў БССР пад рэпрэсіі падпадалі беларусы і палякі ў роўных прапорцыях[11], то колькасць ахвяр сярод палякаў робіцца даволі значнай. Трэба ўлічваць, што палякаў расстрэльвалі таксама ў выніку працэсаў, накіраваных выключна супраць іх. Так, 15 красавіка 1933 г., згодна з пастановай «тройкі» АДПУ па БССР, была асуджана група палякаў (16 чалавек), якія супраціўляліся калектывізацыі. Гэта былі жыхары вёсак Філатава, Сідаркава, Лебедзева і Варгуцёва Талачынскага раёна (сёння Круглянскі р-н, Магілёўская вобл.), 14 з іх прысудзілі да вышэйшай меры пакарання – расстрэлу з канфіскацыяй маёмасці і высылкай іх сем’яў у паўночныя раёны СССР на тры гады[12].

Каталіцкі касцёл у СССР, які меў вялікі ўплыў на вернікаў, разглядаўся савецкай уладай як непатрэбны і шкодны інстытут, які падлягаў ліквідацыі[13]. Наколькі трагічна выглядала ў той час сітуацыя, сведчыць выказванне кіраўніка консульскага аддзела польскай амбасады ў Маскве Станіслава Эскі: «У існуючай палітычнай сітуацыі эфектыўнай дапамогі Каталіцкаму касцёлу ў СССР, якая паўплывала б на яго лёс, аказаць немагчыма»(7. 10. 1935)[14]. Савецкая рэпрэсіўная палітыка прывяла да таго, што з 473 каталіцкіх святароў (большасць з іх былі палякамі), якія засталіся на тэрыторыі СССР, толькі 12 чалавек дажылі да пасляваеннага часу і памерлі на волі[15].

Часткай крывавага тэрору таксама былі рэпрэсіі супраць г. зв. «кулакоў», якія ў 1930–1931 гг. абярнуліся вынішчэннем соцень тысяч сялян розных нацыянальнасцяў[16]. 7 жніўня 1932 г. Савет народных камісараў і Цэнтральны камітэт партыі выдалі дырэктыву[17], паводле якой за крадзеж грамадскай (сацыялістычнай) уласнасці вінаватых прыгаворвалі да вышэйшай меры пакарання з канфіскацыяй усёй маёмасці. На падставе гэтай дырэктывы ў 1933–1935 гг. у БССР былі асуджаны 46 400 чал. Амаль палову з іх складалі калгаснікі. Пры гэтым 40 % асуджаных першапачаткова былі асуджаныя да вышэйшай меры пакарання, але пасля палове з іх расстрэл замянілі на шматгадовую працу ў лагерах закрытага тыпу[18].

Рэпрэсіі ў 1930-х гг. у БССР мелі дактрынальны характар. Яны былі вынікам ажыццяўлення марксісцка-ленінскай тэорыі класавай барацьбы. Беларусь, дзе 90 % насельніцтва складалі сяляне, стала аб'ектам бальшавіцкага тэрору. Пазбаўленне ўласнасці такой вялікай колькасці людзей немагчыма было рэалізаваць без гвалту і ахвяр[19]. Індустрыялізацыя патрабавала новай рабочай сілы, якая ў тых умовах магла з'явіцца толькі за кошт выкарыстання прымусовай працы. З гэтага вынікала неабходнасць перасялення мільёнаў людзей за надуманыя злачынствы супраць савецкай улады[20].

Акрамя выключэння з грамадскага жыцця Рыма-каталіцкага касцёла, ліквідацыі польскай тэрытарыяльнай аўтаноміі і польскамоўнай адукацыі, а таксама польскіх культурна-асветніцкіх інстытутаў, дэпартацыі з месцаў пастаяннага жыхарства ў аддаленыя ўсходнія раёны СССР, сталінская ўлада пачала праводзіць масавыя знішчэнні палякаў. Гэты працэс пачаўся ў 1933–1934 гг.[21] і дасягнуў свайго апагея ў 1937–1938 гг., набываючы рысы генацыду[22].

Выступаючы 3 сакавіка 1937 г. на пленуме ЦК УКП(б), «правадыр прагрэсіўнага чалавецтва» сказаў, што галоўнай мэтай усіх дзяржаў з'яўлялася адпраўка ў савецкі тыл шпіёнаў, шкоднікаў, дыверсантаў і забойцаў. Дзеля гэтага замежныя дзяржавы нібыта стваралі ў СССР «пятую калону» з прадстаўнікоў сваёй нацыянальнасці і «ворагаў народу»[23]. Замест інтэрнацыяналізму, які дэкларааваўся ва ўсіх партыйных дакументах, Сталін распальваў усеагульную падазронасць і міжнацыянальную варожасць, што перараслі ў крывавую бойню народаў СССР.

У працэсе падрыхтоўкі да масавых рэпрэсій былі перагледжаны ўсе справы палітычных эмігрантаў, якія прыехалі ў СССР. У выніку было вырашана, што палітэмігрантаў, якія прадстаўлялі пагрозу для краіны, трэба не высылаць, а арыштоўваць. Напярэдадні Вялікага тэрору каля 35 % арыштаваных па ўсім Савецкім Саюзе абвінавачваліся ў прыналежнасці да органаў выведкі Польшчы. У БССР на той момант знаходзіўся 201 палітычны эмігрант[24].

Апарат НКУС у другой палове 1930-х гг. ператварыўся ў найважнейшы інструмент рэалізацыі ўнутранай палітыкі партыі. Мікалай Яжоў – сакратар ЦК УКП(б), старшыня камісіі партыйнага кантролю, – заняўшы ў 1935 г. пасаду куратара органаў дзяржаўнай бяспекі па лініі ЦК і маючы магчымасці ўплываць на меркаванне Сталіна, абудзіў у яго маніякальную падазронасць да палякаў, што працавалі ў органах НКУС[25]. У выніку іх чакалі рэпрэсіі[26]. Былыя кіраўнікі АДПУ БССР (у 1921–1931 гг.) польскай нацыянальнасці Ян Ольскі (Кулікоўскі), Станіслаў Пінталь і Станіслаў Рэдэнс былі арыштаваны як члены польскай тэрарыстычнай арганізацыі і асуджаны да расстрэлу[27]. Канчатковае вырашэнне «польскага пытання» Крэмль прызначыў на 1937–1938 гг. З дапамогай высялення і фізічнай ліквідацыі аўтахтоннага польскага насельніцтва Сталін планаваў цалкам дэпаланізаваць усходнія землі колішняй Рэчы Паспалітай[28].

«Польская аперацыя» НКУС 1937–1938 гг. пачалася згодна з загадам № 00485, які быў зацверджаны 9 жніўня 1937 г. Палітбюро ЦК УКП(б). 11 жніўня ён падпісаны Яжовым, пасля чаго, разам з закрытым лістом «Аб фашысцка-паўстанцкай, шпіёнскай, дыверсійнай, паражэнчай і тэрарыстычнай дзейнасці польскай разведкі ў СССР» (папярэдне ўхваленым Сталіным), разасланы ва ўсе мясцовыя органы НКУС[29]. Гэты загад не датычыў традыцыйнага класавага ворага. Нягледзячы на тое, што гаворка ішла не пра палякаў, а пра польскіх шпіёнаў, пад падазрэнне, як вынікала з загаду, трапляла амаль усё польскае насельніцтва СССР[30].

Пытанні і здзіўленне ў супрацоўнікаў НКУС выклікалі і адпаведныя фармуліроўкі. Напрыклад, арышту падлягалі «усе перабежчыкі» або «ўсе былыя ваеннапалонныя». Не тыя, хто падазраваўся ў варожай дзейнасці, а менавіта ўсе. Каб развеяць усе сумненні ў супрацоўнікаў

і спыніць кулуарныя размовы, а таксама настроіць іх на бясспрэчнае выкананне загаду, было заяўлена, што загад узгоднены са Сталіным і Палітбюро ЦК УКП(б)[31]. Апроч таго, ва ўсе структуры НКУС СССР быў накіраваны «закрыты ліст», які дапаўняў і фантастычна абгрунтоўваў загад № 00485. Увесь савецкі дзяржаўны апарат, пісалася ў лісце, прасякнуты шпіёнскай дзейнасцю польскай выведкі, якая накіравала тысячы сваіх агентаў у СССР з мэтай стварэння шматлікіх шпіёнска-дыверсійных груп. Вярбоўка ажыццяўлялася ў асяроддзі палякаў, што жылі ў саюзных рэспубліках[32].

Як выглядала сітуацыя ў СССР у лістападзе 1937 г., праз некалькі месяцаў пасля падпісання загаду № 00485, добра адлюстроўвае ліст польскага пасла ў Маскве Вацлава Гжыбоўскага, дасланы ў Міністэрства замежных спраў у Варшаве: «Камуністычная партыя застаецца пад кіраўніцтвам ДПУ […]. Крышталізацыя сталінскага рэжыму адбываецца шляхам тэрору. Гэты тэрор мае два аблічча і дзве мэты. З аднаго боку, ён мае заданне знішчыць усіх актуальных і патэнцыяльных супрацоўнікаў гэтага рэжыму, з другога, імкнецца да паляпшэння і гальванізацыі бюракратычнага апарата, адміністрацыйнага, палітычнага і гаспадарчага, ад якога ўжо сёння цалкам залежыць поспех і развіццё сталінскага аўтарытарызму»[33].

У загадзе і далучаным да яго «закрытым лісце» ставілася наступная задача службам НКУС на тэрыторыі ўсёй краіны: «Поўная ліквідацыя незакранутага дагэтуль шырокага дыверсійна-паўстанцкага нізоўя Польскай паўстанцкай арганізацыі (ППА) і асноўных людскіх кантынгентаў польскай выведкі ў СССР»[34]. Да тых, каго трэба было знішчыць, можна смела аднесці ўсіх, хто меў у пашпарце польскую нацыянальнасць. Упершыню ў савецкай гісторыі ўводзілася калектыўная адказнасць на ўзроўні народу.

Народны камісарыят унутраных спраў далучыў да «сацыяльна небяспечных і здольных да антысавецкіх дзеянняў» сем'і арыштаваных палякаў. 2 кастрычніка 1937 г. крымінальная адказнасць была пашырана на жонак «здраднікаў радзімы», таксама ўсіх дзяцей ва ўзросце ад 15 год, калі яны падпадалі пад катэгорыю небяспечных і шкодных для савецкай дзяржавы. Жанчын адпраўлялі ў лагер на 5–8 гадоў, падлеткаў – у лагер, калоніі або дзіцячыя дамы асобага

рэжыму. У хуткім часе, з-за вялікай колькасці арыштаваных, гэтую меру датычна членаў сямей ужо немагчыма было выконваць[35].

У БССР крывавы тэрор супаў з масавай чысткай у мінскім партыйным кіраўніцтве, якую праводзіў начальнік НКУС рэспублікі Барыс Берман. Ён абвінаваціў мясцовых беларускіх камуністаў у распальванні нацыяналізму. У якасці галоўнага ворага была абрана неіснуючая з 1918 г. Польская вайсковая арганізацыя (*Polska Organizacja Wojskowa)*. Людзі, што нібыта ўваходзілі ў яе склад, асуджаліся як «беларускія нацыянал-фашысты» альбо «польскія шпіёны» [36].

Масавыя экзекуцыі ў БССР былі непасрэдна звязаны з наўмысным знішчэннем дзеячаў беларускай нацыянальнай культуры. Пазней адзін з супрацоўнікаў Бермана заўважыў, што «ён знішчыў цвет беларускай інтэлігенцыі»[37]. У 1937–1938 гг. былі фізічна зліквідаваныя амаль усе, хто меў сувязь з беларускім нацыянальным рухам, адукацыяй, навукай і культурай. Былі расстраляны тыя, каго калісьці абвінавачвалі ў прыналежнасці да Саюза вызвалення Беларусі. Іх таксама асудзілі за ўдзел у шпіянажы на карысць Польшчы. Да таго ж расстраляныя 90 % супрацоўнікаў Беларускай акадэміі навук[38], большасць выкладчыкаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, артыстаў тэатра, оперы і балета, дзяржаўнай філармоніі. Загінулі амаль усе арганізатары палітычнай, навуковай і культурнай дзейнасці 1920-х гг. З 238 беларускіх літаратараў сталінскую эпоху перажылі толькі 20 чалавек. З бібліятэк забралі большасць беларускамоўных літаратурных твораў[39]. Трэба заўважыць, што Берман заявіў сваім падначаленым пра непасрэдную залежнасць паспяховасці іх далейшай кар’еры ад выканання загада № 00485[40].

Першапачаткова «Польскую аперацыю» планавалася правесці за тры месяцы (з 20 жніўня да 20 лістапада 1937 г.). Але гэты тэрмін пастаянна працягвалі разам з тэрмінамі рэалізацыі іншых нацыянальных аперацый – спачатку да 10 снежня 1937 г., пасля да 1 студзеня, затым да 15 красавіка і, нарэшце, да 1 жніўня 1938 г. Пры гэтым у БССР гэтую аперацыю працягнулі да 1 верасня 1938 г.[41]

Усяго за два гады Вялікага тэрору ў СССР усімі органамі НКУС было арыштавана больш за 1 600 тыс. чалавек[42]. Сярод іх палякаў налічвалася 118–123 тыс. У межах нацыянальных аперацый былі

арыштаваны 96–99 тыс. (большасць падчас «Польскай аперацыі»), астатнія – па загадзе № 00447 ды інш.[43] Сярод расстраляных у выніку «Польскай аперацыі» не ўсе былі этнічнымі палякамі. Цімаці Снайдэр ацаніў іх колькасць у 85 тыс. чал.[44], а Леанід Навумаў пісаў пра 95 тыс. палякаў[45]. Да гэтых дадзеных трэба падыходзіць з вялікай доляй асцярожнасці. Колькасць арыштаваных і расстраляных прыводзіцца на падставе працы Мікіты Пятрова і Арсенія Рагінскага, у якой гэтыя лічбы заніжаны, што прызнаюць і самі аўтары[46].

У колькаснай ацэнцы ахвяр «Польскай аперацыі» ў СССР (БССР) паміж расійскімі, беларускімі, польскімі і амерыканскімі даследчыкамі няма адзінага меркавання. Пры гэтым у беларускай гістарыяграфіі розныя пазіцыі па праблеме займаюць гісторыкі, якія працуюць у дзяржаўных навуковых і адукацыйных установах, і даследчыкі, што займаюцца навуковай дзейнасцю па-за межамі дзяржаўных інстытутаў.

Што тычыцца польскай гістарыяграфіі, то тут таксама ёсць разыходжанні ў лічбах ахвяр рэпрэсій. Вядомыя даследчыкі Анджэй Новак і Мікалай Іваноў называюць колькасць забітых палякаў у межах 200 тыс.[47] Тамаш Зомэр на падставе дакументаў расійскіх архіваў прыйшоў да высновы, што савецкімі ўладамі ў 1937–1938 гг. былі арыштаваныя ад 240 да 280 тыс. палякаў. Пры гэтым памерлі каля 250 тыс. (іх смяротнасць была звязана з арыштам дзяцей ці бацькоў)[48].

На вялікі маштаб савецкіх рэпрэсій супраць палякаў упершыню звярнуў увагу прафесар Гарвардскага ўніверсітэта Марцін Тэры (Martin Terry)[49]. На падставе імяннога спіса расстраляных у 1937–1938 гг. у Ленінградзе, ён падлічыў, што палякаў забівалі ў 31 раз часцей, чым прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў, значна большых па сваёй колькасці. Цімаці Снайдэр падобныя падлікі зрабіў па ўсім Савецкім Саюзе часоў Вялікага тэрору. Палякі ў статыстыцы амерыканскага даследчыка занялі месца «абранага народу». Пазіцыя Сталіна паўплывала на тое, што іх у 40 разоў часцей расстрэльвалі, чым прадстаўнікоў іншых народаў СССР. Пры гэтым палякі складалі толькі 0,4 % ад агульнай колькасці насельніцтва Са-

вецкага Саюза, але ў групе з 681 тыс. расстраляных у 1937–1938 гг. іх доля вырасла да 13–14 % ад усіх ахвяр. Разам з палякамі ў нацыянальных чыстках былі забітыя 247 157 чал.[50] Гэтыя рэпрэсіі былі накіраваны супраць нацыянальных груп, якія разам складалі 1,6 % насельніцтва СССР, але сярод ахвяр тэрору іх доля склала не менш за 36 %[51].

Расійскія даследчыкі Мікіта Пятроў і Арсені Рагінскі падлічылі, што з 19 931 асуджанага падчас «Польскай аперацыі» ў БССР 17 772 чал. атрымалі вышэйшую меру пакарання[52]. Нацыянальны склад расстраляных не называецца. Беларускі даследчык Віталь Жук сцвердзіў, што ў БССР у 1937–1938 гг. былі арыштаваныя 21 407 чал., з якіх 9 196 з'яўляліся палякамі, што складае 42,9 % ад агульнай колькасці. Даследчык зрабіў выснову пра памылковасць аднясення ўсіх ахвяр «Польскай аперацыі»да палякаў[53]. Паводле дадзеных Ігара Кузняцова, 9 196 палякаў былі расстраляны падчас гэтай аперацыі[54], а гэта значыць, што толькі ў выніку адной аперацыі НКУС быў забіты прыблізна кожны 13-ты паляк, які жыў у савецкай Беларусі.

Большасць з 21 407 чалавек, арыштаваных у выніку «Польскай аперацыі», складалі беларусы[55]. Іх, як польскіх шпіёнаў, дыверсантаў і ўдзельнікаў паўстанцкіх арганізацый, было расстраляна 10 120 чалавек (0,23 % ад агульнай колькасці беларусаў БССР). Гэта значыць, што кожны 434 беларус быў забіты. Такім чынам, зыходзячы з прыведзеных вышэй фактаў, усё ж такі выкарыстанне паняцця «Польская аперацыя» з'яўляецца цалкам абгрунтаваным. Падчас яе палякаў у БССР расстрэльвалі ў 33 разы часцей, чым беларусаў.

Апошнія даследаванні згаданага беларускага гісторыка Ігара Кузняцова сведчаць, што ў БССР падчас Вялікага тэрору было расстраляна каля 50 тыс. грамадзян СССР, у дакументах якіх была запісана польская нацыянальнасць[56]. Гэта заява навукоўца з'яўляецца надзвычай каштоўнай у сувязі з тым, што 12 год таму ён казаў, што на тэрыторыі БССР у перыяд з 1935 па 1940 гг. было рэпрэсавана 480 тыс. чалавек, з якіх больш за 50 тыс. было расстраляна, а колькасць палякаў у гэтай статыстыцы не прыводзілася[57].

Калі ўзгадаць перапіс насельніцтва 1939 г., які паказаў, што колькасць палякаў у рэспубліцы зменшылася на 61 тыс.[58] (палякаў рас-

стрэльвалі не толькі падчас «Польскай аперацыі», а таксама ў выніку іншых рэпрэсій), то лічба 50 тыс. ахвяр, паводле І. Кузняцова, з'яўляецца найбольш верагоднай[59].

Тлумачэнне прычыны змяншэння колькасці польскага насельніцтва ў БССР бояззю людзей падчас перапісу 1939 г. запісвацца палякамі[60] не з'яўляецца пераканаўчым[61]. Прычынай вялікай розніцы ў ацэнцы ахвяр сярод польскага насельніцтва БССР у працах польскіх, расійскіх і беларускіх даследчыкаў можна лічыць адсутнасць доступу да дакументаў у архівах Расіі і Беларусі, якія тычацца Вялікага тэрору. Рассакрэчванне пэўных частак матэрыялаў для публічнага карыстання ўладамі і сілавымі структурамі гэтых краін дазваляе ім маніпуляваць даследчыкамі і накіроўваць іх працу ў патрэбным напрамку, хаваючы пры гэтым поўную карціну рэпрэсій 1937–1938 гг. [62]

Якая была прычына такога жорсткага стаўлення да палякаў з боку сталінскай улады? Верагодна, савецкае кіраўніцтва ўспрымала Польшчу як плацдарм для магчымай агрэсіі супраць СССР[63]. Адмысловае месца «Польскай аперацыі» ў агульнай сістэме рэпрэсій 1937–1938 гг. звязана з прадчуваннем Сталіным хуткага пачатку вайны, а таксама з яго страхам перад «пятай калонай»[64]. Палякі (грамадзяне СССР), як прадстаўнікі «варожай польскай дзяржавы», ідэальна ўпісваліся ў прыдуманую Сталіным тэорыю змовы. Імкненне пазбавіць Польшчу магчымасці мець апору сярод насельніцтва Савецкага Саюза ў выпадку вайны стала нагодай для масавых «чыстак». Збольшага яны праяўляліся арыштам палякаў, якія працавалі ва ўстановах, на прадпрыемствах і ў калгасах, або служылі ў войску[65], а таксама былі вольнанаёмнымі[66].

Польскі навуковец Войцех Матэрскі лічыць, што яшчэ да пачатку правядзення «Польскай аперацыі», верагодна у 1935–1936 гг., кіраўніцтва ў Маскве прыняло рашэнне аб змене нацыянальнай палітыкі ў дачыненні да палякаў у БССР і УССР. Першапачаткова савецкая ўлада спадзявалася, што атрымаецца ў асяроддзі палякаў, якія жылі ў СССР, падрыхтаваць палітычныя і вайсковыя кадры для польскай Чырвонай арміі, што пойдзе ў авангардзе рэвалюцыі ў Польшчы. Вынікі калектывізацыі паказалі, аднак, што савецкае выхаванне палякаў не прынесла чаканага эфекту. Яны

супрацiўляліся «сацыялістычнаму будаўніцтву», а значыць, замест кадравага рэзерву для рэвалюцыі, ўяўляліся патэнцыяльнай «пятай калонай вялікапанскай, буржуазна-абшарніцкай Польшчы»[67].

Не менш важнай прычынай ліквідацыі наладжанай і дастаткова эфектыўнай нацыянальнай палітыкі, датычнай палякаў і іншых нацыянальных меншасцяў, што мелі свае дзяржавы за мяжой, была адсутнасць адпаведнай рэакцыі з боку дыпламатычных прадстаўніцтваў Германіі, Польшчы, а таксама дзяржаў, якія валодалі інфармацыяй на гэту тэму. Пры гэтым рэха выстралаў у дзясяткі тысяч палякаў у СССР разыходзілася па польскіх консульствах і было чутнае ў амбасадзе ў Маскве. Адсутнасць зацікаўленасці польскіх улад у актуалізацыі гэтай інфармацыі на міжнароднай арэне была звязаная з імкненнем Варшавы не парушаць падпісаную ў 1932 г. дамову аб неагрэсіі з Савецкім Саюзам[68]. Не пратэставалі ні Берлін, ні Варшава, ні Ватыкан, ні прыбалтыйскія краіны. Між тым, агульныя намаганні гэтых дзяржаў маглі, калі не прыпыніць злачынства, арганізаванае Сталіным, то, прынамсі, абмежаваць яго маштабы.

Часткова праблему масавых забойстваў палякаў раскрывае змест ліста, які быў накіраваны ў 1933 г. Генеральным консульствам Польшчы ў Мінску ў Міністэрства замежных спраў у Варшаве: «Амаль усе наведвальнікі-палякі, якія прыходзяць у консульства, за невялікім выключэннем, маюць рашучы прапольскі настрой і з'яўляюцца простымі едакамі хлеба, як толькі гэтага хлеба не хапае на месцы, яны імкнуцца выехаць у Польшчу. Канешне, з польскага, дзяржаўнага пункту гледжання прыезд гэтага (sic!) элемента, асабліва ва ўмовах існуючага ў нас крызісу не з'яўляецца мэтазгодным. Маючы гэта на ўвазе, мінскае консульства ў дачыненні да іх заяў на выезд у Польшчу займае ў асноўным негатыўную пазіцыю, перакладваючы ўсю віну за гэта на савецкія ўлады»[69].

Варта заўважыць, што ў публічным дыскурсе Польшчы існавала памылковае перакананне, што ў СССР падчас рэалізацыі «Польскай аперацыі» ліквідавалі выключна савецкіх дзеячаў польскай нацыянальнасці, якія раней самі прымалі ўдзел у рэпрэсіях[70], а таксама камуністаў з ліку польскіх палітэмігрантаў. Зразумела, што Польская дзяржава не бачыла патрэбы ў іх абароне.

Кошт, які заплацілі палякі ў БССР за прыдуманыя Сталіным і НКУС абвінавачванні, а таксама за жаданне быць палякамі, за прыхільнасць да польскай мовы і культуры, да каталіцкай веры, да індывідуальнай формы вядзення сельскай гаспадаркі на вёсцы быў вялікі – каля 50 тыс. расстраляных, больш за 12,5 тыс. высланых у паўночныя і ўсходнія раёны СССР[71]. Рэпрэсіі быццам зламалі хрыбет польскасці ў БССР, дзе былі знішчаны ўсе формы адукацыі на польскай мове. Перастала існаваць палітычнае, грамадскае і культурна-асветніцкае жыццё, а палякі нават баяліся дэманстраваць уласную ідэнтычнасць. Партыйныя і савецкія ўлады ўзялі курс на канчатковую асіміляцыю польскай нацыянальнай меншасці. Гэтая палітыка праяўлялася ў прымусовай русіфікацыі і саветызацыі, інтэграцыі ў савецкае грамадства, у якім звярталі ўвагу не на нацыянальнасць, а на класавае паходжанне[72].

Цені забытых ахвяр, як пісаў гісторык Анджэй Новак, нагадваюць нам пра трагедыю палякаў у СССР у 1937–1938 гг[73]. Яны ж дазваляюць усвядоміць, які лёс быў наканаваны насельніцтву Польшчы, у т. л. Заходняй Беларусі, калі б бальшавікі ў 1920 г. не былі разбіты пад Варшавай.

«Polish Operation» (1937–1938) – Towards Definitive Assimilation of the Polish National Minority in the Belarusian Soviet Socialist Republic (BSSR)

This article is based on literature review and historical Polish and Belarusian archives and attempts to establish the main reasons for undertaking mass extermination of the Polish population in the BSSR during the years 1937–1938 while so-called «Polish Operation». In addition, an analysis was undertaken to establish the number of Poles spend on shooting or exiled to far regions of the USSR. These numbers significantly differ from the data used by official Belarusian historians. The difference is the result of their use of statistics offered for public use by the National Archives of the Republic of Belarus, the Ministry of Internal Affairs and the KGB; these numbers are treated with certainty. In practice, the en-

actment of the «Polish Operation» was the beginning of the end of the normal functioning of the Polish minority in the BSSR and had the goal of complete forced assimilation and integration to the Soviet People Society for which class consciousness was the most important and deciding factor to further human existence over national identity, national culture and faith. The «Polish Operation», and bloody terror which accompanied it, suspended the harmonious development of the Polish national minority in the BSSR and became the direct reason for the loss of Polish language which resulted in the cessation of use of the native language by Poles in the BSSR in their national communities.

Заўвагі

1 100 лет КГБ. А. Лукашенко о работе органов госбезопасности. [Электронны рэсурс] – 25. 07. 2018. – Рэжым доступу: https://imperiya.by/video/nimO_U5KN54/100-let-kgb-lukashenko-o-rabote-organov-gosbezopasnosti.html.

2 Падрабязней на гэту тэму гл.: Репрессии против поляков и польских граждан, Исторические сборники «Мемориала», Выпуск 1, Составитель А. Гурьянов, Москва 1997.

3 Падрабязней на гэту тэму гл. А. Федута, Американские стихи, Берлин 2012; А. Санников, Моя история. Белорусская «Американка или выборы при диктатуре», Варшава 2016.

4 Падрабязней на гэту тэму гл. Wialiki A., «Operacja polska» w BSRR. Lata 1937–1938. Początek, przebieg, rezultaty // Polacy na Białorusi. Od konca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich. Pod redakcją T. Gawina, Warszawa 2017. S. 195–220.

5 Хаустов В. Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. // Репрессии против поляков и польских граждан, Москва 1997. С. 10.

6 Nowak A. Ojczyzna ocalona. Wojna sowiecko-polska 1919–1920, Kraków 2010. S. 29–35.

7 У шэрагу «аперацый» супраць нацыянальных меншасцяў першай была Нямецкая. Загад № 00439 на яе рэалізацыю быў падпісаны Мікалаем Яжовым 25 ліпеня 1937 г. і тычыўся немцаў – грамадзян Германіі, якія працавалі ў СССР па кантрактах. Рэпрэсіі супраць немцаў – грамадзян СССР пачаліся толькі ў кастрычніку 1937 г., калі «польская аперацыя» ішла поўным ходам. 17 жніўня 1937 г. Яжоў падпісаў загад аб правядзенні

«Румынскай», 30 лістапада – «Латвійскай аперацыі», 14 снежня 1937 г. пачаліся аперацыі супраць эстонцаў, фінаў, літоўцаў, балгар. У студзені і лютым 1938 г. Яжоў падпісаў загады, якія тычыліся іншых нацыянальных меншасцяў. Падрабязней на гэту тэму гл.: M. Iwanow, Zapomniane ludobójstwo, Kraków 2014. S. 277–281.

[8] Snyder T. Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem, Warszawa 2011. S. 111.

[9] Winnicki Z. J. Krwawa Białoruś // Uważam Rze, 2012, Nr 8. S. 23.

[10] Адамушка У. Палітычныя рэпрэсіі 20–50-х гадоў на Беларусі, Мінск 1994. С. 44.

[11] Кузняцоў І. Палітычныя рэпрэсіі ў Беларусі ў 1939–1941 гадах // Białoruskie Zeszyty Historyczne, 2000, Nr 13, s. 45–70.

[12] Жук В. Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.). Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук, Минск 2008. С. 77.

[13] Падрабязней на гэту тэму гл.: Proces księży w Mińsku. Zarys sprawozdawczy, Mińsk 1922. S. 7; Dzwonkowski R. Kościół katolicki w ZSSR. Zarys historii, Lublin 1997. S. 71–104; Ks. J. Dębiński, Kościół katolicki wobec wojny polsko-bolszewickiej i traktatu ryskiego // Да 90-годдзя прыняцця Рыжскага дагавору 1921 г. Матэрыялы з гісторыі польска-беларускіх узаемаадносін у XX в. Зборнік навуковых прац III міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі. Мінск, 9–10 чэрвеня 2011 г., Мінск 2012. С. 151–172; Nowak A. Czas walki z Bogiem. Kościół na straży polskiej wolności, Kraków 2011. S. 23-28.

[14] Ibidem. S. 79.

[15] Падрабязней на гэту тэму гл.: Dzwonkowski R. Kościół katolicki w ZSSR. Zarys historii, Lublin 1997. S. 233–238; ён жа, Losy duchowieństwa polskiego w ZSRS 1917–1939, Lublin 1998. S. 106.

[16] Nowak A. Strachy i Lachy. Przemiany polskiej pamięci 1982–2012, Kraków 2012. S. 267; ён жа, Rozkaz 00485: cienie zapomnianych ofiar // Uważam Rze. 30.05–5.06.2011. S. 66.

[17] Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности. Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР // История Беларуси в документах и материалах, ред. И. Кузнецов, В. Мазец, Минск 2000. С. 469–470.

[18] Mironowicz E. Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2004, Nr 22. S. 52.

[19] Падрабязней на гэту тэму гл.: Лейзеров А. Большевики и коллективиза-

ция // Репрессивная политика советской власти в Беларуси, Минск 2007. С. 135–144.

[20] Mironowicz E. Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2004, Nr 22. S. 52–53.

[21] Падрабязней на гэту тэму гл.: Rzewuski P. Drugi polski szef czekistów // Uważam Rze. 2013, Nr (2) 11, c. 40–43; Gawin T. O bycie Polakiem, Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991, Grodno – Białystok 2013. S. 92–115.

[22] Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa 1998. S. 209.

[23] Селицкая Л. Белорусы и советская паспортизация. [Электронны рэсурс] – 06.07.2018. – Рэжым доступу: http://www.istpravda.ru/bel/research/3797/; Сталин И. В. Сочинения, т. 14, Москва 1997. С. 151–155; «Правда», 29. 03. 1937.

[24] Хаустов В. Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. // Репрессии против поляков и польских граждан, Москва 1997. С. 14.

[25] Тамсама. С. 15.

[26] Адным з першых выкрытых польскіх «шпіёнаў» у органах дзяржаўнай бяспекі стаў Макоўскі – намеснік начальніка Асобага аддзела ўпраўлення НКУС Омскай вобласці, а да гэтага рэзідэнт савецкай выведкі ў Польшчы. Потым былі арыштаваны іншыя афіцэры, якія таксама працавалі ў Польшчы ў якасці рэзідэнтаў савецкай выведкі. З гэтага моманту ўжо існавалі ўмовы, каб канчаткова знішчыць «усюдыісную польскую пагрозу». Боцьковски Д. Поляки в СССР в 1919–1939 гг. // Малцинствени и етнорелигиозни проблеми в Югоизточна и Централна Европа между двете световни войни, София 2005. С. 103.

[27] Sablewski Z. (Poczobut A.). Polacy w GPU // Magazyn Polski na uchodźstwie, 2006, Nr 7–8. S. 45. Пасля ХХ з'езда КПСС яны былі рэабілітаваны. Насамрэч ніхто з іх не з'яўляўся польскім шпіёнам, а прызнанні былі здабыты катаваннямі.

[28] Iwanow M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa-Wrocław 1991. S. 324.

[29] Петров Н., Рогинский А. «Польская операция НКВД» 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. Москва 1997. С. 22.

[30] Тамсама; Snyder T. Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem. S. 115.

[31] Гэта вынікае з матэрыялаў допыту 11 снежня 1939 г. супрацоўніка УНКУС па Маскоўскай вобл. Аркадзя Постэля (Sommer T. Rozstrzelać

Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z Centrali, Warszawa 2010. S. 219–229).

[32] Хаустов В. Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. С. 16–20.

[33] Archiwum Akt Nowych (далей: AAN). Z. 510, sygn. 41, k. 13.

[34] Nowak A. Rozkaz 00485… S. 68; ён жа, Strachy i Lachy. Przemiany polskiej pamięci 1982-2012. S. 266–273.

[35] Петров Н., Рогинский А. «Польская операция НКВД» 1937–1938 гг. С. 26.

[36] Snyder T. Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem. S. 120.

[37] Селеменев В., Шимолин В. Партия и НКВД в 1938 году // Репрессивная политика советской власти в Беларуси. Минск 2007. С. 75.

[38] Тамаш Домбаль – польскі камуніст, з 1919 па 1921 г. быў дэпутатам польскага сейма. За антыпольскую дзейнасць пазбаўлены дэпутацкай недатыкальнасці і асуджаны на 10 год турмы. У СССР трапіў у 1923 г. пасля абмену зняволенымі паміж Польшчай і СССР. Віцэ-прэзідэнт АН Беларусі (1932–1934), дырэктар Інстытута эканомікі АН, член ЦК КП(б)Б, член ЦВК БССР. 27 жніўня 1937 г. расстраляны у Маскве па справе Польскай вайсковай арганізацыі. Рэабілітаваны ў 1955 г.

[39] Łatyszonek O., Mironowicz E. Historia Białorusi, od połowy XVIII do końca XX wieku, Biaiystok b. r. w. S. 165.

[40] Michniuk W. Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych // Polska – Białoruś 1918–1945: Zbiór studiów i materiałów, red. W. Balcerak.Warszawa 1993. S. 115.

[41] Петров Н., Рогинский А. «Польская операция НКВД» 1937–1938 гг. С. 30.

[42] Тамсама. С. 38.

[43] Тамсама.

[44] Snyder T. Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem. S. 126.

[45] Наумов Л. Сталин и НКВД. Москва 2007. С. 299.

[46] Петров Н., Рогинский А. «Польская операция НКВД» 1937–1938 гг. С. 38.

[47] Nowak A. Czas walki z Bogiem. Kościół na straży polskiej wolności, Kraków 2011. S. 27; Iwanow M. Zapomniane ludobójstwo. S. 393.

[48] Sommer T. Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. S. 22–23.

[49] Падрабязней на гэту тэму гл.: Terry M. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca 2001.

[50] Snyder T. Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem. S. 126.

[51] Ibidem. S. 126.

[52] Петров Н., Рогинский А. «Польская операция НКВД» 1937–1938 гг. С. 41.

[53] Жук В. Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.). С. 102.

[54] Кузняцоў І. Палітычныя рэпрэсіі ў Беларусі ў 1939–1941 гадах // Białoruskie Zeszyty Historyczne, 2000. Nr 13. S. 54.

[55] Падрабязней на гэту тэму гл.: Нацыянальны Архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 13231. Арк. 19-24. Об итогах операции по польской, немецкой и латвийской агентуре в БССР, проводившейся в период август 1937 г.–сентябрь 1938 г. на основе приказов НКВД СССР; Mironowicz E. Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939). S. 42–57.

[56] Ігар Кузняцоў лічыць, што на тэрыторыі БССР у 1937–1938-х гг. было расстраляна не менш за 50 тыс. палякаў; Gawin T. O bycie Polakiem, Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991. S. 113.

[57] Падрабязней на тэму палітычных рэпрэсій у БССР у канцы 1920-х і 1930-я гг. гл.: Кузняцоў І. Палітычныя рэпрэсіі ў Беларусі ў 1939–1941 гадах. С. 45–70.

[58] Mironowicz E. Kształtowanie się struktury narodowościowej w BSRR (1921–1939). S. 52.

[59] Польскія даследчыкі Анджэй Новак і Мікалай Іваноў ацэньваюць колькасць расстраляных палякаў ва ўсім СССР у 200 тыс. Беларускі палітык і даследчык Зянон Пазьняк, які выкрыў масавыя пахаванні расстраляных у Курапатах пад Мінскам, прыйшоў да высновы, што падчас сталінскіх рэпрэсій у 1937–1940 гг. толькі ў БССР было расстраляна каля 250 тыс. чалавек (Łatyszonek O., Mironowicz E. Historia Białorusi. S. 278–279). З улікам таго, што палякаў расстрэльвалі часцей, чым прадстаўнікоў іншых нацый, то выснова пра тое, што ў БССР у перыяд Вялікага тэрору было расстраляна каля 50 тыс. палякаў выглядае дастаткова абгрунтаванай.

[60] Жук В. Польское национальное меньшинство в БССР (1921–1939 гг.). С. 102.

[61] 2 красавіка 1938 г. НКУС СССР выдаў сакрэтны цыркуляр № 65, які рэгламентаваў новы парадак вызначэння нацыянальнасці ў планаванай у 1938 г. пашпартызацыі. Калі раней можна было запісаць сабе любую нацыянальнасць, то, згодна з цыркулярам, чалавек павінен быў пацвердзіць нацыянальную прыналежнасць праз прад'яўленне пашпартоў бацькоў або іншых дакументаў. У тлумачальным указанні ад 29 красавіка 1938 г., якое было накіравана ва ўсе аддзелы актаў грамадзянскага стану НКУС СССР, гаварылася, што калі ў таго, хто рэгіструецца, бацькі былі палякі, то, незалежна ад іх месца нараджэння, працягласці пражывання ў СССР або змены падданства, нельга запісваць яго рускім, беларусам або прадстаўніком іншай нацыянальнасці (Петров Н., Рогинский А. «Польская операция НКВД» 1937–1938 гг., с. 36; Селицкая Л. Белорусы и советская паспортизация. [Электронны рэсурс] – 06.07.2018. – Рэжым доступу: http://www.istpravda.ru/research/3797/.

[62] Пра спыненне масавых аперацый паведаміла сумесная пастанова ЦК УКП(б) і СНК СССР ад 17 лістапада 1938 г., а загад НКУС СССР № 00762 ад 26 лістапада 1938 г., падпісаны ўжо Лаўрэнціем Берыяй, адмяніў усе ранейшыя загады НКУС 1937–1938 гг. Гл.: Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Документы. 1937–1938. Составители В. Н. Хаустов и др. Москва 2004. С. 612–617.

[63] Хаустов В. Из предыстории массовых репрессий против поляков. С. 10.

[64] Тамсама; Жлоба Е. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // Поляки в России: история и современность. Краснодар 2007. С. 98.

[65] Самым вядомым афіцэрам-палякам Чырвонай арміі быў ураджэнец Варшавы, камандзір дывізіі Канстанцін Ракасоўскі. З 17 жніўня 1937 г. да 22 сакавіка 1940 г. ён знаходзіўся ва ўнутранай турме ўпраўлення дзяржаўнай бяспекі НКУС на Шпалернай вул. у Ленінградзе. Нягледзячы на катаванні, не прызнаў сваю віну ў працы на карысць польскай і японскай выведак. Па хадайніцтве маршала Цімашэнкі быў вызвалены і рэабілітаваны. Пасля атрымання звання генерал-маёра камандаваў корпусам у Кіеўскай ваеннай акрузе. Прымаў удзел у Другой сусветнай вайне. Быў маршалам СССР і Польскай Народнай Рэспублікі. Падрабязней на гэтую тэму гл.: Iwanow M. Zapomniane ludobójstwo. S. 364–367; Яшчэ адным афіцэрам-палякам, які цудам пазбег расстрэлу быў Франц Перхаровіч. Ён нарадзіўся ў 1894 г. у Барысаўскім пав. Мінскай губ. У 1937 г. быў звольнены з арміі (у разгар «Польскай аперацыі») і вярнуўся да вайсковай службы ў 1940 г. Падчас вайны з Германіяй даслужыўся да звання генерал-лейтэнанта. З лістапада 1944 г. і да канца вайны быў камандуючым 47 арміяй І Беларускага фронту. Герой Савецкага Саюза (1945 г.). Перхаровіч не карыстаўся поўным даверам савецкага кіраўніцтва. [Электронны рэсурс] – 21. 07. 2018. – Рэжым доступу: http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id= 11904719%40morfHeroes.

[66] Sommer T. Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. S. 179.

[67] Materski W. Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943. S. 485; Петров Н., Рогинский А. «Польская операция НКВД» 1937–1938 гг. С. 32.

[68] Nowak A. Strachy i Lachy. Przemiany polskiej pamięci 1982-2012. S. 270.

[69] AAN. Z. 510, sygn. 95, k. 84–85.

[70] Масавыя забойствы палякаў у СССР у 1937–1938 гг. адгукнуліся ў Польшчы падчас гарбачоўскай «перабудовы». Менавіта ў гэты перыяд на імя першага сакратара ЦК ПАРП Войцаха Ярузэльскага прыйшло шмат лістоў па гэтым пытанні. У адным з іх пра трагічны лёс двух сваіх родных братоў, расстраляных у 1937 г. у СССР, напісаў Мечыслаў Едынак

з Кендзежына-Козьле. «Не магу знайсці адказ на гэта варварскае злачынства супраць людзей, якія змагаліся, не шкадуючы свайго жыцця, за савецкі лад. Верагодна, нацыянальнасць для іх была варожай». Мечыслаў (1908 г. нар.), адзіны з трох братоў застаўся жывы. У 1944 г. ён выехаў у Польшчу (AAN. Z. 1354, sygn. LXXVII–944, k. b. n.

[71] Відавочна, прыведзеныя вышэй даныя пра расстраляных у «Польскай аперацыі» палякаў з’яўляюцца цалкам дакладнымі. Расстраляных і сасланых было так шмат, што нават зараз гэта выклікае хваляванне ў КДБ Беларусі. Нельга выключыць, што КДБ робіць пэўныя захады для таго, каб паводле дакументаў, якія захоўваюцца ў яго архівах, зменшыць колькасць расстраляных палякаў. Пра магчымасць такіх дзеянняў сведчыць публічная заява Маі Кляшторнай, дачкі расстралянага 30 кастрычніка 1937 г. беларускага паэта Тодара Кляшторнага: «Калі пры канцы 1980-х мне паказвалі справу маці, там быў адзін аркуш, а цяпер у справе шмат розных аркушаў, а гэтага няма. А я добра памятаю яго. Там пра маму пісалі ў разьдзеле «асобыя прыкметы» полька, а гэта на той час была расстрэльная прыкмета. У мяне сьлёзы тады градам ліліся. А ў той справе, што мне сёлета перадалі (2017 – Т. Г.) ужо беларуска напісана». [Электронны рэсурс] – 30.10.2017. – Рэжым доступу: https://www.svaboda.org/a/28778135.html.

[72] Пра тое, якія нечалавечыя выпрабаванні і здзекі давялося перажыць палякам ва Усходняй Беларусі падчас рэпрэсій сведчыць аповед Маргарыты Прылепы з Магілёва: «[…] У нас забралі ўсё, акрамя нашай каталіцкай веры, якая ў душы. Дзеду майму не дазволілі нават нацыянальнасць у пашпарце ўказаць (сказалі, што палякі ў Польшчы жывуць), два разы арыштоўвалі, забралі ўсю гаспадарку, брата яго ў 1937 г. арыштавалі. З таго часу яго ніхто не бачыў. Яшчэ адна пляменніца была настаўніцай польскай мовы. Яна была вымушана выкладаць нямецкую, бо польскія школы зачынілі. У акрузе не засталося аніводнага касцёла, але дзед маліўся перад абразом Божай Маці дома. Катком прайшліся па нашай сям’і бальшавікі, спрабуючы выгнаць польскасць. І толькі праз шмат гадоў пасля смерці дзеда я змагла вывучаць польскую мову ў Доме польскім (у Магілёве – Т. Г.), атрымаць Карту паляка не па паходжанні (у Магілёўскай вобл. усё знішчана), а па прычыне актыўнага ўдзелу ў жыцці Дома польскага. Дачка вучылася ў Польшчы і там выйшла замуж. І зараз у мяне будуць сапраўдныя польскія ўнукі. Я спадзяюся, што мой дзед глядзіць з неба і цешыцца з гэтага». [Электронны рэсурс] – 19.07.2018. – Рэжым доступу: https://www.facebook.com/search/top/?q=andrzej%20poczobut.

[73] Nowak A. Czas walki z Bogiem. Kościół na straży polskiej wolności. S 28.

«Operacja polska» NKWD (1937–1938) w polskiej historiografii

Maciej Wyrwa,
PhD (Warszawa, Polska)

«Wielka czystka», jak nazywał stalinowskie represje lat 30. XX w. urodzony w Krakowie Aleksander Weissberg-Cybulski[1], czy też «Wielki Terror» jak chciał Robert Conquest do dnia dzisiejszego postrzegane są głównie przez pryzmat procesów pokazowych czołowych przywódców bolszewickich m. in. Grigorija Zinowjewa, Lwa Kamieniewa, Nikołaja Bucharina, Aleksieja Rykowa, Karła Radka[2]. Podczas «procesów moskiewskich», w świetle kamer i fleszy, Stalin rozprawiał się ze swoimi byłymi towarzyszami walki, którzy z dnia na dzień stali się «wrogami ludu». Również zapoczątkowana przez Nikitę Chruszczowa na XX Zjeździe KPZS w 1956 roku polityczna kampania walki z «kultem jednostki» pozostawiła głęboki ślad w postrzeganiu stalinowskich represji zarówno w Polsce jak i na świecie.

W Polsce Ludowej w czasach obowiązkowej przyjaźni polsko-radzieckiej, temat ten praktycznie nie istniał, a pamięć o terrorze lat 30. sprowadzono jedynie do «okresu błędów i wypaczeń», którego ofiarami byli wyłącznie przebywający w ZSRS członkowie Komunistycznej Partii Polski. Z tamtego okresu pochodzi dowcip «Gdzie mógł się czuć w tamtych latach bezpiecznie komunista? W polskim więzieniu». I faktycznie, większość elity komunistycznej, przywiezionej do Polski na sowieckich czołgach po 1944 roku, przeżyła okres stalinowskich represji w polskich więzieniach. Tak było m. in. z komunistycznym prezydentem Bolesławem Bierutem, czy też z pierwszym sekretarzem Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej Władysławem Gomułką.

W latach 60. minionego wieku, w ramach obchodów 50. rocznicy rewolucji październikowej, pracownicy Zakładu Historii Partii przy-

gotowali księgę rocznicową Polaków biorących udział w rewolucji bolszewickiej[3]. Nie dało się w niej ukryć represji. Przy wielu spośród 7 700 zamieszczonych biogramów znalazł się zapis: «Aresztowany na podstawie fałszywych oskarżeń. Zrehabilitowany po XX Zjeździe KPZS», lub «Bezpodstawnie represjonowany. Pośmiertnie zrehabilitowany».

Pierwsze wzmianki na temat eksterminacji ludności polskiej w Związku Sowieckim w latach trzydziestych XX w. ukazywały się w polskiej prasie emigracyjnej. Na uwagę zasługują m. in. artykuł dyrektora Biblioteki Polskiej w Londynie Zdzisława Jagodzińskiego[4]. W paryskich «Zeszytach Historycznych» ukazał się artykuł Marcina Wyziembły (Józef Lewandowski) poświęcony losom represjonowanych Polaków w ZSRS[5]. Również na łamach «Zeszytów Historycznych» ukazał się «Słownik biograficzny komunistów polskich represjonowanych w ZSSR» autorstwa Al. An. Myszkowskiego oraz uzupełnienia i uwagi do niego Stanisława Ludkiewicza i S. W. Rawicza[6].

W 1990 roku ukazała się w Polsce broszura autorstwa Wojciecha Lizaka pt. *Rozstrzelana Polonia. Polacy w ZSRR 1917–1939*, która pomimo braku dostępu autora do sowieckich źródeł archiwalnych stanowiła istotny przełom w badaniach[7]. Autor zaprezentował najważniejsze fakty, interpretację przyczyn oraz orientacyjną skalę represji dokonanych na Polakach.

Upadek ZSRS i dostęp do archiwów posowieckich nie zaowocował wzrostem zainteresowania badaczy z Polski tą problematyką. Wyjątek, i to na długie lata, stanowiła praca Nikołaja Iwanowa, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939,* która próbowała w możliwie pełny sposób przybliżyć sytuacje Polaków represjonowanych w ZSRS[8]. Warto dodać, że w oparciu o tę publikację i ujawnione już po jej napisaniu archiwalia w 2015 roku ukazała się monografia N. Iwanowa pt. *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938*, a w 2017 praca o charakterze albumowym: *Zginęli, bo byli Polakami. Koszmar «operacji polskiej» NKWD 1927–1938*[9].

Fundamentalne znaczenie dla poruszanej tematyki miała publikacja w 1993 roku w piśmie «Karta» artykułu Nikity Pietrowa *Polska operacja NKWD* oraz po raz pierwszy przetłumaczonego na język polski rozkazu

zlecającego przeprowadzenie zbrodni[10]. Dostęp badaczy do archiwaliów posowieckich w Rosji w latach 90. sprawił, że poznaliśmy inną, jeszcze bardziej przerażającą i mroczną stronę represji lat 1937–1938. Likwidacja «szpiegów, spiskowców i szkodników» wśród nomenklatury i starych bolszewików znana z procesów moskiewskich stanowiła jedynie czubek piramidy zbrodni. Dół piramidy stanowiły tzw. masowe operacje i to właśnie one sprawiły, że bolszewicki terror zapisał się w historii jako «wielki». Ofiarami tych represji byli głównie mieszkańcy bolszewickiego państwa nie zajmujący wysokich stanowisk i nie należący do partii komunistycznej. To właśnie w artykule Pietrowa po raz pierwszy pojawiło się określenie «operacja polska» NKWD i to z tego artykułu dowiedzieliśmy się o zbrodniczym rozkazie nr 00485.

11 sierpnia 1937 roku ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaj Jeżow podpisał rozkaz NKWD nr 00485 o likwidacji «polskich grup dywersyjnych i szpiegowskich» oraz Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) zatwierdzony dwa dni wcześniej przez Biuro Polityczne KC WKP(b). Od 20 sierpnia aresztowaniu mieli podlegać domniemani działacze POW, polscy jeńcy wojenni, którzy pozostali w Związku Sowieckim, zbiegowie, emigranci i więźniowie polityczni z Polski. Fala represji objęła również byłych członków Polskiej Partii Socjalistycznej i innych polskich partii uznanych za antysowieckie oraz działaczy i mieszkańców polskich rejonów narodowościowych funkcjonujących na sowieckiej Ukrainie i Białorusi.

W czasie trwania operacji rozszerzono ją o następną kategorie – osoby mające kontakty z polskimi przedstawicielstwami dyplomatycznymi w ZSRS. «Operacja polska», pierwotnie skierowana niemal wyłącznie przeciwko Polakom, przekształciła się tym samym w operację wymierzoną we wszystkich mieszkańców ZSRS mających jakiekolwiek powiązanie z Polską i z Polakami. Ofiarami «operacji polskiej» NKWD padli Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini, Żydzi i przedstawiciele innych narodów Związku Sowieckiego.

By zostać aresztowanym wystarczyła korespondencja z rodziną z «pańskiej» Polski, bądź też… polsko brzmiące nazwisko . Funkcjonariusze NKWD poszukiwali Polaków za pośrednictwem biur adresowych, biur paszportowych, urzędów stanu cywilnego, spisów organizacji za-

wodowych i społecznych itp. Zeznania «wybijano» torturami, które były oficjalnie usankcjonowane i rekomendowane jako metoda prowadzenia śledztwa.

Już w trakcie trwania «operacji polskiej» na podstawie rozkazu N. Jeżowa nr 00486 z 15 sierpnia 1937 roku represjom poddano rodziny «zdrajców Ojczyzny». Żony zsyłano do łagrów, a dzieci poniżej piętnastego roku życia były oddzielane od rodziców i wysyłane do ośrodków wychowawczych, w których poddawano je sowietyzacji.

«Operacja polska», która początkowo miała trwać trzy miesiące, ostatecznie trwała czternaście miesięcy – do listopada 1938 roku. Niestety, archiwa rosyjskie wciąż skrywają nazwiska ofiar i strzegą danych o ich oprawcach dlatego wciąż nie znamy ostatecznej liczby represjonowanych. Według ustaleń moskiewskiego «Memoriału» represje objęły co najmniej 139 835 osób z czego nie mniej niż 111 091 zamordowano najczęściej strzałem w tył głowy, a 28 744 skazano na pobyt w łagrach[11]. Ofiary grzebano w anonimowych zbiorowych mogiłach, których w większości do dnia dzisiejszego nie zidentyfikowano. Wprawdzie jako pierwsi ofiarą masowych represji według kryterium narodowościowego padli przebywający w ZSRS obywatele Niemiec jednak to «operacja polska» stała się modelem wzorcowym dla następnych operacji o charakterze narodowościowym. W kolejce czekały wszak następne podejrzane o szpiegostwo na rzecz zagranicznych mocarstw «niechciane» narody: Łotysze, Estończycy, Finowie, Rumuni, Turcy, Grecy, Afgańczycy, Irańczycy, Chińczycy, Bułgarzy, Macedończycy i Koreańczycy. Według «polskiego modelu» represjonowano także podejrzewanych o szpiegostwo na rzecz Japonii emigrantów z Harbinu w Mandżurii.

Antypolska operacja, przeprowadzona przez NKWD w latach 1937–1938 wyróżniała się skalą i okrucieństwem. Była największą z przeprowadzonych «operacji narodowych», a co druga zamordowana osoba była ofiarą «operacji polskiej». Łącznie, w okresie Wielkiego Terroru, życie straciło co najmniej 200 tys. Polaków.

Niestety, książka N. Iwanowa, artykuł N. Pietrowa nie przyczyniły się do zwiększenia zainteresowania ze strony polskiego środowiska naukowego tą tematyką, dlatego na tym większą uwagę zasługują prace Mieczy-

sława Łozińskiego[12], Henryka Strońskiego[13] i Wasyla Haniewicza[14] podejmujące tematykę represji wobec Polaków obywateli sowieckich w ZSRS w latach 30. XX w.

Bez wątpienia jednym z najbardziej zaniedbanych przez polską historiografie, głównie przez brak dostępów badaczy do materiałów zgromadzonych w białoruskich archiwach, jest problematyka «operacji polskiej» NKWD na sowieckiej Białorusi. Oprócz wspomnianej już publikacji N. Iwanowa ukazała się praca Zdzisława Juliana Winnickiego[15] poświęcona polskiej autonomii w Białorusi, która podobnie jak książka Marka A. Koprowskiego[16] z pewnością nie wyczerpuje poruszanej problematyki.

Na osobną uwagę zasługują prace ks. Romana Dzwonkowskiego poświęcone represjom sowieckim wobec duchowieństwa i wiernym kościoła katolickiego w ZSRS[17].

Pierwszą próbą monografii poświęconej w całości «operacji polskiej» NKWD była wydana w 2014 roku praca Tomasza Sommera *Operacja antypolska NKWD 1927–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*[18]. Praca oparta na bogatym materiale źródłowym, ma niestety, w dużej mierze charakter publicystyczny co obniża jej wartość naukową. Stanowi jednak bardzo ważny przyczynek do badań. Represjom sowieckim na Ukrainie w latach 1934–1938 w analizach polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych i wywiadu wojskowego poświęcona jest praca Roberta Kuśnierza[19].

Tomasz Sommer jest także redaktorem tomu źródeł *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w ZSRS w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali*[20]. Praca stanowi próbę przedstawienia najważniejszych dokumentów Biura Politycznego KC WKP(b) i komisarza NKWD Nikołaja Jeżowa. Redakcja publikacji odbiega jednak od standardów opracowywania dokumentów archiwalnych, a wybór dokumentów nie wyczerpuje poruszanej problematyki.

Dotychczas w Polsce ukazało się jeszcze kilka publikacji źródłowych poświęconych interesującej nas problematyce. Zdecydowanie najlepiej udokumentowana jest «operacja polska» NKWD w Ukraińskiej SRS. Ważną publikację stanowi piąty tom serii wydawniczej Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu pt. *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, pod redakcją Stanisława Stępnia i Ołeksandra Rublo-

wa, w którym opublikowane zostały dokumenty i wspomnienia Polaków z Ukrainy z lat 1937–1938[21].

Publikacją (dwujęzyczną) o fundamentalnym znaczeniu jest dwutomowa praca przygotowana przez pracowników Instytutu Pamięci Narodowej, Służby Bezpieczeństwa Ukrainy oraz Instytutu Badań Politycznych i Narodowościowych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy pt. *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938,* która ukazała się w ramach serii wydawniczej «Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych»[22].

Dzięki współpracy polskiego Instytutu Pamięci Narodowej i Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Gruzji ukazał się zbiór dokumentów zatytułowany *Wielki terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków*[23].

Na osobną uwagę zasługują wydane w Polsce relacje i wspomnienia Ewy Barberiusz[24], Celiny Budzyńskiej[25], Stefana i Witolda Lederów[26] w których odnajdziemy ślady «operacji polskiej» NKWD. W całości tematowi poświęcony jest zbiór relacji *Dzieci operacji polskiej mówią,* autorstwa T. Sommera [27].

Mimo tak olbrzymiej skali zbrodni «operacja polska» NKWD do dziś nie zaistniała w masowej wyobraźni w Polsce i na świecie, dotychczas wątek ten nie był podejmowany w literaturze popularnej, filmie fabularnym, teatrze, muzyce itd. W dalszym ciągu literatura naukowa przedmiotu w Polsce jest, jak na rozmiar i skalę zjawiska, wciąż niewielka. Również wśród publikacji zagranicznych autorów brakuje tytułów poświęconych «operacji polskiej» NKWD.

Dopiero obchody 80. rocznicy rozpoczęcia «operacji polskiej» NKWD sprawiły, że informacja o zbrodni znalazła się w programach szkolnych. Poczta Polska wypuściła serię znaczków pocztowych dedykowanych rocznicy «operacji». Symboliczne znaczenie miał również udział prezydenta RP Andrzeja Dudy w zorganizowanej przez Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia oraz IPN, w dniach 28–29 września 2017 r. w Warszawie, konferencji pt. *«Operacja polska» NKWD 1937–1938. Przywracanie pamięci o zbrodni.* Pozostaje mieć nadzieję, że pamięć tą uda się na trwałe przywrócić.

«Польская аперацыя» НКУС (1937–1938) у польскай гістарыяграфіі

«Польская аперацыя» НКУС як важная частка «Вялікага тэрору» нават сёння застаецца невядомай для шырокіх колаў грамадскасці. Ахвярамі гэтай найвялікшай нацыянальнай аперацыі перыяду «Вялікага тэрору» было прынамсі 139 835 чал., з якіх не менш чым 111 091 чал. быў забіты выстралам у патыліцу, а 28 744 чал. былі асуджаныя на зняволенне ў лагерах. Сярод ахвяр былі палякі, а таксама прадстаўнікі іншых народаў Савецкага Саюза.

У перыяд Польскай Народнай Рэспублікі нашыя веды пра палякаў, рэпрэсаваных у СССР у 1937–1938 гг., пераважна абмяжоўваліся інфармацыяй пра лёс забітых польскіх камуністаў. Парадаксальна, але ўпершыню ўвагу да гэтай праблемы праявіла гістарыяграфія польскай эміграцыі. Толькі ў перыяд гарбачоўскай «перабудовы» з'явіліся першыя навуковыя публікацыі, аўтары якіх спрабавалі высвятліць лёс палякаў, загінулых у перыяд «Вялікага тэрору». Пералом у даследаваннях наступіў на пачатку 1990-х гг. разам з рассакрэчваннем у Расіі часткі дакументаў, якія датычылі рэпрэсій сталінскіх гадоў. Толькі тады мы даведаліся пра маштаб і механізмы гэтага злачынства. Сёння праходзяць канферэнцыі, з'яўляюцца навуковыя публікацыі і зборнікі дакументаў, прысвечаныя «польскай аперацыі» НКУС, аднак адсутнасць доступу да былых савецкіх архіваў у Расіі і Беларусі значна ўскладняе даследаванні.

«Polish Operation» of the NKVD (1937–1938) in Polish historiography

The «Polish Operation» of the NKVD, which was an important part of the Great Terror in the USSR, remains still an unknown crime for wider publicity to this day. 139 835 people fell victim to this the biggest national operation during the Great Terror. No less than 111 091 were murdered by the shot to the back of the head, while 28 744 were sent to Gulag prisons. Among victims were Poles, but also people of other nationalities that lived in the Soviet Union.

During the Polish People's Republic knowledge about repressed Poles was limited to the narrow circle of Polish Communists that were murdered at the time of Great Terror. Paradoxically, Polish historians in exile were first, who started to investigate the topic of the «Polish Operation». At the time of Perestroika first publications appeared that tried to ascertain fates of Poles during the Great Terror. The breakthrough took place at the beginning of 90s, as parts of documents concerning the «Polish Operation» were declassified in Russia. It allowed us to learn a real scale and mechanisms of this crime. Today a lot of conferences are organized, new books and edited volumes with documents are published, which are devoted to the «Polish Operation» of the NKVD. However, scholars still struggle studying this topic, because of a lack of access to the archives in Russia and Belarus.

Заўвагі

1 Weissberg-Cybulski A. Wielka Czystka. Warszawa 1990.
2 Conquest R. Wielki terror. Warszawa 1997.
3 Kalestyńska L., Kochański A., Toporowicz W. Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej 1917-1920; biografie. Warszawa 1967.
4 Jagodziński Z., Polacy w Rosji // «Dziennik Polski», 2. 02. 1956; Które cyfry mówią prawdę o Polakach w ZSSR? // «Orzeł Biały» 10 i 17. 10. 1963 r.
5 Wyzięboło M. Losy Polaków // «Zeszyty Historyczne», t. 30, Paryż 1974.
6 Myszkowski Al. An. Słownik biograficzny komunistów polskich represjonowanych w ZSSR // «Zeszyty Historyczne», t. 69, Paryż 1984; Ludkiewicz S. Uzupełnienia do «Słownika biograficznego polskich komunistów represjonowanych w ZSSR» // «Zeszyty Historyczne», t. 73, Paryż 1985; Rawicz S. W. Uzupełniający wykaz polskich komunistów represjonowanych w ZSSR» // «Zeszyty Historyczne», t. 74, Paryż 1985.
7 Lizak L. Rozstrzelana Polonia, Polacy w ZSRR 1917–1939. Szczecin 1990.
8 Iwanow N. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa-Wrocław 1991.
9 Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938. Kraków 2014; Iwanow N. Zginęli, bo byli Polakami. Koszmar «operacji polskiej» NKWD 1937–1938. Poznań 2017.
10 Pietrow N. Polska operacja NKWD // «Karta», nr 11, 1993.
11 Петров Н., Рогинский А. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан, Москва 1997, s. 37 in.

[12] Łoziński M. Operacja polska, stalinowska zbrodnia na Polakach w latach 1937–1938. Kłodawa 2008.

[13] Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa 1998.

[14] Haniewicz W. Tragedia syberyjskiego Białegostoku. Pelpin 2008.

[15] Winnicki Z. J. Szkice Kojdanowskie. Kojdanowsko-Polski Rejon Narodowościowy w BSRR. Uwagi o genezie i przesłanka funkcjonowania. Stan badań problematyki. Wrocław 2005.

[16] Koprowski M. A. Na gruzach Marchlewszczyzny. Skazani na polskość. Biały Dunajec – Ostróg 2014.

[17] Dzwonkowski R. Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys historii. Lublin 1997; Dzwonkowski R. (red.) Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939. Martyrologikum. Lublin 1998; Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988. Lublin 2003 i in.

[18] Sommer T. Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim. Warszawa 2014.

[19] Kuśnierz R. W świecie stalinowskich zbrodni. Ukraina w latach czystek i terroru (1934–1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. Słupsk 2013.

[20] Sommer T. (opr.) Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim. Dokumenty z centrali. Warszawa 2010.

[21] Stępień S. (red.) Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów. Cz. 1: lata 1917–1939, t. V. Przemyśl 2005.

[22] Wielki Terror: operacja polska 1937–1938, oprac. zbiorowe, Warszawa-Kijów 2010, seria «Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku», t. 8.

[23] Wielki terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków, oprac. zbiorowe, Warszawa-Tbilisi 2016, seria «Polacy w Gruzji – Gruzini w Polsce», t. 1.

[24] Barberyusz E. Głos z Gułagu. Rozmowa z Olgierdem Wołyńskiem. Warszawa 1989.

[25] Budzyńska C. Strzępy rodzinnej sagi. Warszawa 1997.

[26] Lederowie S. i W. Czerwona nić. Ze wspomnień i prac rodziny Lederów. Warszawa 2015.

[27] Sommer T. Dzieci operacji polskiej mówią, Warszawa 2013.

Радянські репресії серед інтелігенції Харкова. 1933 рік

Інна Чернікова,
канд. істор. наук (Харків)

У 1932–1933 рр. Й. Сталін розпочав послідовний наступ на ленінську політику коренізації, у тому числі українізацію та її значні досягнення. Саме на цей період припадають масові репресії серед харківської інтелігенції. Зазначимо, що до «сталінських репресій» належать вироки про позбавлення волі в таборі за ст. 54 (п. 1–14) КК УСРР 1927 р. та ідентична ст. 58 (п. 1–14) КК РСФРР про контрреволюційні та інші особливо небезпечні державні злочини[1]. Чітко продумана та розроблена кампанія репресій проводилася в декілька умовних етапів: «теоретичної» проробки харківської інтелігенції, яка повинна була кардинально змінити свої наукові та політичні погляди, та фізичного залякування й нищення.

Харків'янка Л. Дражевська, яка була свідком репресій, так згадує загальну атмосферу у місті: «…Харків'яни жили в постійному страху. Йшли масові арешти ще вцілілої інтеліґенції. Вночі прислухалися до шуму авт… – чи не за ними їде, чи не зупиниться біля їхнього будинку. Дехто не роздягався, інші мали спаковану валізку, щоб брати до тюрми у випадку арешту»[2].

За спогадами проф. Д. П. Гордєєва, після самогубства Наркома освіти М. Скрипника на Харківщині склалася складна ситуація у зв'язку із загальним звинуваченням, що «за широкою спиною Скрипника» ховались українські націоналісти та контрреволюціонери[3]. Можливо, ця подія значною мірою послугувала приводом початку заздалегідь запланованої «чистки» серед інтелігенції. Звичайно, у таких ідеологічних умовах постраждали науковці, музейні співробітники, організатори та учасники громадських пам'яткоохоронних осередків, усі, чия творча праця суперечила адміністративно-командній системі радянського уряду. Зокрема, було визнано,

що музейна справа перебувала переважно в руках «…організованих к. р. елементів, які поставили своїм завданням повалення диктатури пролетаріату», а «українські та російські фашисти, монархісти, петлюрівці, генерали царської армії, колишні попи, поміщики, царські чиновники складали кадри музейних працівників на Україні»[4].

Наприкінці 1933 р. необґрунтованих звинувачень з боку органів ДПУ (Державного політичного управління) та арештів зазнали лідери пам'яткоохоронного руху Харківщини, яких підозрювали у контрреволюційній діяльності (Таблиця). Справа щодо міфічної контрреволюційної організації «російсько-український фашистський блок» була розпочата та велася із загальним списком звинувачених, до якого потрапили 10 представників інтелігенції м. Харкова: 1) співробітники Харківського художньо-історичного музею: директор В. М. Зуммер, завідуюча відділом художнього мистецтва К. А. Бєрладіна, завідуюча відділом прикладного мистецтва О. О. Нікольська, науковий співробітник відділу прикладного мистецтва О. Ц. Поплавський; 2) співробітники Харківського музею українського мистецтва: завідувач С. А. Таранушенко та працівники П. М. Жолтовський, Д. Г. Чукін; 3) науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури проф. Д. П. Гордєєв; 4) завідуючий музейною секцією в Управлінні науки НКО (Народного Комісаріату Освіти) В. В. Дубровський; 5) науковий співробітник Книжкової палати Я. І. Стешенко[5]. Зв'язаний, за версією слідчих, з ленінградською організацією українських націоналістів на чолі з В. Перетцом, цей блок мав свій керівний центр у Харкові і широку мережу периферійних груп (понад 40), що об'єднували близько ста музейних працівників і науковців[6].

Відповідно до виписки зі звинувачувального висновку та протоколів допитів, програмно-тактичними настановами цієї організації вважались: 1) об'єднання всіх націоналістичних сил з використанням легальних можливостей; 2) загарбання і використання посад у наукових закладах в інтересах організації; 3) ідеологічна обробка в контрреволюційному шовіністичному дусі і вербування нових членів в організацію з представників контрреволюційної націоналістичної інтелігенції (особливо старої професури та науковців);

4) боротьба за зміцнення націоналістичних ідей та відродження національної культури; 5) боротьба з марксизмом як інтернаціональною течією та пропаганда націоналістичних поглядів; 6) боротьба за збереження релігійних основ як зброї зміцнення національної державності; 7) саботаж і шкідництво в науковій та музейній роботі; 8) підготовка аспірантів та студентів як основної сили збройного повстання тощо[7].

Уся ця справа була вигадана, а звинувачення були досить серйозними для того часу – підготовка збройного повстання з метою повалення радянського уряду. Зважаючи на «чистосердечні покаяння» всіх заарештованих, терміни позбавлення волі не перевищували 10 років, найчастіше залишаючи життя арештованим. Унаслідок жорстоких репресивних акцій керівники та ентузіасти пам'яткоохоронного руху були засуджені до 3, 5 та 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах. У жорнах репресій опинилися В. О. Бабенко, К. А. Бєрладіна, Д. П. Гордєєв, В. В. Дубровський, П. М. Жолтовський, В. М. Зуммер, О. А. Нікольська, О. Ц. Поплавський, С. А. Таранушенко, К. Г. Черв'як, О. С. Федоровський, Д. Г. Чукін та інші науковці[8].

Зокрема, археологи Харківщини, незважаючи на свій актуальний фах, зазнали репресій. Безпідставно звинувачений був Олександр Семенович Федоровський – ентузіаст музейної справи та пам'яткоохоронного руху, фахівець у галузі гідрології та палеонтології. Директор Археологічного музею, професор Харківського університету, він був звинувачений за свою ідею виділення національних пам'яток[9]. У Державному архіві Харківської області не знайдено кримінальної справи науковця, протоколів його допитів та розписок. Імовірно, вони були вилучені для московських слідчих, але так і не повернуті. Тому доля О. С. Федоровського під час репресій 1930-х рр. невідома.

Після звільнення науковець деякий час працював консультантом у Харківському водотресті. У 1936 р. О. С. Федоровський працює професором Харківського державного педагогічного інституту, а з моменту утворення кафедри геології очолює її. 18 серпня 1939 р. помер після тяжкої хвороби[10].

Репресій зазнали також відомі науковці, які обіймали досить відповідальні посади та протягом багатьох років вірно служили радянському уряду. Зокрема, у 1930 р. музейна група «Войовничий матеріаліст» піддала критиці «ворожі ідеології в музейній практиці» Василя Васильовича Дубровського. Звинувачений за ст. 54–11 КК УСРР у тому, що починаючи з 1928 р. був активним учасником міфічної контрреволюційної організації, метою якої було повалення радянської влади шляхом збройного повстання[11]. 23 листопада 1933 р. В. В. Дубровського заарештували. Він визнав свою участь у контрреволюційній організації наукових та музейних співробітників.

У справі слідства зазначалося, що В. В. Дубровський – працівник Наркомпросу (Народний Комісаріат Освіти) та УКОПК (Український комітет охорони пам'яток культури) – на відповідні посади в музеях міста та периферії, заповідниках розставляв своїх людей – учасників контрреволюційної організації[12]. До того ж додавалося, що, перебуваючи на посаді Головного інспектора з охорони пам'яток, В. В. Дубровський разом із С. А. Таранушенком організовував периферійні контрреволюційні осередки, використовуючи для цього музейну мережу та пам'яткоохоронні установи, зокрема УКОПК[13]. Справді, обіймаючи декілька посад, будучи активним громадським діячем, В. В. Дубровський за родом своєї діяльності мав широкі знайомства серед науковців, музейних працівників, інтелігенції усієї України. Навіть це було використано слідчими проти науковця, оскільки тлумачилося як широке використання зв'язків в інтересах контрреволюційної організації[14].

У грудневому номері київської газети «Комуніст» за 1934 р. вийшла стаття, у якій В. В. Дубровський згадувався як «махровий контрреволюціонер» та націоналіст[15]. У 1934 р. пам'яткоохоронця засудили до п'яти років виправних робіт в таборах, де він перебував до 1939 р. Заслання відбував у БАМлагу. Після звільнення склав докторантський іспит при Інституті історії АН СРСР, але до звання допущений не був. Через заборону проживати у великих містах України, працював учителем у провінції.

Під час окупації міста Харкова в 1941–1943 рр., за матеріалами

УКДБ Харківської області, В. В. Дубровський був головою громадського товариства «Просвіта» та членом Харківського обласного «Провода» «ОУН» (Організація українських націоналістів). Він свідомо уникав евакуації на схід. Навіть склав листа до німецького командування з проханням не бомбардувати цивільні об’єкти Харкова[16]. У 1943 р. виїхав до Німеччини, за радянським трактуванням – «при відступі німецьких військ утік разом з ними на Захід». У Німеччині спробував зайнятися політичною діяльністю, але у 1959 р. переїхав до США. Помер у Річмонді в 1966 р. (штат Вірджинія, США)[17].

Під час реабілітації пам’яткоохоронців у 1958 р. у довідці на В. В. Дубровського зазначалося, що він знаходиться за кордоном та провадить активну антирадянську діяльність[18]. Зі всіх реабілітованих харківських пам’яткоохоронців наприкінці 1950-х рр. В. В. Дубровському єдиному відмовили у перегляді справи[19]. Він був реабілітований значно пізніше у відповідності до ст. 2 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. Постановою Президіуму Харківського обласного суду від 26 жовтня 1995 р. було констатовано, що «в діях В. В. Дубровського немає складу злочину та засудження… було безпідставним». Прокуратура Харківської області пам’яткоохоронця реабілітувала посмертно, у той час, коли більшість його колег дізналися про свою реабілітацію за життя[20].

Майже всі керівники та співробітники музеїв Харкова були звинувачені у національній буржуазності. У непосильній ситуації арештів та допитів надзвичайну стійкість проявили жінки. Ксенія Акимівна Бєрладіна під час перебування на посаді завідувача Харківського художньо-історичного музею була звинувачена в організації «діяльності контрреволюційного осередку українсько-фашистського блоку при Художньо-історичному музеї та активному сприянні створенню бази бойової зброї для організації при музеї, проведенні саботажної роботи по музейній лінії»[21]. Її арешт відбувся 21 жовтня 1933 р. в період масових, майже щоденних арештів інтелігенції Харківщини. Довгий час безпідставно звинувачена не визнавала себе винною навіть під тиском з боку слідства. Лише піс-

ля очної ставки з колишнім колегою О. Ц. Поплавським 26 лютого 1934 р., коли вона побачила наслідки перебування під слідством та почула від нього натяк на те, що «не треба його намагатися реабілітувати», вона визнала свою участь у контрреволюційній групі[22].

У 1934 р. К. А. Бєрладіну засудили за ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР до 3 років так званої «вільної висилки» до Уральська (Західного Казахстану), звідки вона звільнилися у листопаді 1936 р.[23] Напевно, К. А. Бєрладіній, як і іншим засудженим у цій справі, було заборонено повертатися до Харкова, тому після звільнення вона переїхала до Курська, де працювала у краєзнавчому музеї до 1941 р. Під час ІІ Світової війни жінка евакуювалася до Північної Осетії, де працювала до 1945 р. у сільських школах, а потім читала курс історії давнього світу у педінституті ім. Орджонікідзе і одночасно – курс історії мистецтва на художньо-графічному відділенні педагогічного училища. У повоєнні роки написала передмову до альбому «Осетинський народний орнамент» (1948 р.). Захистила кандидатську дисертацію при Грузинському університеті у 1960 р. Викладацькою діяльністю займалася до смерті у 1960 р.[24]

У справі міфічної контрреволюційної організації – українсько-російського націоналістичного блоку – була засуджена директор та завідувач відділу Харківського художньо-історичного музею Олена Олександрівна Нікольська. У ході слідства було встановлено, що вона була «членом к.-р. осередку українсько-російського націоналістичного блоку при Харківському художньо-історичному музеї, активно сприяла створенню бази бойової зброї для потреб організації…»[25]. Наголошувалося, що організація начебто під прикриттям поповнення музейних експозицій придбала та зберігала 38 гвинтівок, 13 револьверів та 53 одиниці холодної зброї, знайденої під час обшуку Харківського художньо-історичного музею[26].

Незважаючи на численні допити та довгий час перебування під слідством, О. О. Нікольська не визнала себе винною ні по жодному з пунктів з сумнозвісних ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР. Згідно з рішенням судової «трійки» при Колегії ДПУ УСРР від 21.05.1934 р. вона була звільнена та умовно засуджена до покарання у виправно-трудовому таборі терміном на 3 роки[27]. Подальша доля цієї жінки

остаточно невідома. За однією версією, вона померла під час перебування у засланні. За інформацією її колеги К. А. Бєрладіної, наданою на допиті 1958 р., вона померла пізніше – в 1947 р.[28]

Проф. Всеволод Михайлович Зуммер, завідувач сектора історії мистецтв Українського науково-дослідного інституту історії культури, для міфічної контрреволюційної організації був зв'язковцем з київськими колами, оскільки мав широкі знайомства.

Заарештований 21 жовтня 1933 р. за ст. 54–2, 54–11 КК УСРР, В. М. Зуммер був безпідставно звинувачений у керівництві російським контрреволюційним великодержавницьким угрупуванням наукових співробітників у сфері мистецтва; керівництві українсько-російським фашистським блоком; вербуванні людей; створенні бази зброї для потреб організації[29]. Крім цього, підкреслювалося, що контрреволюційна діяльність проф. В. М. Зумера велася по лінії фашизації.

Ухвалою судової «трійки» при Колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. позбавлений волі на 5 років. Термін покарання відбував у 8-му відділку Байкало-Амурського виправно-трудового табору[30]. 23 лютого 1937 р. звільнений. Переїхав у Чернігівську обл., м. Остер. У 1952–1956 рр. працював науковим співробітником в Остерському краєзнавчому музеї, потім вийшов на пенсію[31]. Реабілітований 5 вересня 1958 р. Помер 1970 р. у м. Остер[32].

Олег Цеславович Поплавський був заарештований під час перебування на посаді наукового співробітника Харківського художньо-історичного музею. Арешт відбувся уніч на 15 жовтня 1933 р. Звинувачення були типовими для музеєзнавців – участь у міфічній контрреволюційній організації українських націоналістів і російських шовіністів. Головним осередком зберігання зброї було визнано Харківський художньо-історичний музей[33]. Винними у цьому були визнані зберігач музею О. Ц. Поплавський, який спеціалізувався на історії зброї різних епох, та згадана К. А. Бєрладіна.

На допиті О. Ц. Поплавський дізнався, що в 1932 р. вони разом із завідувачем музею Д. П. Гордєєвим розробили план поповнення колекцій бойовою зброєю для потреб контрреволюційної організації. Проведення виставки зброї нібито слугувало прикриттям, завдяки

якому вони мали можливість отримати з Ермітажу та Балакліївського арсеналу необхідну зброю. Особисто О. Ц. Поплавський, за своїм зізнанням, привіз з Ленінграду близько 400 одиниць зброї, серед яких було 50 гвинтівок, 60–80 одиниць східної та західної зброї тощо[34]. Хоча відомо, що музейна зброя не функціонувала, оскільки перебувала в занедбаному стані (заржавіла, з несправними затворами). Крім цього, усі види знайденої зброї потребували 12 різних систем патронів, що свідчило про неможливість її використання з організаційної точки зору. Але ці факти у протоколах звинувачення не зазначалися. На коментар О. Ц. Поплавського щодо анекдотичності ведення війни музейною зброєю слідчий відповів, що «партизани воювали і кремнієвою зброєю»[35].

Рішенням судової «трійки» при Колегії ДПУ УСРР від 24.02.1934 р. О. Ц. Поплавський був засуджений до 3 років позбавлення волі з перебуванням у Дмитрівському виправно-трудовому таборі НКВД ст. Ікша, Савьоловської залізничної дороги Московської обл. Він проходив у справі «блоку великодержавних шовіністів з українськими наццемами». У грудні 1934 р., тобто через рік ув'язнення, перебуваючи в таборі, О. Ц. Поплавський написав заяву Верховному прокурору УСРР, у якій наголошував на неправдивості та вигаданості своїх попередніх показань та просив переглянути власну справу та справи невинних осіб, на яких він давав свої свідчення. Звільнився 11. 05. 1936 р. Працював начальником відділу Управління Уральського будівництва БАМу[36]. Проживав у м. Ангарську Іркутської обл. Амністією 1953 р. з нього було знято судимість[37].

Справу щодо звинувачення О. Ц. Поплавського було переглянуто Президіумом Харківського обласного суду 5 вересня 1958 р. Постанова судової трійки Колегії ДПУ УСРР від 24.02.1934 р. щодо звинувачення науковця була скасована за недоказаністю складу злочину[38]. О. Ц. Поплавського реабілітували наприкінці 1950-х рр. Подальша доля та дата смерті науковця невідомі.

Дмитра Григоровича Чукіна, старшого асистента Музею українського мистецтва, заарештували 26 жовтня 1933 р. Він визнав себе учасником контрреволюційної організації – блоку російських і українських націоналістів, головною метою діяльності якого начебто

було повалення радянської влади шляхом збройного повстання[39]. Був звинувачений у членстві в українсько-російському фашистському блоці, активній участі у «насадженні бойових повстанських осередків на Правобережжі…» за ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР[40]. Подальша доля та дата смерті невідомі.

Репресивна каральна машина, крім фізичних нищень, ламала ще й психіку людей, їх світогляд та долі. Директор музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди Корній Григорович Черв'як був арештований 20 грудня 1933 р. Звинувачений за ст. 54–6, 54–8 КК УСРР за шпигунську діяльність та участь в контрреволюційній націоналістичній терористичній організації, метою діяльності якої було проведення терористичних актів над представниками компартії та радянського уряду. До того ж серед обвинувачень слідчого були оголошені «насадження бойових повстанських осередків на Правобережжі» та «активне вербування в організацію робітників» Будянського заводу[41].

У результаті, К. Г. Черв'як був засуджений 26 лютого 1934 р. до 3 років позбавлення волі. Він визнав свою участь у контрреволюційній терористичній організації. Але 7 січня 1935 р. прокуратура зі спеціальних справ порушила питання про перегляд кримінальної справи у зв'язку з психічним захворюванням арештованого. У квітні 1934 р. (через 4 місяці ув'язнення) науковця направили на лікування до Всеукраїнської психоневрологічної академії. Комісією відділу експертизи було встановлено, що «гр-н Черв'як хворіє на хронічну психічну хворобу в формі шизофренії з маячними ідеями переслідування, слуховими та зоровими галюцинаціями». Експертиза визнала недоцільність застосування до нього судових мір соціального захисту. Унаслідок цього у лютому 1935 р. судова «трійка» Управління державної безпеки НКВД УСРР ухвалила достроково звільнити К. Г. Черв'яка через хворобу та направити на примусове лікування до психіатричної лікарні. Там він знаходився до 1941 р. Далі 9 років перебував у суспільстві. У 1949 р. був заарештований за проведення антирадянської агітації серед свого оточення. Але у 1950 р. знову потрапив до Українського психоневрологічного інституту м. Харкова[42]. Дата смерті невідома.

Стефан Андрійович Таранушенко, директор Музею українського мистецтва, відомий пам'яткоохоронець, теж був покараний командно-адміністративною системою за щиру любов до української архітектури, особливо до церковного будівництва. Уночі з 13 на 14 жовтня 1933 р. о 24 годині співробітники особливої комісії ДПУ УСРР здійснили обшук у квартирі С. А. Таранушенка. Пам'яткоохоронця безпідставно заарештували. Слід зазначити, що всі звинувачення проти вченого ґрунтувалися лише на непереконливих свідченнях його заарештованих колег та провокаційних доносах. Зокрема, в одному з протоколів допитів учня С. А. Таранушенка зазначалося, що саме від учителя він дізнався про «необхідність боротьби будь-якими засобами за Самостійну Україну, коли, звільнившись від впливу Москви, можна буде порушувати питання про самостійну українську культуру й забезпечити вільне життя і повний розвиток української науки»[43].

На підставі заздалегідь оформлених протоколів допитів С. А. Таранушенко був звинувачений у контрреволюційній антирадянській діяльності та керівництві міфічною організацією «Російсько-український фашистський блок»; налагодженні зв'язку організації з периферією; заснуванні її осередку в Музеї українського мистецтва; вербуванні його членів; здійсненні великої та систематичної шкідницької діяльності на ідеологічному фронті по музейній лінії, особливо по селах, активізуючи серед мас незадоволення політикою радянської влади[44]. Одним з безглуздих обвинувачень стала інкримінація наукових експедицій завідувача Музею українського мистецтва з метою активізації діяльності контрреволюційної організації на Правобережжі, вербування нових членів на периферії тощо. Дійсно, відповідно до своїх наукових інтересів С. А. Таранушенко під час експедицій найбільшу увагу приділяв вивченню архітектури церковної старовини. Саме цей факт також фігурував у звинуваченнях науковця і трактувався як антирадянська діяльність[45].

У власноручній заяві 24.10.1933 р. С. А. Таранушенко зізнався у своєму перебуванні в міфічній контрреволюційній організації наукових та музейних співробітників, метою діяльності якої було повалення радянської влади в Україні за допомогою інтервентів ка-

піталістичних держав, головним чином німецького фашизму[46]. Згідно з протоколами допитів, пам'яткоохоронця також звинувачували у використанні посади крайового інспектора охорони пам'яток для вербування крайового інспектора Дніпропетровщини П. Козара з метою створення місцевого контрреволюційного осередку[47].

Рішенням судової «трійки» при Колегії ДПУ УРСР від 24.02.1934 р. С. А. Таранушенко був засуджений за стандартними серед харківської інтелігенції звинувачувальними статтями 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР до п'яти років покарання у виправно-трудовому таборі Забайкалля (району Чити) для будівництва другої лінії Транссибірської залізниці (Бам) терміном з 14.10.1933 р.[48].

У грудневому номері газети «Комуніст» за 1934 р. вийшла розгромна стаття, у якій частково зазначалося, що науково-дослідна робота контрреволюціонера С. А. Таранушенка та співробітників Музею українського мистецтва «була скерована на відрив України від Радянського Союзу, на повалення пролетарської диктатури і реставрацію капіталізму, на перетворення України в колонію міжнародного імперіалізму»[49].

У вересні 1936 р. С. А. Таранушенко був звільнений, оскільки на Забайкаллі рік рахувався за два. Його звільнили першим з-поміж колишніх колег. Науковець переїхав до Пермі, де в 1937 р. викладав біологію у філії індустріального робфаку на КамГЕС[50]. У 1938 р. переїхав до Курська. Працював співробітником картинних галерей Курська, пізніше Астрахані (1950–1953 рр.)[51]. Під час подій II Світової війни залишився в окупованому Курську охороняти експонати, які не встигли евакуювати з музеїв. Навіть під час війни у 1943 р. С. А. Таранушенко у приміщенні картинної галереї проводив лекції з історії архітектури[52].

В Україну науковцю дозволили повернутися лише в 1953 р. (Київ). Працював науковим співробітником Науково-дослідного інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури УРСР, потім старшим науковим співробітником Відділу вивчення народної творчості та історії українського мистецтва Академії будівництва й архітектури УРСР[53].

С. А. Таранушенка реабілітували 5 вересня 1958 р. за рішенням

Харківського обласного суду[54]. З 1963 р. вийшов на пенсію. Помер у 1976 р.

Жолтовський Павло Миколайович під час арешту в Грузії 8 листопада 1933 р. працював співробітником Харківського музею українського мистецтва. Його було затримано у 20 км від кордону з Туреччиною під час ознайомлення з місцевими пам'ятками без відповідної перепустки на перебування в цій прикордонній смузі. У протоколі допиту П. М. Жолтовський наголошував на тому, що опинився в прикордонній смузі під час чергової наукової екскурсії з причини поганого орієнтування в топографії радянсько-турецького кордону. Далі слідство подало це як бажання науковця нелегально перейти в Туреччину[55]. До цього додали звинувачення за ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР у контрреволюційній діяльності з позбавленням волі до 3 років[56].

П. М. Жолтовський визнав себе винним в тому, що з 1926–1927 рр. був членом контрреволюційної націоналістичної організації, головною метою якої було начебто «повалення радянського уряду та встановлення сепаратистського буржуазного ладу в Україні»[57]. Крім цього, слідчими буди додані звинувачення у тому, що науковець за завданням керівництва контрреволюційної організації здійснив низку поїздок з метою вербування і створення подібних організацій в містах Правобережжя; проведення діяльності по зриву політики партії на культурному фронті з метою ініціативи незадоволення серед селян.

П. М. Жолтовський був засуджений судовою «трійкою» при Колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. до 3 років позбавлення волі з перебуванням у виправно-трудовому таборі. Судимість було знято у січні 1946 р.[58]. У повоєнний час проживав у м. Львові, де працював заступником директора Музею етнографії та художнього промислу. Під час повторного допиту в 1958 р. засвідчив, що особисто про контрреволюційну націоналістичну організацію серед музейних працівників Харківщини, що діяла начебто на початку 1930-х рр., йому нічого невідомо[59]. Помер у 1986 р. у Москві. Похований у Львові[60].

Тоталітарний режим також розпочав нищення плеяди провід-

них науковців Харківщини дореволюційних часів: Д. І. Багалія, Д. П. Гордєєва, Ф. І. Шміта.

На жаль, активна науково-організаційна діяльність Д. І. Багалія, небайдужість до долі історичних пам'яток послугували причиною його ідеологічної травлі репресивною системою. Останні роки життя вченого припали на напружену атмосферу критики його наукових поглядів, установ, які він очолював, підготовки репресивних заходів.

На сторінках періодичних видань оприлюднювалися рецензії на праці Д. І. Багалія, в яких він вважався «псевдомарксистом», «буржуазним істориком», що залишився на старих методологічних позиціях та під прикриттям марксизму пропагує реакційні буржуазні та дрібнобуржуазні концепції, положення М. Грушевського[61]. Одночасно друкували розгромні статті з ідеологічними звинуваченнями Д. І. Багалія та співробітників його кафедри[62]. Науково-дослідницька кафедра, яку очолював академік Д. І. Багалій, постійно перевірялася різними комісіями[63]. Згодом більшість прибічників історичної школи Д. І. Багалія були звинувачені в націоналізмі й звільнені зі своїх посад.

Під час допитів заарештованих свідків-науковців Харкова слідчі детально зупинялися на особі Д. І. Багалія, оскільки вони терміново шукали матеріали для його арешту. Характерно, що всі міфічні звинувачення науковця ґрунтувалися лише на протоколах допитів його колег, найімовірніше вигаданих самими представниками слідства або відповідних органів.

Зазначалося, зокрема, що акад. Д. І. Багалій очолював у Харкові групу українських науковців, що перебувала на платформі федерації України з Росією з метою заміни радянського ладу на буржуазний[64]. А згідно зі своїми політичними поглядами, Україну він бачив начебто лише в федеративних відношеннях з Росією, при обов'язковій участі Західних держав. Орієнтування науковця, згідно з цими свідченнями, було на Антанту, в основному – на Францію, а починаючи з 1930 р. – на фашизм. Зокрема згадувалося, що Д. І. Багалій зазначав, що «наше завдання... – орієнтуватися на інтервенцію й одночасно підготовляти вибух зсередини»[65].

Академік Д. І. Багалій уже мав офіційно визнати свої погляди антимарксистськими й буржуазними, слідчі вже сформулювали звинувачення науковцю – та морально пригнічений Дмитро Іванович 9 лютого 1932 року помер. Навіть у посмертній статті, присвяченій його пам'яті, зазначалося, що «… у своїх численних наукових творах радянської доби Дмитро Іванович обрав хибний напрямок – шлях економічного матеріялізму… не оволодів революційною діалектикою, зробив… низку серйозних, неприпустимих для марксиста помилок»; що «останні праці Дмитра Івановича далекі від науки Маркса – Леніна»[66].

Трагічна доля спіткала й професора-мистецтвознавця Харківського інституту матеріальних культур та Інституту історії Української культури Дмитра Петровича Гордєєва. Він був заарештований 10 листопада 1933 р. під час свого перебування в Грузії (м. Тифліс) та 12 листопада під вартою етапований до Харкова в розпорядження ДПУ УСРР. Упевнено можна стверджувати, що Д. П. Гордєєв був представником старої інтеліґенції, «чистки» якої були розпочаті на початку 1933 р. Він був змушений визнати свою участь в українсько-російському блоці, перебування в складі міфічної контрреволюційної організації, що згубила багатьох представників інтелігенції Харкова. Її завданням було начебто повалення радянської влади шляхом збройного повстання[67].

На численних допитах, що тривали з листопада 1933 р. до середини лютого 1934 р., Д. П. Гордєєв надавав інформацію або підписував уже готові протоколи про діяльність, політичну платформу, структуру та зв'язки цієї контрреволюційної організації. Так, зокрема, на одному із останніх допитів перед оголошенням вироку він зізнався, що «з моєї ініціативи було прийнято осередком рішення не допомагати державній комісії зі збору антикварного фонду для вивозу за кордон. Ця саботажницька тактика була схвалена всією нашою контрреволюційною організацією» [68].

Д. П. Гордєєва звинуватили в участі у міфічній контрреволюційній буржуазно-націоналістичній організації наукових та музейних працівників Харкова «Союз визволення України». Постановою судової «трійки» при Колегії ДПУ УСРР від 24.02.1934 р. науковець

був засуджений за ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР до позбавлення волі на 5 років у Байкало-Амурському виправно-трудовому таборі НКВС[69]. Науковець відбув заслання на будівництві других шляхів Уссурійської залізничної дороги.

У м. Свободний Далекосхідного краю працював у типолітографії художником. За сумлінну працю Д. П. Гордєєв був достроково звільнений у серпні 1936 р. У 1938 р. повернувся в м. Тифліс[70]. У 1937–1947 рр. працював мистецтвознавцем-консультантом, пізніше старшим інспектором Управління у справах архітектури Відділу охорони пам'яток. Складав порайонні списки пам'яток давньогрузинської культури. Наказом Президії Верховної ради СРСР від 6 червня 1945 р. нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній Війні 1941–1945 рр.». З січня 1948 р. працював старшим науковим співробітником, пізніше завідувачем відділу російської культури і мистецтва Державного музею мистецтв Грузинської РСР. З 1958 р. – член Спілки архітекторів СРСР. Реалізував себе у дослідженні пам'яток Грузії[71]. Доля науковця у 1960-ті рр. та дата смерті невідомі.

26 листопада 1933 р. у Ленінграді заарештували академіка Ф. І. Шміта – ідеолога і керівника харківської інтелігенції. Роботу науковця було піддано гострій критиці. Від нього почали вимагати доказів відданості методології марксизму. У Ленінграді Ф. І. Шміт заявив, що належить до дореволюційного покоління вчених, яке сформувалося без марксизму, і що в силу цього навіть при його максимальних намаганнях в останні роки засвоїти марксизм досягти великих успіхів у цій справі, звичайно, не може»[72].

Ф. І. Шміта звинуватили у причетності до фашистської організації російських і українських націоналістів «Російська національна партія» та в керівництві осередками профашистської організації в гуманітарних наукових установах Ленінграда. 29 березня 1934 р. Колегія ДПУ засудила науковця до 5 років виправно-трудових таборів із заміною цього покарання на заслання до Казахстану (м. Акмолінськ) на такий же термін. Але вже 15 листопада 1934 р. особлива нарада при НКВС СРСР дозволила йому повернутися до Ташкенту, де науковець обіймав посаду наукового консультанта Ташкент-

ського музею мистецтв, керував експозиційною роботою. 31 лютого 1937 р. вийшов на пенсію[73].

Але 60-річний науковець був звинувачений. 9 серпня 1937 р. відбувся другий арешт Ф. І. Шміта у Ташкенті. Науковця звинуватили у причетності до контрреволюційної організації в Ленінграді та у тому, що він продовжує вести контрреволюційну фашистську агітацію, «по-наклепницькому висловлюється про політику Радянської влади і партії, внутрішнє економічне становище Радянського Союзу».

Колишні колеги та знайомі науковця дали свідчення про те, що він висловлював співчуття розстріляним у справі троцкістського центру, висміював політику радянської влади. А у відношенні до сталінської Конституції 1936 р. сказав, що це «папірець», що «Більшовики не один такий папірець випустили. А цю свободу і демократію (декларовану в Конституції)» він відчув від Радянської влади на своїй власній шкірі...»[74]. Судова «трійка» НКВС Уз РСР 5 листопада 1937 р. винесла Ф. І. Шміту смертний вирок, який виконали 3 грудня 1937 р. У 1956 р. науковця реабілітували посмертно[75].

Слідство над 10 харківськими представниками інтелігенції тривало близько чотирьох місяців. Показовим є той факт, що всі їх звинувачували в стандартних злочинах та значилися в усіх документах слідства єдиним списком. Якщо простежити дати арештів та розставити їх у хронологічній послідовності, то виявиться, що арешти були чітко продумані та відбувалися майже щодня трагічної осені 1933 р. Протягом жовтня та листопада 1933 р. були заарештовані всі колеги по музейній та пам’яткоохоронній справі. Це свідчить про те, що винищення харківської інтелігенції було заздалегідь підготовленою, продуманою кампанією репресивних заходів 1933 р. Усі заарештовані під час слідства перебували під вартою в одній будівлі спецкорпусу № 1 при ДПУ УСРР[76]. Навіть їхня реабілітація наприкінці 1950-х рр. відбулася старим загальним списком.

5 вересня 1958 р., після десятиріч несправедливості, нарешті відбувся розгляд справ щодо звинувачення представників харківської інтелігенції. Було поставлено питання про відміну постанов судової трійки при Колегії ДПУ УСРР 1933 р. у відношенні до вищезгаданих

осіб за недоказаністю складу злочину. Офіційно було визнано, що: 1) контрреволюційна діяльність Д. П. Гордєєва, С. А. Таранушенка, О. Ц. Поплавського, П. М. Жолтовського, Я. І. Стешенко, О. О. Нікольської матеріалами справи не підтверджується; 2) звинувачення всіх осіб ґрунтувалося лише на неконкретних та невірних показаннях осуджених Д. П. Гордєєва, О. Ц. Поплавського, С. А. Таранушенко, В. В. Дубровського; 3) П. М. Жолтовський, Я. І. Стешенко, О. О. Нікольська свою вину заперечували; 4) засуджений О. Ц. Поплавський відмовився від своїх попередніх свідчень ще у грудні 1934 р., а під час повторних допитів у 1958 р. О. Ц. Поплавський, Д. П. Гордєєв, С. А. Таранушенко заявили, що вони ніколи, ні у якій організації не перебували, контрреволюційною діяльністю не займалися, оговорили себе та інших у зв'язку з незаконними методами ведення слідства[77].

Унаслідок ознайомлення з матеріалами справи протест прокурора щодо відміни постанов судової трійки був задоволений. Президія Харківської області, керуючись Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 р., скасувала постанову судової трійки Колегії ДПУ УСРР від 24.02.1934 р. у відношенні Д. П. Гордєєва, С. А. Таранушенка, О. Ц. Поплавського, П. М. Жолтовського та О. О. Нікольської за недоказаністю складу злочину[78].

Отже, на долю харківської інтелігенції випало чимало трагічних епізодів арештів, знущань та перебування у концтаборах. Але більшість життєвих шляхів репресованих поєднує надзвичайна витримка, сила волі та бажання жити.

Незважаючи на серйозні звинувачення, представники харківської інтелігенції були засуджені на каторжну роботу в концтаборах терміном від 3 до 10 років, у той час коли в державі здійснювалися масові розстріли «ворогів народу». Вироки про позбавлення волі в концтаборі або покарання примусовими роботами на певний термін набули такої чисельності, що в Харкові й понині зберігається понад 40 тисяч кримінальних справ репресованих громадян регіону, зокрема й групових звинувачень плеяди харківської інтелігенції. Більшість засуджених представників інтелігенції вижили, були звільнені та повернулися до суспільного життя. Навіть після

жахливих років арештів, допитів та ув'язнення вони зберегли свою відданість пам'яткоохоронній справі, не «зламалися». Майже всі репресовані після свого звільнення поверталися до своїх наукових інтересів. Засмучує той факт, що жодному з них не дозволено було повернутися у Харків, де вони б продовжили свою наукову справу.

Репресії серед представників інтелігенції Харкова в 1933 р. завдали величезної шкоди науковому та культурному розвитку міста. У жорна сталінських репресій невипадково потрапили провідні науковці, лідери наукових шкіл, пам'яткоохоронці та співробітники музейних установ. Таким методом здійснювалося знищення колосального культурного й інтелектуального потенціалу нашого народу, провокувалися занепад традицій збереження культурної спадщини, їхня заміна новою радянською ідеологією.

Таблиця

№№ п/п	*Прізвище, ім'я, по батькові, роки життя*	*Посада на момент арешту*	*Число (місяць), рік, місто арешту*	*Статті звинувачення*	*Термін позбавлення волі*
1	2	3	4	5	6
1	Багалій Дмитро Іванович (1857–1932)	Звинувачення для арешту були вже підготовлені, свідчення колег оформлені на допитах. 9.02.1932 р. Д. І. Багалій помер			
2	Бєрладіна Ксенія Акимівна (1893–1960)	Завідувач Харківського художньо-історичного музею	21 жовтня 1933 р. (м. Харків)	Ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР	3 роки «вільної висилки» (1933–листопад 1936 р.)
3	Гордеєв Дмитро Петрович (1889–?)	Професор-мистецтвознавець Харківського інституту матеріальних культур та Інституту історії української культури	10 листопада 1933 р. (м. Тифліс, Грузія)	Ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР	Листопад 1933–серпень 1936 рр. (достроково звільнений)
4	Дубровський Василь Васильович (1897–1966)	Науковий співробітник Інституту історії культури	23 листопада 1933 р. (м. Харків)	Ст. 54–11 КК УСРР	1934–1939 рр.

5	Жолтовський Павло Миколайович (1904–1986)	Науковий співробітник Музею українського мистецтва	8 листопада 1933 р. (м. Харків)	Ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР	1933–1936 рр.
6	Зуммер Всеволод Михайлович (1885–1970)	Завідувач сектора історії мистецтв Українського науково-дослідного інституту історії культури	21 жовтня 1933 р. (м. Харків)	Ст. 54–2, 54–11 КК УСРР	21.10.1933–23.02.1937
7	Нікольська Олена Олександрівна (1892–1947?)	Директор та завідувач відділу Харківського художньо-історичного музею	м. Харків	Ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР	21.05.1934– винесено умовний вирок (3 роки)
8	Поплавський Олег Цеславович (1903–?)	Науковий співробітник Харківського художньо-історичного музею	15 жовтня 1933 р. (м. Харків)	Ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР	15.10.1933-11.05.1936
9	Таранушенко Стефан Андрійович (1889–1976)	Директор Харківського музею українського мистецтва	14 жовтня 1933 р. (м. Харків)	Ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР	14.10.1933– вересень 1936 р.
10	Федоровський Олександр Семенович (1885–1939)	Директор Харківського археологічного музею	м. Харків	Кримінальну справу не знайдено	-
11	Черв'як Корній Григорович (1894–?)	Директор Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди	20 грудня 1933 р. (м. Харків)	Ст. 54–6, 54–8 КК УСРР	Достроково звільнений у 1935 р. для лікування в психлікарні
12	Чукін Дмитро Григорович (1909–?)	Старший асистент Музею українського мистецтва та співробітник Інституту матеріальної культури	26 жовтня 1933 р. (м. Харків)	Ст. 54–2, 54–4, 54–11 КК УСРР	26.10.1933–1936 р.
13	Шміт Федір Іванович (1877–1937)	Очолював кафедру мистецтвознавства ХІНО	26 листопада 1933 р. (м. Ленінград); 9 серпня 1937 р. (м. Ташкент)	-	26.11.1933–1937 р. Смертний вирок здійснений 3.12.1937 р.

Савецкія рэпрэсіі сярод інтэлігенцыі Харкава. 1933 год

Асвятляюцца прычыны і асноўныя этапы рэпрэсій 1933 г. у Харкаве. Раскрываюцца трагічныя лёсы навукоўцаў і краязнаўцаў, арыштаваных па справе контррэвалюцыйнай арганізацыі «Расійска-ўкраінскі фашысцкі блок». У навуковы абарот уведзеныя матэрыялы фонду Р–6452 рэпрэсаваных грамадзян г. Харкава і Харкаўскай вобласці Харкаўскага абласнога ўпраўлення СБУ (Дзяржаўны архіў Харкаўскай вобл.). Дакументы асвятляюць трагічны лёс многіх рэпрэсаваных прадстаўнікоў харкаўскай інтэлігенцыі. Былі выкарыстаны следчыя матэрыялы арыштаў і ператрусаў, пратаколы пасяджэнняў Асобнай тройкі Калегіі Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення УССР, анкеты арыштаваных, пастановы аб абранні меры пакаранняў, матэрыялы следства, пратаколы допытаў і вочных ставак, характарыстыкі, даведкі адпаведных установаў, матэрыялы экспертыз, рукапісныя заявы арыштаваных аб прызнанні сваіх міфічных злачынстваў, лісты, абвінаваўчыя заключэнні, прысуды і даведкі пра рэабілітацыю. Яны дазваляюць зразумець трагедыю харкаўскай інтэлігенцыі ў 1933 г.

Таталітарнаму рэжыму не ўдалося цалкам зламаць прадстаўнікоў інтэлігенцыі, нягледзячы на жорсткія рэпрэсіі. Большасць рэпрэсаваных пасля звальненняў вярнуліся да навуковай дзейнасці, працягнулі сваю справу нават удалечыні ад роднага горада.

Soviet repressions against Kharkiv's intelligence. 1933

The author analyzes reasons and main stages of repression of 1933 in Kharkiv. She Reveals the tragic fate of scholars, ethnographers, museum scientists and memoirs who came to the affair about the mythical counter-revolutionary organization «Russian-Ukrainian fascist group». A comprehensive study of the ways of life of the representatives of the intelligence of Kharkiv provides us an opportunity to highlight some trends, to analyze from the every side the events of the time, to see them witnesses and directly affected by repressions.

The materials of the fund «P–6452» from the criminal cases of the repressed citizens of the city of Kharkiv and Kharkiv region of the Kharkiv Regional Administration of the SBU (State Archives of the Kharkiv region) were introduced into scientific discourse. A number of documents reveals the tragic destinies of V. O. Babenko, K. A. Berladina, D. P. Gordeev, V. V. Dubrovsky, O. F. Fedorovsky, P. M. Zholtovsky, V. M Zummer, O. A. Nikolskaya, O. T. Poplavsky, S. A. Taranushenko, K. G. Cherviak and other repressed representatives of the Kharkiv intelligence. Investigative materials of the arrests and searches, protocols of meetings of special «troika» of the Collegium of the State Political Administration of the Ukrainian SSR, applications of the arrested, decisions of the penalties, materials of the investigation, protocols of interrogations and confrontations, characteristics, certificates of the relevant institutions, examination materials, handwritten statements of the arrested people about guilty plea of their mythical crimes, letters, indictments, sentences, certificates of rehabilitation give us an opportunity to understand the tragedy of the Kharkiv intelligence in 1933 better.

It's proved that the totalitarian regime failed to break the representatives of the Kharkiv intelligence, despite the cruel methods of repressions. Most of the repressed people after the liberations returned to former scientific interests and they continued their work even far from their hometown.

Заўвагі

1 Реабілітовані історією. Сумська область: Книга 1. Суми, 2005. С. 722–724.
2 Дражевська Л. Совєтський терор проти української інтелігенції в 1930-х роках (Очима очевидця) // Український засів. Харків, 1993. Ч. 5. С. 78–82.
3 Державний архів Харківської області (далі: ДАХО). Ф. Р–6452. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 205.
4 Там само. Оп. 3. Спр. 656. Арк. 198.
5 Там само. Оп. 2. Спр. 2809. Арк. 11.
6 Там само. Оп. 3. Спр. 657. Арк. 44.
7 Там само. Оп. 2. Спр. 2803. Арк. 22.
8 Там само. Оп. 2. Спр. 2809. Арк. 11, 15–17, 20–52.
9 Підгайний С. З концепції українського історичного процесу в музейній практиці. Харків, 1930. С. 23.
10 Маньковська Р. В. О. Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та

музейну справу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. Київ, 1996. С. 69.
[11] ДАХО. Ф. Р–6452. Оп. 3. Спр. 656. Арк. 140.
[12] Там само. Оп. 3. Спр. 656. Арк. 41.
[13] Там само. Арк. 50, 63.
[14] Там само. Арк. 64.
[15] Хвиля А. Могутнє знаряддя соціалістичного виховання // Комуніст. Київ, 1934, 17 грудня (№ 290). С. 3.
[16] Рибальченко Р. К. Харківська культурна еміграція 1942–1943 років. (Нариси). Харків, 2004. С. 41.
[17] ДАХО. Ф. Р–6452. Оп. 2. Спр. 2809. Арк. 45.
[18] Там само. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 10.
[19] Там само. Арк. 269–270.
[20] Там само. Арк. 295–296.
[21] Там само. Оп. 2. Спр. 2809. Арк. 23–24, 27, 41.
[22] Там само. Арк. 20–21.
[23] Там само. Арк. 27.
[24] Там само. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 225–226.
[25] Там само. Арк. 127–128.
[26] Там само. Оп. 3. Спр. 656. Арк. 127.
[27] Там само. Арк. 130.
[28] Там само. Оп. 2. Спр. 2809. Арк. 34.
[29] Там само. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 47–48, 223.
[30] Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. Ч. 1. Київ–Харків, 2005. С. 500.
[31] ДАХО. Ф. Р–6452. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 224.
[32] Митці України: Енцикл. довід. / Упоряд.: М. Г. Лабінський, В. С. Мурза; За ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1992. С. 272.
[33] ДАХО. Ф. Р–6452. Оп. 2. Спр. 2809. Арк. 22–23, 36–38.
[34] Там само. Оп. 3. Спр. 657. Арк. 102–103.
[35] Там само. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 5.
[36] Там само. Оп. 3. Спр. 657. Арк. 113, 135, 156.
[37] Там само. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 9.
[38] Там само. Арк. 267.
[39] Там само. Арк. 195.
[40] Там само. Арк. 48–49.
[41] Там само. Арк. 49.
[42] Там само. Оп. 4. Спр. 1885. Арк. 1, 247, 249, 251, 255–256, 331–333, 341–342, 380–381, 485–490.

[43] Там само. Оп. 3. Спр. 656. Арк. 197.
[44] Там само. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 47.
[45] Про завдання, методи охорони та масової популяризації пам'яток культури // Бюлетень НКО. 1931. № 56. арт. 675. С. 6–7.
[46] ДАХО. Ф. Р–6452. Оп. 3. Спр. 656. Арк. 178.
[47] Там само. Арк. 207, 210.
[48] Там само. Арк. 211, 229.
[49] Хвиля А. Могутнє знаряддя соціалістичного виховання… С. 3.
[50] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі: ІР НБУВ). Ф. 278. Од. зб. 1606. Арк. 1.
[51] Білокінь С. Велетень мистецтвознавства // Репресоване «відродження» / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. Київ, 1993. С. 333–345.
[52] ІР НБУВ. Ф. 278. Од. зб. 1683. Арк. 7.
[53] Там само. Од. зб. 1605. Арк. 1 дод.–2 дод.
[54] Там само. Од. зб. 1609. Арк. 1.
[55] ДАХО. Ф. Р–6452. Оп. 3. Спр. 657. Арк. 9, 19.
[56] Там само. Оп. 2. Спр. 2809. Арк. 40–40 зв.
[57] Там само. Оп. 3. Спр. 657. Арк. 17.
[58] Там само. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 49, 237.
[59] Там само. Оп. 2. Спр. 2809. Арк. 40-40 зв.
[60] Митці України: Енцикл. Довід... С. 246.
[61] Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. 1930. Т. 17. С. 36–37.
[62] Ястребов Ф. Рецензія на кн.: Д. І. Багалій Нарис історії України на соціально-економічному грунті // Прапор марксизму. 1929. № 5. С. 167–176.
[63] Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / Ін-т історії України. Всеукраїнська спілка краєзнавців. Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ, 1991. С. 405.
[64] ДАХО. Ф. Р–6452. Оп. 3. Спр. 656. Арк. 19, 44.
[65] Там само. Арк. 21–22.
[66] Оглоблін О. Пам'яті акад. Д. І. Багалія (1857–1932) // Україна. 1932. № 1/2. С. 167–170.
[67] ДАХО. Ф. Р–6452. Оп. 3. Спр. 656. Арк. 2.
[68] Там само. Арк. 124.
[69] Там само. Арк. 71–72, 109.
[70] Там само. Спр. 658. Арк. 205 зв.
[71] Реабілітовані історією. Харківська область… С. 355.
[72] Нестуля О. О. Понад усе ставив істину (Ф. І. Шміт) // Репресоване крає-

знавство (20–30-і роки) / Ін-т історії України. Всеукраїнська спілка краєзнавців. Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ–Хмельницький, 1991. С. 50.

[73] Там само. С. 50–51.

[74] Там само. С. 51.

[75] Там само. С. 51–52.

[76] ДАХО. Ф. Р–6452. Оп. 3. Спр. 658. Арк. 51.

[77] Там само. Арк. 265–266.

[78] Там само. Арк. 266.

Заступніцтва Якуба Коласа за рэпрэсаваных

Анатоль Трафімчык,
канд. гіст. навук. (Мінск)

Когда к Сталину обращались за помощью родственники и друзья арестованных или осужденных, то Сталин с присущим ему юмором, в котором всегда была большая часть правды, отвечал: «Ну, что я могу поделать, товарищ? У меня самого многие родственники и друзья сидят».

Роман Перин

Вялікіх пісьменнікаў нездарма называюць вялікімі гуманістамі. Да гэтага схіляюць не толькі іх творы, але і жыццё ў цэлым. У першым шэрагу чалавекалюбцаў стаіць і фігура Якуба Коласа. Яго ўнёсак у выратаванне людзей важкі. Шмат каго паэт убярог ад малоха сталінскіх рэпрэсій. Аднак тэма дапамогі дагэтуль застаецца нераскрытай. Фрагментарна ў навуковы зварот на гэты конт ўведзена трохі матэрыялаў складальнікамі апошняга Збору твораў Песняра[1*], вядомым даследчыкам жыцця і творчасці Якуба Коласа Міхасём Мушынскім[2], урэшце аўтарам гэтых радкоў[3]. Але ўвогуле інфармацыю на гэтую тэму даводзіцца збіраць па драбніцах. Дадзеная публікацыя толькі прыадкрывае яркую старонку жыццядзейнасці класіка і заклікае даследчыкаў пашырыць і паглыбіць яе.

У сярэдзіне 1920-х гг. палітычнае дзейства, якое разгарнулася ў Савецкім Саюзе на ніве беларушчыны, выглядала зусім не апты-

* Колас Я. Збор твораў: у 20 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы. Мінск, 2007–2012. У далейшым спасылкі на творы Якуба Коласа робяцца па гэтым выданні ў квадратных дужках з пазначэннем тома і старонкі.

містычна для яе. У прыватнасці Якуб Колас, пачынаючы з 1925 г., меў шчыльны кантакт з органамі дзяржбяспекі, часам выступаючы сведкам па справах падазраваемых. Аднак паэт быў кепскім сведкам. Важнай інфармацыі з яго так і не выцягнулі[4]. Яшчэ раней з'явіліся адмоўныя апініі на аповесць «У Палескай глушы» (з боку Галоўліта,1922) і на асобу самога творцы (з боку АДПУ), што было сур'ёзным сігналам пагрозы ўсёй жыццядзейнасці (канец 1924 г.)[5].

На паэта нагаворвалі. І ён, «старый и хитрый враг Советской власти и Коммунистической партии» (з паказанняў на паэта 1937 г.)[6] бачыў, як імкліва радзеюць пісьменніцкія шэрагі, і мог толькі спадзявацца, што меч бальшавіцкай улады апусціцца на яго пазней. Доўгі час народны паэт спаў не распранаючыся, трымаючы клуначак самых неабходных рэчаў пад рукою.

Наколькі глыбока паэт усведамляў той падзейны фон, які сфармаваўся за гады ўлады «голаштанных варвараў», прыходу якіх Канстанцін Міцкевіч баяўся ў свой час (так паведамляе яго «амерыканскі» брат Міхась[7]), мы ведаем фрагментарна. Напрыклад, дзякуючы родным (Людміла Рублеўская называе Міхася Міцкевіча, малодшага Коласава сына[8]) да нас дайшла эпіграма Коласа, датаваная 1938 г.:

Калі на з'ездзе ці на сходзе
К табе фатограф не ідзе,
Дык так і ведай: ты не ў модзе
І не патрэбен ты нідзе.
І думай, браце, аб бядзе. [Т. 2, с. 282]

Гэтыя некалькі радкоў выдаюць пільнае вока Якуба Коласа. Несумненна, ён разумеў і тое, што можа чакаць чалавека, які кінуўся б на дапамогу *бліжняму свайму*, над якім навісла смяротная небяспека. А менавіта – такая самая доля: этапы ці і таго горш. Аднак гэта не спыняла нястрымных парываў чалавечнасці Гуманіста.

Ці не першай спробай выратавання стаў ініцыіраваны самім Якубам Коласам ліст да старшыні Саўнаркаму БССР Мікалая Галадзеда ў абарону арыштаванага Францішка Аляхновіча, падпісаны разам з Янкам Купалам ды іншымі ў 1928 г. На жаль, не дапамагло. Хаця часы яшчэ стаялі, па вобразным выказванні Ганны Ахматавай, «адносна вегетарыянскія».

У 1930 г. Якуб Колас заступаецца за сясцёр і маці самога Янкі Купалы, якіх раскулачылі і падрыхтавалі да высылкі[9]. Гэтым разам паспяхова (хаця сацыяльны кантэкст тым часам згушчаў над абодвума класікамі хмары).

Кожны падобны крок браўся на ўлік. «Все время поддерживал письменную связь с высланными в 1930 году нацфашистами и отдельным из них оказывал материальную помощь», – гэта адзначаў у кампрамаце на Якуба Коласа малодшы лейтэнант дзяржбяспекі Завадскі ў жніўні 1937 г.[10]. А канец 1930-х падобных перажыванняў за рэпрэсаваных людзей падкінуў нашмат болей. І тут ужо просьбы (напісаныя, дарэчы, у адрозненне ад вышэйзгаданага беларускамоўнага заступніцтва за Ф. Аляхновіча па-руску) накіроўваліся сакратару ЦК КПБ Панцеляймону Панамарэнку.

Заступніцтва, аднак, далёка не заўсёды мела пажаданы вынік. К. Міцкевіч не мог уратаваць нават сваякоў. Так, нягледзячы на прашэнні Якуба Коласа, у жорнах рэпрэсіўнай машыны знік, напрыклад, швагер Аляксандр Каменскі (арыштаваны ў лютым 1938 г., перапіска з ім абарвалася з пачаткам нямецка-савецкай вайны).

Што тут казаць пра магчымасці адвесці бяду ад сяброў, таварышаў, аднадумцаў. Не здолеў віцэ-прэзідэнт Акадэміі навук БССР, якім быў К. Міцкевіч, паўплываць на вырак акадэміку Івану Замоціну (арыштаваны 4 красавіка 1938 г.). У канцы 1939 г. ізноў разам з сябруком Янкам (а таксама са Змітраком Бядулем) Якуб Колас напісаў прашэнне ў абарону арыштаванага Аляксандра Уласава[11]. Яўген Калубовіч пераказваў Коласаў аповед: «Мы з Купалам, – далей казаў Я. Колас, – хадзілі да Панамарэнкі. Прасілі за яго. Але Панамарэнка нам не дапамог. Ён быццам бы званіў у НКВД, скуль яму адказалі, што Ўласава ў БССР ужо няма. Таму ён нічога ня можа зрабіць»[12]. Хоць П. Панамарэнка узяў справу пад асабісты кантроль, як сведчыць нядаўна знойдзеная ў архіве запіска[13], станоўчага выніку пісьменнікі не дабіліся.

Усё ж былі і перамогі. Летам 1939 г. Кузьма Чорны, арыштаваны яшчэ 14 кастрычніка 1938 г. і моцна замучаны, быў выпушчаны. Вызваленню пасадзейнічала таксама заступніцтва Якуба Коласа, з якім П. Панамарэнка ўжо нават раіўся. Паэт запэўніў у высокай якасці творчасці Кузьмы Чорнага і яго палітычнай добранадзейнасці[14] (на

жаль, здароўе апошняга было падарвана катаваннямі і жыць яму заставалася нядоўга).

Ратаваў Якуб Колас і людзей, якія не ўваходзілі ў блізкае кола сяброў і родных ці калег па пяру. Адным з такіх быў Іван Касяк – настаўнік з Павільні, заходнебеларускі актывіст. У фондах Музея Якуба Коласа знаходзяцца чатыры лісты паэта да І. Касяка. У адным з іх гаворыцца, што 7 верасня 1940 г. Якуб Колас займаўся справай знаёмага і рэкамендаваў яму «возбудить ходатайство перед органами НКВД». Паэт не толькі не баяўся розгаласу, што дапамагае патэнцыйным, а то і ўжо нібыта выяўленым «ворагам народа», але і сам складаў пратэкцыю ім і даваў згоду, каб яны спасылаліся ў хадайніцтвах на яго: «В своем заявлении можете сослаться на меня, как знающего Вас и могущего поддержать Ваше ходатайство»[15]. Колькасць такіх выпадкаў, сёння, бадай, не ўстанавіць.

Славуты дзеяч музычнага мастацтва Рыгор Шырма пасля далучэння Заходняй Беларусі інтэнсіфікуе сваю дзейнасць на ніве беларушчыны і стварае прафесійны калектыў – Беларускі ансамбль песні і танца (з 1955 г. – Дзяржаўная акадэмічная харавая капэла БССР). Аднак ужо ў 1941 г. выбітны дзеяч апынуўся за мурамі Лубянкі. Свайму вызваленню ён мусіў быць удзячны Якубу Коласу, які асабіста хадайнічаў перад Панцеляймонам Панамарэнкам[16]. Прычым адбыўся арышт Р. Шырмы ўжо ў час германа-савецкай вайны, увосень 1941 г. у Краяснаярску, куды эвакуіравалі ансабль, які працягваў гастролі па бяскрайніх прасторах Сібіры з іншым кіраўніком. Урэшце летам 1942 г. калектыў наведаў Ташкент. На канцэрт прыйшоў Якуб Колас, да якога і «ўвалілася аднаго дня група харыстаў, каб расказаць пра сваю бяду, пра долю свайго любімага кіраўніка»[17]. У далейшым паэт таксама сачыў за лёсам гэтага ансамбля, хадайнічаў за яго перад рэспубліканскім кіраўніцтвам: «Ансамблю трэба аказаць маральную, матэрыяльную і іншую дапамогу. [...] Пагутарыце з Панцеляймонам Кандратавічам. На мой погляд, ансамбль заслугоўвае таго, каб яму давесці болей увагі і клопату», – пісаў Якуб Колас у лісце да Цімафея Гарбунова (17 чэрвеня 1942 г.) [Т. 18, с. 387].

Магла страціць маці Эдзі Агняцвет. Сталага веку жанчына пад-

час вайны напісала амерыканскім сваякам з просьбай аб дапамозе ў іх цяжкім матэрыяльным становішчы. «Як жа можна пісаць такое, калі ў нашай савецкай краіне ўсе жывуць заможна і шчасліва і толькі адно і ведаюць, каб і ў дзень, і ў начы славіць любімага і мудрага бацьку і правадыра, дзякаваць яму за шчаслівае і радаснае жыццё»[18], – іранічна пракаментаваў той ліст Даніла Міцкевіч, старэйшы сын класіка і непасрэдны сведка выпадку. Перапіска ў той суровы час кантралявалася максімальна пільна. Адбыўся арышт аўтара. Каб не прыязныя стасункі з Якубам Коласам, які дабіўся вызвалення ўжо нямоглай жанчыны, сувязей самой Эдзі Агняцвет магло б не хапіць (хоць, па некаторых сведчаннях, яна была чалавекам не самым далёкім ад органаў).

Пасля вайны клопат на той час ужо класіка пра бязвінных ахвяр палітычных рэпрэсій не аслаб. Не пабаяўся Колас скласці пратэкцыю і апальнаму геолагу Гаўрылу Гарэцкаму, пра перавод якога ў Беларусь народны паэт гутарыў з П. Панамарэнкам летам 1944 г. [Т. 19, с. 115]. У лісце да самога вучонага ад 11 ліпеня 1944 г. ён выказваў перакананасць, «што мы з Вамі будзем працаваць у Беларусі» [Т. 19, с. 113]. Гэта справа адняла не адзін дзень і, як можна толькі здагадвацца, шмат нерваў. «Калі будзеце ў Маскве, пастарайцеся пабачыцца са мною: мы пойдзем з Вамі ў ЦК і на месцы будзем выратоўваць Вас для работы ў Беларусі […] Калі што трэба дапамагчы Вашым, дык пішыце мне – усё, што змагу, буду рабіць», – напісаў паэт вучонаму ў чарговым лісце ад 18 жніўня 1944 г. [Т. 19, с. 115].

Дарэчы, як паведаміў Радзім Гаўрылавіч Гарэцкі , калі пасля Другой сусветнай вайны вырашалася пытанне пра мяжу паміж Польшчай і Беларуссю, і ў прыватнасці пра прыналежнасць Беласточчыны, Г. Гарэцкі менавіта праз Якуба Коласа перадаў сваю грунтоўную манаграфію «Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы (нацыянальны склад насельніцтва Заходняй Беларусі)» П. Панамарэнку, які ўзяў яе з сабой на размову з І. Сталіным і прыводзіў адтуль аргументы на карысць Беларусі[19].

Праблема з Г. Гарэцкім, тым не менш, вырашалася надзвычай доўга, і да канструктыву дайшло толькі праз добры дзясятак гадоў, але афармленне вяртання вучонага, як можна ўбачыць толькі з перапіскі паміж ім і паэтам, заняло так шмат часу, што апошні не

дачакаўся гэтай падзеі[20]. Г. Гарэцкі быў рэабілітаваны толькі ў 1958 г., а ў Мінск вярнуўся яшчэ пазней – у 1969 г.

Таксама Якуб Колас, як сведчыць ён сам у Дзённіку, наведаў Першага сакратара ЦК КП(б)Б 3 сакавіка 1944 г. У тыя дні паэт клапаціўся пра вяртанне рэпрэсаванага яшчэ ў 1936 г. мастацтвазнаўца Антона Уса. Палітычны дзеяч прыслухоўваўся да слоў лірыка, але дзейнічаў па прынцыпе «давярай, ды правярай», бо «отдал распоряжение разыскать […] дело для пересмотра» [Т. 19, с. 102]. Канешне, перад прыняццем рашэння неабходна было азнаёміцца з сутнасцю справы. Пасля ў прысутнасці паэта П. Панамарэнка распарадзіўся паслаць выклік праз Усесаюзны ЦК. Аднак прыезд А. Уса з незразумелых прычын зацягваўся і ў выніку адклаўся да канца навучальнага года. Той прыехаў Гомель недзе пасля 20 чэрвеня 1944 г. А пасля вызвалення Мінска прыехаў у сталіцу БССР раней за свайго заступніка[21]. Праўда, супраць А. Уса ў 1948 г. распачалася новая палітызаваная кампанія, і ён быў вымушаны з’ехаць на чатыры гады з Беларусі [Т. 19, с. 658].

Здаралася, што паэт нават арганізоўваў сустрэчы кіраўніка рэспублікі з людзьмі, якія самі ніколі б не дайшлі са сваімі меркаваннямі да вышэйшых эшалонаў улады. Пра адзін такі выпадак даведваемся са стэнаграмы выступлення П. Панамарэнкі на VIII пленуме ЦК КП(б)Б ад 12 снежня 1945 г., калі палітык меў размову па некаторых пытаннях асветніцка-прапагандысцкай работы са сталым настаўнікам-«заходнікам», які меў 40 гадоў педагагічнай практыкі[22]. Прычым са свайго боку заўважым, Якуб Колас не хаваў свайго знаёмства з чалавекам, які з гледзішча савецкай улады цалкам мог патрапіць у катэгорыю «социально-опасных элементов», для чаго было дастаткова быць «заходнікам», а тым больш інтэлігентам старой (польскай, а ў дадзеным выпадку яшчэ і царскай загартоўкі).

Пасля вайны ўвогуле на «заходнікаў» улада глядзела з падазрэннем і нярэдка ішла на прэвентыўныя меры ў выглядзе дэпартацый і зняволення. Пад іх трапілі і некаторыя сваякі К. Міцкевіча. І тут яму таксама давялося прыкладаць намаганні, каб адвесці пагрозу ад жыцця родных, сярод якіх былі і такія, хто афіцыйна працаваў пры нямецкай акупацыі. Напрыклад, дзядзька па маці Антось Лёсік (не блытаць з героем «Новай зямлі») працаваў у выдавецтве

школьных падручнікаў і літаратуры для моладзі [Т. 19, с. 710-711], а гэта лічылася злачынствам супраць савецкай улады. У 1947 г. паэт «все лето хлопотал об освобождении из ссылки племянника» (сына роднага брата Юзіка – Міхася) [Т. 19, с. 309]. Тут Якуб Колас прыбяднiўся (стасоўна патрачанага часу): першае прашэнне за нябогу датавана 4 сакавіка 1947 г., але яшчэ і на канец года паэт безвынікова грукаўся ў розныя ўладныя інстанцыі, тым не менш пляменнік вярнуўся дадому толькі ў 1951 г., адбыўшы ўвесь тэрмін (рэабілітаваны адно ў 1995 г. [Т. 19, с. 259, 379-380, 766].

Яшчэ адзін «калабарант» (паводле савецкіх падыходаў) – колішні сукамернік Якуба Коласа Уладзімір Міцкевіч (Уладзік) – працаваў у часы акупацыі настаўнікам, за што быў звольнены, і паэту давялося хадайнічаць за таварыша [Т. 20, с. 104]. Пасля звальнення ў такіх выпадках нярэдка чалавека чакала больш сур'ёзнае пакаранне. Аднак вынік атрымаўся станоўчы: У. Міцкевіча на працы аднавілі.

Недзе каля 1950 г. Якубу Коласу давялося парупіцца і наконт роднага брата Язэпа (бацьку згаданага Міхася, якога, па ўсёй верагоднасці, яшчэ на той момант не адпусцілі). «Калі тут толькі стварaўся калгас «Радзіма Якуба Коласа», дзеда Юзіка, як добрага гаспадара ды яшчэ і брата Якуба Коласа, выбралі першым старшынём. І яму гэта ледзьве не вылезла бокам! – расказваў унук Георгій (Юрка) Міцкевіч, экскурсавод філіяла музея Якуба Коласа. – Сабралі ў калгасе добры ўраджай, а тады за працадні нічога не плацілі. І неабходнае калгаснікі здалі дзяржаве, а астатняе падзялілі. І вось дзеда пачалі цягаць па следствах. І каб не Колас, пасадзілі б. Ён дапамог. Выратаваў»[23].

Акрамя таго, дзейсную дапамогу Якуба Коласа атрымаў яшчэ шэраг вартых увагі асоб. Не ўдаючыся ў падрабязнасці, абазначым пару выпадкаў. Недзе вясною 1952 г. паэт накіраваў тэлеграму ў адрас міністра Дзяржбяспекі Татарстана Токарава, просячы за літаратуразнаўца Уладзіслава Чаржынскага (часцей выступаў пад псеўданімам *Ул. Дзяржынскі*), чым выратаваў чалавека і яго сям'ю[24] (але на радзіму Чаржынскія ўжо не вярнуліся).

Асабліва часта Якуб Колас заступаўся за братоў па пяры. «Пасля некаторых папярэдніх захадаў, кансультацый з людзьмі я прыйшоў да заключэння, што Вашым лёсам магу заняцца толькі я. Як дэпутат Вярхоўнага Савета я звярнуўся ў адпаведныя ўстановы і да асоб,

ад якіх залежыць сказаць сваё слова па Вашай справе», – пісаў ён 28 лютага 1951 г. да сасланага на Далёкі Усход паэта Алеся Звонака, хоць і сумняваўся ў паспяховым выніку сваіх хадайніцтваў [Т. 19, с. 524]. І, сапраўды, пратэжэ Якуба Коласа быў рэабілітаваны ўжо пасля смерці І. Сталіна, у канцы 1954 г., і толькі ў наступным годзе вярнуўся ў Мінск.

Прымаліся захады, каб паскорыць перагляд справы яшчэ аднаго вядомага беларускага паэта Уладзіміра Дубоўкі, рэпрэсаванага ў 1930 г. Падчас іх у лісце да маладзейшага калегі ад 1 сакавіка 1955 г. Колас выказаў прароцкае і смелае для таго часу меркаванне: «Як паставяцца там да мае просьбы, не ведаю. Толькі ведаю адно, што ўсе людзі, беспадстаўна рэпрэсіраваныя, вернуцца на свае сядзібы ці аселішчы, і з іх будзе знята судзімасць, і яны будуць адноўлены ў сваіх правах. Усё пытанне зводзіцца да часу: засуджаных і высланых, як Вам вядома, многа» [Т. 20, с. 54]. У. Дубоўка быў рэабілітаваны 15 лістапада 1957 г.

Аналагічна сітуацыя тым жа часам развівалася стасоўна яшчэ аднаго паэта – Юркі Гаўрука. Ён быў арыштаваны ў 1935 г. Прашэнні жонкі (вядома, што хадзіла да Кандрата Крапівы) не дапамаглі. Затое падзейнічала слова Якуба Коласа. У гэтым быў упэўнены сам Ю. Гаўрук, які распавёў гэтую гісторыю вядомаму даследчыку Арсеню Лісу. Праўда, здарылася тое вызваленне ў той час, калі працэсы рэабілітацыі набылі пэўную тэндэнцыю, што, аднак, не зніжае вартасці кроку народнага паэта.

Не мог не заступіцца Якуб Колас проста за слабейшых, якім пагражалі меры па абмежаванні свабоды. Так, у адным з лістоў паэт апісвае выпадак, калі загадчык школы і брыгадзір калгаса п’янымі збіралі подпісы ў рамках адной савецкай акцыі і пачалі прыставаць да жанчыны, маці траіх дзяцей, «с гнусными намерениями», а потым у даносе яе абвінавацілі (каб маўчала) у антысаветчыне. І хоць Якуб Колас той жанчыны зусім не ведаў, ён заняўся яе абаронай (да 16 красавіка 1955 г.) [Т. 20, с. 73].

Часам, як у лісце да жыхаркі Ліды Алены Пруднікавай ад 25 мая 1952 г., які датычыў справы яе арыштаванага мужа, Якуб Колас прызнаваў сваё бяссілле [Т. 20, с. 73]. А ў выпадку з дваюрадным пляменнікам (каля 1950 г.) ён, паводле некаторых успамінаў, наогул

ухіліўся ад аказання дапамогі[25]. Крыўда нашчадкаў ахвяры таго выпадку цалкам зразумелая. Аналагічная цьмяная гісторыя звязана з прадстаўніком беларускай інтэлігенцыі Сяргеем Скандраковым, які праходзіў па справе Саюза вызвалення Беларусі (1930), і якому, калі меркаваць па ягоных пасляваенных лістах да Якуба Коласа, паэт не прыйшоў на дапамогу[26].

Нядзіўна, што пасля афіцыйна ўзятага курсу на развенчванне культу асобы Сталіна народны паэт (ужо на зыходзе свайго жыцця) адным з першых у Беларусі публічна, з разлікам на шырокія грамадскія колы загаварыў пра трагічны лёс многіх рэпрэсаваных. Праўда, пры гэтым ён выказваў сумненні ў магчымасці хуткага высвятлення глыбінных прычын трагедыі. Больш таго, быў упэўнены, што, як вынікае з кантэксту яго слоў падчас адной гутаркі на пачатку ліпеня 1956 г., жорсткі таталітарызм не спыніў свайго панавання: «Не ўсё яшчэ мы ведаем. Мінуўся дваццаты з’езд партыі, днямі апублікавана пастанова аб пераадоленні культу асобы, а ўсё ж мы яшчэ шмат чаго не ведаем. Не ведаем ні пра Чарвякова, ні пра Жылуновіча, як і пра многіх іншых […] Час не дае гарантыі, што мы дачакаемся раскрыцця тайны, якая цікавіць нас»[27].

З прыведзеных прыкладаў можна ўбачыць, што Якуб Колас заступаўся за людзей, над якімі навіс меч рэпрэсій, у самыя розныя часы. Так, было да г. зв. «вялікага пералому» (1929), у жахлівыя 1930-я гг., падчас германа-савецкай вайны, пасля яе заканчэння і тым больш пасля смерці І. Сталіна.

Нейкага правіла ці хаця б тэндэнцыі Коласавых захадаў залежна ад часу (а сталінізм у розныя гады адрозніваўся) ці ад сацыяльнага статусу або ад стасункаў рэпрэсаванага з народным паэтам не выяўляецца. Якуб Колас складаў пратэкцыю прадстаўнікам самых розных сацыяльных катэгорый грамадзян. У першую чаргу ягоная дапамога датычыла пісьменнікаў і дзеячаў культуры, а таксама сваякоў, сярод якіх былі і новаспечаныя беларускія інтэлігенты, і сяляне. Для паэта галоўным крытэрыем была не дзейнасць чалавека, а каштоўнасць асобы.

Якія ж былі вынікі ягонага ўмяшальніцтва ў лёс рэпрэсаваных? З наяўнай інфармацыі відаць, што яны зусім не адназначныя і падзяляюцца прыкладна пароўну на тры часткі: 1) тыя, хто пасля сло-

ва паэта былі вызвалены; 2) тыя, якім атрымалася дапамагчы часткова; 3) тыя, каму заступніцтва не дапамагло.

Аналіз апісаных выпадкаў не дазваляе ўбачыць пэўную тэндэнцыю, у якіх выпадках можна было разлічваць на поспех. Хіба толькі падчас германа-савецкай вайны ўлада стала больш лаяльнай да сваіх патэнцыйных ахвяр.

Праведзеная ў гэтай рабоце пэўная сістэматызацыя заступніцтваў Якуба Коласа (гл. табліцу) не прэтэндуе на паўнату. Аўтар гэтых радкоў прадставіў толькі той матэрыял, які быў сабраны з адкрытых крыніц. Можна лічыць, што шмат якія выпадкі спробы дапамогі з боку народнага паэта яшчэ чакаюць свайго выяўлення. Той жа дзядзька К. Міцкевіча Язэп Лёсік, тройчы рэпрэсаваны (1922, 1930, 1938), не мог быць пакінуты па-за заступніцкай увагаю нябогі. А колькі тым часам было паламаных лёсаў паплечнікаў Коласа?! Дарэчы, многім іх сем'ям народны паэт аказваў матэрыяльную і маральную падтрымку, што таксама было небяспечна. Не выключана, што многія захады Якуба Коласа ў гэтай справе мелі толькі вусны фармат. Давяраць паперы такія ўчынкі ў той непрадказальны адносна чалавечых лёсаў час было рызыкоўна.

Несумненна, калі б не смерць, з наступленнем «хрушчоўскай адлігі» Пясняр за справу вызвалення і вяртання на Беларусь ахвяраў рэпрэсій узяўся б яшчэ з большым імпэтам. Але і так бачна, што для паэта быў галоўным не палітычны кантэкст, а людскія лёсы.

Трэба сказаць (хаця б для параўнання), што прасіць і тым больш выпрошваць літасці для ахвяр палітычных рэпрэсій у той час не ўяўлялася магчымым нават першым асобам Савецкага Саюза. Варта прыгадаць лёс жонак М. Калініна (арыштавана ў 1938 г.), М. Хрушчова (1943), В. Молатава (1948) – асоб з першага шэрагу кіраўніцтва СССР. Якуб Колас не баяўся сістэмы (хоць і асцерагаўся) ды ішоў насуперак агульнай сацыяльна-палітычнай плыні. І нярэдка паспяхова. Рызыка, якою ён падвяргаў сябе і сваіх блізкіх, як паказала практыка, была апраўданай. Вялікі Паэт і Гуманіст не схібіў сэрцам і душой і здолеў прайсці па вастрыі экзістэнцыяльнага ляза.

Прыклад гэтага Чалавека з вялікай літары – на ўсе часы, у т. л. і для сённяшняга. Фактычна ўказаны аспект дзейнасці Якуба Коласа – гэта яшчэ адна, як сёння ў навуцы модна казаць, стратэгія

выжывання. Альтэрнатыўная і кардынальна нязвыклая – у адрозненне ад паводзін шматлікіх аўтараў даносаў. Стратэгія выжывання – не асабістага, а сацыяльнага парадку.

Табліца. Устаноўленыя пратэжэ Якуба Коласа і вынікі ягонай пратэкцыі

№ п/п	*Час*	*Прозвішча, імя ці іншае ўказанне на чалавека*	*Статус*				*Вынік: + / –*
			сваякі	*літаратары*	*іншыя інтэлігенты*	*іншыя*	
1.	1928	Ф. Аляхновіч		+			–
2.	1930	Сёстры і маці Янкі Купалы				+	+
3.	4.04.1938	І. Замоцін		+			–
4.	1938	А. Каменскі	+				–
5.	Лета 1939	Кузьма Чорны		+			+
6.	Канец 1939	А. Уласаў		+			–
7.	Восень 1940	І. Касяк			+		?
8.	1941	Р. Шырма			+		+
9.	1941 (?)	Маці Эдзі Агняцвет (сапр. прозвішча – Каган)				+	+
10.	Лета 1944 –1956	Г. Гарэцкі			+		±
11.	1936, 1944	А. Ус			+		+
12.	Канец 1945	Настаўнік-«заходнік»			+		?
13.	Як мінімум увесь 1947 г.	М. Міцкевіч	+		+		–
14.	Пасля вайны	А. Лёсік	+		+		–
15.	Пасля вайны	У. Міцкевіч			+		+
16.	Каля 1950	Я. Міцкевіч	+				+
17.	1951	А. Звонак		+			±
18.	Вясна 1952	У. Чаржынскі		+			±
19.	?	Незнаёмая жанчына				+	?
20.	1952	Муж А. Пруднікавай		+			–
21.	1955	У. Дубоўка		+			±
22.	Сярэдзіна 1950-х	Ю. Гаўрук		+			+

Yakub Kolas's Intercession for the Repressed

The article contains more than 20 known examples of Yakub Kolas's protection of those who had been threatened by the Soviet regime. Yakub Kolas stood up for people in very different times: 1) before the Great Turn (1929), 2) in the context of the terrible 1930s, 3) during the German-Soviet war, 4) after the war, and especially after Stalin's death.

There is no rule or at least a trend of Kolas's intercession, which would depend on the time, on the social status, or on the relations of the repressed with the national poet. Yakub Kolas protected representatives of the most diverse social categories of citizens: writers, different cultural figures, and of course his own relatives among whom there were peasants and also newly-made Belarusian intellectuals. It means that the primary importance for the poet was person itself, not the activities which he or she was engaged.

Kolas's intercession had the desired effect only partially. About a third of Kolas's protégé had been set free after poet's help. About the same number of cases had not had any result.

This aspect of Yakub Kolas's activity is a kind of another survival strategy – not personal, but social one.

Заўвагі

1 Колас Я. Збор твораў : у 20 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы. Мінск: Беларус. навука, 2007–2012.

2 Мушынскі М. І. Летапіс жыцця і творчасці Якуба Коласа / Навук. рэд. А. М. Макарэвіч. Мінск, 2012. 1127 с.

3 Трафімчык А. На ростанях лёсу паэта і палітыка… Якуб Колас і Панцеляймон Панамарэнка // Дзеяслоў, 2011, № 5. С. 249–262; Трафімчык А. «І думай, браце, аб бядзе». Пра што сведчаць прашэнні Якуба Коласа за рэпрэсіраваных // ЛіМ, 2013, 4 кастр. С. 4.

4 Скаруліс С. «Лістападаўская справа» і Якуб Колас // Полымя, 1992, № 11. С. 217–233.

5 Гл. падрабязней: Гужалоўскі А. Чырвоны аловак: нарысы па гісторыі цэнзуры ў БССР. У 2-х кн. Кн. 1. 1919–1941 гг. Мінск, 2012, с. 85; Платонаў Л. Лёсы: Гісторыка-дакументальныя нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20–30-х гадоў. Мінск, 1998. С. 232.

[6] Платонаў Р. Як Купала і Колас сталі «ворагамі народа» // Беларуская мінуўшчына, 1998, № 1. С. 23.
[7] Міцкевіч М. Якуб Колас. Кароткі ўспамін // Беларускі сьвет, 1991, № 22. С. 26–27.
[8] Рублевская Л. О цензуре, спиритизме и любви // Беларусь сегодня, 2010, 7 мая. С. 9.
[9] Някляеў У. Праз лес, праз лёс. Папулярны біяграфічны нарыс // Дзеяслоў, 2007, № 4. С. 224–225.
[10] Гл.: Іофе І. «Старый и хитрый враг советской власти», альбо Як палявалі на Якуба Коласа // Роднае слова, 2007, № 12. С. 75.
[11] Гл.: Купала Я. Поўны збор твораў. У 9 т. Т. 9. Кн. 1. Пераклады; Эпістальярная спадчына; Дарчыя надпісы; «Расейска-беларускі слоўнік»; Калектыўнае; Службовыя і асабістыя дакументы. Дадатак. Мінск, 2003. С. 488.
[12] Калубовіч А. Якуб Колас і Янка Купала // Беларуская палічка. [Электронны рэсурс] – 13. 01. 2018. – Рэжым доступу: http://knihi.com/Auhien_Kalubovic/Jakub_Kolas_i_Janka_Kupala.html.
[13] Купала і Колас, вы нас гадавалі: дакументы і матэрыялы. У 2-х кн. Кн. 2. 1939–2009, ч. 2 / уклад. В. Дз. Селяменеў, В. У. Скалабан; рэд. калегія: М. І. Мушынскі (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 2012. С. 319.
[14] Міцкевіч М. К. Пад бацькоўскім дахам. Мінск, 2009. С. 74.
[15] Дзяржаўны літаратурна-мемарыяльны музей Якуба Коласа, КП-7886.
[16] Успаміны пра Рыгора Шырму // Беларускі партал у Казахстане. [Электронны рэсурс] – 13.01.2018. – Рэжым доступу: http://www.belarus.kz/aktueller/aktueller_articles/4/189.
[17] Ліс А. Цяжкая дарога свабоды: Артыкулы, эцюды, партрэты. Мінск, 1994. С. 388.
[18] Міцкевіч Д. Любіць і помніць. Успамінае сын Якуба Коласа. Мінск, 2000. С. 106.
[19] Гарэцкі Р. Гаўрыла Гарэцкі – прадстаўнік беларускай інтэлігенцыі 20-х гадоў. [Электронны рэсурс] – 13.01.2018. – Рэжым доступу: http://www.homoliber.org/ru/xx/xx010105.html. Дата доступу: 13. 01. 2018.
[20] Гл.: Мушынскі М. І. Летапіс жыцця і творчасці Якуба Коласа, с. 1086, 1099, 1101, 1102. Гл. таксама: Гарэцкі, Г. Выбранае; уклад. Р. Гарэцкага. Мінск, 2002. С. 372, 397–401.
[21] Гл.: Мушынскі М. І. Летапіс жыцця і творчасці Якуба Коласа. С. 651, 655, 675.
[22] Купала і Колас, вы нас гадавалі: дакументы і матэрыялы. Кн. 2, ч. 2. С. 64.
[23] Гнілазуб В. «У радаводзе Коласа больш за 380 чалавек!» // Беларусь се-

годня. [Электронны рэсурс] – 13.01.2018. – Рэжым доступу: https://www.sb.by/articles/u-radavodze-kolasa-bolsh-za-380-chalavek-.html.

[24] Гл.: Мушынскі М. І. Летапіс жыцця і творчасці Якуба Коласа. С. 978.

[25] Азарка Н. Крыж пакаяння: жанчына з Нясвіжа пайшла ў госці да міліцыянера, які ў 1949 г. арыштоўваў яе бабу і дзеда // Наша Ніва. [Электронны рэсурс] – 13.01.2018. – Рэжым доступу: https://nn.by/?c=ar&i=200983.

[26] Купала і Колас, вы нас гадавалі: дакументы і матэрыялы. Кн. 2, ч. 1. 1939–2009 / Дэпартамент па архівах і справаводству Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь [и др.] ; уклад. В. Дз. Селяменеў, В. У. Скалабан ; [рэдкал.: М. І. Мушынскі (гал. рэд.) і інш.]. Мінск, 2011. С. 339–240.

[27] Дуброўскі І. Ісціна ў зернях // Полымя, 1996, № 11. С. 139.

The Birth of the Belarusian Intelligentsia from the Spirit of Repression*

Anton Liavitski,
Master in History (Munich)

Talking about the historical experience of national cultures in the early Soviet state (that is, about the situation of intellectuals or, to use the self-description term, the *intelligentsia*) is often linked to the moral imperative which emerged from the intellectual dealing with Stalinists' heritage. Since late 1980s, as the policy provided by Michael Gorbachev actively brought this topic back on the agenda of public discussions, the crucial metaphor used for conceptualization of the historical period between 1917 and 1953 (or more generally for the whole Soviet history) has been «*the street of death*»[1]. However, it might be productive to have a look at this from a different perspective, which would treat the violence (repressions) of the Soviet authorities as a resource of social organization, that is, to illuminate the chances which were available for the social agents.

The Bolsheviks' policy regarding Belarus was elaborated slowly and through sharp struggles[2]. Only on 1 January, 1919 the Belarusian Republic of Soviets and its Government were proclaimed. The national policy of the communist party continues to be a delicate matter: in Belarus it was the conflict between the party's bodies and the forces which attempted to develop the national culture, often in isolation from Russia. This conflict turned out to frame the state's repressive policy throughout the 1920s and to significant extent in the 1930s, as the violence was massively increasing.

Warning about this cruel past[3] acted as a crucial motivation for the Historians who has been inquiring into this experience since the end of the 1980s[4]. However, such way of organizing researches on the topic oc-

* This work was supported by the German Research Foundation (within the Graduate School for East and South Eats European Studies, Munich/ Regensburg).

curs to have some significant disadvantages. The scholars tended to mistake their own language for the reality they were considering. Based on a body of empirical work[5] revealing the first Soviet decade, this paper examines research possibilities which still remain unnoticed.

It is possible by turning to the newest reflections on the social role of violence as such[6]. Usually being treated as an extraordinary situation («*Ausnahmezustand*»), violence is misunderstood. Basically the everyday dynamics always tend to be organized, even under such precarious circumstances as violence (e. g. in a war). It is clear that the everyday strategies of the intellectuals (and of all other targets of the Soviet policy as well) were linked to the nowadays so-called «Soviet repressions»[7]. In some way, the Soviet repressive policy could provide the resource for social organization and self-organization.

It is discussed below, firstly, in regard to the new state organs and practices as a place where the «*logical and symbolical conformism*»[8] was being assembled. Secondly, the paper follows how the repressive policy could be used as a framework of the participation and self-empowerment. Thirdly, it is argued that efforts of mobilization of a «*theoretical group*» (discursively produced by the symbolical struggle examined in the second part) referred to the repressive measures as well. The analytical background of the argument is delivered by Pierre Bourdieu[9], which allows to take the latitudes of social agents into account.

In a bit paradoxical way, it was possible for collective solidarity to emerge from and via the repressive measures made by the Communist Party. Exactly through such actions the very term, the «Belarusian intelligentsia», was finally established and maintained.

In the autumn 1925 a range of events played together in a way that illuminated those specific dynamics of social sorting. The first secretary of the Communist Party of Belarus, Aljaksandr Krynicki, held a lecture for the party's activists in Minsk on 18 September. In the lecture he argued that the formal sovereignty of the Soviet republics (including Belarus) had been only a means of the world revolution. He spoke on the topic of the Belarusian intelligentsia as well: some inner divisions in this social group were discussed, especially much attention was given to the «bourgeois intelligentsia» and how it was to be treated[10].

Meanwhile, it was a general attitude in the Belarusian leadership. At 22th October the Central committee discussed another case linked to the question of managing the cultural policy and the intelligentsia itself. A newspaper published an article about the role that the intelligentsia in Belarus had to play[11]. The party's leadership took this as a threat and challenge. Such feelings were being fed by the OGPU. In the special report «*About the Belarusian socialist revolutionary[12] chauvinistic movement*» (presented to the leadership on 29th October 1925) the agency claimed that the intellectual milieus were working on the plan to conquer the Belarus (culturally, economically and ideologically»)[13].

In response to those developments the Central Committee established a special commission to prove the «*structure*» (*sklad*) of the Belarusian intelligentsia. The commission had been working for several months. It found some «chauvinists» working in the Soviet cultural institutions like newspapers, publishing houses and colleges. It proposed to fire them but it did not come to that, at least in some cases. However, the Central Committee summarized the autumn 1925 in its decision «*About the work among the Belarusian intelligentsia*», adopted in March 1926[14].

These activities of decision making and administrative social sorting made it possible to talk about the Belarusian intelligentsia as some important factor of the Republic's development. Expertise, occupation and acts in this regard were a background in front of which the 12th Congress of the Communist Party of Belarus (5–14.02.1929) disputed the issues of national policy and relationship with intelligentsia and control over it[15]. This discussion opened up the divisions in the leadership regarding those questions[16], what indicated the level of institutionalization and scope of the topic again. The discourse encompassed theoretical horizon, practical experience and individual social relations which in some cases began to function as social sorting as well[17].

Those encounters, conflicts and inner negotiations outlined the set of practices which made the Belarusian intelligentsia to occur important and significant from the view of discourse at least (to say it differently, those practices spoke the Belarusian intelligentsia into existence), nevertheless they intended to keep this supposed hostile group small and oppressed. Anyway, another effect of these mechanics was the rise of the in-

telligentsia in the social communication as a relevant point of reference.

The social communication embraced it or reacted to that. Some definitions and terms which were used in the inner party's negotiations efficiently affected the actual social networking in Minsk, acting as norms of sociability, factors of identity and impulses for individual strategies of networking[18].

Due to communicative processes underlined by range of administrative practices and policies and reflecting deep transformation of post-imperial regime of truth[19] the Belarusian intelligentsia not only grew into the discursive relevance but developed a great level of practical influence as a sign and factor in the going-on social composition[20]. The social agents gained new possibilities of self-empowerment.

As a result, the «Belarusian intelligentsia» came to work as a framework of social identity. More precisely it means that the referring to this term might have acted as a background for social participation.

To be sure, the important role in that played institutional dynamics of Soviet cultural policy. The Soviet «empire» was the first state in the world history that understood itself as a multi-national one. It necessarily led to new design of sovereignty and representation. The new almost-national-states like the Belarusian Republic got a whole set of institutions to call themselves real states. Government, parliamentary representation, media and schools produced a general setting in front of which social groups could organize their claims on participation and responsibility. It was an unpredicted effect of this policy, which was basically not supposed to encourage such goals.

Thus, the above mentioned lecture held by Krynicki (1925) was immediately taken by a group of young Belarusian writers as an occasion to articulate the own view of the group in point marked as the Belarusian intelligentsia. The authors of the letter insisted that the Belarusian intellectuals were committed to their revolutionary mission. The Krynicki's main idea that the division of the intelligentsia in groups depending on their assumed loyalty towards proletarian dictatorship, was denied in the latter. The authors maintained the contribution of the intellectual milieus to the revolution and the proletarian character of their own social group.

The Central Committee was not convinced. The dispute was solved

through an obligatory decision of the highest party's authorities. Yet, the collective action directed against the negative description of the Belarusian intelligentsia remained important. As an experience of group organization and stabilization it did influence the Belarusian society, culture and politics.

The great example of the creative dealing with challenges of the external symbolical (for the time being) violence gives the case of Michas' Zarėcki. Judged because of his novel «Kryvičy» (partly published in April 1929), he was excluded from the party and, therefore, from the participation in the Soviet «building of the new world». Trying to minimize the inflicted damage he not only went on the countryside (for the purpose of contribution to the new agrarian policy)[21]. Another way to redefine himself was re-writing of his main mistake, the roman «Kryvičy». This effort was, however, held as a many-level endeavour of critique against the transformed set-up in the Belarusian literature[22].

After all, efforts of group self-empowerment and mobilization came together in the shadow of repressive policy provided by the authorities in the Soviet Byelorussia. Even though they were not always directly linked to this policy, some significant creative tries to turn the violence around in a possibility and chance (to be sure, a decidedly precarious one), might be hardly denied. It is obvious, anyway, that those administrative restricting measures and responds to them exhibited a complicated interrelationship.

Thus the large-scale conflict was progressing between the intelligentsia and the party. The letter was trying to establish the notion of both kinds of intelligentsia: the proletarian one against the bourgeois one. It was not always clear enough with the aid of what parameters it would be possible to sort them plausibly out. One could find examples of this utterly contradictory dynamic[23].

Since the social space is organized according to the logic of differences that rise to distinctions[24], the crucial question in the struggle over the Soviet Belarus appears to have been the one concerning the mutual demarcation of both imagined groups. Through what communicative or visual references was it possible to convey required belonging to the proletarian intelligentsia? The capacities which the social actors could rely on

in order to produce and define such differences has to be regarded as the decisive factor. After all, it might be argued that the lack of those abilities led to the failed mobilization of group.

The first issue to be solved was the question about how to conceive the role of Russia. The attitudes to the large east neighbour were well known, but not explicit enough interpreted. The ideological struggle in the course of Civil War (1918-1920) was decided to the benefit of the national movements. However, in 1928/1929 this outcome was about to change. New policy of Moscow required a new legitimation, which was finally provided in the late 1930s. The symbolical dispute in the Belarus between 1927 and 1929 opened up this new development. Among some other controversies the so-called theatre discussion played a significant part on this.

In the theatre discussion some writers argued against the dependency of the Belarusian culture from the Russian one, which was perceived as a key feature of the culture policy in the Soviet Belarus. In 1927 and then again in 1928 it was shoved with aid of the theatres' repertoire that was dominated by the plays translated from Russian. Zmicer Žylunovič, Michas' Zarėcki, Todar Hlybocki emphasized that for sake of the normal development of the Belarusian culture it was critically necessary to cultivate contacts with the world culture and to provide the conditions for the autonomous growth of the national dramaturgy.

The initiators of this discussion relied on the program of the culture policy in the Soviet state implemented in the early 1920s, whilst the party set completely inverse logic of cultural management in motion. The onetime legitimate position was now presented as the «*theory of the national self*»[25], which again was situated as an important distinction of the hostile bourgeois forces. Michas' Zarėcki ought to define himself while the public meeting of a party unit he belonged to. In the discussion the «*theory of the national self*» was used as an indication of his essential hostile attitude. Zarėcki failed to convince his comrades that the «*national self*» was not a theory but much more a system of pictures. Finally he had to confess his faults.

The biography of Zarėcki, his literary career is a great example of how distinctions work as a base of the social space. Gun-Brit Kolher showed up the ways the writer was acting in the 1920s. His «body policy» was

deliberately aimed to convey a clear message. Whilst 1925 he showed up in public as a revolutionary romantic (wearing military uniform, which was associated with the army as the central place of assemblage the new world), later (circa 1927) he changed to the outfit which would mark his European self-placement. In fact, these messages were perceived by the Belarusian literary community[26]. After all it was not only an effort to distinguish himself from other groups among the intelligentsia, but at the same time a way to yield symbolic capital, which emerges from differences and distinctions due to its very nature[27].

Accordingly to Bourdieu the crucial moment in the social composition is the ability of agents to enforce their view on the social world, that is, to establish the respectively relevant differences as distinctions, which have to be regarded as something obvious and self-obvious[28]. It leads to conclusion that not every difference is capable to provide cultural work as distinction. The very «*social alchemy*» described by Bourdieu is responsible for this promotion, and the conscious aims of agents (the «stylisation of live») build only some part of the whole process.

The outlook and public conduct of Zarėcki and some other Belarusian writers put in the external social context shows exactly how the Bourdieu's theoretical argument may work in the very practice.

On the 4 December 1928 the «*letter of three*» («*list troch*») was published. The latter revealed the situation at the Belarusian State University in Minsk. The authors of the letter stated that the policy of the university management had been consequently directed against the Belarusian writers who attended this school. The latter was caused by another publication in the small university's paper «Kuz'nja as'vety» («The Forge of Education»).

The important moment is that the latter article discussed the self-stylisation of Belarusian writers. In sum, the authors of the article picked up on three main features of the collective behaviour of the Belarusian writers: they had always spoken Belarusian, had almost bourgeois appearance and isolated themselves from the rest of the university's community. The authors of the article realized that those differences between them and the writers were not contingent. Yet, they interpreted them otherwise than Zarėcki and his fellow men had intended to.

For them, concern about one's outlook (huts, ties etc.) was a sign of the European identity and a part of the individual social mobility experience. By those means the writers tried to reinforce their own group, whose self-narrative remained concerned about the unsatisfactory dynamics of the national culture. Exactly this particular moment was underlined in the «letter of three»: its authors accused the university managers in the hostility or at least indifference toward the goals of the still not cancelled national policy of the previous decade. All three authors publicly announced in the letter that under such circumstances nothing else had remained for them to do but to leave the university.

The letter caused a large echo in the form of campaign against the authors. Also it showed the intern logic of the Soviet bureaucratic field, its profound inner divisions and usual approaches. Yet, for the sake of this argument the fact of the social interaction is more important. The «*letter of three*» linked together some of the empirical instances considered previously. The discussion around the letter became an important point of reference in the further working out the new national policy, e. g. it was given as example at the 12th Congress of the communist party and in the final report of the Zatonskij's commission (both 1929)[29].

The «*letter of three*» revealed the Soviet-Belarusian «*space of life styles*» at the point of its deep transformation. However, the participations of the discussion showed a great ability to understand the very language of this social space, to realize which aspects of the social appearance are to be red out, to say it with Bourdieu, as «*recognized, legitimate, accepted*» difference[30].

Despite the specific conditions of the Soviet 1920s (in the long run of Stalinism they seem to have much in common with the «Gold Twenties» in Germany or «Roaring Twenties» in the USA), when physical violence has not been applied to solve most issues on agenda, it is clear that the Soviet modernity was from many points of view not the same set of possibilities as the western kind of it. Still the intellectuals were trying to influence the public sphere, in Belarus it had most of all to do with the national policy.

Doing so the members of intelligentsia who were keen on developing their own programs were able to take every chance of self-empowerment,

participation and mobilization. The background of bureaucratic communication provided such a possibility. The intern negotiations about the Soviet policy toward the intelligentsia in Belarus brought about the basics of social sorting, e. g. a specific vocabulary which was presented in the administrative practice. Although its crucial concern was how to contain the eventual range of intelligentsia's influence, nevertheless it was possible to take them as a chance of involvement.

Some specific repressive government's measures were exploited by intellectuals for the purpose of articulating their own position and for discursive and practical (as far as such interventions were influential in regard to the group building) maintaining of the intelligentsia itself. It was standing to reason to take the vehicles for such task that had already been elaborated by the state (because exactly the state is the actor that has the power to make something exist by speaking about the social world) as a way to strengthen chances for agency[31].

In the long run the history of this basic conflict between the intellectuals and authorities (how it was modelled in the researches before) seems to have been about how mobilisation and conceptualisation of a group might be experienced on the level of particular social communication. Modes of «reading» the messages sent by various social actors clearly depend on the capacities this actors could invest in their production of distinctions. Trying to make the differences relevant for themselves, relevant for all or most of all members of their society the Belarusian intellectuals saw themselves confronted with the Soviet state. The latter was the necessary place where the social conformism about such reading was possible to be established.

1920s are especially interesting because in this time the Soviet state allowed some latitudes in the public sphere which made the whole regime of access to the wide social communication tolerate some divergences. It makes the whole constellation look like the material Bourdieu was working with, e. g. in his lectures about Manet[32]. The story about this artist and the modernistic revolution in paintings might be read as a story about efficient participation; to tell another one was the actual task of this paper.

Yet, the settings of two stories are extremely different. Bourdieu considered how technologies, dynamic of painters' community and ideologi-

cal and political crisis of the second empire along with personal features could make (or made) Manet's revolution possible. Whereas he argument made in this article was of another character, it purposed to show up how violence can function concerning producing of social order, more precisely, how social actors might be forced to use even violence for sake of their own agency.

Нараджэнне беларускай інтэлігенцыі з духу рэпрэсій

Артыкул ставіць пытанне аб сацыяльных эфектах рэпрэсій. Рэпрэсіўная палітыка савецкай дзяржавы ў 1920-я гг. была фонам, які вызначаў працэсы групавой мабілізацыі ў Беларусі. Як лагічная катэгорыя сацыяльнай прасторы, «беларуская інтэлігенцыя» выпрацоўвала сваю перфармацыйную дзейснасць у складаным вязьме дыскурсіўных, камунікацыйных і практычных чыннікаў. Даклады ДПУ, газетныя публікацыі і ўнутрыпартыйныя дыскусіі фарміравалі «лагічны кансэнсус», да якога маглі апеляваць сацыяльныя групы ў сваім дзеянні. Неад'емнай часткай гэтага прасцягу каўзальных дачыненняў быў гвалт, ужываны ўладамі. Ён не толькі мог служыць непасрэднай нагодай для самаарганізаваных мабілізацый; ён лагічным чынам уваходзіў у сімвалічныя дэбаты аб статусе беларускай інтэлігенцыі. Гэты сюжэт яшчэ раз паказвае эпоху 1920-х гг. як спецыфічную версію мадэрнасці.

Заўвагі

1 It was the title of article published by Zjanon Paznjak and Jaŭhen Šmyhalëŭ. It revealed the history of the Stalin's repressions in Belarus. Пазняк З., Шмыгалёў Я. Курапаты–дарога смерці // Літаратура і мастацтва. 16.09.1988; Horak S. M. Belorussia: Modernization, Human Rights, Nationalism // Canadian Slavonic Papers. 1974. № 3. P. 405.

2 Трафімчык А. Ленін і Сталін думаюць пра Беларусь. Мінск, 2013; Малыхіна Л. Праблемы гістарыяграфіі Літоўска-Беларускай ССР // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2003. Nr 20. S. 119–151.

3 Etkind A. Warped Mourning. Stories of the Undead in the Land of Unburied. Stanford, 2013.

[4] In Belarus, the largest influence reached the body of work provided by Uladzimir Adamuška, who accounted the question through careful inquiry in archives (Адамушка У. Палітычныя рэпрэсіі 20–50 гадоў на Беларусі. Мінск, 1994). Ihar Kuznjacoŭ and Rascislaŭ Platonaŭ were especially fulminant in the public debate (see their groundbreaking article: Адамушка У., Кузняцоў І. Тэхналогія гвалту // Полымя. 1995. № 1. S. 131-166).

[5] Платонаў Р. Палітыкі. Ідэі. Лёсы. Грамадзянскія пазіцыі ва ўмовах нарастання ідэолага-палітычнага дыктату ў Беларусі 20-х – 30-х гадоў. Мінск, 1996.

[6] More about it see Beck T. K. The Eye of the Beholder: Violence as a Social Process // International Journal of Conflict and Violence. 2011. № 2. P. 346–356. See also a very rich and updated interview with her where she is referring to the most discussed issues of the topic: Gewalt als leibliche Erfahrung. Ein Gespräch mit Teresa Koloma Beck // Mittelweg 36. 2017. № 3. S. 52–73.

[7] In the 1920s they remained on the level of symbolical power. The term of «repressions» is problematic in different ways: it is too fluent and politically abused (Каралёў Ю. Аб рэальных маштабах сталінскіх рэпрэсій у Беларусі // ARCHE Пачатак. 2014. № 5. С. 32–71). Those deficits of the term might be overcome by changing to the term of violence.

[8] The vital point of reference here is Pierre Bourdieu, more precisely his lectures on state. S. the recent Russian translation: Бурдье П. О государстве. Курс лекций в Коллеж де Франс (1989–1992). Москва, 2016. The following reviews on the book could serve as a good entry point in his theoretical vocabulary: Dieluweit D. [Rezension zu:] Bourdieu P. Über den Staat. Vorlesungen am Collège de France 1989–1992. Berlin, 2014 [Digital] – 6. April 2015. – Zugriff: http://soziologieblog.hypotheses.org/8283; Lack T. [Review on:] Bourdieu P. On the State: Lectures at the Collège De France, 1989–1992. Cambridge, 2014 [Digital source]. – 30 April 2015. – Account: https://marxandphilosophy.org.uk/reviewofbooks/reviews/2015/1829.

[9] Namely in his lecture «Social Space». Bourdieu P. Sozialer Raum und Klasse. Leçon sur la leçon. Zwei Vorlesungen. Frankrfurt/M, 1991. S. 9-42.

[10] Платонаў Р. Палітыкі. Ідэі. Лёсы… С. 74 і наступныя.

[11] Тамсама. С. 91–94.

[12] The Belarusian Socialist Revolutionary Party had been established in 1918. In 1920 it was the largest party in Belarus, including about 20 thousand people. Тамсама. С. 43. To the program and further history of party, see also Грыб Т. Выбранае. Мінск, 2017.

[13] Платонаў Р. Палітыкі. Ідэі. Лёсы… С. 66 і наступныя.

[14] Тамсама. С. 92.

[15] Тамсама. С. 137.

[16] There were two main positions: (1) «to shake intense»/«social surgery»; (2) «to beat groups, not persons». Тамсама. С. 137–140. The congress did not come to the clear decision, which was later criticized by the special commission later sent to Belarus from Moscow.

[17] Some representatives of the intellectual milieus were characterized as persons «the communists may not act together» with. Тамасама. С. 137.

[18] Колас Г. Здарэнне ля піўнушкі на Савецкай // Крыніца. 1994. № 7. С. 105–111.

[19] This was an important fact as such, to be sure. It may not be taken for granted that the inner administrative expertise could contain statement about the Belarusian intelligentsia trying to «conquer» the country.

[20] Koselleck R. Einleitung // Geschichtliche Grundbegriffe. Bd. 1. Stuttgart, 1972. S. XIV. About the experience which the «Belarusian intelligentsia» embraced as historical concept see: Rudling P. A. The Rise and Fall of Belarusian Nationalism, 1906-1931. Pittsburgh, 2015; Грыб Т. Выбранае. С. 175–251, 254–259.

[21] See more about that: Платонаў Р. Чырвоны бунтар // Полымя. 1988. № 3. С. 221–244.

[22] More about that: Kohler G.-B. Fehlpositionierung und Autopalimpsest. Michas' Zarėckis Romanfragmente Kryvičy (1929) und Smerc' Andrėja Berazoŭskaha (1931) im Kontext der Entautonomisierung des belarussischen Literaturfeldes // Zeitschrift für Slawistik. 2013. № 1. S. 3–30.

[23] A great example provides the development of relationship between poet Janka Kupala and Wilgelm Knorin, which was running the communist party of Belarus 1920–1921 and 1927–1928 (Колас Г. Карані міфаў. Жыццё і творчасць Янкі Купалы. Мінск, 1998. С. 118–120; Scholar Heorhij Kolas even marked this rich and dynamic encounter as «*duel*» («*dvuboj*»). Тамсама. С. 156.

[24] Bourdieu P. Sozialer Raum und Klasse. Leçon sur la leçon… S. 21.

[25] In Belarusian – «*tėoryja nacyjanal'naj samabytnasci*». More about the course of the discussion see Платонаў Р. Чырвоны бунтар.

[26] Kohler G.-B. Fehlpositionierung und Autopalimpsest... S. 10–11.

[27] Bourdieu P. Sozialer Raum und Klasse. Leçon sur la leçon... S. 22.

[28] Ibidem.

[29] Платонаў Р. Палітыкі. Ідэі. Лёсы... С. 133.

[30] Bourdieu P. Sozialer Raum und Klasse. Leçon sur la leçon... S. 21.

[31] Козлова Н. Советские люди. Сцены из истории. Москва, 2005. С. 31–32.

[32] Bourdieu P. Manet. Eine symbolische Revolution. Berlin, 2015.

Репресовані дослідники звичаєвого права українців 1920–30-х рр.
(на прикладі діяльності «Комісії для виучування звичаєвого права України»)

Юлія Крикун,
канд. істор. наук (Київ)

Історичні реалії XXI століття значно сприяють розумінню і усвідомленню процесів, що відбувалися майже сто років тому. У 1920-х – 1930-х роках було зроблено величезний внесок в її дослідження. Саме тоді розпочалося комплексне збирання етнографічного матеріалу зі звичаєвого права. Внаслідок розсилання програм до різних регіонів нашої держави, українськими етнографічними центрами було зібрано досить великий архівний матеріал, в якому відображені найрізноманітніші етнографічні явища, дані з етнокультури України. Проте на початку 1930-х років припинено збирання етнографічних матеріалів та розпочалися масові репресії науковців, що призвели до ліквідації «Комісії для виучування звичаєвого права України», оскільки її робота йшла в розріз із радянською ідеологією.

Вивченням цих проблем займалося небагато етнографів-науковців. Зокрема, В. Борисенко, оцінюючи період 20-х років XX століття, зазначає, що в цей час українськими етнографами приділялося багато уваги методиці етнологічних досліджень, розроблялися програми-анкети, обговорювалися наукові доповіді, організовувалися експедиції та відрядження. Разом з тим вона констатує, що за радянського часу тема про етнографічні осередки в Україні у 1920–1930-ті рр. була суворо табуйована[1].

Дослідженням цього періоду, а головне вивченням звичаєвого права українців займається М. Гримич[2], яка прогалини у вивченні теми пояснює тим, що традицію, розпочату ще в XIX ст. П. Чубинським, О. Єфименко, О. Кістяківським, І. Франком та іншими ви-

значними етнографами, і успішно продовжену в 1920–1930-х роках, було перервано за радянських часів[3]. Діяльність наукових етнографічних центрів цього періоду вивчає також Г. Скрипник[4]. З вчених, які займаються вивченням звичаєвого права варто назвати І. Усенка[5].

До революції 1917 р. в Україні не було систематичних досліджень звичаєвого права. Тільки зі заснуванням Всеукраїнської Академії Наук розпочалося заповнення цієї прогалини. Статут Академії передбачав у складі III Соціально-економічного відділу окрему кафедру звичаєвого права України. При кафедрі у грудні 1918 року (1918–1934 рр.)[6] було засновано постійно діючу «Комісію для виучування звичаєвого права України» (далі: Комісію), назва якої змінювалася: «Комісія для виучування народного (звичаєвого) права України» з 1921 р., «Комісія для виучування звичаєвого (народного) права України» з 1925 р., «Комісія історії звичаєвого права» з 1931 р.[7]

До першого складу Комісії увійшли О. Левицький (голова), Ф. Тарановський, Б. Кістяківський та М. Птуха. Керівником Комісії було затверджено М. Павлова-Сільванського. При Комісії існувала робоча група зі штатних і позаштатних працівників – секція членів-співробітників, яка мала збирати матеріали зі звичаєвого права, складати необхідні картотеки, покажчики тощо. Перше офіційне зібрання членів Комісії відбулося 20 березня 1919 року. В цьому ж році розпочала свою роботу і секція членів-співробітників (близько 20 осіб), в якій найбільшу активність виявили В. Греков, С. Іваницький-Василенко, В. Камінський, І. Кристаловський, М. Товстоліс, О. Хруцький, І. Черкаський, О. Шрамков. Комісія запланувала підготувати програму дослідження архівних матеріалів з питань звичаєвого права і нагромадити максимально можливу кількість таких матеріалів[8].

Методика збирання і вивчення матеріалу зі звичаєвого права вимагала комплексного аналізу, об'єктивної оцінки реального стану розробленості проблеми, визначення вузьких місць, прогалин і обґрунтування тематики подальших досліджень.

В перший же рік своєї діяльності члени Комісії, на чолі з М. Павловим-Сільванським розробили ґрунтовний план своєї діяльнос-

ті[9]. Як тільки було засновано Комісію для вивчення звичаєвого права, було представлено стислий проект первісного плану діяльності Комісії. В цьому проекті було показано, що Комісія повинна бути науковим центром в Україні, в якому повинні бути зібрані по можливості всі бібліографічні матеріали, що відносяться до звичаєвого права, повинні осередковуватися всі відомості про наукові висліджування в сфері цього предмету[10]. Головним завданням Комісії було вивчення звичаєвого права в усіх його проявах, а не лише селянських звичаєво-правових стосунків. Зокрема, широкі перспективи відкривалися для вивчення майже зовсім не досліджених проблем публічного звичаєвого права. Крім цього, в коло діяльності Комісії входили деякі завдання практичного характеру, як, наприклад, пристосування до вимог громадського життя наслідків наукового дослідження «живого» звичаєвого права, вирішення суперечок та непорозумінь, допомога урядовим, громадським та просвітницьким установам в розробленні питань звичаєвого права з наукової точки зору[11].

До завдань Комісії входило також порівняння звичаїв українців та інших народів: «Завдання Комісії полягає в тому, щоб те українське звичаєве право, яке вона збирає й досліджує, порівнювати з правом інших народів, оскільки воно – це право – вже розроблено в науковій літературі, себто користуватися так званою історично-порівняльною методою. Користуючись оцією методою, можна з'ясувати деякі сторони українського звичаєвого права, що їх важко зрозуміти з українських джерел, але, найголовніше, це може допомогти зрозуміти загальні закони правного розвитку в світовій історії людства»[12].

Перші кроки діяльності Комісії було присвячено з'ясуванню того, що було вже зроблено в галузі дослідження звичаєвого права України. Крім аналізу раніше розроблених програм з вивчення проблеми звичаєвого права (перша програма розроблена О. Кістяківським – 1874 р., друга – 1878 р. І. Фойницьким, 1899 р. – І. Жижленко)[13] членами Комісії були написані власні розвідки, проведено деякі дослідження в цьому напрямку. Зокрема, за редакцією проф. А. Кристера у 1925 р. були видані «Програми до збирання матеріалів

звичаєвого права»[14]. Працівники Комісії вели широку експедиційну роботу, виїжджали до різних областей України для організації нових етнографічних осередків та збирання матеріалів зі звичаєвого права. Завдяки експедиційній роботі науковців та збирацькій діяльності кореспондентів у фондах Комісії зосередилися тисячі записів зі звичаєвого права (Шрамков О. «Спроба дослідження звичаєвого права спадщини селян Київського та Радомисльського повітів Київської губернії»[15], «Позбавлення волі злочинця за стародавнім звичаєвим правом»[16], Кристер А. «Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині»[17] та інші).

Вдалими були й архівні пошуки працівників Комісії. Ними, зокрема, було складено «Програму для перегляду архівних матеріалів по звичаєвому праву 1920-х рр.»[18], та знайдено значну кількість неопублікованих матеріалів[19]. Правда, слід зазначити, що, на жаль, складні умови життя в ці роки, перешкоджали проведенню наукової роботи: архіви були зачинені, деякі ліквідувалися зовсім, доступ до них був дуже обмеженим, бібліографічних матеріалів майже не було, через перерву поштового зв'язку неможливо було встановити необхідний контакт з науковими та громадськими діячами, які також вивчали звичаєве право[20].

Загалом, наукова робота Комісії проводилася в трьох основних напрямах:

а) вивчення звичаєвого права анкетним шляхом та шляхом дослідження архівних матеріалів;

б) вивчення законодавчих актів з погляду відбиття в них існуючих і попередніх норм звичаєвого права, а також впливу цих норм на законодавство, загалом, економічне і соціальне життя народу;

в) дослідження порівняльним методом історичного розвитку звичаєвого права, зокрема правових понять.

У 1922–1926 роках завдання початкового етапу діяльності Комісії були в основному виконані. Загальна кількість співробітників (разом з позаштатними) в ці роки досягала більше 20 осіб. Найдіяльнішими серед них були Р. Безпалов, О. Добров, Є. Єзерський, В. Завітневич, В. Камінський, В. Назимов (єдиний, крім керівника, штатний працівник), М. Товстоліс та Б. Язловський. Вони своїм за-

вданням ставили розгляд питання щодо співвідношення звичаєвого права з офіційним. Так, наприклад, В. Назимов, вивчаючи вироки селянських судів, прийшов до висновку, що звичаєвих рис у них не спостерігається, що всі вони винесені у відповідності із законодавством[21]. Також щодо співвідношення офіційного права і звичаєвого, цікавою є праця Є. Єзерського про вироки Земельних судових комісій щодо виділів приймаків[22]. Радянське законодавство не визначало терміни, за яких приймак вже може позиватися до суду. Був порушений звичаєво-правовий принцип «давності». Через це виникало багато суперечок: приймаки, проробивши кілька місяців, вимагали відсудити їм землю, реманент, худобу відповідно до закону. Є. Єзерський пропонував внести у закон поправку щодо принципу давності, аби уникнути зловживань. А також цього питання стосується інша його праця «Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом)»[23].

В 1925 р. «Комісією для виучування звичаєвого права України» було зроблено короткий підсумок своєї наукової роботи і опубліковано «Програми для збирання відомостей до звичаєвого права України» та великий покажчик відповідної літератури. Передбачалося розгорнути у всеукраїнському масштабі систематичне збирання відомостей щодо звичаєвого права силами місцевих вчителів, народних суддів тощо[24].

В збірнику Комісії зазначається, «що вивченню звичаїв старих і новоутворених, не можливо не надавати великого значення. Завжди слід стежити за тим, як впливає звичай на практику застосування закону. Знання саме цього дає матеріал для законодавця при дальшому перетворенні і удосконаленні законодавства. Звичаєве право виникає на певному щаблі розвитку виробничих відносин і разом з ним змінюється, в свою чергу певною мірою впливаючи на них. Звичаєве право в усіх галузях суспільного життя відіграє важливу роль. Пізнання дійсності безпосередньо пов’язане з пізнанням руху, зміни, розвитку, перетворення. Мислення потрібно пристосовувати до об’єкта питання. З рухливості, динамічності, мінливості того, як досліджувати, пізнавати»[25].

Так, виникла для Комісії потреба вивчення даних соціальних явищ

в їхньому історичному розвитку. Для більшої ефективності роботи Комісія організувала дві секції. Перша під головуванням акад. О. Малиновського займалася теоретичними питаннями. Друга під головуванням проф. А. Кристера проводила дослідницьку та експедиційну роботу. Комісія стала досліджувати не тільки архівні документи й етнографічні матеріали правового характеру, а й практику роботи судів, органів самоврядування тощо[26]. Роботи секції публічного права увійшли до третього випуску «Праць...» Комісії за ред. О. Малиновського (1928 р.)[27]. Секція цивільного права працювала над бібліографічним покажчиком, який, зокрема, планувалося поповнити літературою слов'янських країн, вивчала вплив звичаєвого права на «Руську Правду», Литовський статут та інші джерела права України. Спільними зусиллями готували бібліографічний словник дослідників звичаєвого права та нариси історії науки звичаєвого права[28].

Одним із важливих складових роботи Комісії було вивчення внеску учених XIX ст. у дослідження проблем українського звичаєвого права. Зокрема, членами Комісії було укладено словник вчених, до якого увійшли такі постаті, як П. Чубинський[29], О. Кістяківський[30] та інші. Також вперше було видано такі праці П. Дашкевича зі звичаєвого права, як «Гражданский обычай приймачества у крестьян Киевской губернии» (1887 р.), «Похищение в ряду свадебных обычаев» (1891 р.) та ряд інших.

Треба сказати, що П. Дашкевич виступав захисником звичаєвого права. Зіставляючи звичаєве право із законом, він ставиться з почестю до звичаєвого права українського селянства. У своїх наукових працях П. Дашкевич описує досить детальну історію розвитку вивчення звичаєвого права з початку XIX століття[31].

Відзначимо, що в 1920-ті роки в роботі Комісії ще панував певний науковий плюралізм. Зокрема, існувало два підходи щодо трактування звичаю. В Програмах до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблених в Комісії за редакцією А. Кристера (1925 р.)[32], превалює нормативістський підхід до класифікації народно-юридичних явищ, тоді як інший науковець, член Комісії В. Камінський демонструє бачення звичаю не як норми, а як моделі поведінки.

Досліджуючи тогочасну ситуацію в дорадянському українському

селі, він слушно зазначав, що кожний судовий діяч знає, як важко встановити точні межі звичаю. «Звичайно, в таких випадках закон приписує, нехай ті сторони, котрі посилаються на місцевий звичай, що його суд не знає, доведуть, що він справді існує в житті. Але якими засобами це доводити? Чи свідченнями місцевих знавців звичаєвого права? Чи навіть свідків? Чи вироками місцевих суддів, де певний звичай здійснюється? Все це надто невдосконалені засоби точно визначувати звичай в його формах. Нарешті, чим повинен керуватися суд, коли знавці оповідають за місцевий звичай не тільки по різному, ба навіть один одному суперечать? Де та в чому шукати вихода з такого становища?»[33]. В. Камінський викриває ілюзорність тих нормативістів, які вважають, що звичай можна зафіксувати раз і назавжди, і дотримуватися його в судових рішеннях.

Приділялася увага вивченню трактування самого терміну «звичаєве право». Так, наприклад А. Чечот у своїй «Доповіді про походження і розуміння поняття «звичаєве право», зазначав: «Звичаєвим правом називається юридична норма, яка склалася в результаті побутових обставин, незалежно від верховної влади та від закону, і була закладена у свідомості народу як обов'язкова норма. Звичай походить від звички, від наслідування того, що вважається необхідним, виникає ніби випадково, але насправді свідомо і не повинен суперечити моральним цінностям»[34].

Комісія також досліджувала «революційне» звичаєве право. Навіть в складі самої Комісії існував підрозділ – Комісія радянського права[35]. Науковці намагалися розібратися у звичаєво-правовій традиції перших років становлення радянської влади в Україні, коли народна свідомість все ж базувалася на досить стабільних уявленнях про ідеали справедливості.

У своїх працях О. Малиновський («Революційне радянське звичаєве право»[36], «Революційні мотиви в «Кобзарі» Шевченка»[37] , «Соціальний лад. Державний лад»[38] та ін.) зазначав, що крім вивчення дореволюційного звичаєвого права, особливу увагу слід було звертати на «революційне звичаєве право», тобто на нові звичаї та традиції. Він відзначав стихійність народної законотворчості у зламні (революційні) моменти історії, коли старе законодавство ламаєть-

ся, а нове ще не сформувалося: «Революційне звичаєве право [...] не зовсім схоже на звичаєве право, як ми його звикли розуміти за спокійних часів життя»[39].

«Революційне» звичаєве право досліджував також С. Борисенок «Самосуди над карними злочинцями в 1917 році»[40]. Стаття важлива тим, що в ній показано зламні часи, коли старе право заперечується, а нове ще не існує, відроджуються архаїчні звичаєво-правові норми, зокрема у покаранні злочинців через самосуди.

Загальний процес реорганізації ВУАН, репресивні заходи до її установ, і зміни характеру її наукової діяльності, що розпочався в кінці 1920-х років, істотно відбився і на роботі Комісії. В тематиці її досліджень чільне місце відтоді стало посідати вивчення колгоспного ладу з погляду перетворення та відмирання звичаєвого права в ході колективізації. Було складено спеціальні заідеологізовані програми (М. Ротківський «Програма збирання елементів звичаєвого права, що утворилися в сільськогосподарських колективах»)[41].

Репресії та масові чистки призвели до істотного зменшення кількості співробітників Комісії. У вересні 1930 року було ліквідовано колишній її поділ на дві секції. На останньому етапі своєї діяльності протягом січня–травня 1931 року науковці провели ще 16 засідань, у яких брало участь до десяти осіб – О. Малиновський, А. Кристер, С. Борисенок, Є. Єзерський, В. Камінський, М. Товстоліс, Є. Саченко-Скакун, І. Черкаський, Б. Язловський та інші.

У 1930–1931-х роках під час тотального розгрому академічної юридичної науки О. Малиновського затаврували як «великодержавника, який у радянський час прагнув позбутися, але все ж до кінця не позбувся хибних методологічних підходів»[42]. 12 січня 1932 року вчений пішов із життя.

На жаль, не збереглося матеріалів, які б показали повну картину діяльності Комісії у 1932–1933 роках. Засідання у цей час майже не проводилися. До затвердженого наприкінці 1931 року тематичного плану на 1932 рік дослідники включили вивчення питань звичаєвого права у творчості К. Маркса, Ф. Енгельса та Г. Плеханова; критичний аналіз праць народників-проповідників звичаєвого права (П. Чубинського, П. Єфименка, О. Кістяківського); самокритику по-

передньої наукової роботи «Комісії»; аналіз змін правових стосунків на селі в реконструктивний період[43].

Приблизно через рік до «саботажників та шкідників» був зарахований А. Кристер. Останнє відоме свідчення діяльності Комісії – це її спільне з Комісією історії українського права засідання 17 травня 1933 року, на якому обговорювали доповідь І. Черкаського «Родинні стосунки двокласового суспільства на терені України». Проте засідання Комісії не були скасовані якимось вольовим рішенням, а, так би мовити, відмерли «натуральним шляхом»[44]. Зумовлювалося це деякими причинами: втратою актуальності подібних досліджень; питання кадрів; відлученням від науки внаслідок репресій багатьох здібних дослідників та іншими.

Упродовж наступних років багато колишніх учених перебувало під арештом, були вислані (і навіть неодноразово) за межі України. Саму ж Комісію було оголошено як антирадянську організацію. Так, колишнього секретаря В. Камінського 19 грудня 1933 року примусили підписати такі свідчення: «Протягом ряду літ при Соціально-економічному відділі існувала Комісія звичаєвого права, котра популяризувала і ідеалізувала основи буржуазного права, що базувалися на капіталістичній власності. Діяльність Комісії для виучування звичаєвого права України різко засуджено громадськістю на основі вчення К. Маркса про відсутність звичаєвого права як такого. Проте, Комісія продовжувала роботу і зі схвалення М. Птухи та М. Василенка популяризувала свої антирадянські праці»[45].

Нищівну оцінку діяльності Комісії були змушені дати у своїх свідченнях й інші науковці. С. Борисенку була нав'язана думка, що всі місцеві кореспонденти – це завербовані куркулі, які через В. Камінського підтримували зв'язок із центром антирадянської організації.

У лютому 1934 року у зв'язку з репресіями ВУАН Комісію було ліквідовано. Згодом арешт і розстріл А. Кристера (1937 р.) став приводом для звинувачення наукової установи в антирадянській діяльності й науковій «безплідності». Були репресовані С. Борисенок, В. Камінський, М. Товстоліс, І. Черкаський, Б. Язловський, О. Чечот[46], а, за даними Н. Полонської-Василенко, також О. Добров і Є. Єзерський (архівно-слідчих справ останніх двох учених поки що не зна-

йдено)[47]. Негативне ставлення до роботи Комісії для виучування звичаєвого права України, яке було зумовлено пануючою доктриною про неприпустимість, за деяким винятком звичаїв і традицій як джерела чинного права, призвело до припинення її діяльності.

Незважаючи на намагання науковців спрямувати свої дослідження під радянську ідеологію, все ж у середині 30-х років XX століття етнографічні й юридичні дослідження у ВУАН повністю припинилися. Сама ж Академія продовжувала існувати як лояльна радянська організація, що акцентувала увагу на дослідженнях у галузі природничих і технічних наук[48].

Всього за час роботи Комісії було видано чотири збірки, останній випуск було знищено у 1930 р. Авторами «Праць...» є правознавці-теоретики і юристи-практики, погляди яких часто суттєво відрізнялися, однак це не применшує, а навпаки – підвищує наукове значення збірника. Основне завдання укладачів збірників полягало у викладенні відомостей про давнє і сучасне українське звичаєве право, а також класифікація та аналіз документального і польового матеріалу стосовно звичаєвого права.

Так, один з керівників Комісії О. Малиновський писав з цього приводу: «Завдання Комісії для збирання й виучування українського старовинного, передреволюційного звичаєвого права полягає в тому, щоб зібрати й повиучувати норми звичаєвого права, користаючи з друкованих пам'яток, архівних матеріалів і безпосередньо стикаючись з народнім життям»[49]. Для цього вирішено було, з одного боку, якнайширше залучати фольклор, – казки, прислів'я, приказки, – а з іншого, вивчати друковані джерела – літописи, твори релігійного письменства, перекази чужоземців, спогади сучасників, пам'ятки законодавства, в яких санкціоноване звичаєве право. Як зазначав також О. Малиновський: «вивчаючи, звичаєве право, ми черпаємо його зі свіжого струмочка, наповненого правовими нормами, утвореними протягом довгого часу через саме життя в галузі народного побуту»[50].

Наукові видання Комісії відіграли важливу роль у розвитку української етнології. Відбиваючи характер діяльності Комісії, збірники займали чільне місце серед тогочасних науково-дослід-

ницьких публікацій. Серед найпоширеніших проблем, які знайшли місце на сторінках збірників були: питання теорії звичаєвого права, родинно-правові звичаєві стосунки, родинний лад, становище жінки, устрій двору, майнові відносини, спільна і сукупна власність в рамках двору, договірні відносини успадкування та багато інших.

Таким чином, проведений аналіз діяльності «Комісії по виучуванню звичаєвого права» (1918–1934 рр.) засвідчує значну зацікавленість науковців етнографічним матеріалом з проблем звичаєвого права. Досягнення вчених та аматорів в етнографічних експедиціях, отримання відповідей на розіслані програми, та їх систематизація позитивно вплинули на створення архівного фонду із зібраних етнографічних матеріалів зі звичаєвого права, що становить найбільшу заслугу Комісії у досліджуваний період.

Дослідники звичаєвого права 1920-х – 1930-х років зробили значний внесок у розвиток науки про звичаєво-правову культуру не тільки теоретичними розвідками, зокрема в питаннях суті звичаю, співвідношення звичаєвого та офіційного права, народної правосвідомості, стихійної народної правотворчості у зламні періоди історії, а й практичними дослідами. І їхні висновки тим корисні, що опираються на факти безпосереднього обстеження сільського і навіть міського середовища. Ці роки стали періодом розгортання етнологічних досліджень, діяльності кафедр та Комісій при Всеукраїнській Академії Наук, які спеціалізувалися на вивченні звичаєво-правової культури українців до початку 1930-х років, коли вивчення припинилося внаслідок політичних репресій.

Рэпрэсаваныя даследчыкі звычаёвага права ўкраінцаў 1920 – 30-х гг. (на прыкладзе дзейнасці «Камісіі па вывучэнню звычаёвага права Украіны»)

Аўтар характарызуе значэнне даследаванняў 1920-х–1930-х гг. у галіне звычаёвага права ўкраінцаў для развіцця сусветнай этналагічнай навукі і асвятлення малавядомых старонак трагічнага лёсу рэпрэсаваных супрацоўнікаў акадэмічных установ.

Пасля адкрыцця Украінскай Акадэміі навук (1918) у Кіеве пачалося актыўнае вывучэнне звычаёвага права. Можна сцвярджаць, што сябры «Камісіі па вывучэнню звычаёвага права Украіны» ў 1920–1930-я гг. зрабілі вялікі ўнёсак у развіццё навукі не толькі тэарэтычнымі распрацоўкамі, асабліва па пытаннях сутнасці звычаю, суадносін звычаёвага і афіцыйнага права, народнай правасвядомасці, стыхійнай народнай праватворчасці ў пераломныя перыяды гісторыі, але таксама практычнымі даследаваннямі. Іх высновы грунтаваліся на матэрыялах непасрэднага вывучэння сельскага і гарадскога асяродкаў. Дзякуючы высылцы праграм у розныя рэгіёны дзяржавы быў сабраны даволі вялікі архіў, у якім адлюстраваліся самыя розныя этнаграфічныя з'явы, а таксама былі назапашаныя дадзеныя па этнакультуры Украіны. У цэнтры даследаванняў апынуліся такія сферы звычаёвага права як сямейна-шлюбнае, традыцыйнае спадчыннае права і практыка народнага суда, дзе ў найбольшай ступені прысутнічаў звычай.

Аднак актыўны навуковы працэс, які мог бы вывесці ўкраінскую навуку на еўрапейскі ўзровень, быў перарваны палітычнымі рэпрэсіямі. У савецкі час вывучэнне этнаграфічных асяродкаў 1920–1930-х гг. было забаронена, і гэтая навуковая праблема доўгі час заставалася нераскрытай.

Repressed researchers of customary law of Ukrainians in 20–30s of the twentieth century (on an example of the «Commission for the Study of Customary Law of Ukraine»)

The article attempts to characterize the contribution and significance of the researches of 1920s–1930s in the field of customary law culture of Ukrainians (on the example of the «Commission for the Study of Customary Law of Ukraine») for the development of ethnological science in the world. It also reveals little known facts of the tragic fate of repressed academic staff.

1920s – 1930s were of great importance in history of Ukraine. With the foundation of the Ukrainian Academy of Sciences (1918), an active

study of customary law started in Kyiv. Of course it can be argued that the scholars of the «Commission for the Study of Customary Law of Ukraine» made a great contribution to the development of customary law science, not only theoretically but in particular in the essence of custom as well as relation of customary and official law, popular justice, folk law-making in breaking periods of history, but also practical experience. Their conclusions are of great importance because they are based on the actual survey of rural and urban environment. As a result of sending programs to various regions of our country, Ukrainian ethnographic centers have collected rather rich archival material, which depicts the most diverse ethnographic phenomena, data on ethnoculture of Ukraine. At the same time, scientists first explored the following spheres of customary law, such as family marriage, traditional hereditary law and popular craft.

However, the just-launched scientific process that could possibly bring Ukrainian science to a European level was artificially interrupted by political repressions. Of course, this also affected the study of customary law culture. In general, studying ethnographic centers of the 1920s–1930s under the Soviet rule was strictly prohibited, and therefore this scientific problem remained unrevealed for a long time.

Заўвагі

[1] Борисенко В. К. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. Київ, 2002. С. 7–8.

[2] Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX–XX століття. Київ, 2004.

[3] Там само. С. 7.

[4] Скрипник Г. А. З історії української етнографії. Київ, 2002.

[5] Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918–1941 роках // Академічна юридична думка. Київ, 1998.

[6] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі: ІР НБУВ). Ф. 10. Спр. 1216. Арк. 1.

[7] Усенко І. Б. Комісія для виучування звичаєвого права України ВУАН // Юридична енциклопедія. Т. 3. Київ, 2003. С. 172.

[8] ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1211. Арк. 2.

[9] Там само. Спр. 1210. Арк. 2.

[10] Там само. Спр. 1211. Арк. 1.

[11] Там само. Арк. 2.
[12] Всеукраїнська Академія Наук. Соціально-економічний відділ. Комісія для виучування звичаєвого права України. Київ, 1928. Вип. 2. С. 7.
[13] Там само. Вип. 3. С. 13–24.
[14] Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України. За редакцією проф. А. Е. Кристера (ВУАН, Збірник Соціально-економічного відділу. № 1). Київ, 1925.
[15] ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1403. Арк. 1.
[16] Там само. Спр. 1243. Арк. 1–2.
[17] Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України (далі: Праці...) Вип. 1. Київ, 1925. С. 13.
[18] ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1253.
[19] Там само. Спр. 1403. Арк. 1.
[20] Там само. Спр. 1211. Арк. 4.
[21] Назимов В. Риси українського карного права у вироках селянських судів // Праці... Вип. 1. С. 74–94.
[22] Єзерський Є. Про виділи приймаків за вироками Земельних Судових Комісій Київщини // Праці... Вип. 1. С. 18–31.
[23] Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом) // Праці... Вип. 2. С. 267.
[24] ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1242. Арк. 2.
[25] Там само. Спр. 1216. Арк. 6.
[26] Там само. Спр. 1222. Арк. 2.
[27] Всеукраїнська Академія Наук. Соціально-економічний відділ… Вип. 3.
[28] ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1253. Арк. 1–4.
[29] Там само. Спр. 1227. Арк. 1–17.
[30] Там само. Спр. 1218. Арк. 1–16.
[31] Там само. Спр. 1094. Арк. 18–21.
[32] Програми до збирання матеріалів звичаєвого права...
[33] Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні // Праці... Вип. 1. С. 32.
[34] ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1401. Арк. 1.
[35] Там само. Спр. 1411. Арк. 1–7.
[36] Малиновський О. Революційне звичаєве право // Праці... Київ, 1928.
[37] ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1224. Арк. 1–18.
[38] Там само. Спр. 1225. Арк. 1–82.
[39] Малиновський О. Революційне звичаєве право // Праці… С. 114.
[40] Борисенок С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році. С. 213–234.

[41] ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1399. Арк. 1–6.
[42] Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ, 1996. С. 863.
[43] Академічна юридична думка. Київ, 1998. С. 35–36.
[44] Там само. С. 29.
[45] Там само. С. 36.
[46] Усенко І. Б. Комісія для виучування звичаєвого права України ВУАН // Юридична енциклопедія. Т. 3. Київ, 2003. С. 173.
[47] Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: нарис історії. Київ, 1993.
[48] Академічна юридична думка. Київ, 1998. С. 30.
[49] ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1218. Арк. 1.
[50] Там само. Спр. 1404. Арк. 4.

Под прессом большевистской идеологии: украинские историки в конце 1920-х – начале 1930-х гг.

Елена Богдашина,
доктор истор. наук (Харьков)

Первые труды, в которых анализируется положение историков советской Украины конца 1920-х – начала 1930-х гг., принадлежат ученым украинской диаспоры, выжившим в период сталинских репрессий и выехавшим в конце второй мировой войны на Запад. Работы сотрудников Харьковской научно-исследовательской кафедры истории украинской культуры, киевлян А. П. Оглоблина[1] и Н. Д. Полонской-Василенко[2] содержат целые страницы воспоминаний об этом времени. В советской историографии тема сталинских репрессий мало изучалась.

Тема положения советских историков в период сталинизма, их в адаптации к новым общественно-политическим реалиям 1920-х – 1930-х гг. активно стала изучаться лишь в последние годы современными укранскими историками. В отдельных разделах книг и ряде статей Е. Н. Богдашиной[3], С. Г. Водотыки[4], И. Б. Матяш[5], О. Л. Рябченко[6], В. И. Пристайко и Ю. И. Шаповала[7], других исследователей освещаются работа отдельных учреждений или судьбы отдельных ученых, пострадавших во время сталинских репрессий. Однако вопросы повседневной жизни советских историков, в т. ч. выбор ими линии выживания в тоталитарном обществе, освещены недостаточно.

Целью данной статьи является анализ условий повседневной жизни историков УССР, прежде всего ее столицы Харькова, в конце 1920-х – начале 1930-х гг., выяснение мотивов и других факторов, повлиявших на выбор учеными одного из трех вариантов сценария жизни. Проблема формирования, эволюции и реализации этих новых жизненных сценариев была обусловлена необходимостью приспособления советских граждан к новым общественно-политическим реалиям.

В 1920-х – 1930-х годах в СССР резко изменилась социальная структура общества, сформировались новые государственно-политические институты. В стране произошло полное огосударствление не только социально-экономических институтов, политической сферы, но также научных, культурных, межличностных, брачно-семейных, бытовых и других отношений. Власть в конце 1920-х гг. установила жесткий контроль над наукой, литературой и искусством; насаждала в обществе новую мораль.

Большевикам в 1930-х гг. удалось сформировать особое, присущее тоталитарным обществам, массовое сознание; создать атмосферу всеобщей подозрительности и доносительства. В общественном сознании распространялись представления об угрозах для страны от многочисленных внешних и внутренних врагов. Одним из внутренних, «хорошо замаскированных» врагов для части населения была дореволюционная интеллигенция дворянско-буржуазного происхождения. В частности в советском обществе 1920-х – 1930-х гг. было распространено нигилистическое, часто оскорбительное отношение к старой университетской профессуре.

Одна из главных ценностей для ученого была и остается свобода творчества. Оппозиционность (часто конструктивная) к любому политическому режиму присуща большинству научной интеллигенции, являющейся наиболее образованной и гуманистически настроенной частью общества. Такая автономность академической и университетской корпорации должна была быть, по мнению советского руководства, ликвидирована. Стабильное в дореволюционное время жизненное пространство научной интеллигенции стало неопределенным, поскольку для нее новые политические лозунги, правовые и этические нормы, стандарты поведения были неприемлемыми. Социокультурные трансформации 1920-х – 1930-х гг. существенно повлияли на формирование, эволюцию и реализацию жизненных планов научной интеллигенции. В условиях сталинского тоталитаризма важным для каждого человека стал выбор наиболее целесообразного в данных конкретных условиях способа выживания.

Уже в 1920-х гг., до установления тоталитарного политическо-

го режима, советская власть вмешивалась в работу историков. А. П. Оглоблин перечислял такие формы административного вмешательства: «мелочная опека и суровый партийный контроль, грубое вмешательство официальных коммунистических историков, цензурные запреты, преследования отдельных украинских ученых, скудные средства и т. д.»[8]. С 1929 г. в аспирантуру мог поступить только член большевистской партии или комсомолец[9]. С середины 1920-х годов постепенно ограничивается количество и достоверность не только общественно-политической, но и чисто научной информации. Так, не проводились научные конференции без выступлений на актуальные политические темы. С 1924 г. по всей стране ограничивался доступ исследователей, не являющихся членами партии, к архивным материалам, особенно по истории большевистской партии[10].

Большинство людей пыталось ограничить общение. Типичная для интеллигенции дореволюционного времени привычка вести дневниковые записи и подробно описывать в письмах события неоднократно использовались чекистами в качестве доказательств контрреволюционной деятельности. По просьбе О. Д. Багалей Н. Д. Полонская-Василенко уничтожила часть ее писем к ней[11]. Переписка из-за угрозы перлюстрации перестала быть важным каналом обмена научной информации. Кроме того, было ограничено общение с зарубежными коллегами, в том числе с учеными Восточной Галиции; а с 1929 г. получения книг из-за границы. Одним из «свидетельств» «контрреволюционной» деятельности профессора ХИНО В. А. Барвинского стали письма родственников из Львова[12].

В Советском Союзе руководством страны главной теорией исторического процесса был провозглашен несколько отличный от идей К. Маркса и Ф. Энгельса вариант марксизма. С конца 1920-х годов изучение немарксистских теорий имело целью доказать ошибочность подходов их последователей в объяснении различных общественных проблем и истинную научность только теории исторического материализма. Не разрешалось (по крайней мере публично) признавать отличные от марксистского подхода интерпретации прошлого.

Выборочное использование источников и заидеологизированный анализ отдельных исторических фактов согласно марксистско-ленинской исторической схеме, отказ от позитивизма и других теорий обедняли исторические труды советского времени. В оценке истории и научного наследия дореволюционных мыслителей ученые СССР руководствовались высказываниями основателей «единственно правильной и верной теории» (т. н. марксизма-ленинизма), а также указаниями Генерального секретаря ЦК РКП (б) И. В. Сталина и других партийных вождей.

В 1930-х гг. сталинский тоталитарный режим под лозунгом «борьбы с буржуазным национализмом» упразднил часть научных учреждений исторического профиля и репрессировал ряд ученых.

В период становления сталинского политического режима конца 1920-х – начала 1930-х годов историки УССР выбирали один из трех сценариев поведения.

Первой линии поведения придерживались академики С. А. Ефремов и отчасти М. С. Грушевский: никакой реальной поддержки существующему большевистскому режиму[13]. Открыто оппозиционное и критическое отношение к новой власти всегда приводило к аресту и лагерям.

Большинство ученых старшего поколения избрали другую линию поведения и официально поддержали советскую власть. Более того – Дмитро Иванович Багалей и другие профессора бывших императорских университетов взяли активное участие в ликвидации университетов в советской Украине, в утилизации многих архивных документов и т.п. Для такого типа людей было характерно снижение социальной активности (отказ от общения с родственниками «врагов народа», прекращение ведения дневников, переписки, особенно с иностранными корреспондентами) вплоть до временной самоизоляции (срочный отъезд из Одессы профессора Одесского университета С. М. Ковбасюка).

Среди харьковчан-гуманитариев не нашлось ученых, которые публично б посмели демонстрировать свою нелояльность к новой власти. Д. И. Багалей, например, активно поддерживал все мероприятия новой власти. В отличие от С. А. Ефремова и М. С. Грушев-

ского запуганный и осторожный Дмитрий Иванович шел на любые уступки советской власти. Как сотрудник Особой временной архивной комиссии при Всеукраинском революционном комитете он участвовал в утилизации многих тонн архивных документов на макулатуру (февраль 1920–1923 гг.)[14]. Сам академик никогда не снимал с себя вины за гибель архивных материалов, подчеркивая в автобиографии невозможность в тех конкретных условиях сохранить полностью архивные фонды[15]. В начале 1920-х годов Д. И. Багалей принимал участие в специальной комиссии при Наркомате просвещения УССР, которая разрабатывала документацию реформы высшей школы[16]. В частности он поддержал идею ликвидации университетской системы в УССР, чем ухудшил отношения с В. И. Вернадским[17].

Еще больше обвинений было в адрес академика Д. И. Багалея в конце 1920-х годов. Дмитрий Иванович активно поддержал избрание академиками Всеукраинской Академии наук партийных и советских деятелей – Н. А. Скрыпника, В. П. Затонского, А. Г. Шлихтера, не имевших непосредственного отношения к науке[18]. Он публично – на многих собраниях и в прессе – осудил (прекрасно понимая, видимо, всю фальшивость доказательств следствия) «контрреволюционную» деятельность членов «Союза освобождения Украины», в том числе личных друзей (С. А. Ефремов) и сотрудников своей кафедры (М. Е. и Т. М. Слабченко, В. А. Щепотьев)[19].

Такая мазепинская тактика позволяет Д. И. Багалею возглавить ряд научных учреждений. Узко понятые собственные и групповые интересы, желание получить от власти больше льгот, радость от победы научного конкурента – неизвестно, какой из мотивов был для Д. И. Багалея основным. В любом случае интересы Д. И. Багалея и руководства республики, которое удачно использовало противоречия между отдельными группами историков, временно совпали. В отличие от работников возглавляемых М. С. Грушевским учреждений подавляющее большинство сотрудников Харьковской научно-исследовательской кафедры истории украинской культуры (в основном в 1927–1929 годах) провозгласило себя марксистами[20].

Часть историков объявляла себя марксистами не по соображе-

ниям политической конъюнктуры. Активное использование в исследованиях новой терминологии, по оценке А. П. Оглоблина, было «данью времени», «глубоким убеждением» ряда ученых в необходимости создания «марксистской школы в украинской историографии»[21]. Таких убеждений придерживались все историки партии и часть специалистов по отечественной и всемирной истории (преимущественно молодежь).

Под давлением внешних обстоятельств Д. И. Багалей в 1929 г. публично отказался «от своей старой буржуазной исторической идеологии» и признал марксизм-ленинизм единственной научной методологией[22]. Более того – Д. И. Багалей согласился на проведение в Харьковском научно-исследовательском институте истории украинской культуры кампании критики и самокритики сотрудников института[23].

Д. И. Багалей не всегда выдерживал такое моральное напряжение. В декабре 1931 г. на заседании института истории украинской культуры был заслушан доклад А. И. Козаченко. В нем критиковалась творчество В. Б. Антоновича и одновременно признавалось: «Марксистская историография может использовать огромный документальный материал, собравший Антонович, очистив его от буржуазно-националистической концепции и дав ему классовый анализ»[24]. Изложенные А. И. Козаченко[25] оценки взглядов и научного наследия дореволюционных историков отмечались идеологической заангажированностью и необъективностью, однако действительно не содержали типичных на то время грубых выражений. После доклада, по свидетельству присутствующего аспиранта К. И. Кушнирчука, «Багалей…просто вскочил чуть ли не с кулаками. А характеристика была мягкая»[26].

Обсуждение научных докладов по любой тематике превращалось в политические представления. Посещение таких собраний было обязательным для всех сотрудников данного учреждения. Кроме самобичевания виновника, предусматривались содоклад с критикой творчества «виновника» и выступления «желающих», в т. ч. учеников[27]. После публичного морального унижения виновники становились как правило безработными. Политические об-

винения угрожали не только увольнением с работы, но и в дальнейшем арестом по статье 54 Уголовного кодекса УССР. Это прекрасно понимали и сами историки, которые становились объектом различных обвинений. По нашему мнению, поведение Д. И. Багалея, особенно в последние три года его жизни, можно объяснить страхом за себя, семью, учеников. Как вспоминает Н. Д. Полонская-Василенко, окружению и самому Дмитрию Ивановичу было известно по слухам, что «в НКВД уже была подготовлено “дело”»[28]. Поэтому о смерти Д. И. Багалея 9 февраля 1932 г. говорили тогда так: «Умер своевременно»[29]. По семейному преданию, так сказал один из чекистов, проводивших обыск в доме Д. И. Багалея в ночь с 9 на 10 февраля 1932 г.

В ноябре 1930 г. историческая секция Украинского института марксизма-ленинизма направила письма в ВУЦИК и наркомат образования Украины с просьбой закрыть институт истории украинской культуры как центр «украинского буржуазного национализма»[30]. В обмен на сохранение института Д. И. Багалей легко согласился на назначение заведующими отделами института коммунистов и зачисление в аспирантуру только членов большевистской партии. Хорошо зная мстительный и завистливый характер своего бывшего аспиранта Н. Е. Редина Д. И. Багалей соглашается на назначение его заместителем директора. Именно Н. Е. Редин в январе 1931 г. возглавил дискуссию относительно десятого сборника института истории украинской культуры. Д. И. Багалей и другие авторы сборника полностью признали политические обвинения, содержавшиеся в докладе Н. Е. Редина. Сам Д. И. Багалей в специальном письме в газету «Комуніст» полностью признал свои «ошибки» по редактированию сборника[31].

При публичной поддержке Д. И. Багалея Н. Е. Редин организовал ряд самокритичных выступлений сотрудников института. Н. Е. Редина в организации кампании по борьбе с «троцкистско-бухаринскими фальсификаторами» активно поддержали К. И. Кушнирчук и другие историки-большевики. К ним присоединились такие авторитетные ученые института, как Н. Ю. Мирза-Авакьянц и Н. А. Максимейко[32]. Однако тот же К. И. Кушнирчук не считал

такие кампании результативными. В письме к А. П. Оглоблину от 21 ноября 1931 г. он отмечал, что никогда не доверял Д. И. Багалею, Н. В. Горбаню и другим ведущим сотрудникам: «Смешно было бы думать, что они порвали с буржуазной наукой»[33].

По договоренности с руководством Наркомата образования УССР Д. И. Багалей должен был выступить с покаянной речью на совещании украинских историков в Харькове в феврале 1932 г. В докладе, текст которого после его смерти был напечатан дочерью О. Д. Багалей и А. И. Козаченко под названием «Самокритичные очерки» в журнале «Архів Радянської України»[34], ученый признает свои прежние взгляды как вредные, антимарксистские и буржуазные, обещает решительно бороться с враждебными пролетариату историческими концепциями, снова осуждает историков, арестованных по делу «СВУ». Посмертные «Самокритичные очерки» опубликовали, очевидно, не для умершего, а для живых сотрудников института, над которым нависла угроза закрытия.

Смерть спасла академика от этого позорного выступления. А. П. Оглоблин вспоминал: «Смерть всегда преждевременна, но в этих безумных условиях она была символически своевременная. Роль Багалея была окончена. Он сделал все, что мог, более того – то, что только он – с его характером и тактом мог сделать. В 1932 году было уже совершенно ясно, что никто, даже Багалей, не способен спасти украинскую историческую науку от большевистского погрома»[35].

Молодые историки выбирали третью линию поведения. Они фанатически боролись против представителей «старой», «буржуазно-националистической» историографии, считая их серьезными, «хорошо замаскированными» врагами. Свое жизненное кредо один из самых активных коммунистов К. И. Кушнирчук выразил следующим образом: «Никакого уважения к предкам. Мы живем в другую эпоху, служим другим классам, принадлежим к другим людям»[36]. В письме от 10 декабря 1930 г. он сообщал А. П. Оглоблину о настроениях в правительственных кругах: «Вопрос стоит о закрытии института истории украинской культуры. И действительно, нужен ли он? (про себя). За все время своего существования он не дал ни

одного работника, а когда и подготовил, то только врагов ленинской науки, что же продолжать дальше эту систему? Можно было бы партизировать этот институт, но партийцев-историков единицы и дублировать секций института марксизма-ленинизма нет необходимости»[37]. В другом письме А. П. Оглоблину (март 1931 г.) Кушнирчук, подчеркивая псевдомарксизм Д. И. Багалея, писал о нем в таком тоне: «Ты недооцениваешь, что за «старческим лепетом» высовывает голову целая свора погани, и он их прикрывает (Горбань, Гнип, Водолажченкова и иже с ними)... Нельзя оторвать Багалея от этой своры – он же поддерживает их до зубов, а о Горбане и только о нем говорит как о своем научном преемнике… Для того, чтобы вытрезвить Багалея и победить эту свору слобожанского хуторянства, надо и самого деда посрамить, а потом посадить на почетное место в институт марксизма»[38].

Молодые «попы марксистского прихода» в борьбе с т. н. «багалеевской черносотенной сменовеховщиной»[39] прибегают к неблаговидным действиям, в частности к написанию закрытых писем (доносов) в отдел культуры и пропаганды ЦК КП (б) У и в Укрнауку НКО УССР, НКВД[40]. Д. И. Багалей догадывался о доносах и вел себя очень осторожно с потенциальными авторами таких писем[41].

Среди доносчиков были и будущие пособники немецкого оккупационного режима (К. Ф. Штеппа и др.). Именно историки-партийцы были активными участниками различных чисток (руководителями и членами бригад по обследованию отделов института), диспутов (председательствующими, содокладчиками) и т. д. В ходе проверок пытались найти в научных трудах сотрудников института истории украинской культуры «буржуазно-фашистские и национал-демократические и национал-оппортунистические уклоны»[42].

После публикации письма Сталина в журнале «Пролетарская революция» № 6 (1931) усилились негативные тенденции в работе научных и высших учебных заведений. Научная работа организовывалась по бригадному методу с развертыванием социалистического соревнования и ударничества, проверками и взаимопроверками бригад[43]. Новые формы обесценивали вклад отдельных ученых в исследование темы, делали невозможным выбрать тему, далекую

от политического заказа. Кроме того, в бригадах легче было следить за «чистотой» методологии. Ученый конца 1920-х – 1930-х гг. не мог отойти в «внутреннюю научную изоляцию», как это сделали некоторые ученые 1960-х – 1980-х гг. В таких условиях бездари и политические конъюнктурщики с партийным билетом были лучше защищены, чем творческие люди, к тому же иногда с небольшевистским партийным прошлым. Наступил «звездный час» молодых коммунистов-аспирантов. Авторитетные ученые практически утратили свое влияние на работу научных и учебных учреждений, в которых они работали.

Подобные ситуации наблюдались и в высших учебных заведениях. Так, преподаватели и студенческий актив (представители КСМ, студенческого профсоюза, СНС) Харьковского педагогического института профобразования среди прочего «обнаружили» «классово враждебные теории, гнилой либерализм в литературной продукции… и преподавании» у многих преподавателей, в том числе у Н. Ю. Мирзы-Авакьянц и Н. Е. Редина[44].

В Институте красной профессуры (Харьков) широко распространенным явлением были доносы, лжесвидетельства и клевета. Показательным можно считать случай, когда в ИКП был уволен с работы преподаватель Харьковского государственного университета В. Ефимовский. Преподаватель источниковедения исторического отдела А. И. Козаченко написал заявление в дирекцию ИКП с обвинениями в адрес В. Ефимовского[45]. Через два дня В. Ефимовский был уволен с работы в ИЧП. Однако, менее чем через четыре месяца самого А. И. Козаченко уволили из ИЧП за пропаганду «буржуазно-националистической концепции»[46].

Поводами для репрессий становились бывшая принадлежность к политическим партиям (например, Н. В. Горбаня, Я. А. Рыженко – к украинским социалистам-революционерам, О. Г. Водолажченко, Н. Ю. Мирза-Авакьянц – к украинским социал-демократам, сохранение украинофильских или немарксистских (по терминологии того времени «буржуазно-националистических», «контрреволюционных», «троцкистских») взглядов в научных трудах, обычные доносы.

От ареста не спасали никакие должности и регалии, борьба

с «буржуазными националистами». Н. Ю. Мирза-Авакьянц активно критиковала своих коллег, в том числе своего учителя и благодетеля Д. И. Багалея, за что получила от последнего прозвище «Мерзавкьянц»[47]. Ряд доносчиков, о чем свидетельствуют следственные дела, сами становились «жертвами», т. е. арестовывались по ст. 58 УК РСФСР и по ст. 54 УК УССР. Так, активный борец со «сменовеховщиной», «троцкизмом» и «буржуазным национализмом» Н. Е. Редин на допросах в НКВД, и позже при отбывании наказания на Колыме и письмах к И. В. Сталину не признавал себя виновным[48]. Он считал ошибкой, что арестовали его – активного участника борьбы «с реакционными кругами буржуазной профессуры», в том числе «против троцкизма»[49].

Атмосфера публичных политических обвинений, доносов, отсутствие хотя бы призрачной свободы научного творчества, разрушение старых моральных норм, ликвидация дореволюционной системы подготовки научных кадров – все это произвело крайне негативное влияние на развитие советской науки. Историки выбирали один из трех варианта поведения: 1) ограниченное рамками собственных научных проектов участие известных историков с дореволюционным стажем работы и критически настроенных к большевикам в мероприятиях новой власти; 2) вынужденная публичная поддержка историками (премущественно старшего поколения) большевистской власти; 3) активная борьба молодых историков-коммунистов с «буржуазным национализмом» и «оппортунизмом» в советской исторической науке. Молодые ученые организовывали кампании критики и самокритики в своих учреждениях, занимались развертыванием социалистического соревнования и ударничества, проверками «чистоты» методологии в трудах коллег. Первые две группы историков пострадали от репрессий больше всего. Но ни один из трех вариантов поведения не обеспечивал гарантии от увольнения с работы и/или ареста. Арестовывались даже агенты ОГПУ-НКВД, переходя из статуса «карателя» в положение «жертвы». Анализ жизненных сценариев отдельных советских ученых исследуемого времени может оказаться перспективной темой дальнейших исследований.

Under the Press of the Bolshevik Ideology: Ukrainian Historians in the Late 1920s and Early 1930s

In the article by E. Bohdashina «Under the Press of the Bolshevik Ideology: Ukrainian Historians in the Late 1920s and Early 1930s» she examines the conditions and motives for choosing one of the three ways of behaviour by scientists of the Ukrainian SSR during the formation of the Stalin political regime in the late 1920s - early 1930s. The author uses published ego-sources, print media of those years, archival documents, including crime investigative files of the repressed. The documents contain bright examples from the biographies of famous Soviet Ukrainian historians, both victims of the totalitarian regime and those scientists who contributed to their denunciations, publicly criticized their colleagues.

Confrontation and critical attitude of S. Efremov and some other scientists to the new government have always led to the arrest and detentions camps.

Most scientists of older generation chose a different line of behaviour and officially supported the Soviet regime. Moreover, D. Bagaly and other professors of the former imperial universities took an active part in liquidation of universities in Soviet Ukraine, in utilization of many archival documents and so on. For such a type of people a decrease in social activity (refusal to communicate with relatives of so-called «enemies of the people», stopping diaries, correspondence especially with foreign correspondents) was characteristic feature of their behavior even up to a temporary self-isolation (for example, urgent departure). Young historians chose the third line of behavior. They fanatically fought against representatives of the «old», «bourgeois-nationalist» historiography, considering them serious, «well disguised» enemies. This is evidenced by their correspondence with each other and numerous denunciations in the Central Committee of the Communist Party (the Bolsheviks), the NKO of the Ukrainian SSR, the NKVD. Young scientists organized campaigns of criticism and self-criticism in their institutions, were engaged in the development of socialist competition and shock work, checking the «purity» of methodology in works of their colleagues.

The atmosphere of public political accusations, denunciations, the ab-

sence of even a shadow of freedom of scientific creativity, destruction of pre-revolutionary system of training scientific staff – all these had a very negative effect on the development of Soviet science. The first two groups of historians suffered from repressions the most. But none of the life strategies provided guarantees of dismissal from work and / or arrest. Even the agents of the OGPU-NKVD were arrested thus changing their «punitive» status to «victim» position.

Примечания

1 Оглоблин О. П. Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик. 1988. № 1–4. С. 96–105; Його ж. Українська історична наука в 1920-х роках // Український історик. 2000. № 1–3. С. 79–86; Його ж. Як большевики руйнували українську історичну науку // Український історик. 2000. № 1–3. С. 16–53.

2 Полонська-Василенко Н. Д. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці історично-філософськоїсекції. Париж; Чикаго, 1962. Т. CLXXIII: Збірник на пошану українських вчених, знищених більшовицькою Москвою. С. 7–111; Її ж. Українська Академія наук: (нарис історії). К. : Наук. думка, 1993. 416 с.

3 Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921-1934 рр.). Х. : Вид. ХДПУ, 1994. 196 с.; Богдашина О. М., Сазонова І. Ю. Інститут червоної професури: історія створення, соціально-політичні та матеріальні умови функціонування // Актуальні питання вітчизняної і всесвітньої історії. 2008. Вип. 11. С. 167–175; Богдашина О. М. Маловідомі сторінки життя та творчості В. О. Романовського (1890–1971 рр.) // Наукові записки кафедри українознавства Харківського державного університету. Х., 1994. С. 23–33 и др.

4 Водотика С. Г. Трагічна доля академіка ВУАН М. Є. Слабченка // Проблеми історії України. К., 1994. Вип. 3. С. 76–84; Водотика С. Г., Кондрашов В. Ф. О. Ю. Гермайзе // Український історичний журнал. 1992. № 12. С. 80–90 и др.

5 Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. К.: вид. Укр. держ. наук.-досл. ін-ту архівноїсправи та документознавства, 2001. 226 с. и др.

6 Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921–1930 рр.). Х., 2000. 215 с. и др.

[7] Шаповал Ю., Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. К.: Україна, 1996. 335 с.; Шаповал Ю., Пристайко В. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995. 448 с.

[8] Оглоблин О. Українська історична наука в 1920-х роках. С. 86.

[9] Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури С. 92.

[10] Ляпіна О. В. Політизація історичної науки та освіти в Україні в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. (на прикладі Київського інституту народної освіти) // Історія та історіографія в Європі. 2003. Вип. 1–2. С. 38.

[11] Листи Н. Д. Полонської-Василенко до О. Д. Багалій / упор. О. Богдашина, І. Верба // Схід-Захід. Х., 1998. Вип. 1. С. 171–194.

[12] «Дело В. А. Барвинского: [1937 г.: Док. из архива СБУ по Харьк. обл.] / Сост.: О. Л. Рябченко // Харківський історіографічний збірник. Х., 1995. Вип. 1. С. 111–118.

[13] См. например: Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: (нарис історії). С. 48.

[14] Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (далее – ЦГАВО Украины). Ф. 14. Оп. 1. Д. 12. Л. 1 и др.

[15] Багалій Д. І. Автобіографія : п'ятдесят літ на сторожі укр. науки та культури. К. : Друк. ВУАН, 1927. С. 138.

[16] Отдел рукописных фондов и текстологии Института литературы им. Т. Г. Шевченко (далее – ОРФ ИЛ). Ф. 37. Ед. хр. 95.

[17] Институт рукописи Национальной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины (далее – ИР НБУВ). Ф. 1. Ед. хр. 22772.

[18] Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій // Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 99–100.

[19] Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури С. 93.

[20] Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури С. 26–27, 91–95, 106–107 и др.

[21] Винар Б. Академік Михайло Слабченко : (Матеріали до біографії та бібліографії) // Український історик. 1982 / 83. № 3–4 [1982], 1 [1983]. С. 25.

[22] Багалій Д. І. Критика критики (відповідь Ф. Ястребову на його рецензію мого «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті») // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історіїукраїнськоїкультури. 1930. Т. 10. С. 169.

[23] Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури С. 91–96.

[24] ИР НБУВ. Ф. 1. Ед. хр. 45278. Л. 84 об.
[25] Там же. Л. 84–85.
[26] ЦГАВО Украины. Ф. 3561. Оп. 1. Д. 331. Л. 96–97.
[27] ИР НБУВ. Ф. 1. Ед. хр. 45278. Л. 84–85; Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку. С. 30–33.
[28] Полонська-Василенко Н. Д. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. С. 41.
[29] Там же.
[30] Там же. Л. 45.
[31] Комуніст. 1931. 18 січня.
[32] ЦГАВО Украины. Ф. 3561. Оп. 1. Д. 331. Л. 96, 129 об., 147 об.
[33] Там же. Л. 91.
[34] [Багалій Д. І.]. З посмертних праць акад. Д. І. Багалія (Самокритичний огляд наук. продукції) // Архів Радянської України. 1932. № 4–5. С. 338–375.
[35] Оглоблин О. П. Пам’яті Дмитра Багалія. С. 104.
[36] ЦГАВО Украины. Ф. 3561. Оп. 1. Д. 331. Л. 97.
[37] Там же. Л. 48.
[38] ЦГАВО Украины. Ф. 3561. Оп. 1. Д. 331. Л. 55–55 об.
[39] Там же. Л. 96.
[40] Там же. Л. 36 об., 96–97.
[41] Там же. Л. 36 об., 96–97.
[42] Там же. Л. 36.
[43] ОРФ ИЛ. Ф. 37. Ед. хр. 477, 485.
[44] Пролетарська правда. 1929. 12 травня.
[45] Богдашина О. М., Сазонова І. Ю. Інститут червоної професури С. 171.
[46] Там же.
[47] Оглоблин О. П. Пам’яті Дмитра Багалія. С. 103.
[48] Государственный архив Службы безопасности Украины (дальше: ГА СБУ). Д. 032258. Л. 16, 116–121, 124–125.
[49] Там же. Л. 8–9.

Гірка чаша історика Наталії Мірза-Авакянц (1888-1940 ?)

Ірина Петренко,
канд. істор. наук (Полтава)

Історик Наталія Мірза-Авакянц залишила багату наукову спадщину, без якої неможливо уявити українську історіографію 20–30-х рр. ХХ ст. На жаль, її ім'я сьогодні залишається маловідомим широкій науковій громадськості. Аналіз наукового доробку вченої відсутній навіть у тих працях, де б мав згадуватися в першу чергу, бо присвячені вони тим проблемам, які студіювала Наталія Юстівна.

Тривалий час ім'я Наталії Мірзи-Авакянц було викреслене з історії України, а її праці замовчувалися і майже не використовувалися дослідниками. Очевидно, настав час повернути її ім'я у вітчизняну історіографію. Наталія Юстівна потрапила в маховик сталінських репресій кінця 30-х рр. ХХ ст., її було звинувачено в участі в контрреволюційній націоналістично-терористичній організації. Навіть не встановлена дата її страти. Достеменно відомо, що 24 січня 1959 р. Наталію Юстівну було реабілітовано.

Студії Н. Мірзи-Авакянц не втратили актуальності і сьогодні, а деякі – навіть випередили свій час за глибиною охоплення й опрацювання джерел, теоретичного осмислення, узагальнення фактів, використання різних підходів, особливо щодо дискусійних проблем в історії України.

Метою даної статті є висвітлити складний життєвий шлях та наукову спадщину Наталії Мірзи-Авакянц, окреслити коло наукових інтересів ученої, визначити її внесок у розвиток вітчизняної історичної науки.

Н. Мірза-Авакянц була глибоким і талановитим ученим, педагогом, лектором, методистом. Це визнавали її сучасники-колеги, учні, вчителі. Історик є автором понад 40 праць, серед них підручники[1], монографії[2], статті[3] рецензії[4], студії з методики викладання історії[5].

Через те, що дослідницю було репресовано, її доробок викреслили з української історіографії, відсунули на другий план. Наперед же виступали її авторитетні і визнані вчителі та колеги: академік Дмитро Багалій, професори Микола Сумцов, Федір Шміт, доцент Стефан Таранущенко та інші. Не врахували навіть того, що праці Наталії Юстівни публікувалися в передових радянських наукових і педагогічних часописах – «Радянська освіта», «Червоні квіти», «Знання», «Червоний шлях».

Народилася Наталія Юстівна Дворянська (у заміжжі – Мірза-Авакянц) 24 вересня (11 жовтня за старим стилем) 1888 року в м. Бориспол Полтавської губернії в родині земського лікаря Юста Дворянського. Мати вченої, Олександра Петрівна, по батьківській лінії походила з давнього козацького роду Ілляшенків. Володіла маєтком у с. Хоцьках Переяславського повіту.

Згодом сім'я Дворянських переїхала до Києва. Тут Наталка пішла до Київської жіночої гімназії, однак провчилася там недовго. Вона була вихована в атеїстичному дусі, й на одному з уроків заперечила існування Бога. За це дівчину було виключено з гімназії[6]. Науку їй довелося опановувати в Київській міністерській жіночій гімназії. Наталія навчалася на відмінно і в 1907 році вступила на денне історико-філологічне відділення державних Київських вищих жіночих курсів, які давали ґрунтовну освіту жінкам, і функціонували під опікою Університету Святого Володимира. Тому й читали там лекції університетські викладачі за університетськими програмами.

У 1913 році вона переїздить до Москви, де успішно екстерном склала державний іспит («отлично с отличием») при Московському університеті і стала його студенткою. Перебування в Москві, інтенсивна праця в бібліотеках і архівах, поглиблене вивчення іноземних мов, особливо польської і французької, підготували Наталію Юстівну до серйозної наукової праці.

Тяжке матеріальне становище змушувало поєднувати навчання і роботу. Довелося викладати історію в приватній гімназії Товариства середньої школи, протягом 1914–1915 років – вести лекторій з історії і російської мови на однорічних педагогічних курсах при Московському учбовому окрузі, викладати ті ж предмети в при-

ватній гімназії групи батьків Петровського парку та на Пречистинських курсах для робітників. Паралельно вчена викладала в жіночій гімназії в Москві[7].

У 1915 році через родинні обставини Наталія Юстівна повертається до Києва. Влаштувалася на роботу в зразкову школу при Педагогічних курсах дворянки А. Жекуліної та була асистенткою при лекторі з методики історії. Перевіряла практичні роботи слухачок. Протягом 1917–1918 років викладала історію України рідною мовою в Київській Другій українській гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства. Це була перша гімназія з українською мовою навчання.

Активну наукову роботу Наталія Юстівна розпочала у 1914 році в Москві, коли вперше почала друкувати свої замітки й статті в часописах. Перші публікації з'явилися в щомісячному науково-популярному, суспільно-політичному і літературно-критичному журналі «Украинская жизнь»[8]. Публікації молодої вченої Н. Мірзи-Авакянц відзначалися критичністю, широтою погляду, ґрунтовним аналізом джерел, авторським підходом, глибиною. Ці статті свідчать про її талант як ученої, наполегливість, глибоке осмислення проблем. Це були перші спроби, згодом вони переростуть у ґрунтовні наукові розвідки, монографії і рецензії.

Навчаючись ще в гімназії, будучи ученицею 6–7 класу, Наталія вела активну громадську і політичну роботу, була членом шкільної організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) (1905–1906 рр.), організовувала учнівські гуртки, брала участь в організації страйку середніх шкіл Києва в жовтні 1905 року. Поразка революції 1905–1907 років переорієнтувала Н. Ю. Мірзу-Авакянц до лав Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), і під час навчання на Київських вищих жіночих курсах вона вступила до лав цієї партії. Була її членом протягом 1907–1917 років[9].

Поступово Наталія Юстівна позбувалася своєї революційності. Період Української Центральної Ради – це період українізації дослідниці. Про це яскраво свідчать дані з її анкети за 1927 рік. Н. Ю. Мірзе-Авакянц зазначала, що протягом 1907–1908, 1913–1916 років викладала в середніх школах російською мовою, а з 1917 року повністю перейшла на викладання в середніх школах і вишах українською

мовою. Захоплена державотворенням і процесами демократизації суспільства, Наталія Юстівна активно проводила громадську роботу в робочих групах, проте у 1917 році відмовилася від членства в УСДРП і повністю присвятила себе педагогічній і науковій роботі. Незважаючи на це, вона мала свідому громадянську позицію і не стояла осторонь суспільно-політичних процесів того періоду.

Наприкінці 1918 року Н. Ю. Мірзі-Авакянц запропонували місце викладача в Полтавському учительському інституті. У Полтаві Наталія Юстівна протягом 1918–1920 років працювала на історично-філологічному факультеті Полтавського учительського інституту. Після його реорганізації у Полтавський інститут народної освіти протягом 1920–1924 років викладала історію України і Полтавщини. Учена брала активну участь у реформуванні вищої освіти на Полтавщині. Наталія Юстівна поринула в наукове, громадське і культурне життя Полтави. Тут повною мірою розкрився її талант не лише лектора, історика і методиста, а й виявися хист до адміністративної роботи.

Паралельно Наталія Юстівна працювала помічником декана історико-філологічного факультету Українського народного університету. Цей заклад постав як витвір національно свідомих кіл Полтавщини доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Засновано його було на початку вересня 1917 року за підтримки Гетьманського уряду П. Скоропадського як історико-природничий лекторій. Діяв заклад до 1920 року. Підтримувала Університет коштами Полтавська спілка споживчих товариств[10].

Паралельно з викладацькою і науковою роботою Н. Ю. Мірзе-Авакянц проводила екскурсії для студентів і читала популярні лекції для простих людей у Народному музеї Полтавщини. Багато сил і енергії віддала вчена викладанню на історико-філологічному факультеті Харківського університету, який постав у Полтаві восени 1918 року. Тут учена працювала в оточенні вчених, дослідників, професорів Д. Багалія, Ф. Шміта, М Сумцова, доцентів В. Барвінського і С. Таранушенка. Наталія Юстівна обіймала посаду помічника декана, розробила курс лекцій з нової дисципліни – українська історіографія. Тоді в Україні вона були чи не єдиною викладачкою, котра читала цей курс.

Наталія Юстівна ввійшла до ініціативної групи по створенню Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. Товариство було засноване в 1918 році. Об'єднувало істориків, археологів, літературознавців, широкі кола інтелігенції та студентства. Н. Ю. Мірзе-Авакянц особливо відзначалася залученням студентів до роботи товариства. У 1922 році було ухвалено Статут Товариства. Вчена брала активну участь у створенні Полтавського краєзнавчого музею[11].

На засіданнях Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині Н. Ю. Мірзе-Авакянц виголосила ряд доповідей, зокрема, «До історії окупації Галичини» (26 червня 1921 р.), «Писані кодекси і звичайове право в практиці Полтавського городового суду XVII ст.» (26 червня 1921 р.) та «Писані кодекси і звичаєве право в практиці Полтавського городового суду XVII ст.» (11 березня 1923 р.). Можемо констатувати, що саме в Полтаві викристалізовуються подальші напрямки наукових досліджень ученої, одним із яких стала історія судочинства козацької доби XVII ст. Очевидно, великою мірою це було пов'язано зі студіюванням джерел. Йдеться про «Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века», які зберігалися в Полтаві. Саме на основі цих унікальних історичних документів і підготовлено ряд студій Наталією Юстівною.

Накопичений дослідницею етнографічний матеріал став основою для написання ґрунтовної наукової статті «З побуту української старшини кінця XVII віку», яка була опублікована в 1919 році в «Записках Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині». Одним із напрямків наукових пошуків Н. Мірзи-Авакянц «полтавського періоду» стала історія жінок України. У 1919 році у серії «Культурно-побутовій» у видавництві Полтавської спілки споживчих товариств було надруковано працю вченої «Українська жінка в XVI–XVII ст.»[12].

Відомо, що Н. Мірза-Авакянц писала історичні оповідання для дітей. Так, у 1922 році вчена працювала над оповіданнями для юнацтва «Із життя старої Полтави», «Наїзд», «На весіллі українського пана XVI ст.», «На межі зі степом»[13]. На жаль, достеменно невідомо чи

були ці твори опубліковано і де. Однак, відомо, що за благословенням щодо їх друку вона зверталася до свого наставника Д. Багалія.

У червні 1924 року Наталія Юстівна переїхала до Харкова. Вчену було обрано дійсним членом Харківської науково-дослідної кафедра історії української культури. Того ж року вона підготувала під керівництвом академіка Д. Багалія роботу на тему «Землеволодіння на Лівобережній Україні XVII – початку XVIII ст.», яку успішно захистила в 1924 році.

«Харківський період» життєвого і наукового шляху Наталії Юстівни був найвищим етапом піднесення її діяльності. Робота на науково-дослідній кафедрі історії української культури академіка Д. Багалія була етапною подією в її житті, адже дозволило ввійти в коло визнаних учених послідовників і учнів Д. Багалія – М. Сумцова, О. Оглобліна, Н. Полонської-Василенко, В. Веретеннікова, М. Горбаня та багатьох інших. У результаті опрацювання багатьох джерел Наталією Юстівною було опубліковано велику кількість (понад) 20 наукових праць – підручників, посібників, монографій, статей, рецензій.

У 1934 році Наталія Юстівна переїхала в Луганськ, де їй вдалося влаштуватися на роботу в Інститут народної освіти. Учена активно включилася в навчальний процес, розробляла проблеми середньовічної історії України, історії Гетьманщини, методики викладання історії. Блискучий лектор, глибокий знавець історії, вона відразу стала улюбленою професоркою всього студентства.

На початку 1930-х років Наталію Юстівну на запрошення наркома освіти УСРР В. Затонського перевели в Київ з метою очолити семінар для авторів-розробників підручника з історії. У 1934 році вона очолила кафедру історії України Київського державного університету. Здавалося, що це мало б підвищити її авторитет, гарантувати успішне майбутнє, творчу працю, перспективи, визнання. Вчена збиралася писати докторську дисертацію. Наталія Юстівна активно включилася в робочий процес, читала курс історії України й української літератури. Студенти згадували її як чудового лектора, оратора, відзначали її високу фахову підготовку. Однак часи змінювалися і працювати ставало дедалі тяжче. Взявши курс на ру-

сифікацію, тодішнє керівництво університету історії України надавало мало значення, вважаючи її «націоналістичною» дисципліною, яка підбурює народ. Фактично, історія України розчинилася в історії СРСР. Тому автоматично Наталія Юстівна зі своїм курсом історії України опинилася в опозиції до партійних керівників в Київському державному університеті.

Наталія Юстівна намагалася працювати і не звертати уваги на всі звинувачення, бо вони вже стали прикметою часу. Вона систематично працювала в бібліотеках, архівах, музеях, готувала свою ґрунтовну монографію «Історія Запоріжжя», яка так і не була закінчена у зв'язку з арештом вченої. Ця робота була задумана для отримання докторського ступеня. Н. Мірза-Авакянц встигла закінчити лише частину задуманої великої роботи – «Крестьяне Запорожья в XVIII веке». За рекомендацією академіка Б. Грекова відправила фрагменти своєї останньої роботи до Москви в «Исторический сборник» АН СРСР. На жаль ця студія так і не була опублікована, а десь загубилася під час німецької окупації Києва. Н. Мірзу-Авакянц позбавили посади завідувачки кафедри історії України Київського державного університету.

Маховик репресій закрутився. Наталія Юстівна була авторитетною серед комуністичних кіл, деякий час вважалася марксисткою. Однак це її не врятувало. Доля вченої була подібною до багатьох безпартійних, які оголошували себе марксистами, співчуваючи комунізмові.

11 червня 1938 року органами ОДПУ УРСР був виданий ордер на арешт Н. Мірзи-Авакянц, а наступного дня її затримали в помешканні на вулиці Садовій в Києві. Почалися звинувачення, допити, знущання, тиск на вчену. Їй пригадали дворянське походження, матір-поміщицю, котра володіла 200 десятинами землі в Переяславському районі[14]. Вчену змушували визнати, що належить до націоналістичної контрреволюційної організації.

13 червня їй було пред'явлено звинувачення, що вона є активним членом антирадянської меншовицької організації з метою повалення радянської влади. Не витримуючи надлюдських знущань, вчена підписалася під словами, в яких визнавала, що «мои, так

называемые, «научные труды» не имеют ничего общего с наукой и преследуют только одну цель – служение делу контрреволюции, борьбы против советской власти. Это мое большое преступление, в котором я виновата»[15].

У січні 1939 року вченій висунули останнє звинувачення в націоналістичній діяльності з метою організації терору проти керівників ВКП(б) і радянського уряду (ст. 54-8 і 54-11 КК УРСР). Замордована, деморалізована, вона визнала себе винною і 16 березня 1939 року була засуджена закритим військовим трибуналом Київського особливого військового округу до 10 років виправно-трудових таборів з поразкою в політичних правах на 5 років із конфіскацією всього особистого її майна.

Подальша доля Наталії Юстівни невідома. Точна дата її смерті, місце поховання встановити поки що не вдалося. Ця ж інформація відсутня і в її архівно-кримінальній справі в ДА СБУ.

Життєвий і науковий шлях Наталії Юстівни Мірзи-Авакянц були досить типовими для українських істориків 20–30-хх років XX ст. Стрімкий зліт наукової активності жінки-історика, який співпав із піднесенням самої історичної науки в Україні 1920-х рр., був перерваний із утвердженням радянської ідеології. Протягом тривалого часу ім'я її репрезентантки Н. Ю. Мірзи-Авакянц було просто викреслено із офіційного дискурсу.

Дослідниця належала до соціально-економічного напряму в українській історіографії 1920–1930-х років. У центрі уваги вченої були проблеми історії Гетьманщини (судочинство, побут старшини, становище жінки) і селянські рухи на Лівобережжі на початку XX ст. Її студіям притаманні ретельне опрацювання джерел, насамперед архівних, введення в науковий обіг і узагальнення великої кількості нових фактів, комплексний аналіз, чітка структура і логічність викладу. Н. Ю. Мірзе-Авакянц опрацювала методику історико-краєзнавчих студій. У її наукових роботах виразно помітне прагнення об'єктивно оцінити історичні події.

Дослідників, викладачів, учених, подвижників науки рівня Наталії Мірзи-Авакянц і сьогодні бракує. Вона була талановитим, органічним істориком, блискучим фахівцем і природженим оратором-

лектором (на цьому наголошували всі, хто її знав). Її лекції, глибокі за змістом і цікаві за формою, мали неабиякий успіх. У викладанні виходила з принципів наочності та документальної оснащеності, прагнула відтворити клімат доби (побут, мораль, цінності, мистецтво).

Сьогодні лише доводиться шкодувати, що її активна подвижницька науково-організаційна і викладацька діяльність припали на часи тоталітарної радянської системи.

Горкая чаша гісторыка Наталлі Мірза-Авакянц (1888–1940 ?)

У артыкуле асвятляецца жыццёвы шлях і навуковая дзейнасць незаслужана забытай украінскай даследчыцы Наталлі Юстынаўны Мірзы-Авакянц (1888–1940?) – гісторыка, педагога, метадыста, прафесара, сапраўднага сябра навукова-даследчай кафедры гісторыі ўкраінскай культуры акадэміка Дмітро Багалія, загадчыцы кафедры гісторыі Украіны Кіеўскага ўніверсітэта. Гэты шлях быў даволі тыповым для ўкраінскіх гісторыкаў 20–30-х гг. XX ст. Навуковая актыўнасць жанчыны-гісторыка, якая супала з уздымам самой гістарычнай навукі ва Украіне 1920-х гг. была перарваная з умацаваннем савецкай ідэалогіі. На працягу доўгага часу імя Н. Мірзы-Авакянц было выкраслена з афіцыйнага дыскурсу. Хоць яе працы спрыялі станаўленню савецкай гістарычнай навукі. Асаблівай увагі заслугоўваюць яе даследаванні гісторыі ўкраінскіх жанчын. Яна ўпершыню паказала жанчыну не толькі як нявесту, жонку і маці, але таксама як ваяра.

The bitter cup of the historian Natalia Mirza-Avakyants (1888–1940 ?)

The article analyzes the life path and scientific work of oblivion Ukrainian researcher Natalia Yusnovna Mirzy-Avakyants (1888–1940?) – historian, teacher, methodologist, professor, current member of the research department of the history of Ukrainian culture Academician D. I. Bahalii, Head of the Department of History of Ukraine, Kyiv University. The

life and scientific path of Natalia Yustivny Mirzy-Avakyants were quite typical of the fate of Ukrainian historians of the 20s–30s of the twentieth century. The rapid take-off of the scientific activity of the historian, which coincided with the rise of the most historical science in Ukraine in the 1920s, was interrupted with the approval of the Soviet ideology. For a long time the name of her representative N. Mirzy-Avakyants was simply removed from the official discourse. Despite this, Natalia Yustvina was at the sources of the formation of Soviet historical science.

The focus is on the fact that one of the areas of the scientist's research was the theme of the history of Ukrainian women. It is shown that the elements of everyday marriage-family relations occur in the study of the 20s–30s of the twentieth century. N. Mirza-Avakyants was one of the first in the Ukrainian Soviet historiography of the twentieth century who depicted a Ukrainian woman not only as a bride, wife, mother, but as a woman-warrior. The figure of a talented historian N. Mirzi-Avakyants should take a worthy place in Ukrainian historiography and her good name after long years of oblivion to return to national history.

Researchers, teachers, scientists, ascetics of the science level of Natalia Mirzy-Avakyants also lack today. She was a talented, organic historian, brilliant specialist and born speaker-lecturer.

Заўвагі

[1] Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України. Харків, 1922. Ч. І., вип. І: Доба староруська; Її ж. Нариси з історії України. Харків, 1928; Її ж. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи. Харків, 1929. Ч. І.

[2] Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава, 1920; Її ж. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. Харків, 1925.; Її ж. Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року. Харків, 1925.

[3] Мірза-Авакянц Н. Ю. З побуту української старшини кінця XVII віку // Записки Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині. Полтава, 1919. Вип. І. С. 17–60; Її ж. На кресах // Червоні квіти. 1924. Ч. 10. С. 3-19; Її ж. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині // Червоний шлях. 1924. № 7. С. 143–158; Її ж. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. Харків, 1926. Ч. 2–3. С. 79–96; 1927, № 6. С. 63–75.

[4] Мірза-Авакянц Н. [Рецензія]. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. Кн. 1–2, 1924 р. Державид. України. Київ, 1924, ст. 206, ц. 2 крб. // Червоний шлях. 1924. № 11–12. С. 192–294; Її ж. [Рецензія]. М. Левин и Юргенс. Литературная хрестоматия по политической экономии. Ч. I–II. Госуд. изд. Ленинград, 1924 р. // Знання. 1924. № 35–36. С. 32.

[5] Мірза-Авакянц Н. Поетичний елемент при навчанні історії // Вільна українська школа. 1917. № 3–4. С. 140–149; Її ж. Твори Т. Г. Шевченка як матеріал при навчанні історії України // Вільна українська школа. 1918. № 7. С. 122–130.

[6] Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий наук зб. Київ, 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. С. 560.

[7] Білокінь С. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна [Електронний ресурс] – 27 листопада 2017. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mirza_Avakyanc_N_Yu.

[8] Дворянская Н. Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов // Украинская жизнь. 1915. № 2. С. 44–52; № 5–6. С. 65–75; Її ж. По поводу книги Д. Вергуна «Что такое Галиция?» // Украинская жизнь. 1915. № 7. С. 65–73.

[9] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 5053. Арк. 4.

[10] Щербаківський В. Український університет у Полтаві. Полтава, 1994. Репринт, вип. 2. С. 11.

[11] Граб В. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури Полтава : Археологія, 1999. С. 117.

[12] Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава : «Печатне діло», 1920. 92 с.

[13] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імю. В. І. Вернадського НАН України. Ф. І. Спр. 45989.

[14] Галузевий державний архів Служби безпеки України. Спр. 50021. Арк. 4.

[15] Там само. Арк. 65.

«Академічні Януси»: українські історики – секретні співробітники ДПУ–НКВС (1920–1930-і рр.)

Оксана Юркова,
канд. істор. наук (Київ)

Вже на початку 1920-х рр. в Україні більшовицький режим вибудував систему постійного нагляду над найактивнішою частиною населення країни. Контроль значною мірою здійснювався через розгалужену мережу інформаторів – т. зв. секретних співробітників, які були завербовані працівниками спеціальних секретних відділів, що діяли у складі Всеукраїнської ЧК – ДПУ УСРР (з 1922 р.) – НКВС УРСР (з 1934 р.) для виявлення, упередження і знешкодження реальних чи потенційних загроз радянській державі. Наявність сексотів (так скорочено називали секретних співробітників ДПУ–НКВС), які працювали фактично у кожному колективі, для радянських людей ніколи не була таємницею. Втім, імена цих агентів досі офіційно не розкриті, незважаючи на те, що СРСР – держави, яка вимагала писати доноси, – вже більш ніж чверть століття не існує.

Після здобуття Україною незалежності та створення у 1994 р. на базі архівних фондів органів державної безпеки УРСР та України Державного архіву Служби безпеки України (з 2002 р. – Галузевий державний архів СБУ, ГДА СБУ) архівно-кримінальні справи реабілітованих осіб – жертв політичних репресій в Україні стали в основному приступними для ознайомлення (частина цих справ була передана до Центрального державного архіву громадських об’єднань України та обласних архівів). Із нормативно-розпорядчими документами ЧК–КГБ та документами несекретного і секретного діловодства, що і далі знаходились у ГДА СБУ, змогли працювати співробітники даного архіву та обрані нечисленні дослідники[1].

У період після Революції гідності із активізацією процесів декомунізації, а особливо після ухвалення у квітні 2015 р. Верховною

Радою України пакету декомунізаційних законів, в тому числі Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», згідно з яким архівна інформація репресивних органів оголошувалась відкритою (за винятком зазначених у Законі випадків), обмеження доступу до раніше засекречених документів були зняті. Що більше, відповідно до статті 8 даного Закону, архівна інформація репресивних органів про штатних або позаштатних працівників репресивних органів визнавалась відкритою, також наголошувалось, що доступ до такої інформації не може бути обмежений з будь-яких підстав[2].

Можливість тримати в руках та вивчати раніше недоступні чекістські документи без отримання спеціального допуску до державної таємниці, що з'явилась після Революції гідності 2014 р., і дозволила поставити дослідницьке питання про секретних співробітників ДПУ–НКВС 1920–1930-х рр. Попри заяви про відкритість інформації про сексотів як позаштатних працівників радянських репресивних органів, ознайомитись із особовими та робочими справами секретних співробітників 1920–1930-х рр. до цього часу не пощастило – частина документів, за словами архівістів ГДА СБУ, була знищена або вивезена до Москви, інша ж частина досі перебуває на опрацюванні[3].

Проте існують інші документи, які дають уявлення про роботу сексотів, це агентурні матеріали та справи-формуляри (російською – «дело-формуляр»). Про історію появи цих типів матеріалів чекістського діловодства варто сказати окремо.

У листопаді 1922 р. начальник секретно-оперативного управління ДПУ В. Менжинський розіслав таємний циркулярний лист «Про антирадянський рух серед інтелігенції». Даний лист повторював (інколи навіть дослівно) та розвивав положення резолюції «Про антирадянські партії та течії», ухваленої у серпні 1922 р. XII Всеросійською конференцією РКП(б), був її логічним продовженням. Завдання боротьби із контрреволюцією, сформульовані партією, були конкретизовані для органів ДПУ у вигляді цього циркуляру, а, по суті, інструкції із встановлення тотального контролю ДПУ над кваліфікованою інтелігенцію.

Робота чекістів мала бути сконцентрована навколо: «1) вищих навчальних закладів (професури, викладачів, студентів); 2) видавництв та літераторів; 3) приватних товариств, асоціацій, союзів та секцій спеців; 4) кооперації; 5) з'їздів та нарад»[4]. Завдання чекістів по кожному напрямку детально розписувалась.

Найперше зверталась увага на створення у всіх зазначених установах, організаціях, товариствах і об'єднаннях мережі інформаторів. Інформаторами повинні були стати не обов'язково партійні, але «вірні, політично розвинуті люди», що добре орієнтувались у ситуації. Вони мали ретельно освітлювати цілу низку питань: політичні настрої та рухи; всі офіційно непартійні угрупування (організації взаємодопомоги, наукові гуртки, асоціації, земляцтва тощо); нелегальні організації та об'єднання; «політичні фізіономії» активних діячів, висвітлювати їх ставлення до різних подій; фіксувати усі випадки контрреволюційної пропаганди, а також зв'язки із закордоном.

Циркуляр вимагав заведення практично на кожного професора, політично активного студента, літератора, публіциста, лікаря, юриста, інженера, вчителя, митця тощо персональної справи-формуляру, куди чекісти систематично мали заносити повідомний матеріал, до того ж до справи треба було вмістити характеристику минулої політичної діяльності даної особи та точні відомості про місця його/її служби. Відповідно до чекістського діловодства, справа-формуляр містила документи лише про одну особу. Якщо в процесі її розробки з'являлись інші об'єкти спостереження, тоді на всіх заводили агентурну справу. На кожний виш заводилась літерна справа, куди залучалися всі персональні картки-формуляри та загальний матеріал, поданий інформаторами. Літерна справа містила характеристику осіб, які працювали в одній установі, організації, підприємстві, навчались в одному закладі або проживали в одному населеному пункті[5].

Весь отриманий за допомогою секретних співробітників матеріал мав повсякчас систематизуватися, відомості – прискіпливо та всебічно перевірятися. На підставі зібраних даних про участь або пособництво спеціалістів у антирадянських організаціях, про їх контрреволюційні виступи на з'їздах, конференціях, нарадах, у пресі тощо, вони могли бути арештовані та вислані[6].

Циркуляр одразу було взято до виконання. В УСРР була створена потужна мережа секретних співробітників. Інформатори систематично доповідали ДПУ про тих чи тих представників інтелігенції. Цифри, що позначають кількість сексотів, вражають. Маємо дані, що, наприклад, у 1927 р. по лінії секретного відділу ДПУ УСРР було завербовано 732 особи, а у 1928 р. – 1409[7]. Звісно, не всі вони були задіяні у нагляді за освітянами та діячами науки, проте цифри переконливо засвідчують, що таких агентів було дуже багато.

З-поміж небагатьох відомих на сьогодні справ-формулярів на діячів української науки та культури, що знаходяться на зберіганні у ГДА СБУ, наразі виявлені лише дві справи-формуляри на істориків. Йдеться про справи-формуляри на Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) та його брата Олександра Сергійовича Грушевського (1877–1942[?]). Обидва вчені працювали у Всеукраїнській академії наук: академік М. Грушевський у 1924–1931 рр. посідав кафедру історії українського народу та очолював Історичну секцію ВУАН, проф. О. Грушевський у 1919–1933 рр. керував роботою Комісії із складання історико-географічного словника українських земель ВУАН.

Про справу-формуляр на М. Грушевського стало відомо ще у середині 1990-х. У 1996 р. тодішній заступник голови СБУ Володимир Пристайко та історик Юрій Шаповал у документальному виданні про останнє трагічне десятиліття життя М. Грушевського оприлюднили 97 щойно розсекречених документів із восьмитомної справи (загалом у виданні було опубліковано 124 документи, в тому числі постанови політбюро ЦК КП(б)У, документи з архівно-слідчих справ, щоденникові записи, тогочасні статті, уривки спогадів та ін.)[8]. З-поміж згаданих 97 документів було аж 22 донесення сексотів. Попри те, що у заголовках до цих документів упорядники дещо сором'язливо позначили їх як «повідомлення про М. Грушевського», дана публікація доносів сексотів не залишилась непоміченою: оприлюднення раніше таємних документів такого ґатунку відбувалась вперше. Зауважу також, що при публікації наведені у текстах документів прізвиська сексотів також опускались.

Справа-формуляр на О. Грушевського була виявлена лише вліт-

ку 2014 р. і тоді ж розсекречена. Досі публікацій документів з даної справи-формуляру немає.

На проф. Олександра Грушевського справа-формуляр під номером 158 була заведена 29 вересня 1923 р. Коли заводили справу-формуляр на академіка ВУАН Михайла Грушевського після його повернення у березні 1924 р. з еміграції, то у подібній постанові, підписаній 20 березня 1924 р., справі-формуляру присвоїли вже номер 1023. Якщо припустити, що справи-формуляри ДПУ УСРР почало заводити лише після появи згаданого листа-циркуля від 23 листопада 1922 р. та звернути увагу на номери справ-формулярів на Олександра та Михайла Грушевських (158 і 1023 відповідно), то можна побачити, що на вересень 1923 р. (за 9 місяців після виходу циркуляру) лише у Київському губернському відділі ДПУ УСРР було заведено щонайменше 158 справ-формулярів, а впродовж наступних 6 місяців – ще 865.

У документах справ-формулярів на Михайла та Олександра Грушевських згадуються також літерні справи «ВІНО»/«КІНО» (тобто «Вищий інститут народної освіти», згодом «Київський інститут народної освіти») та «ВУАН» (мінімум у 3-х томах). Томи цих літерних справ поки що дослідниками не виявлені: ідеться або про їх імовірне знищення або про змінення нумерації під час внутрішньої чергової інвентаризації справ у КДБ УРСР. Вірогідно також, що зібрані на початку 1920-х рр. матеріали справ «ВІНО»/»КІНО» та «ВУАН» (а також інші літерні справи, пов’язані із вищами та науково-дослідними установами) згодом були розшиті та дефрагментовані, а документи з них використані при комплектуванні нових індивідуальних чи колективних слідчих справ.

Опрацювання справ-формулярів на Михайла Грушевського (у восьми томах)[9] та Олександра Грушевського (в одному томі)[10] дає можливість дати загальну характеристику документів, які включались до справ-формулярів, а також виявити прізвиська секретних співробітників ДПУ-НКВС і з’ясувати якщо не їх справжні імена, то, принаймні, зробити деякі припущення про тих, хто ховався під цими прізвиськами.

Коли береш у руки справи-формуляри, то найперше кидається

в очі наявність у кожному томі двох-трьох різночасових палітурок (власне, 1920-х рр., коли справа заводилась, 1941 р., коли її архівували, та – як у випадку із справою-формуляром на Михайла Грушевського – 2001 р., коли справа була востаннє зшита) із декількома, частково закресленими, архівними номерами. Це, а також розташування документів у справах-формулярах не у хронологічному порядку і подвійна-потрійна нумерація сторінок, що не співпадає із поточною нумерацією, свідчить про кількаразове перескладання томів із вилученням окремих сторінок. Оскільки жоден том не має опису документів, які входили до нього на час формування, з'ясувати, що саме було видалено, неможливо.

Наявними у справах-формулярах є чотири групи документів. Першу з них можна умовно назвати «внутрішньочекістською документацією». Це – постанови про нагляд за Михайлом та Олександром Грушевськими, розвідувальні завдання, які ставились співробітникам ДПУ-НКВС, агентурні записки та звіти нишпорок-«топтунів», які час від часу наглядали за істориками, чекістське поточне листування, протоколи допитів та свідчення М. Грушевського під час його арешту 1931 р., нарешті, зведення оперуповноважених та укладені на основі оперативних джерел меморандуми Секретного відділу ДПУ-НКВС, що призначались керівникам радянських органів держбезпеки. Перші з цих документів – оригінали, останні ж в основному є машинописними копіями, завіреними уповноваженими особами.

Другу групу документів, доволі численну, складає перлюстрована кореспонденція. Характерно, що представлені не лише листи чи витяги з листів від осіб під наглядом і до них, але й листи/витяги з листів третіх осіб, в яких так чи так згадувались Грушевські та близькі до них люди. Це також головним чином машинописні копії/витяги. Листи польською, французькою та іншими іноземними мовами перекладені російською, зустрічаються й переклади російською з української.

До справ-формулярів залучені також машинописні копії академічної діловодної документації – протоколи/витяги з протоколів різних засідань Історичних установ ВУАН, які працювали під керів-

ництвом М. Грушевського, є також витяги з протоколів Спільних зібрань ВУАН та Ради ВУАН. У полі зору чекістів потрапляли й різноманітні газетні публікації – вони репрезентовані як газетними вирізками, так і машинописними передруками. До цієї групи можна долучити й вилучену машинописну копію мемуарів М. Грушевського, що складає сьомий том справи-формуляра на вченого.

Останньою, четвертою, групою документів є донесення сексотів. Оригінальні донесення, припускаю, залишились в особових та робочих справах секретних співробітників, між тим до справ-формулярів підшивались машинописні витяги з них. Лише кілька із включених до справ-формулярів донесень написані від першої особи, всі інші – це перекази інформації, наданої сексотами, у записах оперативних працівників. Достеменно зрозуміти, чи тексти від початку писали сексоти, а чекісти лише переписували їх від свого імені, чи це записані чекістами усні розповіді сексотів, здебільшого важко – чекістське діловодство «розмивало» притаманні тим чи тим сексотам стилі письма, фіксуючи лише факти та судження сексотів про події та осіб.

У цих машинописних витягах зазвичай вказувалось прізвисько сексота (прізвисько, як і всі імена, завжди писалось великими літерами і у лапках для розмежовування із справжніми прізвищами) та дата донесення, як от: «Звіт т/с "ДЕХА" від 9/II-26 р.» або «Агентурная записка на основании беседы с с/с "ЛИТЕРАТОРОМ" от 30/IV с. г.» або «Агентурная записка от 1/V-26 г. по данным с/с "КРАВЧЕНКО"», «Выписка из агентурной записки со слов с/с "АКАДЕМИК" от 14/X-27 г.» тощо.

У даних справах-формулярах переважають короткі витяги із донесень сексотів на один-півтора аркуші; втім, донесення на кілька аркушів машинопису також наявні, особливо вже у 1930-х рр. Непоодинокими були випадки, коли подана сексотом за один раз інформація ділилась на кілька тематичних витягів: для прикладу, маємо 3 витяги з донесення с/с «Азраэль» від 12 вересня 1925 р., 4 витяги з донесення с/с «Белый» від 17 вересня 1925 р., 4 витяги з донесення того ж с/с «Белый» від 21 жовтня 1927 р. тощо. Наявні також дві, інколи – три копії одних і тих самих витягів.

Загалом у 8 томах на 2916 аркушів справи-формуляра на Михайла Грушевського маємо 709 аркушів доносів[11] секретних співробітників за 1924–1931 та 1934 рр. Це приблизно четверта частина обсягу всієї справи-формуляру. Якщо вважати витяги з донесень одного сексота за один день одним документом та не рахувати копій витягів, то вийде, що за неповні 9 років ДПУ-НКВС зібрало 494 доноси на М. Грушевського.

Цифри щодо справи-формуляра на Олександра Грушевського виглядають таким чином: з 286 аркушів тому доноси складають 172 аркуші або 60% обсягу. Як і у попередніх підрахунках, не враховуватимемо копій з витягів, і отримаємо 88 донесень сексотів за 1922 і 1924–1938 рр.

За роками бачимо стрімке зростання кількості доносів на Михайла Грушевського від 7 у 1924 р. до 88 у 1926 р., що після невеличкого зменшення у 1927 р. зросла до 103 у 1928 р., трохи знизилася у 1929 р. до 83 і знову піднялась до 100 доносів у 1930 р. (див. *Рис. 1*). Такі піки зрозумілі: у 1926 р. М. Грушевський святкував свій ювілей, і ДПУ тримало все під контролем, у 1928 р. радянська влада реформувала ВУАН, тож чекісти мали потребу у детальній внутрішньоакадемічній інформації. У 1929 р. продовжилась насильницька радянізація Академії плюс почались масові арешти у сфабрикованій чекістами справі Спілки визволення України (СВУ), у 1930 р. – мав місце процес СВУ, а Історичні установи М. Грушевського зазнали чистки та були практично розгромлені. Все це, само собою, відбувалось під пильним оком ДПУ.

Мале кількість доносів у 1931 р. – «лише» 15 – пояснюється тим, що це донесення фактично за два місяці: на початку березня 1931 р. М. Грушевський виїхав до Москви і більше до Києва не повертався. На жаль, поки що немає документів про стеження за вченим у Москві під час його «почесного заслання» та у Кисловодську, де історик у 1932–1934 рр. по кілька тижнів перебував на відпочинку і де помер 24 листопада 1934 р. 3 доноси за 1934 р. належать одному київському інформатору і стосуються членів родини Грушевського, які жили у Києві.

Рис. 1. Кількість повідомлень секретних співробітників за 1924–1931 та 1934 рр., що відклались у справі-формулярі на Михайла Грушевського

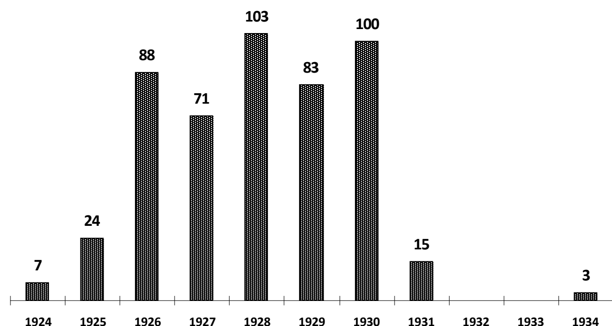

Доноси на Олександра Грушевського мають один помітний та показовий пік (19 донесень), що припадає на рік кардинальної реформи ВУАН у 1934 р. Виділяються також 1930 та 1937 роки (9 та 8 доносів відповідно), що зрозуміло: 1930 рік – це погром Історичних установ ВУАН, а 1937 – рік Великого терору.

Згодом стежити за вченим вже не було потреби: 9 серпня 1938 р. О. Грушевський був арештований за сфальшованим звинуваченням як «один з керівних учасників націоналістичної терористичної організації» та був засуджений до 5 років заслання. Серед підстав для арешту була також зафіксована у дбайливо зібраних НКВС доносах інформація сексотів. Історик помер, вірогідно, на поселенні у Казахстані у 1942 р. (точної дати та місце смерті не встановлено).

Рис. 2. Кількість повідомлень секретних співробітників за 1922 та 1924–1938 рр., що відклались у справі-формулярі на Олександра Грушевського

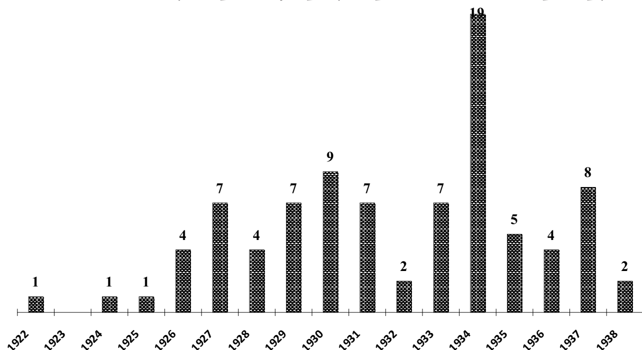

Загалом кількість сексотів, донесення яких збереглись у справах-формулярах Михайла та Олександра Грушевських, приголомшує. 494 доноси на Михайла Грушевського були подані щонайменше 104 особами (в справі є 11 донесень без зазначення прізвиськ сексотів). Авторами 88 доносів на Олександра Грушевського були принаймні 30 осіб (2 доноси у його справі-формулярі також безіменні).

Прізвиська сексотів були як простими («Арсеналец», «Армеец», «Аспирант», «Жовтень», «Математик», «Октябрина», «Незаможник»), так і вигадливими («Азраэль», «Бунчужний», «Пораженец», «Сальве», «Сойфер», «Турбогенератор»). Серед сексотів було кілька жінок, причому чекісти їх намагались замаскувати «чоловічими» прізвиськами («Лектор», «Светлов», а «Євгенія» з часом перетворилась на «Євгена»). Кілька сексотів, як можна здогадуватись за текстами агентурних донесень, «працювали» у вищому ешелоні влади, їх позначали лише літерами («Л», «С»). Був і загадковий «с/с № 1106».

Кількість доносів, що припадає на одного сексота, різниться від 1 до 48. У справах-формулярах на Михайла та Олександра Грушевських відклалось по одному донесенню відповідно від 44 та 17 осіб, по 2 – від 20 та 6 осіб, по 3 – від 15 та 3 осіб, двоє сексотів подали по 4 донесення на М. Грушевського, ще один про вченого повідомляв 5 разів. Видається, що ці особи із 1–5 доносами не були тими секретними співробітниками, які постійно працювали в оточені Грушевських, скоріше за все, вони були завербовані для розробки інших. Їх доноси опинились у справах-формулярях через згадування імен Грушевських та грушев'янців у різних контекстах.

Важливо відзначити тих сексотів, у «доробку» яких більше 5 доносів, а також тих, хто «працював» на ДПУ-НКВС декілька років. Кількісні показники тут свідчать, що ці особи входили до найближчого кола академічних колег Грушевських та їх приятелів. Таких інформаторів за даними справи-формуляру на Михайла Грушевського було 22 особи за 1925–1931 рр. (див. *Табл. 1*), а за даними справи-формуляру на Олександра Грушевського – четверо за 1926–1938 рр. (див. *Табл. 2*). Донесення трьох сексотів («Академик», «Деха» та «Медведев») відклались в обох справах-формулярах. «Лідерами» за кількістю доносів були сексоти «Белый» (48 донесень),

«Деха» (33+18=51), «Медведев» (він же «Лохвицький») (29+16=45) та «Турбогенератор» («Турбо», «Генератор») (29).

Дані у таблицях 1 та 2 наочно демонструють часову складову роботи сексотів. Приміром, видно, що довголітні інформатори ДПУ «Дипломат» та «Франт» зникають після 1928 р., а «Академик», «Евгения», «Европеец», «Квітка» та «Турбогенератор» не фіксуються як автори доносів після 1929 р. Можна припустити, що таке раптове припинення ними «роботи» пов'язано із їх арештами, зокрема у справі СВУ. А в «роботі» «Деха», який активно співробітничав з ДПУ з 1926 р. аж до середини 1930-х рр., бачимо відсутність донесень за 1929 р., натомість 1930-й рік позначений бурним підйомом – від «Деха» надійшло одразу 17 документів! Постає питання: чи намагався «Деха» активним співробітництвом з ДПУ у 1930 році реабілітуватись після імовірного арешту? Чи у 1929 р. він був поза межами Києва? Хворів?

По-кавалерійськи, одразу із 21 донесенням, увійшов у сексотство у 1930 р. «Медведев» («Лохвицький»). Його активна співпраця з ДПУ-НКВС тривала, за наявними документами, до 1938 р. (зауважимо, що його донесення у 1930-х рр. були надзвичайно ґрунтовними та багатосторінковими).

Робота не всіх сексотів влаштовувала чекістів. Наприклад, у зведенні про бесіду із сексотом «Аспирант» від 14 листопада 1927 р. оперуповноважений Такке відмітив, що «“Аспирант” не хочет работать и не хочет говорить нам ни о чем интересном. По его словам, в кафедре и в академических кругах всегда “тишь и благодать”. Даже после того, как я, пользуясь материалом другой агентуры, пытался его вызвать на откровенность тем, что доказывал ему активность группы, враждебной Грушевскому и ему, как одному из сторонников Грушевского, он продолжал говорить, что ничего этого не знает, ни о чем не слыхал и, по его мнению, все работники кафедры заняты серьёзной научной работой. […] Кроме того, он категорически попросил, чтобы я его вызывал на свидания чем пореже, ибо он чрезвычайно перегружен научной работой и совершенно не может уделять времени для нас»[12]. Очевидно, «небажання працювати», висловлене «Аспирантом», подіяло: у даних справах-формулярах долучені лише 2 документи із записом бесід з ним.

Табл. 1. Секретні співробітники ДПУ – автори більш ніж 5 донесень, що відклались у справі-формулярі на Михайла Грушевського за 1925–1931 рр.

№ п/п	*Прізвиська сексотів*	*1925*	*1926*	*1927*	*1928*	*1929*	*1930*	*1931*	*Разом*
1.	«Академик»		2	9	5	5			21
2.	«Англичанин»				1	5	7		13
3.	«Антоненко»						7		7
4.	«Белый»	9	6	10	10	9	3	1	48
5.	«Бывший»		6						6
6.	«Веденский»				4	2	1		7
7.	«Величко»					4	3	1	8
8.	«Деха»		4	7	3		17	2	33
9.	«Дипломат»	2	10	1	1				14
10.	«Евгения» («Евгений», «Євген»)			4	4	2			10
11.	«Европеец»		1	7	7	1			16
12.	«Звено»				6	2	7	2	17
13.	«Квітка» («Квитка»)		3	3	2	1			9
14.	«Культурник»		2	3	6	3	1		15
15.	«Литератор»		5		2				7
16.	«Медведев» («Лохвицкий»)						21	8	29
17.	«Нагорний»			5		1			6
18.	«Піддубний» («Поддубный»)		7						7
19.	«Твердый»				3	4	6		13
20.	«Турбогенератор» («Турбо», «Генератор»)	3	7	7	7	5			29
21.	«Удачный»				9	4			13
22.	«Франт»		4	4	5				13

Табл. 2. Секретні співробітники ДПУ – автори більш ніж 5 донесень, що відклались у справі-формулярі на Олександра Грушевського за 1926–1938 рр.

№ п/п	*Прізвиська сексотів*	*1926*	*1927*	*1928*	*1929*	*1930*	*1931*	*1932*	*1933*	*1934*	*1935*	*1936*	*1937*	*1938*	*Разом*
	«Академик»	1	3	1	1										6
	«Деха»	1					3	1	5	6	2				18
	«Медведев»					3			1	3		2	6	1	16
	«Харківський»								1	7	1		1		10

Сексоти – працівники ВУАН у своїх донесеннях висвітлювали діяльність різних академічних установ, осіб і стосунки між ними. Наприклад, «Белый», який був присутнім на Спільних зібраннях ВУАН та засіданнях І (Історико-філологічного) Відділу академії, сумлінно описував їх перебіг та подавав виклад ухвалених рішень. В полі його зору опинялось все, що відбувалось навколо неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського. Пересування вченого, зустрічі та розмови старанно фіксувались. Велику увагу «Белый» приділяв донесенням про внутрішньоакадемічну боротьбу, що точилась між С. Єфремовим та А. Кримським з одного боку та М. Грушевським і П. Тутківським з іншого.

До близьких до акад. А. Кримського осіб треба віднести і секретного співробітника ДПУ «Академика». Він був в курсі всіх академічних новин, подавав відомості про діяльність академічних інституцій та науковців, часто переказував слова А. Кримського з того або того питання, змальовував численні конфліктні ситуації, які виникали між А. Кримським та М. Грушевським. Донесення «Академика» доповнювали звіти «Белого» деталями, чим радо користувалось ДПУ, включаючи передану сексотами інформацію до своїх меморандумів.

Сексот «Турбогенератор» (він же «Турбо», він же «Генератор») також обертався в академічних колах. Серед його донесень – переказ бесід істориків, літературознавців, етнографів, оповіді про різні академічні події, зокрема про святкування ювілею М. Грушевського у 1926 р.

Про роботу Науково-дослідної кафедри історії України, що у 1924 р. організував та очолив М. Грушевський, звітувався до ДПУ «Деха». У зведеннях він повідомляв про інституційний розвиток кафедри, стосунки між окремими співробітниками, відтворював життєписи «грушев'янців» та переповідав висловлені ними судження.

Надзвичайно втаємниченим у внутрішню кухню діяльності Історичних установ ВУАН був «Европеец». З його слів ДПУ дізнавалось про плани М. Грушевського та про ставлення вченого до різних наукових та політичних ініціатив, осіб, подій. Чекістам ставали відомі подробиці розмов М. Грушевського з академіками Д. Багалієм,

С. Єфремовим, А. Кримським, К. Студинським, П. Тутківським та іншими науковцями, а також з наркомом освіти УСРР М. Скрипником. «Европеец», як свідчать документи, неодноразово виконував доручення М. Грушевського та їздив до Харкова для вирішення питань фінансового та кадрового забезпечення Історичних установ.

Сексот «Звено» від початку співпраці з ДПУ у 1928 р. висвітлював діяльність студентського етнографічного гуртка у Київському інституті народної освіти. Потім, коли разом із кількома іншими членами гуртка «Звено» прийшов на кафедру М. Грушевського аспірантом, в центрі його уваги опинилась діяльність Відділу примітивної культури Науково-дослідної кафедри та робота у редакції журналу «Україна», до якої він був залучений.

Сексот «Квітка» проживав у Харкові, вірогідно, працював у Наркомпросі (або там часто бував у службових справах) та стабільно доповідав про візити до Наркомпроса співробітників ВУАН. «Твердый», історик-киянин, багато інформував про різні Історичні установи ВУАН, із ситуацією в яких був добре обізнаний, хоча там він не працював, давав фахові та політичні характеристики колегам. Проте чи не найбільше він розповідав про розгортання діяльності Комісії з дослідження соціально-економічної історії України, що була створена з ініціативи акад. Д. Багалія у 1929 р.

Страшенно загарливим у підготовці доносів був один із співробітників Історичних установ М. Грушевського «Медведев» (він же «Лохвицький»). Підготовлені ним зведення вирізняє деталізована інформація про академічні події, ретельність у передачі розмов та суджень колег та загальна аналітичність викладу.

Прізвисько «Медведева» київські чекісти розкрили вже у першому ж його донесенні, що потрапив до справи-формуляру М. Грушевського (зрештою, вони не дуже й ховались, адже документація була із грифом «таємно»). 28 червня 1930 р. «Медведев» повідомив, що напередодні професор Ніжинського інституту народної освіти К. Штепа читав доповідь про соціологію релігії Дюркгейма на закритому засіданні однієї з Історичних установ М. Грушевського. Хоча М. Грушевський не був повністю згоден з висновками Штепи, проте він запропонував помістити доповідь до журналу «Україна».

У відповідь на цю інформацію чекісти «дали задание «Медведеву» направить Грушевскому доклад для журнала «Україна», що однозначно вказувало на те, що Штепа і є «Медведевим». На додачу у тому ж документі було зазначено, що раніше цей сексот мав прізвисько «Лохвицький»[13].

Кость (Костянтин) Штеппа (в еміграції після Другої світової війни він подвоїв літеру «п» у прізвищі) народився у 1896 р. у Лохвиці на Полтавщині (звідси, очевидно, й перше прізвисько його як секретного співробітника – «Лохвицький»). Навчався у Полтавській духовній семінарії, на історико-філологічному факультеті Петроградського університету та у військовому училищі. У чині прапорщика у 1916–1917 рр. служив у російській армії, у 1919–1920-х рр. брав участь у білому русі, був поранений під час відступу Російської армії барона Врангеля з-під Перекопу.

У 1920-х роках Штеппа викладав у Ніжинському інституті народної освіти. У 1927 р. захистив докторську дисертацію і, як пізніше він сам свідчив, тоді ж був завербований ніжинськими чекістами. Наступного року Штеппа паралельно почав працювати в Науково-дослідній кафедрі історії України М. Грушевського, а згодом у Комісії для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії ВУАН.

У 1930 р. історик переїхав до Києва, де став викладати в Київському інституті народної освіти. Його перевели під опіку київських оперуповноважених та змінили прізвисько на «Медведева». Висококваліфікований дослідник та незамінний донощик, у 1934–1938 рр. Штеппа був деканом історичного факультету Київського університету.

Сексотство не врятувало науковця. У березні 1938 р. історика заарештували і звинуватили в антирадянській діяльності, проте у вересні 1939 р. звільнили і навіть поновили на роботі в Київському університеті на посаді завідувача кафедри стародавньої історії.

Під час німецької окупації Києва Кость Штеппа працював у Міській управі, був ректором Київського університету. З 1943 р. перебував на еміграції. На початку 1950-х рр. працював у мюнхенському Інституті для вивчення історії та культури СРСР (він був одним із його організаторів), а після переїзду до США у 1952 р. співробітни-

чав із радіо «Свобода» та «Американською комісією за визволення». Помер у Нью-Йорку у 1958 р.[14].

У написаних на еміграції роботах К. Штеппа неодноразово повертався до проблеми сексотства як «найбільш огидного явища радянського життя»[15], осмислював цей феномен як історик та водночас намагався знайти, принаймні для себе, виправдання своїм доносам на колег. Особливо показовим в цьому плані є невеличкий підрозділ «Сексот» одного із розділів виданої у 1951 р. книги «Чистка в Росії»[16].

У 1938 р. у Лук'янівській в'язниці Кость Штеппа кілька місяців перебував в одній камері із німецьким фізиком Фрідріхом Гоутермансом, який у 1935–1937 рр. працював у Харкові в Українському фізико-технічному інституті та був ув'язнений у грудні 1937 р. Гоутермансу пощастило: у 1940 р. після протестів вчених Заходу його було звільнено як «небажаного іноземця» та видворено з СРСР. Зустрівшись після війни, Штеппа і Гоутерманс у співавторстві написали книгу, яку видали під псевдонімами. У 2000 р. книга побачила світ українською мовою[17].

Підрозділ «Сексот» є останнім із трьох оповідань, що складають окремий розділ книги. У розділі оповідь ведеться від імені третьої особи, «відомого історика». За наведеними біографічними даними цього оповідача легко вгадується сам Штеппа. Відповідаючи на поставлене собі питання «Хто ж ці люди, що добровільно беруться за таку роботу?», Штеппа насамперед пропонує розрізняти добровільних та недобровільних сексотів, проте і тих, і тих змальовує безжально. «Добровільні сексоти, – пише Штеппа, – це передусім порочні, недоброзичливі, морально слабкі й звироднілі люди, які завжди раді нашкодити своєму ближньому внаслідок злості, заздрощів, ревнощів, егоїзму чи інших видів моральної зіпсованості. Серед них є певна кількість ідеалістів та клопотунів, які переконані, що їхня активність ... цілком необхідна ... для більшої слави світової революції і радянської держави».

Що ж стосується недобровільних сексотів, то, за словами Штеппи, це «слабкі й безхарактерні люди чи такі, що мали підстави боятися НКВС. У своїй більшості вони були навербовані з величезного

числа людей, що сподівалися, працюючи на НКВС, здобути прихильність цієї організації та відвернути небезпеку жереба «класового ворога». Але вони прорахувалися»[18].

А далі оповідач переказує історію свого міфічного співкамерника, інженера Коваленка, який повірив у комунізм та вирішив послужити партії як сексот. Знаючи біографію Штеппи, можемо припустити, що це була автобіографічна розповідь, препарування його власного досвіду сексоту. Спочатку «Коваленко» із чистим сумлінням записував лише об'єктивні факти, але чим далі, тим більшого від нього вимагали. Мало того, йому почали погрожувати, і «Коваленко», не маючи можливості порвати із доносительством, став підлаштовуватись під вимоги НКВС, інтерпретуючи факти у вигідний чекістам спосіб. Зрештою, все закінчилось арештом. «З погляду НКВС Коваленко довів свою непотрібність. Такий сумний закон життя», – підсумовував Штеппа.

Питання про «академічних Янусів» потребує подальшого детального вивчення, а імена сексотів рано чи пізно будуть встановлені. Маю надію, що стануть доступними й інші джерела, які проллють світло на ті методи, якими радянська держава «оволодівала наукою», українською історичною наукою зокрема. Справи-формуляри на Михайла та Олександра Грушевського наразі у повному обсязі готуються до публікації в рамках проекту 50-томного зібрання «Творів» Михайла Грушевського.

«Акадэмічныя Янусы»: украінскія гісторыкі – сакрэтныя супрацоўнікі ДПУ–НКУС (1920–1930-я гг.)

Артыкул прысвечаны праблеме даносаў і даносчыкаў. Аналізуючы г. зв. «справы-фармуляры» вядомых гісторыкаў Міхайлы і Аляксандра Грушэўскага, якія захоўваюцца ў архіве СБУ, аўтар асвятляе праблему даносаў у асяроддзі ўкраінскіх гісторыкаў. У гэтых фармулярах знаходзяцца каля 500 даносаў за перыяд з 1922 па 1938 гг., якія належалі прынамсі 134 асобам. На прыкладзе кароткай біяграфіі і апублікаваных тэкстаў аднаго з іх (Канстанцін Штэпа, 1896–1958) аўтар спрабуе вызначыць матывы, якімі кіраваліся даносчыкі.

«Janus-faced researchers»: Ukrainian historians as secret informants GPU-NKVD (1920s–1930s)

The article deals with the problem of denouncements and denunciators. Using the example of so called «form cases» of famous historians Michailo and Oleksander Hrusheuski that remained in the Security Service of Ukraine archive, the author depicts the problem of denouncements among Ukrainian historians. These forms contain almost 500 denouncements from 1922 till 1932 which were written by 134 people. With the help of brief biography as well as published works of one of them (Kostjantyn Shteppa, 1896–1958) the author makes an attempt to find out motives which animated these denunciators.

Заўвагі

1 Див.: Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори-упоряд. : В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків, 2009. [Електронний ресурс]. – 18.08.2018. – Режим доступу: http://www.cdvr.org.ua/node/976

2 Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». [Електронний ресурс]. – 18.08.2018. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/316-19

3 Особові та робочі справи на агентів, які використовувались органами держбезпеки в оперативних заходах у 1920-х – 1930-х, зберігаються у ф. 60 ГДА СБУ. Див.: Галузевий державний архів СБУ : Путівник. С. 101–102.

4 Документ № 84. Выписка из циркулярного письма ГПУ № 26 «Об антисоветском движении среди интеллигенции» от 23 ноября 1922 г. // Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК–ГПУ. 1921–1923. Москва, 2005. С. 135.

5 Див.: Даниленко В. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років // Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. Упоряд. : В. М. Даниленко. Київ, 2012. С. 21.

6 Документ № 84. Выписка из циркулярного письма ГПУ № 26 «Об антисоветском движении среди интеллигенции» от 23 ноября 1922 г. С. 135–138.

7 Даниленко В. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років. С. 26–27.

8 Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло *Грушевський і ГПУ–НКВД*. Трагічне десятиліття: 1924–1934. Київ, 1996.

[9] Справа-формуляр на Михайла Грушевського // ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-7537. – 8 томів.

[10] Справа-формуляр на Олександра Грушевського // ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-5659.

[11] Тут і далі всі підрахунки зроблені авторкою.

[12] Справа-формуляр на Михайла Грушевського… Т. 2. Арк. 593.

[13] Справа-формуляр на Михайла Грушевського… Т. 4. Арк. 503–504.

[14] Детальніше про історика див.: Верба І. В., Самофалов М. О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. Київ, 2010; *Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження: 2-е вид., випр. і доп. Київ, 2017. С. 45, 148, 149, 399, 450–451 та ін.*

[15] Штепа К., Гоутерманс Фр. Чистка в Росії. / Ред. М. Коцюбинська, Є. Захаров; Пер. з англ., передмова Ю. П. Ранюк. Харків, 2000. С. 131.

[16] Beck F. & Godin W. Russian Purge and the Extraction of Confessions. Transl. from German E. Mosbacher & D. Porter. New York, 1951.

[17] Штепа К., Гоутерманс Фр. Чистка в Росії…

[18] Там само. С. 131.

Другий «воєнно-комуністичний штурм» на Поділлі: взаємовідносини органів ДПУ УСРР і партійно-радянських структур (кінець 1920–1930 рр.)

Сергій Гула,
канд. істор. наук (Вінниця)

У процесі зміцнення радянської влади та формування сталінської диктатури, визначальну роль відіграли органи ДПУ-НКВС. Ці структури використовувалися вождями Компартії для реалізації політичних та економічних кампаній, знищення ідеологічних конкурентів, реальних та потенційних опозиціонерів.

На нашу думку, період з 1928 до 1938 рр. став завершальним етапом легітимізації більшовицької влади та формування одноосібної диктатури Й. Сталіна. Розпочавши другий «комуністичний штурм», що передбачав остаточне придушення селянського опору через колективізацію та розкуркулення, Й. Сталін завершив його масовим терором проти інших верств суспільства, які практично чи теоретично могли б чинити опір[1].

Провідну роль у реалізації такої політики відіграли радянські органи державної безпеки, які були ефективним інструментом виконання директив Кремля. Варто зазначити, що ці структури не були якимось відокремленим явищем у системі управління державою. Діяльність органів держбезпеки передбачала постійну взаємодію з компартійно-радянськими структурами. Дослідження такої взаємодії стало метою цієї статті.

Зазначена проблема знайшла відображення в окремих наукових дослідженнях та розвідках. Проте висвітлювалися такі взаємовідносини частково, наприклад, в контексті дослідження терору та репресій[2], суспільних трансформацій[3], реалізації політичного курсу Кремля[4], різноманітних злочинних кампаній більшовиків[5] тощо. Також взаємодія чекістів та партійних органів подавалася крізь

призму вивчення суспільно-політичних настроїв населення та його реакції на заходи комуністичної влади[6]. Співпрацю партійно-радянських органів та каральних структур охарактеризовано в руслі вивчення окремих напрямків роботи ДПУ, наприклад, інформаційно-аналітичної, агентурної тощо[7]. Проте досліджень, присвячених взаємовідносинам органів радянської безпеки та партійної номенклатури, все ж досить мало[8]. Крім того, більшість праць охоплюють загальноукраїнський чи загальносоюзний контекст проблеми. При цьому регіональний (місцевий) контекст даної проблематики залишається поза увагою. Проте взаємозв'язки між партійними та чекістськими структурами існували не лише у вищих владних колах. Навпаки, співпраця між спецслужбами та партосередками на місцях мала інтенсивніший характер. На підлеглі структури покладалася відповідальність за безпосереднє виконання директив вищепоставлених керівників.

Взаємовідносини між партійними органами та ДПУ реалізовувалися в двох ключових напрямках: перший – це їх взаємне інформування, другий – спільні практичні дії, що спрямовані на виконання поставлених завдань.

Для ефективної реалізації директив, координації масштабних політичних та господарських кампаній, депортацій, репресивних акцій, проводилися спільні засідання керівників територіальних апаратів органів держбезпеки і місцевих партійних комітетів. Відбувалася безперервна інформаційна забезпеченість місцевих партійних і радянських органів. Інформування проводилося двома шляхами: 1) заслуховуванням доповідей і звітів запрошених керівників центральних і місцевих органів державної безпеки; 2) направленням в парткоми та виконкоми доповідей, звітів, оглядів[9].

Відновлення в 1927–1928 рр. хлібозаготівельної політики, яка багато в чому нагадувала практики «воєнного комунізму», призвело до нової кризи суспільно-економічних відносин на селі. Вільне господарювання селянина періоду НЕПу тепер змінилося на повсюдне регулювання економічного життя – влада вказувала кому, коли, скільки і за якою ціною повинна реалізовуватися продукція. Більше того розпочалися справжні реквізиції продовольства та репресії

проти тих, хто не бажав здавати хлібне збіжжя державі за економічно збитковими цінами. Важливо те, що влада розуміла причини селянського опору хлібозаготівлям – низькі державні закупівельні ціни, відсутність промислових товарів, бажання селян перестраховатися на випадок недороду[10].

Обставини вимагали постійної координації дій органів ДПУ та партійних осередків. Виникали критичні та непередбачувані ситуації, які потребували як політичного так і силового втручання. Різко збільшилися антирадянські настрої, що призводило до різних форм опору та боротьби селян проти заходів влади. Почастішали випадки терористичних актів, якими влада вважала підпали, крадіжки, побиття і вбивства голів сільрад, членів хлібозаготівельних комісій та представників КНС тощо. Для вчасного реагування та ліквідації негативних наслідків для влади партійні структури здійснювали постійний моніторинг поточних кампаній як по партійній вертикалі – через звітність нижчестоящих осередків, так і по інформаційній лінії ДПУ. Оскільки майже усі економічні кампанії радянської влади мали політичний характер, то закономірно, що діалог вівся у площині інформаційного забезпечення партосередків про політичний стан тієї чи іншої місцевості. Термін «політичний стан» включав у себе цілу низку ознак та показників, за якими здійснювалася характеристика об'єкта моніторингу. Сюди входили аналіз щодо кількості виступів проти радянської влади, відвертої чи прихованої агітації, активного та пасивного опору. Окремим пунктом характеризувалася поведінка таких соціальних категорій на селі як бідняків, батраків, середняків. Акцентували увагу на їх взаємодії з заможним станом – куркулями, а також на їх ставленні до радянської влади як на місцях, так і в цілому по республіці.

Така інформація була вкрай важлива для прийняття місцевими партійними діячами відповідних рішень у різних напрямках роботи, наприклад, виконання тих же планів хлібозаготівлі, колективізації, землевпорядкування, державної позики, компанії з перевиборів місцевих рад тощо.

Багато приватних торговців були змушені здавати патенти на торгівлю, адже поряд із директивними вказівками влади здавати

зерно лише до кооперативних органів за твердими цінами органами ДПУ застосовувалися репресивні заходи – арешти із конфіскацією зернохліба. У м. Брацлав на початку 1928 року до фінінспекції здано 20 патентів із заявами про припинення торгівлі[11]. Аналогічно було і у м. Тульчин, де станом на 30 січня 1928 р. чимало торговців також поздавали свої торгові патенти[12].

Типовою була доповідь начальника Вінницького окружного відділу ДПУ М. Б. Корнєва про політичний стан села за лютий 1928 р. У ній зазначалося, що для покращення хлібозаготівельної кампанії органами ДПУ та прокуратурою було вжито заходів репресивного характеру (яких саме не повідомлялося, але зрозуміло, що це були арешти), і цим самим «приватник був вчасно знятий з ринку»[13]. Такі результати корелювалися з партійними директивами для чекістів – «підсилити роботу по виявленню спекулянтів із застосуванням заходів адміністративного впливу до організаторів спекуляцій»[14]. Ситуація для населення ускладнювалася тим, що кооперативні органи продавали широкий асортимент дефіцитних товарів лише в обмін за хліб, і ті селяни, котрі здали усі «залишки», фактично залишалися без товарів першої необхідності[15].

В іншій доповіді 19 червня 1928 р. на закритому засіданні бюро Вінницького ОПК КП(б)У «Про політичний стан округу і ліквідацію спроби збройного повстання у Вороновицькому районі» відзначалася загальна напруженість на селі округу. Під час слідства планувалося встановити соціальне походження та політичне минуле фігурантів справи. Бюро постановило районній парторганізації вчасно реагувати будь-які «прояви» партійним шляхом, а у разі потреби інформувати органи ДПУ. Райпарткомам доручено активніше вивчати політичні настрої серед селянства, звертати особливу увагу на райони, де в минулому було найбільше скупчення «ворожих політичних кримінальних елементів»[16].

В результаті розслідування з'ясувалося, що повстанці на чолі з колишнім петлюрівським отаманом Кіндратом Саваринським з навколишніх сіл смт Вороновиця планували розгром партійних і радянських установ, міліції, звільнення заарештованих селян, залучення на свою сторону «територіальних військ», поширення по-

встання на інші райони. У разі невдачі повстанці планували прорватись до Польщі. Повстання ліквідовано на етапі підготовки до збройного нападу. Окрім зброї було вилучено листівки із закликом: «Хто не бажає згинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право – до зброї». Листівки підписані: «Спілка визволення України»[17]. Ця подія викликала резонанс у верхах республіканського правління. Так, В. Балицький надіслав Л. Кагановичу меморандум про цю повстанську організацію у Вороновиці[18].

На засіданні бюро Вінницького окружкому КП(б)У від 10 серпня 1928 р. обговорювалося вбивство сількора в с. Головчинцях Жмеринського району. Відмічено, що у селі напружений стан і негативні політичні настрої, що потягло за собою збільшення політичних ексцесів таких як убивство, грабунки, підпал. Серед директив цього засідання було доручення начальнику ДПУ підготувати на наступне засідання інформацію про політичний стан Вінницького округу[19]. Це було звичною практикою. Так, на позачерговому засіданні бюро Вінницького окружкому КП(б)У від 27 вересня 1928 р. були ухвалені рішення про скликання позачергового засідання бюро, присвяченого висвітленню політичного стану округу та про політико-моральний стан частин 24-ї та 96-ї дивізій[20]. На цьому засіданні після заслуховування інформації начальника Вінницького окружного ДПУ М. Б. Корнєва (змісту доповіді, на жаль, не віднайдено) вирішили, що необхідно періодично заслуховувати повідомлення окрвідділу ДПУ. Передбачалося створити комісію у складі М. Корнєва, секретаря ОПК І. А. Сапова та ін. для розробки практичних пропозицій, що зазначені у доповіді[21].

На іншу аналогічну доповідь М. Корнєва бюро прийняло резолюцію, в якій констатували зростаючу активність куркульського елементу на зрив нормальної роботи радянських органів, посилення діяльності «контрреволюційних та петлюрівських елементів, посилення впливу ксьондзівсько-клерикальних елементів» тощо. У підсумку бюро ОПК схвалило роботу окрвідділу ДПУ і його оперативні заходи, зазначив необхідність такі продовжувати та посилювати[22].

Окрім звичної інформації у політичних оглядах про настрої

певних категорій населення – селянства, робітників, службовців, інтелігенції, – пріоритетними були свідчення про політичний та моральний стан військовослужбовців. Настрої червоноармійців постійно вивчалися, бо чимало з них надавали допомогу в тих же хлібозаготівлях чи колективізації. Така участь була різною – від агітатора до члена буксирної бригади та участі в придушенні повстань. У щомісячних зведеннях органів держбезпеки можна простежити динаміку «позитивних» або «негативних» настроїв червоноармійців відносно вищезгаданих кампаній.

Важливим фактором, який впливав на відношення солдата до поточних політкампаній, було листування зі своїми рідними. У них батьки, друзі, односельчани писали червоноармійцям про ті реалії, які панували на той час у їхньому селі та часто різнилися з тим, про що їм розповідають на політзаняттях або висвітлюють у пресі. Характерними були такі настрої: «Чому в період з 1924 р. по 1927 р. жилося легше і хліба вистачало і селянин спокійно свій хліб міг продати на ринку», або інший: «…Наприклад: в газетах пишуть, що хліб начебто селяни віддають добровільно, а це неправда, така ж неправда як повідомлення про червоні обози. Це все робиться через примус / червоноармієць Трусов, селянин, середняк»[23]. З 1929 р. в аналітичних матеріалах відмічається посилення притоку листів з небажаним змістом[24].

Ситуація на селі та в містах постійно загострювалася. Наприклад, повідомлялося, що у зв'язку з поганим хлібозабезпеченням міста Бар, виникали бунти та поширювалися анонімні листівки антирадянського змісту: «Великі досягнення за 10 років Рад-Влади, привели нас на великий шлях очереди за хлібом», «Хлібозаготовка приводить до голоду»[25].

Інформаційні матеріали рясніли свідченнями про численні випадки голодування населення спричиненого хлібозаготівлями[26]. Дані про такі факти надсилалися як по партійній лінії так і по інформаційному каналі ДПУ. У зведенні начальника ОДТВОДПУ ст. Жмеринка Грицюка «Про політичний стан ОДТВОДПУ ст. Жмеринка за період з 15 травня по 15 червня 1928 р.» зазначено, що «Хлібна криза відчувається по всій ділянці ОДТВОДПУ Жмеринка

і в прилеглій на 15 верств смузі відчуження. Хлібні черги – звичне явище по всій ділянці»[27]. По окремих селах голодували бідняки[28].

У 1929 році суспільно-політична напруга на Поділлі зростала. Так, проти землевпорядкування повстало кілька сіл Чернівецького району. На арешти міліції населення відповіло мітингом біля райвідділу, в якому брало участь біля 200 осіб. Були випадки побиття землевпорядників та нищення їхніх інструментів. Опір у с. Володієвці цього району чинили біля 800 осіб, переважно жінки. Зважаючи на протести, кампанію землевпорядкування було відкладено, а органи ДПУ на організаторів протестів завели агентурну розробку під назвою «Земля»[29].

Не зменшувалася гострота хлібної проблеми. Ті люди, які ще мали запаси хліба, намагалися заховати його від насильницького вилучення. В ситуації постійно зростаючої соціальної напруги на селі почастішали теракти проти представників влади та місцевих активістів[30]. Всього за 1929 р. по Вінницькому округу зареєстровано 40 різноманітних терористичних актів[31].

Вважаючи недостатньою роботу судово-слідчих органів у плані швидкого реагування на зазначені випадки, у жовтні 1929 р. на засіданні бюро Вінницького ОПК КП(б)У було дано директиви ДПУ і прокуратурі щоб такі справи розслідувати та передавати до суду в десятиденний термін[32]. До речі, таке розпорядження давалося не вперше. Ще у 1928 р. на закритому засіданні бюро ОПК від 6 грудня після заслуховування інформації секретаря І. Сапова «Про терористичні акти зі сторони куркульських елементів на селі» ухвалено запропонувати прокуратурі, ДПУ та фракції оружного суду справи, що пов'язані з терористичними актами куркулів у терміновому порядку розслідувати і заслуховувати позачергово[33].

На опір хлібозаготівлі більшості селянства влада застосовувала репресивні заходи – опис та продаж майна[34], а також арешти ДПУ[35]. Упродовж річного плану хлібозаготівель за 1928/1929 р. по Вінницькому окрузі було здійснено описів майна 943 господарств, продано майна 303 господарств і передано до суду 229 осіб[36].

З початком суцільної колективізації та розкуркулення держава перейшла до відкритої фази війни проти селян: ці дві кампанії

проводилися майже одночасно, адже покликані реалізувати єдину мету – зламати селянський опір «сталінському штурму». Процес розкуркулення носив характер військової операції, яку виконувало ОДПУ СРСР. Керівництво відомства розробляло чіткі інструкції та видавало оперативні накази, виконуючи вказівки Й. Сталіна та рішення політбюро ЦК РКП(б). На виконання загальносоюзних наказів ДПУ УСРР 7 лютого 1930 р. видало оперативний наказ ДПУ № 42167, в якому містився детальний план проведення операції по виселенню куркулів з України. Всього виселялося 20 тис. сімей, а операція повинна була розпочатися 20–25 лютого 1930 р.[37]

Кампанія з розкуркулення вимагала безпосередньої взаємодії представників партії та органів ДПУ на місцях. В районах створювалися оперативні групи, до складу яких входили начальник – відповідальний працівник ДПУ, уповноважений агентури, уповноважений слідчих органів і потрібна кількість працівників. Начальник опер групи спільно з райвиконкомом складали списки куркулів, які підлягали виселенню. Воно проводилося силами комуністів, комсомольців, робітників, бідняцько-середняцького активу за участю працівників райопергруп, які направлялися в кожне село, де проводилося виселення. Оперативні працівники ДПУ разом із представниками сільрад відправляли виселенців на підводах з речами[38].

ДПУ слідкувало також за дотриманням порядку виселення. У листі начальника Могилів-Подільського окружного і 24 прикордонного загону ДПУ Р. А. Чирського до місцевого окружкому КП(б) У вказувалося на необхідність дотримання розпорядження центру про забезпечення виселених куркулів і членів їх сімей теплими речами, продовольством на два місяці та найнеобхіднішими інструментами – сокирами, вилами, лопатами. Тут же містилося прохання про видачу на місця відповідної директиви, оскільки були випадки відбирання зазначених речей, а за їх відсутності розкуркулених мали саджати у вагони для виселення коменданти ешелонів[39].

Поряд з цим проводилася активна пропагандистська робота і серед військ ДПУ, які за потреби залучалися для «підтримки» у проведенні цієї кампанії. Починаючи із засідань керівного складу при управлінні комендатур і закінчуючи роботою політпрацівників та

комсомольських осередків, активно обговорювалася нова політика партії на ліквідацію куркульства як класу та задачі органів та військ ДПУ у її реалізації[40]. Також здійснювалися маневри, тренування і навчання діям військ ДПУ з ліквідації повстань та вуличних боїв із повстанцями[41].

Примусова колективізація та розкуркулення увірвали терпець населенню. Катастрофічною для комуністів стала ситуація з 20-х чисел лютого 1930 р., коли цілі райони були охоплені повстаннями, а в багатьох населених пунктах на певний період повністю ліквідовано більшовицьку владу. Почався масовий вихід з колгоспів та розбирання реманенту, худоби, посівного матеріалу тощо. Ситуацію вдалося виправити завдяки втручанню місцевих комуністів, комсомольців та ДПУ. Особливий резонанс викликали події у Шепетівському прикордонному окрузі, де селянські заворушення охопили 13 районів. Для ліквідації виступів у Шепетівку були направлені 20 харківських комуністів і 75 курсантів однієї із шкіл міліції. А 27 лютого в Шепетівку прибув сам голова ДПУ УСРР В. Балицький, за наказом якого в Шепетівку і Козятин були стягнуті війська ДПУ. Процес придушення виступів подекуди переходив у справжні бої. В результаті було вбито 15 представників влади, поранено 32 особи і побито 280, а зі сторони протестуючих втрати вбитими і пораненими склали 49 осіб, 104 були побиті і більше 2-х тисяч заарештовані[42].

Масовими виступами та повстаннями було охоплено також цілі райони Вінницького, Тульчинського та Могилів-Подільського округів. Наприклад, станом на 18 березня в Тульчинському окрузі 148 сіл було охоплено повстаннями, які з економічного русла перейшли у політичне – лунали гасла про повалення радянської влади та відновлення УНР і, навіть, царату[43]. Найактивніші виступи селян придушувалися озброєними загонами ДПУ[44].

Після цих подій аналіз ситуації та інформування набрали особливого політичного значення. Тому в доповідних записках характеризувався поточний стан певної території, порівняльний стан з періодом активних виступів, а також динамічні показники колективізації. Показовою в даному контексті є доповідна записка на-

чальника Вінницького окружного відділу ДПУ від 06 червня 1930 р. № 155 на адресу Вінницького окружного комітету КП(б)У «Про стан колективізації по Вінницькому окрузі на 1 червня 1930 року»[45]. Цей період характеризують як період відносної стабілізації. Проте відзначається, що цілий ряд факторів створюють загрозу росту колгоспного сектора, серед яких – викривлення лінії партії, перегини, командування, слабкість керівних кадрів у колгоспах, безгосподарність, відсутність масової роботи серед бідняцько-середняцьких елементів, слабкі можливості через недостатню матеріальну технічну базу, випадки відсторонення середняків від управління колгоспами, слабка організація праці[46].

Наслідки подій лютого-березня 1930 р. були надзвичайно серйозними для курсу колективізації. У звітних матеріалах зазначалося, що станом на 10 серпня 1930 р. по Вінницькому окрузі вихід селян із колгоспів продовжує переважати над вступом до них. А у с. Пеньківці Томашпільського р-ну продовжувалася справжня боротьба проти більшовицьких кампаній – позики, хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі тощо.

Ще активніші події розвивалися у с. Вінож Лучинецького району, де 24 серпня 1930 р. відбувся організований протест проти землевпорядкування. У результаті селянського гніву було побито голову колгоспу і тракториста. Повторно сутички відбулися 2 вересня, коли організоване жіноцтво з палицями прогнало з поля представників землемірної комісії та тракториста. Влада це кваліфікувала як «похід проти колгоспного руху»[47]. На кінець 1930 р. село продовжувало чинити опір владі та залишалося неспокійним.

Таким чином, взаємовідносини між органами ДПУ та партійно-радянськими структурами мали сталий та інтенсивних характер. З початком відновлення хлібозаготівельних кампаній на партійні та силові органи покладалася відповідальність за успішне виконання усіх вказівок центру. Співпраця полягала в інформуванні та консультуванні партійних осередків про реалізацію заходів влади і безпосередній спільній участі у проведенні господарсько-політичних кампаній. Фіксовані реакції населення на заходи влади – обурення, заклики, погрози, вбивства тощо – вимагали узгоджених дій чекіст-

ських і партійних органів. Там, де не допомагала пропагандистська та «масова політична» робота партійно-радянських осередків, там «ефективно» улагоджували ситуацію органи ДПУ.

Другі «ваенна-камуністычны штурм» на Падоллі: узаемаадносіны органаў ДПУ УССР і партыйна-савецкіх структур (канец 1920–1930 гг.)

У артыкуле разгледжаны розныя аспекты ўзаемаадносін органаў ДПУ з партыйна-савецкімі структурамі Падолля на пачатковым этапе другога «ваенна-камуністычнага штурму». Аўтар высветліў, што ўзаемаадносіны паміж партыйнымі органамі і ДПУ рэалізоўваліся ў двух ключавых кірунках: першае – гэта іх узаемнае інфармаванне, другі – сумесныя практычныя дзеянні, накіраваныя на выкананне пастаўленых задач.

Устаноўлена, што з пачаткам аднаўлення хлебанарыхтовак на партыйныя і сілавыя органы ўскладалася адказнасць за паспяховае выкананне ўсіх указанняў цэнтра. Аўтар прааналізаваў працэсы раскулачвання, калектывізацыі, хлеба- і мясанарыхтовак, атрымання пазык і паказаў, што яны адбываліся пад агульным кантролем партыі і органаў ДПУ на месцах.

Second «military-communist attack» on Podillia: relations between the organs of the GPU Ukrainian SSR and the Soviet party structures (the end of 1920–1930s)

The article discusses various aspects of the relationship of the organs of the GPU (State Political Directorate) authorities with the Soviet party structures of Podillia on the initial stage of the second «military-communist attack». The author has clarified that the relationship between the party organs and the SPD was implemented in two key directions: the first is their mutual informing, the second – joint practical actions aimed at fulfilling the tasks.

It has been established that with the commencement of the restoration of grain supplies it was the responsibility of the party and power bodies to carry out successfully all the instructions of the center. The author has analyzed the processes of dispossession, collectivization, grain procurement, meat procurement, obtaining a loan, and proved that they had taken place under the joint control of the party and the bodies of the local SPD.

Заўвагі

[1] Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3-х кн. Кн. 3. Київ, 2013.

[2] Подкур Р. Ю., Рубльов О. С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) // Політичні репресії в Україні. (1917-1980-ті рр.) Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Л. Шевченко. Київ-Житомир, 2007. С. 4–35; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; [відповід. ред. В. А. Смолій]. Київ, 2002; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. Ч. 1. Київ, 2010; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ, 1991; Даниленко В. М., Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). Київ, 1991; Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ. Інститут історії України НАН України, 2008. № 35. С. 116–137; Його ж. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ. Інститут історії України НАН України, 2008. № 34. С. 177–197.

[3] Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.). Кам’янець-Подільський, 2015

[4] Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ, 1991; Його ж. Україна між двома світовими війнами (1921–1939 рр.). Київ, 1999; Його ж. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ, 2008.

[5] Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ, 2008; Командири великого голоду: Поїздки В. Мо-

лотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За редакцією Васильєва В., Шаповала Ю. Київ, 2001; Подкур Р. Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки (На матеріалах Поділля) // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2005. С. 254–263; Його ж. Органи державної безпеки у становленні однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. (на прикладі Подільського та Полтавського губвідділів ВЧК-ГПУ) // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в XX ст. у контексті національної пам'яті. Матеріали обл. наук.-практ. конф. Вінниця, 2006. С. 29–48.; Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця, 2008.

6 Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940: Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; Упорядн.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. НАН України. Інститут історії України; Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Державний архів Вінницької області, відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. Київ, 2013; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця, 1997; Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ, 2005. № 31. С. 140–150; Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1. С. 60–65; Його ж. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ, 2005. № 31. С. 21–33.

7 Подкур Р. Ю. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1998. № 1. С. 342–356; Подкур. Р. Ю. «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє…» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1997. № 1–2. С. 90–109; Його ж. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2009. № 2. С. 136–167; Його ж. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ, 2005. № 31. С. 90–102.

8 Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над ком-

партійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2003. № 1. С. 50–59.

[9] Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010. С. 183.

[10] Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО). Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 387. Арк. 53-54.

[11] Там само. Ф. П. 33. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 2.

[12] Там само. Арк. 5.

[13] Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 13, 69-70.

[14] Там само. Спр. 479. Арк. 158.

[15] Там само. Ф. П. 33. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 28.

[16] Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 13-14.

[17] Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця, 2008. С. 196–197.

[18] Васильєв В. Ю. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). Київ, 2014. С. 177.

[19] ДАВіО. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 369. Арк. 47.

[20] Там само. Арк. 99.

[21] Там само. Арк. 101.

[22] Там само. Арк. 124-126.

[23] Там само. Ф. П. 31. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 143-143 зв.

[24] Там само. Арк. 86-87.

[25] Там само. Ф. П. 31. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 14.

[26] Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 373. Арк. 222.-223; Ф. П. 33. Оп. 1. Спр. 706. Арк. 66.

[27] Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 373. Арк. 99.

[28] Там само. Арк. 63, 105.

[29] Там само. Ф. П. 31. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 48-49 зв.

[30] Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 480. Арк. 146-147; Ф. П. 31. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 7.

[31] Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 114-117.

[32] Там само. Спр. 480. Арк. 227.

[33] Там само. Спр. 371. Арк. 18.

[34] Там само. Спр. 480. Арк. 147.

[35] Там само. Ф. П. 33. Оп. 1. Спр. 913. Арк. 38.

[36] Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 480. Арк. 187-188.

[37] Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця, 1997. С. 78.

[38] Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір... С. 79.
[39] ДАВіО. Ф. П. 31. Оп. 1. Спр. 559. Арк. 55.
[40] Там само. Арк. 21 зв.
[41] Там само. Ф. П. 31. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 39.
[42] Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір… С. 83.
[43] ДАВіО. Ф. П. 33. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 60.
[44] Там само. Спр. 1013. Арк. 166.
[45] Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 570. Арк. 79.
[46] Там само. Арк. 80.
[47] Там само. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 183.

Національні меншини Житомирщини у період Великого терору

Людмила Гуцало,
канд. істор. наук (Житомир)

Для реалістичного розуміння історичного досвіду та упередження повторень таких трагедій, як Великий терор 1937–1938 рр., у сучасному і майбутньому потрібно викривати злочинні дії радянського тоталітарного режиму й одночасно відновлювати історичну справедливість по відношенню до його безневинних жертв. Метою нашої історичної студії буде спроба проаналізувати масові каральні акції проти національних меншин, здійснювані на Житомирщині в рамках репресій 1937–1938 рр. Вивченню даної проблематики присвячено наукові дослідження Т. Рафальської, М. Лутай, Ю. Шевчука, О. Калакури.

Історично склалося так, що на Житомирщині поселялися та проживали люди різних національностей. Національні меншини регіону становили понад 30 % населення, тоді як по Україні в цілому – 18 %[1]. Цей аспект зумовив те, що ще до початку Великого терору Житомирщина зазнала репресій за етнічною ознакою: масове переселенні поляків і німців із прикордонних районів у віддалені регіони СРСР, «чистки» за національною ознакою, особливо поляків. Фактично ще до початку масових репресивних операцій було створено основи для розгортання масового терору. Політичні репресії представників національних меншин Житомирщини, як і українців, в період Великого терору відбувалися у рамках загальносоюзних та республіканських репресивних операцій.

У досліджуваний період регіон був прикордонною територією, де проживали представники багатьох національних меншин, розташовувалась значна кількість військових частин, які відносилися до Київського військового округу. У регіоні було споруджено Ко-

ростенський та Новоград-Волинський укріпрайони зі своїми військовими частинами та підрозділами. У доповідній записці Новоград-Волинського парткому (вересень 1937 р.) зазначалося: «Тут, в окрузі, де шпигуни і диверсанти вирують, – та інакше й бути не може: округ прикордонний із великим гарнізоном і військовим будівництвом, що приваблює ворога на нашу територію. Починаючи з 1930 р. майже нічого серйозного шпигунського не викрито. Тільки зараз, буквально протягом 3–4-х тижнів нам вдалося викрити понад сотню найбільш значущих диверсантів і шпигунів»[2].

Радянська влада з підозрою ставилася до представників національних меншин, які мешкали на території краю. У доповідних записках Житомирського УНКВС зазначалося про «засміченість» області диверсантами, шпигунами іноземних розвідок». Звичайно, ми не можемо спростовувати факти їх діяльності, але дуже часто це було проявом ворого-шпигунської істерії радянської влади. З утворенням у вересні 1937 р. Житомирської області, контроль за здійсненням державного терору стає жорстокішим і набуває регіональної специфіки. До речі, однією з причин її утворення був жорстокий контроль за здійсненням державного терору в регіоні.

Місцеві органи НКВС були головними виконавцями сталінських репресій. Передусім очільники обласного Управління НКВС, які були «диригентами» цих процесів на місцях. Начальниками УНКВС Житомирської області у досліджуваний період були: капітан державної безпеки Л. Якушев (Бабкін) (з 1 жовтня 1937 р. по 26 лютого 1938 р.)[3], капітан державної безпеки Г. В'яткін (з 26 лютого по 16 листопада 1938 р.). Після арешту Г. В'яткіна (16 листопада 1938 р.) обов'язки Особливого відділу НКВС Житомирської армійської групи було покладено на старшого лейтенанта державної безпеки І. Драгана[4].

Найбільш трагічні події в Україні, і на Житомирщині зокрема, розгорнулися у зв'язку з появою оперативного наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. Він передбачав ***з*** метою розкриття агентури німецької розвідки і кінцевого розгрому диверсійних груп на промислових підприємствах із 29 липня 1937 р. у п'ятиденний строк провести арешти всіх німців, які працювали на військових заводах,

в цехах оборонного значення, залізничних вузлах, електростанціях та інших важливих ділянках[5]. Тому на Житомирщині було сфабриковано справу Волинського фашистського центру, якому приписувалася організація усієї контрреволюційної діяльності німецького населення регіону та підготовка масового збройного повстання, яке сприяло б німецьким військам захопити територію України і встановити на окупованій території фашистську диктатуру. Окрім того, на період воєнних дій між СРСР і Німеччиною «планувалося» зараження бактеріологічними культурами водних мереж, колодязів, а також харчових продуктів, виділених для бійців Червоної Армії.

За версією слідства Волинський фашистський центр через пастора Густава Уллє контактував із німецьким консулом у Києві й отримав від останнього завдання створити штурмові загони у Андрушівському, Баранівському, Ємільчинському, Житомирському, Малинському, Володар-Волинському, Червоноармійському, Новоград-Волинському та інших районах Житомирської області[6].

Упродовж жовтня 1937 – січня 1938 рр. було засуджено 1 647 чол., з яких 1 467 – до вищої міри покарання. 1 377 чол. – розстріляно в м. Житомирі, 90 – у м. Бердичеві[7] За рішенням трійки при Житомирському УНКВС від 20 вересня 1938 р. у справі Волинського фашистського центру було розстріляно 350 обвинувачених, протягом всього вересня 1938 р. – розстріляно 989 чол. (переважно німці)[8].

У період Великого терору продовжувалася практика поодиноких арештів німців Житомирщини, але з більшим терміном ув’язнення. Репресивно-каральна машина фабрикуючи нові справи, витоки яких сягали 1930-х рр., підбиралась до тих, кого з тих чи інших причин раніше не змогла добратись.

Часто-густо це були німецькі освітяни, яких звинувачували в дискредитації політики радянської влади, антирадянській пропаганді, популяризації допомоги від благодійних організацій Німеччини. Так, інструктора Ємільчинського райвно та райвиконкому П. Беккера звинувачували у причетності до контрреволюційного організованого угрупування, в’язках із «шпигуном» С. Маквартом (директор німецької школи в колонії Покощеве Ємільчинського району, засуджений у серпні 1936 р. за «агітацію та пропаганду фа-

шистських ідей»), з яким обвинувачуваний слухав радіопередачі з Німеччини. Директора німецької школи в колонії Дубрівка Ярунського району Е. Вайзенборна у 1937 р. було засуджено на 5 років виправно-трудових таборів (далі – ВТТ), із позбавленням громадянських прав на 3 роки за отримування «гітлерівської допомоги»[9].

При дослідженні механізму репресій проти польського населення України, й Житомирщини зокрема, принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. Єжовим. І наказ, і долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України[10]. Згідно наказом на свій території радянської держави почалася робота по виявленню і ліквідації місцевих організацій Польської організації військової (далі – ПОВ). Зазначимо, що на польську операцію відводилося лише три місяці і 20 листопада 1937 р. вона мала закінчитися, але припинено її було лише через рік, тобто в листопаді 1938 р.

У звинувачувальному вироці щодо Волинського центру ПОВ, затвердженому 29 жовтня 1938 р. начальником УДБ НКВС по Житомирській області Г. Вяткіним, говорилося, що центр було створено для підготовки повстання в момент нападу Німеччини на СРСР[11].

У серпні-вересні 1937 р. було викрито польську контрреволюційну організацію у Бердичеві, резидентуру і контрреволюційне угрупування – у Городницькому районі, осередки ПОВ – на території колишнього Мархлевського польського національного району. Згідно з постановою наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР у порядку наказу № 00485 30 грудня 1937 р. було розстріляно 12 робітників Мархлевського фарфорового заводу віком від 23 до 62 років. Один із розстріляних був українцем[12].

Варто відмітити, що у судово-кримінальних справах поляків 1937–1938 рр. досить часто фігурують звинувачення у ворожій діяльності в минулі роки, особливо участь у «контрреволюційних організаціях».

Пошуки «ворогів» по «польській лінії» набирали обертів і в 1938 р. попри те, що мали завершитися в листопаді 1937 р., як зазначалося вище. Правда, М. Єжов розпорядився продовжити польську операцію до серпня 1938 р.

Лише 7 січня 1938 р. відповідно до наказу № 00485 до Житомирського обласного Управління НКВС надійшло чотири протоколи (№№ 727, 728, 729, 730). За рішеннями двійки було засуджено 649 чол., з них до вищої міри покарання – 645 чол. і лише 4 чол. – до ВТТ. А 21 січня 1938 р. надійшло навіть п'ять протоколів (№№ 824, 825, 828, 830, 831). За рішеннями двійки було засуджено 1065 чол., з них до вищої міри покарання – 884 чол., решта – 181 чол. – до ВТТ. Згідно з цими протоколами у м. Житомирі було розстріляно 884 поляки[13].

Уже в березні-квітні були заарештовані члени Волинського центру ПОВ. Їм приписували керівництво контрреволюційною роботою поляків на Житомирщині. У кримінальній справі так званого центу ПОВ проходило 100 чоловік, з них 88 поляків, 8 українців, грузин, латиш, єврей, росіянин. Усі обвинувачених було розстріляно 28 вересня 1938 р[14].

4 жовтня цього ж року розстріляно 408 жителів області (355 поляків, 46 українців, 3 чехи, 2 росіяни, єврей, німець)[15]. Як видно, у причетності до ПОВ були звинувачені не лише представники польської, а й інших національностей. Та й поляки проходили по сфабрикованих справах щодо інших національних організацій. За підрахунками авторів науково-документального видання «Великий терор: Польська операція 1937–1938», у Житомирській області за «польською лінією» було засуджено за протоколами двійки у 1937–1938 рр. 8027 осіб, з них розстріляно 7140 осіб, особливої трійки – 2830 осіб, з них розстріляно 2785 осіб[16].

Маховик репресій торкнувсь релігійних діячів та віруючих Житомирщини. 3 листопада 1938 р. було розстріляно 10 осіб духовного звання, необґрунтовано звинувачених у шпигунстві на користь Польщі.

У доповідних записках начальнику НКВС УРСР співробітники Житомирського обласного Управління наголошували, що вся тери-

торія краю засмічена диверсійно-шпигунськими та повстанськими кадрами. Але найбільша загроза від польської розвідки у прикордонних районах. Звітуючись, обласні чекісти констатують про ліквідацію 37 диверсійних резидентур (325 чол.), 14 комендатур ПОВ (204 чол.), шпигунів (356 чол.), 31 польської контрреволюційної групи (153 чол.), польських націоналістичних контрреволюціонерів одиначок (1050 чол.)[17]

Відповідно до телеграми НКВС УСРС № 83921 від 29 грудня 1937 р. було розгорнуто операцію проти єврейських активістів[18]. Це був початок нової хвилі репресій проти єврейського населення, пов'язаної з «викриттям» сіоністського підпілля.

У добу Великого терору були «викриті» буржуазно-націоналістичні сіоністські організації у Бердичеві, Коростені, Новоград-Волинському, Олевську, Овручі. «Учасників» організацій звинувачували у шпигунстві, диверсійній роботі на англійську, польську, німецькі розвідки. У звіті начальника Житомирського УНКВС заступнику наркома внутрішніх справ України від 3 серпня 1938 р. зазначалося, що в Новоград-Волинському сіоністською організацією керував резидент польської розвідки, в Коростені – англійської і таке інше.

У Житомирі у належності до сіоністської організації «Цейрей Ціон» було звинувачено вчителя 4-ї єврейської школи Я. Шполянського, викладача Житомирського шляхового технікуму І. Марлінського, викладача Житомирського механічного технікуму Д. Марлінського, викладача єврейського педтехнікумус. Тартковського, інваліда праці Ш. Бердштейна. Обвинуваченим інкримінували створення нелегальних гуртків та груп для підготовки націоналістичних кадрів вороже налаштованих проти радянської влади, проведення агітації щодо зриву переселення євреїв у Біробіджан та Херсон. Попри прохання дружин переглянути справи обвинувачених, за рішенням трійки у травні 1938 р. їх засудили до розстрілу[19]. У 1938 р. було репресовано 178 учасників Житомирської підпільної сіоністської організації «Цейрей Ціон».

У листопаді 1937 – травні 1938 р. Бердичівським міський відділ НКВС «викрив і ліквідував» антирадянську підпільну сіоніст-

сько-клерикальну єврейську організацію у складі 8 чол., з яких 4 – служителі культу. Обвинувачуваним закидали налаштовування єврейського населення проти радянської влади, пропагування еміграційних настроїв, виховання у націоналістичному дусі молодого покоління. Рішенням трійки від 10 травня 1938 р. усіх членів організації було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу[20].

Представники єврейської національності проходили у справах есерів та троцькістів: директор Житомирського педагогічного інституту К. Табакмакер, слідчий окружного суду Крацман, викладач єврейського педтехнікуму і редактор газети «Радянська Волинь» Г. Айзман, завідуючий Житомирським історичним архівом В. Юр'їв-Бик секретарі окружкомів і міськкомів партії О. Абаш-Буніс, П. Єгоров, О. Тільман і багато інших[21].

У добу Великого терору було продовжено репресивні акції проти чехів Житомирщини. Чекісти зосереджуються на «викритті» штучно створеної ними ж (3-м відділом УДБ НКВС по Житомирській області) військово-повстанської шпигунської організації «Ческе дружество», хоча створення приписали командиру 44-ї стрілецької дивізії Я. Штромбаху та лектору Волинського інституту народної освіти в Житомирі А. Водседалеку (ще у1928–1929 рр.)[22] .

«Ческому дружеству» приписувалася організація на території області чеських повстанських дружин, підготовка до збройного повстання у разі війни з Німеччиною, проведення розвідувальної діяльності на користь чеської розвідки. Через Й. Яндуру організація «підтримувала» зв'язок із секретарем чеського консульства у Києві Хаусом і від нього «отримувала» вказівки для розгортання контрреволюційної діяльності. У звітах зазначалося про «ліквідацію» чотирьох повстанських дружин і 12 «отбочек»[23]. У сфабрикованій кримінальній справі проходили мешканці м. Житомира, Житомирського, Андрушівського, Коростишівського, Малинського, Червоноармійського районів[24].

Селянину О. Гжеблику приписувалося розповсюдження провокаційних пліток про війну та недоброякісний обробіток колгоспної землі. В. Пертлу – шкідництво: під час посівної компанії 1938 р. вивів з ладу дві сіялки і кращого коня, заклики селян не виходити

на роботу у колгосп. На випадок початку війни, він мав ще й підпалити збірний призовний пункт. Бригадиру колгоспу М. Гепфелю – активна контрреволюційна робота, шкідництво, порушення трудової дисципліни серед колгоспного люду і в тому, що на момент мобілізації планував віддати колгоспних коней для потреб військово-повстанської шпигунської організації. Водія облздороввідділу О. Горака звинувачували у плануванні здійснення диверсії – підпалі першої та другої лікарень м. Житомира. Подібні «звинувачення» були пред'явлені усім, хто проходив у цій справі.

Восени 1938 р. у справі чеської військово-повстанської шпигунської організації «Чеське дружество» було страчено 80 осіб, з них чехів – 77, німців – 2 та один поляк. Більшість із них (51) – це жителі села Крошня Чеська: С. Томан, Й. Яндура, В. Голан, В. Фортелко та інші[25]. Серед чеської інтелігенції жертвами масових репресій 1937–1938 рр. були: завуч школи в с. Карпівці Чуднівського району О. Стреда, головний інженер Городницького фарфорового заводу О. Браун, інженер шляхово-експлуатаційного управління В. Зах (своєї провини не визнав) та інші[26].

Варто зазначити, що майже завжди арештовані визнавали себе винними в пред'явлених звинуваченнях, оскільки по відношенню до них застосовувався моральний тиск і фізичні методи впливу. Та й арешти проводилися у багатьох випадках без наявності на громадян даних про причетність до націоналістичних, контрреволюційних організацій.

У липні 1938 р. на одній із нарад начальник Управління НКВС по Житомирській області Г. В'яткін дозволив співробітникам дописати «негіднику» в протокол 40 % того, що він не говорить, «якщо це петлюрівець, політ бандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять»[27].

Серед архівних матеріалів є багато свідчень співробітників Житомирського обласного УНКВС, що вони згідно вказівок керівництва здійснювали арешти без наявності компрометуючих матеріалів, проводили групові допити по 10–15 осіб, з побиттям одного з обвинувачених аби психологічно, морально тиснути на інших арештантів.

Колишній співробітник Лугинського районного відділення НКВС свідчив, що арешти проводилися «за списком і національною ознакою, тобто поляків заарештовували як польських шпигунів і учасників ПОВ; німців – як німецьких шпигунів, а росіян і українців заарештовували у тому випадку, якщо хтось із заарештованих давав на них свідчення про їхню участь у будь-якій контрреволюційній організації»[28].

Начальник обласного Управління НКВС Г. В'яткін особисто проводив допити заарештованих, застосовуючи до них фізичні методи впливу. А під час слідства вже колишній начальник УНКВС по Житомирській області зізнався: «…Самое тягчайшее из моих преступлений то, что сомневаясь в правильности обвинения арестованых обласным управленим лиц, как участников польской организации войсковой, немецкой фашистской организации и чешской фашистской организации я расстрелял их по приговору тройки около 4 000 человек, будучи не уверен в виновности значительной части этих людей»[29].

Були випадки коли співробітники органів держбезпеки високого рангу виконували смертні вироки, ймовірно, з власної ініціативи. Так, начальник Житомирського окружного відділу НКВС Київської області Ю. Шатов (Лівшен) (з 1935 по 1937 рр. – начальник Житомирського окружного відділу НКВС, з 1938 р. – начальник Красноярського табору) навесні – восени 1937 р. самотужки виконував смертні вироки, розстрілюючи за ніч до 30 осіб[30].

Про те, що відбувалося в обласному Управлінні НКВС у 1937 р. свідчив колишній міліціонер Б. Давидович, який стояв на варті біля воріт протягом двох місяців: «Я бачив як оперативники вивозили в машині з двору НКВС трупи розстріляних. Вода, що текла з двору була червоною від крові. Вироки виконували і у дворі, і в гаражі УНКВС». Про це свідчив і співробітник обласного УНКВС М. Лазаркін: «…Були випадки, коли кров проходила на вулицю. Також кров капала з машин, які перевозили трупи, на вулицю аж до місця поховання. Пізніше ми посипали двір тирсою, а машини спочатку обкладали різним мотлохом із розстріляних. Також у дворі було зроблено яму, куди стікала кров»[31]. Тіла розстріляних у 1937-

1938 рр. у Житомирі таємно ховали у північно-східній околиці Староєврейського кладовища (провулок Путятінський)[32].

У деяких катів були виражені проблеми зі психікою. У свідченнях засудженого начальника внутрішньої тюрми УНКВС по Житомирській області Ф. Ігнатенка, який розстріляв тисячі людей повідомлялося, що під час масової операції він весь час виконував вироки: «При массовых операциях я около полутора лет спал здесь не раздеваясь. Проспишь пару часов и опять сразу за работу берешься». Це відобразилося на його здоров'ї. Заарештованому ввижалося, що його переслідують розстріляні, намагався двічі застрелитися[33].

У добу Великого терору «працю» штатних катів влада почала заохочувати урядовими орденами. Начальника УНКВС по Житомирській області Л. Якушева (Бабкіна) було нагороджено орденом Червоної Зірки, Г. В'яткіна – орденом Знак Пошани та знаком Почесного чекіста, ймовірно за «гарну роботу»[34].

Підводячи підсумок зазначимо, в період Великого терору трагічну долю українського народу розділили представники національних меншин як Житомирщини, так і в цілому республіки.

У доповідній записці начальника УНКВС по Житомирській області Г. В'яткіна заступнику Наркома внутрішніх справ УРСР Д. Гречухіну від 3 серпня 1938 р. повідомлялося, що в області з березня 1937 р. по серпень 1938 р. викрито 206 польських диверсійно-повстанських загонів («боювок»), 18 штурмових загонів, 4 чеські повстанські дружини, 26 українських повстанських комітетів, які керували 77 повстанськими загонами. За участь у вигаданих національних контрреволюційних, повстанських, шпигунських організаціях було «викрито» понад 6 тис. чол.: українських націоналістичних – 2 888, ПОВ – 2 126, німецьких – 1 068, чеських – 89[35]. У сфабрикованих документах зазначалося, що ці організації прагнули повалити радянську владу, послабити міць збройних сил, створити плацдарм для нападу капіталістичних країн на СРСР і таке інше.

Пік репресій на Житомирщині, як і по всій країні, припадає на другу половину 1937-го та 1938 р. У цей період доля заарештованих вирішувалася позасудовими органами: особливими нарадами, так

званими двійками (нарком внутрішніх справ та прокурор СРСР) та трійкою при обласному управлінні НКВС (начальник управління, секретар обкому КП(б)У та прокурор області). Заарештованих розподіляли на дві категорії: І – вища міра покарання (розстріл), ІІ – ув'язнення у виправно-трудових таборах на 5-10 років. Слідство у таких справах проходило в спрощеному порядку, прискорено[36].

Вироки у справах заарештованих за «національними лініями» виносилися двійкою НКВС СРСР. Так, по польській лінії на Житомирщині було засуджено 7 993, по німецькій – 1 647, відсоток засуджених до розстрілу та ув'язнення у ВТТ по обох лініях однаковий – відповідно 89 % і 11 %. Всього у період з 18 жовтня 1937 р. по 16 березня 1938 р. було репресовано 9 640 жителів Житомирської області, з них до розстрільного вироку 8 580 осіб[37].

Відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) № 1164/22 від 15 вересня 1938 р. і наказу НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 р. рішення нерозглянутих слідчих справ по контрреволюційних національних контингентах було передано на розгляд особливих трійок на місцях. З 20 вересня по 3 листопада 1938 р. вони засудили 4203 чол., з них до вищої міри покарання 4 165 чол., до ув'язнення у ВТТ – 38.

За приблизними даними, в роки Великого терору в області було репресовано понад 25,5 тис. чол., з них понад 18,8 тис. – розстріляно[38].

Нацыянальныя меншасці Житомирщины падчас Вялікага тэрору

Масавыя палітычныя рэпрэсіі мелі рэгіянальныя асаблівасці і формы правядзення. Варта адзначыць, што навукоўцы аднадушныя ў вызначэнні фактараў, якія ўплывалі на правядзенне дзяржаўнага тэрору на Житомирщине. У азначаны перыяд рэгіён быў памежнай тэрыторыяй, дзе жылі прадстаўнікі многіх нацыянальных меншасцяў, была размешчана значная колькасць вайсковых частак Каросценьскага і Наваград-Валынскага ўмацаваных раёнаў.

Савецкая ўлада з падазрэннем ставілася да прадстаўнікоў нацыянальных меншасцяў, якія пражывалі на тэрыторыі краю. У дакладных запісках Жытомірскага УНКУС адзначалася «засмечанасць» вобласці дыверсантамі, шпіёнамі замежных выведак. Вельмі часта гэта было праявай ворага-шпіёнскай істэрыі савецкай улады. Пасля стварэння ў верасні 1937 г. Жытомірскай вобл. кантроль за ажыццяўленнем дзяржаўнага тэрору стаў больш жорсткім і больш спецыфічным. Так, паводле сфабрыкаваных абвінавачванняў толькі ў рамках «нямецкай аперацыі» НКУС на працягу кастрычніка 1937 – студзеня 1938 гг. на Житомирщине былі асуджаны 1647 чал., з якіх 1467 – да смяротнага пакарання. Па «польскай лініі» па пратаколах «двойкі» былі асуджаны 8027 чал., з якіх расстраляна 7140 чал. Адпаведна «асобнай тройкай» былі асуджаны 2830 чал., з якіх расстраляна 2785 чал.

У 1938 г. па справе «Чэшскай ваенна-паўстанцкай шпіёнскай арганізацыі» былі пакараныя 80 чал. У гэты час былі асуджаны 178 удзельнікаў «Жытомірскай падпольнай сіяніскай арганізацыі». Значная колькасць габрэйскага насельніцтва праходзіла па справах эсэраў і трацкістаў (у чэрвені 1938 г . пакаралі смерцю 50 чал.).

National minorities of Zhytomyr region during the Great Terror

Mass political repressions had regional specificities and techniques. It should be noted that the scientists are unanimous in determining the factors which influenced State terror in Zhytomyr region. In the period under investigation the region was a border area where representatives of many national minorities lived, there was located a significant number of military units of Korostensky and Novograd-Volyn regions.

The Soviet government was suspicious of national representatives minorities who lived in the territory of the region. The information about «pollution» of the area by saboteurs and spies of foreign intelligence was stated in the reports of the Zhytomyr NKVD. Of course, we can not refute the facts of their activities but very often it was a manifestation of the anti-spy hysteria of Soviet regime. Within the formation in September

1937 of Zhytomyr region, control over the implementation of State terror became brutal and acquired regional specificity. Thus, according to fabricated allegations, only in the framework of the «German operation» during October 1937 – January 1938, 1647 people were convicted in Zhytomyr region (1467 – to death penalty). 8027 people were sentenced behind the «Polish line» according to the protocols of «Two» in 1937–1938, 7140 of them were shot, «Special three» – 2830 people, of which 2785 persons were shot. In 1938, in the case of the «Czech Military Inspection Spy Organization», 80 people were executed, 178 were members of so-called «Zhytomyr Underground Zionist Organization». A significant number of the Jewish population was connected to the cases of the Socialist Revolutionaries, the Trotskyites (in June 1938, 50 people were executed).

Political repressions of representatives of national minorities of the region, as well as Ukrainians, during the Great Terror took place within the framework of all-union and republican repression operations.

Заўвагі

1 Всесоюзний перепис людності 1926 р. Москва, 1929. Т. 12. С. 214.
2 Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. р.87. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 6.
3 Шевчук Ю. Технологія здійснення репресій проти інтелігенції Житомирщини в 30-х рр. ХХ ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2010. № 36. С. 220.
4 Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 3. Житомир, 2010. С. 18.
5 Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 1. Житомир, 2006. С. 36.
6 Лутай М. До історії німецької і чеської «військово-повстанських організацій» на Житомирщині // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць. 2006. С. 160.
7 Рафальська Т. Національні меншини Житомирщини в ХХ столітті: від «коренізації» до «великого терору» // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України. 2007. Вип. 33. С. 95.
8 Рафальська Т. Репресії проти національних меншин Житомирщини в добу «Великого терору» (1937–1938 рр.) // ХХ століття – етнонаціональний вимір та проблеми голокосту: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, 2010. С. 42.

[9] Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 3… С. 42.

[10] Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел СССР // З архівів ВУЧВК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2 (4/5). С. 15-18; Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой деятельности польской разведки в СССР // З архівів ВУЧВК-ГПУ-НКВД-КГБ…С. 18–44.

[11] Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті Київ, 2007. С. 256.

[12] Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 3…С. 30.

[13] Рафальська Т. Репресії проти національних меншин Житомирщини… С. 43; Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 1…С. 34.

[14] ДАЖО. Ф. Р. 5013. Оп. 2. Спр. 5721-п.

[15] Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 3…С. 31.

[16] Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр. / Упоряд. : С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. Київ, 2011. С. 452.

[17] Рафальська Т. Репресії проти національних меншин Житомирщини… С. 42.

[18] Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 4. Житомир, 2011. С. 33.

[19] Рафальська Т. Репресії проти національних меншин Житомирщини… С. 44.

[20] Рафальська Т. Репресивна політика радянської влади проти духовенства і віруючих на Житомирщині у 20–30-х роках ХХ ст. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 6. Київ, 2010. С. 186-187.

[21] Лутай М. Ректори, викладачі, студенти Житомирського педагогічного інституту жертви сталінського тоталітарного режиму // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць, 2009. № 2. С. 231; Ківа Маркович Табакмахер – директор Житомирського педагогічного інституту – жертва сталінського тоталітарного режиму // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Житомир, 2009. С. 430; Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 1. … С. 40.

[22] Шевчук Ю. Політичні репресії проти чеської інтелігенції на Житомирщині на рубежі 1920–1930-х рр. // Український історичний збірник. 2008. Вип. 11. С. 243.

[23] Лутай М. До історії німецької і чеської …. С. 161.

[24] Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 1… С. 39.

[25] Лутай М. До історії німецької і чеської …. С. 161–162.

[26] Шевчук Ю. Політичні репресії проти чеської інтелігенції Житомирщини в добу «великого терору» // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. 2009. Вип. 11. С. 223–237.

[27] Рафальська Т. Реалізатори сталінської політики «Великого терору» 1937–1938 рр. на Житомирщині // Intermarum: історія, політика, культура: зб. наук. праць / за ред. В. О. Венгерської. Житомир, 2015. Вип. 2. С. 272.
[28] Рафальська Т. «Великий терор» на Житомирщині: специфіка та технологія // Український історичний журнал. 2007. № 3. С. 68.
[29] Лутай М. До історії німецької і чеської …. С. 162.
[30] Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого террору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань // Краєзнавство. 2014. № 1. С. 185, 196. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/kraj_2014_1_183
[31] Рафальська Т. Реалізатори сталінської політики …. С. 268-269.
[32] Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті…С. 193.
[33] Там само. С. 186.
[34] Шевчук Ю. Технологія здійснення репресій … С. 220, 224.
[35] Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 1… С. 10; Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 3 … С. 30.
[36] Шевчук Ю. Технологія здійснення репресій… С. 221.
[37] Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 1… С. 32.
[38] Там само. С. 34-36.

Яўрэйскае насельніцтва Заходняй Беларусі ў ролі ахвяр і катаў (1939–1941)*

Яніна Карпенкіна,
мгр гісторыі (Масква)

У верасні 1939 г. Усходняя Польшча, папярэдне падзеленая на Заходнюю Беларусь і Заходнюю Украіну, апынулася ў складзе Савецкага Саюза. Адначасова з працэсам далучэння, пачалася актыўная саветызацыя** рэгіёну. Галоўным вынікам гэтай палітыкі можна лічыць перавернутую «дагары нагамі» сацыяльную і этнічную іерархію ва Усходняй Польшчы, у выніку чаго пэўныя сацыяльныя класы (дзяржаўныя служачыя, асаднікі, заможныя слаі насельніцтва і інш.) і этнічныя групы (найперш, палякі) былі маргіналізаваны, у той час як іншыя групы (незаможныя беларусы і яўрэі***) трапілі на вяршыню сацыяльнай і этнічнай іерархіі.

Да сённяшняга дня пытанні аб стаўленні яўрэйскай супольнасці Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны да савецкай улады, а так-

* The article was prepared within the framework of the Basic Research Program at the National Research University Higher School of Economics (HSE) and supported within the framework of a subsidy by the Russian Academic Excellence Project '5-100'.

** Палітыка саветызацыі ўключала ў сябе шэраг мерапрыемстваў эканамічнага, сацыяльнага і культурна-адукацыйнага характару, накіраваных на стварэнне дзяржаўных і адміністрацыйных структур, а таксама на канструяванне ладу жыцця мясцовага насельніцтва па савецкім узоры.

*** Варта адзначыць, што ўсходнепольскае яўрэйскае насельніцтва ў значнай ступені апынулася ў амбівалентнай сітуацыі. Так, яўрэйская супольнасць была вымушана пазбавіцца многіх рысаў традыцыйнага ладу жыцця, што грунтаваўся на юдаізме, а таксама на занятках рамяством і гандлем. Разам з тым савецкая ўлада прынесла ім раўнапраўе ў атрыманні адукацыі і дасягненні высокіх пазіцый у грамадстве.

сама ступені іх удзелу ва ўсталяванні і замацавання гэтай улады з'яўляюцца дыскусійнымі. Так, на сённяшні дзень існуе два асноўныя погляды (стэрэатыпы) адносна становішча яўрэяў у 1939–1941 гг.

I. Яўрэі – супрацоўнікі НКУС і здраднікі палякаў-суседзяў.

Гэтая версія канчаткова сфарміравалася ў ходзе вострай дыскусіі пасля выхаду кнігі Яна Томаша Гроса «Суседзі: гісторыя знішчэння габрэйскага мястэчка»[1] (2000 г. – на польскай мове, 2001 г. – у перакладзе на англійскую[2]). Як вядома, у сваім даследаванні Я. Т. Грос выкрыў гісторыю крывавага знішчэння яўрэйскай супольнасці мястэчка Ядвабнэ (на той момант – тэрыторыя Беластоцкай вобласці БССР), здзейсненага ў чэрвені 1941 г. рукамі суседзяў-палякаў. Манаграфія выклікала працяглыя і бурныя дыскусіі[3], якія выйшлі па-за межы Польшчы[4]. Асноўны контраргумент апанентаў Я. Т. Гроса наступны – яўрэйскае насельніцтва само справакавала агрэсію палякаў, бо ў верасні 1939 г. яўрэі найбольш радасна, у параўнанні з іншымі этнічнымі групамі рэгіёну, сустракалі Чырвоную армію, а ў далейшым шчыра і самааддана з ёй супрацоўнічалі, у т. л. удзельнічалі ў савецкіх рэпрэсіях супраць польскага насельніцтва[5]. Такім чынам, яўрэі ў 1939-1941 гг. у дачыненні да сваіх суседзяў-палякаў выступалі не проста ў ролі здраднікаў, але і ў ролі катаў.

II. Яўрэі – ахвяры савецкага рэжыму.

Разам з гэтым сёння існуе іншы падыход, які прадстаўляе яўрэяў выключна ў ролі ахвяр[6]. Паводле яго, 1939–1941 гг. – гэта пачатковы перыяд духоўнага знішчэння польскага яўрэйства, калі пад ціскам савецкіх рэпрэсій яны пазбаўляліся свайго традыцыйнага ладу жыцця і звязаных з ім этнічнай ідэнтычнасці і самабытнасці. За гэтым у чэрвені 1941 г. разам з уварваннем нацыстаў пачаўся наступны этап – фізічнае вынішчэнне польскага яўрэйства. Такім чынам, для мясцовых яўрэяў савецкі перыяд – гэта фактычна пачатак Халакосту, у якім яны не могуць выступаць ані ў якой іншай ролі акрамя ролі архвяр.

Дык кім жа з'яўляліся ўсходнепольскія яўрэі ў 1939–1941 гг. – катамі ці ахвярамі? Паспрабуем адказаць, абапіраючыся на матэрыял па гісторыі яўрэйскага насельніцтва Заходняй Беларусі.

У параўнанні з яўрэямі ўсходняй часткі БССР, польскія яўрэі ў значна меншай ступені зазналі акультурацыю. На працягу 1920–1930-х гг. XX ст. яны здолелі захаваць свае традыцыйныя інстытуты, рэлігію і жылі ў звычайных сацыяльна-эканамічных умовах, займаючыся гандлем і рамяством. Аднак не ў апошнюю чаргу гэтаму паспрыяла тое, што ў польскім грамадстве міжваенных часоў, дзе вялікі ўплыў мела ідэалогія нацыяналізму, яўрэі афіцыйна былі чужакамі. Іх не прымалі на дзяржаўныя пасады, дзейнічаў прынцып *numerus clausus** пры паступленні яўрэйскага юнацтва ў польскія ўніверсітэты, а ў грамадстве панаваў антысемітызм.

Відаць, менавіта з гэтай прычыны сярод яўрэйскага насельніцтва Польшчы былі распаўсюджаны камуністычныя ідэі і сімпатыі да СССР. Так, у міжваенны час шматлікія прадстаўнікі яўрэйскай моладзі ўступалі ў шэрагі КПЗБ** альбо нелегальна ўцякалі ў СССР[7]. Былы жыхар мястэчка Жалудок Беластоцкай вобл. Мірон Мардуховіч, бацькі якога таксама лічылі Савецкі Саюз ідэалам раўнапраўнай дзяржавы, прыгадваў: «У нашай сям'і абмяркоўвалі вялікае шчасце некаторых знаёмых, якім давялося перамахнуць праз мяжу і перабрацца ў Расею (sic!). Праўда, аб іх далейшым лёсе нічога не было вядома, з Расеяй не было сувязі, але ці мела гэта значэнне: галоўнае, што яны ТАМ (sic!) І ад гэтага бязмерна шчаслівыя. [...] Праўда, часам даходзілі чуткі, што там лютуе тэрор, людзей расстрэльваюць без суду і адпраўляюць у Сібір, [...] але ў нашай сям'і і сем'ях сяброў у гэта не верылі і казалі, што гэта выдумкі ворагаў Савецкага Саюза»[8].

Такім чынам, калі савецкая ўлада нарэшце прыйшла, то менавіта мясцовыя яўрэі сустракалі яе найбольш радасна. І прычына тут была не толькі ў тым, што, як пісаў Д. Левін, у параўнанні з нацысцкім антысемітызмам, савецкая ўлада ў склаўшыхся ўмовах была для мясцовых яўрэяў «найменшым злом»[9]. Прычынай радасці значнай

---

* Існаванне ліміту на колькасць студэнтаў яўрэйскага паходжання ва ўніверсітэце. У Расійскай імперыі гэта называлася «працэнтнай нормай».

** КПЗБ – Камуністычная партыя Заходняй Беларусі. Створана ў 1923 г., а ў 1938 г. зліквідавана рашэннем Комінтэрна. У Польшчы дзейнічала падпольна.

часткі мясцовага яўрэйскага насельніцтва таксама было яго прыязнае стаўленне да СССР, тым больш, што савецкая прапаганда* абяцала выкараненне антысемітызму і роўнасць, менавіта тое, чаго польскім яўрэям не хапала ў міжваеннай Польшчы.

З прыходам савецкай улады заходнебеларускія яўрэі сапраўды атрымалі доўгачаканую роўнасць**. Пік гэтай з'явы прыйшоўся на першыя два месяцы пасля ўступлення Чырвонай арміі, і праявіўся ў надзвычай актыўным удзеле мясцовага яўрэйскага насельніцтва ў арганізацыі часовых органаў савецкай улады (Часовых управаў і атрадаў народнай міліцыі), якія замянілі былую польскую адміністрацыю.

На тое, што менавіта мясцовыя яўрэі найбольш актыўна адгукнуліся на заклік савецкіх агітатараў «браць уладу ў свае рукі» ўказваюць шматлікія крыніцы. У прыватнасці, першы сакратар КП(б)Б П. К. Панамарэнка ў сваім дакладзе «Аб Заходняй Беларусі» (верасень 1939 г.) наступным чынам апісаў байца народная міліцыі: «Мы прыехалі ў Навагрудак, бачым, банк ахоўвае хлопец – яўрэй гадоў 19-ці, прыладзіўшы да палкі штык яшчэ з 1914 года пражавелы, і вось пільнуе»[10]. Былы жыхар Навагрудка Дж. Каган гэтаксама зазначаў, што сярод людзей, якія замянілі палякаў у кіраванні горадам, яўрэі значна пераважалі. Паколькі многія беларусы не былі «да гэтага гатовыя», яўрэі апынуліся «на вяршыні»[11]. Падобная этнапалітычная сітуацыя склалася не толькі ў Навагрудку[12].

Цікава, што сярод тых яўрэяў, што пайшлі працаваць у савецкую адміністрацыю былі не толькі камуністы і тыя, хто сімпатызаваў

---

* У якасці прыкладу можна прывесці справаздачу савецкага яўрэя і агітатара з БССР, які ў кастрычніку 1939 г. быў накіраваны ва ўжо далучаную Заходнюю Беларусь для працы сярод яўрэйскага насельніцтва. Ён апісаў, з якім здзіўленнем і павагай на яго глядзелі местачковыя яўрэі, калі даведаліся, што працуе дырэктарам школы. У польскіх рэаліях гэта было немагчыма // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ). Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 13974. Арк. 134. Такі ж эфект на мясцовых яўрэяў аказваў від савецкіх яўрэяў-афіцэраў. Гл.: Kutz M. If, By Miracle. Toronto, 2013.

** Таксама былі забаронены ўсе праявы антысемітызму.

савецкаму строю, але і прадстаўнікі заможных слаёў, таксама бундаўцы і сіяністы. Былы член партыі Паалей-Цыён 19-гадовы Саул Маньскі, папярэдне закапаўшы ў бляшанай пасудзіне свой сіяніцкі сцяг, уступіў у народную міліцыю роднага горада Ліда па запрашэнні сябра[13]. У гэты ж час у м. Жалудок, што за 40 км ад Ліды, ужо згаданы яўрэйскі хлопчык Мірон Мардуховіч назіраў за сваім бацькам, таксама былым сіяністам, а пасля 17 верасня 1939 г. ужо сябрам мясцовай Народнай управы, які патруляваў мястэчка «з вялікім карабінам, праўда, без патронаў»[14].

Такім чынам, увосень 1939 г. яўрэі былі шырока прадстаўлены ў часовай савецкай адміністрацыі і яе сілавых органах. У якасці постфактума, у 1940 г. сакратар Ломжынскага райкама Беластоцкай вобл. характарызаваў сітуацыю восені 1939 г. наступным чынам: «…Напачатку ў нас атрымаўся асабліва выразны ўхіл […] з прыходам савецкай улады яўрэі адразу прыйшлі на дапамогу ў правядзенні мерапрыемстваў партыі і ўрада. Натуральна, за іх ўхапіліся»[15].

Безумоўна, уступленне асобных прадстаўнікоў яўрэйскага насельніцтва ў часовыя дзяржаўныя органы ўлады значна падвышала іх сацыяльны статус і матэрыяльнае становішча. Дадзены працэс ішоў паралельна з падзеннем сацыяльнага статусу палякаў. У гэтых умовах некаторыя яўрэі, афіцыйна атрымаўшы ўладу, не стрымлівалі сябе ў праявах помсты палякам за старыя, нярэдка асабістыя крыўды. Так, вышэйзгаданы Саул Маньскі (г. Ліда) апісваў уласную радасць ад удзелу ў арышце свайго былога школьнага настаўніка, паляка-антысеміта[16]. А былой жыхарцы Гродна польцы Марыі Трахімовіч на доўгія гады ўрэзалася ў памяць наступная сцэна: «Яўрэй Абрашкін ішоў з рускімі (sic!) і паказваў на палякаў, якія ўдзельнічалі ў абароне горада* ад Чырвонай арміі»[17]. Паляк Адам Шыме, тата якога быў асаднікам у Навагрудскім пав., прыгадваў арышт свайго бацькі чырвонаармейцамі, якіх прывеў мясцовы яўрэй[18]. Падобных сведчанняў існуе вялікае мноства[19].

---

* Вядома, што абарона Гродна польскай арміяй і жыхарамі горада была найбольш працяглай і жорсткай у гісторыі польскага паходу Чырвонай арміі ў верасні 1939 г.

Абвастрэнне міжэтнічных стасункаў таксама адлюстравалася ў справаводстве мясцовай адміністрацыі, напр., у стэнаграме нарады сакратароў райкамаў Заходняй Беларусі чытаем (з выступу сакратара Чыжэўскага райкама Беластоцкай вобл.): «Асабліва яўрэйскае насельніцтва распусцілася. Яўрэяў дужа там [у Польшчы] прыгняталі, па некаторых вуліцах нават не дазвалялі хадзіць, антысемітызм такі быў. І пасля вызвалення яўрэі сталі накідвацца на ўсіх палякаў, таму што палякі ў свой час ціснулі іх [яўрэяў] усіх без выключэння»[20].У цэлым сітуацыю, што склалася ўвосень 1939 г. выразна характарызавалі словы, кінутыя яўрэем паляку: «Вы хацелі Польшчу без яўрэяў, а зараз у вас ёсць яўрэі без Польшчы»[21].

Перыяд 1939–1941 гг. быў вельмі дынамічным, і ўжо ўзімку 1940 г. вышэйазначаная сітуацыя моцна змянілася . У студзені 1940 г. пачалася адпраўка ў далучаныя вобласці тысяч «надзейных» савецкіх работнікаў (іх празвалі «ўсходнікамі»), якія б маглі ўзначаліць новастварaныя там дзяржаўныя інстытуцыі і паспрыяць найхутчэйшай саветызацыі рэгіёну[*]. Натуральна, гэтая людзі выціскалі з кіраўнічых пасад тых, хто апынуўся там адразу пасля ўсталявання савецкага рэжыму ў верасні 1939 г. Пачаліся «чысткі» апарату мясцовага кіравання. Выяўляліся шматлікія выпадкі «захопу ўлады варожымі элементамі». Так, супрацоўнік ляснога аддзела Часовай управы г. Пружаны Хайнін спрабаваў вылучыць на кіраўнічыя пасады сваіх сяброў з неадпаведным сацыяльным мінулым – былога гаспадара кравецкай майстэрні Раўніцкага і бундаўца Глейзера[22]. Таксама ў студзені 1940 г. было «нечакана» заўважана, што ў адміністрацыі Баранавіцкага абласнога гандлёвага аддзела працавалі былыя саўладальнікі скураной фірмы, а таксама сіяністы і дачка буйнога фабрыканта[23] і г. д. Такім чынам,

---

* Дадзеная з’ява на прыкладзе Заходняй Украіны выдатна апісана ў артыкуле: Борисенок Е. Ю. Кадровая политика большевиков в западных областях Украины в 1939-1941 гг. // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы. СПб., 2011. С. 177–198. Таксама гл.: Филлипов С. Г. Деятельность органов ВКП(б) в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. [Электронны рэсурс] – 01.06.2017. – Рэжым доступу: http://old.memo.ru/history/POLAcy/Index.html.

хаця напачатку заходнебеларускія яўрэі былі шырока прадстаўлены ў адміністрацыі рэгіёну, у т. л. у яе рэпрэсіўным апараце, то на працягу зімы 1940 г. яны страцілі свае пазіцыі. Новай элітай у далучаным рэгіёне сталі «надзейныя» выхадцы са «старых» савецкіх абласцей.

Савецкія рэпрэсіі пачаліся ў Заходняй Беларусі адразу пасля ўступлення Чырвонай арміі. Яны былі накіраваны на шырокі сацыяльны слой і датычылі памешчыкаў, былой польскай адміністрацыі, асаднікаў; а таксама буйных банкіраў і фабрыкантаў, актыўных сяброў нацыянальных арганізацый і партый, бежанцаў, духавенства*. Сярод апошніх катэгорый даволі шмат было якраз яўрэяў.

Аператыўныя зводкі НКУС БССР першых месяцаў савецкай улады ў далучаным рэгіёне захоўваюць шматлікія матэрыялы пра арышты сяброў «фашысцкіх арганізацый» і «варожых элементаў». І хаця арышту падвяргаліся пераважна актыўныя лідэры, але няспынныя (і, нярэдка, неаднаразовыя**) выклікі ў НКУС на допыты вельмі многіх мясцовых жыхароў напоўнілі грамадства Заходняй Беларусі страхам. Так у сваіх мемуарах М. Куц (г. Нясвіж) апісаў арышт сваёй маці і той жах, які ў сувязі з гэтым ахапіў усю сям'ю. Ён таксама ўспамінаў: «Атрымаў распаўсюд сумны жарт, што той, хто не быў у турме, будзе ў ёй, а той, хто быў, ніколі не забудзе аб гэтым. Шмат яўрэяў у нашым горадзе былі абвешчаны "ворагамі народа", а некаторыя павесіліся, каб пазбегнуць арышту»[24].

---

* Пры гэтым паўсюдна мелі месца выпадкі, калі арыштаваныя адносіліся адразу да некалькіх «варожых» катэгорый: заможны купец Ейна Зільберштэйн, арыштаваны 9 кастрычніка 1939 г. у м. Сокалы (Ломжынскі пав.), з 1935 па 1939 гг. адначасова з'яўляўся старшынёй мясцовай сіяніскай арганізацыі (НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 14616. Арк. 22).

** Жыхар м. Давыд-Гарадок Хаім Фарбэр успамінаў, што ў той час некаторыя з яго былых аднакласнікаў былі арыштаваны як сябры сіяніскіх арганізацыі. Нарэшце, ён сам быў выкліканы ў мясцовы аддзел НКУС на допыт, які пачаўся з роспытаў пра яго знаёмага. Пасля гэтага супрацоўнік НКУС «нечакана пачаў новую сесію пытанняў: вы ведаеце Мендэля Крафчыка, Арку Ліфшыца, Берла Рымара, а Хаіма Баранчыка?» Пасля заканчэння допыту Хаім Фарбэр атрымаў квіток да Пінска і выклік у абласны аддзел НКВД на наступную сесію допыту. (Farber C. Memories of World War II in the Russian Army. New York, 2006. P. 6–7).

Сёння складана назваць дакладную лічбу арыштаваных жыхароў Заходняй Беларусі. Гісторыкі называюць розныя лічбы ад 130 тыс.[25] да 95,5 тыс. чал.[26]. Сярод яўрэйскага насельніцтва за перыяд 1939–1941 гг. было арыштавана не менш за 23 028 чал. (12 695 – у Заходняй Беларусі і 10 333 – у Заходняй Украіне)[27].

Пачынаючы з зімы 1940 г., савецкая ўлада пачала звяртацца да іншага метада вырашэння праблемы «ворагаў» – да дэпартацый. У Заходняй Беларусі прайшлі чатыры хвалі дэпартацый: 1) у лютым 1940 г. (закранула найперш асаднікаў і памешчыкаў); 2) у красавіку 1940 г. (высланы прадстаўнікі польскіх палітычных і эканамічных эліт); 3) у чэрвені 1940 г. (дэпартаваны бежанцы); 4) у чэрвені 1941 г. (высланы асобы, якія падлягалі дэпартацыі, але яе ўдавалася пазбегнуць). З іх найбольш закранула польскае яўрэйства трэцяя дэпартацыя. У чэрвені 1940 г. былі дэпартаваны бежанцы з заходніх польскіх рэгіёнаў, што апынуліся пад нямецкай уладай. Сярод іх абсалютную большасць складалі яўрэі*, якія ратаваліся ад нацысцкага антысемітызму. Усяго ў чэрвені 1940 г. толькі з Заходняй Беларусі ў спецпаселішчы Сібіры і Далёкага Усходу былі дэпартаваны 23 057 бежанцаў[28].

Жыццё дэпартаваных спецпасяленцаў характарызавалася непрыдатнымі ўмовамі пражывання, голадам, холадам, цяжкай фізічнай працай, хваробамі, адсутнасцю належнай медыцынскай дапамогі і г. д. Але, нягледзячы на ўсе жахі жыцця ў спецпаселішчы, менавіта гэтай катэгорыі заходнебеларускіх яўрэяў было наканавана пазбегнуць Халакосту. Часта мемуарысты адкрыта выказваюць шкадаванні аб тым, што іхнія сем'і не былі дэпартаваны ў 1940 г., бо гэта дало б шанс перажыць Другую сусветную вайну. Былы жыхар г. Навагрудка спадар Любаў наступным чынам ахарактарызаваў дэпартацыю бежанцаў у чэрвені 1940 г.: «Тое, што здавалася трагедыяй, праз некаторы час сталася благаслаўленнем»[29]. Паводле Я. Т. Гроса, з агульнай колькасці дэпартаваных з Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны ў 1939–1941 гг. 52 % былі палякамі; 30 % – яўрэямі; 18 % – украінцамі, беларусамі і прадстаўнікамі іншых этнічных груп[30].

---

* Каля 84 % дэпартаваных гэтай «партыі» складалі яўрэі (Будницкий О. Слишком поляки для Советов, слишком евреи для поляков: польские евреи в СССР в 1939–1945 // Ab Imperio. 2015, № 4. С. 222).

Трэба адзначыць, што ад савецкіх рэпрэсій у далучаным рэгіёне ў 1939–1941 гг. найбольш пацярпела менавіта польскае насельніцтва*. Аднак, хаця колькасна мясцовыя яўрэі састаўлялі значны адсотак ад агульнай колькасці ахвяр савецкіх рэпрэсій у Заходняй Беларусі**, трэба мець на ўвазе, што яўрэйскае насельніцтва з’яўлялася этнічнай меншасцю і складала па розных сведчаннях не больш за 8–9 % усіх жыхароў[31].

Такім чынам, становішча яўрэйскага насельніцтва Заходняй Беларусі змянялася на працягу 1939–1941 гг. пад уздзеяннем пераменаў у савецкай нацыянальнай і сацыяльнай палітыцы. Так, у першыя месяцы савецкай улады на хвалі агульнага энтузіязму мясцовае яўрэйства прыняло актыўны ўдзел у працы Часовых управаў і атрадаў народнай міліцыі і выступала хутчэй у ролі катаў. Служба ў органах улады давала не толькі права на арышты, але і абавязвала змагацца з праціўнікамі новага рэжыму, сярод якіх было нямала палякаў. Актыўнасць асобных яўрэяў выклікала ў польскім грамадстве нянавісць да этнічнай групы і прагу рэваншу. Аднак пачынаючы са студзеня 1940 г., калі ў рэгіён прыехалі «ўсходнікі», становішча яўрэйскай супольнасці пачало пагаршацца. У чэрвені 1940 г. многія з яе прадстаўнікоў былі арыштаваны і дэпартаваны. У сувязі з гэтым былы жыхар м. Мір Дж. Суцін прыгадваў, што хаця першымі рэпрэсаванымі былі польскія патрыёты і памешчыкі, тым не менш

* Так, у першыя месяцы савецкай улады (верасень-снежань 1939) у Заходняй Беларусі з 8818 арыштаваных налічвалася 2350 беларусаў, 652 яўрэі, 517 рускіх і 4845 палякаў. Гл.: Таблица 8. Массовые операции в западных областях. Национальный состав арестованных за сентябрь – декабрь 1939 г. // Репрессии против поляков и польских граждан. [Электронны рэсурс] – 07.06.2017. – Рэжым доступу: http://old.memo.ru/history/POLAcy/TAB5-12.htm. Аналагічныя суадносіны арыштаваных па нацыянальнасці склаліся ў студзені-траўні 1941 г. Гл.: Таблица 7. Массовые операции в западных областях. Национальный состав арестованных за январь – май 1941 г. // Репрессии против поляков и польских граждан. [Электронны рэсурс] – 07.06.2017. – Рэжым доступу: http://old.memo.ru/history/POLAcy/TAB5-12.htm.

** Сярод ахвяр рэпрэсій як за верасень-снежань 1939 г., так і за студзень-травень 1941 г. колькасна яўрэі склалі толькі 7 %.

вельмі хутка ўсе ўсвядомілі, што неабавязкова быць польскім патрыётам, каб аднойчы трапіць за краты[32].

Безумоўна, прапанаваная карціна дынамікі сацыяльных і нацыянальных змен у Заходняй Беларусі не пазбаўлена абагульненняў і пэўных спрашчэнняў, аднак яна дакладна ўказвае на парадаксальнае становішча мясцовага яўрэйскага насельніцтва, якое ў азначаны час апынулася ў ролі і катаў, і ахвяр савецкага рэжыму, а, па сутнасці, так і не стала ў поўнай ступені ні тымі, ні іншымі.

Jewish population of Western Belarus as victims and executioners (1939–1941)

The discussions on the nature of inter-ethnic relations, and the degree of the various ethnic groups' engagement in the process of establishing the Soviet regime in the Western Belarus territory in 1939–1941 do not lose its relevance. Dividing the local population on the ethnical basis, we can conclude, that while the Polish population certainly suffered from the Soviet repression a lot; and while Belarusians suffered from repression significantly less; the local Jews were victims and executioners at the same time. This article deals with highlighting of that phenomenon basing both on personal and Soviet archival accounts.

Заўвагі

1 Gross J. T. Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka. Sejny, 2000.

2 Gross J. T. Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland. Princeton, NJ, 2001.

3 Niekrasz L. Z. Operacja «Jedwabne»: mify i fakty. Wrocław, 2001; Kleczewski Z. Wielkanocna spowiedź antysemity. Łomża, 2001; Wokół Jedwabnego: T. 1: Studia. Red. P. Machcewicz, K. Persak. Warszawa, 2002; Wokół Jedwabnego: T. 2: Dokumenty / Red. P. Machcewicz, K. Persak. Warszawa, 2002; Gross J. T. Wokół «Sąsiadów»: polemiki i wyjaśnienia. Sejny, 2003; Тамсама гл.: The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland / Ed. by A. Polonsky, J. Michlic. Princeton, N. J., 2004; Shared History – Divided Memory – Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941 / ed. by E. Barkan, E. A. Cole, K. Struve. Leipzig, 2007; Rethinking Poles and Jews:

Troubled Past, Brighten Future / Ed. by R. Cherry, A. Orla-Bukowska. Lanham, Maryland, 2007; Bikont A. My z Jedwabnego. NY, 2015.

[4] Варта адзначыць, што ў вельмі хуткім часе тое грамадскае ўзрушэнне, якое выклікала манаграфія Я. Т. Гроса ператварылася ў прадмет самастойных даследаванняў: Яновский М. Едвабне: 10 июля 1941 года: Дискуссия о событиях страшного дня. [Электронны рэсурс] – 11.02.2015. – Рэжым доступу: http://carnegieendowment.org/files/ProetContra_52_144-164-NEW.pdf; Jankowski R. Jedwabne: spór historyków wokół książki Jana T. Grossa «Sąsiedzi» Warszawa, 2002; Szmagalska K. The Refusal to Mourn: Confronting the Facts of Destruction of the Jewish Community in Jedwabne // Diaspora and Memory: Figures of Displacement of Contemporary Literature, Art and Politics. 2006. Nr 13. P. 125–136.; Karpiński M. M. Thou shalt not kill: the impact of the Jedwabne affair on Polish perceptions of history and concepts of responsibility and redemption: Thesis (M. A.). Carleton University, 2006.

[5] Rudling A. Bogdan Musiał and the Question of Jewish Responsibility for the Pogroms in Lviv in the Summer of 1941 // East European Jewish Affairs. 2005. Nr 35. June. P. 69–89.; Jasiewicz K. Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich żydów. Warszawa, 2009; Wierzbicki M. Polacy i żydzi w zaborze sowieckim: stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941). Warszawa, 2007.

[6] Pinchuk B.-C. Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust. Oxford, 1990; Levin D. The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry Under Soviet Rule, 1939–1941. Philadelphia, 1995; Bender S. The Jews of Białystok during World War II and the Holocaust. Waltham, 2008; Bauer Y. Death of the Shtetl. New Heaven, 2009.

[7] Прыхільнасць віленскай яўрэйскай моладзі з небагатых сем'яў да СССР апісана ва ўспамінах Хаіма Градэ. Гл.: Граде Х. Мамины субботы: Сборник рассказов. Москва, 2012.

[8] Мардухович М. Местечко Желудок // Желудок: память о еврейском местечке. Москва, 2013. С. 288–289.

[9] Levin D. The Lesser of Two Evils…

[10] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. спр. 14567. Арк. 19.

[11] Interview with Jack Kagan. RG-50.149*002. United States Holocaust Memorial Museum (далей – USHMM). Part 2, 00:05:20.

[12] Таксама і ў Радуні «міліцыя была сфарміравана з мясцовых жыхароў, пераважна з яўрэяў». Гл.: Aviel A. A village named Dowgalishok. The Massacre at Radun and Eishishok. London, 2006. P. 57.

[13] Manski S. With God`s Help. Madison, Wisconsin, 1990. P. 30.

[14] Мардухович М. Местечко Желудок... С. 295.

[15] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 16767. Арк. 40.
[16] Manski S. With God`s Help... P. 30.
[17] Interview with Maria Trachimovicz. RG-50.488*0190. USHMM. 00:16:20.
[18] Interview with Adam Szyme. RG-50.030*0784. USHMM. 1:08:01.
[19] Гл., напрыклад: Syska, Barbara J. RG-50.030*0770. USHMM; Czyż, Mieczysław. RG-50.488*0162. USHMM; Barczyńska, Lucyna. RG-50.488*0254. USHMM; Dackiewicz, Włodzimierz. RG-50.488*0051. USHMM.
[20] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 16767. Арк. 111.
[21] Цыт. па: Gross J. T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton, 2003. P. 33.
[22] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 14616. Арк. 154.
[23] Расійскі Дзяржаўны архіў сацыяльна-палітычнай гісторыі. Ф. 17. Воп. 22. Спр. 233. Арк. 27-28.
[24] Kutz M. If, By Miracle… P. 17.
[25] Gross J. T. Revolution from Abroad… P. 15.
[26] Горланов О. А., Рогинский А. Б. Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. [Электронны рэсурс] – 07.06.2017. – Рэжым доступу: http://old.memo.ru/history/POLAcy/Index.htm.
[27] Тамсама.
[28] Толочко Д. Еврейские беженцы из Польши в БССР (сентябрь 1939 – июнь 1941 г.) // Диаспоры. Независимый научный журнал. 2006, № 1. С. 194.
[29] Lubow G. Escape: Against All Odds: A Survivor`s story. Lincoln, 2004. P. 6–7.
[30] Gross J. T. Revolution from Abroad... P. 23.
[31] Pinchuk B.-C. Shtetl Jews under Soviet Rule...
[32] Sutin J., Sutin R. Jack and Rochelle: A Holocaust Story of Love and Resistance. Minneapolis, 1995. P. 23.

Карательные операции НКВД БССР (23–30 июня 1941 г.)

Игорь Кузнецов,
канд. ист. наук (Минск)

Предмет авторского исследования – массовые расстрелы заключенных НКВД и НКГБ, осуществлявшиеся во внесудебном порядке в прифронтовой полосе в условиях приближающихся войск противника в июне 1941 г.

В официальных документах НКВД эти действия именовались как «разгрузка тюрем» или «убытие по 1-й категории». Расстрелы преимущественно проводились в тюрьмах, но известны многочисленные случаи, когда расстрелы происходили при конвоировании задержанных и подозреваемых по «контрреволюционным» статьям. Массово подобная практика применялась в ряде западных областей Украинской ССР, Белорусской ССР и в прибалтийских советских республиках, которые были быстро заняты немецкими войсками. Подобная практика применялась также в РСФСР и Карело-Финской ССР во время прорывов немецких войск.

Одна из самых мрачных страниц эвакуации тюрем западных областей – незаконные расстрелы заключенных. Нигде в документах цель этих расстрелов не сформулирована в явном виде. Фактически она состояла прежде всего в том, чтобы не оставить противнику живых свидетелей преступлений НКВД и советского режима, как в довоенное время, так и в дни войны.

Для того, чтобы оценить масштабы этой трагедии необходимо привести данные о количестве тюрем и исправительно-трудовых колоний НКВД БССР[1] .

Таблица 1. Тюрьмы и исправительно-трудовые колонии НКВД БССР (июнь 1941 г.)

Тип тюрем и исправительно-трудовых колоний	*Общее количество*	*Фактически содержалось заключенных*
Следственные и срочные тюрьмы	33	26 237
Исправительно-трудовые колонии из них:	24	77 380
Сельскохозяйственные	3	6 250
Промышленные	7	19 580
Особого строительства	14	48 950
Трудовые колонии для несовершеннолетних	4	2 600
Всего:	61	103 617

В связи с быстрым продвижением немецких войск советское руководство осознало, что необходимо принимать срочные меры по вывозу заключенных. 23 июня 1941 г. нарком Государственной Безопасности СССР В. Меркулов отправил директиву:

«НКГБ – тов. Мешик Минск. НКГБ – тов. Цанава, Рига, НКГБ – тов. Шустину Талинн, НКГБ – тов. Кумм Петразаводск, НКГБ – тов. Баскакову Мурманск, УНКГБ – тов. Ручкину Ленинград – тов. Куприну

Предлагаю Вам:

1. Проработать вопрос о вывозе подавляющего числа арестованных, числящихся за НКГБ, НКВД и прокуратурой. Сообщите общее количество имеющихся у Вас арестованных, с указанием – сколько и за какими органами числится и какое количество арестованных, по Вашему, следует вывести […]

2. Примите меры к отбору из числа архивных дел наиболее важных, которые также должны быть Вами направлены в Москву, в адрес 1-го спец. отдела НКВД СССР.

3. Рассмотрите дела на всех имеющихся у Вас арестованных органами НКГБ и составьте списки на тех, которых Вы считаете целесообразным расстрелять.

В списках укажите имя, отчество, фамилию, год рождения, последнюю должность или место работы перед арестом, а также краткое содержание обвинения, с указанием сознался ли арестованный. Указанные списки вышлите не позднее 23 июля»[2].

Но к 4 июля практически вся Литва, Западная Украина и Западная Беларусь уже были заняты немцами. Не найден ни один директивный документ о порядке эвакуации тюрем с этих территорий, которая в ряде случаев сопровождалась физической ликвидацией заключенных. Известно лишь, что ЦК КП(б)Б весьма оперативно, 23 июня 1941 г., издал постановление о срочном приведении в исполнение приговоров в отношении заключенных, осужденных к высшей мере наказания. Реально белорусские тюрьмы начали «разгружать» еще раньше.

По данным исследователей, самый ранний документ НКВД о порядке эвакуации заключенных – это докладная записка от 4 июля 1941 г. замнаркома внутренних дел СССР Чернышева и начальника тюремного управления НКВД Никольского на имя Лаврентия Берии, в которой предлагалось решать вопросы разгрузки тюрем в следующем порядке:

«1. Вывозу в тыл подлежат только подследственные заключенные, в отношении которых дальнейшее следствие необходимо для раскрытия диверсионных, шпионских и террористических организаций и агентуры врага.

2. Женщин с детьми при них, беременных и несовершеннолетних, за исключением диверсантов, шпионов, бандитов и т. п. особо опасных, – освобождать [...]

4. Ко всем остальным заключенным (в том числе дезертирам) применять ВМН – расстрел[3] .

На территории Белорусской ССР и прибалтийских советских республик накануне военных действий дислоцировалась 42 бригада конвойных войск НКВД СССР (со штабом в Минске). Из ее состава в немногих выявленных документах, касающихся эвакуации заключенных, упоминаются 226 и 240 конвойные полки. 226 полк дислоцировался в Минске (с подразделениями в Вилейке, Заславле, Молодечно, Свенцянах и Глубоком), а 240 полк - в Вильнюсе. Кроме них, в состав бригады входили также 131 отдельный конвойный батальон (ОКБ) со штабом в Гродно, 132 ОКБ со штабом в Бресте, 135 ОКБ со штабом в Барановичах.

Следует отметить, что 132-й отдельный батальон конвойных

войск НКВД находился на острове Пограничном в Тереспольском укреплении Брестской крепости на западном берегу Западного Буга. Подчеркиваю, специфика этого батальона – конвойный!

Батальон организационно состоял из трех конвойных рот, выполнявших служебно-боевые задачи пенитенциарного характера на территории Брестской области. 1-я конвойная рота обеспечивала охрану тюрем №№ 24, 25 и 29, находившихся соответственно в районных городах Кобрин, Пружаны и Пинск. 2-я и 3-я конвойные роты, дислоцируясь в Брестской крепости (здесь же: управление батальона и основные штатные подразделения боевого обеспечения и тыла) охраняли две тюрьмы в городе Бресте: общую № 23 (она же – городская) и внутреннюю тюрьму УНКВД (по другим данным, УНКГБ) по Брестской области, обустроенную, заметим, ни где-нибудь, а именно внутри комплекса Брестской крепости.

Расстояние от казарм 132-го отдельного конвойного батальона НКВД до государственной границы составляло всего лишь десяток шагов. Они были ближе к границе, чем пограничники. Размещался батальон на втором этаже кольцевой казармы между Тереспольскими и Холмскими воротами. Это был приемный и пересыльный пункт для «классово чуждого элемента», а во время войны предполагалось быть пункту для военнопленных.

Крепостные рвы, казематы и бастионы – это сооружения, по конструкции и по духу родственные тюремным и каторжным централам. И транспортировка пленных из Бреста проблемы не представляла. Брест – ворота Советского Союза. Из Бреста – на Москву, а дальше – куда угодно, гони эшелонами хоть сто тысяч врагов, хоть миллион. Кстати, арестантские вагоны из Бреста шли ежедневно, последний арестантский вагон отправился из Бреста 21 июня 1941-го года.

Немецкие снаряды и бомбы, обрушившиеся на Брест ранним утром 22 июня, не миновали и тюрьмы. Из рапорта начальника брестской тюрьмы Шафоростова: «Зажигательными бомбами были подожжены: адмкорпус, общежитие, склады, клуб. Корпус тюрьмы был пробит артиллерийским снарядом». Шафоростов связался по телефону с местными начальниками НКВД и НКГБ, которые при-

казали держать оборону силами охранников тюрьмы (17 винтовок и пулемет), обещая прислать подкрепление. Когда спустя несколько часов немецкие солдаты начали приближаться к тюрьме, Шафоростов послал связного за обещанным подкреплением, но ни в НКВД, ни в НКГБ уже никого не было: все «эвакуировались». Затем все заключенные тюрьмы были уничтожены в камерах и во дворе тюрьмы.

Единственное боевое знамя из частей, дислоцировавшихся в Брестской крепости захваченное врагом было знамя 132-го отдельного батальона конвойных войск НКВД.

Несмотря на это, мемориальная доска этому «доблестному» батальону установлена в Брестской крепости; в нескольких десятках шагов восточнее Тереспольских ворот со стороны реки. На этой доске в названии батальона пропущено слово «конвойных»: («Здесь в июне 1941 года героически сражались с фашистскими захватчиками воины 132-го отдельного батальона войск НКВД. Вечная слава героям»).

Почему искажено название подразделения? По невнимательности? Или не хотели писать, что прямая задача подразделения была – конвоировать, т. е., чтобы не возникали у людей вопросы: кого? куда? когда? почему? зачем? Очевидно, что это умышленное замалчивание в многолетней советской идеологии с целью искажения истины.

Из донесения № 1 замначальника Управления Конвойных войск комбрига Кривенко начальнику Конвойных войск генерал-майору Шарапову, по состоянию на 21 час 23 чэрвеня 1941 г. (из Минска): «*[...]* В Паневежисе, Каунасе, Вильнюсе, Шауляй началась эвакуация тюрем [...] НКВД Белоруссии предъявил 226 полку требование на вывоз 23 тысяч заключенных в порядке эвакуации тюрем [...]

г. Глубокое, 24 июня. Во время эвакуации заключенных из тюрьмы г. Глубокое заключенные поляки подняли крики: «Да здравствует Гитлер!» Начальник тюрьмы Приемышев, доведя их до леса – по его заявлению – расстрелял до 600 человек. По распоряжению военного прокурора войск НКВД Приемышев в Витебске был арестован. Приемышев при эвакуации пропал…»

Аналогичная ситуация была и в других тюрьмах Западной Белоруссии. Так, из 32 тюрем НКВД БССР, функционировавших на 22 июня 1941 г., удалось провести эвакуацию лишь из 14 (Глубокое, Молодечно, Пинск, Столин, Дрогичин, Орша, Полоцк, Витебск, Могилев, Мозырь, Гомель, Червень, Вилейка и Столбцы). В результате из БССР в тюрьмы тыловых районов СССР эвакуировано 9573 человека, «оставлено противнику» – 16 048 человек[4].

Из Докладной записки об эвакуации тюрем НКВД БССР замначальника Тюремного управления НКВД БССР лейтенанта госбезопасности Опалева начальнику Тюремного управления НКВД СССР майору госбезопасности Никольскому от 3 сентября 1941 г.: «[...] заключенные были эвакуированы из тюрем: Глубокое, Молодечно, Пинск, Столин, Дрогичин, Орша, Полоцк, Витебск, Могилев, Мозырь, Гомель, Червень, Вилейка и Столбцы. Из остальных тюрем з/к или были выведены из тюрем и разбежались по дороге во время налета на них немецких самолетов, или же были оставлены в тюрьмах при занятии городов немецкими войсками.

В первый день войны 22 июня 1941 года в связи с вступлением немцев в г. Брест в 5 часов утра, Ломжу в 12 часов дня, ввиду невозможности эвакуации тюрем, заключенные были оставлены в корпусах.

[...] После 11 часов дня телефонная и телеграфная связь с Гродно была прервана […] О дальнейшей судьбе тюрьмы [Ошмянской – *И. К.*] стало известно лишь 28 июня 1941 года лично от начальника тюрьмы Владимирова и начсанчасти Горюнова, которые сообщили: политрук тюрьмы г. Ошмяны Клименко и [*неразборч.*] уполном. Авдеев, в момент бомбежки гор. Ошмяны самочинно вывели из камер 30 чел. заключенных, обвиняемых в преступлениях к-р характера и в подвале тюрьмы расстреляли, оставив трупы незарытыми. Остальных заключенных оставили в корпусах и покинули тюрьму со всем личным составом.

На второй день местные жители г. Ошмяны, узнав о расстреле заключенных, пошли в тюрьму и, разбирая трупы, разыскивали своих родственников. [...]

Из тюрем Восточных областей Белоруссии не эвакуированы за-

ключенные из г. Слуцка, Приямино и Борисова. О тюрьме г. Минска мною дано объяснение н-ку Оперативного отдела полковнику тов. Ильину. [...]»[5].

Автором по официальным и неофициальным источникам подсчитано примерное количество заключенных, расстрелянных 42 бригадой конвойных войск НКВД СССР.

Таблица 2. Этапы с заключенными, расстрелянными на территории Беларуси (23–30 июня 1941 г.)

Места расстрелов и заключений	*Примерное количество расстрелянных (чел.)*
Тростенец	2500
Червень	3000
Глубокое	2700 (714)
Вилейка	2400
Жлобин	1500
Барановичи	3600
Всего:	15700

Трагическая эвакуация тюрем НКВД продолжалась в течение всего 1941 года (а затем в 1942 г.). Описанные выше события относятся к самому началу эвакуации. Последующие этапы также отражены в архивных документах. При изучении представленных выше документов возникает вопрос об ответственности за расстрелы заключенных. К сожалению, до сих пор не обнаружены директивные материалы о порядке эвакуации, которые относились бы к рассматриваемому периоду – первым десяти дням войны.

Не исключено, что местные органы НКВД–НКГБ (включая конвойные части) основывались на устных распоряжениях и инструкциях или на собственной инициативе. В некоторых документах имеются сведения, кто из работников НКВД, НКГБ и конвойных войск отдавал в ходе эвакуации приказы о расстреле заключенных в конкретных случаях: начальник тюрьмы г. Глубокое Приемышев (чьи действия были одобрены секретарем ЦК ВКП(б) Белоруссии П. Пономаренко), начальник Тюремного управления НКВД БССР Степанов, политрук тюрьмы г. Ошмяны Клименко и уполномоченный Авдеев.

Руководители самого высокого ранга в найденных документах

почти не упоминаются, хотя основополагающие решения могли исходить только от них. Выявлены приказы и инструкции 1942 года о порядке эвакуации заключенных из тюрем прифронтовой полосы. Инструкции содержат обтекаемые (без термина «расстрел» ли «убытие по 1-й категории»), но фактически недвусмысленные формулировки о действиях в случае окружения противником.

А несут ли ответственность непосредственные исполнители казней, в том числе надзорсостав тюрем, другие низовые работники НКВД и НКГБ, военнослужащие конвойных войск? Ведь они могли бы сослаться на условия войны и отступления перед немецкой армией, свою подневольность, распоряжения руководства, ведомственную инструкцию или Устав, приказ командира и воинскую дисциплину.

В связи с этим можно вспомнить случаи, когда заключенных «всего лишь» оставили в тюрьме или даже распустили. Значит все же можно было не расстреливать заключенных, а использовать их для противодействия наступающим немецким войскам?

The punitive operations of the NKVD BSSR (June 23 – June 30, 1941)

Time has put forward a number of new problems of military history, which have not yet been investigated by scientists. One of them is the fate of those arrested and convicted, held in places of imprisonment on the territory of Belarus on the eve of Soviet-German war. With the outbreak of the war and the occupation of the BSSR, the system of places of deprivation of liberty, which was under the jurisdiction of the People's Commissariat of Internal Affairs of the BSSR, ceased its activities. But what happened to the prisoners kept in the colonies and prisons remains an unexplored page of history today. All publications devoted to this topic are based, as a rule, on memories and do not give true picture of what happened.

The executions of NKVD and NKGB prisoners – mass executions of prisoners were carried out in extrajudicial order of the NKVD and NKGB

in the front-line zone in the conditions of the approaching enemy troops in 1941 after the beginning of Soviet-German war.

One of the darkest pages of the evacuation of the prisons of the NKVD BSSR was illegal shootings of prisoners. Nowhere in the documents is the purpose of these shootings formulated explicitly. Apparently, in fact, it consisted primarily in not leaving the enemy alive witnesses to the crimes of the NKVD and the Soviet regime, both in the pre-war period and during the war.

The article analyzes documents stored in the State Archives of the Russian Federation. They show the course of the evacuation of prisoners from prisons and colonies of Belarus to the east of the country in 1941.

For the first time, data are given about the places of extermination of prisoners of prisons and camps of the NKVD BSSR and the approximate number of those shot.

Примечания

1 Шарков А. В. Уголовно-исполнительная система Республики Беларусь. Минск, 2010. С. 175–179.

2 Государственный архив Российской Федерации. Ф. 9413, оп. 1, д. 21, л. 306-307.

3 Там же. Ф. 9413, оп. 1, д. 22. л. 112–113.

4 Российский Государственный военный архив. Ф. 40, оп. 1, д. 188, л. 203–204.

5 Приказано приступить: Эвакуация заключенных из Беларуси в 1941 году: сб. док. Сост. А. И. Кокурин [и др.]. Минск: НАРБ, 2005. С. 46–52.

«Жыццё ў масцы» як рэакцыя грамадства на рэпрэсіі: прыклад першага пасляваеннага дзесяцігоддзя

Ірына Кашталян,
PhD (Мінск)

Для кожнага чалавека адным з найважнейшых пытанняў з'яўляецца забеспячэнне яго асабістых інтарэсаў. Развагі наконт уласнай будучыні – неад'емны складнік выбару стратэгіі паводзін. Фактар уласнага ці пазнанага вопыту рэпрэсіяў сталінскага перыяду істотна уплываў на гэта. Дасведчанасць аб ступені пагрозы ўжывання ўладамі рэпрэсіўнай палітыкі прыводзіла да таго, што людзі масава спрабавалі ўтойваць інфармацыю пра сябе і тыя свае дзеянні, якія супярэчылі савецкай ідэалогіі і заканадаўству таго часу. Сярод іх былі і службовыя асобы, якія больш за іншых павінны былі прытрымлівацца афіцыйных правіл, хоць маглі з імі і не пагаджацца[1].

Адмаўленне ад мінулага, утойванне некаторых старонак уласнай біяграфіі стала характэрнай стратэгіяй прыстасавання да жыцця ў БССР. За шчырасць выключалі з ВНУ, звальнялі з працы, маглі прыцягнуць да крымінальнай адказнасці, а тых з кіраўніцтва, хто падтрымліваў такіх асоб, таксама чакалі рэпрэсіі[2]. Такім чынам, рэпрэсіўныя фактары ўнутранай палітыкі СССР навязвалі канфармізм як стыль паводзін, прымушалі да «жыцця ў масцы». Адначасна яны абумовілі нежаданне людзей аналізаваць палітыку, з падазрэннем ставіцца да іншых, баяцца наступстваў прамоўленага.

Для тых, каго ўлады пазначалі як «ненадзейных», стратэгіі паводзін станавіліся больш складанымі, чым у «звычайных» людзей, бо забеспячэнне нармальнага ходу жыцця патрабавала большых намаганняў. Пры гэтым чалавек мог заставацца на свабодзе. Калі партыйная арганізацыя ці адпаведныя органы абвяшчалі яго палітычна ненадзейным, то ён, як правіла, заставаўся «па-за грамадствам», без працы і сродкаў для існавання. Блізкія трымаліся ад яго на дыстанцыі. Такія

«ворагі» былі нагодай для рэпрэсій у межах чарговай ідэалагічнай кампаніі, а таксама дапамагалі апраўдваць няўдачы ў дасягненні пастаўленых мэтаў. Часта кампанія палявання за «ворагамі» была ініцыяваная зверху, і іх знаходзілі ва ўсіх дзяржаўных установах. Пры гэтым у мясцовых прадстаўнікоў улады была абмежаваная прастора выбару дзеянняў. Трэба было ўлічваць сітуацыю на лакальным узроўні, стаўленне да канкрэтных, магчыма, добрых знаёмых і адначасова выконваць прынятыя вышэйшым кіраўніцтвам рашэнні.

Істотны ўплыў на будучыню чалавека ў савецкім грамадстве мела не толькі лаяльнасць, але таксама ягонае блізкае атачэнне – сваякі і сябры. Напр., рэлігійныя перакананні бацькоў маглі стаць перашкодай для прыёму іх дзяцей у вышэйшыя навучальныя ўстановы або прычынай для выключэння. Так, у 1948 г. сакратар Драгічынскага райкама КП(б)Б па кадрах К. Аташкоў, звярнуўся да сакратара ЦК КП(б)Б з просьбай аб выключэнні студэнта І курса з Мінскага медыцынскага інстытута, бо той быў сынам прапаведніка баптысцкай царквы І. Навіцкага. Інакш, на думку гэтага партыйнага чыноўніка, людзі маглі атрымаць «няправільнае ўяўленне», што ў вышэйшых навучальных установах маглі вучыцца г. зв. «паразітычныя элементы»[3]. Страх пераследу прымушаў людзей, калі яны імкнуліся зрабіць кар'еру пры савецкай уладзе, хаваць адносіны не толькі са святарамі, але і з вернікамі.

ЦК КП(б)Б заахвочваў да выяўленне такіх людзей, заклікаў павышаць пільнасць пры выбары кадраў, праводзіць праверкі супрацоўнікаў[4]. Улады рэгулярна кантралявалі арганізацыі і ўстановы для выяўлення «палітычна сумнеўнага элемента». Апрача абвінавачванняў, людзей, да якіх не было «палітычнага даверу», як правіла, звальнялі ў ходзе сістэматычных ідэалагічных кампаній у дзяржаўных установах. Значная ўвага надавалася анкеце, якая дапамагала ідэнтыфікаваць «непажаданы элемент». Лісток па ўліку кадраў змяшчаў, напр., пытанні аб сацыяльным паходжанні, знаходжанні за мяжой, у палоне, на акупаванай тэрыторыі, аб судзімасці ды інш.[5], што паказвала кірункі пошуку дадатковай інфармацыі пра асобу. Чыноўнікі не рабілі вялікай розніцы паміж тымі, хто быў толькі «палітычна падазроным» ці злачынцам.

Асобаў на кіруючых пасадах старанна фільтравалі на наяўнасць кампраметуючай інфармацыі. Напр., МДБ БССР пры праверцы знайшлі «дыскрэдытуючую» інфармацыю на Д., памочніка пракурора Васілевіцкага раёна Палескай вобл. Органамі было выяўлена, што ягоны бацька і брат Міхаіл былі арыштаваныя МДБ за антысавецкую агітацыю, а брат Уладзімір пасля вызвалення з палону амерыканскімі войскамі быў рэпатрыяваны ў СССР і збег з фільтрацыйнага лагера МУС[6]. Зразумела, што пасля гэтага Д. ужо не мог працаваць на гэтай пасадзе.

Дакументы яскрава паказваюць, як моцна вайна змяніла статус многіх людзей. Значная колькасць насельніцтва стала патэнцыйным ворагам улады з-за магчымага супрацоўніцтва з немцамі, пражывання на акупаванай тэрыторыі, знаходжання ў палоне, на прымусовых працах у Германіі, змаганні ў войсках саюзнікаў ды інш. Яны дапоўнілі даваенную групу «палітычна ненадзейных», якая складалася з раней рэпрэсаваных, актыўных вернікаў ды інш. Асноўнай прыкметай прыналежнасці да яе з'яўлялася верагодная нелаяльнасць.

У БССР, дзе большая частка насельніцтва магла атрымаць такі ярлык, тыповай стратэгіяй прыставання стала імкненне не паведамляць падрабязнасці пра сваё мінулае. Напр., рэспандэнт Валянціна А., каб мець магчымасць атрымаць вышэйшую адукацыю і адпаведна перспектывы кар'ернага росту, пазначыла ў сваёй анкеце айчыма як бацьку[7]. Яна таксама схавала інфармацыю пра братоў, якія былі салдатамі арміі Андэрса і засталіся на Захадзе ў канцы вайны[8]. Трагічныя падзеі вайны спрыялі ўтойванню інфармацыі. Многія страцілі блізкіх, таму, каб не паглыбляць смутак, іх маглі не запытаць, дзе і як загінулі сваякі[9].

Упершыню маркіраваныя як «ворагі» людзі маглі упасці ў адчай. У гэты момант было важна атрымаць падказку іншых, што некаторыя дэталі ўласнага мінулага павінны быць схаваныя. Напр., былая остарбайтарка Браніслава Астраўко атрымала «інструкцыю» ад службовай асобы з рэпрэсіўнага органа: «*Девушка, идите, получайте направление [з дазволам вучыцца ва ўстанове вышэйшай адукацыі – І. К.] и езжайте. Учитесь, если поступите. Но нигде, никому, никогда не говорите, кто Вы, и что Вы. Скажите: "Жила*

в оккупации вместе с родителями, в войну родители погибли". Всё, на этом точка»[10].

Іншую остарбайтарку навучыла сяброўка: «*А мне вот не доходило, что я другого сорта человек. Она говорит: "Зачем ты это пишешь? Пиши, что ты была..." Она уже, наверное, где-то слышала эти разговоры, потому что её родители, отец особенно, по-моему, он был поляк. Они католики, у них, во-первых, имена все такие католические. И он сильно не любил советскую власть. Иногда он высказывался, жена на него цыкала: "Замолчи". Ну, вот при мне он высказывал такие вот [заявы]. Может быть, она в семье это всё знала уже. А мы ещё не знали. Она говорит: "Не пиши ты этого, напиши – была, ну, как и все, была в Минске". И вот с тех пор я замкнулась»*[11].

Эфектыўнай формай барацьбы ўлады з утойваннем падобных «дыскрэдытуючых» фактаў былі даносы. У той жа час публічнае адмаўленне ад мінулага, напр., святароў, да якога заахвочвала ўлада, не перашкаджала ў далейшым адмаўляць у прыёме на працу такім асобам. Такім чынам, кляймо «палітычна ненадзейнага» і статус ізгоя атрымала вялікая катэгорыя людзей незалежна ад іх перакананняў. Валянцін Тарас узгадваў, што для некаторых тактыка ратавання грунтавалася на супрацоўніцтве з органамі бяспекі. Яны дапамагалі апошнім знаходзіць «кампраметуючыя факты» з жыцця іншых[12].

Многія ўтойвалі факты свайго мінулага да канца існавання СССР[13]. Аднак былі і тыя, хто заняў прынцыповую пазіцыю і нічога не замоўчваў, мяркуючы, што з маральна-этычных пазіцый лепш казаць праўду[14]. Гэта таксама залежала ад ступені пагрозы, якая зыходзіла ад прызнання тых ці іншых уласных дзеянняў, а таксама ад псіхалагічных асаблівасцяў чалавека, яго самасвядомасці і аналітычнага патэнцыялу. Так, факт знаходжання пад акупацыяй утрымліваў менш кампраметацыі, чым факт остарбайтарства.

На паспяховасць «жыцця ў масцы» ўплывалі і некаторыя іншыя фактары: дзе чалавек пражываў? У якой арганізацыі працаваў? Наколькі важнай была ягонай дзейнасць для ўлады? Калі такая асоба не эміграваала, то ў некаторых сітуацыях гэта працавала на яе карысць, бо вакол былі знаёмыя, сваякі і сябры.

Тыя, хто баяўся выкрыцця, маглі выбірацца на працу ў іншыя

мясцовасці, у горад, дзе рабілі новыя дакументы. Часам гэта дапамагала. Аднак на новым месцы людзі ставіліся да незнаёмага больш фармальна з пункту погляду заканадаўства. Нярэдка мігранты траплялі пад падазрэнне, што ўцякаюць ад адказнасці. Нягледзячы на фармальную перавагу ўсходнікаў над заходнікамі ў кар'ерных перспектывах, гэта не заўсёды прымалася пад увагу. У той жа час чыноўнікі маглі не глядзець на паходжанне кандыдатаў на працу ў выпадку вострага недахопу кваліфікаваных і адукаваных работнікаў.

Асаблівая тактыка была даступная жанчынам. Для паспяховага працягу «жыцця ў масцы» пэўныя выгоды магло прынесці ўступленне ў шлюб. Для былой палітычнай зняволенай, напрыклад, гэта быў шанс змяніць прозвішча і схаваць уласнае мінулае, асабліва калі сужэнец быў ахвярай вайны або ветэранам, які даказаў сваю лаяльнасць, змагаючыся за СССР[15].

Аднак для чалавека, які займаў важную пазіцыю ў савецкай іерархіі, было рызыкоўна ажаніцца з жанчынай, калі яна ці яе сваякі мелі кампраметуючае мінулае. Такія факты ўтойвалі ад іншых, каб не выклікаць падазрэнняў з боку рэпрэсіўных органаў[16]. Адмова хаваць «дыскрэдытуючую» інфармацыю пра мінулае адным з сужэнцаў магла прывесці да распаду сям'і. У гэтым выпадку муж ці жонка мелі дылему: альбо захаваць сям'ю і страціць усе сацыяльныя і матэрыяльныя выгоды, або падаць дакументы на развод і, такім чынам, захаваць высокае становішча і статус у грамадстве[17]. Адзначым, што далека не заўсёды гэта быў выбар на карысць кар'еры. Некаторыя сем'і наадварот умацоўвала тое, што ў абодвух сужэнцаў была кампраметуючая з пункту гледжання ўлады біяграфія[18].

Паказальная актыўнасць стала тыповай тактыкай пры гэтай стратэгіі паводзінаў: «*Мама [сястра раскулачанага селяніна – І. К.] ж ужо старалася, хадзіла на работу, всё малчала, штоб нікакого ні падазрэнія, нічего не было*». Яна і яе муж, напр., спяшаліся прыняць удзел у выбарах, каб не быць западозранымі ў антысаветызме[19].

Нягледзячы на свядома абраны канфармісцкі стыль паводзінаў, людзі чакалі магчымых рэпрэсіўных дзеянняў супраць іх. Нават у сям'і вядомага паэта Максіма Танка, у пачатку пасляваенных «сталінскіх» гадоў, на такі выпадак была падрыхтавана катомка з сухарамі[20].

Імкнучыся забыць пра пагрозлівую рэчаіснасць, людзі часам пагружаліся ў грамадскую дзейнасць з такім энтузіязмам, што ў іх свядомасці скажалася ўспрыманне гэтай рэальнасці і ролі савецкай улады ў іх жыцці. Мы размаўлялі з рэспандэнткай, якая шкадавала пра распад Савецкага Саюза, нягледзячы на тое, што яе бацька быў рэпрэсаваны і асуджаны на смерць. Амнезія траўмы дазваляла ёй выказваць шчырую любоў да ўлады, хоць тая злачынна пазбавіла жыцця блізкага чалавека. Магчыма, якраз гэта дапамагло ёй псіхалагічна ўладкавацца ў савецкім грамадстве і жыць «нармальным» жыццём, як тыя, хто не пацярпеў ад рэпрэсій*. Вышэйзгаданая сведка часу выйшла замуж за Героя Савецкага Саюза, і гэта змяніла яе лёс з фармальнага боку. У сувязі са зменай прозвішча і сацыяльнага статусу «пляма» на яе біяграфіі была змытая грамадскім прызнаннем, і яна нават атрымала прывілеяваны статус[21].

Такім чынам, «жыццё ў масцы» з'яўлялася характэрнай стратэгіяй паводзін людзей у сталінскі перыяд, у т. л. у першыя пасляваенныя гады. Асоба, якая яе выбірала, магла пазбегнуць прамога пераследу, спалучаючы розныя даступныя ёй дадатковыя тактыкі. Пры паспяховым збегу абставін, пры наяўнасці не самых кампраметуючых для ўлады фактаў гэта магло дапамагчы. Адначасова такое жыццё моцна ўплывала на лёс і свядомасць чалавека, які быў вымушаны знаходзіцца ў стане пастаяннага самаабмежавання кар'ерных перспектыў, месца пражывання, а часам магчымасцяў стварэння сям'і і яе захавання.

«Life in a mask» as reaction of the society on repression: Example of the first postwar decade

The article of Iryna Kashtalian describes so called «Life in a mask» – behaviour strategy of the population in the BSSR in 1944–1953. People chose it in order to be prevented from repressions. There are examples from the testimonies of witnesses who told how information concealment helped to survive various groups «unreliable» for the authorities.

A significant number of the population in the BSSR could be detected

* Бацька быў рэабілітаваны.

as «former» because of the war circumstances – suspicion of collaboration with the Nazis, complicity in their crimes (because of the facts of living at the occupied territory, being in captivity, at forced labour in Germany, etc.). Such persons were added to prewar defined group of «potentially dangerous», which was already composed of former repressed, religious believers and others possibly disloyal to the soviet government.

People labeled as «enemies» could be in despair. However, with the help of others, including some officials, they came to understanding that some details about the past really have to be hidden from the others. Great desire of some of them to have «a normal life of soviet citizen» and to forget inconvenient biographical facts, could lead to a distortion of perception, refuse from critical thinking about the being in the USSR. But there were also those who took a principled stand and did not conceal information about themselves. It depended on the degree of threat of the consequences, as well as the personal psychological characteristics.

Despite the deliberately selected conformist style of behaviour, people often expected possible repressive action against them. Various factors influenced on the possible use of repressive policies toward those who «lived in the mask» concealing «discreditable» past: where the person lived, in which organization he or she worked, and if he or she was strategically important for the authorities. If a man did not migrate, did not run away, it could protect him or her in some cases. Additional «cover» can get a woman, when she married and changed her last name.

Заўвагі

1 Напр, пракурор, які суправаджаў сваю жонку на падпольнае перапыненне цяжарнасці ў час дзеяння закона аб забароне абортаў. Аўдыёінтэрв'ю Клары С., 1924 г. нар., 17.06.2008, Мінск // Беларускі архіў вуснай гісторыі (далей БАВГ). 2(2)–90–323. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: http://nashapamiac.org/archive/watchcontent.html?id=715&parentId=90

2 Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ). Ф. 4. Воп. 62. Спр. 12. Арк. 269-278; спр. 293. Арк. 388-389.

3 НАРБ. Ф. 4. Воп. 29. Спр. 665. Арк. 302.

4 Коммунистическая партия Белоруссии в решениях съездов и пленумов ЦК. Т. 4. 1945–1955. Минск, 1986. С. 472-478.

[5] НАРБ. Ф. 4. Воп. 29. Спр. 571. Арк. 124-125.

[6] Тамсама. Спр. 574. Арк. 5-6.

[7] Аўдыёінтэрв'ю Валянціны А., 1930 г. нар., 28.02.2009, Мінск // БАВГ. 2(2)–54–136, 138. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: http://nashapamiac.org/archive/watchcontent.html?id=646&parentId=54

[8] Аўдыёінтэрв'ю Антона Ш., 1927 г. нар., 07.03.2009, Мінск // БАВГ. 2(2)–93–330-332. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. — Рэжым доступу: http://nashapamiac.org/archive/watchcontent.html?id=721&parentId=93

[9] Напр, муж рэспандэнткі пра яе бацьку. Сл.: аўдыёінтэрв'ю Леакадзіі Н., 1930 г. нар., 14.03.2009, Ракаў, Валожынскага раёну, Мінскай вобл. // БАВГ. 2(2)–83–287-288. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: http://nashapamiac.org/archive/watchcontent.html?id=704&parentId=83

[10] Відэаінтэрв'ю Астроўкі Браніславы Міхайлаўны, 1930 г. нар., 25.01.2006, Мінск // Архіў «Прымусовая праца 1939–1945». Архіўны нумар: za020. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: https://zwangsarbeit-archiv.de/archiv/interviews/za020?locale=ru

[11] Аўдыёінтэрв'ю Яноўскай Марыі Сяргееўны, 1928 г. нар., 23, 25.03.2009, Мінск // БАВГ. 2(2)–68–207. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: http://nashapamiac.org/archive/watchcontent.html?id=677&parentId=68

[12] Тарас В. На выспе ўспамінаў. Менск, 2004. С. 81.

[13] Відэаінтэрв'ю Буланавай Раісы Якаўлеўны, 1925 г. нар., 17.08.2005, Навагрудак Гродзенскай вобл. // Архіў «Прымусовая праца 1939–1945». Архіўны нумар: za031. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: https://zwangsarbeit-archiv.de/archiv/interviews/za031?locale=ru

[14] Аўдыёінтэрв'ю Хейнман Валянціны Барысаўны, 1922 г. нар., 25.03.2009, Мінск // БАВГ. 2(2)–67–203. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: http://nashapamiac.org/archive/watchcontent.html?id=676&parentId=67

[15] Напр., як гэта было зроблена дачкой былога паліцэйскага. Сл.: аўдыёінтэрв'ю Цераховіч Валянціны Фёдараўны, 1926 г. нар., 25.02.2009, Мінск // БАВГ. 2(2)–60–160-162. – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: http://nashapamiac.org/archive/watchcontent.html?id=660&parentId=60; Відэаінтэрв'ю Буланавай Раісы Якаўлеўны, 1925 г. нар., 17.08.2005, Навагрудак Гродзенскай вобл. // Архіў «Прымусовая праца 1939–1945». Архіўны нумар: za031.

[16] Відэаінтэрв'ю Венчыкавай Ніны, 1922 г. нар., 15.06.1997, Мінск // Архіў Інстытут візуальнай гісторыі і адукацыі Фонда Шоа Універсітэту Паўднёвай Каліфорніі. Код інтэрв'ю: 35695.

[17] У выпадку гэтай рэспандэнткі муж выбраў кар'еру. Сл.: аўдыёінтэрв'ю Карабцовай Кацярыны Мікалаеўны, 1915 г. нар., 17.08.2005, Мар'іна Горка Пухавіцкага раёну Мінскай вобл. // Архіў «Прымусовая праца 1939–1945». Архіўны нумар: za005. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: https://zwangsarbeit-archiv.de/archiv/interviews/za005?locale=ru

[18] У выпадку сям'і Яноўскіх гэта быў саюз былой астарбайтэркі з былым асуджаным за ўдзел у антысавецкай арганізацыі. Сл.: аўдыёінтэрв'ю Яноўскай Марыі Сяргееўны, 1928 г. нар., 23, 25.03.2009, Мінск // БАВГ. 2(2)–68–207.

[19] Аўдыёінтэрв'ю Матроны Г., 1929 г. нар., 01.03.2009, Юркавічы, Лагойскага раёну Мінскай вобл. // БАВГ. 2(2)–64–185-186. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: http://nashapamiac.org/archive/watchcontent.html?id=672&parentId=64

[20] З інтэрв'ю з яго сынам Максімам: Падаляк Т. 17 верасьня Максіму Танку споўнілася б 95 // Наша ніва. – [Электронны рэсурс] – 17 верасня 2007. – Рэжым доступу: https://nn.by/?c=ar&i=11532

[21] Аўдыёінтэрв'ю Алены Б., 1923 г. нар., 03, 09. 03.2009, Мінск // БАВГ. 2(2)–57–142-146. – [Электронны рэсурс] – 10 лютага 2018. – Рэжым доступу: http://nashapamiac.org/archive/watchcontent.html?id=651&parentId=57

Примус до насилля партійно-радянської номенклатури західних областей України в 1944–1946 роках

Галина Стародубець,
доктор істор. наук (Житомир)

Новітній етап українського державотворення сповнений дуже складних проблем системного характеру. Стан збройно-політичного протистояння на Сході й окупація Криму стали не тільки викликом матеріально-ресурсній спроможності нашої держави, але й світоглядно-ідеологічній потенції нашого народу. Столітній досвід співжиття в імперському просторі доводить, що перемога апріорі можлива лише за умови витіснення «руского міра» за рамки суспільної свідомості українських громадян. У контексті сказаного, актуальність досліджуваної нами проблема лежить не тільки в площині її наукового пізнання, але й практичного значення. Інтегрування тимчасово окупованих українських регіонів у загальнодержавну адміністративно-територіальну структуру не можливе без врахування людського чинника. Якість і глибина процесів їхньої українізації (в широкому розумінні цього слова) безпосередньо залежить від рівня професіоналізму та патріотизму державних чиновників, які повинні її здійснювати. Відтак, досвід і уроки процесу радянізації західних областей України, здійснюваного більшовицькою владою в перші повоєнні роки, як ніколи має стати в нагоді сучасному українському політикуму.

В останні десятиліття проблема інтегрування західноукраїнського регіону в загально радянську державно-політичну систему, активно досліджується як вітчизняними так і зарубіжними дослідниками крізь призму різних аспектів – економічного, суспільно-політичного, культурно-освітнього, релігійного тощо. Однак, тема діяльності партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР, яка, власне виступала основним суб'єктом цього процесу, досі

залишається поза рамками наукових пошуків. Опосередковано вона висвітлюється в роботах українських вчених, предметом вивчення яких є партійні та державні керівні органи УРСР 1945–1964 років. Зокрема, типологічний портрет представника правлячих структур 1940-х років, у тому числі – й у західноукраїнському регіоні, розглядається в наукових працях П. Киридона[1], В. Крупини[2], О. Штейнле[3], Г. Стародубець[4]. Варто зауважити, що у переважній більшості досліджень партійно-радянська номенклатура розглядається як суб'єкт радянізаційних процесів, тоді як в означуваний нами період вона одночасно виступала й об'єктом тиску з боку держави, примушування до насильницьких дій, зокрема, щодо місцевого населення. Виходячи з цього, мета нашої статті – охарактеризувати стиль роботи та поведінки партійних чиновників найвищого рангу західних областей України в перші повоєнні роки з огляду на конкретно-історичні умови їх професійної діяльності та визначити мету, форми і способи примушування партійно-державних посадовців до насилля.

Професійне становлення представників вищого партійно-радянського чиновництва західних областей України в 1944–1946 роках відбувалося в умовах формування сталінського режиму політичної влади, міцно затисненого в рамки тоталітарної системи. Аналізуючи сталінізм як модель соціального конструювання, російський філософ Андрій Медушевський вважає, що в період його існування «все суспільство будувалося як казарма чи тюрма, де різноманітні типи ув'язнених мали особливий режим утримання, а головним привілеєм ставало право на життя в боротьбі за існування». На думку вченого, «такий механізм включав розподіл суспільства на дві основні категорії – перша, так званих радянських людей, конструювалася як конформістська опора режиму і підлягала соціальній адаптації на новій основі; друга, що визначалася загальним поняттям «антирадянські елементи» чи «вороги народу», була визнана нездатною до адаптації і підлягала знищенню»[5]. Більш «пластична» частина суспільства намагалася пристосуватися до нових викликів часу, зайнявши позицію «індивідуального виживання» або «ефективної соціальної адаптації».

В рамках сталінського тоталітарного режиму така позиція не могла обмежитися пасивним сприйняттям радянської реальності, простою демонстрацією лояльності до влади поза активною участю в різного роду ритуалах соціалізуючого характеру – мітингах, зборах, парадах, нарадах і т. п. Молоде покоління більшовиків 1930-х років, чиїми, власне, руками реалізовувався згодом процес другої радянізації західних областей України, в прямий чи опосередкований спосіб використовувалося режимом як інструмент здійснення репресивної політики. Але, поза цим, вони мали можливість здобути досвід кар'єрного росту, відповідно з пануючим критерієм беззаперечної відданості «Партії» та особисто Й. Сталіну.

Переважна їх більшість були вихідцями із робітничо-селянського середовища і торували свій шлях номенклатурного посадовця, як правило, не переступаючи порогу вищого або навіть середнього навчального закладу. Без відповідної освіти, життєвого та професійного досвіду, вони опановували навички апаратного функціонера «на марші». Більшовицько-радянські лідери західноукраїнських областей 1944–1946 років були типовими представниками нового покоління, яке вивчало історію не з підручників, а творило її своїми «руками», своєю безпосередньою участю. Їхня бурхлива комсомольська молодість пройшла під гаслами боротьби з: куркулями, церквою, троцькістами, бухарінцями, агентами імперіалістичних розвідок тощо, тому насилля сприймалося ними як абсолютно органічна складова радянської політичної системи на субстанційному рівні їхньої свідомості.

Свідомо насаджувана в суспільстві атмосфера ненависті, страху, шпигуноманії та підозрілості панувала не тільки в середовищі загалу пересічних радянських громадян, але й номенклатурних посадовців усіх (аж до найвищого) рівнів партійно-радянської влади. Переважна більшість з них у період Великого терору в той чи інший спосіб були учасником ритуального дійства жертвоприношень «кривавому Молоху» і сформували в собі інстинкт агресивного несприйняття «іншого», «несхожого», хто виділявся із загального соціуму. Практика насилля сприяла поширенню відчуття незахищеності, взаємної недовіри і формування особистості тоталітарного типу.

Авторитарний, навіть диктаторський стиль керівництва супроводжував їх на усіх щаблях кар'єрного росту. Піднімаючись з «низів», вони змушені були постійно прогинатися під систему, доводити свою «пролетарськість» та відданість Партії, перманентно наражаючись на небезпеку потрапити до лав «ворогів народу». Тому культивування партфункціонерами в собі жорсткого, вольового, безапеляційного керівника було детерміноване їхньою іммантентною потребою завоювати та зберегти високий соціальний статус.

Підбір та розстановка кадрів партійно-радянської номенклатури в західних областях УРСР у досліджуваний нами період здійснювалася з урахуванням специфіки військово-політичної ситуації, яка склалася там на час розгортання процесу другої радянізації і, відповідно, потенційних можливостей кандидатів на відповідальні посади очолити та ефективно управляти цим самим процесом. Так перші секретарі чотирьох з шести західноукраїнських обкомів КП(б)У в період війни були, або активним учасниками радянського партизанського руху: В. А. Бегма (перший секретар Ровенського обкому КП(б) У) керував партизанським з'єднанням і мав звання генерал-майора, С. Олексенко (перший секретар Дрогобицького обкому КП(б)У) очолював Кам'янець-Подільське партизанське з'єднання); або ж входили до Військових Рад окремих фронтів: І. С. Грушецький (перший секретар Львівського обкому КП(б)У) був членом Військової Ради 2-го Українського фронту в чині генерал-майора; М. В. Слонь (перший секретар Станіславського обкому КП(б)У) – Військової Ради 18-ї армії І-го Українського фронту в званні полковника. Відтак, кожен з них мав за плечима досвід військового керівництва і, відповідно, своєрідний набір морально-професійних рис та психологічних установок.

Часто-густо у своїй практичній роботі партійні чиновники продовжували використовувати військові методи управління: жорстку дисципліну, категоричне несприйняття «іншої думки», безумовне підпорядкування вищому керівництву тощо. У відносинах з підлеглими спостерігалося надмірне адміністрування, нехтування думкою останніх, завдання образ працівникам, груба, подекуди вульгарна манера спілкування з ними. В практику управління західними областями було перенесено досвід, випробуваний більшовицькою

владою впродовж 1930-х років, в основі якого лежала так звана «система ієрархічної диктатури». Така управлінська структура «виступала полем битви між керівником і підлеглим, в якій начальник (диктатор) застосовував силу і примус у відношенні до своїх підлеглих, щоб обмежити їх опортуністичну поведінку»[6]. В рамках цієї структури насилля сприймалося як органічна складова поведінкової норми посадовця вищого щабля управління.

Яскравим підтвердженням сказаного є приклад професійної поведінки партійних очільників Львівщини 1945 року – секретарів обкому КП(б)У І. Грушецького, П. Гапочки, Ніколаєнка, стиль роботи яких навіть став предметом критики на рівні ЦК КП(б)У[7]. Йдеться про міжособистісні ділові стосунки п'яти секретарів Львівського обкому партії – Грушецького, Гапочки, Ніколаєнка, Мазепи і Бурлаки, котрі спільно працювали з 27 липня 1944 року. Головним недоліком у роботі І. Грушецького колеги називали те, що, будучи генерал-майором у відставці, він, насамперед, «в перші дні своєї роботи в обкомі весь час носив присвоєну йому армійську форму одягу», демонструючи тим самим вищість свого статусу не тільки завдяки номенклатурній посаді, але й безпосередній причетності до когорти вищого офіцерства Червоної армії, так би мовити «героїв війни». По-друге, «в практичній роботі він застосовував армійські форми єдиноначальства і командний тон до підлеглих, замість колегіальної роботи всіх секретарів»[8]. Упродовж тривалого часу його не називали секретарем обкому а просто – генерал-майор. У спілкуванні з колегами він дозволяв собі грубість, публічну демонстрацію неповаги до думки інших. Поширеною була практика, коли обласні наради секретарів райкомів КП(б)У чи голів райвиконкомів «перетворювалися в грубі допити, погрози та образи в адресу доповідачів»[9]. На нашу думку, І. Грушецький був типовим прикладом уособлення нової постаті повоєнної доби, «наділеної гонором переможця, налаштованого на особливе до нього ставлення з огляду на заслуги перед батьківщиною і перенесені моральні та фізичні втрати»[10].

Місцевих партфункціонерів не задовольняв такий стиль керівництва І. Грушецького, як і те, що більшість роботи він брав на себе, рідко радився з секретарями обкому з окремих питань, чим

фактично обмежував їхню ініціативу та навіть деяких посадовців міських парторганізацій. Його основним опонентом виступив другий секретар Львівського обкому партії П. Гапочка. На відміну від свого безпосереднього керівника, він був людиною освіченою, часто «сидів в обкомі, обклавшись літературою, і писав наукові праці»[11]. «Точкою кипіння» в стосунках між партійними секретарями став виступ І. Грушецького на міській нараді польської інтелігенції м. Львова. Тоді він «допустив нетактовність – у грубій формі і в підвищеному тоні заявив: «Частина польської інтелігенції нічого не робить, а тільки водить собачок по місту, котрі псують повітря»[12]. Обурений такою поведінкою першого секретаря обкому КП(б)У П. Гапочка в присутності працівників партійного апарату назвав І. Грушецького дурнем, з яким неможливо працювати.

Конфлікт набув такого резонансу, що на нього змушений був відреагувати М. С. Хрущов. ЦК КП(б)У зайняв позицію захисту І. Грушецького. Йому вказали на недоліки у роботі, запропонували змінити стиль керівництва на більш демократичний, а другого секретаря обкому П. Гапочку звільнили з посади з метою «оздоровлення роботи Львівського обкому». Як бачимо, проблема була вирішена на користь І. Грушецького, посилаючись на те, що він, нібито, переосмислив свої помилки, змінив методи керівництва обкомом. Власне, офіційне рішення влади не могло бути іншим, адже адміністративно-командна система потребувала жорстких виконавців волі «вищестоящих органів». І. С. Грушецький був одним з її продуктів, а значить – вірним захисником.

Загалом, такий стиль керівництва хоча й викликав приховане незадоволення з боку підлеглих, але з іншого боку – сприймався ними як приклад для наслідування. Так, секретар по кадрах Львівського міськкому Клімов теж вирізнявся своєю «грубістю, невихованістю». Його звинувачували у тому, що «в роботі йому бракує культури виховання, освіти і людяності. Відвідувачів, як правило, не приймає, часто виганяє з кабінету, ображає. Він не тільки брутальний з відвідувачами, він ображає своїх співробітників. Може сидіти за зачиненими дверима, тоді як у коридорі його чекають відвідувачі»[13].

Подібний стиль керівництва вищих партійно-радянських по-

садовців у повоєнний період був доволі типовим. З одного боку, це пояснюється наявністю у них певного етико-морального рівня вихованості, який ретранслювався у відповідні манери поведінки та спілкування. З іншого – внутрішньою потребою постійної демонстрації власного статусу «господаря» як в очах підлеглих, так і, навіть більшою мірою, – пересічних громадян. Тому часто високопосадовці дозволяли собі на власний розсуд визначати рамки робочого часу, спектр прав і обов'язків, правила службового етикету, як, наприклад, у випадку з І. Грушецьким.

Подібним чином вели себе й номенклатурні посадовці нижчих рангів. Зрозуміло, що відповідь на запитання: «Чому була можливою така поведінка партійних керівників?», не може бути однозначною. Але поза сумнівом, вона детермінована самим існуванням в СРСР партійно-державної управлінської системи «ієрархічної диктатури», на кожному рівні якої був «маленький диктатор» з різним обсягом повноважень. Усіх їх об'єднувала, з одного боку, готовність до беззастережного підкорення та відсутність ініціативи, а з іншого – бажання компенсувати відчуття «підлеглості» демонстрацією своєї влади над «нижчестоящим» посадовцем. Унікальність цієї системи полягала й у тому, що разом з партійним квитком номенклатурний чиновник отримував право скористатися своєрідним «морально-правовим люфтом», величина якого залежала від значимості посади, якості «послужного списку» тощо. Така обставина сприяла продукуванню номенклатурних посадовців, «для котрих не існувало мотивації не допущення посадових зловживань, поваги до законності та імунітету відносно бюрократизму в спілкуванні з громадянами, хабарництва, непотизму тощо»[14].

Принципові засади управлінської система СРСР, закладені в 1920–1930 роки, у повоєнний період не зазнали змін. Швидше навпаки, в екстремальних умовах жорстокого збройного протистояння у західноукраїнському регіоні вони набули максимального визрівання і знайшли свій зовнішній вияв у крайніх формах насилля та авторитаризму. В практичній площині це виявлялося у надмірній жорстокості до оточуючих не тільки з боку представників каральних органів, але й партфункціонерів.

Сталінський режим свідомо і цілеспрямовано проводив «селекцію» своїх кадрів, у тому числі й за ознакою потенційного прояву «жорсткості характеру» (що межувало з жорстокістю) у ставленні до політичних опонентів та «класових ворогів». «Безкласове суспільство потрібно завойовувати шляхом посилення органів диктатури пролетаріату», – наголошував Й. Сталін, – шляхом розгортання класової боротьби, шляхом знищення класів, шляхом ліквідації залишків капіталістичних класів, в боях з ворогами як внутрішніми, так і зовнішніми»[15]. Агресивна риторика публічних виступів лідера радянської держави активно копіювалася партійно-державними чиновниками усіх рівнів і використовувалася ними у якості демонстрації їх лояльного та вірнопідданського служіння більшовицькому режиму, готовності у будь-який спосіб захищати його цінності.

Аналіз змісту та стилю написання офіційних партійно-державних документів сталінської доби дає підстави вважати їх опосередкованим інструментом примусу номенклатурних чиновників до насилля. Для прикладу, в постанові ЦК КП(б)У «Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» від 24 липня 1945 року йдеться про необхідність зобов'язати секретарів обкомів та райкомів КП(б)У, поряд з начальниками «силових структур», «розробити по кожному району й області конкретні плани *повної ліквідації* кожної *бандитської групи* окремо», «посилити чекістсько-військову роботу», «не залишати без розслідування жодного випадку *бандпрояву, виявляти бандитів і їх посібників і негайно арештовувати і судити*», «*посилити пильність*», «комуністам і комсомольцям ще більше *напружити свої сили* і найближчим часом повністю *ліквідувати залишки банд*» (виділення наше. – Г. С.)[16]. Як бачимо, документ наповнений лексичними зворотами «мови тоталітаризму», «репресивної мови». Слова та словосполучення на кшталт «виявити», «ліквідувати», «напружити сили», «бандпособники», «українсько-німецькі буржуазні націоналісти» тощо використовуються не тільки з інформаційною метою, вони містять оціночні судження і є експресивно забарвленими. Їх постійне застосування у сталінському дискурсі сприяло формуванню певних світоглядних установок та відповідних стерео-

типів поведінки партійно-радянських посадовців західних областей України.

Аналіз архівних документів дає підстави для висновку про значне поширення у зазначений нами відрізок часу випадків застосування представниками влади безпричинного насилля по відношенню до місцевого населення. Так, у листі Романчук, дехто зі службовців виконкому районної ради депутатів трудящих одного з районних центрів Тернопільщини на ім'я тогочасного секретаря ЦК КП(б)У по кадрах О. Кириченка, читаємо: «Той, хто йде на операцію з бандерівцями (голова райвиконкому і секретарі райкому. – *Г. С.*), той дуже добре живе, так як там по селах ловлять гусей, курей у сімей бандерівців і це все забирають собі. Під час операцій творять безобразіє. Тут усі так зжилися з цим безподобством, з цими методами легкої наживи, що ти не зустрінеш ні в кого підтримки, щодо її винищення». Особливе обурення жінки викликали слова одного із заступників першого секретаря обкому КП(б)У, який у розмові з нею заявив: «На голову я ніколи в житті вас не пошлю. Адже ви врахуйте, що ви жінка і ніколи вас не можна порівняти по роботі з чоловіком. Нам потрібно щоб тут працював чоловік, щоб вмів автомат тримати в руках. У нас зараз працюють виключно по боротьбі з бандерівцями, а ви що тут будете робити?»[17]. Отже, готовність і вміння людини тримати в руках зброю, спрямовану проти «ворогів народу», розглядались партійним керівництвом як одна з умов призначення його на відповідальну посаду.

В означуваний нами період досить поширеною була практика службових відряджень партійних чиновників у села, які були епіцентрами повстанського руху, в тому числі з метою залучення їх до антиповстанських операцій, здійснюваних загонами НКДБ чи НКВС, як от: «прочісувань», «облав», «засідок» тощо. У такий спосіб, – за висловом секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Бегми, – «людей з активу тренували переборювати свій страх»[18].

Маємо достатньо документів, які прямо чи опосередковано засвідчують участь секретарів, інструкторів, агітаторів райкомів КП(б)У, службовців інших державних установ в такого роду заходах. Так, на початку 1945 року з'являється низка офіційних партійних

документів, що стосуються організації боротьби з «українськими націоналістичними бандами та оунівським підпіллям». У них, зокрема, піддаються критиці, а то й відкритим звинуваченням у бездіяльності окремі райкоми КП(б)У, як, наприклад, районна партійна організація Дубнівського району Ровенської області, «яка нараховує 97 комуністів і не мобілізована на боротьбу з українсько-німецькими націоналістами»[19], або Гвоздецького району КП(б)У Станіславської області. Тамтешній секретар райкому Верниченко в ніч з 12 на 13 грудня 1945 року перебував у складі озброєної групи, яка, прибувши «на місце події в момент бандпрояву, в бій з бандою не вступила»[20]. Наслідком такої критики могло бути звільнення чиновника з посади, переміщення його на нижчу сходинку кар'єрної драбини тощо. «Хто не перебудує роботи, – заявив М. Хрущов, виступаючи в січні 1945 р. перед партійно-радянськими функціонерами на обласній нараді в Ровно, – той не всидить у кріслі посадовця. І не тільки не всидить, тому що я знаю, що дехто сподівається, що нарешті його звільнять. Ні, так не вийде. Ми звільнимо з тріском і тут справа не у звільненні, а слід боротися з противником. Противник, порівняно з нами, тренований, навчений, обнаглівший, слід його почистити і ви побачите самі, коли візьметеся. Виженемо з партії, під суд віддамо за бездіяльність»[21].

Однак в умовах гострого кадрового дефіциту такі випадки в західних областях УРСР у 1944–1946 роках траплялися вкрай рідко, натомість більш поширеною формою тиску на партфункціонерів був психологічний пресинг, апеляція до обов'язку працювати, погрози покаранням, публічні звинувачення в непрофесійності та боягузтві і т. п. Варто зауважити, що обома сторонами – і керівником, і підлеглим такий формат взаємостосунків визнавався легітимним, оскільки відповідав критеріям управлінської культури сталінського зразка, де «служити радянській владі означало проявляти швидше жорстокість, ніж розумність у користуванні людськими і матеріальними ресурсами»[22].

Розгортаючи свою думку з приводу рівня професійної підготовки партійно-радянських керівників західноукраїнських областей, на цій же нараді М. Хрущов наголосив, «що добре було б на операції

по боротьбі з бандами залучити всіх наших комуністів почергово, щоб не зупиняти роботи. Дуже добре – нехай обстріляються. Там вони почують стрільбу, кулі будуть літати, побачать, що не всіх вбивають, окріпнуть, сміливішими будуть і злішими проти бандитів. Я б тільки від цього звільнив жінок, комсомолок»[23]. Більше того, з метою застрашення не тільки місцевого населення, але й партійно-радянського активу, переважна більшість якого, на думку більшовицького лідера, ухилялася від виконання своїх посадових обов'язків у частині організації всенародної масової підтримки заходів радянської влади, він погрожував застосуванням різного роду репресій проти так званих «саботажників».

Судячи з риторики вищого посадовця республіки, питання моралі та дотримання законів з боку партійно-радянських функціонерів (фактичних представників радянської влади на місцях) цю владу мало турбували. Від них вимагалося діяти в рамках не стільки законодавчого поля, скільки у традиційно більшовицькому форматі «революційної доцільності».

Справедливим буде зазначити, що такі «правила гри» не завжди однозначно позитивно сприймалися на місцях. Регіональне керівництво часто змушене було стримувати «войовничий запал» своїх підлеглих, спрямовуючи його хоча б частково у рамки законності. Зокрема, на одній із нарад партактиву Ровенської області виникла полеміка між першим секретарем обкому КП(б)У В. Бегмою та головою Козинського райвиконкому Я. Чумаком з приводу того, чи доцільно діяти законним методом у разі виявлення «бандита» чи «дезертира Червоної армії» більшовицькими активістами. Показово, що В. Бегма з цього приводу висловився однозначно: «Ви представник влади. Ви не арештовуєте, а затримуєте людину і доставляєте органам, котрі мають право арештовувати»[24]. Більше того, він піддав гострій критиці місцевих керівників, які «вважають, що закони писані не для них, а для дурачків, що це справа сімейна – можна виконувати, можна не виконувати. Не розуміють, що строго виконувати радянські закони – це партійна дисципліна»[25].

Варто зауважити, що така позиція вищого посадовця області свідчить, що серед партійних лідерів західноукраїнського регіону

були ті, хто розумів необхідність формування у свідомості місцевого населення позитивного образу радянської влади, що можна було зробити силою слова, переконання, прикладу достойної поведінки номенклатурного чиновника обласного чи районного рівня. З іншого боку, стиль поведінки тогочасних партфункціонерів детермінувався жорсткістю селекційного відбору претендентів на номенклатурні посади (наявність «правильної» біографії, відповідних рис характеру, перевірка практичною роботою тощо). Успішно пересіявшись через таке «сито», посадовці відчували себе більш упевнено і з бюрократичної точки зору – захищено (наскільки це було можливо в умовах сталінської тоталітарної системи).

Таким чином, однією з важливих складових так званого процесу «другої радянізації» західноукраїнського регіону в 1944–1946 роках стала заміна ціннісних орієнтирів суспільства, в тому числі й шляхом насадження нових стандартів управлінської культури сталінського зразка. Безпосередніми її носіями виступали представники більшовицько-радянської влади, здебільшого експортовані сюди зі східних областей УРСР. Їх професійне та особистісне становлення відбувалося в умовах сталінського режиму, де насилля розглядалося як норма поведінки, а не її девіація. Переважна більшість партійних посадовців за інерцією продовжували використовувати військові методи управління, виявляючи схильність до надмірної жорстокості та жорсткості. Примус номенклатурних чиновників до насилля в 1944–1946 роках був доволі поширеною практикою в рамках західноукраїнського регіону, наслідком чого стало утвердження в системі політичної влади домінування неформальних репресивних норм над формально правовими.

Прымус да гвалту партыйна-савецкай наменклатуры заходніх абласцей Украіны ў 1944–1946 гг.

У артыкуле характарызуецца стыль працы і паводзін партыйных чыноўнікаў высокага рангу заходніх абласцей Украіны ў першыя пасляваенныя гады. Аўтар зыходзіць з канкрэтна-гістарычных умоў іх

прафесійнага станаўлення ў рамках камандна-адміністрацыйнай сістэмы. Акцэнтуецца ўвага на прымусе наменклатурных службовых асоб да гвалту з боку дзяржавы прамым або ўскосным спосабам.

Пераважная большасць партыйных чыноўнікаў па інэрцыі працягвала карыстацца вайсковымі метадамі кіравання, праяўляючы схільнасць да празмернай жорсткасці і насілля. Прымус наменклатурных чыноўнікаў да гвалту ў 1944–1946 гг. быў даволі пашыранай практыкай у заходнеўкраінскім рэгіёне. У выніку ў сістэме палітычнай улады нефармальныя рэпрэсіўныя нормы выразна дамінавалі над фармальна прававымі.

Enforcement to violence of party-soviet nomenclatura of western regions of Ukraine in 1944–1946

The author deals with the style of the work and behaviour of the party political elite of the highest rank on the territory of the western regions of Ukraine in the early postwar. In terms of particular historical conditions he gives detailed description of their professional development in an administrative-command system. Special attention is paid to both direct and indirect methods of the state to force nomenclatura party officials to violence.

Majority of party officials still used military methods of state administration leaning toward to be heavy-handed and using violence. Enforcement to violence of nomenclatura officials in 1944–1946 was rather a wide spread practice in western regions of Ukraine. As a result of such status quo, informal repressive principles far prevailed over formal and legal ones.

Заўвагі

1 Киридон П. Типологічний портрет представника правлячих структур Української РСР повоєнні доби (1945–1964 роки) // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Рівне, 2011. № 12. С. 80–88; Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.). Полтава, 2012.

2 Крупина В. Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна харак-

теристика // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 15 / Гол. ред. В. А. Смолій : У 2-х ч. Київ, 2009. Ч. I. С. 267–275.

[3] Штейнле О. Освітньо-культурний рівень владної верхівки Радянської України (1945-1953 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2010. Вип. XXVIII. С. 257–263.

[4] Стародубець Г. Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 р.). Житомир, 2016.

[5] Медушевский А. Н. Сталинизм как модель социального конструирования // Российская история. 2010. № 6. С. 3-29.

[6] Грегори П. Политическая экономия сталинизма [пер. с англ. И. Кузнецова, А. Макаревича]. 2-е изд. Москва, 2008. С. 340.

[7] Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі: ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 46. Спр. 811. Арк. 41–45.

[8] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 811. Арк. 42.

[9] Там само. Спр. 1580. Арк. 61.

[10] Киридон П. Типологічний портрет представника правлячих структур... С. 82.

[11] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 811. Арк. 44.

[12] Там само. Арк. 43.

[13] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4379. Арк. 49.

[14] Киридон П. Типологічний портрет представника правлячих структур… С. 81.

[15] Сталин И. Сочинения. Т. 12. Апрель 1929 – июнь 1930. Москва, 1949. С. 350.

[16] Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. Київ–Торонто, 2001. С. 205.

[17] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 395. Арк. 151-152.

[18] Стародубець Г. Місіонери червоної влади… С. 95.

[19] Літопис УПА... С. 128.

[20] Там само. С. 205.

[21] Державний архів Рівненської області (далі: ДАРО). Ф. П-400. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 29.

[22] Режимные люди в СССР / Ответст. ред. Т. С. Кондратьева и А. К. Соколов. Москва, 2009. С. 355.

[23] ДАРО. Ф. П-400. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 108.

[24] Там само. Спр. 36. Арк. 108.

[25] Там само. Арк. 99.

Репресії як механізм становлення Радянської влади на Закарпатті (1944 – початок 1950-х років)

Василь Міщанин,
канд. істор. наук (Ужгород)

Після визволення Закарпаття від угорсько-німецьких окупантів, наприкінці жовтня 1944 р. у краї наступили кардинальні суспільно-політичні, соціально-економічні, етнокультурні та релігійні зміни. Впродовж невеликого за тривалістю періоду 1944–1950 рр. тут відбулися незворотні процеси. Серед найвагоміших надбань цього періоду возз'єднання Закарпаття із іншими українськими землями у складі Української РСР. Проте саме тоді в регіоні політично-примусовими методами місцеві комуністи і центральні компартійно-державні органи СРСР і УРСР розгорнули цілеспрямоване насадження радянської моделі політичних і соціально-економічних відносин, господарювання і адміністративно-директивного управління.

Протягом цього, незначного за тривалістю, історичного періоду Закарпаття пережило два радикальні перевороти. Спочатку – превентивну радянізацію 1944–1945 рр., яка здійснювалася руками керівництва Народної Ради Закарпатської України (далі: НРЗУ) за чіткими інструкціями різних «спеціалістів» та за присутності військ Червоної армії. А згодом радянізацію в умовах Закарпатської області 1946–1950 рр., з поширенням і застосуванням радянського законодавства, нерідко «заднім числом» стосовно мешканців краю.

У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. дослідники досить активно займалися вивченням питань репресій радянської влади стосовно мешканців краю. Величезну роботу в цьому напрямі зробив історик Омелян Довганич[1]. Він же став одним із укладачів двотомника «Реабілітовані історією. Закарпатська область»[2]. Тут на основі глибокого вивчення кримінальних справ розкрито питання репресій, починаючи зі засуджень закарпатців, які в 1939–1941 рр.

у пошуках кращої долі нелегально переходили кордон між Угорщиною та Радянським Союзом і продовжуючи засудженнями краян в період Закарпатської України (1944–1945 рр.) та в умовах здійснення радянізації в Закарпатській області (1946–1950-х рр.).

Тоді ж було опубліковано спогади засуджених І. Коршинського[3], В. Караташа, Ю. Керекеша[4] та багатьох інших, в яких описується перебування політичних в'язнів у таборах ГУЛАГу, життя після відбуття покарання.

На основі архівних документів, матеріалів опублікованих у збірниках документів, наукових доробків сучасних дослідників та польових матеріалів зібраних студентами історичного факультету Ужгородського університету можемо виділити головні напрями у яких здійснювалися репресії.

Громадян засуджували за так званий «український буржуазний націоналізм», антирадянські «контрреволюційні» дії, прихильності до ОУН, спротив здійсненню суцільної колективізації, крім того інтернували німецьке і угорське населення, переслідувалось духовенство, здійснювались примусові «призови» молоді на навчання в школи ФЗН тощо.

За даними О. Довганича, одного із укладачів обласної книги «Реабілітовані історією», станом на 1990 р. «в архіві обласного управління КДБ зберігалися матеріали на 5456 чоловік, що притягалися до кримінальної відповідальності органами держбезпеки Закарпаття в повоєнний період (3614 були засуджені з політичних мотивів) і на 4872 чоловік, які в 1939–1941 роках переходили кордон з окупованого Угорщиною краю в СРСР»[5]. Вони були засуджені особливими нарадами та перебували у виправно-трудових таборах аж до їх звільнення наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р.

Майже відразу після визволення Закарпаття від німецько-угорських окупантів (26 жовтня 1944 р.), і далеко до завершення процесу возз'єднання Закарпатської України з Україною на території краю активно розгорнуло свої репресивні дії управління контррозвідки «Смерш» 4-го Українського фронту. На території, на яку, поки-що, не поширювалася дія радянських законів, вони почали відслідковувати, виловлювати і арештовувати «ворогів народу»: учасників

і керівників уряду Карпатської України та організацій українських націоналістів; представників закарпатської інтелігенції; депутатів угорського парламенту; нотарів; старост; чиновників і жандармів періоду угорського поневолення краю. Їх засуджували за так звану «ворожу» діяльність, приписуючи їм антирадянську пропаганду та боротьбу проти СРСР.

На середину 1945 р. військовим командуванням та контррозвідкою «Смерш» сформовані списки «антирадянських контрреволюційних елементів»: угорських терористів (345 осіб), членів «Карпатської Січі» (38 осіб), таємних агентів угорської поліції (21 особа), членів Руської національно-автономної партії (79 осіб), службовців поліції Карпатської України (262 особи), членів партії Українськоко національного об'єднання (УНО) (88 осіб), службовців жандармерії (154 особи)[6].

Вже в листопаді 1944 р. в м. Хуст був заарештований колишній міністр Карпатської України Ю. Бращайко, на початку грудня – комендант «Карпатської січі» Д. Климпуш, міністр Карпатської України Е. Бачинський, голова УНО Ф. Ревай та інші активісти. Їх відправили в табори для роботи на заводах і шахтах Донбасу. В 1945 р. у Празі арештували колишнього президента Карпатської України А. Волошина (помер 19 липня 1945 р. в Бутирській тюрмі м. Москви), міністрів його уряду С. Клочурака (засуджений на 8 років), Ю. Перевузника (засуджений на 8 років), М. Долиная (засуджений на 5 років).

Про «важкі» будні роботи Управління контрозвіки «Смерш» довідуємося з книги Н. Синевирського[7] «Смерш (Рік в країні ворога)». В ній він описує структуру, завдання та методи роботи п'яти управлінь контррозвідки в 1944–1945 роках.

Для того, щоб потрапити на роботу до відповідних органів слід було пройти сувору і тривалу перевірку. Так, наприклад, у 1947 р. з 85 посад працівників МДБ тільки 1-ну займав виходець зі Закарпаття. При наборі до цих структур домінував принцип партійності: з 148 працівників МВС, МДБ, суду і прокуратури 112 були кандидатами, або членами КП(б)У, 36 безпартійними (з них 10 комсомольців)[8].

У період Закарпатської України суд над громадянами здійснювали військові трибунали 18 армії 4-го Українського фронту, прикордонних військ Міністерства внутрішніх справ Закарпатського округу та Прикарпатського військового округу, особливі наради та спецсуд при НРЗУ.

Вже оприлюднені імена тих, хто проводив слідство, а по суті фабрикував справи та засуджував краян за статтями так званого «контрреволюційного» характеру – від 54-1«а» до 54-14 Кримінального Кодексу УРСР. Серед них слідчі органів «Смершу» Вайндорф, Марченко, Полієвич, Сосновий, Шапрацький, Соловйов; слідчі обласного управління КДБ в Закарпатській області Балас, Василевський, Винокуров, Гаврилов, Гур'єв, Зудов, Пацула, Петренко, Снесаренко, Увін, Федоров, Хролович та інші; голови трибуналів та судів Воронкевич, Милаєв, Мурашин, Ніколаєв, Прохоренко, Романенко, Русин, Токар, Шолом та ін[9].

Репресії у вигляді депортацій та інтернування торкнулися угорського та німецького населення, яке проживало в краї. Відправною точкою стала постанова військової ради 4-го Українського фронту за № 0036 від 13 листопада 1944 р. в якій йшлося: «Провести регистрацию всех военнообязанных лиц в возрасте от 18 до 50 лет немецкой и венгерской национальности проживающих в настоящее время на освобожденной территории Закарпатской Украины, а также всех чиновников и служащих венгерской полиции и жандармерии, оставшихся на освобожденной территории Закарпатской Украины»[10]. Військові коменданти при реєстрації «военнообязанных» зобов'язувалися інформувати всіх про їх повторну явку 18 листопада 1944 року. Колишніх солдатів і офіцерів угорської армії негайно затримували, а решту військовозобов'язаних, які проживали на території Закарпатської України «отдельными командами при списках под конвоем направлять на пункты военнопленных». Списки таких осіб передавались відділам Смершу та розвідувальним органам прикордонних частин охорони тилу фронту.

У підсумковій довідці начальника військ НКВС з охорони тилу 4-го Українського фронту відзначено, що з 18 листопада до 16 грудня 1944 р. військами НКВС було затримано і відправлено на збірні

пункти військовополонених 22 951 чоловік, з них 14 202 солдати, сержанти і офіцери, які проживали у тилових населених пунктах, і 8564 – «військовозобов'язаних» чоловіків угорської та німецької національностей віком від 18 до 50 років. Додатково, окремою військовою акцією, 13–14 грудня 1944 р. війська НКВС провели в Закарпатті «операцію з вилучення німців-чоловіків віком від 18 до 50 років» в округах, де найбільш компактно проживало німецьке населення краю – Свалява, Мукачево, Севлюш, Хуст, Рахів, в результаті якої «вилучено і направлено на пункти військовополонених 292 чол.»[11]. 215 з них було відправлено потягом у тилові райони країни. Найбільше «мобілізованих» із Закарпатської України було направлено у робітничий батальйон на коксохімічний комбінат міста Нова Горлівка (Донбас)[12].

Друга хвиля депортації німецького населення розпочалася в останні дні Закарпатської України, безпосередньо перед утворенням Закарпатської області (22 січня 1946 р.). 15 січня 1946 р. народний комісаріат внутрішніх справ СРСР видав розпорядження за № 1034 про масову депортацію із Закарпаття осіб німецької національності. На основі нього близько 2 тисяч німців було виселено в Тюменську область[13].

У доповідній записці начальник УВС Лялько вказував, що це «були виселенні з сім'ями особи німецької національності, які найбільше скомпрометували себе в період німецько-угорської окупації, в тому числі: поплічники націоналістичної організації «Фольксбунду», члени родин есесівців, сім'ї, які втекли разом з відступаючими військами в Німеччину, а потім повернулись на місця попереднього проживання»[14]. На сьогодні дослідники володіють інформацією про 2670 (700 сімей) депортованих у 1946 р. закарпатських німців, яких вивезли в Сибір[15].

Організацію і методи проведення подібних операцій влучно описали О. Довганич та О. Корсун: «Але якою за розмахом була організація цієї акції! Це – наради, плани, доповідні, власноручні вказівки, резолюції, рекомендації на документах, зроблені генералами Мехлісом і Петровим. Далі – облави, засади, конвої, спеціальні дії маневрових груп, «прочісування», арешти, сотні задіяних сол-

дат і офіцерів із військ НКВС, прикордонників, місцевих активістів, тонни спаленого бензину»[16]. Зауважимо, що все це робилося стосовно місцевого німецького населення, яке не було вороже налаштоване до радянського військового й адміністративного режиму. Практично всі закарпатські німці не переховувалися й відкрито жили у своїх родинах, добровільно з'являлися на збірні пункти, не намагалися втекти при конвоюванні у ЗПВ (збірний пункт військовополонених) № 2 (м. Свалява). Свалявський ЗПВ входив у систему шести інших таборів і базового у містах Стрий та Самбір Львівської області.

Національну політику Народної Ради Закарпатської України, можна підсумувати словами жительки с. Зняцьово Мукачівського району М. Коштури, яка зазначає, що вона «діяла проти угорців, німців. Їх виселяли»[17].

Отже, протягом 1944–1946 рр. у радянські табори, за приблизними підрахунками дослідників, відправили від 25 тис.[18] до 30–50 тис. закарпатських угорців-чоловіків віком від 18 до 50 років, тоді як кількість померлих у радянських таборах закарпатських угорців коливається від 10 до 16 тисяч осіб[19]. При цьому зовсім не враховували те, що значна частина репресованих ніколи не служили в угорській армії, котра у Другій світовій війні вела бойові дії проти збройних сил СРСР. Подібна доля спіткала і місцеве німецьке населення. В 1944–1945 рр. з території краю депортовано 215 місцевих німців, а в 1946 р. в Закарпатській області було виявлено і відселено ще 2670 закарпатських німців, яких вивезли в Сибір, головним чином в Тюменську область на лісорозробки.

Із утворенням Закарпатської області «ворогів народу» відшукували органи народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) та державної безпеки (НКДБ). Саме в другій половині 40-х – на початку 50-х років в Закарпатті за так звану «антирадянську» та «антиколгоспну» агітацію, український буржуазний націоналізм, поширення антирадянських листівок, плакатів, гасел, створення підпільних антирадянських молодіжних організацій було засуджено сотні юнаків і дівчат середніх шкіл, педагогічних училищ і технікумів, студентів Ужгородського державного університету та інших мешканців краю.

На сьогоднішній час дослідниками виявлено понад 30 таких організацій і груп, які діяли на Закарпатті. До них можна віднести організації «Смерть» в Ужгороді, «Безробітну партію» і «Воля» у с. Великі Лучки Мукачівського району, «Зорю Підкарпаття» у Виноградові, «Спілку визволення Закарпаття» і «Нескорена юність» у Мукачеві і у селах Мукачівського району, організації і групи в Хустському педучилищі і середній школі № 1, «Смевор» (Смерть ворогам України) в с. Невицьке Ужгородського району, «Молода гвардія» в Берегові, «Шольом» («Сокіл») у Берегові і Берегівському районі та ін.[20]

Аналізуючи архівні справи засудженої молоді, що зберігаються в Архіві Служби безпеки України в Закарпатській області (м. Ужгород), можемо стверджувати, що радянські слідчі нерідко вдавалась до необґрунтованих звинувачень, фальсифікацій, а судові органи до винесення безпідставних вироків молоді. В деяких справах[21] прямо вказується те, як радянські органи самі підсилали до молоді своїх агентів, щоб ті в свою чергу провокували необізнану молодь в створенні антирадянських організацій. Так зустрічаються на сторінках архівних справ провокатори «Гендеровський» та «Славко». Молодь часто піддавалася на такі провокації, за що і була засуджена радянським режимом на тривалі терміни перебування у виправно-трудових таборах, зазвичай 10 або 25 років[22].

Великою крамолою вважалися навіть усні висловлювання проти радянської влади, Й. Сталіна, російської мови, вихваляння життя в капіталістичних країнах тощо. За це засуджені також отримували великі терміни ув'язнення. Нерідко саме слідчі фабрикували справ.

Незадоволення новою владою значно посилилося під час проведення суцільної колективізації. Населення Закарпаття рішуче тримало супротив проти намагань радянської влади «загнати» його у колгосп. Це проявлялося насамперед у «бабських бунтах» та масових антиколгоспних виступах та заворушеннях, а також акціях пасивного протесту – написаннями агітаційних листівок, різними висловлюваннями проти створення колгоспів, керівництва села місцевих партійних та радянських керівників[23]. Про колективізацію на Закарпатті написано чимало – вийшли ґрунтовні монографії[24], опубліковано збірники документів[25]. На початку 1950 р. адміністра-

тивно-управлінськими, агітаційно-пропагандистськими, а нерідко й репресивними діями влади Закарпаття було колективізоване. В краї створено понад півтисячі колгоспів.

Проте документи не завжди у повній мірі дають можливість відтворити атмосферу «великого перелому» в краї. Цей вакуум заповнимо спогадами очевидців. Житель смт Великий Бичків М. Савчук так описав організацію колгоспу в їхньому селі: «Мене обурило, і всьо населення обурило під час насильницької колективізація у 1949 році. То страшне було. Ну, я працював в сільраді, як, ну, то ніякої влади у нас не було, влада була у руках Державної Безпеки. Зразу в Бичків були поселені в кращі квартири 3 офіцери Державної Безпеки в 45-му році: майор Леонідов, капітан Колесніков і Тітов. І вони вершили всю владу, ми мусіли робити в сірраді то, шо вони кажуть… Ну, а з людьми що робили? У 49 році весною почалась колективізація. Вночі викликали учителів, тай у тому числі і я був, ми мусіли писати заяви людий, брали стариків старші були моїх батьків там… Брали до сірради заставляли насилу писати заяву в колгосп добровільно, но так добровільно казали що і позику здаєм усьо… Хто не хотів, люди не хотіли доказували, що краще тобі буде кріпаком, ніж вільним господарем їх закривали у підвали, а був лютий місяць 49 року, холодний. Людий старших закривали в підвали. Там був коло сірради підвал холодний і тримали доки не подумає. Коли виходив – замерз чоловік, тоді казали пиши заяву добровільно в колгосп, люди мусіли…»[26].

Мешканка цього ж району М. Морозюк так описала створення колгоспу: «В Ясіню коло церкви зробили колгосп і контору і закрили церкву, щоб ті не молились, і щоб дзвони не дзвініли, бо корови мало молока дають. А з церкви зробили спортзал, іздівались над людьми»[27]. Колгоспникам виділили лише невеликі земельні ділянки поблизу помешкання «раз тут колгосп, сказали, що колгосп відбирають від люди землю тілько мав 15 сотин до хати… У нас був почти гектар, сиї землі… В мене було 6 діти [28].

Нерідко перших керівників колективних господарств засуджували за розкрадання «в колгоспі робив та у нас був один, що два рази сидів в тюрмі та обкраде колгосп»[29].

Висловились респонденти і про спротив колективізації. «Боролися як могли. Дуже жорстоко, як і всюди»[30].

Ще більш відверто про сталінську колективізацію висловився житель с. Оноківці Ужгородського району І. С. Колодій: «Зробили колгосп тай люди йшли і готово. Тих ко не хотів худобу давати, їх начали судити: «ти куркуль», «маєш землі много». Сажали в «чорний ворон » і всьо, у Сибір»[31], «чорний ворон» приходить та 25 років»[32]. Далі продовжує: «…В Сибірі вічна мерзлота, дали роботу за кусок хліба, за кусок борща і то….коли Сталін помер, прийшла їм амністія вже, 53 року Сталін помер, і почалося вже освобожденіє політв'язнів. То історія велика»[33].

І. Вагера із с. Невицьке Ужгородського району пам'ятає і прізвища тих, хто постраждав від радянського режиму: «Угрин, Росул, Данко Ганна, Бакроній Михайло – репресовані. Карбованець – довела система до того, що він повісився»[34].

Паралельно із проведенням колективізації в Закарпатській області у 1947 р. розпочинається процес «добровільно-примусово» направлення молодь краю на навчання до шкіл ФЗН. Цим влада намагалася вирішити кілька важливих питань: позбутися потенційно незадоволеної колективізацією молоді та активно долучити область у виконання загальносоюзного народногосподарського плану, що стосувалося відбудови промисловості[35]. Молодь Закарпаття віком 16–19 років планово «призивалась» в школи ФЗН та направлялась у вугільну промисловість тодішніх Сталінської та Ворошиловградської (нині Донецької та Луганської) областей. Тільки за період з 1947 по 1949 рік зі Закарпатської області в школи ФЗН по лінії обласної ради депутатів трудящих і облвійськкомату уже було відправлено 12 тис. чоловік призовного контингенту[36].

Торкнулися репресії й духовенства. Й. Сталін аж ніяк не хотів допустити, щоб в СРСР існували чисельна греко-католицька церква, центр якої перебував поза впливом СРСР. Після ліквідації греко-католицької церкви на західноукраїнських землях у 1946 р. у радянського режиму вивільняються руки для того, щоб це саме здійснити і на Закарпатті. Щоправда єпископ Теодор Ромжа всіляко противився цьому. Тому у жовтні 1947 р. радянське керівництво, руками

нкв-сників вирішило вбити єпископа[37]. Методами погроз та шантажу окремих греко-католицьких священиків, прямого адміністративного тиску, забороною реєструвати греко-католицькі общини радянській владі на десятиліття все ж вдалося заборонити цю церкву.

Протягом 1948–1949 рр. органами радянської влади було остаточно ліквідовано структуру греко-католицької церкви на Закарпатті. Зі січня 1949 р. на Закарпатті розпочалися масові шантажі і арешти греко-католицького духовенства. Першою жертвою став капелан кафедрального собору в Ужгороді о. Ласло Пушкаш, якого 21 січня 1949 р. затримали працівники КДБ, за відмову перейти у православ'я, 26 січня 1949 р. така ж доля спіткала пароха Успенського Собору о. Євмена Дулішковича, який відмовився виконувати розпорядження про передачу Мукачівського Собору православним[38]. У лютому 1949 р. було заарештовано найвище керівництво греко-католицької церкви Закарпаття О. Хіра (1 лютого)[39] та М. Мурані (16 лютого)[40]. Обидва отримали по 25 років ув'язнення.

За підрахунками дослідників, із загальної кількості 315 священиків, які були в єпархії перед початком репресій 140 перейшли до православ'я, 175 священиків репресовано. Більшість з них отримала по 25 років ув'язнення. 93 загинули в радянських тюрмах та концтаборах, 19 залишилося на засланні[41].

Про нищення радянським режимом греко-католицької церкви, репресії проти духовенства висловились і респонденти. Мешканки с. Кам'яниця Ужгородського району згадують: «Священик Мерцин за радянських часів з греко-католика переписався на православіє. Священника (Клин) були посадили на 25 років, та потім косиці клав у Ужгороді. Клин з Невицька… Переходили, бо мусіли у православ'я. А у 90-х повернулися у греко-католицьку. На Гуті забрали склад з церкви, а туй нич не забрали бо люди не дали»[42]. «Було село греко-католицьке. Православних майже не було. З приходом радянської влади православні священики піднеслися»[43].

Про релігійну ситуацію в с. Оноківці перших радянських років дізнаємося від жителя цього села І. Колодія: «Попа нашого тоже засудили на 15 років. Село його спасло, начали писати до Сталіна, що він не винуватий, він хороший чоловік. Та Головача засудили тоже.

А греко-католицьких попів посадили… Церков була закрита. Ну, вобще, порядок вже був комуністичеський. То вже комуністи завоювали. Почали свої порядки наводити, ож кіби не було греко-католицької церкви, була православна. А греко-католицька раховалася фашистськов»[44].

М. Лукачук про релігійну ситуацію: «…Греко-католицькі церкви всі закрили… Лиш Московські були відкриті… Руйнували, туй дзвоники, усьо знесено було, повністю знесли були, пак уже добудовували». Не зважаючи на те, що вірячи «ревали, на колінки ставали, просили, плакали, службу служили, цілу ніч не виходили з храму… люди не могли нічого зробити і взяли були поскидали дзвони, а які були великі дзвони та падали з турні тої, розбивалися на кусочки, і один кусочок заховали та стоїт там у церкви. Є надпис на тому дзвонові». Греко-католицький священик (Степан) «перейшов у православ'я на початку коли вже закрили церкву», а згодом «дали його тут у Малому Бичкові у церкву, він там служив роки». Із фари (помешкання священика) в радянські часи зробили поліклініку. Священиків які не хотіли переходити в православ'я «пішли в тюрму, понад 25 років много священики і у нас у Бичків багато священиків таких що вни прийшли пак жили після тюрми тут усі, що було коли церкву відкрили чотири священики…Знаю, переслідували священика, як його лиш, Похил Василь, Василій, отець Василій, він був і в тюрмі, так далі Ченгері, тай, як го забулам»[45].

Про репресії проти духовенства згадує і П. Митрюк мешканець с. Луг Рахівського округу: «Була у нас у Косівській, докі я там жив, та греко-католицька тай поп греко-католицький, а руські як прийшли заставляли переходити в православіє, казали що державна віра – православна. А попи не хотіли переходити у православну та забирали їх туди в Сибір, навіки покинули батьківщину… У православіє не хотіли переходити люди бо їм нічого держава не казала. А попів які не хотіли переходити забирали в Росію, в Сибір»[46]. У Верхньому Водяному засуджено «священика Ференчика, бо він не хотів прийняти православ'я, відсидів він з нашими людьми у Львові, не знаю скільки років, там і покійний помер», а «у Бичкові був Брунсвік такий, а цей Брунсвік перейшов, із греко-католиків у православні»[47].

Як підсумок наведемо слова респондентів стосовно релігійної ситуації в краї кінця 1940-х років: «Насильне загарбання греко-католицької церкви, репресії греко-католицьких священиків, судили їх всіх[48], «…після війни не було греко-католиків»[49].

Не оминули репресії комуністичної влади і православних священиків. За підрахунками науковців, в досліджуваний період було заарештовано та засуджено за різними, часто надуманими звинуваченнями, 10 представників православного духовенства[50]. За антирадянську, антикомуністичну діяльність, вороже ставлення до радянської влади були засуджені на різні строки (від 10 до 25 років) виправно-трудових робіт в таборах ГУЛАГу колишній адміністратор Мукачівсько-Пряшівської єпархії протопресвітер М. Попов, священики Г. Бедзір, І. Ілечко, І. Карбованець, ієромонах Юстин (Сідак). За співпрацю з так званими «антинародними бандами» на початку 1950-х рр. були заарештовані і засуджені ієромонахи Вікентій (Орос), Даміан (Бонь), Йов (Гашпар), послушник Ю. Фарковець, монахиня Магдалина (Шелемба). У 1955 р. вищеназвані особи (крім Даміана (Боня), що помер у таборах) були звільнені, відбувши в таборах від 3 до 8 років. Процес їх реабілітації завершився лише на початку 1990-х рр.[51]

Отже, на основі архівних документів, праць сучасних дослідників та свідчень очевидців, можемо стверджувати, що масові репресії, здійснювані комуністичною владою проти місцевого населення, соціальних груп та цілих релігійних конфесій, стали дієвим механізмом в радянізації Закарпаття. На першому етапі (особливо в період Закарпатської України), крім рішень судових органів радянська влада оперувала різними позасудовими органами, що чинили розправи над безвинними людьми, порушували норми судочинства та конституції. В умовах Закарпатської області найбільшими злочинами вважалась антирадянщина (поширення листівок антирадянського змісту чи прямих закликів про вихід з СРСР), спротив населення політико-господарським кампаніям (колективізація) чи радянському зразку уніфікації релігії (ліквідація греко-католицької церкви).

Рэпрэсіі як механізм станаўлення савецкай улады ў Закарпацці (1944 – пачатак 1950-х гадоў)

У артыкуле ідзе гаворка пра рэпрэсіі як пра адзін з асноўных механізмаў станаўлення савецкай улады ў Закарпацці напрыканцы Другой сусветнай вайны і падчас першай пасляваеннай пяцігодкі. На працягу гэтага невялікага па працягласці гістарычнага перыяду Закарпацце перажыло два радыкальныя перавароты. Спачатку – прэвентыўную саветызацыю 1944–1945 гг., якая ажыццяўлялася рукамі кіраўніцтва Народнага Савета Закарпацкай Украіны па інструкцыям «спецыялістаў» з Савецкага Саюза ва ўмовах прысутнасці войск Чырвонай арміі. Пазней – саветызацыю Закарпацкай вобласці 1946–1950 гг. з ужываннем савецкага рэпрэсіўнага заканадаўства, нярэдка «задним числом».

Аўтар указвае на рост цікавасці навукоўцаў да тэмы савецкіх рэпрэсій у другой палове 1990-х – пачатку 2000-х гг., калі адчыніліся архівы, з’явілася магчымасць працаваць з раней недаступнымі дакументамі, а таксама знікла палітычная цэнзура. Адным з першых краёвых даследчыкаў гэтай праблемы стаў Омельян Даўганіч. Ён быў укладальнікам двухтомніка «Рэабілітаваныя гісторыяй. Закарпацкая вобласць», дзе на падставе крымінальна-следчых спраў асвятляліся рэпрэсіі супраць закарпатцаў канца 1930-х – першай паловы 1950-х гг. Асобным блокам можам вылучыць апублікаваныя ў розных выданнях успаміны асуджаных. З 2015 г. тэма саветызацыі (у тым ліку рэпрэсій) уключана ў апытальнік этнаграфічнай практыкі студэнтаў-гісторыкаў Ужгарадскага нацыянальнага ўніверсітэта.

На падставе архіўных дакументаў (Архіва УСБУ ЗВ, ДАЗВ), матэрыялаў, апублікаваных у зборніках дакументаў, навуковых распрацовак сучасных даследчыкаў і палявых даследаванняў аўтар вылучае галоўныя напрамкі рэпрэсіўнай палітыкі.

Грамадзяне асуджаліся за так званы «ўкраінскі буржуазны нацыяналізм», антысавецкія «контррэвалюцыйныя» дзеянні, прыхільнасць АУН, супраціў суцэльнай калектывізацыі. Па стану на 1990 г. у архіве абласнога ўпраўлення КДБ захоўваліся матэрыялы на 5456 чал., якія прыцягваліся да крымінальнай адказнасці органамі

дзяржбяспекі Закарпацця ў пасляваенны перыяд (3614 чал. былі асуджаныя па палітычных матывах).

Да рэпрэсіўных акцый таксама можам аднесці інтэрнаванне і дэпартацыі нямецкага і венгерскага насельніцтва, пераслед духавенства, ажыццяўленне «прызываў» моладзі на навучанне ў школы ФЗН і ды інш.

Repressions as a mechanism for the formation of the soviet authority in Transcarpathia (1944 – the beginning of 1950s)

The article deals with repressions as one of the main mechanisms of the formation of Soviet power in Transcarpathia at the final stage of the Second World War and the post-war five-year plan. During this short historical period, Transcarpathia experienced two radical political upheavals. First – preventive Sovietization of 1944–1945, which was carried out by the leadership of the People's Council of Transcarpathian Ukraine under the clear instructions of various «experts» from the Soviet Union and in the presence of the Red Army troops. And following Sovietization in the conditions of Transcarpathian region of 1946–1950, with the spread and application of Soviet repressive legislation which was often used «hindsight».

The author points to the growing interest of scientists in the topic of Soviet repression in the second half of the 1990s – early 2000s when the archives were opened and it became possible to work with previously inaccessible documents and to write without political censorship. One of the first regional historians working in this direction was Omelyan Dovganich – one of the compilers of the two-volume «Rehabilitated by History. Transcarpathian Region», where on the basis of criminal investigation cases the issue of repression against the Transcarpathian people of the late 1930s and the first half of the 1950s was revealed. We can also mention memories of convicts published in different editions. Since 2015, the topic of Sovietization (including repression) is included in the questionnaire of ethnographic practice of students-historians of the Uzhhorod National University.

On the basis of archival documents (the Archive of the Security Service of Ukraine in the Transcarpathian region, State Archives of Transcarpathian Region), materials published in collections of documents, scientific developments of modern researchers and field studies the author identifies the main directions of repressive policy.

Citizens were condemned for the so-called «Ukrainian bourgeois nationalism», anti-Soviet «counterrevolutionary» actions, adherence to the OUN, resistance to complete collectivization. As of 1990, the archive of the regional department of the KGB contained materials for 5,456 people who were arraigned on charge by the state security agencies of Transcarpathia in the post-war period (3,614 of them were convicted for political reasons).

Repressive actions also included internment and deportation of the German and Hungarian population, persecution of the clergy, implementation of «appeals» of young people to study in schools of factory training etc.

Заўвагі

1 Довганич О. Репресії проти закарпатської інтелігенції у перше повоєнне десятиріччя // Календар «Просвіти» на 1999 рік. Ужгород, 1999. С. 196–197; Його ж. Так ламалися долі репресованих закарпатців: Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією» / Післямова Миколи Олашина. Ужгород, 2008.

2 Реабілітовані історією. Закарпатська область: у 2-х кн. Кн. 1. Ужгород, 2003; Реабілітовані історією. Закарпатська область: у 2-х кн. Кн. 2. Ужгород, 2004.

3 Коршинський І. Ю. Сторінки життя: Мої гулагівські, лікарські, депутатські та громадські університети у спогадах, роздумах, бувальщинах, листах та публікаціях / Передмова О. Довганича. Ужгород, 2010. С. 158-163.

4 Караташ В., Тракслер П. Прометеї Заполяр'я. Ужгород, 2001; Керекеш Ю. За «зраду» батьківщини і антирадянщину його прирекли до 25 років ув'язнення // Фест. 1999. 16–22 грудня. С. 14–15.

5 Довганич О. Переслідування громадян радянським тоталітарним режимом у передвоєнні та повоєнні роки // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. Книга перша… С. 39.

[6] Аржевітін С. М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця, 2013. С. 513–527.

[7] Справжнє ім'я автора Михайло Дмитрович Мондич, 1923 р. н., уродженець с. Нанково Хустського району Закарпатської області. У 1945 г. прийнятий на роботу перекладачем з угорської та чеської мов в Управління «Смерш» 4-го Українського фронту. В липні 1945 р., після відвідин родичів на Закарпатті, втік в Чехословаччину. В 1947 р. прибув у м. Франкфурт-на-Майні. У 1948 р. в Німеччині вийшла його книга (Синевирский Н. СМЕРШ (Год в стане врага). Limburg/Lahn).

[8] Отчет о работе отдела за 1947 год // Державний архів Закарпатської області (Далі ДАЗО). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 40.

[9] Довганич О. Д. Суди особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України // Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша… С. 62.

[10] Постановление военного совета 4-го Украинского фронта 13 ноября 1944 г. № 0036 // Dupka György: A kollektiv bünösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946. Doktori (Phd) értekezés. Budapest, 2014. 385-386. old.

[11] Довганич О. Д., КорсунО. М. Акція командування 4-го Українського фронту і військ НКВС по затриманню та ізоляції військовозобов'язаних угорців і німців Закарпаття // Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша… С. 57–58.

[12] Корсун О. Від упорядника // Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Ужгород, 2012. С. 17--18.

[13] Малець О. О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст. Ужгород, 2004. С. 142.

[14] Там само. С. 142–143.

[15] Корсун О. Від упорядника // Закарпатські угорці і німці:... С. 21.

[16] Довганич О. Д., Корсун О. М. Акція командування 4-го Українського фронту і військ НКВС по затриманню та ізоляції військовозобов'язаних угорців і німців Закарпаття // Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша … С. 58.

[17] Коштура М. Ю., 1933 р. н. Записала Л. Сас 25. 04. 2015 р. у с. Зняцьово Мукачівського р-ну Закарпатської обл.

[18] Малець О. О. Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст. Ужгород, 2004. С. 22.

[19] Шторк Т. Примусові роботи // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород, 2010. С. 290.

[20] Довганич О. Антирадянські молодіжні організації // Наш рідний край. 1998. № 3. С. 26.

[21] Архів УСБУ в Закарпатській області (Далі: АУСБУЗО). Спр. С-1289 (Штень Л., Меденці В. та інші – всього 9 чол.). В 3-х томах. Т. 2; АУСБУЗО. Спр. С-1289. Т. 3; АУСБУЗО. Спр. С-1881 (Публик О., Гладко Й. та інші – всього 6 чол.). В 3-х томах; АУСБУЗО. Спр. С-5816 (Кульчицький І., Штець М. та інші. – всього 5 чол.).

[22] Гордійчук С., Міщанин В. Діяльність антирадянських молодіжних організацій на Закарпатті в перше десятиліття радянської влади (1946–1956 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 81.

[23] Гордійчук С. О., Міщанин В. В. Антирадянські настрої населення Закарпаття в часи «сталінщини» 1944–1953 рр. // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Вип. 32. Одеса, 2015. С. 142–174.

[24] Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950). Ужгород, 2000; Колективізація на Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944–1955. Збірник архівних документів і матеріалів [упоряд. О. М. Корсун]. Ужгород, 2014.

[25] Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян…

[26] Савчук М. В., 1927 р. н. Записав О. Орос 30.06.2016 р. у смт Великий Бичків Рахівського р-ну Закарпатської обл.

[27] Морозюк М. Ю., 1928 р. н. Записала О. Гріга 19.07.2017 р. у с. Лазещина приселок Репегів Рахівського р-ну Закарпатської обл.

[28] Павлючок (Зелінська) М. В., 1927 р. н. Записали О. Гріга, П. Леньо 06.07.2017 р. у с. Лазещина приселок Студене Рахівського р-ну Закарпатської обл.

[29] Там само.

[30] Вагера М. М., 1950 р. н. Записав А. Вашкеба 08.07.2015 р. у с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

[31] Колодій І. С., 1930 р. н. Записав А. Вашкеба 03.07.2015 р. у с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

[32] Колодій І. С., 1930 р. н. Записав М. Гаєвой 03.07.2015 р. у с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

[33] Там само.

[34] Вагера М. М., 1950 р.н. Записав А. Вашкеба 08.07.2015 р. у с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

[35] Міщанин В. Закарпатська молодь у школах ФЗН: навчання чи змуше-

на міграція? // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса, 2009. Вип. 15. С. 156.

[36] Довганич О. Д., Хланта О. В. Переслідування молоді за втечі зі шкіл ФЗН та за антирадянську пропаганду у військових частинах // Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга перша… С. 111.

[37] Уривок з книги П. Судоплатова про причину смерті греко-католицького єпископа Теодора (Федора) Ромжі // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Реабілітовані історією. Закарпатська область. Книга друга. Ужгород, 2004. С. 273.

[38] Бендас Д. Греко-католицькі священики під час репресій церкви радянською владою на Закарпатті // Благовісник. 1997. № 10 (вересень). С. 3.

[39] АУСБУЗО. Спр. С-2284 (Хіра О.) 165 арк.

[40] АУСБУЗО. Спр. С-2253 (Мураній М.) 230 арк.

[41] Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / переклад з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. Львів, 2005. С. 199–200.

[42] Олена Степанівна, 1937 р. н, Марія Степанівна, 1929 р. н. Записала В. Леньо 15. 07. 2015 р. у с. Кам'яниця Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

[43] Вагера М. М., 1950 р.н. Записав А. Вашкеба 08.07.2015 р. у с. Невицьке Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

[44] Колодій І. С., 1930 р.н. Записав М. Гаєвой 03.07.2015 р. у с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.

[45] Лукачук М. Й., 1944 р.н. Записав С. Гулан 02.07.2016 р. у смт. В. Бичків Рахівського р-ну Закарпатської обл.

[46] Митрюк П. П., 1926 р.н. Записав С. Гулан 08.07.2016 р. у с. Луг Рахівського р-ну Закарпатської обл.

[47] Ветаман Ю. Ю., 1947 р.н. Записав С. Гулан 08.07.2016 р. у с. Водиця Рахівського р-ну Закарпатської обл.

[48] Савчук М. В., 1927 р.н. Записав О. Орос 30.06.2016 р. у смт Великий Бичків Рахівського р-ну Закарпатської області.

[49] Ваган І. М., 1936 р.н. Записала В. Леньо 16.07.2015 р. у с. Ворочево Перечинського р-ну Закарпатської обл.

[50] Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті в умовах радянської влади (1945–1961 рр.) // Cirkev v okovach totalitneho rezimu. Likvidacia Greckokatolickej cirkvi v Ceskoslovensku v roku 1950. Presov, 2010. S. 439–449.

[51] Данилець Ю. В., Міщанин В. В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946–1953 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород, 2013. Вип. 1 (30). С. 53.

Репресії проти духовенства Мукачівсько-Ужгородської православної єпархії (кінець 1940 – початок 1960 рр.)

Юрій Данилець,
канд. істор. наук (Ужгород)

Закарпаття було визволено Червоною армією до кінця листопада 1944 р. У краї за допомогою військових було створено квазісамостійне утворення «Закарпатська Україна», яка 29 червня 1945 р. за договором між урядами СРСР та Чехословаччини увійшла до складу радянської України. Згідно рішення Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у складі УРСР була утворена Закарпатська область. Місцеві православні на той час складали дві церковні юрисдикції – Сербську та Константинопольську. Після перемовин із СПЦ 22 жовтня 1945 р. Мукачівсько-Пряшівська єпархія увійшла до складу РПЦ та отримала нову назву – Мукачівсько-Ужгородська[1]. 23 жовтня 1945 р. на новоприєднану кафедру було призначено єпископа Нестора (Сидорука), колишнього настоятелем Полтавського кафедрального собору[2]. У підпорядкуванні архієрея опинилося більше 130 приходів, 18 монастирів та скитів, близько 140 тисяч вірників.

Очевидно це призначення йшло у розріз із позицією місцевого духовенства, яке висувало власного кандидата. Зокрема, листа православних до Й. Сталіна від 18 листопада 1944 р. підписав ігумен Феофан (Сабов), він же і очолював делегацію до майбутнього патріарха Московського Олексія (Симанського) 7–13 грудня того ж року[3]. Із приїздом єпископа Нестора ігумена Феофана було позбавлено всіх посад при єпархіальному управлінні, нібито, за станом здоров'я.

Православне духовенство намагалися втягнути в антикатолицьку боротьбу, що закінчилася т. зв. «возз'єднавчою акцією». Документи свідчать, що більшість акцій проти греко-католицької єпархії було здійснено радянськими органами безпеки, міліцією та місце-

вими комуністами. Православні єпископи та священики самоусунулися від цього процесу, що викликало певний тиск з боку влади. Перші акції проти православного духовенства розпочалися паралельно із репресіями проти греко-католиків. Арешти торкнулися як рядових священиків і ченців так і вищого церковного керівництва. Звинувачення, за яким виносилися вироки, можна умовно поділити на чотири групи: співпраця з угорським та німецькими окупаційними режимами, антирадянська агітація і пропаганда, сприяння групам українських націоналістів, економічні злочини. Дуже часто ці звинувачення перепліталися, що давало можливість засудити священика на термін від 5 до 25 років.

23 листопада 1944 р. службою «Смерш» в Хусті був затриманий колишній секретар архієпископа Савватія (Врабец) (константинопольської юрисдикції), о. Євгеній (Іван) Якуб[4]. У Галузевому державному архіву СБУ в Києві нами виявлено його кримінальну справу[5]. У постанові на арешт вказувалося, що священик був завербований німецькою контррозвідкою та співпрацював з німцями в якості агента[6]. Більше деталей щодо звинувачення знаходимо в постанові про прийняття справи до провадження. У документі зазначалося, що «Якуб Е. А. работал в пользу немцев, предавал антифашистов, доносил о местах высадки советских парашютистов и нахождении партизанских отрядов»[7]. Протоколи допитів свідчать, що священик мав певні контакти із німцями під загрозою арешту, але ніяких відомостей в контррозвідку не передавав. Після проведення слідчих дій матеріали справи було передано опергрупі обласного НКДБ, який

о. Євгеній (Іван) Якуб

в січні 1945 р. змінив міру затримання під підписку про не виїзд. Однак допити та слідство продовжувалися, а 3 грудня 1945 р. священика знову заарештували. Засудити арештованого не встигли, він помер 9 березня 1946 р.[8] Реабілітований 1992 р.[9]

14 червня 1946 р. в с. Затишне Берегівського району був убитий, згадуваний вище, ігумен Феофан (Сабов) та його брат – священик Петро Сабов. Офіційна версія, яку оприлюднила радянська преса, це злочин військових з метою пограбування[10]. Однак, спогади очевидців говорять про сплановану акцію спецгрупи НКВС. Такої думки притримувалися цілий ряд авторів, що опублікували свої статті у періодиці[11]. В ДАЗО інформація про вбивство священиків відсутня. Оперативні зведення, які готувалися для облвиконкому міліцією також замовчують даний злочин. Немає жодних відомостей про цей випадок і в архіві МВС. За офіційною версією, двох солдатів, котрі здійснили вбивство, було розстріляно, трое – отримали різні строки ув’язнення[12]. Принагідно зазначимо, що 27 жовтня 1947 р. було здійснено невдалий замах, а 1 листопада – вбивство греко-католицького єпископа Теодора (Ромжі). Його ліквідація була санкціонована безпосередньо Й. Сталіним[13].

о. Феофан (Петро Сабов)

На початку квітня 1947 р. радянськими органами держбезпеки у Будапешті був заарештований протопресвітер М. Попов, який у 1941–1943 рр. був адміністратором Мукачівсько-Пряшівської єпархії та керівником православної церкви в Угорщини[14]. Його звинуватили у співпраці з нацистами та антирадянській агітації. Цікавий факт, що у 1943 р. Попов був арештований Гестапо за хрещення празьких євреїв та ув’язнений у концтаборі Дахау. Звільнений радянськими військами у 1945 р. А 9 вересня 1947 р. Закарпатський обласний суд засудив його до 25 років виправно-трудових таборів.

Протопресвітер
Михайло Попов

Для відбуття покарання М. Попова відправили до Воркути, Комі АРСР[15]. У 1955 р. повернувся до Угорщини, де помер у злиднях в 1969 р.[16]. Реабілітований у 1992 р.[17]

1 лютого 1949 р. органами МДБ був заарештований священик І. Ілечко. У постанові на арешт від 21 січня 1949 р. вказувалося, що Ілечко разом з адміністратором православної церкви М. Поповим проводив серед духовенства та вірників антирадянську агітацію і намагався їх залучити до боротьби проти СРСР на фронтах війни[18]. «С момента освобождения Закарпатья от немецко-мадьярских оккупантов и вплоть до настоящего времени Илечко среди на населения и духовенства систематически проводил антисоветскую и антикоммунистическую агитацию, направленную на дискредитацию советской власти и срыв мероприятий проводимых коммунистической партией и Советским Правительством»[19]. Під час обшуку у священика було вилучено газети та книги, які мали антирадянський зміст.

На допиті 11 лютого 1949 р. І. Ілечко заявив, що винним себе визнає частково. Він погоджувався з тим, що дійсно серед вірників говорив, що більшовики переслідують релігію. На суді о. І. Ілечко заявив наступне: «Я, як священик, проповідував свої релігійні переконання до приходу на Закарпаття Радянської влади і після, я уважав і уважаю, що марксизм і ленінізм являються ворогами релігії і то, що в Росії в 1917 році сталася революція не вважаю за досягнення релігії і вважаю, що це направлено проти віруючих, можливо, що ці свої взгляди і висказував серед населення[20]… В результаті моїх релігійних переконань у мене сформувалась ненависть до радянської влади з самого початку існування СРСР, тому, що Радянська влада ніякої релігії не визнає»[21]. Однак, священик відкидав звинува-

чення в агітації, спрямованої на зрив міроприємств радянської влади[22]. За вироком суду І. Ілечка засудили на 25 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у с. Долинське Карагандинської області Казахської РСР. Звільнений 5 січня 1955 р., реабілітований 17 квітня 1991 р.[23]

1 вересня 1948 р. було заарештовано священика с. Свобода Г. Бедзіра. Із 1939 р. за угорського режиму він виконував обов'язки уповноваженого сільського комітету. Священика звинувачували у проведенні серед селян агітації проти колгоспного ладу та вихваляння іноземних імперіалістів. 16 листопада 1948 р. було винесено вирок, згідно якого Бедзір отримав 10 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у м. Брянськ (Росія).

У 1955 р. Верховний Суд УРСР розглянув справу за протестом прокурора. У постанові знаходимо важливі формулювання щодо зменшення терміну ув'язнення для священика. Зокрема, у документів вказано, що Бедзір був визнаний винним в тому, що «будучи священиком православної церкви в селі Свобода, в 1946–1947 роках проводив антирадянську агітацію серед населення, в якій зводив наклеп на Радянську дійсність і колгоспне будівництво. Одноразово з цим вихваляв «демократію» в США та робив наклеп на Радянську демократію». Разом з тим, суд прийняв до уваги той факт, що «Бедзір приймав активну участь в проводимих заходах по возз'єднанню Закарпатської України з Радянською Україною, являвся делегатом народних зборів, два сина його служили в Радянській армії, відбуває міру покарання з й вересня 1948 року по цей час»[24]. У зв'язку із цим. Суд погодився із протестом прокурора та зменшив міру покарання з 10 до 6 років і 7 місяців позбавлення волі і, в результаті відбуття цього терміну, в'язня було звільнено з-під варти. Реабілітований 11 березня 1992 р. [25]

6 квітня 1951 р. був заарештований ієромонах Юстин (Сідак), 1918 року народження із в с. Збини на Воловеччині[26]. Його якого також звинуватили у ворожому ставленні до радянської влади. Документи кримінальної справи свідчать, що ще 24 березня було затверджено постанову на арешт та постанову на обрання міри затримання. Арешт санкціонували заступник прокурора УРСР Шугуров

та міністр держбезпеки УРСР Ковальчук. У першому документі вказувалося, що «Сидак, будучи враждебно настроенным по отношению к советской власти, используя свое положение священнослужителя, проводит среди населения антисоветскую агитацию, в которой выражает недовольство существующим в СССР политическим строем и возводит клевету на советскую действительность»[27].

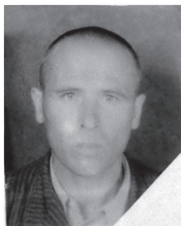

Ієромонах Юстин (Сідак)

Допити заарештованого проводилися в основному в нічну частину доби. Наприклад, під час допиту у ніч з 10 на 11 квітня 1951 р. (з 23. 00 хв. до 4. 00 хв.) священик повідомив, що під час богослужіння в храмі звертався до вірників з моральними настановами, навчав дітей шкільного віку слухати батьків, поважати старших, брати приклад з Христа Спасителя[28]. До справи залучили покази свідків, що були зібрані задовго до арешту (у серпні 1950 р., лютому 1951 р.) та безпосередньо під час попереднього слідства. Серед свідків фігурують колишній голова сільради, дружинник, секретар парторганізації, учні, представники духовенства. Один із свідків повідомив, що під час зборів священиків у 1948 р. Сідак заявив: «Православным грозят две опасности, это справа коммунизм, а слева католицизм, и если мы хотим спасти себя от этих двух опасностей, то мы должны бороться и с тем и с другим нашим врагом, т. е. мы должны бороться как с католицизмом так и с коммунизмом»[29]. Інший свідок заявив, що в 1950 р., під час обіду в честь інтронізації нового єпископа, о. Юстин проголосив наступні слова: «Мы примем к себе в епископы и цыгана, если он придет к нам с правдой. Но если к нам придет Сталин без правды, то мы его не примем»[30].

Однак нами встановлено, що після переведення в с. Негрово Іршавського округу у священика виникли проблеми з уповноваженим окружкому КПБУ А. Ржецьким, який працював по сумісництву старшим землевпорядником Іршавського округу. На початку квітня 1950 р. до уповноваженого ради у справах РПЦ в Ужгороді надійшов лист-звернення від православних вірників с. Негрово. Селяни повідомляли, що під час одного із богослужінь до храму ввійшов

А. Ржецький, що був у стані сп'яніння. Він чіплявся до жінок та грозив засадити священика до в'язниці. о. Юстин заспокоїв вірників та попросив їх розійтися по домівках. Лист підписало 20 вірників. Селяни наголошували, що в разі необхідності можуть зібрати до 200 підписів[31]. Таким чином, особиста образа чиновника призвели до переслідування священика.

На допитах чернець категорично заперечував антирадянську та антикомуністичну діяльність. Однак Закарпатський обласний суд засудив його до 10 років виправно-трудових таборів з конфіскацією майна. Під час судового засідання чернець заявив, що «в своїх проповідях іноді я призивав до боротьби руську церков, але тільки духовної, т. е. релігійної по відношенні до моралі віруючих. У 1948 р. в с. Білках, я призвав священиків боротися против католицизму, який все був нашим ворогом і атеїзму, т. е. безбожія. Я розумів боротьбу духовну, щоб учити народ чесності, але під атеїстами я не розумів комуністів, бо атеїстом може бути не тільки комуніст. Я, як священик, повинен поширювати віру. В політичній формі я ніколи не висловлювався. Против комунізму як соціального матеріального устройства я ніколи не виступав, а навпаки, підтримував, що доказує і те, що я сам брав участь в організації колгоспу у нашому селі… Я не вважаю боротьбу против атеїзму, одну із видів боротьби против комунізму. Всі мої проповіді були проведені в рамках допустимих конституцією. Я старався працювати в користь держави і народу, а не на ущерб»[32]. Для відбуття покарання Сідака відправили в Унженський табір на станцію Сухобезводна колишньої Горьківської області Росії. У 1956 р. звільнений з ув'язнення, реабілітований в 1992 р.[33]

31 липня 1951 р. був заарештований священик с. Червеньово, засновник та ктитор православного жіночого монастиря в с. Домбоки Мукачівського району І. Карбованець. У постанові на арешт вказувалося: «В роки угорської окупації Закарпаття під час богослужінь систематично у своїх проповідях робив наклеп на радянську дійсність, радянську країну і комуністичну партію»[34]. Також слідчі звинуватили священика в агітації проти колгоспної системи і зберіганні антирадянської літератури релігійного змісту. Заарештований своєї вини не визнавав і відкидав усі звинувачення. 11 жовтня

1951 р. обласним судом засуджений на 25 років таборів і відправлений у с. Хром-Тау Новоросійського району Актюбінської області Казахської РСР.

У кримінальній справі міститься ряд касаційних скарг засудженого, які, однак, не були задоволені. Звільнений 9 січня 1955 р. Після усунення М. Хрущова активно домагався реабілітації та відновлення ліквідованого монастиря. У листах до Москви описував події 1944 р., коли разом із черницями надав притулок 186 дітям, вихованцям дитячого санаторію та піонерського табору із сіл Новоєльня та Дятлово Гродненської області Білорусії, яких німці везли ешелоном на захід. На Закарпатті потяг зазнав бомбардувань і діти опинилися у лісах. Реабілітований в 1991 р.[35]

11 січня 1956 р. органи КДБ заарештували ієромонаха Іринея (Сідлара). У постанові на арешт вказувалося, що ієромонах Іриней в 1954–1955 рр. виготовляв і надсилав на адресу партійних органів листи антирадянського змісту з терористичними погрозами представникам радянської влади і комуністичної партії. Під час суду Сідлар заявив, що його діяльність була викликана антирелігійною пропагандою закарпатських періодичних видань проти церкви[36]. 5 березня 1956 р. Закарпатський обласний суд засудив ченця до 6 років таборів з конфіскацією майна. Відбував покарання в Дубравтаборі МВС у Мордовській АРСР. 10 лютого 1960 р. звільнений з ув'язнення, реабілітований 1991 р.[37]

Монахиня Магдалина (Шелемба)

За звинуваченням у співпраці із націоналістичнми групами було заарештовано 5 представників духовенства. У травні 1952 р. органами КДБ було заарештовано ієромонахів Вікентія (Ороса), Йова (Гашпара) та послушника скиту Ю. Фарковця. У червні по цій же справі заарештували ієромонаха Даміана (Бонь) та

настоятельку жіночого скиту Магдалину (Шелемба). У першу чергу слід наголосити, що озброєні угрупування, за співпрацю з якими були репресовані ченці, не відносилися до підпілля ОУН-УПА. Це були переважно дезертири з угорської армії, котрі переховувалися від призову у Червону армію та інші кримінальні елементи. По першій кримінальній справі проходили Бонь, Гашпар, Орос та двоє жителів с. Ганичі Тячівського округу. У постанові на арешт о. Йова (Гашпара) вказувалося, що він «являясь настоятелем прихода в селе Ганиче, Тячевского округа, установил преступную связь с антисоветской террористической бандой Якима. Снабжал бандитов продуктами питания и различного рода информацией, связал бандитов с антисоветски настроенными жителями… В разговорах с бандитами высказывал резкие антисоветские взгляды»[38].

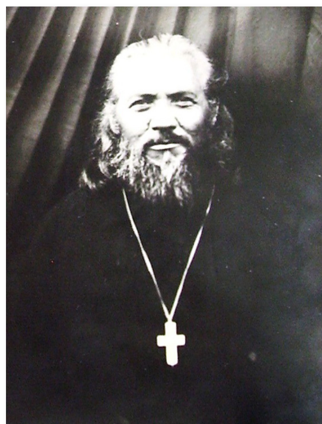

Ієромонах Даміан (Бонь)

Аналогічні звинувачення були висунуті і о. Вікентію та о. Даміану. Щодо Ороса, то у постанові на арешт ще приписували підбурення бандитів до пограбування інкасатора[39]. У постанові на арешт монахині Магдалини знаходимо вказівку, що у злочинній діяльності вона викривається показами Якима, Андрійцьо та Тетері, які були ватажками банформувань[40]. Ченців засудили до 25 років таборів, монахиня ж отримала 10-річне ув’язнення. Даміан (Бонь) помер в таборах у 1954 р., інші були звільнені з ув’язнення в 1955 р. Реабілітовані в 1992 р.[41] ФОТО 5-6

Опір ліквідації монастирів призводив також до переслідування духовенства. Наприклад, у 1960 р. був заарештований та засуджений на 1 рік і 6 місяців в’язниці настоятель чоловічого монастиря в с. Теребля. Його звинуватили у купівлі та спекуляціях з краденим парафіном. У кримінальній справі вказувалося, що підсудний Моринець «вкрадений парафін, дві тони, призначений для виробни-

цтва Тересвянському ДОКу, украв і продав підсудному Керечанин для Тереблянського монастиря. Останній переробляв парафін на свічки, а після перепродавав віруючим від 2 до 5 крб. за одну штуку». О. Веніамін подав кілька касаційних скарг, у яких пояснював, що «парафін він купував не для себе, а для монастиря і вважав, що Моринець продає свій парафін. У монастирі із парафіну свічки не виготовлялися для продажу, а лише для особистих потреб»[42]. Відбував покарання архімандрит у таборі № 40 в м. Київ. За спогадами очевидців, чернець у в'язниці не знімав ряси та камилавки, а місцеві жителі часто приносили йому передачі та просили про молитву[43].

Отже, незважаючи на відносну лояльність православного духовенства на Закарпатті у післявоєнний час, радянська влада піддавала його тиску та переслідуванням. Крім фінансових утисків, виселення із квартир, конфіскацію земель і т. д. духовенство піддавалося арештам та ув'язненню. Розсекречення архівів дає можливість дослідити методи та тактику боротьби із релігією, усні свідчення та інші джерела доповнюють наші знання про антицерковну політику держави як в окремому регіоні та і в межах СРСР.

Рэпрэсіі супраць духавенства Мукачоўска-Ужгарадскай праваслаўнай епархіі (канец 1940 – пачаток 1960 гг.)

У артыкуле асвятляюцца савецкія рэпрэсіі супраць праваслаўнага духавенства на Закарпацці. Аўтар вылучае некалькі напрамкаў абвінавачванняў святароў. Сярод іх антысавецкая, антыпартыйная і антыкалгасная агітацыя, супрацоўніцтва з акупацыйным рэжымам у гады Другой сусветнай вайны, распаўсюджванне забароненай літаратуры. Акцэнтуецца ўвага на тым, што арыштаваныя ў асноўным не прызнавалі абвінавачванні, сцвярджалі, што займаліся выключна рэлігійнай працай. Матэрыялы архіваў сведчаць, што асобныя прадстаўнікі духавенства мелі антысавецкія настроі, крытыкавалі мерапрыемствы савецкай улады, выступалі супраць гвалтоўнай саветызацыі і калектывізацыі. Звычайна, следства не мела доказаў, каб абвінаваціць святароў у спрыянні дзейнасці «банд-

фармаванняў», якія залічваліся судовымі ўстановамі да ўкраінскага падполля. Таксама ў артыкуле паведамляецца пра фінансавы ціск, падатковы прэсінг, незаконныя высяленні з царкоўных будынкаў.

Repressions against clergy of Mukachiv–Uzhgorod eparchy (the end of 1940s – beginning of 1960s)

The article reveals the issue of Soviet repressions against Orthodox clergy in Transcarpathia. The author highlights several areas of accusations put forward by the priests. Among them are anti-Soviet, anti-party and anti-collective farm agitation, cooperation with the occupation regime during the Second World War, proliferation of prohibited literature. Attention is drawn to the fact that the arrests mostly denied charges against them, emphasizing that they were engaged exclusively in religious activities. The materials of the archives prove that individual representatives of the clergy were anti-Soviet. They criticized actions of the Soviet authorities, opposed against forced sovietization and collectivization. The author emphasizes that the investigation did not provide enough evidence regarding the accusation of priests in promoting the activities of rebel groups, which were counted by the Soviet judiciary to the Ukrainian underground. Separately, the publication deals with financial pressure, tax pressure, illegal eviction from church buildings.

Заўвагі

1 Пребываение в Москве епископа Мукачевского Владимира // ЖМП. 1945. № 11. С. 20–21.

2 Назначения на архиерейские кафедры [наречение и хиротония архимандрита Нестора (Сидорук) во епископа Уманского] // ЖМП. 1945. № 10. С. 31; Про эпископа Нестора див. дет.: Данилец Ю. Нестор (Сидорук) – первый Мукачево-Ужгородский архиерей // Государство, общество, церковь в истории России XX-XXI веков. Материалы XV Междунар. науч. конф., Иваново, 23–24 марта 2016 г. Иваново, 2016: в 2 ч. Ч. 1. С. 117–123; Данилець Ю. Документи ГАРФ про діяльність єпископа Мукачівсько-Ужгородського Нестора (Сидорука) // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болхо-

вітінова). Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 198–200; Данилець Ю. Життєвий шлях православного єпископа Нестора (Сидорука) у світлі нових архівних документів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород, 2017. Вип. 1 (36). С. 14–22; Концевич Н., прот. Епископ Курский и Белгородский Нестор (некролог) // ЖМП. 1951. № 11. С. 7–8; Федосеев А. Албанская миссия епископа Нестора (Сидорука) // Studia Humanitatis. Международный электронный научный журнал. 2005. № 2 // [Электронний ресурс]. – 25.01.2018. – Режим доступу: http://st-hum.ru/content/fedoseev-albanskaya-missiya-episkopa-nestora-sidoruka [останній візит 25 січня 2018 р.].

[3] Данилец Ю. Поездка делегации Мукачевско-Пряшевской православной епархии в Москву и канонический переход в состав РПЦ (на материалах ГАРФ) // Rocznik teologiczny. 2017. Rok LIX. Z. 1. C. 131–150; Пребывание в Москве делегации Православной Церкви Закарпатской Украины. 1945. ЖМП. № 1. С. 5–10.

[4] Державний архів Закарпатської області (далі: ДАЗО). Ф. 21. Крайове Управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. Оп. 9. Спр. 1200. Особова справа православного священика Якуб Івана (1933–1936). 86 арк.

[5] Галузевий державний архів СБУ м. Київ (далі: ГДА СБУ). Архівна кримінальна справа № 75890 фп. (Якуб Є. Д). 57 арк.

[6] Там само. Арк. 4

[7] Там само. Арк. 2

[8] Там само. Арк. 50

[9] Там само. Арк. 55-56.

[10] Убийц – к расстрелу // Закарпатська Україна. 1946, 26 липня. С. 4.

[11] Гавриїл (Кризина), ієромонах. Отці Феофан і Петро Сабови – мученики за віру православну // Християнська родина. 1997. 30 січня. С. 3; Довганич О. Трагічна доля православних священиків Феофана і Петра Сабових // Соціал-демократ. 1999, 24 квітня. С. 5; Ладижець О. Вони вбивали не тільки віру // Срібна земля. 1995, 17 червня. С. 3; Сабов Ф. Трагедія Сабових // Християнська родина. 1998, 16 квітня. С. 8; Сабов-Ізянин Ф. Мученики за віру // Срібна земля. 2003, 20 грудня. С. 15; Самош В. Наклеп на чесну людину // Новини Закарпаття. 1993, 20 травня. С. 2–3.

[12] Убийц – к расстрелу // Закарпатська Україна. 1946, 26 липня. С. 4; Данилець Ю. Ігумен Феофан (Сабов) // Сповідники та Подвижники Православної Церкви на Закарпатті в ХХ ст. / Авт. кол.: Ю. Данилець – голова авт. кол., архієпископ Феодор (Мамасуєв), архієпископ Антоній (Паканич), прот. О. Монич, А. Світлинець, Д. Анашкін, С. Канайло,

В. Міщанин, ієромонах Пімен (Мацола), прот. В. Юрина. Ужгород, 2011. С. 7–24; Данилець Ю. Ієрей Петро Сабов // Сповідники та Подвижники Православної Церкви на Закарпатті в XX ст. С. 166–169.

[13] Пушкаш Л., о. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть. Львів, 2001.

[14] Государственный архив Российской Федерации. Ф. 6343. Оп. 1. Д. 345. Дело о самочинном богослужении в Карпатской Руси протоиерея М. Попова. 25–28 ноября 1940 г.; Данилець Ю. Релігійна діяльність Михайла Попова на Закарпатті в 1938–1944 роках // Українське релігієзнавство. 2007. № 43. С. 99–105.

[15] ГДА СБУ. Архівна крим. справа № 75886 фп. (Попов М. М.). Арк. 465.

[16] Нивьер А. Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе, 1920–1995: биогр. справ. М.; Париж, 2007. С. 377.

[17] ГДА СБУ. Архівна крим. справа № 75886 фп. (Попов М. М.). Арк. 474.

[18] Данилець Ю. З історії репресій проти православного духовенства на Закарпатті: протоієрей Іоанн Ілечко (1883–1958) // Pravoslavný teologický sborník. Prešov, 2015. XLI (26). С. 144–145.

[19] ГДА СБУ. Архівна крим. справа № 75884-фп (Ілечко І. Г.). Арк. 2 зв.

[20] Там само. Арк. 88 зв.

[21] Там само. Арк. 90.

[22] Там само. Арк. 91.

[23] Данилець Ю. З історії репресій… С. 152.

[24] ГДА СБУ. Архівна крим. справа № 75882-фп (Бедзір Г. І.). Арк. 169.

[25] Там само. Арк. 176.

[26] Довганич О., Хланта О. Смисл його життя у служінню народові // Реабілітований історією: В 27 т. Закарпатська область: У 2 кн. Ужгород, 2004. Кн. 2. С. 533.

[27] ГДА СБУ. Архівна крим. справа № 75887-фп (Сідак М. В.). Арк. 7.

[28] Там само. Арк. 23.

[29] Там само. Арк. 81.

[30] Там само. Арк. 84 зв.

[31] ДАЗО. Ф. Р-544. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 19-21.

[32] Там само. Арк. 232.

[33] Данилець Ю. Засуджений на 10 років радянських таборів (Біографічний нарис про ігумена Іустина (Михайла Сідака) // Dejiny. Internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove. 2017. № 1 С. 119.

[34] ГДА СБУ. Архівна крим. справа № 75885-фп (Карбованець І. І.). Арк. 3.

[35] Там само. Арк. 169.

[36] ГДА СБУ. Архівна крим. справа № 75888-фп (Сідларь Ю. І.). Арк. 217.

[37] Там само. Арк. 241-242.

[38] ГДА СБУ. Архівна крим. справа № 75883-фп (Гашпарь І. Ф., Орос В. О., Бонь Д. П. та ін.). Арк. 3.

[39] Там само. Арк. 65.

[40] ГДА СБУ. Архівна крим. справа № 75889-фп (Фаркавець В. В., Фаркавець Г. В., Фаркавець Ю. В., Шелемба М. Ю.). Арк. 128.

[41] Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. Книга перша. Ужгород, 2003. С. 205; 256; 556–557; 696; 753–754.

[42] Данилець Ю. Архімандрит Веніамін (Керечанин) // Живой Родник. 2009. № 5–6. С. 42.

[43] Чопик-Микунда С. Спасо-Преображенський чоловічий монастир біля села Теребля (1921–2001). Ужгород, 2007. С. 57.

Радянські виборчі кампанії як вияв політичних репресій режиму (1936–1989 роки)

Олександра Стасюк,
канд. істор. наук (Львів)

Уже понад півстоліття проблема політичних репресій є предметом прискіпливого аналізу науковців усього світу. Вивченню форм та сутності політичних репресій, а також причин, які їх породжують, у науковій літературі присвячено чимало праць[1], проте цей процес далекий від завершення. Тривають суперечки стосовно термінологічного окреслення поняття «політичні репресії» та його нормативного характеру. Багато форм та методів розправи із політичними опонентами, які застосовувалися в СРСР, на сьогодні не лише не вивчені, а навіть не класифіковані. Зокрема, науковці мало уваги приділяють таким формам політичних репресій як нав'язування суспільству певної цивілізаційної моделі розвитку, примусове вилучення з професії, вбивство, імітоване під природну смерть, або загибель у автокатастрофі та ін. Ніколи як вияв політичних репресій не розглядалися радянські виборчі кампанії, хоча партійний диктат, примусовий характер участі у голосуванні, численні маніпуляції виборчим законодавством та інші «особливості» застосування виборчих технологій, виразно свідчать про порушення політичних та громадянських прав людей.

Радянське виборче законодавство, закріплене Конституцією СРСР 1936 року, формально гарантувало мешканцям СРСР якнайширші можливості участі в управлінні державою. Після численних виборчих цензів та обмежень, якими рясніли Конституції 1918, 1926, 1929 рр., громадянам пропонували загальні рівні прямі вибори при таємному голосуванні. Брати участь у виборах і бути обраними могли всі громадяни СРСР, які досягли відповідно 18 і 23 років, незалежно від расової та національної приналежності,

статі чи віросповідання, освітнього цензу чи соціального походження. Окремими статтями гарантувалися виборчі права жінок та військовослужбовців. Можливість висунення кандидатів у депутати, окрім комуністичної партії, належала представникам широких громадських організацій та трудових колективів. Отже, у середині 1930-х років у СРСР на конституційному рівні було задекларoване демократичне виборче право.

Однак жодних суспільних зрушень, яких після цього, здавалось би, можна було очікувати, в державі не відбулося. І це не дивно, адже Й. Сталін та його оточення не збиралися ставити своє владне становище у залежність від демократичної виборчої системи із непередбачуваними наслідками голосування. Демократичне виборче законодавство, шляхом особливої схеми його застосування, було використане ними для легітимізації влади єдиної в державі комуністичної партії та консервації існуючого режиму. Недарма радянське керівництво у 1936 році, напередодні проведення перших «демократичних» виборів, відмовилося від пропозиції американської фірми «Omatig Woutng machin korporeichen» надіслати автоматичні машини для голосування[2], адже вибори планували проводити під повним контролем комуністичної партії, яка уособлювала собою владу.

Домінування ВКП(б) (пізніше – КПРС) у радянському суспільстві було закріплено законодавчо[3], що фактично нівелювало всі інші статті Конституції, у тому числі й виборче право. Комуністична партія курувала виборчий процес на всіх його етапах, скеровуючи у потрібне русло та забезпечуючи прогнозованість кінцевих результатів. Рішення про проведення виборів приймалися на Політбюро ЦК ВКП(б) і лише після цього його затверджували на засіданнях Президій Верховної Ради СРСР та союзних республік. Відповідними партійними структурами затверджувався також склад виборчих комісій, списки депутатів, зміст передвиборчої агітації, витратні статті на проведення виборів тощо. Більшовики не лише активно впливали на хід виборчої кампанії, але й відміняли вибори, якщо їх підсумки складалися не на їхню користь. Зокрема, під час виборів до місцевих Рад у квітні-травні 1918 року вибори були скасовані принаймні у 18 населених пунктах[4]. Отже, у Радянському

Союзі був відсутній незалежний контроль за виборчим процесом, що призводило до численних зловживань та маніпуляцій виборчим законодавством на місцях.

Не дивно, що радянські виборчі технології відзначалися разючою невідповідністю демократичним конституційним нормам. Зокрема, грубо нехтувалося право громадян висувати своїх представників у владу. Згідно сталінської Конституції, це право надавалося, окрім комуністичної партії, широкій мережі громадських, молодіжних та профспілкових організацій і товариств трудящих, культурних спілок, зареєстрованих у передбаченому законом порядку. Однак, «керівним ядром» тих організацій, як громадських, так і державних, за 126-ю статтею Конституції СРСР було визнано ВКП(б), тож неважко зрозуміти, що сталінська Конституція віддавала це право власне ВКП(б). Поза компартією ніхто не мав права, виставляти кандидатів у депутати до Рад.

Конституція СРСР 1977 року ще більше звузила активні виборчі права громадян, позбавивши можливості висування кандидатів у владу молодіжні організації (окрім, звичайно, ВЛКСМ), а також культурні товариства, що було викликане страхом влади перед дисидентським рухом, який складався передовсім з інтелігенції. Самовисування жодна з радянських конституцій також не передбачала, тож альтернативи ставленикам партії не існувало. А ініціативу окремих громадян чи груп, які намагалися висувати делегатів у владу, оминаючи партійний контроль, влада зупиняла адміністративними методами, погрозами або ж популістськими розмірковуваннями про те, що ніхто, окрім комуністичної партії, не потурбується краще про потреби трудящого люду.

Списки майбутніх народних обранців формували у кабінетах обкомів та райкомів приблизно за півроку до оголошення дати виборів й надсилали до ЦК ВКП(б) чи її союзних структур. Тут їх збалансовували відповідно до існуючих негласних квот щодо соціальних характеристик, вікового та освітнього цензів, а також перевіряли кожну кандидатуру під оглядом політичної благонадійності, активно залучаючи до цього процесу працівників спецслужб. Потрапляння у такі списки автоматично означало бути обраним, адже

корегувати партійні рішення не наважувався ніхто, незважаючи на їхній рекомендаційний характер. Таким чином, кістяк майбутнього депутатського корпусу, всупереч виборчому законодавству, формувався задовго до офіційної процедури висування кандидатів у депутати, яка мала розпочинатися за три тижні до початку голосування. На передвиборчих зборах, сценарій яких розробляли у обкомах та райкомах, відбувалося лише номінальне ухвалення уже відібраних та затверджених партією кандидатур.

Хоча Конституція СРСР не забороняла проведення виборів на альтернативній основі, по кожному округові висували лише одного узгодженого з владою кандидата. Від реєстрації низки кандидатів в одному окрузі відмовилися ще на Пленумі ЦК ВКП (б), що проходив 11–12 жовтня 1937 року, у резолюціях якого було записано: «Окреме від безпартійних висування комуністичних організацій зі своїми кандидатами тільки б відштовхнуло і відділило безпартійних від комуністів, спонукало б їх до виставлення конкуруючих кандидатів і розбило голоси, що на руку тільки ворогам трудящих»[5]. Відтоді демагогічне гасло про «блок комуністів і безпартійних», що фактично перекреслювало право реального вибору громадян, стало незмінним атрибутом радянських виборчих кампаній. Від нього не збиралися відмовлятися навіть після смерті Й. Сталіна.

Так, у 1956 році під час розмови з делегатами від Комуністичної партії Італії М. Хрущов пояснював практику безальтернативного голосування відсутністю у радянському суспільстві антагонізму та класової боротьби: «Ми дотримуємося думки, що й надалі слід висувати одного кандидата, так як несерйозно виставляти двох кандидатів від однієї партії, а інших партій у нас немає і бути не може. Весь сенс буржуазних виборчих законів полягає в тому, що кожен клас має свою партію, а, отже, і своїх депутатів. Звідси боротьба. Але для боротьби потрібен антагонізм, а у нас його немає. Якби, підходячи до питання практично, ми б почали висувати кілька кандидатів, наприклад, від партії, профспілок, Рад, то у нас вийшла б не боротьба, а гра. Створювати ж іншу антагоністичну партію в Радянському Союзі, коли для цього немає ніяких умов, значить піти на поступку буржуазії. А в цьому немає ніякого сенсу»[6].

Першим кандидатом у списку зазвичай вказували прізвище Й. Сталіна або кількох інших державних діячів (В. Молотова, М. Хрущова, А. Жданова, М. Калініна, К. Ворошилова та ін.), які відігравали роль символічних або підставних кандидатів. За місяць до виборів вони знімали свої кандидатури, посилаючись на статтю Конституції, яка дозволяє балотуватися лише в одному виборчому окрузі та дякуючи виборцям за довіру. Таким чином, у списку залишався лише один кандидат, який і мав бути обраним. Це було частиною урядової передвиборної гри, яка була для влади значно важливішою, ніж сам процес волевиявлення. Висування підставних кандидатів створювало ілюзію демократичної дійсності, а водночас полегшувало проштовхувати у владу потрібних людей. З цього приводу в партійних документах знаходимо справді цинічні розрахунки: «А якщо один із керівників партії відмовиться на користь місцевого кандидата, ви уявляєте, яке це буде мати політичне значення, коли керівник партії відмовиться на користь безпартійного тракториста. На цій справі ми можемо велику штуку завернути»[7].

На безперешкодне обрання провладного кандидата були націлені й інші законодавчі норми. Зокрема, ст. 70 «Положення про вибори…» 1937 року дозволяла проводити агітацію за висунутого кандидата, але не передбачала його критики, позбавляючи, таким чином, людей впливу на партійний вибір. Право вільного та всебічного обговорення політичних, ділових та особистих якостей кандидатів у депутати було задеклароване щойно Конституцією 1977 року, проте, за умов повної підконтрольності засобів масової інформації державі, воно не могло бути реалізованим вповні.

Участь у виборах трактувалася не як громадянське право, а як почесний обов'язок радянської людини, і рядовий громадянин не міг собі дозволити відмовитися від голосування, не потрапивши під колесо репресій. А безальтернативна система голосування робила його дії прозорими, бо до виборчих кабін заходили лише ті виборці, які хотіли викреслити прізвище кандидата, решта воліли одразу кидати бюлетені до урн, прилюдно демонструючи свою лояльність до влади. Отже, в систему виборів було закладено механізм відстеження опозиційних настроїв у суспільстві. Представники спецслужб

також ретельно вивчали написи на бюлетенях, адже для багатьох громадян це був єдиний спосіб висловити своє справжнє ставлення до уряду чи подій у державі. І хоча встановити автора антирадянських написів за почерком вдавалося далеко не завжди, для влади це був сигнал посилити ідейно політичний тиск на населення у вказаному регіоні або застосувати репресивні дії.

Попри закріплене Конституцією право про рівність та загальність виборів, взяти участь у голосуванні в день виборів могли далеко не всі громадяни СРСР. Зокрема, за сталінських часів втрачали можливість голосувати громадяни, вивезені до Сибіру як куркулі чи «пособники антиурядових бандформувань». Лише із західноукраїнських областей впродовж 1944–1950 рр. було вивезено до 800 тис. осіб за співпрацю з ОУН і УПА[8], а разом із заарештованими та знищеними учасниками національно-визвольного руху, емігрантами, а також особами, що з різних причин переховувалися від радянської влади, електоральні втрати УРСР за цей період склали майже мільйон чоловік. Тоді ж за вказівкою «згори» масово не вносили у списки виборців громадян, які перебували під слідством, хоча таке застереження стосувалося лише осіб, що були позбавлені виборчих прав у судовому порядку[9]. А у 1960–1980-ті роки опозиційно налаштований до влади елемент усували від виборів, довільно трактуючи положення про виборчі права людей з психічними вадами розвитку: на примусове лікування до психіатричних закладів потрапили тисячі повноправних громадян СРСР, зокрема, учасники руху «шестидесятників»[10].

Численними порушеннями виборчого законодавства та застосуванням маніпулятивних виборчих технологій були позначені й інші етапи виборчого процесу в СРСР. Головами та членами виборчих комісій, які покликані були гарантувати конституційність процесу, зумисне призначали людей без юридичної освіти, які не могли фахово оцінити відповідність чи невідповідність виборчих технологій букві закону. Повна підконтрольність членів виборчих комісій обкомам та райкомам робила з них маріонеток, здатних вчинити службовий злочин на догоду партійному начальству. Тож, будь-яке рішення, яке приймали виборчі комісії, було на користь правлячої

партії. Під тиском влади голови виборчих комісій фальсифікували результати виборів, вписуючи у протоколи не отримані результати, а потрібну цифру. Поширеною була практика видачі в одні руки кількох бюлетенів з метою забезпечити масовість участі у виборах чи якнайшвидше відрапортувати про їх завершення. Не вважалося протизаконним, коли виборчі комісії отримували значно більше бюлетенів, ніж кількість виборців, щоб замінювати т. зв. «зіпсовані» бюлетені, тобто бюлетені з викресленими прізвищами кандидата чи антирадянськими написами.

Адже влада заздалегідь визначала результати виборів з точністю до кількох сотих процентів. Наприклад, перший секретар Станіславського обкому КП(б)У на нараді з питань підготовки виборів до Верховної Ради СРСР та УРСР у лютому 1940 року наказував: «Ми з вами будь що в день виборів повинні мати 100 % явку виборців на виборчі дільниці. І це завдання повинен поставити перед собою кожний комуніст. Меншого відсотку явки виборців не може бути. Тільки 100 % виборців повинно проголосувати за кандидатів блоку комуністів і беспартійних»[11].

Партійний контроль за виборчим процесом, який унеможливлював вільне волевиявлення людей, та запровадження безальтернативної системи голосування викликали незадоволення з боку населення, про що свідчать численні звернення радянських громадян до Центральної виборчої комісії та партійних органів влади. Люди вказували партійцям на порушення конституційних норм та вимагали дотримуватися законності. Відомий радянський державний діяч та один із перших радянських дисидентів Ф. Раскольніков у листі до Й. Сталіна від 17 серпня 1939 р. писав: «Що зробили ви з Конституцією, Сталін? Злякавшись свободи виборів, як «стрибка у невідомість», що загрожувала вашій особистій владі, ви розтоптали Конституцію, як шматок паперу, вибори перетворилися на жалюгідний фарс голосування за єдину кандидатуру».

Проти нав'язування кандидатур «згори» виступали також низові партійні організації. Зокрема, група комуністів с. Юхимівці Чорно Островського р-ну Кам'янець-Подільської обл. у листі до голови РК (районного комітету) КП(б)У тов. Глазюка писали: «Якщо Ра-

дянський Союз є найдемократичнішою країною в світі, то дозвольте запитати, чи можливо, щоб на 31 році Великої Жовтневої революції кандидата у депутати сільради нав'язували зі сторони райкому партії? Хіба у Юхимівцях немає гідних людей???»[12]

Однак, влада традиційно реагувала «методом закручування гайок», посилюючи ідеологічний та адміністративний тиск на населення. Ідеї демократизації суспільства, які активно обговорювалися у партійних колах у 1960-х роках, не отримали належного розвитку, адже система не виявляла схильності до трансформацій. Відхилення кандидатури, запропонованої і затвердженої осередком КП(б) У на передвиборних зборах чи її провал на виборах, вважали недоліком роботи партійної організації, і карали відповідальних осіб доганами та іншими стягненнями аж до звільнення з посад. Партійцям інкримінували слабке вростання у трудові колективи, незнання людей, невміння завоювати авторитет серед мас тощо[13].

Комуністи залишали за собою право змінювати виборче законодавство відповідно до обставин та т. зв. політичної доцільності (читай: інтересів правлячої партії). Як, наприклад, було під час виборів у ново «приєднаних» до СРСР регіонах (Західній Україні, Західній Білорусії, Прибалтійських країнах та ін.) у 1939–1940 рр., коли влада спеціально опрацьованим «Положенням про вибори…» усунула від виборчих перегонів представників опозиційних політичних сил. Зокрема, під час проведення т. зв. Народних Зборів Західної Білорусії у жовтні 1939 року член Військової Ради, секретар ЦК КП(б) Б тов. Пономаренко на нараді голів тимчасових управлінь Західної Білорусії 4 жовтня 1939 р. наказував усувати від участі у виборчих перегонах представників «ворожих» політичних партій будь-якими методами: «Бундівців прямо не дозволяти, їх керівників заарештовувати, і провід ППС також. Політики вони не змінять, але можуть нам напаскудити»[14].

Вибори у цих регіонах відбувалися не лише під повним партійним контролем, але й за присутності величезної кількості військових та при активній роботі спецслужб. Намагаючись легітимізувати свою присутність на окупованих територіях, представники режиму не гребували застосуванням фізичної сили у стосунку до виборців,

які не хотіли голосувати або висловлювали опозиційні до влади настрої. Під цим оглядом виборчі кампанії можуть бути потрактовані як інструмент репресій чи навіть терору. Зокрема, під час виборів до ВР СРСР 10 лютого 1946 року у західноукраїнських областях зафіксовані численні випадки побиття та знущання над виборцями. Людей роздягнутими виганяли з домівок і конвоювали до виборчих дільниць під дулами автоматів. Тим, хто відмовлявся голосувати, погрожували арештами і вивозом у Сибір[15].

Звичною риторикою агітаторів та кандидатів у депутати на передвиборчих мітингах були заяви на кшталт: «Когда только один человек наш погибнет во время выборов, всю деревню зажгем, а вас повысылаем в Сибирь»[16], або: «…Этим, которые не пойдут голосовать у нас место найдется»[17]. Не зважаючи на те, що добровільно на виборчі дільниці з'явилося усього 10 % населення[18], влада оголосила про майже 100 % явку та повну підтримку блоку комуністів і безпартійних мешканцями регіону.

Отже, виборів як таких у Радянському Союзі не існувало, адже громадянам пропонували не вибирати, а ухвалювати запропоновані партійцями кандидатури. Вони не виконували своєї основної функції з формування нового складу верховних та місцевих органів влади і ніяк не впливали на ротацію керівних кадрів, яка зазвичай відбувалася з волі вузької групи партійних діячів чи у зв'язку зі смертю посадовця. Це була надзвичайно дорого вартісна імітація виборчого процесу, націлена на створення привабливого демократичного іміджу СРСР на міжнародній арені та в очах власного народу. Водночас виборчі кампанії влада використовувала для формування масової свідомості суспільства та посилення владних позицій режиму. Метою передвиборчої агітації було не лише тлумачити положення виборчого законодавства, знайомити виборців із біографіями кандидатів у депутати, заохочувати людей до участі у виборах, але й створювати в суспільстві атмосферу лояльності до режиму. Виборцям постійно нагадували про непереможність СРСР як країни процвітаючої демократії, переваги радянського способу життя над буржуазним та відсутність у них будь-якої альтернативи.

Таким чином, у Радянському Союзі право брати участь у грома-

дянському й політичному житті суспільства, яке належить до всесвітньо визнаних прав людини, зафіксованих у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права і в статтях Загальної декларації прав людини, було грубо знехтуваним. Наведені у статті факти свідчать про зумисне відчуження значної частини населення від участі в управлінні державою та наводять на думку про репресивний характер виборчої системи СРСР, застосовуваної владою з метою збереження партійної диктатури. Офіційні результати, явки та голосування не можуть вважатися достовірними, адже вони не відображали реальних суспільно-політичних настроїв населення. Їх досягали шляхом застосування адміністративного та морального тиску на виборців, контролю з боку спецслужб, використання маніпулятивних технологій, а у окремі періоди – військової сили та масштабних репресивних заходів. Система проведення виборів, вперше апробована більшовиками у 1937–1938 роках, виявилася настільки привабливою для режиму, що застосовувалася фактично без змін до моменту падіння СРСР.

На жаль, демократичні виборчі норми, встановлені у конституційному порядку, не є запорукою демократичності режиму. У країнах з неусталеною чи розхитаною демократією вони часто стають інструментом антидемократичних чи, в кращому разі, безвідповідально-популістських сил, забезпечуючи їм політичне панування (іноді на вельми тривалий час)[19].

Савецкая выбарчая кампанія як праява палітычных рэпрэсій рэжыму (1936–1989 гг.)

На аснове аналізу савецкага выбарчага заканадаўства і праходжання выбарчых кампаній аўтар сцвярджае рэпрэсіўны характар выбарчай сістэмы СССР, абумоўленай таталітарна-дыктатарскай сутнасцю рэжыму. Раскрыты механізм адчужэння насельніцтва ад кіравання дзяржавай з дапамогай партыйнага дыктату, адміністрацыйнага і маральнага ціску на насельніцтва, а ў асобныя перыяды – ваеннай сілы. Падкрэслена, што ўлада кантралявала выбарчы

працэс на ўсіх яго этапах, напаўняючы ідэалагічным зместам і накіроўваючы ў патрэбнае рэчышча. Прыведзены шматлікія факты парушэння выбарчых правоў грамадзян з прычыны пагарды канстытуцыйнымі нормамі з боку прадстаўнікоў улады і прымянення маніпулятыўных тэхналогій. Адзначана, што вынікі яўкі і галасавання не адлюстроўвалі рэальных грамадска-палітычных настрояў насельніцтва, бо былі стымуляваныя дзеяннямі ўлады.

Дэмакратычнае выбарчае заканадаўства ва ўмовах камандна-адміністрацыйнай сістэмы не магло быць рэалізавана цалкам і мела бутафорскі характар. Яно было заклікана спараджаць у сусветнай супольнасці і ўласнага народу ілюзорнае ўяўленне пра высокі ўзровень дэмакратызму савецкага грамадства. Выбараў як такіх у Савецкім Саюзе не было, бо грамадзянам прапаноўвалі не выбіраць, а прымаць пэўныя партыйныя кандыдатуры. Выбары не выконвалі практычных функцый (выбрання новага складу савецкай галіны ўлады), затое актыўна выкарыстоўваліся рэжымам у агітацыйна-прапагандысцкіх мэтах. Перадвыбарчая агітацыя і прапаганда была накіравана на фарміраванне ў свядомасці грамадзян патрэбных ідэалагічных і палітычных месэджаў, а таксама стварэння псіхалагічнага клімату для працяглага панавання рэжыму. Схема правядзення выбараў, апрабаваная бальшавікамі ў 1937–1938 гг., аказалася настолькі прывабнай для рэжыму, што ў далейшым ўжывалася практычна без змен да падзення СССР.

Soviet election campaign as a manifestation of political repression of the regime (1936–1989)

On the basis of the analysis of Soviet election legislation and the electoral campaigns the article proves the repressive nature of electoral system of the Soviet Union, caused by totalitarian and dictatorial background of the regime. The article covers the mechanism of alienation of the population from the country governing through party dictatorship, administrative and moral pressure on the population and in certain periods – even through military force. It emphasizes the fact that the government con-

trolled the electoral process at all its stages, filling it with the ideological content and guiding it in the right direction. The article provides facts of numerous violations of the electoral rights of citizens due to neglecting of constitutional norms on the part of the authorities and the use of manipulative technologies. It is noted that the results of the attendance and voting did not reflect the real political mood of the population, as it was stimulated by the actions of the authorities.

Democratic electoral legislation under command-administrative system could not be implemented fully, and therefore it was of somewhat fake nature. It was intended to make the international community and its own people delusional about the high level of democracy in the Soviet society. Elections as a matter of fact did not exist in the Soviet Union, because the citizens were asked not to choose, but to approve certain party candidates. The elections did not fulfill their practical functions (election of the new composition of the Soviet branch of government), but they were actively used in the regime's propaganda purposes. Agitation and propaganda were aimed at formation in the consciousness of society of the necessary ideological and political messages and at creation of required psychological climate for the long rule of the regime. The scheme of elections, approved by the Bolsheviks in 1937–1938, appeared to be so attractive for the regime that it was used practically unchanged until the fall of the Soviet Union.

Заўвагі

1 Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Київ, 1999. Т. 1; Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. Київ, 2007; Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт. і упор.: Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзівіл О., Шаповал Ю. Київ, 2009; Snayder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. New York, 2010 та ін.

2 Журавлев В. П. Фортунатов В. В. Избирательное законодательство и выборы в 1937-1987 гг. // Вестник ЦИК Российской Федерации. 2013, 9 августа // [Електронний ресурс]. – 26 грудня 2017 р.– Режим доступу: http://www.rcoit.ru/elect_history/1918-1990/17084/

3 Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Ре-

спублик. Принятая на Чрезвычайном VIII съезде Советов Союза ССР 5 декабря 1936 г. [Електронний ресурс]. – 2 жовтня 2017 р. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm

4 Меликова Н. Исторический опыт функционирования советской избирательной системы (1936-1985 гг.) / Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: Московский педагогический государственный университет (на правах рукописи). Москва, 2001. С. 35 [Електронний ресурс]. – 14 вересня 2017 р. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/istoricheskii-opyt-funktsionirovaniya-sovetskoi-izbiratelnoi-sistemy-1936-1985-gg

5 Вєдєнеєв Ю. А. та ін. Нариси з історії виборів та виборчого права: Навчальний посібник. Калуга, 2002. С. 690.

6 Запис бесіди з делегацією Італійської компартії // Джерело. 1994. № 2. С. 87–97.

7 Меликова Н. Исторический опыт функционирования советской избирательной системы…. С. 67.

8 Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі: ГДА СБУ). Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 1.

9 Меликова Н. Исторический опыт функционирования советской избирательной системы… С. 58

10 Шейміна Н. М. Використання каральної психіатрії, як метод боротьби з інакодумцями (1960-1980 роки) [Електронний ресурс]. – 4 січня 2018 р. – Режим доступу: https://ru.museum.dp.ua/article0628.html

11 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7452. Арк. 75.

12 Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 629. Арк. 87.

13 Информация о ходе подготовки к выборам в местные Советы депутатов трудящихся Украинской РСР за 14 ноября 1947 г. // ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 16. Арк. 80.

14 Стенограмма совещания председателей временных управлений Западной Белоруссии. 1939, 4 октября // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далі: НАРБ). Ф. 4п. Воп. 21. Спр. 1748. Арк. 2.

15 Стасюк О. Форсована радянізація західноукраїнських земель в світлі виборів представницьких органів влади // Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції. Київ, 2015. С. 195–201.

16 Вибори у Верховну Раду СССР 10 лютого 1946 р. і більшовицька підготовка до них. Велико-Глубічівський р-н // ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 53–54.

[17] Там само.

[18] Ільницький В., Стасюк О. Радянські виборчі кампанії повоєнного періоду та політика радянізації західноукраїнського суспільства Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1950 роки) / Відп. ред. Стасюк О. Упор. М. Р. Посівнич, М. І. Гавришко, Р. В. Забілий, О. Стасюк. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Львів, 2011. С. 30.

[19] Грабовський С. Загальне виборче право – головний ворог неусталеної демократії? // [Електронний ресурс]. – 14 вересня 2017 р. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Politics/62499

Незавершанасць рэабілітацыі ахвяр рэпрэсій 1930-х гг. у Беларусі
(на прыкладзе сялянства Менскага раёна)

Уладзімір Валодзін,
мгр гісторыі (Фларэнцыя)

Рэабілітацыя ў Беларусі 1990-х гг. праводзілася ў адпаведнасці з пастановай Вярхоўнага Савета ад 6 чэрвеня 1991 г. «Аб парадку рэабілітацыі ахвяр палітычных рэпрэсій 20–80-х гадоў у Рэспубліцы Беларусь». У гэтай пастанове былі вызначаны катэгорыі асоб, якія падлягалі рэабілітацыі: 1) асобы, незаконна асуджаныя судамі па абвінавачанню ў здзяйсненні дзяржаўных (контррэвалюцыйных) злачынстваў; 2) асобы, рэпрэсаваныя паводле рашэнняў несудовых органаў (калегій і асобых нарад УНК, ДПУ–АДПУ, НКУС, МДБ, «двоек», «троек» ДПУ, УНКУС–НКУС; 3) сяляне, члены іх сем'яў ды іншыя грамадзяне, якіх незаконна падверглі ссылцы, высылцы, накіраванню на спецпасяленне, выдаленню за межы Рэспублікі Беларусь у адміністрацыйным парадку, а таксама сяляне, у т. л. прызнаныя кулакамі, асуджаныя за нясплату падвышаных падаткаў і адмову ад выканання павіннасцей і работ, якія маюць агульнадзяржаўнае значэнне, па артыкулах 93 і 94 Крымінальнага кодэкса БССР 1928 г.; 4) асобы, незаконна змешчаныя паводле рашэнняў судоў у псіхіятрычныя ўстановы на прымусовае лячэнне ў сувязі з узбуджэннем крымінальных спраў.

На жаль, пералік катэгорый быў няпоўным. На прыкладзе прысудаў, вынесеных у 1930-я гг. народным судом 3 участка Менска, хачу паказаць розныя катэгорыі асуджаных па палітычных матывах, якіх дагэтуль не рэабілітавалі, бо ў пастанове Вярхоўнага Савета адсутнічалі адпаведныя катэгорыі.

Апрача таго, у 1990-я гг. рэабілітавалі не ўсіх, каго павінны былі рэабілітаваць паводле згаданай пастановы Вярхоўнага Савета. Ула-

дзімір Адамушка сцвярджаў, што з лістапада 1917 па красавік 1953 г. каля 250 тыс. чалавек былі асуджаны пазасудовымі і судовымі органамі «па палітычных матывах». Той самы аўтар падлічыў, што ў 1930–1950-я гг. у адміністрацыйным парадку было рэпрэсавана каля 350 тыс. Гэтыя людзі пацярпелі ад раскулачвання, высылкі з Заходняй Беларусі былых асаднікаў ды іншых падобных «аперацый». Разам атрымліваецца каля 600 тыс. чалавек[1]. Гэтыя ацэнкі – вельмі асцярожныя. Да іх можна смела дадаваць словы: «не менш за».

У 2014 г. менскі гісторык, які хаваецца пад псеўданімам «Юлій Каралёў», выступіў з уласнымі падлікамі. Паводле яго ацэнкі, колькасць палітычна рэпрэсаваных у БССР у перыяд 1917–1953 гг. вагаецца паміж 465 і 535 тыс. чалавек[2]. Як бачым, абодва аўтары не бяруцца ацэньваць колькасць рэпрэсаваных у 1954–1989 гг. Хаця такіх было шматкроць меней, але не варта на іх забывацца.

Як паведамляецца на сайце Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь[3], на сённяшні дзень у базе дадзеных «Неабгрунтавана рэпрэсаваныя грамадзяне Беларусі» ўтрымліваюцца 180,5 тыс. запісаў. Праўда, у размовах архівісты называюць большую лічбу, менавіта каля 250 тыс. чалавек. Так ці інакш, у базе бракуе звестак пра сотні тысяч людзей. Ёсць падставы меркаваць, што гэтыя сотні тысяч ахвяр застаюцца нерэабілітаванымі. Дзякуючы таварыству «Мемарыял», звесткі прыкладна пра 60 тыс. чалавек, рэпрэсаваных у БССР, даступныя ў адкрытай базе дадзеных «Ахвяры палітычнага тэрору ў СССР»[4]. Некаторыя звесткі былі апублікаваны ў газетах і кнігах «Памяць». Можна сцвярджаць, што поўнай інфармацыі пра рэпрэсаваных і рэабілітаваных няма ні ў дзяржавы, ні ў грамадскасці.

Уладзімір Адамушка пісаў: «Нельга ставіць на адну дошку тых, хто пацярпеў ад палітычных рэпрэсій, і тых, хто быў асуджаны за крымінальныя злачынствы. А апошніх было нямала ў 20–50-я гады»[5]. Але не ўсё так проста з размежаваннем «крымінальных» і «палітычных» артыкулаў. Апрача «контррэвалюцыйных» існавалі іншыя палітычныя артыкулы. Гэта, напрыклад, парушэнне правіл цэнзуры (арт. 121[2] КК БССР 1928 г., уведзены ў 1935 г.), «агітацыя і прапаганда супраць парадку дзяржаўнага кіравання» (арт. 103 КК БССР 1928 г., скасаваны ў 1937 г.), «мужаложства» (арт. 235[1] КК

БССР 1928 г., уведзены ў 1934 г.)[6]. Былі і менш відавочныя артыкулы, асуджаных па якіх трэба лічыць неабгрунтавана рэпрэсаванымі і рэабілітаваць.

Уцёкі з месца абавязковага пасялення

Вось першы прыклад з дакументаў «народнага» суда 3 участка Менска (у 1930-я гг. назва горада афіцыйна пісалася праз «е»). Хаця суд знаходзіўся ў горадзе, але судзілі ў ім пераважна сялян прыгарадных сельсаветаў, зрэдку – рабочых прыгарадных заводаў (напр., цагляных) ці навучэнцаў. Таксама суд разглядаў справы тых жыхароў Заслаўскага, Чэрвеньскага ды іншых раёнаў, каго ўтрымлівалі да суда пад вартай у Менскай турме.

Адным з такіх быў Пётр Арцёмавіч Сандовіч, 1873 г. нар., непісьменны. У 1930 г. ён быў раскулачаны і высланы з БССР у Чардынскі раён на поўначы Пермскага краю (на той час гэты рэгіён уваходзіў у склад Уральскай вобл.). На 10 снежня 1930 г. у БССР было раскулачана 13 236 сялянскіх гаспадарак, з якіх выслана гаспадароў 11 079 гаспадарак (52 914 чал.)[7]. Ва Уральскую вобл. было выселена 4468 сем'яў (21 273 чал.)[8]. У Чардынскі раён планавалася выселіць 7 тыс. раскулачаных сем'яў з розных рэгіёнаў СССР. Іх везлі чыгункай да станцыі Салікамск, адкуль 90 км да райцэнтра Чардыні трэба было пераадолець па рэках ці гужавым транспартам[9]. Працу раскулачаным павінны быў даць «Волга-Каспій лес», то бок выкарыстоўваць іх планавалася на лесанарыхтоўках. Работу давалі не адразу, а нават калі давалі, то за мізэрную плату. Жыць даводзілася ў пабудаваных на «скорую руку» бараках. Выселеныя галадалі, а малыя дзеці паміралі ад голаду і хвароб[10].

Адразу ж пачаліся ўцёкі. 5 ліпеня 1930 г. у АДПУ прайшла нарада па барацьбе з уцёкамі «кулакоў» з месцаў высылкі. Паўнамоцны прадстаўнік АДПУ па Уралу Матсон дакладаў, што ўвесну ўцякала па 30–40 чалавек у дзень. Для барацьбы з уцёкамі былі ўведзены кругавая парука сярод высланых і грашовыя прэміі мясцоваму насельніцтву памерам 30 руб. за кожнага пайманага «кулака». Таксама былі створаны 6 апергруп транспартнага аддзела АДПУ для праверкі параходаў і чыгункі[11]. Тым не менш, высланыя працягвалі бегчы.

У 1933 г. з месца высылкі ўцёк Пётр Сандовіч. Ён вярнуўся ў БССР. У лістападзе 1934 г. яго затрымалі і з таго часу трымалі пад вартай. На жаль, з ацалелых дакументаў не зразумела, дзе менавіта жыў П. Сандовіч да раскулачвання, у якую мясцовасць ён вярнуўся і дзе яго затрымалі. Няма ў гэтых дакументах і ніякіх біяграфічных звестак пра падсуднага. Пад вартай яго трымалі, хутчэй за ўсё, у Менскай турме (г. зв. Пішчалаўскім замку).

4 снежня 1934 г. Пётр Сандовіч быў асуджаны судом 3 участка г. Менска (суддзя Шклярман) да трох гадоў высылкі па артыкуле 118 (частка «б») КК БССР.

Артыкул 118 КК БССР, пачынаючы з 15 жніўня 1931 г. гучаў наступным чынам: «а) Уцёкі з месца абавязковага пасялення або з дарогі да яго, а таксама паяўленне ў мясцовасці, дзе жыць данай асобе забаронена, выклікае – пазбаўленне свабоды да аднаго года. б) Уцёк арыштаванага з-пад варты або з месца зняволення выклікае – пазбаўленне свабоды да двух год».

Незразумела, чаму да П. Сандовіча была прыменена частка «б» артыкула 118. Як адміністрацыйна высланы ён, відавочна, патрапляў пад дзеянне часткі «а». Асуджаны абскардзіў прысуд у Вярхоўным судзе БССР. Але – сабе на бяду.

15 снежня касацыйная калегія Вярхоўнага суда БССР у складзе старшыні пасяджэння Безбарда і членаў Белкінда і Бімбат разгледзела справу Сандовіча і знайшла, што суд першай інстанцыі прызначыў меру пакарання не ў адпаведнасці з артыкулам 118 «б» КК БССР. Апрача таго, суд першай інстанцыі не высветліў, на колькі раней быў «асуджаны» падсудны і колькі ён адбыў. Касацыйная калегія Вярхоўнага суда вынесла азначэнне, што прысуд суда першай інстанцыі ад 4 снежня 1934 г. падлягае адмене, а справа – накіраванню на разгляд у той самы суд у іншым складзе. Мера стрымання П. Сандовічу пакідалася ранейшая – трыманне пад вартай[12].

Тут трэба зрабіць заўвагу. Высветліць, на якое пакаранне быў «асуджаны» ў 1930 г. Пётр Сандовіч, было немагчыма. Раскулачаных не «асуджалі», а высылалі ў адміністрацыйным парадку. Звычайна высылалі бестэрмінова, да прыняцця іншага рашэння пра лёс

высланых. Але суддзі як Вярхоўнага, так і «народнага» суда ўпарта рабілі выгляд, што гэтага не ведалі (тут паўстае пытанне пра іх кваліфікацыю).

Паўторна справа Пятра Сандовіча разглядалася судом 3 участка г. Менска 4 студзеня 1935 г. (суддзя Руды, засядацелі Баранаў і Багдановіч, сакратар Стрыгун, без удзела пракурора і абаронцы). У прысудзе запісана: «Адносна таго, на колькі гадоў быў выслан падвіноўны Сандовіч, то апошні суду не сказаў, тлумачачы тым, што ён не ведае». Зрабіць запыт у орган, які прыняў рашэнне аб высылцы Сандовіча, было, відаць, вышэй за кваліфікацыю суддзі Рудога. Ды і навошта губляць каштоўны час «народнага» суда на нейкага «кулака»? Пятра Сандовіча асудзілі па артыкуле 118 КК БССР да двух гадоў пазбаўлення волі, то бок далі яму найбольшае магчымае пакаранне па частцы «б» гэтага артыкула[13].

Успаміны тых беларускіх раскулачаных, якія ўцяклі з месца высылкі, апублікаваў у кнізе «Уцёкі з пекла» Андрэй Заерка[14]. Гэтыя ўспаміны даюць канкрэтнае ўяўленне пра ўмовы жыцця высланых (у т. л. якраз у Чардынскім райне) і пра тое, якімі шляхамі ўцякалі з Урала. Многія людзі, чые лёсы фігуруюць у кнізе «Уцёкі з пекла», былі потым арыштаваныя. Выходзіць, што асуджаныя за ўцёкі – гэта асобная катэгорыя рэпрэсаваных.

Звестак пра Пятра Сандовіча няма ні ў адкрытай базе дадзеных «Ахвяры палітычнага тэрору ў СССР», ні ў базе дадзеных «Неабгрунтавана рэпрэсаваныя грамадзяне Беларусі». Гэта значыць, што ён не рэабілітаваны не толькі па прысудзе 1935 г., але і па справе адміністрацыйнай высылкі 1930 г. Усё гэта сведчыць, наколькі незавершаны ў Беларусі працэс рэабілітацыі. Застаюцца нерэабілітаванымі тыя рэпрэсаваныя, хто ўцёк з месца ссылкі ці зняволення і потым быў асуджаны па артыкуле 118 КК БССР.

Мая папярэдняя даследчая гіпотэза пацвердзілася. Здзівіла іншае, менавіта, што былі рэабілітаваны не ўсе адміністрацыйна высланыя, хаця па заканадаўстве Беларусі ўсе яны падлягалі рэабілітацыі. Пры гэтым афіцыйна працэс рэабілітацыі ў Беларусі быў завершаны ў 1998 г.

Агітацыя і прапаганда супраць парадку
дзяржаўнага кіравання

Заканадаўства розных рэспублік СССР мела свае асаблівасці. Гэта датычыць і Крымінальнага кодэкса БССР 1928 г. Так, у ім быў артыкул 103, аналаг якому адсутнічаў у Крымінальным кодэксе РСФСР 1926 г. Артыкул, з улікам унесеных у 1930 і 1931 гг зменаў, гучаў наступным чынам: «а) Агітацыя і прапаганда, у якіх ёсць заклік да ўчынення злачынстваў, прадугледжаных артыкуламі 92–95 і 97–101, або да невыканання ці перашкоды ажыццяўленню мерапрыемстваў і загадаў органаў савецкай улады, а таксама загатаўленне, захаванне і распаўсюджанне літаратурных твораў для такой агітацыі і прапаганды выклікаюць – пазбаўленне свабоды да пяці год. б) Такія самыя дзеянні, калі яны звязаны з выкарыстаннем рэлігійных забабонаў або былі ўчынены ў час вайны і мелі на мэце невыкананне грамадзянамі ўскладзеных на іх ваенных або звязаных з ваеннымі дзеяннямі абавязкаў і павіннасцей, выклікаюць – пазбаўленне свабоды не менш як на тры гады. Такія самыя дзеянні, калі яны ўчынены кулакамі, апрача ўказаных мер сацыяльнай абароны, выклікаюць – канфіскацыю маёмасці».

У тэксце артыкула 103 згаданыя іншыя артыкулы крымінальнага кодэкса: 92 (сукрыццё або няверная паказанне колькасці належачых да абкладання або падліку прадметаў), 93 (няплата падаткаў), 94 (адмаўленне выконваць павіннасці і работы, якія маюць агульнадзяржаўнае значэнне), 95 (адмаўленне або ўхіленне ад унясення падаткаў або ад выканання павіннасцей, калі яны арганізаваны па ўзаемнай згодзе), 97 (парушэнне правіл уліку ваеннаабавязаных і ваеннаслужачых), 98 (ухіленне ад дапрызыўнай падрыхтоўкі і праверачных збораў) і да т. п. Як мы далей пабачым, фармулёўка артыкула мела мала агульнага з яго прымяненнем.

4 жніўня 1935 г. суд 3 участка г. Менска ў складзе суддзі Манько, засядацеляў Шымковіча і Баркоўскага пры сакратары Стрыгун разглядаў крымінальную справу Аляксея Фёдаравіча Змітровіча. Справа разглядалася без удзелу пракурора і адваката. Калгаснік Аляксей Змітровіч з калгаса «Зара» Астрашыцка-Гарадоцкага сельсавета Менскага раёна, беларус, непісьменны, беспартыйны, жа-

наты, нарадзіўся ў 1898 г., меў 4-х утрыманцаў, паходзіў з сялян-сераднякоў вёскі Галіца Астрашыцка-Гарадоцкага сельсавета. Яго прызналі вінаватым у тым, што ён «на працягу 1935 г. сістэматычна праводзіў адкрытыя выступленні супраць мерапрыемстваў калгаснага будаўніцтва і савецкай улады». У прыватнасці, Змітровіч «вясной у 1935 г на адкрытым сходзе калгаснікаў выступіў і заявіў, што рабочым бульбы прадаваць не трэба, дадаўшы "чарцям гэтым". Вясной у 1935 г., прывезшы буракі ў малочную ферму калгаса, са злосцю кідаў бураком у партрэт т. Сталіна». Апрача таго, падсудны «сістэматычна падбухторваў калгаснікаў спазняцца на работу. Сам сістэматычна спазняўся».

Па артыкуле 103 (частка «а») КК БССР А. Змітровіча асудзілі да двух гадоў пазбаўлення свабоды. Мерай стрымання да ўступлення прысуду ў законную моц была выбрана падпіска аб нявыездзе[15]. Аляксей Змітровіч абскардзіў прысуд у Вярхоўны суд БССР. 21 кастрычніка 1935 г. касацыйная калегія Вярхоўнага суда ў складзе суддзяў Еліна (старшыня паседжання), Белкінда і Родава пераглядала справу. Пасяджэнне адбывалася не толькі ў адсутнасць пракурора і адваката, але нават падсуднага. Калегія палічыла прысуд вынесеным слушна і пакінула касацыйную скаргу асуджанага без вынікаў[16]. Мной былі знойдзены і іншыя прыклады прысудаў па артыкуле 103[17].

Артыкул 103 КК БССР быў адменены пастановай Прэзідыума Цэнтральнага выканаўчага камітэта БССР 6 снежня 1937 г. «у сувязі з тым, што злачынствы, прадугледжаныя арт. 103 Крымінальнага кодэкса БССР адносяцца да контррэвалюцыйных і да іх можа прымяняцца арт. 72 Крымінальнага кодэкса». Як бачым, урад БССР лічыў артыкул 103 палітычным і ўрэшце, на хвалі Вялікага тэрору, прыраўняў гэты артыкул да артыкула 72 (агітацыя і прапаганда, у якіх ёсць заклік да звяржэння, падрыву ці аслаблення савецкай улады). У сваю чаргу, артыкул 72 КК БССР 1928 г. быў копіяй артыкула 58^{10} КК РСФСР 1926 г, самага распаўсюджанага палітычнага артыкула ў 1930-я гг. і пазней.

Калі ў 1990-я гг. у Беларусі праводзілася рэабілітацыя, то рэабілітавалі асуджаных за г. зв. «контррэвалюцыйныя злачынствы» па

артыкулах 63–76 Крымінальнага кодэкса БССР 1928 г. А вось артыкул 103 знаходзіўся ў іншым раздзеле Крымінальнага кодэкса («злачынствы супраць парадку дзяржаўнага кіравання»), і асуджаных па ім не рэабілітавалі. Дакладна застаюцца не рэабілітаванымі Аляксей Змітровіч, Максім Баяровіч і Уладзімір Мысліўчык. Іх імёнаў няма ў базе дадзеных «Неабгрунтавана рэпрэсаваныя грамадзяне Беларусі». Гэты прабел неабходна ліквідаваць і рэабілітаваць усіх, асуджаных па артыкуле 103 КК БССР 1928 г.

Самаўпраўства

Артыкул 131 КК БССР гучаў наступным чынам: «Самавольнае ажыццяўленне свайго сапраўднага або прадпалагаемага права, з парушэннем такога-ж права іншай асобы (самаўпраўства), выклікае – штраф да трохсот рублёў або папраўча-працоўныя работы да трох месяцаў»[18].

15 лютага 1935 г. «народны» суд 3 участка Менска ў складзе суддзі Манько і засядацеляў Дубовік і Грыб праводзіў выязную сэсію ў Папярнянскім сельсавеце. Абвінавачаных было двое, і абодва былі пісьменнымі, беспартыйнымі і несудзімымі. Былы серадняк Антось Адамавіч Шахлай меў 54 гады, быў жанаты, працаваў кавалём калгаса «Адраджэнне» з месячным заробкам 120 руб., апошні падатак да ўступлення ў калгас склаў 19 руб. Нежанаты Іван Антонавіч Шахлай 1915 г. нар. быў выключаны з калгасу і працаваў рабочым прыгараднай гаспадаркі выдавецтва «Звязда» з месячным заробкам 63 руб.

Суд палічыў Шахлаяў вінаватымі ў тым, што «Шахлай Антон Адамаў сышоў з калгаса «Адраджэння» ў 1932 г., уступіў у калгас «Новы свет» і абагуліў сваю маёмасць. У чэрвені таго ж года, парушаючы статут калгаса, прадаў калгасны свіран за 275 руб., а грошы ўзяў сабе. Шахлай Іван Антонавіч, выключаны з калгасу «Новы свет», самаўпраўна прадаў калгасны ток за 370 руб., а грошы таксама ўзяў сабе. Тлумачэнні падсудных нібыта яны не ведалі, што будынкі належаць калгасу «Новы свет», суд прызнаў «не грунтоўнымі і абвергнутымі сведкамі». Як бачым, пры добраахвотным выхадзе і нават пры выключэнні з калгаса сяляне ўжо не маглі забраць назад свае будынкі, «абагуленыя» пры ўступленні ў яго. Тым не менш, яны

спрабавалі супраціўляцца і ў апошні раз распараджаліся будынкамі, як сваёй уласнасцю, менавіта прадалі іх для разборкі і перавозкі. Абодвух пакаралі прымусовымі працамі тэрмінам на тры месяцы: Антона Шахлая – па месцы працы з вылічэннем 20 % заробку, Івана Шахлая – з адбыццём у калоніі масавых работ[19].

Калоніі масавых работ (КМР) ствараліся там, дзе была патрэбная рабочая сіла, менавіта пры будаўніцтве дарог, заводаў, на лесанарыхтоўках. У БССР у такіх калоніях утрымлівалі людзей з кароткімі тэрмінамі зняволення.

Фактычна ўсе пяцёра сялян са згаданых прыкладаў былі пакараны за супраціў калектывізацыі. Гэта дазваляе лічыць іх палітычна асуджанымі. А спосабы пакарання за «ціхі» супраціў калектывізацыі ў СССР былі самымі разнастайнымі. Мной былі знойдзены таксама іншыя прыклады прысудаў па артыкуле 131[20].

Калі ў 1990-я г. у Беларусі праводзілася рэабілітацыя, артыкул 131 трактаваўся як «проста крымінальны». Ніхто не спрабаваў ставіць пытанне аб рэабілітацыі асуджаных па ім. Гэты прабел неабходна ліквідаваць і пераглядзець справы людзей, асуджаных па артыкуле 131 КК БССР 1928 г. у 1930-я гг. ва Усходняй і ў 1940-я гг. у Заходняй Беларусі.

Парушэнне пашпартнага рэжыму і правіл прапіскі

8 лютага 1935 г. суд 3 участка Менска ў складзе народнага суддзі Манько, засядацеляў Шчаснай і Дудкоўскага пры сакратары Стрыгун разглядаў крымінальную справу Настассі Кастусёвай Гарошка. 55-гадовую малапісьменную беспартыйную беларуску, «кулачку», пазбаўленую выбарчага права, абвінавачвалі па частцы «б» артыкула 120[1] Крымінальнага кодэкса БССР.

Артыкул 120[1] у КК БССР з'явіўся незадоўга перад тым, 15 жніўня 1934 г., і гучаў наступным чынам: «а) Паўторнае парушэнне ўстаноўленых правіл прапіскі пашпартоў або часовых пасведчанняў асобамі, якія прыязджаюць у мясцовасці, дзе ўведзена пашпартная сістэма, і маюць устаноўленыя дакументы, выклікае – папраўчапрацоўныя работы да аднаго года; б) пражыванне ў мясцовасцях, дзе ўведзена пашпартная сістэма, асоб, не маючых пашпарта або

часовага пасведчання і ўжо падвергнутых адміністрацыйнаму спагнанню за гэтае парушэнне, выклікае – пазбаўленне свабоды да двух год».

Унутраныя пашпарты былі ўведзены ў СССР пастановай ЦВК і СНК СССР «Аб усталяванні адзінай пашпартнай сістэмы па Саюзе ССР і абавязковай прапіскі пашпартоў», прынятай 27 снежня 1932 г. Парадак выдачы (і нявыдачы) пашпартоў быў удакладнены пастановамі Саўнаркама СССР ад 14 студзеня і 28 красавіка 1933 г. Пашпарты выдаваліся «ўсім грамадзянам Саюза ССР ва ўзросце ад 16 год, якія стала пражываюць у гарадах, рабочых пасёлках, працуюць на транспарце, у саўгасах і новабудоўлях». Такім чынам, магчымасці атрымаць пашпарт былі пазбаўленыя сяляне, як калгаснікі, так і аднаасобнікі. Гэта абмяжоўвала мабільнасць сялян, прывязвала іх да зямлі. Увядзеннем пашпартоў улады абмяжоўвалі ўцёкі сялян з вёскі, якая ў 1932–1933 гг. галадала. Адсутнасць пашпартоў у сялян часта параўноўваюць з прыгонным правам.

Апрача таго, буйныя гарады (уключна з Менскам) былі аднесены да рэжымных. Выдача пашпартоў у іх праводзілася выбарачна: пашпарты не выдавалі «кулакам», «лішэнцам», «не занятым грамадска-карыснай працай», былым зняволеным і ссыльным і ўсім іншым катэгорыям людзей, у якіх улады СССР бачылі патэнцыйных ворагаў. Да рэжымных былі аднесены і населеныя пункты ў 100-кіламетровай паласе ўздоўж заходняй мяжы СССР (відаць, да іх быў залічаны і пасёлак Дразды). Як піша гісторык савецкай пашпартнай сістэмы Васіль Папоў, першапачаткова выключэнні дапускаліся ў дачыненні да тых не занятых «грамадска-карыснай працай» і пазбаўленых выбарчых правоў асоб, якія былі ўраджэнцамі рэжымных мясцовасцяў і пастаянна там жылі. Але гэтая часовая «саступка» хутка была адменена[21].

Варта адзначыць, што ў Расійскай імперыі жорсткая пашпартная сістэма, якая рэзка абмяжоўвала свабоду перасоўвання, успрымалася як адна з праяваў прыгнёту. У большасці краін Еўропы ўнутраныя пашпарты ў пачатку ХХ ст. адсутнічалі. Яны былі абавязковымі толькі для паездак за мяжу. Часткова гэта захавалася і сёння (для паездак унутры Еўрапейскага Саюза грамадзянам

яго краін неабходны ідэнтыфікацыйныя карткі, а пашпарты не абавязковыя). У СССР 1920-х гг. пашпартная сістэма была заменена легітымацыйнай сістэмай, пры якой асоба чалавека пры неабходнасці магла быць засведчана любым дакументам (напрыклад, прафсаюзным білетам або актавай выпіскай аб нараджэнні ці шлюбе), а рэгістрацыя па месцы жыхарства была правам, але не абавязкам. Старыя бальшавікі ў 1932 г. мусілі адчуць сябе няёмка, бо да рэвалюцыі ўсе яны (у т. л. і Ленін) агітавалі за адмену царскай пашпартнай сістэмы (урэшце яе адмянілі).

У прыгаворы суда запісана наступнае: «Дадзенымі матэрыяламі судовага следства ўстаноўлена, што падвіноўная не атрымала пашпарта, як кулачка, і не мае права без прапіскі пражываць у данай мясцовасці (пасёлак Дразды)». Настассю Гарошка прызналі вінаватай у злачынстве, прадугледжаным артыкулам 120[1] (частка «б») КК БССР. Праўда, яе чамусьці (суд не ўказаў матываў для гэтага) не накіравалі ў зняволенне. Суд палічыў патрэбным падвергнуць яе «прымусоваму высяленню з данай мясцовасці ў двухтыднёвы тэрмін». Прысуд быў канчатковым і абскарджанню не падлягаў[22]. Цікава, што прызначаны судом двухтыднёвы тэрмін высялення не адпавядаў дзесяцідзённаму тэрміну высялення «кулакоў» ды іншых «непажаданых элементаў» з «рэжымных» мясцовасцей, які быў устаноўлены «Інструкцыяй аб выдачы пашпартоў», зацверджанай пастановай Саўнаркама СССР № 43 ад 14 студзеня 1933 г.

Настассі Гарошка пашанцавала, што яе накіравалі не ў ГУЛАГ, не ў высылку ці на спецпасяленне, а ўсяго толькі ў іншы раён БССР. Але яе высялялі з уласнага дому – у невядомасць. Яна страчвала не толькі дах над галавой, але мэблю і сялянскі інвентар, які не магла забраць з сабой. Як адзінокая жанчына сталага ўзросту ўладкавалася на новым месцы? Пра гэта нам невядома. Затое вядома, што яна стала не проста «кулачкай» і «лішэнкай», а яшчэ і судзімай.

Зразумела, што прыведзены прыклад асуджэння па артыкуле 120[1] – толькі адзін з соцень ці тысяч іншых, якія здарыліся ў БССР за час дзеяння артыкула. І калі ў дачыненні да Настассі Гарошка было ўжытае «прымусовае высяленне», то многія іншыя трапілі за краты. Паколькі накіраваны быў артыкул супраць бяспашпартных сялян,

асоб, пазбаўленых выбарчых правоў, «кулакоў» ды прадстаўнікоў іншых катэгорый, якія ўсяго толькі спрабавалі выжыць ці трошку больш выгодна ўладкавацца ў жыцці праз пераезд у горад ці праз працяг жыцця ў ім, ёсць усе падставы лічыць яго ахвяр пацярпелымі ад палітычных рэпрэсій.

Артыкул «Парушэнне пашпартных правіл» захаваўся і ў Крымінальным кодэксе БССР 1961 г. Як адзначаў Кранід Любарскі, вядомыя выпадкі, калі па гэтым артыкуле ў СССР асуджалі дысідэнтаў[23].

Пастанова Вярхоўнага Савета БССР ад 6 чэрвеня 1991 г. «Аб парадку рэабілітацыі ахвяр палітычных рэпрэсій 20–80-х гадоў», на жаль, не ўключае артыкул 120^1 у пералік артыкулаў, асуджаныя па якіх падлягаюць рэабілітацыі. Гэты заканадаўчы недахоп неабходна выправіць, як неабходна таксама адшукаць імёны асуджаных. Без іх пералік пацярпелых ад палітычных рэпрэсій у БССР 1930-х гг. няпоўны.

Парушэнне законаў, пастаноў і правілаў, якія рэгулююць гандаль і прамысловасць

2 лютага 1935 г. адбылося выязное пасяджэнне суда 3 участку Менска ў Каралішчанскім сельсавеце. Суддзя Шклярман і засядацелі Вараб'ёў, Франц і Касцялецкая пры сакратары Руткоўскім разглядалі крымінальную справу Марыі Юзікавай Запольскай. Як бачна з тэксту прысуду, 50-гадовая непісьменная беспартыйная ўдава пражывала сумесна з дарослай дачкой. Да ўступлення ў калгас мела 3 га зямлі, а на час суда была калгасніцай калгаса «Другая пяцігодка». Непісьменны сакратар Руткоўскі зрабіў у дакуменце безліч памылак (іншыя сакратары гэтага суда высокай культурай мовы таксама не вылучаліся). Верагодна, па памылцы ён запісаў, што калгас месціцца ў вёсцы «Н. Сіліна» Каралішчанскага сельсавета. Недалёка ад Каралішчавіч ёсць вёска Сіняло (Сініла).

Судовае следства ўстанавіла «віну» Марыі Запольскай у тым, што «яна ў снежні месяцы 1934 года, забіўшы сваю свінню пудоў 4-5, замест таго, каб яе – свінню – аблупіць, асмаліла яе, ад чаго сама не адмаўляецца». Марыю Запольскую асудзілі па артыкуле 152 КК БССР да пяці месяцаў прымусовых прац па месцы работы ў кал-

гасе з вылікам 15 % з яе заробку (працадзён). Як і ў іншых асуджаных, у яе была магчымасць абскардзіць прысуд у пяцідзённы тэрмін. Мы не ведаем, ці абскарджвала Марыя Запольская прысуд, але так ці іначай ён застаўся нязменным: на дакуменце стаіць адзнака, што 28 красавіка 1935 г. копія прысуда была накіравана для выканання[24]. Ад працадзён, якія і без таго аплачваліся надзвычай нізка, адабралі яшчэ 15 %. У той галодны час гэта было сур'ёзным пакараннем. Мной былі знойдзеныя яшчэ два прысуды па аналагічных справах[25].

Артыкул 152 КК БССР гучаў наступным чынам: «Парушэнне законаў, пастаноў і правіл, якія рэгулююць гандаль і прамысловасць, калі ў іх спецыяльна не ўказана праследаванне ў адміністрацыйным парадку, выклікае – пазбаўленне свабоды да аднаго года або штраф да двух тысяч рублёў з забаронай займацца гандлем або промыслам на тэрмін да пяці год, або без такой забароны». Як бачна, гэты артыкул не прадугледжваў пакарання прымусова-папраўчымі працамі. Верагодна, суд кіраваўся аналагічным артыкулам Крымінальнага кодэкса РСФСР (арт. 105), які прадугледжваў больш мяккую санкцыю – прымусова-папраўчыя працы на тэрмін да аднаго года ці штраф да двух тысяч рублёў.

Калі кіравацца здаровым сэнсам, гадаванне свінняў на прыватным падворку для ўласнага спажывання цяжка залічыць як да гандлю, так і да прамысловасці. Але 10 лютага 1930 г. УЦВК і СНК РСФСР супольнай пастановай «Аб мерапрыемствах па ўзмацненні нарыхтовак свіных скур» забаранілі ўсім дзяржаўным і кааператыўным прадпрыемствам і прыватным асобам ашпарваць і асмольваць свіныя шкуры, а таксама перапрацоўваць свіныя тушы як для продажу, так і для асабістага спажывання без папярэдняга зняцця скуры. Ашпарванне і асмольванне свіных туш прыватнымі асобамі, згодна з гэтай пастановай, выклікала крымінальную адказнасць па артыкуле 105 КК РСФСР. ЦВК і СНК іншых саюзных рэспублік, дзе гадавалі свінняў, прынялі аналагічныя пастановы. 10 мая 1932 г. УЦВК і СНК РСФСР замянілі гэтую пастанову іншай, падобнай па сэнсе, пад назвай «Аб мерапрыемствах па захаванні свіных скур». 20 красавіка 1940 г. апошняя была замененая супольнай пастановай

СНК СССР і ЦК УКП(б) «Аб мерапрыемствах па паляпшэнні нарыхтовак скуранoй сыравіны». Згодна з апошняй, усе аднаасобнікі БССР мусілі здаваць дзяржаве ў лік абавязковых паставак па адной свіной скуры і адной скуры авечкі ці казы штогод, а двары калгаснікаў – па адной свіной і палове скуры авечкі ці казы. Ад таго часу тых, хто не здаваў скуры, чакала адказнасць ужо не па артыкуле 152, а па артыкуле 94 («невыкананне павіннасцей») КК БССР.

Жаданне есці сала на шкурцы абышлося Марыі Запольскай дорага. Аднак часам сяляне ўсё-ж маглі абхітрыць дзяржаву. Краязнавец з Арлоўскай вобл. Уладзімір Прохараў запісаў успаміны жыхара сяла Малое Крычына Мікалая Рыгоравіча Васількава (1930 г. нар.). Старажыл узгадаў наступнае: «Асмольваць зарэзаных свінняў строга забаранялася. Да разборкі тушы свіную скуру трэба было аблупіць бярозавай ці дубовай лапатачкай і здаць, амаль задарма, дзяржаве. На карпатлівую важданіну з аблупліваннем сыходзіла нямала часу. Ды і сала без шкуркі было не тое. Нярэдка ішлі на рознага кшталту хітрыкі, каб падмануць "родную" дзяржаву. Свінню заманьвалі на край сотак падалей ад хаты (250–300 м) увечары, на сутонні, насоўвалі ёй на галаву мяшок з-пад мукі (каб гучна і доўга не вішчала) і рэзалі. Употайкі, бліжэй да апоўначы, перацягвалі ў хату, саломай сяк-так асмольвалі, разбіралі»[26].

Якімі б нязначнымі ні здаваліся пакаранні для асуджаных па артыкуле 152 КК БССР, а дзеля ўзнаўлення гістарычнай справядлівасці іх трэба рэабілітаваць як ахвяры рэпрэсій. Пакуль гэта не зроблена. Дарэчы, людзі, асуджаныя з 1940 г. за тыя самыя дзеянні па артыкуле 94 КК БССР, трапляюць у лік тых, каго неабходна рэабілітаваць згодна з пастановай Вярхоўнага Савета Беларусі ад 6 чэрвеня 1991 г. «Аб парадку рэабілітацыі ахвяр палітычных рэпрэсій 20–80-х гадоў».

***

У дадзенай публікацыі былі прыведзены прыклады пяці артыкулаў крымінальнага кодэкса, паводле якіх палітычна рэпрэсавалі беларускіх сялян (і не толькі сялян) у 1930-я гг. Асуджаныя не былі рэабілітаваныя (103, 118, 120[1], 131, 152). Безумоўна, такіх «некан-

тррэвалюцыйных» палітычных артыкулаў было болей. Каб прыкладна ацаніць размах асуджэнняў па гэтых артыкулах, трэба звярнуцца да крымінальнай статыстыкі за адпаведныя гады. Неабходна правесці больш шырокую рэабілітацыю палітычных асуджаных, чым гэта адбывалася ў 1990-я гг.

The unfinished rehabilitation of victims of 1930s repressions in Belarus (example of peasants from Miensk district)

The process of rehabilitation (whitewashing) of victims of Stalinist political repressions was prolonged, but still is unfinished. The latest national laws (created in early 1990s) list categories of victims according to different articles of the Criminal Code of the Belarusian SSR (1928). Yet, legislators failed to name many categories.

The author examines five examples of the articles of the Criminal Code of the Belarusian SSR which were used for political persecution of Belarusian citizens in 1930s. They are: article 103 (agitation and propaganda against the order of state administration), article 118 (flight from the place of compulsory settlement), article 120-1 (infringement of the passport regime and the rules of registration), article 131 (arbitrariness), article 152 (infringement of laws, resolutions and rules regulating trade and industry).

None of these articles belonged to the part of the Criminal Code regulating so-called «counter-revolutionary crimes» (deeds clearly marked as political crimes).

There is an obvious need to carry out wider rehabilitation of political convicts than the one which took place in 1990s.

Заўвагі

1 Адамушка У. Палітычныя рэпрэсіі 20–50-ых гадоў на Беларусі. Мінск, 1994. С. 9–10. Тыя самыя лічбы аўтар паўтарыў у сваёй нядаўняй публікацыі: Адамушка У. Палітычныя рэпрэсіі ў Беларусі: лічбы і факты // Архівы і справаводства. 2017, № 4. С. 110–120.

2 Каралёў Ю. Аб рэальных маштабах сталінскіх рэпрэсій у Беларусі // Arche. 2014, № 5. С. 32-71.

3 Тэматычныя базы дадзеных // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. [Электронны рэсурс] – 18.01.2018. – Рэжым доступу: http://narb.by/by/scient/edb.

4 Жертвы политического террора в СССР. [Электронны рэсурс] – 18.01.2018. – Рэжым доступу: http://base.memo.ru/.

5 Адамушка У. Палітычныя рэпрэсіі… С. 9. Амаль даслоўна гэтую тэзу ён паўтарыў у артыкуле «Палітычныя рэпрэсіі ў Беларусі: лічбы і факты», апублікаваным у часопісе «Архівы і справаводства» (2017, № 4. С. 113).

6 Падрабязны разбор апошняга з пералічаных артыкулаў КК БССР гл.: Валодзін У. Крымінальны пераслед мужчын-гомасэксуалаў у БССР: невядомыя статыстычныя дадзеныя з архіўных крыніц // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2016, № 46. С. 78–101.

7 Документ № 267. Справка Особого отдела ОГПУ о количестве раскулаченных и выселенных кулаков по состоянию на 10 декабря 1930 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти томах. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва, 2000.

8 Из доклада опергруппы ОГПУ об итогах работы по выселению кулаков второй категории. 6 мая 1930 г. // Трагедия советской деревни... Т. 2. С. 411–430.

9 Докладная записка ПП ОГПУ по Уралу в СОУ ОГПУ о мероприятиях по массовому выселению и расселению кулачества на территории Урала. 29 января 1930 г. // Трагедия советской деревни... Т. 2. С. 143–147.

10 Докладная записка ПП ОГПУ по Уралу в ОГПУ о результатах проведения операции по массовому выселению и расселению кулацких семей. 9 мая 1930 г. // Трагедия советской деревни... Т. 2. С. 436–449.

11 Протокол совещания в СОУ ОГПУ с полномочными представителями ОГПУ по Уралу, Сибири и Северному краю по борьбе с бегством кулаков с мест высылки. 5 июля 1930 г. // Трагедия советской деревни... Т. 2. С. 526–529.

12 Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці (далей: ДАМВ). Ф. 413. Воп. 3. Спр. 49. Арк. 134-134 адв.

13 Тамсама. Арк. 133-133 адв.

14 Заерко А. Л. Побеги из ада. Санкт-Петербург, 2003.

15 ДАМВ. Ф. 413. Воп. 3. Спр. 52. Арк. 17-17 адв.

16 Тамсама. Арк. 16-16 адв.

17 Тамсама. Арк. 113-113 адв. (Максім Баяровіч); ДАМВ. Ф. 413. Воп. 3. Спр. 53. Арк. 59-6 адв. (Уладзімір Мысліўчык). Падрабязней пра абодва выпадкі гл.: Валодзін У. «Антысавецкія агітатары» // Новы час. 2017, 2 чэрвеня. С. 11.

[18] Цытата паводле афіцыйнага беларускага тэксту кодэкса з захаваннем асаблівасцяў правапісу.

[19] ДАМВ. Ф. 413. Воп. 3. Спр. 54. Арк. 39-39 адв.

[20] Тамсама. Арк. 8-8 адв. (Пятро Сухадольскі); Тамсама. Арк. 24-24 адв. (Антон Валент і Сяргей Філіповіч). Падрабязней пра абодва прысуды гл.: Валодзін У. Калектывізацыя: «Самаўпраўства» ў Мінскім раёне // Новы час. 2017, 13 кастрычніка. С. 10.

[21] Попов В. П. Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социологические исследования. 1995, № 8. С. 5.

[22] ДАМВ. Ф. 413. Воп. 3. Спр. 54. Арк. 98-98 адв.

[23] Любарский К. Паспортная система и система прописки в России // Институт прав человека. [Электронны рэсурс] – 19.01.2018. – Рэжым доступу: http://www.hrights.ru/text/b2/Chapter5.htm.

[24] ДАМВ. Ф. 413. Воп. 3. Спр. 54. Арк. 99-99 адв.

[25] Тамсама. Спр. 51. Арк. 64-64 адв. (Ганна Артакян); Тамсама. Спр. 54. Арк. 46-46 адв. (Марыя Нядбайная). Падрабязней пра абодва прысуды гл.: Валодзін У. Дарагія свіныя скуры // Новы час. 2017, 15 снежня. С. 10.

[26] Прохоров, Владимир. Сермяжные истории жителей бывшей Комарицкой волости // Краевед.ру. [Электронны рэсурс] – 19.01.2018. – Рэжым доступу: http://www.kraeved.ru/node/169.

Грамадства і памяць пра рэпрэсіі ды іх наступствы

Курапаты і «палітыка мёртвых цел» у Беларусі

Аляксей Ластоўскі,
канд. сацыялагічных навук (Полацк)

На паўночна-усходнім ускрайку Мінска знаходзіцца адно з найбольш вядомых «месцаў памяці» для Беларусі – Курапаты, урочышча, дзе ў 1930-я гады праводзіліся масавыя расстрэлы падчас сталінскіх рэпрэсій. Пасярод сасновага лесу, дзе актывісты ўсталявалі драўляныя крыжы ў памяць ахвяраў, стаіць камень з таблічкай, на якой абвешчана, што па рашэнню Вярхоўнага Савета БССР, прынятаму 18 студзеня 1989 г. (ужо ў суцемках беларускай савецкай дзяржаўнасці), тут будзе створаны мемарыял ахвярам рэпрэсій. Прайшло 28 год, і гэта рашэнне так і не было выканана. Тут узнік «народны мемарыял», створаны актывістамі палітычных партый, грамадскіх ініцыятыў, нашчадкамі рэпрэсаваных.

Беларускія ўлады пасля 1994 г. і абрання прэзідэнтам краіны Аляксандра Лукашэнка імкнуліся максімальна дыстанцавацца ад Курапат. Тым не менш, у лютым 2017 г. рэдактар галоўнай дзяржаўнай газеты «Беларусь сёння» Павел Якубовіч выступіў з ініцыятывай стварэння дзяржаўнай камісіі, якая ўрэшце зоймецца ўпарадкаваннем мемарыяла ў Курапатах, які мусіў стаць «местом народной скорби и благородной памяти»[1]. Нават прагучала афіцыйная прапанова нобелеўскай лаўрэатцы Святлане Алексіевіч узначаліць гэту камісію, але яна адмовілася[2]. Напачатку чэрвеня 2017 г. таксама было публічна агучана заданне з боку Адміністрацыі Прэзідэнта для Інстытута гісторыі Акадэміі навук падрыхтаваць зборнік дакументаў датычна Курапатаў[3]. 28 год беларускія ўлады ігнаравалі Курапаты, а зараз раптам пачалі клапаціцца пра гэта месца.

Чым можна патлумачыць працяглую адсутнасць і раптоўнае вяртанне сталінскіх ахвяраў у сферу дзяржаўных інтарэсаў?

Адказ на пытанне, чаму Курапаты ігнараваліся ўладай, можа быць мінімальна простым – Рэспубліка Беларусь пад кіраўніцтвам Аляксандра Лукашэнка з'яўляецца сімвалічным спадкаемцам савецкага рэжыму (і ў тым ліку сталінскіх злачынстваў). Адпаведна, «афіцыйная палітыка ў Беларусі адмаўляе сталінскія рэпрэсіі, бо яны адлюстроўваюць злачыннасць савецкага рэжыму і падрываюць гераічны вобраз Вялікай Айчыннай вайны»[4]. Праўда, з гэтай перспектывы сучасныя дзеянні дзяржавы вытлумачыць досыць складана.

Але, калі мы разглядаем Курапаты з пункта гледжання легітымнасці, палітычнай мабілізацыі і барацьбы за сімвалічныя рэсурсы, то паўстае цалкам іншая перспектыва. «Пошук цел заўжды адбываецца з абумоўленымі абмежаваннямі, і выклікае канфлікты, якія трэба вырашаць. І ў большасці выпадкаў гаворка ідзе пра дыпламатыю і квазідыпламатыю недзяржаўных арганізацый, да якой дадаюцца таксама геапалітычныя фактары»[5]. У любым выпадку, тэматыка палітычнага тэрору, масавых пахаванняў, мемарыялізацыі і барацьбы за рэпрэзентацыю стала адной з найбольш улюбёных у сучасных *memory studies*.

Найперш давядзецца звярнуцца да «адкрыцця» Курапат у 1988 г. і ролі гэтага месца ў найноўшай палітычнай гісторыі Беларусі. Публічна заявіць пра тое, што пад Мінскам камуністычныя ўлады расстрэльвалі тысячы людзей стала магчымым толькі пасля таго, як у Савецкім Саюзе набрала сілу палітыка «галоснасці», ініцыяваная Міхаілам Гарбачовым для абнаўлення і асвяжэння спарахнелай сістэмы кіравання. Магчымасць адкрыта прамаўляць пра недахопы і памылкі савецкіх уладаў выклікала зусім не тую рэакцыю, якой чакалі камуністычныя лідэры. Раптоўна па ўсёй дзяржаве прайшла хваля вяртання той памяці, якая была загнаная ў катакомбы цэнзуры – памяці сотняў тысяч людзей, арыштаваных, катаваных, расстраляных, сасланых, замардаваных у ГУЛАГу. «Гістарычныя дэбаты паставілі пад пытанне легітымнасць савецкай дзяржавы, якая не мела іншай законнай сілы апроч святой праваты Камуністычнай партыі і яе гістарычнай правамоцнасці»[6]. Вялізарны грамадскі інтарэс да сталінскіх рэпрэсій нанёс адзін з найбольш балючых удараў па легітымнасці савецкай сістэмы. Пошук ахвяраў рэпрэсій такса-

ма паспрыяў узмацненню незалежніцкіх памкненняў. Як адзначыла Кэтрын Вэрдэры: «Безымянныя мёртвыя таксама могуць граць значную ролю ў дэкляраванні альбо ў войнах за незалежнасць. Ва Украіне і Беларусі адкрыццё месцаў масавых захаванняў, запоўненых ананімнымі ўкраінцамі і беларусамі, якіх закатавалі рускія, падштурхнула гэтыя дзве рэспублікі да выхаду з Савецкага Саюза»[7].

Часткай гэтага працэсу стала адкрыццё месцаў масавых пахаванняў пераважна ва Украіне і ў Расіі (напрыклад, Бутаўскі палігон пад Масквой ці Рутчэнкаўскае поле пад Данецкам). То бок, публікацыя артыкула Зянона Пазняка і Яўгена Шмыгалёва пра Курапаты кладзецца ў гэты трэнд. Але што важна, большасць вядомых месцаў масавых пахаванняў (прынамсі, знойдзеных напрыканцы існавання Савецкага Саюза) былі ўведзены ў публічную прастору ў 1989 г., а артыкул «Курапаты – дарога смерці» быў апублікаваны 3 чэрвеня 1988 г. Натуральна, варта яшчэ вывучаць дынаміку гэтага працэсу, але, відавочна, што адкрыццё Курапат калі не запусціла агульнасавецкі працэс пошукаў месцаў масавых пахаванняў ахвяраў сталінскіх рэпрэсій, то прынамсі, ляжала ў ягоных вытоках.

Такім чынам, у чэрвені 1988 г. у беларускай дзяржаўнай газеце «Літаратура і мастацтва» (арыентаванай пераважна на колы інтэлігенцыі) з’явіўся артыкул Зянона Пазняка і Яўгена Шмыгалёва «Курапаты – дарога смерці». Падрыхтоўка гэтага артыкула заняла доўгі час, бо яшчэ ў 1970-я гг. яго аўтары пачалі хадзіць па навакольных вёсках і збіраць успаміны мясцовых жыхароў, якія малымі дзецьмі з цікаўнасцю падглядалі за тэхналогіяй масавых растрэлаў. Дзеці шукалі шчыліны ў плоце, сачылі, як расстрэльвалі людзей, забіраліся нават за агароджу, і з жахам бачылі, як рухаецца зямля над закапанымі ямамі, дзе ляжалі дзесяткі расстраляных людзей. Але, каб апублікаваць гэтыя ўспаміны, трэба было дачакацца адпаведнага часу, бо толькі «галоснасць» стварыла гэтую ўнікальную магчымасць.

Публікацыя артыкула выклікала агромністы розгалас у беларускім грамадстве. Як адзначалася вышэй, адкрыццё Курапат запусціла ланцуговую рэакцыю па пошуку месцаў расстрэлаў па ўсім Савецкім Саюзе. Але ў вялікай агульнасавецкай хвалі гэта месца вылучаецца

цеснай сувяззю з палітычнай мабілізацыяй нацыянальна-дэмакратычнай апазіцыі. Ужо праз два месяцы пасля публікацыі артыкула Пазняка і Шмыгалёва была створана група пад назвай «Камітэт 58», якая пачала ствараць рэспубліканскі камітэт па дакументаванню сталінскіх злачынстваў. 19 кастрычніка 1988 г. на з'ездзе гэты камітэт быў пераўтвораны ў гісторыка-асветнае таварыства памяці ахвяр сталінізму «Мартыролаг Беларусі» на чале з Зянонам Пазняком. У праграме новастворанай арганізацыі асуджэнне палітычнай сістэмы сталінізму спалучалася з патрабаваннем дэмакратычнага вырашэння эканамічных, палітычных і сацыяльных праблем[8].

30 кастрычніка 1988 г. на *Дзяды* адбылася першая маштабная антысістэмная палітычная дэманстрацыя ў савецкай Беларусі*. З гэтага часу штогод на *Дзяды* адбываюцца шэсці з цэнтра Мінска да Курапат. Гэта месца стала цесна знітаваным з крытыкай савецкага ладу, і шмат у чым спрычынілася да падзення папулярнасці камуністычнай улады. «Курапаты – месца масавых расстрэлаў у 1930-х гг. – становіцца першым "антысавецкім" месцам памяці, якое разбурала маналітнасць савецкай гарадской прасторы і давала спадзеў на магчымасць альтэрнатыўнага вобраза сталіцы Беларусі»[9].

Але ў 1994 г. на прэзідэнцкіх выбарах перамог папуліст Аляксандр Лукашэнка, які ўмела абыграў масавую незадаволенасць насельніцтва эканамічным крызісам пасля распаду Савецкага Саюза, палітычнай нестабільнасцю і хуткай беларусізацыяй публічнай сферы. Пасля 1994 г. новая беларуская дзяржава пачала сімвалічна абапірацца на лепшыя традыцыі савецкага часу на чале з культам Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне[10]. Курапаты з месца крытыкі савецкага ладу паступова набываюць новае значэнне і становяцца кропкай збору для ўсіх незадаволеных лукашэнкаўскім рэжымам.

Зразумела, што надзвычайная сімвалічная моц Курапат як «месца памяці» не магла не выклікаць грамадскія дыскусіі. Яны разгортваліся па двух асноўным накірунках: 1) хто расстрэльваў у Курапатах? Хто нясе адказнасць? (насуперак меркаванню Зянона

---

* Хоць першыя *Дзяды* адбыліся яшчэ ў 1987 г., але ўпершыню гэтае шэсце стала сапраўды масавым і ўпершыню людзі ішлі ў Курапаты.

Пазняка паўстала контрверсія, што гэта месца расстрэлаў габрэяў падчас нацысцкай акупацыі), і 2) колькі ахвяраў ляжыць у Курапатах? Фактычна на гэтыя пытанні мусілі адказаць археалагічныя даследаванні дзяржаўных камісій, якіх было праведзена ажно чатыры ў прамежку паміж 1988 і 1998 гг. На першае пытанне быў знойдзены грамадскі кансенсус (за выключэннем некаторых нязломных апалагетаў камуністычнага рэжыму). Навукова абгрунтаваныя вынікі даследаванняў адназначна сцвярджалі, што адказнасць за расстрэлы ляжыць на НКУС.

Але паўстае пытанне, чаму так істотна адрозніваліся ацэнкі колькасці ахвяраў? Зянон Пазняк у сваім слынным артыкуле сцвярджаў, што ў Курапатах пахавана па прыблізных ацэнках 102 тыс. чалавек, але пры гэтым сапраўдная колькасць забітых у гэтым урочышчы можа дасягаць і 220–250 тыс. чалавек (гэтую максімальную лічбу падтрымлівае і знакаміты брытанскі гісторык Норман Дэвіс[11]). Аргументацыя падлікаў наступная: «Аднак сапраўдная лічба пахаваных павінна быць у 2–2,5 разоў большай і дасягаць, пэўна, 220–250 тысяч. Па-першае, існуе шмат магіл, большых памерам за дасьледаваныя намі, а некаторыя пахаваньні ўяўляюць сабой яміны даўжынёй да 10 м па большым баку. У такіх магілах могуць быць пахаваныя тысячы забітых. Акрамя таго, каля сотні (калі ня больш) магільных западзін было засыпана і потым зьнівэлявана бульдозэрам у час пракладкі газатрасы й высечкі лесу вакол яе ў сакавіку-траўні 1988 г. Мноства магіл зьнікла, калі пракладалі кальцавую дарогу ў канцы 1950 – пач. 1960-х гг., і, магчыма, у 1940-х гг. у час высечак, траляваньня й падсадак лесу на гэтым месцы. Рэальная колькасьць пахаваньняў у Курапатах магла сягаць да 900 магіл, а можа і больш, прычым аб памерах зьнішчаных і засыпаных пахаваньняў мы можам меркаваць толькі па велічыні існуючых цяпер магіл»[12].

Дзяржаўныя камісіі даюць розныя лічбы, так камісія 1988 г. вызначыла, што там пахавана не менш за 30 тыс. чалавек, а паводле падлікаў камісіі 1998 г. у Курапатах пахавана не больш за 7 тыс. чалавек. То бок, лічбы адрозніваюцца ў 30 разоў. Чаму так?

Асноўная праблема заключаецца ў тым, што вызначыць дакладную колькасць ахвяраў на месцы масавых пахаванняў вельмі скла-

дана. Для гэтага трэба 1) вызначыць арэал (тэрыторыю) пахавання; 2) канцэнтрацыю пахаванняў; 3) пераважны тып пахаванняў. Больш-менш дакладна вызначаны толькі плошча пахаванняў у Курапатах, што дало магчымасць акрэсліць межы ахоўнай зоны. На другое і трэцяе пытанне археалагічныя даследаванні дакладных адказаў не далі. То бок, мы маем сітуацыю няпэўнасці, калі ў прынцыпе на падставе наяўных дадзеных немагчыма вызначыць нават прыблізную колькасць пахаваных у Курапатах.

Магчымы іншы метад падліку, які выводзіцца не з археалагічных дадзеных, а з магчымай колькасці ахвяр на падставе архіўных дакументаў. На жаль, пакуль архівы КДБ у Беларусі застаюцца практычна зачыненымі для незалежных даследчыкаў, усталяваць лічбу расстраляных у Курапатах з дапамогай дадзенай метадалогіі застаецца немагчымым. Своасаблівым кампрамісам можна лічыць падлікі, праведзеныя расійскім гісторыкам Аляксандрам Дзюкавым. На падставе агульнасавецкай статыстыкі тэрору ён найперш вывеў агульную лічбу расстраляных НКУС у Беларусі ў 1937–1938 гг. Паводле А. Дзюкава, гэта 28,5 тыс. чалавек. Але, відавочна, што не ўсе расстрэлы адбываліся пад Мінскам, таму даследчык паспрабаваў вызначыць лічбу ахвяраў у Курапатах праз суадносіны спраў, якія вяліся НКУС у Мінску і з дапамогай такога разліку (не вельмі надзейнага) выйшаў на лічбу каля 7 тыс. чалавек[13]. Але трэба адзначыць, што гэтыя падлікі не выклікалі асаблівай рэакцыі з боку беларускіх гісторыкаў, для якіх прасцей спасылацца на неадназначную рэпутацыю Аляксандра Дзюкава[14].

Выбар колькасці ахвяраў абумоўлены не навуковым метадам, а палітычнай неабходнасцю. Колькасць ахвяр – гэта моцны сімвалічны рэсурс. Курапаты нішчаць легітымнасць савецкай сістэмы. Калі сучасная Беларусь абвяшчае сябе спадкаемцам савецкага ладу, то вялікая колькасць ахвяр у Курапатах б’е таксама па легітымнасці актуальнага палітычнага рэжыму. Адпаведна, лічбы ператвараюцца ў інструмент палітычнай барацьбы.

Але апошнім часам у афіцыйным публічным дыскурсе Беларусі дамінуе тэма нацыянальнага адзінства ў дачыненні да гэтага «месца памяці». Прычым тэма адзінства ўпарта транслюецца дзяржаўнымі

выданнямі. З такімі заклікамі выступаюць вядомыя асобы, напр., дырэктар Інстытута гісторыі НАН Беларусі Вячаслаў Даніловіч («Курапаты павінны быць месцам аб’яднання грамадства, а не расколу»[15]), дырэктар Нацыянальнага мастацкага музея Беларусі Уладзімір Пракапцоў («Мемарыял у Курапатах можа стаць сімвалам аб’яднання»[16]), дырэктар Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея Юрый Кітурка («Курапаты – важнае месца для разумення нацыянальнага адзінства»[17]). Сэнс зразумелы. Усе палітычныя адрозненні губляюць значэнне перад неабходнасцю ўшанавання памяці нявінных ахвяраў. З улікам таго, што нейкія важныя выказванні нашых чыноўнікаў звычайна ўзгадняюцца зверху, такая сінхроннасць у выказваннях паказвае на мэтанакіраваную і ўзгодненую дзяржаўную палітыку ў дачыненні да Курапат.

Але пры ўсёй прыгажосці рыторыкі нацыянальнага яднання, палітычная практыка нагадвае, што Курапаты – гэта важны палітычны і сімвалічны рэсурс. Калі зыходзіць з гэтага, заклікі да адзінства, еднасці і прымірэння ствараюць адмысловыя рытарычныя фігуры, якія хаваюць за сабою рэальную і зацятую барацьбу за гэты надзвычай важны рэсурс.

Мы можам паставіць пытанне наступным чынам: каму належаць Курапаты? Ці, іншымі словамі, хто мае права вырашаць, што рабіць у Курапатах, як ушаноўваць памяць пахаваных ахвяраў? І мы бачым, што гэтае пытанне значна больш складанае, бо за 28 год адсутнасці дзяржавы, сфармавалася некалькі супольнасцяў, якія клапоцяцца пра Курапаты:

1) Гэта асяродак, звязаны з Кансерватыўна-Хрысціянскай партыяй Беларускага Народнага Фронту (гэтая партыя ўзнікла пасля расколу БНФ і ўзначальваецца Зянонам Пазняком, які з 1996 г. знаходзіцца ў палітычнай эміграцыі па-за межамі Беларусі);

2) Ініцыятыва «За ўратаванне мемарыяла Курапаты», якая аб’яднала актывістаў іншых палітычных сіл;

3) Моладзевыя асяродкі, якія фарміраваліся са складу актывістаў арганізацый «Малады фронт» і «Зубр». Яны пераважна мабілізуюцца падчас грамадскіх кампаній у абарону Курапат пры спробах парушыць ахоўную зону (зіма 2001–2002 і люты 2017 г.).

Першы асяродак прэтэндуе на поўную манаполію над Курапатамі. Па-першае, ён можа абапірацца на маральны аўтарытэт Зянона Пазняка, які з'яўляецца «адкрывальнікам» Курапат. Па-другое, актывісты з гэтага асяродка на працягу ўсяго часу займаюцца ўпарадкаваннем гэтай мясціны, усталёўваюць крыжы, сочаць за дрэвамі, прыбіраюць смецце. Але сама партыя КХП–БНФ вылучаецца радыкалізмам і ізаляцыянізмам. Яна займае асаблівае становішча ў асяроддзі беларускай дэмакратычнай апазіцыі, не ўдзельнічае ні ў якіх кааліцыйных праектах, паколькі абвінавачвае іншыя палітычныя сілы ў здрадзе і згодніцтве.

Гэтая радыкальная пазіцыя трансліруецца і на стаўленне да Курапат, паколькі прадстаўнікі гэтага асяродка лічаць (з пэўнымі падставамі), што паколькі яны клапоцяцца пра Курапаты працяглы час, то маюць права вызначаць, што, хто і з якімі ініцыятывамі будзе прыходзіць у гэтае «месца памяці». Напрыклад, талакі ў Курапатах звычайна праводзяцца паасобку: КХП і іншымі сіламі, якія часам спрабуюць аб'яднацца ў «агульнанацыянальную талаку». Стратэгія адасаблення яскрава бачна ў наступных словах актывіста КХП–БНФ Алеся Чахольскага, які наступным чынам пракаментаваў дзейнасць канкурэнтаў: «Мы ўжо гэта не адзін раз праходзілі: раптам вылазяць нейкія людзі, пачынаюць лемантаваць... Так яны лямантавалі ў 2001 годзе, адлямантавалі – і потым 12 гадоў іх было не чуваць. І раптам зноў з'явіліся. Але я на гэта не зважаю, а разам зь сябрамі мы робім беларускую справу і ўшануем свае Курапаты»[18].

Тым не менш, далёка не ўсе палітычныя актывісты належаць да гэтага асяродка і падзяляюць яго пазіцыю. Ініцыятыва «За ўратаванне мемарыяла Курапаты» таксама прэтэндуе на абарону гэтага «месца памяці» і выступае за належную мемарыялізацыю. Так, у 2004 г. ва ўрочышчы быў пастаўлены мемарыяльны камень з надпісам «*Нашым адзінаверцам юдзеям, братам па Кнізе хрысціянам і мусульманам – ахвярам сталінізму ад беларускіх габрэяў*» (цікава, што ў якасці матэрыялу быў выкарыстаны пастамент помніка Сталіну, які калісьці стаяў у цэнтры Мінска).

Але значна больш пярэчанняў выклікала ініцыятыва гісторыка Ігара Кузняцова паставіць у Курапатах памятны крыж, які б ад-

значаў яшчэ адну этнічную групу, якая трапіла ў гарніла масавых растрэлаў, менавіта палякаў. Усталяваны на пачатку снежня 2012 г. крыж з надпісам «*Памяці афіцэраў польскага войска, расстраляных НКУС у красавіку 1940 – чэрвені 1941 гадоў*» прастаяў толькі тры дні. Спробы ўвесці польскі нацыянальны элемент у «месца памяці», якое стала атаясамляцца з беларускім нацыянальным рухам, выклікалі зацяты супраціў[19]. Дзеля справядлівасці варта адзначыць, што дакументальных сведчанняў пра расстрэлы польскіх афіцэраў у гэтым месцы, не знойдзена. Але іншых мемарыялаў ахвярам сталінскіх рэпрэсій у сучаснай Беларусі папросту не існуе. Унутраная барацьба за этнічную ідэнтыфікацыю ахвяраў скончылася кампраміснай фармулёўкай на крыжы: «*Памяці ўраджэнцаў Беларусі – вайскоўцаў польскай арміі, забітых НКУС у 1939–1941 гады*». З такім надпісам крыж стаіць да гэтага часу, і яго рэгулярна наведваюць польскія палітыкі і дыпламаты. З боку першага асяродка гэтая ініцыятыва выглядала «правакацыяй», а Ігар Кузняцоў быў абвешчаны *persona non grata* у Курапатах[20]. Дарэчы, апошняе не замінае яму стала там з’яўляцца і праводзіць экскурсіі[21].

Але і ў выпадку агульнай ініцыятывы «За ўратаванне мемарыяла Курапаты» барацьба за сімвалічныя рэсурсы перамагае спробы інтэграцыі. Ініцыятыва была створана ва ўмовах супрацьстаяння з беларускай дзяржавай у 2001 г., але ў апошні час фактычна распалася, і на яе месцы ўзніклі дзве новыя ініцыятывы: ініцыятыва «Эксперты ў абарону Курапат»[22] і аргкамітэт па стварэнню грамадскай арганізацыі «Вяртанне памяці», у якім галоўную ролю адыгрывае згаданы вышэй гісторык Ігар Кузняцоў[23].

Дадатковае напружанне ў Курапатах перыядычна стварае беларуская ўлада. У 1993 г. за гэтым месцам быў афіцыйна прызнаны статус гісторыка-культурнай каштоўнасці, што не дае магчымасці прамога ўмяшальніцтва. Але тэрыторыя ахоўнай зоны на ўскрайку Мінска становіцца прыцягальным аб’ектам у сілу свайго выгоднага размешчання. Найбольш значны канфлікт разгарэўся ў 2001–2002 гг. падчас будаўніцтва кальцавой дарогі, якая мусіла праходзіць па спрэчнай тэрыторыі. Разгарэлася зацятае супрацьстаянне паміж палітычнымі актывістамі і дзяржаўнымі органамі за вызначэнне мяжы. Спробы

будаўніцтва сабатаваліся, быў створаны намётавы лагер. У выніку кальцавая дарога была пабудаваная па кампраміснаму маршруту[24]. Але спробы зменшыць ахоўную зону час ад часу паўтараюцца. Яна занадта смачны кавалак для мінскіх чыноўнікаў і бізнэсоўцаў. Апошняя спроба забудовы ў Курапатах адбылася ў лютым 2017 г. Яна зноў нарадзіла агульны супраціў усіх асяродкаў, зноў паўстаў намётавы гарадок, падцягнуліся журналісты, ладзіліся імпрэзы з удзелам вядомых музыкаў і літаратараў. Улады ўрэшце былі вымушаны саступіць. Але адзінства ў абаронцаў нараджаецца толькі ў выпадку знешняй агрэсіі, як толькі такія ініцыятывы саступаюць, зноў пачынаецца раздрай і барацьба за права на мемарыялізацыю.

Такім чынам, мы маем сітуацыю не нацыянальнай еднасці, а канфрантацыі і барацьбы за сімвалічны рэсурс Курапат паміж рознымі групоўкамі. Я не хачу станавіцца тут на чыйсьці бок, проста пазначаю, што гэта цалкам прадказальна, з улікам важнасці і значнасці гэтага рэсурсу. На дадзены момант Курапаты сфарміраваны як «народны мемарыял», але па сутнасці гэта зноў жа вынік крохкага балансу паміж рознымі сіламі.

І вось у гэта складанае і насычанае поле са сваёй ініцыятывай дзяржаўнага кантролю ўваходзіць рэдактар Павел Якубовіч. Прапановы гучаць асцярожна и датычаць навядзення належнага парадку, але насцярожвае тое, што дзяржава вырашыла прысутнічаць у Курапатах.

Чаму дзяржава вырашыла накрыць сваёй апекай гэта месца? Курапаты – гэта насамрэч унікальнае месца для Беларусі, бо на дадзены момант гэта ледзь не адзіная прастора ў краіне, якая засталася па-за дзяржаўным кантролем. Бізнэс, палітыка, адукацыя і навука – усё знаходзіцца ў цесных абдымках ненасытнага Левіяфана. Толькі не Курапаты. Апроч няшчаснага каменя, які я згадваў на пачатку артыкула, да стварэння мемарыялу беларуская дзяржава не мела аніякага дачынення. Больш за тое, межы гэтага месца адстойваліся з надзвычайнай упартасцю «актывістамі памяці». Гісторыя Курапат – гэта адна з нешматлікіх гісторый поспеху ў змаганні грамадзянскай супольнасці з аўтарытарнай уладай.

Тое, што прапаноўваецца зараз – гэта па сутнасці разгортванне

таталітарнай логікі, якая кажа пра неабходнасць прысутнасці дзяржавы ў любой сферы, нават ёй не дужа прыемнай. Пад кантролем мусіць быць усё: ад памеру крыжоў да надпісаў. Рэакцыя, зразумела, вельмі супярэчлівая. З аднаго боку, усе вітаюць тое, што беларуская дзяржава пасля такога працяглага маўчання нарэшце афіцыйна прызнала факт ажыццяўлення масавых рэпрэсій камуністычным рэжымам, сімвалічным спадкаемцам якога яна сябе абвясціла. Але практычная накіраванасць выклікае насцярожанасць. Святлана Алексіевіч, якая магла б стаць кампраміснай фігурай, у сілу свайго нобелеўскага аўтарытэту, адмовілася ўзначаліць дзяржаўную камісію. Сітуацыя застаецца патавай. Гісторыя з Курапатамі далёкая ад завяршэння.

Сакавік 2018 г.

P. S. За час пасля напісання гэтага тэксту ў Курапатах разгарэўся новы моцны канфлікт, звязаны з адкрыццём напачатку чэрвеня 2018 года рэстарацыі пад назвай «Поедем поедим» (пачаткова «Бульбаш-Хол») у непасрэднай блізкасці ад ахоўнай зоны. Але гэта новая канфрантацыя не змяняе па сутнасці высноваў, прыведзеных у тэксце. Мы зноў бачым, што тэрыторыя каля Курапатаў з'яўляецца прывабнай для бізнэс-інвестыцый, якія лёгка пераадольваюць раўнадушша дзяржаўных структур. Фактычна толькі актывісты з'яўляюцца дзейснымі абаронцамі межаў мемарыяла. Але нават мабілізацыя супраць знешняга ворага (у дадзеным выпадку – уладальнікі рэстарацыі) не дазваляе дасягнуць рэальнага адзінства сярод «абаронцаў Курапатаў». Пазіцыя КХП–БНФ застаецца нязменна скептычнай і адасобленай. Толькі адзначу, што пры поўным заняпадзе публічнай палітыкі ў Беларусі Курапаты застаюцца практычна адзінай «кропкай збору» для апазіцыйных актывістаў, якая дае ім магчымасць легітымна займацца пратэстамі. Да жаданай беларускай дзяржавай ідыліі «нацыянальнага адзінства» застаецца вельмі далёка…

Жнівень 2018 г.

Kurapaty and «Politics of Dead Bodies» in Belarus

This paper deals with the place and role of Kurapaty in all-Soviet context of mass graves discovery, connection of this *lieu de mémoire* with political mobilization, main controversies over Kurapaty «control» from the point of view intragroup struggle on resources, memorialization strategies. The author points out strong ties between Kurapaty and creation of a national-democratic opposition in Belarus. Memorial status of the place gives it a stunning symbolic resource for which the various political groups are fighting. The degree of conflict has increased due to recent attempts of Kurapaty's regulation by Belarusian officials.

Заўвагі

1 Куропаты должны стать общенациональным мемориалом скорби и памяти. Круглый стол «СБ. Беларусь сегодня». // БелТА. [Электронный рэсурс]. – 24.02.2017. – Рэжым доступу: http://www.belta.by/society/view/kuropaty-dolzhny-stat-obschenatsionalnym-memorialom-skorbi-i-pamjati-kruglyj-stol-sb-belarus-segodnja-234851-2017/ (цікава, што на сайце выдання «Беларусь сегодня» спасылка на матэрыялы круглага стала не працуе – *А. Л.*)

2 Дашчынскі А. Сьвятлана Алексіевіч пра помнік у Курапатах: «Узначальваць такую камісію меў бы права толькі Пазьняк». // Радыё Свабода. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://www.svaboda.org/a/28434821.html.

3 Историкам из НАН Беларуси поручили подготовить и издать сборник по расстрелам в Куропатах. // TUT.BY. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://news.tut.by/society/545682.html.

4 Goujon A. Memorial Narratives of WWII Partisans and Genocide in Belarus / East European Politics and Societies. Volume: 24 Issue. 1 (2010). P. 18.

5 Anstett E., Dreyfus J.-M. Introduction: why exhume? Why identify? / Human Remains and Identification: Mass Violence, Genocide and the 'forensic Turn'. By: Gessat-Anstett E.; Dreyfus J.-M. Manchester, 2015. P. 9.

6 Church G. J., Hofheinz P., Kohan J. Haunted by History's Horrors. In allowing Stalin's crimes to be exhumed, Gorbachev is trying (to create a mandate for his reforms. But what if debate about the past calls the legitimacy of the state into question? / Time, 0040781X, 4. 10. 1989.

7 Verdery K. Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change. New York, 2000. P. 20–21.

8 Мірановіч Я., Найноўшая гісторыя Беларусі. Санкт-Пецербург, 2003.

9 Казакевич А. Символика места: забывание и фрагментация «советского» в ландшафте Минска // Неприкосновенный запас. 2011, № 6 (80). [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2011/6/k4-pr.html.

10 Marples D. R. 'Our Glorious Past': Lukashenka's Belarus and the Great Patriotic War. Stuttgart, 2014.

11 Davies N. Powstanie '44. Kraków, 2004. S. 195.

12 Пазьняк З., Шмыгалеў Я., Крывальцэвіч М., Іоў А. Курапаты. Мінск, 1994. С. 37.

13 Дюков А. К вопросу о расстрелянных органами НКВД в Куропатах // Международная жизнь. 2017, № 7. С. 149–162. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://interaffairs.ru/jauthor/material/1890.

14 Миллер А. Роль экспертных сообществ в политике памяти в России / Gefter.ru. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: http://gefter.ru/archive/11115.

15 Даніловіч В. Курапаты павінны быць месцам аб'яднання грамадства, а не расколу / БелТА. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: http://blr.belta.by/opinions/view/kurapaty-pavinny-byts-mestsam-abjadnannja-gramadstva-a-ne-raskolu-2446/.

16 Мемарыял у Курапатах можа стаць сімвалам аб'яднання // Настаўніцкая газета. 11.03.2017. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://nastgaz.by/memariyal-u-kurapatah-moja-stac-simvalam-abyadnannya/.

17 Курапаты – важнае месца для разумення нацыянальнага адзінства // Звязда. 25.03.2017. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: http://www.zviazda.by/be/news/20170325/1490435581-kurapaty-vazhnae-mesca-dlya-razumennya-nacyyanalnaga-adzinstva.

18 Адны Курапаты – дзьве талакі // Радыё Свабода. 24.05.2013. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://www.svaboda.org/a/24996547.html.

19 Зянон Пазьняк: «Грамадзтва нашае – няшчаснае» // Радыё Свабода. 27.02.2013. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://www.svaboda.org/a/24914216.html.

20 «Мы, патрыёты-фронтаўцы, абаронцы Курапацкай сьвятыні абвяшчаем савецкага палітработніка, падпалкоўніка Кузьняцова пэрсонай нонграта на тэрыторыі Курапацкай сьвятыні і на тэрыторыі іншых сьвятыняў, дзе ёсьць пакутнікі нашага народа». Гл.: Партыя Пазьняка аб'явіла

гісторыка Кузьняцова пэрсонай нон-грата ў Курапатах. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://www.svaboda.org/a/dziady-u-loshycy-live/24760074.html.

[21] Кузьняцоў: I надалей буду наведваць Курапаты // Радыё Свабода. 05.11.2012. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://www.svaboda.org/a/24760727.html.

[22] «Дзіця галосіць, а за ім бяжыць НКВДыст і страляе». Людзі, якія не баяцца расказваць пра сталінскія расстрэлы ў Курапатах // Citydog. 06.11.2016. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://citydog.by/post/grass-kurapaty/.

[23] Да дня памяці ахвяр палітычных рэпрэсій // Новы час. 24.10.2017. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: https://novychas.by/hramadstva/da-dnja-pamjaci-ahvjarau-palitycznyh-represij.

[24] Гаравы М. Што згубіў і прыдбаў нацыянальны некропаль? // Новы час. 24.02.2017. [Электронный рэсурс]. – 24.07.2018. – Рэжым доступу: http://novychas.by/hramadstva/kurapaty-szto-zhubiu-i-prydbau-nacyjanalny-nekrop.

Курапаты: плот паміж жыцьцём і смерцю*

Марат Гаравы
(Кобрын)

У канцы 2013 г. ініцыятыву «Экспэрты ў абарону Курапатаў» склалі спецыялісты ў розных галінах – археолягі, архітэктары, гісторыкі, журналісты, інжынэры, культуролягі, мастакі, скульптары, педагогі, эколягі і юрысты. Ёсць і былыя вязні ГУЛАГу. Сярод прыярытэтаў – судовая абарона Курапатаў і зонаў іх аховы ад чынавенства, «дзялкоў» і вандалаў, адкрыццё імёнаў ахвяраў сталінізму ды іх ушанаваньне, а таксама пашырэньне ведаў пра Нацыянальны нэкропаль.

На сёньняшні дзень сябры грамадзкай ініцыятывы завяршылі дасьледаваньне гістарычнай тапаграфіі Курапатаў. Падчас талокаў 2017 г. большасць аб'ектаў гістарычнай тапаграфіі ўрочышча былі пазначаныя на мясцовасьці.

Зона

У выніку дасьледаваньняў з дапамогай архітэктараў Вадзіма Гліньніка і Рамана Забелы стала вядомая ўся траса менскай «Дарогі сьмерці» – ад сутарэньняў будынку НКУС БССР і ягонай унутранай турмы «Амэрыканкі» да расстрэльных ямаў у Курапатах.

Гэты апошні шлях бязьвінных людзей на пагібель у 1930–1940-я гг. пралягаў па цэнтральнай вуліцы беларускай сталіцы – Савецкай – да Камароўкі, ішоў па Лагойскай шашы да цяперашняга

---

* За дапамогу ў падрыхтоўцы публікацыі выказваю шчырую падзяку ўсім актывістам нашай грамадзкай ініцыятывы, у першую чаргу былому вязню ГУЛАГу Зінаідзе Тарасевіч, географу Аляксею Галічу, краязнаўцу Алесю Макаву, мовазнаўцу Вінцуку Вячорку, археолягу Міколу Крывальцэвічу і культуролягу Вацлаву Арэшку.

перакрыжаваньня Лагойскага тракту з вуліцай Гамарніка, дзе да вайны ў вёсцы Зялёны Луг знаходзіўся аднайменны саўгас. У Зялёным Лузе «Дарога сьмерці» разыходзілася двума маршрутамі: палявой грунтоўкай на Дроздава і троху на ўсход – па брукаванай Лагойскай шашы (гл. ілюстрацыю ў Дадатку).

На гравійцы Заслаўе–Калодзішчы абодва маршруты сыходзіліся. Далей «Дарога сьмерці» ішла да варотаў праз плот, які агароджваў месца расстрэлаў. За 194 м ад перасячэньня лініі паўднёва-ўсходняй мяжы рэстаранна-забаўляльнага комплексу (былая назва «Бульбаш-хол», зараз рэстаран «Паедем поедим») з Заслаўскай шашой «Дарога сьмерці» збочвала ўлева пад кутом каля 30° ад гравійкі ў паўднёва-заходнім кірунку. Менавіта каля варотаў і пачынаўся апошні грунтавы ўчастак гэтай дарогі працягласцю 485 м, які складаўся з трох адрэзкаў у 125, 160 і 200 м. Праз 125 м ад пачатку былая грунтоўка збочвала ўлева і ішла па трасе дзейнай і цяпер лясной дарогі да Курапацкай гары (вышыня 235 м).

Дзякуючы разлікам архітэктараў Рамана Забелы і Аляксея Зянько вядомая працягласьць абодвух маршрутаў «Дарогі смерці» – дапаможнага (па палявой грунтоўцы на Дроздава – 10 555 м) і асноўнага (па брукаванай Лагойскай шашы – 12 904 м).

Мікола Няхайчык (1930 г. нар.) зь вёскі Зялёны Луг[1], Аркадзь Пацяршук (1935 г. нар.) з Цны-Ёдкава і Лідзія Крывіцкая (1935 г. нар.) зь Зялёнага Лугу расказалі пра карані тапоніма Курапаты. Мясцовыя жыхары традыцыйна называлі Курапатамі падковападобны ўзгорак, што ў канцы 1930-х – пачатку 1940-х гг. быў пераважна ўзараны. Часткова зарослы хмызьняком, ён прылягаў да самага ўрочышча Брод – з паўночна-ўсходняга боку. Пасля Другой сусьветнай вайны гэты раней «лысы» ўзгорак быў засаджаны лесам і зьліўся з урочышчам Брод у адзіны хваёвы бор. Пасьля адкрыцьця ў гэтым бары ў 1988 г. месца масавых забойстваў ахвяраў сталінізму Курапатамі пачалі называць менавіта тую частку Броду, дзе адбывалася жудасная трагедыя.

Як сьведчыць Вольга Бароўская (1927 г. нар.) з Цны, першыя эпізадычныя расстрэлы на Бродзе адбыліся ў 1932 г., а з 1937 г. забойствы сталі масавымі і адбываліся штодзень. І ня дзіва, як

успамінае Дар'я Тоўсьцік (1911 г. нар.) з Цны, што дарога ў лесе была выкатаная, як асфальт[2]. Спачатку забівалі тройчы на дзень, а потым людзей безупынна вазілі на расстрэлы[3], якія адбываліся да поўнай акупацыі Менску нацыстамі. Прычым сьведкі, напр., Мікола Пацяршук (1929 г. нар.) з Цны і ягоны зямляк Уладзімер Бацян (1928 г. нар.), узгадвалі выпадкі, калі ў Брод адразу прывозілі ахвяраў на пяці грузавіках – крытых аўтазаках і адкрытых машынах з высокімі бартамі[4].

Паводле інспэктара па аўтатранспарце НКУС БССР Язэпа Бетанава (1915 г. нар.), увесну 1936 г. у аўтапарку камэндатуры НКУС, які месціўся на тэрыторыі «Амэрыканкі», налічвалася каля 60 грузавікоў, у т. л. два «аўтазакі» шэрага мышынага колеру, што ў народзе атрымалі назву «чорны варанок». Для транспартаваньня ахвяраў на расстрэл выкарыстоўвалі таксама іншыя аўтамабілі – грузавікі рознага танажу з высокімі бартамі. Прычым у «чорны варанок», разьлічаны на пяць арыштантаў, упіхвалі па 15–20 чалавек[5].

Вольга Бароўская і Лідзія Крывіцкая пацьвердзілі аповед сваякоў Сільвестра Мацкевіча (1909 г. нар.) зь вёскі Скібічы Драгічынскага раёну на Берасьцейшчыне пра тое, што ў Бродзе расстрэльвалі з кулямётаў і што гэта адбывалася нават у першыя некалькі дзён пасьля нападу немцаў.

З адкрытых крыніцаў вядомыя імёны пяцёх забітых у Курапатах. Сярод іх – Мардыхай Шулькес, Мойша Іясеевіч Крамер і Штам. 10 чэрвеня 1940 г. у Горадзенскім астрозе ў іх былі канфіскаваныя грошы, што пазначана на афіцыйных блянках квіткоў, знойдзеных у адным з курапацкіх пахаваньняў. Найбольш верагодным часам расстрэлу гэтых ахвяраў археоляг Алег Іоў лічыць лета – раньнюю восень 1940 г. Дакладна вызначана, што ў Курапатах адпаведна 22 і 27 лістапада 1937 г. былі забітыя менчукі, муж і жонка Сьцяпан і Соф'я Жукоўскія, абвінавачаныя ў супрацы з польскай выведкай. Гэтыя невінаватыя людзі былі рэабілітаваныя толькі праз 22 гады – 5 лістапада 1959 г.[6]

Сьведчаньнямі менчука Алеся Макрушына (1973 г. нар.) у Курапатах лякалізаванае месца, дзе з дапамогай тагачасных васьміклясьнікаў менскай сярэдняй школы № 171 – самога Алеся Макрушына

і Віктара Пятровіча (1973 г. нар.), а таксама іхнага сябра муляра Алега Багі (1970 г. нар.) у 1988 г. беларускія археолягі Зянон Пазьняк, Алег Іоў і Мікола Крывальцэвіч адкрылі таямніцу старога лесу.

У другой палове 1937 г. хваёвы бор на ўзгорку агарадзілі плотам. Зрабіць гэта было шмат прычынаў. Бывала, што людзі ўцякалі з-пад расстрэлу. Прычым, паводле Марыі Пацяршук (1911 г. нар.) з Цны, некаторыя ўцекачы вырataваліся[7]. Дарэчы, пра такія шчасьлівыя ўцёкі з-пад расстрэлу ўзгадвалі шматлікія сьведкі[8]. Тацьцяна Матусевіч (1906 г. нар.) зь Зялёнага Лугу сьведчыла пра выпадак, калі ляснік Караль Кананові ч наткнуўся на засыпаную яму з забітымі, утыканую хвойкамі, а побач знайшоў забытую сялянскую торбачку з кілбасой і хлебам[9]. Пасьля таго як ляснік прыбег у саўгасную кантору і патэлефанаваў у міліцыю ці ў пракуратуру, да яго прыехалі з НКУС і параілі менш прыглядацца, калі хоча жыць[10].

Усё гэта, а таксама масавы характар забойстваў і чуткі па Менску, што пад горадам каля Цны расстрэльваюць «ворагаў народу», прымусіла катаў паставіць драўляны плот. Урэшце загарадзілі хваёвы бор на ўзгорку, не раўнуючы як замчышча. Не ад чужынцаў – ад тутэйшага народу. А найлепшых яго прадстаўнікоў – найбольш працавітых, адукаваных і таленавітых – назвалі «ворагамі народу». Падчас расстрэлаў за плотам, бывала, брахалі сабакі. Загарадку ахоўвалі «энкавэдзісты» ў форме. Дзяжурылі яны кругласуткава, удзень – па 2–3 чалавекі.

Сьведкі Вольга Бароўская, Аркадзь Пацяршук і Лідзія Крывіцкая дапамаглі ўзнавіць выгляд плоту і варотаў, а таксама прыкладныя трасу плоту і месца знаходжаньня варотаў ля Заслаўскай шашы. Плотам была агароджаная частка Броду між шашой Заслаўе–Калодзішчы і Баравой дарогай; з захаду агароджа стаяла на самым краі лесу, а перад ёй расло толькі кустоўе і малады падлесак. Менавіта ў гэтым драбналесьсі і стаялі вароты.

Паводле Івана Церлюкевіча (1935 г. нар.) з Цны, у драўлянай будцы для ахоўнікаў, што месьцілася недалёка ад варотаў на ўзгорку, на сьцяне вісела абмундзіроўка супрацоўніка НКУС, стаялі стол і лаўка. На стале – пачаты пачак папяросаў «Эпоха» тытунёвай фабрыкі расейскага Растова-на-Доне[11]. Каля папяросаў няцяжка

ўявіць бутэльку гарэлкі, кілбасу і бохан хлеба. Якраз гэтыя тавары ахоўнікі часьцяком куплялі ў краме саўгасу «Зялёны Луг». Пры гэтым скардзіліся прадаўцу, што ім цяжка працаваць, – распавядаў сын прадаўца Мікола Няхайчык[12]. І пасьля «кипучей чекистской работы» каты, як звычайна, выпівалі, бо ўдзельнікам «операций» абавязкова выдавалі сьпірт. Як сьведчылі самі «энкавэдзісты», вячэры з выпіўкамі адбываліся ў сталоўцы НКУС[13]. Вось чаму амаль заўжды каты былі нападпітку.

Прыкладнае месца будкі вызначана з дапамогаю нямецкага аэрафатаздымку Курапатаў за 23 чэрвеня 1941 г. і агляду мясцовасьці. Гаворка ідзе пра аб'ект на ўсходнім краі кар'еру, адкуль бралі пясок падчас пракладкі шашы Заслаўе–Калодзішчы ў сярэдзіне 1930-х гг. і дзе пасьля вайны месьціўся стралковы тыр «энкавэдзістаў».

Для надзейнага прадухіленьня ўцёкаў і аховы месца расстрэлаў ад цікаўных таксама выкарыстоўваліся лясная прасека (з паўднёвага боку выгарадкі), роў (з паўднёва-ўсходняга боку агароджы) і, імаверна, назіральныя вышкі, што знаходзіліся на паўднёва-заходнім і паўночна-ўсходнім кутах плоту. Мабыць, пра гэта сьведчаць вялікія ямы, што засталіся ад слупоў вышак. Дарэчы, пра трасу былой лясной прасекі да гэтай пары нагадваюць шматлікія западзіны, што засталіся ад дзесяткаў расстрэльных ямаў, выкапаных побач як па лінейцы – адно да аднаго.

Аднак дакладна лякалізаваць сьляды агароджы, варотаў, будынкаў аховы, першыя 125 м грунтоўкі ды іншых матэрыяльных аб'ектаў ва ўрочышчы можна толькі з дапамогай археалягічных раскопак. На жаль, такія дасьледчыя працы ў Курапатах стануць магчымыя толькі тады, калі сама беларуская дзяржава будзе зацікаўленая адкрыць праўду пра масавыя палітычныя рэпрэсіі савецкага таталітарызму і ўшанаваць памяць бязьвінных ахвяраў.

Жыцьцё каля плоту

Пра трагедыю на Бродзе захавалі шмат сьведчаньняў жыхары навакольных вёсак – Цнянкі, Цны, Зялёнага Лугу, Дроздава, Малінаўкі, Падболацця, Якубавічаў і Чыжоўкі. Прычым больш за іншых ведалі пра расстрэлы насельнікі бліжэйшай да бору вёскі Цна, бо

шмат чаго чулі і бачылі. Не было шуму кальцавой, і прыкладна па яе трасе ў той час праходзіла грунтоўка – Баравая дарога, што злучала вёскі Цну і Зялёны Луг. А на Баравой дарозе было ціха. Вось чаму ў Цне было добра чуваць усё, што адбывалася на гары ў Бродзе, асабліва ноччу. Катаў выдаваў гул машын, якія, зьяжджаючы з Заслаўскай шашы ў лес, некалькі разоў паварочвалі налева, і сьвятло фараў грузавікоў падала ў вокны хатаў, што стаялі на горцы з паўднёва-ўсходняга краю Цны (з успамінаў жыхара вёскі Івана Церлюкевіча, 1935 г. нар.)[14].

Сярод жыхароў Цны былі і каты, і праведнікі. Адны забівалі бязьвінных, другія ратавалі. Дачка Сьцяпана і Соф'і Жукоўскіх Галіна Сідзякіна (1924 г. нар.) зь Менску засьведчыла, што да вайны ў вёсцы жыў Рыгор Бацян, які працаваў у НКУС і сп'яну хваліўся аднавяскоўцам, што Жукоўскіх ён сам страляў на Бродзе[15].

Ад жыхароў вёскі Якубавічы Зінаіда Тарасевіч (1937 г. нар.) зь Менску даведалася пра лёс вядомага мясцовага абібока Грышкі Бацяна: «Гэты несусьветны гультай нідзе не вучыўся, не хацеў працаваць, толькі хадзіў па навакольных вёсках у пошуках здабычы альбо проста пабавіць час. І людзі шкадавалі гэтага дзівака і падкормлівалі яго. Грышку было здалёк чуваць, калі ён падыходзіў да чарговай хаты і заўсёды прамаўляў: "Гзачем, гзачем Вы слово дали, гзачем не думали любить?" Мабыць, гэтыя словы зь нейкага верша ён толькі і вывучыў, да таго ж з памылкай. І вось, як аказалася, гэты абібок вельмі спатрэбіўся "энкавэдзістам", бо менавіта ён расстрэльваў людзей у тых самых Курапатах, побач зь якімі жыў у 1930-я гг. Больш за тое, як стала вядома, гэты латруга і мярзотнік, пра якіх у нас кажуць: "Дурны, дурны, але сала любіць!", падчас нямецкай акупацыі Беларусі выдаваў нацыстам мясцовых людзей».

Колькі словаў да характарыстыкі Грышкі Бацяна дадала Вольга Бароўская (1927 г. нар.) з Цны: «Жылі ў нашай вёсцы тры браты Бацяны – Грышка, Міхаіл і Андрэй. Гэтыя гультаі і злодзеі адразу ўступілі ў партыю, каб не працаваць і быць начальнікамі. У каго авечачку, у каго курэй пакрадуць. Я ўжо была замужам, пайшла на працу, а тымчасам Міхаіл зьняў замок з нашага хлява і скраў мае курачкі. А Грышка, які служыў у НКУС, за адну ноч згроб за краты вельмі па-

важаных людзей, у т. л. настаўніка Арсеня Паўлавіча Грушу і доктара Канановіча, імя якога, на жаль, не памятаю. Праз колькі дзён мой малодшы брат, 1924 году нараджэньня, калі ішоў са школы, бачыў, як па Смаргаўскім тракце (цяпер паміж Даўгінаўскім трактам, вуліцамі Арлоўскай і Карастаянавай) браты Бацяны везьлі сабе цэлы воз дабра, нарабаванага ў дамах арыштаваных. Дабра было столькі, што адзін чамадан жоўтага колеру зваліўся з возу, і мой брат схаваў яго ў жыце за Дзядкавым лесам (на захад ад цяперашняга Цнянскага вадасховішча). Потым брат з татам прынеслі да нас гэты чамадан, дзе былі недашытая коўдра, іголкі і нейкія анучы. Вось такія былі браты Бацяны, нічым ня грэбавалі. Была ўлада савецкая, яны падтрымлівалі яе, прыйшла ўлада нямецкая, сталі на бок гэнай. Потым аднаго з братоў забілі, а Грышка пахаваны на мясцовых могілках».

Аднак, апрача вырадкаў Грышкі Бацяна і ягоных братоў, жылі ў Цне і сапраўдныя людзі. Сярод іх – старшыня калгасу «Перамога» Цімох Бацян (1901 г. нар.). Гэты прыстойны чалавек ніколі не зрабіў подласьці – ня выдаў і не прадаў аніводнага земляка, нават пад пагрозай сьмерці[16].

Пра трагічныя лёсы людзей, якія жылі, працавалі, кахалі, нараджалі і выхоўвалі дзяцей каля месца забойстваў у Бродзе, сьведчаць гісторыі двух сем’яў з Цны – Зоі Залецкай (1937 г. нар.) і Вольгі Бароўскай.

Найбольшы стрэс ад сутыкненьня з штодзённым гвалтам і лютасьцю за плотам атрымлівалі дзеці, якім было цікава і незразумела ўсё тое, што адбывалася на Бродзе. Пра адзін такі выпадак апавяла Надзея Няхайчык зь Зялёнага Лугу: «Мой сын Мікола, калі яму было гадкоў сем (ён з трыццатага году), пайшоў зь дзецьмі ў лес у ягады. Вельмі хвалявалася, бо даведалася, што яны скіраваліся туды, дзе расстрэльваюць людзей. Чакала сына, усё прыслухоўвалася, а потым пачула стрэл і ўбачыла, як мой сын бяжыць дахаты, галосіць, а за ім гоніцца работнік НКВД зь пісталетам. Аднекуль прымчаўся мой муж, схапіў за руку “энкавэдзіста” і стаў пытацца, навошта ён стрэліў у хлопчыка. Той пачаў выбачацца, але было відаць, што ён моцна п’яны. Усё паўтараў, што палічыў нашага сына за дарослага, думаў, што хтосьці з-за плоту зьбег»[17].

У выніку апытаньня старажылаў вёсак у навакольлі Курапатаў і ранейшых публікацыяў складзены сьпіс 47 рэпрэсаваных мясцовых жыхароў. Сярод іх – вядомы беларускі пісьменьнік Міхась Зарэцкі, настаўнікі беларускай мовы і літаратуры, дырэктары Цнянскай школы, земляробы і гаспадары, мясцовыя каваль і доктар.

Пра спробы ўладаў схаваць сьляды злачынстваў і зьнішчыць месца расстрэлаў апавяла Лідзія Крывіцкая (1935 г. нар.) зь Менску: «Праз колькі гадоў пасьля вайны ў вёсцы Зялёны Луг пайшла пагалоска, што на Бродзе сьпілуюць лес, пні выкарчуюць, а тэрыторыю бульдозэрамі выраўняюць пад ральлю. Супраць гэткіх плянаў паднялася адважная жанчына, рабочая саўгасу Лідзія Яцук (1913 ці 1914 году народзінаў), якая сама выхоўвала сына, бо муж загінуў на вайне, як і мой бацька. Гэтая ўдава нікога не баялася і адкрыта казала, што нельга араць Брод, бо там увесь лес на касьцях, а поля ў саўгасе і так зашмат, толькі працоўных рук бракуе. Менавіта Лідзія Яцук вымусіла тагачаснага дырэктара саўгаса, былога партызана, чалавека прыстойнага (імя і прозьвішча ягонае ня памятаю) пайсьці на прыём да адпаведнага міністра, каб скасаваць гэтыя пляны. І, як ні дзіўна (гэта ж былі сталінскія часы!), настойлівасьць сьмелай Лідзіі Яцук дала свой плён. Пасьля таго як міністар наведаў нашыя мясьціны, улады адмовіліся ад плянаў узараць Брод і пакінулі гэтае месца ў спакоі, а потым вырашылі пашыраць ва ўрочышчы плошчы пад пасадкі лесу».

Дарэчы, дзякуючы сьведкам было лякалізаванае месца, дзе на Дзяды 30 кастрычніка 1988 г. адбыўся гістарычны мітынг падчас шэсьця ў Курапаты, разагнаны міліцыяй. Вывучэньне здымкаў з архіву пісьменьніка і навукоўца Алеся Адамовіча, якія перадала ягоная дачка Натальля Адамовіч, а таксама апытаньне ўдзельнікаў мітынгу пацьвярджаюць, што падзея адбылася ва Уруччы, каля МКАД, у раёне перакрыжаваньня сучасных вуліц Гінтаўта і Гарадзецкай, перад сучасным тралейбусным паркам № 1 УП «Менсктранс». Спадзяемся, што з цягам часу на гэтым месцы паўстане адпаведны мемарыяльны знак.

Сьпіс 47 жыхароў вёсак у навакольлі Курапатаў, рэпрэсаваных у 1930–1940-я гг. (складзены на падставе вусных успамінаў)

- Мясцовы настаўнік Грыневіч. Быў арыштаваны да вайны.
- Антон Матусевіч (1906 г. нар.). Жыў на хутары, дзе цяпер трамвайны прыпынак на вул. Сядых у Менску. Быў арыштаваны 19 лістапада 1937 г. 28 снежня таго ж году расстраляны ў Менску як агент польскай выведкі.
- Настаўнік беларускай мовы і літаратуры Цнянскай школы Маслоўскі. Быў забіты партызанамі падчас нямецкай акупацыі.
- Настаўніца батанікі Цнянскай школы. Была забітая пасьля вайны.
- Дырэктар і выкладчык беларускай мовы і літаратуры Цнянскай школы Цітовіч. Быў забіты пасьля вайны.

(*Паводле Лідзіі Крывіцкай, 1935 г. нар. зь вёскі Зялёны Луг.*)

- Сям'я Скварчэўскіх з Дроздава – 8 чалавек. У 1930-я гг. НКУС выслаў дваіх – бацьку і сына. Пяцёра дзяцей сына і ягоную жонку не чапалі. Аднак бацькаву хату адабралі і перавезьлі на торфазавод (цяпер торфабрыкетны завод «Цна»), што ў той час дзейнічаў недалёка ад вёскі.
- Андрэй Філіповіч, Сьцяпан Церлюкевіч, Сяргей Воранаў і Павел Дзятко з Хмарынскай Цны. Былі расстраляныя ў 1937 г.
- Сям'я Шалімаў з Новай Малінаўкі з трох чалавек была раскулачаная ў 1930 г. Гаспадара Хведара Цімохавіча расстралялі, а гаспадыню Домну Паўлаўну і сына Зьмітра выслалі ў Сьвярдлоўскую вобл. Ніхто зь іх на Бацькаўшчыну не вярнуўся.
- Сям'я Зенчык з Чыжоўкі – 11 чалавек: Настасься Паўлаўна Зенчык, яе дзеці Ўладзімер, Антаніна, Іван, Кацярына, Тацьцяна, Вікенцій, Вера і Павел, а таксама нявестка Вера і ўнучка Алена. Сям'ю раскулачылі ўначы з 3 на 4 сакавіка 1930 г. і выслалі на Поўнач СССР. Ніхто зь іх на Бацькаўшчыну не вярнуўся, апрача Тацьцяны з дачкой Зінаідай, народжанай у ГУЛАГу ў 1937 г. (цяпер – старшыня Беларускай асацыяцыі ахвяраў палітычных рэпрэсіяў Зінаіда Тарасевіч).
- Сям'я Мільгуй з Цнянкі – 4 чалавека: Віталь Мільгуй, Лізавета Мільгуй-Тоўсьцік зь вёскі Падбалоцце, дзеці Алесь і Соф'я. Сям'ю ў 1930-я гг. раскулачылі і выслалі на капальні золата на Калыму. Пакольні золата прадавалі ў ЗША, вязьні адносна добра харчаваліся і выжылі.

(*Паводле Зінаіды Тарасевіч, 1937 г. нар. зь Менску.*)

- Беларускі пісьменнік Міхась Зарэцкі, сапр. Міхаіл Яўхімавіч Касянкоў (20 лістапада 1901 г., в. Высокі Гарадзец Сеньненскага пав. Магі-

лёўскай губ. (цяпер Талачынскі раён Віцебскай вобл. – 29 кастрычніка 1937 г., Менск, НКУС). Да вайны жыў у Цне. Імаверна, расстраляны ў Курапатах.

- Каваль Уладзімер Залецкі (05.08.1900–05.08.1973). У 1932 г. яму забаранілі жыць у Менску, і ён вымушаны быў пасяліцца ў бацькоўскай сядзібе ў Цне. Праз тры гады выслалі ў Быхаў, а ў 1937 г. асудзілі на 10 гадоў лагераў. Калі пачалася вайна, зьбег з Калымы, аднак яго злавілі і клеймавалі. Удалымі былі другія ўцёкі. Зімою 1942 г. таварнякамі дабраўся да Усьць-Каменагорску. На мясцовым базары, распухлага ад абмарожаньняў, яго выратаваў ад немінучай пагібелі старшыня мясцовага калгасу. Там бацька працаваў і адтуль на пачатку 1944 г. пайшоў на фронт артылерыстам пад прозьвішчам *Залескі*. Быў узнагароджаны мэдалём «За баявыя заслугі». Пасьля вайны, пазьбягаючы новых рэпрэсіяў, уладкаваўся на працу ў вёсцы Сьлепні пад Менскам. І толькі праз гады сам выправіў прозьвішча ў вайсковым білеце на сапраўднае. Але так і не дачакаўся рэабілітацыі.

(*Паводле Зоі Залецкай, 1937 г. нар. з Цны.*)

- Зьміцер Бароўскі (1918–1994), былы франтавік, з Цны. Быў высланы на Салаўкі, але перад вайною вызваліўся і вярнуўся дахаты. Пасьля забойства 22 верасьня 1943 г. гаўляйтэра Беларусі Зьміцер Бароўскі па падазрэньні ў падрыхтоўцы замаху год правёў у вязьніцы гестапа. Пасьля вызваленьня Беларусі ўдзельнічаў у Другой сусьветнай вайне. Аднак праз тое, што выйшаў жывым з рук нацыстаў, 29 сьнежня 1949 г, быў арыштаваны «энкавэдзістамі» і асуджаны на 10 гадоў лягераў на Калыме. Вызваліўся ў 1956 г.
- Дырэктар Цнянскай школы Арсен Груша і мясцовы доктар Канановіч. Былі арыштаваныя ў адну ноч вясною 1938 г. супрацоўнікам НКУС і жыхаром Цны Грышкам Бацяном. Расстраляныя.

(*Паводле Вольгі Бароўскай, 1927 г. нар. з Цны.*)

- Двух мужчынаў Стрыго з Падбалоцця забралі ноччу ў 1937 г.

(Паводле Матруны Мантасавай, 1914 г. нар. з Зялёнага Лугу. Гл.: Пазьняк З., Шмыгалёў Я. Курапаты – дарога сьмерці // Літаратура і мастацтва, 1988, 3 чэрвеня.)

- Трох жыхароў вёскі Якубавічы расстралялі за тое, што адзін на аднаго па злосьці нагаварылі.

(*Паводле Валянціны Шаханавай, 1929 г. нар. з Цны. Гл: Пазьняк З., Шмыгалёў Я. Курапаты – дарога сьмерці // Літаратура і мастацтва, 1988, 3 чэрвеня.*)

- Быў арыштаваны Зароўскі, потым браты Іван і Васіль Стрыго з Падбалоцця, затым настаўнік Касьцюк, і, урэшце, Антон Матусевіч. Паводле архіўных сьведчаньняў, браты Стрыго і Антон Матусевіч праходзілі ў адной справе і былі расстраляныя як «агенты польскай выведкі». У 1950-я гг. гэтая крымінальная справа была прыпыненая «праз адсутнасьць у іхных дзеяньнях складу злачынства».

  (*Паводле Тацьцяны Матусевіч, 1906 г. нар. зь Зялёнага Лугу. Гл: Тарнавский Г., Соболев В., Горелик Е. Куропаты: следствие продолжается. Москва, 1990. [Электронны рэсурс] – 30.07.2018. – Рэжым доступу: https://freedocs.xyz/view-docs.php?pdf=453296930.*)

Дадатак

Ілюстр. 1. Схема гістарычнай тапаграфіі Курапатаў

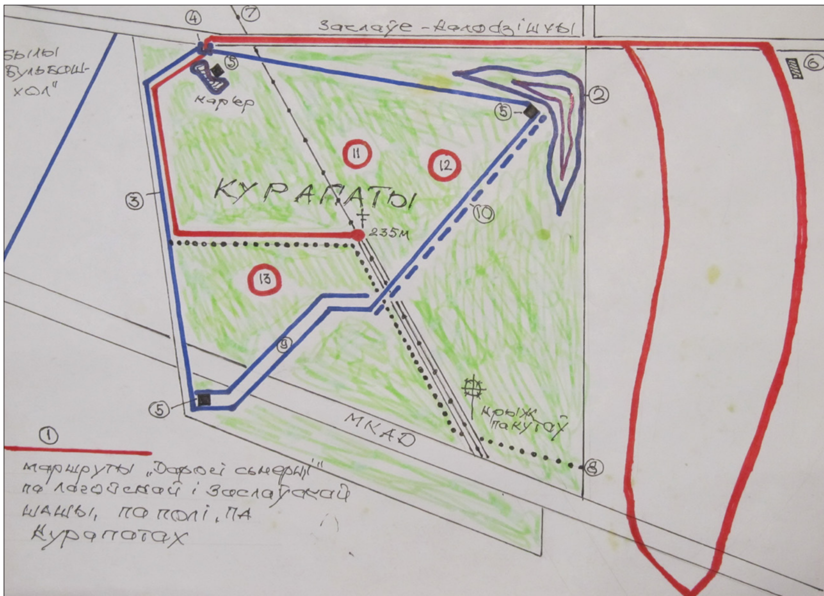

1. Маршруты «Дарогі сьмерці».
2. Месца першапачатковай лакалізацыі тапоніму «Курапаты».
3. Плот.
4. Вароты.
5. Будкі ахоўнікаў (назіральныя вышкі?).
6. Крама саўгасу «Зялёны Луг».
7. Траса былой ЛЭП.
8. Інжынерныя камунікацыі.
9. Прасека.
10. Роў.
11. Месца, дзе ў траўні 1988 г. з дапамогай вучняў менскай СШ № 171 беларускія археолягі адкрылі таямніцу старога лесу.
12. Па выніках раскопак гэтай магільнай западзіны ў 1997–1998 гг. былі ідэнтыфікаваныя парэшткі Моўшы Крамера, Мардыхая Шулькеса і Штама – вязьняў Горадзенскага астрогу, забітых НКУС у Курапатах ўлетку-увосень 1940 г.
13. Найбольшая ў Курапатах магільная западзіна памерам 7,5×5,3 м, дзе ў 1998 г. былі паднятыя парэшткі ня менш як 373 чалавек са зьвязанымі рукамі (у т. л. 19 жанчын), забітых позьняй восеньню 1938 – зімой 1939 г.

Ілюстр. 2. Нямецкі аэрафотаздымак Курапатаў і наваколля ад 23 чэрвеня 1941 г. З прыватнага збору Паўла Растоўцава (Менск)

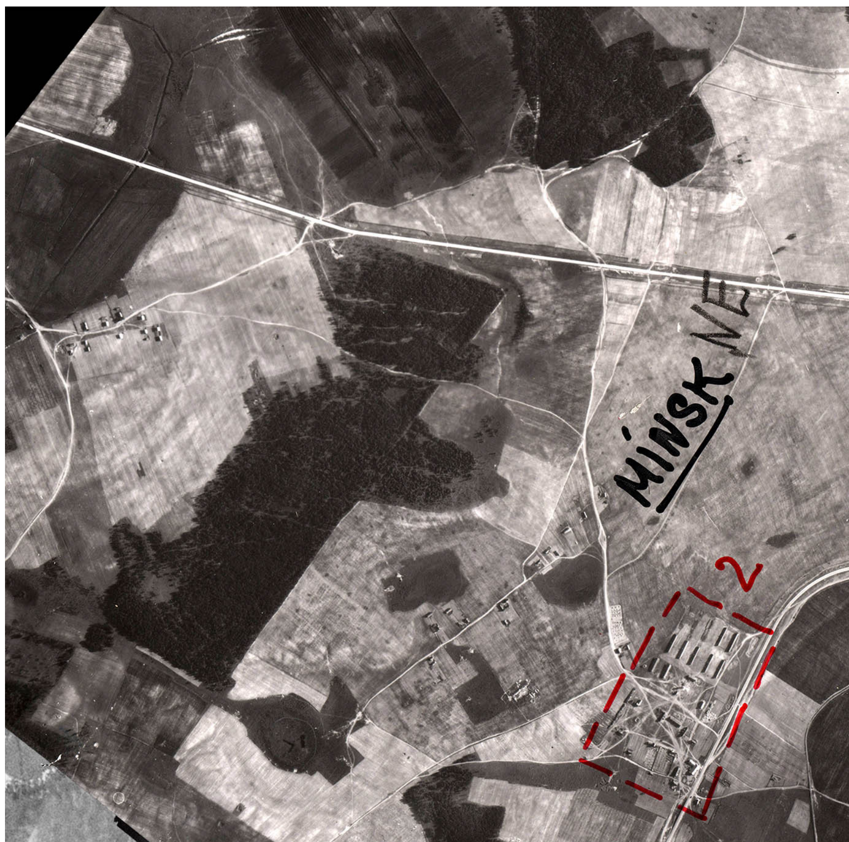

Гэты здымак дапамог аднавіць апошнюю частку маршруту «Дарогі сьмерці» – ад Лагойскай шашы да найвышэйшага пункту Курапатаў (235 м)

Ілюстр. 3. Лідзія Крывіцкая (1935 г. нар.) зь вёскі Зялёны Луг (здымак 1956 г.)

Гэтая сьведка шматлікіх падзеяў у лясным ўрочышчы стала жыве ля самых Курапатаў з 1939 г. Менавіта ад спадарыні Лідзіі мы дазналіся пра першую абаронцу Курапатаў – адважную Лідзію Яцук. Яшчэ ў сталінскія часы гэтая ўдава, муж якой загінуў на фронце, рашуча ўзьнялася ў абарону ляснога ўрочышча і захавала для нашчадкаў гэтае сьвятое месца. Апрача таго, Лідзія Крывіцкая дапамагла аднавіць паходжаньне тапоніма Курапаты і гістарычную тапаграфію бору, данесла да нас сьведчаньні пра начныя расстрэлы ў лесе з аўтаматычнай зброі ў самым пачатку вайны, пра апошні рэйс «чорнага ворана» ў Курапаты, калі немцы ўжо займалі Менск, а таксама пра тое, як пасьля вайны ўлады хавалі сьляды злачынстваў.

Ілюстр. 4. Кацярына Багайчук (1919 г. нар.) зь вёскі Цна-Ёдкава

На фотаздымку справа муж спадарыні Кацярыны, зьлева брат мужа. Абодва родам з Украіны. У Беларусі трапілі ў палон ды так і засталіся. У артыкуле Зянона Пазьняка і Яўгена Шмыгалёва «Курапаты – дарога сьмерці» («Літаратура і мастацтва», 3 чэрвеня 1988 г.) прыводзяцца сьведчаньні Кацярыны Багайчук, паводле якой штодзень у Бродзе стралялі і машыны гулі. Бывала, як толькі вечар, мужчыны зьбяруцца, выйдуць на двор, паслухаюць, як страляюць, пагавораць гэтак ціха, пабядуюць і разыходзяцца.

Ілюстр. 5. Алесь Генералаў (1935 г. нар.) зь вёскі Цна-Ёдкава

Перад самаю вайною шасцігадовым хлопчыкам вырашыў пацікавіцца, а што ж там, за агароджай. Але дзіцёнка спаймаў ахоўнік у форме НКУС, пасьля чаго Алесь больш за плот ані кроку. Паводле Алеся Генералава, па вёсцы хадзілі чуткі, што за загарадкай забіваюць «ворагаў народу», але шмат хто лічыў ахвяраў невінаватымі. З Цны было добра чуваць стрэлы, што даносіліся зь лесу, у асноўным па начах.

Ілюстр. 6. Цімох Бацян (1901–1979) зь вёскі Цна-Ёдкава

Перад вайною быў старшынём мясцовага калгасу «Перамога». Паводле Зянона Пазьняка («Шумяць над магілай сосны…» // «Літаратура і мастацтва», 16 чэрвеня 1988 г.), спадар Цімох – прыстойны чалавек, які ніколі не зрабіў подласьці – ня выдаў і не прадаў аніводнага земляка. Калі забралі любімага настаўніка мясцовай дзятвы Арсеня Паўлавіча Грушу, Цімох Бацян не зачыняў дзьвярэй сваёй хаты перад няшчаснай жонкай арыштаванага, таксама настаўніцай Вольгай Іванаўнай, і падтрымаў адзінокую жанчыну ў бядзе. У адказ на адмову спадара Цімоха выдаваць энкавэдзістам «ворагаў народу» старшыню калгасу ўначы схапілі і павезьлі ў Брод. Калі на краі ямы прыставілі наган да горла і пад страхам сьмерці патрабавілі назваць імёны тых, хто павінен пайсьці за плот, мужчына закрычаў: «У мяне няма ворагаў!» Ка́ты не забілі Цімоха Бацяна, відаць, таму, што не хапіла фармальнасьцяў.

Ілюстр. 7. Вольга Бароўская-Мацкевіч (1927 г. нар.) зь вёскі Цна-Ёдкава.

Вольга Бароўская-Мацкевіч – сьведка расстрэлаў у Курапатах. Распавядала, што, апроч адзіночных стрэлаў, на Бродзе былі чутныя і чэргі, бо «парою трашчала, як смажаны гарох на патэльні». Падрабязна апісала канструкцыю варотаў, што стаялі ля самай гравійкі на Заслаўе. Былі яны вялікія – вышынёю ў плот (больш за 2,5 м) з дошак і жэрдак, зьбітых цьвікамі. Гэтыя простыя (бяз стрэшкі і гзымсаў) і доўгія нефарбаваныя шэрыя двустворкавыя вароты адчыняліся і зачыняліся звонку на клямку, што накладалася на прабой, куды ўстаўляўся вісячы замок, а знутры – на кручок ці штабу. Дзірку ўнізе паміж зямлёй і варотамі закладалі дошкай. Распавядала, што плот атачаў усю тэрыторыю расстрэлаў, на захадзе цягнуўся ад варотаў ля Заслаўскай шашы ўздоўж ускрайку лесу амаль да Баравой дарогі, што праз Брод зьвязвала Цну зь Зялёным Лугам.

На здымку – вясельле Вольгі Мацкевіч зь Зьмітром Бароўскім (1918 г. нар.) пасьля ягонага вяртаньня з Другой сусьветнай вайны. Вёска Цна, 1946.

Kurapaty: the fence between life and death

Investigation of historical topography of Kupataty was held by activists of the civil initiative «Experts in the defense of Kurapaty» in 2014–2017. The study focuses on: traces of the main and optional routes of «road of death» from Minsk center to the top of Kurapaty Mount and its length; the roots of the name «Kurapaty»; the type of the fence and gate that in the second half of 1937 enclosed live fire range in the forest Brod; the place of the gate and the fence; other objects of live fire range,

including the moat, forest glade, gatehouse and, probably, watch towers; the place of the farm shop «Zialiony Luh»; Tsna village plan with the names of the owners of plots of land in the beginning of the German-Soviet War; localization of the place where in May 1988 the Belarusian archaeologists led by Zianon Paznyak with the help of Minsk schoolboys uncovered Kurapaty secret.

Заўвагі

1 Тарнавский Г., Соболев В., Горелик Е. Куропаты: следствие продолжается. Москва, 1990. [Электронны рэсурс] – 30.07.2018. – Рэжым доступу: https://freedocs.xyz/view-docs.php?pdf=453296930
2 Пазьняк З., Шмыгалёў Я. Курапаты – дарога сьмерці // Літаратура і мастацтва, 1988, 3 чэрвеня.
3 Тамсама.
4 Тарнавский Г., Соболев В., Горелик Е. Куропаты: следствие продолжается. Москва, 1990. [Электронны рэсурс] – 30.07.2018. – Рэжым доступу: https://freedocs.xyz/view-docs.php?pdf=453296930
5 Тамсама.
6 Тамсама.
7 Пазьняк З., Шмыгалёў Я. Курапаты – дарога сьмерці // Літаратура і мастацтва, 1988, 3 чэрвеня.
8 Тарнавский Г., Соболев В., Горелик Е. Куропаты: следствие продолжается. Москва, 1990. [Электронны рэсурс] – 30.07.2018. – Рэжым доступу: https://freedocs.xyz/view-docs.php?pdf=453296930
9 Пазьняк З. Шумяць над магілай сосны… // Літаратура і мастацтва, 1988, 16 верасьня.
10 Тарнавский Г., Соболев В., Горелик Е. Куропаты: следствие продолжается. Москва, 1990. [Электронны рэсурс] – 30.07.2018. – Рэжым доступу: https://freedocs.xyz/view-docs.php?pdf=453296930
11 Тамсама.
12 Тамсама.
13 Тамсама.
14 Тамсама.
15 Пазьняк З. Шумяць над магілай сосны… // Літаратура і мастацтва, 1988, 16 верасьня.
16 Тамсама.
17 Тарнавский Г., Соболев В., Горелик Е. Куропаты: следствие продолжается. Москва, 1990. [Электронны рэсурс] – 30.07.2018. – Рэжым доступу: https://freedocs.xyz/view-docs.php?pdf=453296930

Урочышча Хайсы пад Віцебскам як месца масавых расстрэлаў ахвяр камуністычнага рэжыму

Ян Дзяржаўцаў
(Віцебск)

Захоп улады бальшавікамі ў Расіі ў 1917 г прывёў да Грамадзянскай вайны і абярнуўся шматмільённымі ахвярамі сярод грамадзян СССР. Бальшавіцкія лідэры Ленін і Сталін залілі крывёю краіну. Дыктатарскі рэжым Сталіна праводзіў бесчалавечныя эксперыменты над народам. Падчас Грамадзянскай вайны, індустрыялізацыі, калектывізацыі і Вялікага тэрору камуністы без суда і следства забілі і закатавалі ў турмах і ГУЛАГу мільёны людзей.

Асабліва пацярпелі ад бальшавіцкага нашэсця Украіна і Беларусь. Украіна толькі ад Галадамору страціла больш за 6 мільёнаў чалавек. Страты Беларусі склалі каля 300 тыс. чалавек забітымі, а каля 1,5 млн былі асуджаны на турмы, лагеры і ссылку. Большасць з іх былі закатаваны або памерлі ад голаду, холаду, інфекцый і знясілення.

Упершыню пра ГУЛАГ і сталінскія рэпрэсіі я пачуў у дзяцінстве ад свайго дзеда Максіма, які калісьці жыў у Вунаўскім латышскім нацыянальным сельсавеце на хутары Новае Клішына Лёзненскага раёна Віцебскай вобл. Дзед распавядаў, што шмат латышоў было выслана на Салаўкі і ў Сібір, дзе большасць з іх загінула. Дадому вярнуліся адзінкі. Дарэчы, мой дзед у 1928 г. набыў сядзібу ў латыша Аляксандра Шлякана, якога пазней выслалі ў Сібір. Пра сталінскія рэпрэсіі распавядалі таксама дзедавы суседзі. Так, Аляксандр Грачышнікаў расказваў, што з яго вёскі забралі на Салаўкі 12 чалавек, а выжылі толькі двое.

Падчас працы ў Дзяржаўным архіве Віцебскай вобл. я цікавіўся сталінскімі рэпрэсіямі ў Лёзненскім раёне і знайшоў сляды больш чым 5 тыс. рэпрэсаваных. У той жа час у кнізе «Памяць» па Лёз-

ненскаму раёну спіс рэпрэсаваных складаўся з чатырох дзясяткаў прозвішчаў. Утойванне сапраўднай колькасці рэпрэсаваных жыхароў Беларусі – гэта частка злачыннай палітыкі Камуністычнай партыі і савецкай улады. Яе рэцыдывы відавочныя і сёння ў нашай краіне.

Шмат год я шукаю звесткі пра рэпрэсаваных у архівах, бібліятэках і музеях, збіраю вусныя ўспаміны пра рэпрэсіі і рэпрэсаваных. Таксама выяўляю месцы расстрэлаў ахвяр камуністычнага рэжыму. Так, у 2014 г., дзякуючы братам Івану і Сяргею Кудзінавым, адшукаў такое месца ў 1,5 км ад вёскі Хайсы. Сяргей Рыгоравіч Кудзінаў распавёў, што яшчэ напрыканцы 1980-х гг. знайшоў у лесе каля Хайсы чалавечыя парэшткі і паведаміў участковаму Мазалаўскага сельсавета, старшыні сельсавета і святару Лужаснянскай царквы. Але іх рэакцыя была нечаканай. Братам Кудзінавым было сказана, што разбяруцца… без іх. Аднак насамрэч нічога не было зроблена.

11 лістапада 2014 г. сябры КХП-БНФ напісалі заявы ў праваахоўныя органы Віцебска і ініцыявалі пачатак разбіральніцтва. У лесе з’явіліся міліцыянеры, якія забралі косткі (у т. л. чатыры прастрэленыя чалавечыя чарапы), і распачалі даследчую праверку. Яна цягнулася некалькі месяцаў. У выніку заявіцелям паведамілі што крымінальная справа ўзбуджацца не будзе, бо парэшткам больш за 50 год і немагчыма ўстанавіць прычыну іх смерці. Хоць было відавочна, што ўсе чарапы прастрэляныя ў патыліцу кулямі з кольтаў і наганаў, а таксама з вінтоўкі Мосіна.

У верасні 2015 г. я запрасіў ў Хайсы вядомых археолагаў з Інстытута гісторыі НАН Міколу Крывальцэвіча і Валянціну Вяргей. Яны агледзелі 13 раскапаных ям з чалавечымі парэшткамі і прыйшлі да адназначнай высновы: усё, як у Курапатах.

З сярэдзіны кастрычніка па лістапад 2015 г. у Хайсах праводзілі раскопкі пошукавікі 52 асобнага батальёна Узброеных сіл Беларусі, якія знайшлі парэшткі 172-х чалавек. Парэшткі яшчэ 60-ці чалавек мы знайшлі ўвесну 2015 г. падчас працы па добраўпарадкаванню могілак. Косткі былі складзены ў дзве кучы і прыкрыты галінкамі елак. Пра гэта мы паведамілі міліцыі, але тая нават не запрасіла нас на размову. Парэшткі міліцыянерам паказваў ляснічы Лосвідскага

лясніцтва. Дарэчы, тое ж адбылося і ў лістападзе 2014 г. І тады нас таксама не паклікала міліцыя, каб мы паказалі, дзе ляжаць чалавечыя косткі, а Следчы камітэт не прызнаў нас заяўнікамі. Адпаведна мы не атрымалі вынікаў судмедэкспертызы і не даведаліся пра іншыя дзеянні следчых.

Лёс парэшткаў, якія былі забраны міліцыянерамі па нашай заяве ад 29 красавіка 2015 г., нам невядомы, бо яны праігнаравалі нашу заяву. Не выключана, што гэтыя парэшткі былі знішчаны.

Падчас раскопак 2015 г. было знойдзена адзенне і абутак ахвяр (галошы і туфлі былі выпушчаны не пазней 1937 г.), манеты (не пазней 1937 г.), 45 гільз і куль ад кольтаў, тры кулі – ад наганаў, тры кулі – ад вінтоўкі Мосіна і тры кулі замежнай вытворчасці (нямецкая, французская і чэхаславацкая), а таксама невялікі фрагмент нямецкага мундзіра. Дарэчы, хто яго насіў, і як ён трапіў да археолага 52 батальёна В. Д. Таміліна засталося для нас таямніцай. Але на падставе гэтага фрагмента і трох куль замежнай вытворчасці Тамілін заявіў, што ва ўрочышчы Хайсы людзей расстрэльвалі немцы. Адпаведна, праз год у кастрычніку 2016 г. супрацоўнікі Віцебскага райвыканкама запрасілі вайскоўцаў і пад грукат барабанаў і салют з удзелам вучняў з Далжанскай і Мазалаўскай школ пахавалі парэшткі людзей у воінскай брацкай магіле каля чыгуначнай станцыі Лосвіда як ахвяр нямецкай акупацыі Беларусі. Большага блюзнерства мясцовыя ўлады ўчыніць не маглі...

З 2014 па 2017 г. я апытаў і запісаў успаміны 32-х рэспандэнтаў, якія засведчылі, што ва ўрочышчы Хайсы расстрэльвалі супрацоўнікі НКУС, а не нямецкія акупанты. Аднак супрацоўнікі органаў КДБ Віцебска і Мінска, у якія мы тройчы звярталіся з запытам наконт масавых расстрэлаў НКУС у Віцебскай вобл., сцвярджалі, што ім нічога невядома.

Аднак пра гэта памятаюць людзі. Так, жыхар в. Хайсы Зміцер Сцяпанавіч Ганчароў (1928 г. нар.) распавёў, што ў дзяцінстве ён жыў у в. Мазалава і ўлетку пасвіў бычкоў са сваім сябрам Паўлам Борухавым. Аднойчы бычок згубіўся. Хлапчукі пабеглі яго шукаць і ўбачылі машыну, якая ішла па Гарадоцкай шашы і звярнула на пераезд насупраць хутара Хайсы. Потым праз некаторы час сябры пачулі

стрэлы і пабеглі на гукі, бо палічылі што нехта забіў бычка. Хацелі ўбачыць злодзеяў. Аднак натыкнуліся на ачапленне міліцыянераў, якія іх прагналі. Зміцер Ганчароў прыбег да хаты і расказаў маці аб здарэнні, а тая сказала, што, калі нават згубяцца ўсе бычкі, каб яны ні ў якім разе не хадзілі ў той лес, бо там «энкавэдэшнікі» расстрэльваюць людзей. Як пазней высветлілася, пра гэта ведалі ў в. Мазалава ўсе дарослыя.

Таксама варта пераказаць аповед Вячаслава Тамашавіча Буевіча, бацька якога працаваў леснікам і жыў у в. Дрыколле. Аднойчы аднавяскоўцы паведамілі яму, што ўначы нібыта крадуць лес, бо ў лесе бачылі фары аўтамашын. Ляснік выправіўся, каб праверыць сігнал. Позна ўвечары ён, сапраўды, убачыў фары аўтамашыны, якая ехала па лясной дарозе. Яна спынілася на паляне. З кабіны выйшлі людзі, якія адчынілі кузаў і сталі выцягваць людзей, ставіць іх на калені і страляць ззаду ў патыліцу. Ляснік моцна напалохаўся, упаў на зямлю і ляжаў, пакуль забойцы не зарылі яму і не з’ехалі. Потым ён падышоў да месца расстрэлу і ўбачыў, што там ужо нават пасаджаны маладыя елкі.

Гэта пераказ толькі двух аповедаў (з 32-х), якія я пачуў ад жыхароў навакольных вёсак. Дзякуючы ім, мы даведаліся пра месцы забойстваў ва ўрочышчы Хайсы.

У 2017 г. ізноў ад вяскоўцаў сябры Аргкамітэта па стварэнню грамадскай арганізацыі «Хайсы» даведаліся, што ў тым самым урочышчы прыблізна ў 400 метрах ад вядомага месца расстрэлаў знойдзены яшчэ 13 ям, вакол якіх валяліся шматлікія чарапы і косткі. Улады зноў выклікалі 52 батальён. Былі знойдзены парэшткі каля 300 чал. Гэтым разам не было аніводнай нямецкай гільзы ці кулі. Усе яны былі толькі ад наганаў, кольтаў, ТТ і адна гільза – ад маўзера. Таксама было шмат даваенных манет, жаночага і мужчынскага абутку, выробленага не пазней за 1936 г, былі акуляры, мужчынскія і жаночыя грэбні, зубныя шчоткі з імёнамі ўладальнікаў, партсігары, муштукі, гаманцы, у адным з якіх нават былі паперы, што забралі следчыя. На адным з жаночых грабянёў было накрэмзана імя і частка прозвішча ўладальніцы: *Оля Дан.* Працяг прозвішча аказаўся на адламанай частцы грэбня.

Пошукі па базе дадзеных «Мемарыяла» дазволілі знайсці сярод ахвяр рэпрэсій настаўніцу 30-й латышскай школы г. Віцебска Ольгу Данцыт, 1910 г. нар., родам з вёскі Матушова Лёзненскага раёна Віцебскай вобл. Яна была абвінавачана ў прыналежнасці да латышскай контррэвалюцыйнай арганізацыі і расстраляна ва ўрочышчы Хайсы 30 красавіка 1938 г. разам з тымі, хто праходзіў па той самай следчай справе. Усе яны (64 чалавекі) былі расстраляны ў тую трагічную ноч катамі НКУС БССР.

У раскопках ізноў ўдзельнічаў ў якасці археолага сумна вядомы В. Д. Тамілін. Але гэтым разам у раскопках прымаў удзел таксама археолаг, старэйшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі Алег Вільгельмавіч Іоў, які раней працаваў у Курапатах разам з Міколам Крывальцэвічам і Зянонам Пазняком. Як мы ведаем, камуністы пад цяжарам неабвержных фактаў вымушаны былі прызнаць Курапаты месцам масавых бальшавіцкіх расстрэлаў.

Знаходкі ва ўрочышчы Хайсы (2017)

У сваім інтэрв'ю ў Хайсах 4 мая 2017 г. Алег Іоў заявіў журналісту газеты «Беларусь сегодня» па Віцебскай вобл. Сяргею Галесніку, што без сумневу ў Хайсах ляжаць ахвяры сталінскага рэжыму. Гэта таксама пацвердзіў Інстытут гісторыі НАН Беларусі ў сваім адказе лісце Аргкамітэта па стварэнню грамадскай арганізацыі «Хайсы». А вось супрацоўнікі Віцебскага райвыканкама, у які мы звярталіся з запытаннем пра ўшанаванне памяці ахвяр камуністычных рэпрэсій, адказалі, што не маюць справаздачы вайсковай часткі № 28443 аб выніках працы пошукавага батальёна. Але гэта хлусня. Мы ведаем, што вайскоўцы і Інстытут гісторыі НАН Беларусі ўжо ў чэрвені 2017 г. пераслалі ў Віцебскі райвыканкам свае справаздачы і заключэнні.

Падобна, што мясцовая ўлада, а канкрэтна адміністрацыя Віцебскага райвыканкама зноў імкнецца перакласці віну за забойствы мірнага насельніцтва з НКУС СССР на нацыстаў, як гэта ўжо зрабілі ў 2015 г. Будзем спадзявацца, што гэтым разам падмануць грамадскасць не атрымаецца. Людзі павінны ведаць, што ва ўрочышчы Хайсы пад Віцебскам у 1930–1940 гг. у час Вялікага тэрору праводзіліся масавыя расстрэлы ахвяр камуністычнага рэжыму.

Khaisy outside Vitsebsk as a place of mass executions of communist regime victims

In 2014–2017 members of initiative group of organizing non-governmental organization «Khaisy» discovered the place of mass executions of communist regime victims in an area Khaisy. The results of excavations prove that it is the place of executing at least 530 people who were shot to death by NKVD in the second half of 1930s. But local administration (Vitsebsk district executive committee) tries to gloss over about this place and do nothing to commemorate those who died here.

Калектыўная памяць пра савецкія рэпрэсіі ў вусных успамінах

Вольга Іванова,
канд. гіст. навук (Мінск)

З канца 80-х гг. XX ст. у гістарычнай навуцы Беларусі пачаў актыўна выкарыстоўвацца метад вуснай гісторыі. Праз індывідуальны жыццёвы вопыт асобнага чалавека і яго памяць гэты падыход праблематызаваў, актуалізаваў і суб'ектывізаваў гістарычныя даследаванні. Вусная гісторыя ў Беларусі на сённяшні дзень ўжо прайшла некалькі этапаў ад пошуку альтэрнатыўных традыцыйным новых гістарычных крыніц да іх сістэматычнага збірання, аналізу і спробаў інтэрпрэтацыі як асобнага самадастатковага носьбіта інфармацыі[1]. Пералік тэмаў, якія распрацоўваліся метадам вуснай гісторыі, з-за недахопу ці з-за недаступнасці іншых крыніц, пачынаючы з 1990-х гг., з аднаго боку ёсць дастаткова шырокім, з іншага – традыцыйным. Гэта тэмы, як правіла, дыскусійныя, траўматычныя і выклікаючыя інтарэс грамадства. Адной з іх з'яўляецца тэма савецкіх рэпрэсій.

У онлайн-сховішчы «Беларускі архіў вуснай гісторыі (БАВГ)» знаходзіцца каля 1 350 успамінаў жыхароў Беларусі, якія ахопліваюць асноўныя сюжэты яе гісторыі XX ст. Каля 400 успамінаў утрымліваюць згадкі савецкіх рэпрэсій на кожным з асноўных этапаў, што адрозніваюцца зместам, метадамі і маштабамі рэалізацыі а таксама катэгорыямі рэпрэсаваных. Ва ўспамінах адлюстроўваюцца наступныя падзеі:

– пачатак 1930-х гг. – арышты і высылкі сялян, першая хваля раскулачвання;

– перыяд «Вялікага тэрору 1937–1938 гг.» (уключаў г. зв. «польскую аперацыю» НКУС ды інш. нацыянальныя аперацыі) у БССР (Усходняя Беларусь);

– высылкі і раскулачванне 1939–1941 гг. у Заходняй Беларусі (другая хваля);

– высылкі і раскулачванне 1949–1952 гг. у Заходняй Беларусі (трэцяя хваля);

– арышты ў Заходняй Беларусі пасля 1939 г.;

– пасляваенныя арышты за супрацоўніцтва з немцамі, арышты остарбайтараў;

– рэабілітацыя і пошук звестак аб рэпрэсаваных іх роднымі 1950–1990-я гг.;

– 1990-я гг. – працэс рэабілітацыі і выплат кампенсацый сем'ям рэпрэсаваных.

Толькі чатыры калекцыі БАВГ збіраліся непасрэдна па тэме рэпрэсій – гэта калекцыі гісторыкаў Ніны Стужынскай (32 успаміны), Ірыны Раманавай (13 успамінаў), Віртуальнага музея савецкіх рэпрэсій (40 успамінаў), «Мемарыяла» (3 успаміны). У астатніх інтэрв'ю – тэма рэпрэсій узгадвалася ў кантэксце біяграфічнага аповеду. Пры гэтым амаль не звярталася ўвага на факталагічны бок падзей. Сярод сабранага можна вылучыць некалькі асноўных катэгорый рэспандэнтаў:

– арыштаваныя ў 1930–1940-я гг. (Соф'я Грыц, Сяргей Яноўскі, Леанід Шкода, Надзея Дземідовіч, Рыгор Клімовіч, Юзэф Шудзель, Леакадзія Шышэя, С. Шаўроў, Канстанцін Ган, Мікалай Гіцэвіч, Аляксандр Кандратчык, Ірына Волкава, Віктар Сікора, Вера Касмовіч ды інш. – больш 20 асобаў);

– арыштаваныя остарбайтары (Уладзімір Стругацкі ды інш.);

– народжаныя ў лагерах і высылцы (Уладзімір Раманоўскі, Соф'я Эбергарт, Міхаіл Харытановіч, Зінаіда Тарасевіч ды інш.);

– высланыя з Усходняй Беларусі (Ніна Лятучая, Марыя Шпак, Марыя Філіповіч, Марыя Рублёва, Мікалай Мельнікаў, Зінаіда Купрына, Даніла Мікітчык, Сафія Смагур ды інш. – каля 20 асобаў);

– высланыя з Заходняй Беларусі (Павел Абадзінскі, Зінаіда Мандрык, Станіслаў Траскевіч, Уладзімір Бабчанок, Крысціна Яфімчык ды інш. – каля 20 асобаў);

– дзеці і сваякі арыштаваных і высланых (самая шматлікая катэгорыя – каля 200 асобаў);

– аднавяскоўцы арыштаваных і высланых (шматлікая катэгорыя – каля 100 асобаў).

Апошнія две катэгорыі – гэта пераважна жыхары сельскай мясцовасці, па нацыянальнасці беларусы, 1920–1930-х гг. нараджэння. Паўната і дакладнасць прамоўленых звестак залежаць ад ступені ўцягнуцасці ў падзеі (найбольшая ў арыштаваных, найменшая – у аднавяскоўцаў), ступені іх траўматычнасці, наяўнасці ў рэспандэнтаў звестак з дзяржаўных установаў (найбольшая факталагічнасць звязана з пераказваннем інфармацыі афіцыйных дакументаў).

Калектыўная памяць дзяцей «польскіх шпіёнаў»

Даволі грунтоўную ў вуснагістарычным кантэксце тэму рэпрэсій можна праілюстраваць на падставе ўспамінаў дзяцей «польскіх шпіёнаў» – асобаў, якія былі арыштаваныя падчас г. зв. «польскай аперацыі» НКУС 1937–1938 гг. Яе пачатак звязаны з загадам Мікалая Яжова № 00485 ад 11 жніўня 1937 г. «Аб фашыстска-паўстанцкай, шпіёнскай, дыверсійнай, паразнай і тэрарыстычнай дзейнасці польскай выведкі ў СССР»[2].

Паводле загаду, вызначалася 6 катэгорый насельніцтва, якія падлягалі арышту. Вельмі шырокая шостая група – «найбольш актыўная частка мясцовых антысавецкіх і нацыяналістычных элементаў польскіх раёнаў» – патэнцыйна ўключала ў сябе насельніцтва ўсяго польска-беларускага памежжа, не толькі польскага паходжання, але таксама іншых нацыянальнасцяў. Першапачаткова на выкананне «польскай аперацыі» адводзілася тры месяцы. Яна павінна была пачацца 20 жніўня і закончыцца 20 лістапада 1937 г. Аднак гэты тэрмін неаднаразова падоўжвалі, і канчатковай датай заканчэння аперацыі стала 1 верасня 1938 г.[3] Большасць арыштаваных абвінавачвалася ў розных відах шпіянажу, шкодніцтве, удзеле ў падпольных арганізацыях, антысавецкай агітацыі, сувязях з польскай выведкай, падрыхтоўцы тэрарыстычных актаў супраць прадстаўнікоў савецкай улады ды інш.

Арыштаваных адносілі да першай ці другой катэгорыі. Першая прыгаворвалася да расстрэлу, другая – да высылкі на 5 ці 10 гадоў. Пры гэтым высылцы падлягалі спачатку і сем’і рэпрэсаваных па

першай катэгорыі, а пасля толькі сем'і «здольныя на актыўныя антысавецкія дзеянні», а таксама тыя, што пражывалі ў памежнай паласе[4].

Памежная паласа была ў цэнтры ўвагі НКУС. У разгар аперацыі (кастрычнік 1937 г.) наркам НКУС БССР Б. Берман падрыхтаваў аналітычную запіску, у якой падкрэслівалася, што асноўная контррэвалюцыйная дзейнасць праводзілася ў памежных раёнах[5]. Значная ўвага надавалася жыхарам хутароў, якіх у памежных раёнах налічвалася больш 40 тыс. Атрымлівалася, што большасць насельніцтва хутароў, якія знаходзіліся на памежжы, была звязана з роднымі, якія пражывалі ў Польшчы. Па меркаванні НКУС, яны таксама з'яўляліся базай стварэння г. зв. «контррэвалюцыйных падпольных арганізацый»[6]. На лёс жыхароў памежных раёнаў таксама паўплывала ліквідацыя Дзяржынскага раёна ў ліпені 1937 г., што прывяло да істотнага пераразмеркавання людскіх і адміністрацыйных рэсурсаў і масавых «зачыстак».

Пры гэтым вядомыя архіўныя матэрыялы ўтрымліваюць толькі статыстычныя дадзеныя аб расстраляных і вывезеных. У гэтыя дакументы зрэдку траплялі прозвішчы «простых людзей». Звычайна там сустракаюцца звесткі пра арыштаваных кіраўнікоў калгасаў, прадпрыемстваў, арганізацый, ці г. зв. «слёзніцы» былых супрацоўнікаў НКУС. У большасці выпадкаў дакументы ўтрымліваюць толькі шаблонныя формулы «арыштаваны», «асуджаны», «расстраляны», але шмат хто не ведаў і гэтага, не кажучы пра прычыны арышту, асабісты лёс ці месца пахавання. За сухімі афіцыйнымі формуламі схаваныя лёсы дзесяткаў тысяч людзей, іх страты, слёзы, траўмы, пра якія сёння можна даведацца толькі праз успаміны сведкаў падзей.

У БАВГ можна вылучыць 30 успамінаў дзяцей, сваякоў і аднавяскоўцаў тых асобаў, якія былі арыштаваныя падчас г. зв. «польскай аперацыі» НКУС 1937–1938 гг. у БССР. У большасці яны былі запісаныя на былым савецка-польскім памежжы 1921–1939 гг. ад в. Малешава на поўдні да г. Дзісны на поўначы. Заўважу, што памежжа з'яўляецца спецыфічным рэгіёнам, які аказвае ўплыў на свядомасць і самаідэнтыфікацыю рэспандэнтаў, але таксама рэгіёнам, дзе

рэпрэсіі былі найбольш жорсткімі і масавымі. Больш 200 успамінаў, сабраных на памежжы, першапачаткова мелі на мэце даследаванне палітычных і сацыяльна-эканамічных трансфармацый у Заходняй Беларусі пасля восені 1939 г. Аднак на пярэдні план даследаванняў таксама выйшла праблематыка рэпрэсій у 1937–1938 гг. у БССР. Прычым яна прысутнічала ва ўспамінах жыхароў не толькі з усходняга, але і з заходняга боку былой «Рыжскай мяжы».

Наўпрост пытанне аб рэпрэсіях амаль не задавалася. Калі рэспандэнтаў прасілі расказаць пра сваіх бацькоў, і пра тое як сям'я жыла да вайны, яны распавядалі пра арышты, страту бацькі. Іншае пытанне, якое выводзіла на аповед пра рэпрэсіі, было пытаннем пра мяжу, якая займала адно з цэнтральных месцаў у жыцці рэспандэнтаў памежнага рэгіёна. У выпадках калі рэспандэнты не мелі блізкіх і сваякоў сярод рэпрэсаваных, працавала пытанне пра рэпрэсаваных аднавяскоўцаў. Звычайнымі адказамі былі: «шмат вывозілі», «усіх мужчын забралі» ды інш. Сталая прысутнасць тэмы рэпрэсій у аповедзе сведчыць пра яе значны траўматычны ўплыў на лёс і свядомасць рэспандэнтаў.

Паспрабую рэканструяваць калектыўную памяць[7] дзяцей «польскіх шпіёнаў» з дапамогай аналізу індывідуальных успамінаў і іх узаемадзеяння з гістарычнай і запазычанай памяццю.

«Эта ж было дзецкая жызня, дзецкае врэмя…»
Дзіцячая памяць пра рэпрэсіі

Рэспандэнты 1920–1930-х гг. нараджэння, якія ў час Вялікага тэрору былі яшчэ дзецьмі, апавядаюць праз прызму свайго дзіцячага досведу. Іх інтэрпрэтацыя падзеяў, з аднаго боку можа адрозніваецца ад інтэрпрэтацыі дарослых, а з іншага – утрымліваць існуючыя стэрэатыпы. Дзеці часткай свядомасці звязаныя з дарослымі. Адпаведна тое, што турбуе дарослага, хвалюе і дзіцячы розум. Але з-за недахопу досведу ці ўвагі сэнс многіх фактаў застаецца зразумелым толькі часткова[8].

Найбольш ярка ў дзіцячай памяці захаваліся вобразы таго, як забіралі бацьку. Для большасці суразмоўцаў гэта была апошняя з ім сустрэча.

- *Вот, мне было 9 лет, когда не стало отца. 9 или 10, так. В 37-м году. Это 10 лет, да. Его чекисты пришли ночью арестовали и увезли. И всё. И следов нет. (Шаўчук Сцяпан Савіч, 1927 г., в. Малы Малешаў, Жыткавіцкі р-н // БАВГ. 20(1) – 430 – 1134. 00:05:01).*

Дзіцячыя ўспаміны пра апошнюю сустрэчу з бацькам зафіксавалі спробы развітацца і тыя эмоцыі, якія перажывалі сямейнікі.

- *Я помню, папа сядзеў, як яго арыстоўвалі і дзяржаў на руках яго, маленькага [брата]. (Дземідовіч (Крывічанін) Анастасія Антонаўна, 1927, в. Вольберавічы, Докшыцкі р-н // БАВГ. 46(1) – 868 – 3598. 00:24:07).*
- *Папы ў нас не было… Папу забралі от нас пяцерых дзяцей в 37-м году… Без ніякага ні суду, нічога… Я гэта добра помню… Прыехалі. Шукалі нешта. Шо ж ты знойдзеш, калі дзеці пяцёра?! (Туміловіч (Станілевіч) Ганна Рыгораўна, в. Сверынава, Стаўбцоўскі р-н // БАВГ. 40(1) – 594 – 1875. 00:01:06).*
- *Прыехалі НКВД... Я пабегла ў школу за братам... Прывяла дамоў... А як павялі, мы ззадзі беглі за бацькам, плачучы. Яны вывернуліся і гавораць: «Дзеткі, не бяжыце, к вечару прыйдзець». А ён і сягоння не прыходзіць (Цялушка (Грачушнік) Кацярына Віктараўна, 1929, в. Шпакоўшчына, Полацкі р-н // БАВГ. 46(1) – 862 – 3546. 00:01:39).*

Забіралі, як правіла, «усіх мужчын» і ў «адну ноч», што сведчыць аб паралізуючым страху і тым горы, якое перажывалі людзі, як малыя, так і дарослыя.

- *У Веліком Бокові жыў Сідор, Цярошко і Патап Ярашэвіч… Разом з маім бацьком забралі, у адну ноч (Дуброва (Мішота) Надзея Апанасаўна, 1928, в. Стараселле, Мазырскі р-н // БАВГ. 32(1) – 537 – 1560. 00:19:03)*
- *У нас было дзесяць дамоў і ўсіх забралі дзесяць мужчын і ніхто не вярнуўся… У адзін дзень, у адну ноч… І ніхто не вярнуўся*[9] *(Грынюк (Юркевіч) Валянціна Емельянаўна, 1928, в. Бараўскія, Дзяржынскі р-н // БАВГ. 40(1) – 669 – 2443. 00:24:50).*

Страх узмацняўся прысутнасцю мяжы і хутароў.

- *Очэнь опасно было жыць [каля граніцы]. Дажэ мая мама была рада, што нас перасялілі ў Магілёўскую вобл., а не вывезлі ў Сібір ці што… Каб атца не забралі, дык зусім добра было б… Пра бацьку мала помню… Яго забралі… Ён з хутару, з багацейшай сям'і (Шпілеўская (Сарнацкая) Ядвіга Іванаўна, 1933 г., в. Дубава, Дзяржынскі р-н // БАВГ. 40(1) – 678 – 249. 00:01:43).*
- *А после пад корэнь усех... З этых футарэй… 37-ы год, ні аднэй раніцы*

спакойна не было. Бралі падрад!.. У 37-м годзе Ячмянёвага, несматра, што он быў начальнік заставы... І яго забралі (Шакаль Канстанцін Уладзіміравіч, 1925, в. Целяшэвічы, Дзяржынскі р-н // БАВГ. 40(1) – 679 – 2493. 00:18:09).

Захаваліся сведчанні пра сувязь арыштаў з наступнымі высылкамі і адсяленнямі сем'яў, жанчын з дзецьмі з памежных вёсак.

- *Мужыкоў у асноўным бралі… А жанчын ужо после тады адсялялі. У Баравыя, дзе Шунеўка… І ў Шклоў высылалі (Ільініч (Ціхановіч) Любоў Міхайлаўна, 1928, в. Вольберавічы, Докшыцкі р-н // БАВГ. 46(1) – 875 – 3629. 00:21:06 – 00:26:13).*

Так у памяці тагачасных дзяцей выглядалі асноўныя сюжэты звязаныя з рэпрэсіямі 1937–1938 гг., да якіх можна аднесці масавыя арышты, блізкасць мяжы і наяўнасць хутароў. Аналагічныя аспекты прасочваюцца таксама ў афіцыйных дакументах.

«Адзін аднаго здавалі…» Даносы.

Наступным ужо больш дарослым і больш асэнсаваным вобразам, было тлумачэнне таго «за што забіралі?» Пры гэтым, як правіла, казалі пра арышты па даносах, часам нават ведалі хто даносіў і чаму.

- *[Дзядзька] Іван іграў-іграў, а тады запеў: «Дзякуй Сталіну-грузіну, што абуў нас у рэзіну». Гэтые ўзялі ананімку напісалі, і яго зразу ноччу хватанулі[10]… (Тамук Віктар Вікенцьевіч, 1932, в. Папкі, Дзяржынскі р-н // БАВГ. 40(1) – 665 – 2431. 00:27:23-00:34:00).*

Да даносчыкаў рэспандэнты найчасцей адносілі суседзяў, а таксама асобы на кіруючых пасадах. Ілюстрацыйнай у гэтым сэнсе з'яўляецца гісторыя, рэканструяваная на падставе ўспамінаў з памежнай вёскі Кавальцы Дзяржынскага р-на (калгас «Чырвоны памежнік»). Як асноўнага даносчыка рэспандэнты называлі Марыю Людвігаўну Янкоўскую, першую старшыню калгаса ў Кавальцах, потым загадчыцу малочна-таварнай фермы. Яна мела дзяржаўную ўзнагароду ордэн «Знак пашаны» за 5 «уласнаручных затрыманняў» парушальнікаў мяжы. Гэткую ж узнагароду атрымаў і старшыня суседняга таксама памежнага калгаса І. І. Шпілеўскі.

І. І. Лысюк ў артыкуле «Дазорнымі былі ўсе…» адзначаў: «У нялёгкія перадваенныя гады практычна ўсё цывільнае насельніцтва

Койданаўскага р-на ўдзельнічала ў работах на дзяржаўнай граніцы. А многія (у т. л. М. Л. Янкоўская) праявілі сябе у самай адказнай і небяспечнай справе – затрыманні парушальнікаў»[11]. Але ў вусных успамінах высвятлілася не гераічная, а трагічная праўда.

- *Забралі… У мяне бацьку забралі… У 1938… Адзін аднаго здавалі… Майго бацьку была такая Янкоўская называлася… Яна заведуюшчая фермы… Там цялё мёртвае нарадзілася, за гэта і забралі яго… Яе мужык у кавальні работаў… Кажа: «Павезлі твайго бацьку. Туда яму і дарога». А назаўтра самога забралі (Барысевіч Уладзімір Казіміравіч, 1933, в. Кавальцы, Дзяржынскі р-н // БАВГ. 40(1)–668–2442. 00:11:00).*

Бацьку рэспандэнта Казіміра Казіміравіча Барысевіча (1901 г.) арыштавалі 15 чэрвеня 1938 г. як агента польскай выведкі. Ён быў расстраляны ў Барысаўскай турме 31 кастрычніка таго ж года. Мужа Янкоўскай, калгаснага сталяра Альфрэда Паўлавіча (1898 г.) арыштавалі праз тры тыдні 7 ліпеня 1938 г. таксама як агента польскай выведкі. Але ён быў асуджаны на 10 гадоў лагера. Арышт мужа, здаецца, ніяк не паўплываў на лёс самой Янкоўскай.

Карціну «польскай аперацыі» ў Кавальцах дапаўняе яшчэ адно сведчанне:

- *У нас у дзярэўне дваццаць дзевяць мужыкоў забралі… Друг на друга штота... Не знаю пачэму… Кагда папу забіралі, дык траёх забралі (Прыстром (Марэцкая) Антаніна Адамаўна, 1928, в. Кавальцы, Дзяржынскі р-н // БАВГ. 40(1) – 671 – 2512. 00:03:00 – 00:10:00).*

Сапраўды, 15 чэрвеня 1938 г. у в. Кавальцы былі арыштаваныя тры калгаснікі: згаданы Казімір Барысевіч, а таксама Адам Марэцкі (1891 г.) і Канстанцін Залатар (1882 г.). Усе яны атрымалі вышэйшую меру пакарання.

Дадзены сюжэт звяртае ўвагу на той факт, што афіцыйная палітыка, скіраваная з аднаго боку на г. зв. сціранне «класавых супярэчнасцяў», прыводзіла да змены спрадвечных маральных каштоўнасцяў, падзяляла людзей беларускай вёскі на ахвяраў і катаў, пераможцаў і пераможаных. Прызнанне ўладаў можна было атрымаць толькі шляхам злачынных, па меркаванні вяскоўцаў, дзеянняў.

Паводле рэспандэнтаў, даносчыкаў праз некаторы час спасцігала справядлівае пакаранне (напр., хваробы) або сустрэча з ахвярамі даносаў, што было пэўнай формай расплаты.

- *Ён тады хварэў. Гэтулькі гадоў ляжаў за гэта, што ён пісаў на людзей. Былі ж гэткія врэдныя людзі, …[што] пісалі на людзей (Анастасія Дземідовіч).*
- *После ўжэ зналі, хто іх папродаў… Дык устрэчаліся, ды кажуць «Ну што, гад, палягчэла, што ты мяне выслаў?» (Віктар Тамук).*

«Ні аднаго врага не забралі, тока чэсных людзей…»
Ацэнка рэпрэсій

Ад афіцыйных дакументаў вусныя ўспаміны адрозніваюцца ацэнкамі падзей, эмоцыямі, адчуваннем несправядлівасці і незразумеласці сітуацыі. У адносінах да арыштаў, нават органы НКУС фіксавалі шмат выказванняў пра рэпрэсіі супраць «нявінаватых» і «лепшых» людзей. Адзначалі панічныя настроі сярод польскага насельніцтва Дзяржынскага р-на і Мінска, страхі арышту[12].

На пытанне пра прычыны арыштаў найчасцей казалі пра адсутнасць віны арыштаваных або прызнаваліся ў неразуменні прычын арышту.

- *Ні аднаго врага не забралі, тока чэсных людзей. Хто-та напісаў, … прыехалі, схвацілі і ўсё. У нас чалавек можа восем схвацілі так, і дзярэўня небальшая (Кляпец Сямён Сцяпанавіч, 1927, в. Пруды, Ушацкі р-н // БАВГ. 46 – 833 – 3413. 00:12:36 - 00:21:28)*
- *А хто знае чаго тады арэстоўвалі?! Тады ўсіх арэстоўвалі падрад… А за што нас выслалі, беднягаў такіх? Мы галодные і голые жылі, і нас выслалі (Валянціна Грынюк)*

Таксама арышты тлумачыліся сваякамі ў Польшчы, блізкасцю мяжы, крадзяжамі ў калгасе, патрэбамі дзяржавы і асаблівасцямі гістарычных варункаў, ці патэнцыйнай небяспекай наяўнасці мужчынскага насельніцтва на памежжы. Але ўсе абвінавачванні рэспандэнты звычайна лічылі няслушнымі і неадпаведнымі праўдзе.

- *Рускіе всех мужыкоў од граніцы забралі! Вродзе з полякамі тут связные былі. Хто іх знае!? (Малькевіч Іван Філарэтавіч, 1922, в. Грабава Жыткавіцкі р-н // БАВГ. 20(1) – 378 – 949. 00:42:02)*
- *І за што ж? Ён ні хадзіў за граніцу! Будта бы за граніцу хадзіў! (Налівайка Францішка Эдвардаўна, 1929, в. Язвіны, Капыльскі р-н // БАВГ. 40(1) – 687 – 2517. 00:31:45)*

- *Он не краў. Он такі буў чоловек, што не краў… (Харытановіч Таццяна Якаўлена, 1933, в. Новае Леніна, Жыткавіцкі р-н // БАВГ. 20(1) - 329 – 864. 00:04:00).*
- *«Я, Пелагія, прыду. Я нічога нідзе не зробіў». А прышлі да забралі. Усех мужчын такіх выбралі, штоб не воевалі (Лінкевіч Алена Адамаўна, 1937, в. Новыя Мілевічы, Жыткавіцкі р-н // БАВГ. 20(1) – 377 – 946. 00:05:01).*
- *Так нада была, наверна. Каму-то... (Валянціна Грынюк).*
- *Там не спрашывалі, сколько ты віноват. Там, наверно, добра іздзевалісь. Такіе врэмена былі (Бялко Еўдакія Рыгораўна, 1928, в. Дварэц, Тураўскі р-н // БАВГ. 20(1) – 425 – 1109. 00:17:12).*
- *Тады ж тут быў Цанава, кат. Яны з Берыем работалі дваём. Гэны там душыў, а гэты тутака. І катуюць... (Віктар Тамук).*

Часта абвінавачванні супраць «польскіх шпіёнаў», прымушалі рэспандэнтаў задумвацца аб уласнай ідэнтычнасці, якая адрознівала іх ад палякаў, а таксама адмяжоўвацца ад родных, што жылі за мяжой. Гэтаму садзейнічала палітыка арыштаў па «польскай справе» прадстаўнікоў розных нацыянальнасцяў. У першую чаргу арыштоўваліся тыя, хто раней пражываў у Польшчы, а потым па нейкіх прычынах апынуўся ў Савецкім Саюзе. Потым забіралі тых, хто падтрымліваў сувязь з грамадзянамі Польшчы, і нарэшце – іх сяброў і блізкіх[13]. Большасць арыштаваных былі палякамі, але далёка не ўсё.

- *Прыпісалі радню ў Западнэй. А ў нас сягоння няма яе. Радні… (Кацярына Цялушка).*
- *Папы ў нас не было… Папу забралі... Ён нідзе не быў. Но яго радня была ў Польшчы[14]. (Ганна Туміловіч).*
- *Ну хто ураг народа?.. Янкоўскі, Шыркоўскі, Пятроўскі, Казлоўскі, бо ў іх былі такія прозвішчы… Значыць яны урагі народа (Шыркоўская Інэса, 1930 г., г. Гомель // БАВГ. 9–221–674. 00:22:58).*

Рэпрэзентатыўнай з’яўляецца гісторыя Зоі Апанасаўны Грыц (1907 г.), арыштаванай у 1933 г. за тое што перайшла мяжу з Польшчай і вучылася ў БДУ на польскім аддзяленні літаратурнага факультэта[15]. Таксама былі арыштаваныя яе браты і бацька. Бацька яшчэ да рэвалюцыі працаваў настаўнікам і катэгарычна не прымаў польскую ўладу, быў сябрам Беларускай сялянска-

работніцкай грамады. Тым не менш, арыштаваны ён быў як «польскі шпіён».

Відавочна, што палітыка ўладаў была скіраваная на стварэнне падставаў для канфлікту ў ацэнках чалавечага вымярэння падзеяў, дэматывацыі і страты ідэнтычнасці. З іншага боку, самі рэспандэнты, на момант інтэрв'ю, як правіла, мелі дастатковы ўзровень рэфлексіўнасці, каб не ўвайсці ў канфлікт з уласнай ідэнтычнасцю і ацаніць падзеі, як знешняе ўздзеянне, якое не мела рэальных падстаў у рэчаіснасці.

Шырокі спектр тлумачэнняў і ацэнак на гэтым не вычэрпваўся, бо далейшы лёс родных быў невядомы. І ў сувязі з гэтым вобразы заснаваных на рэальных фактах падзей дапаўняліся ўласнай інтэрпрэтацыяй. Такія вобразы, з аднаго боку, давалі ілюзію разумення сітуацыі, а з іншага – дапамагалі яе перажыць.

- *Дак прагаварвалі после, што ў цэркві ў подвалі замуравалі, да оны там гулі як пчолы… Гэта па-людцкіх толькі ўжэ казках. Што, кажуць, яны поўміралі ат удуш'я. Замуравалі наглухо (Дуброва Надзея Апанасаўна, 1928, в. Стараселле, Мазырскі р-н // БАВГ. 32(1) – 537 – 1560. 00:19:03).*
- *Бацьку [у турме] дзерэво прыбіло. Людзі оттуля з цюрмы прыйшлі і нам казалі… (Тацяна Харытановіч).*
- *[Бацьку] прыехалі ноччу забралі і зразу катавалі – золото ці е. Калі е золото – давай. Дык адпусцім. Ён кажа, дзе ў мяне золота? Адкуда магло быць золота. Тутака прадзяржалі, мусіць, нядзелю, тады аддалі ў Паланевічы. Ну, расследавалі, што невіновен і адпусцілі (Віктар Тамук).*
- *В камере тихонько было просверлена дырочка и передавалися записочки кое-какие. И он передал записку, мой отец, что – Михаил и брат Матвей, я тоже здесь. Но, когда вывели их на прогулку, они друг друга не узнали. Они были все такие заросшие, на них не было человеческого виду. Они встретились и быстро расстались (Сцяпан Шаўчук).*

Тлумачэнне падзей было важнай часткай перажывання стратаў. Ацэнкі даваліся з пункту гледжання афіцыйнай прапаганды, рэальных умоў жыцця на памежжы і працы ў калгасе, нацыянальнай і сацыяльнай ідэнтычнасці, пазнейшых звестак пра рэпрэсіі, а таксама зыходзячы з жыццёвага разумення сітуацыі і створаных уласных вобразаў падзей.

«Будзеш шпіёнам…» ці моўны вобраз рэпрэсій

Моўныя вобразы і паняцці, якія выкарыстоўваюцца рэспандэнтамі ў нарацыях, дазваляюць убачыць мяжу паміж памяццю ўласнай, калектыўнай і «памяццю афіцыйнай». Гэтыя напластаванні складана выявіць і размежаваць іншымі метадамі.

Абраная катэгорыя рэспандэнтаў з'яўляецца дастаткова цэласнай. Так, усе яны – жыхары сельскай мясцовасці, пераважна з нясконачанай сярэдняй адукацыяй, размаўляюць гаворкамі беларускай мовы, часта змешанай з расійскай. У мове заўважальныя ўласныя паняцці рэспандэнта і паняцці, што былі ўзятыя з афіцыйнай тэрміналогіі атрыманых дакументаў, стасункаў з дзяржаўнымі структурамі, з камунікацыі з больш «дасведчанымі» сваякамі, знаёмымі, аднавяскоўцамі.

Паняцце «шпіён», вынесенае ў назву раздзела, у аповедах рэспандэнтаў мае два вобразы і фактычна два значэння: «шпіён сапраўдны», які хадзіў праз мяжу і магчыма (!) мог перадаваць пэўныя звесткі, і «шпіён несапраўдны», які ніколі не быў за мяжой, не меў да яе ніякіх адносінаў, і з'яўляецца ахвярай беспадстаўных абвінавачванняў. Розніца паміж гэтымі катэгорыямі «шпіёнаў», а таксама адносінамі да іх з боку мясцовага насельніцтва, была вызначана ў нарацыі Сямёна Кляпца. Паводле яго меркавання, мяжу маглі пераходзіць таксама «чэсныя людзі».

- *Мы не знаем, шпіоны яны ілі не, но лавілі… Тутака было такой перыад, што аттуда з Польшы ішлі сюда на жызнь людзі, з гармошкамі перахадзілі, думалі, каб усё ж такі прымуць іх… А іх как врагоў ў Сібір… Мы не зналі, хто яны, шпіоны ілі жа чэсныя людзі перахадзілі.*

«Шпіёны сапраўдныя», як правіла, атрымлівалі значна меншае пакаранне з боку дзяржавы за сваю «дзейнасць». Так, «сапраўдны шпіён», жыхар в. Грабава з Заходняй Беларусі Філарэт Малькевіч (1896 г.), атрымаў толькі 8 гадоў лагера, з якога, аднак, не вярнуўся.

- *Яму [рускія] далі нарад такой – будзеш шпіёном. Яго ўстроілі… по дзерэвне солтусом. Рускім он перэдаёт данные, што тут дзелаецца... Он росказвае, што поехал з отчотом. Оттуда два шпіёна польскіе ехалі з ім на возе. Ну, гэтые шпіёны: «О, пся крэв, мы дадзім рускім!» Оні ж думалі, он солтус, значыць, он польскі ўжэ роботнік. Он перэходзіт*

туда граніцу, росказвае, што ехалі са мной два шпіёна. У Ясковіч оні будут перэходзіць граніцу, караўльце. Це паймалі іх... [Потым] далі бацьку 8 лет полякі. Хазяйства всё ліквідзіравалі. Всё забралі! [У 1937] рускія за перэход граніцы 8 лет яшчэ далі. Оні не шчыталі, што ты там… связны, несвязны… Бацька не вярнуўся… Рускія забралі, і всё (Іван Малькевіч).

Яшчэ адзін «шпіён» з в. Юшавічы Заходняй Беларусі Ігнат Адольфавіч Кавалеўскі (1903 г.), таксама першапачаткова быў асуджаны на заключэнне ў лагеры, але пазней мера пакарання была зменена на вышэйшую:

- *Бацька сатруднічаў з польскай паліцыяй і пашоў у Расію, уродзе бы як шпіён… Там яго злавілі і асудзілі на пяць лет, у ісправіцельна-трудавую калону. Два годы строгага далі, так было ў дакументах напісано. А патом… ў 39-м гаду… усе гэтые, хто быў… у заключэніі – ўсіх растрэлялі (Канстанцін Кавалеўскі).*

Вобраз «шпіёна несапраўднага» больш складаны і вымалёўваецца праз адсутнасць віны рэпрэсаванага і несправядлівасць агульнай сітуацыі.

- *Бацьку расстралялі…! І за што? Будта бы за граніцу хадзіў! Тудака шпіёны хадзілі, многія цераз граніцу смаглі перайці, а каго злавілі, дык… расстрэльвалі (Францішка Налівайка).*

У сваёй натуральнай мове рэспандэнты звычайна не выкарыстоўваюць паняцце «рэпрэсіі». Для характарыстыкі падзей ужываюцца словы *забіралі, расстрэльвалі, арыштоўвалі, прышывалі, хваталі, вывозілі, катавалі*, якія сведчаць аб раптоўнасці, нечаканасці і незваротнасці тых падзей. Часам сустракаюцца своеасаблівыя сінонімы паняцця «рэпрэсіі», такія, напрыклад, як «хапун» ці «хаптус», а таксама бытавое тлумачэнне таго, што называлі «тройкай». «Чорны воран» у аповедах часам набываў рысы жывой істоты.

- *Ужо пачалі расстрэльваць, забіраць, арыштоўваць, дак давай уцякаць (Францішка Налівайка).*
- *Прыехалі і яго схвацілі… Вот эта тройка… Нада тры чалавекі, каб падпісаліся на заяўленні.... Хапун такой, называлі «тройка» (Сямён Кляпец).*
- *У 37-м гаду, як стаў нейкі хаптус, у нас дужа хапалі людзей… Дужа многа людзей вывезлі (Ільініч (Ціхановіч) Любоў Міхайлаўна, 1928, в. Вольберавічы, Докшыцкі р-н // БАВГ. 46(1) – 875 – 3629. 00:21:06 – 00:26:13).*

- *Чорны воран ухваціў, павёз і ўсё… (Падцяроб Марыя Мікалаеўна, 1930, в. Гліннае, Докшыцкі р-н // БАВГ. 46(1) – 876 – 3632. 00:55:03 – 00:56:00).*

«Я пісала вездзе...» Пошукі праўды ў дзяржаўных установах

Важнай часткай аповеду рэспандэнтаў з'яўляліся апісанні іх кантактаў з дзяржаўнымі ўстановамі як у тыя часы, так і цяпер. Толькі яны маглі праліць святло на лёс блізкіх. Пра стасункі з дзяржаўнымі ўстановамі ў пошуках інфармацыі аб сваяках рэспандэнты звычайна распавядаюць выкарыстоўваючы словы афіцыйнай тэрміналогіі *рэпрэсіравалі, рэабілітавалі, места заключэнія, враг народа, донесеніе граждан* ды інш.

- *Папу рэпрэсіравалі ў 37-м гаду… Гэта ўказаніе было, рэпрэсія была сталінская. Врагоў народа гэткіх шукалі (Анастасія Дземідовіч).*
- *Бацьку ўжо рэабілітавалі... у 90-я гады. Я… на прыёме была ў КГБ… Мне так хацелася даведацца: ну за што? За што? Так сказана: «По донесенію граждан был арестован». Не сказалі: «Ці ён там, ці яго растралялі ці яго асудзілі?». «Отбыл із места заключенія...» І поныне мы не знаем (Леакадзія Н., 1930, Ракаў // БАВГ. 2(2)-83-287. 00:06:03).*

У выпадках, калі рэспандэнты мелі інфармацыю аб прычынах арышту з афіцыйных дакументаў, у нарацыях выкарыстоўвалася паняцце «польскі агент».

- *З дзярэўні забралі іх у цюрму, а там прышывалі што-небудзь. Папу прышылі – польскі агент. Вот у дакументах (Антаніна Прыстром)*

Шуканне праўды аб лёсах сваякоў пачалося адразу пасля іх арышту, спробы атрымаць інфармацыю ці абараніць рабіліся нават дзецьмі:

- *Я ўжэ пісала вездзе... Абманывалі часто… Напісалі пісьмо Калініну… Я помню, как я начынала: «Дорогой мой дедушка Міхаіл Івановіч». Напісалі пісьмо в зашчыту атца. Расказалі аб атцэ. Ну, ніхто не атвеціў, канешно... (Кавалец Надзея Іванаўна, 1927, в. Хільчыцы Жыткавіцкі р-н // БАВГ. 20(1) – 439 – 1172. 00:04:17).*

Толькі параўнальна нядаўна родныя атрымалі звесткі пра загінуўшых сваякоў. Сама інфармацыя была для іх значнай палёгкай. Але ні яна, ні абвешчаная дзяржавай кампенсацыя ў выглядзе двухмесячнага заробку на момант рэабілітацыі, не маглі апраўдаць ні маральныя, ні матэрыяльныя страты.

- *Толькі рэабілітацыя да ўсё. Напісалі. Нейкую суму энную далі. А што сем'я поцерала кормільца на столькі год! Што дочке было одзін год всего! Так і мучылісь (Еўдакія Бялко).*
- *Нашоўся [бацька толькі цяпер]… Забраў брат мой дакументы з КГБ… І только цяпер узналі, як ужо пастарэлі (Канстанцін Кавалеўскі).*
- *Вы знаяце што, у архіві ў Копылі ўсё ест... Дочка мая езьдзіла і прывезла, і мне чытала, сколька Язьвінскіх людзей дзе расстралялі, дзе людзі пагіблі, ўсё-ўсё-ўсё ізвесна. І пра брата майго: дзе пахаронены, дзе ўбіты – усё ў архіві ў Копылі ест (Францішка Налівайка).*

Пошукі праўды ў дзяржавы да пачатку 1990-х гг. для многіх рэспандэнтаў былі напоўненыя падманам і здзекам. Так, шмат каму паведамлялі, што іх родныя памерлі ў турме ад хваробы. Сям'я рэспандэнткі Анастасіі Антонаўны Дубровай атрымала даведку ў 1960 г. аб тым, што яе бацька Крывічанін Антон Іванавіч (1891 г.) арыштаваны 24 жніўня 1937 г., памёр у зняволенні ад інфаркту лёгкіх у 1941 г. Насамрэч, ён быў расстраляны ў Віцебску як «польскі шпіён» у снежні 1937 г.

Тое, што родныя, пацярпелі несправядліва, а таксама што гэтага апраўдання і матэрыяльнай кампенсацыі трэба «дабівацца», для многіх было яшчэ адной пакутай і расчараваннем ва ўладзе.

- *Маці адна. Пяцёра дзяцей. Трудно было… Вырабілі. А цяпер ужо невінаваты. Ужэ ў кнізе «Памяць» напісано, што ён рэабіліціраваны (Канстанцін Кавалеўскі).*
- *Ну, цяпер ужо, хто рэабіліціраваны, павышэна пенсія даюць… Сказалі, што нада, штоб я сама была рэабіліціравана… А эта нада дабівацца… А Бог з імі. Пражыву і без гэтага (Шпілеўская Ядвіга Іванаўна, 1933 г., в. Дубава, Дзяржынскі р-н // БАВГ. 40(1) – 678 – 249. 00:01:43; 00:04:55).*

«НКВД было харошае ў нас…» Траўма

Апрача пералічаных сюжэтаў ва ўспамінах тагачасных дзяцей праяўляецца цэлы спектр траўматычных момантаў. Надзвычай важным для многіх была магчымасць развітацца з роднымі.

- *Как пасадзілі, нас не пусцілі дажэ прасіцца з атцом... (Надзея Кавалец).*
- *НКВД было харошае ў нас. У людзей дык і дажэ з места не далі ўстаць. А ў нас былі харошыя. Так што, мы хадзілі, і мама хадзіла, і мы хадзілі. Я пабегла ў школу за братам... Прывяла дамоў. І яны ні слова не сказалі… (Кацярына Цялушка).*

Сем'і «ворагаў народа» адчувалі сацыяльны ціск, які для дарослых з'яўляўся яшчэ адным выпрабаваннем, а для дзяцей траўмай на ўсё жыццё.

- *Маму выгналі із доярок... А меня із піанераў ісключылі… Я не помню, шо ані там говорілі. Но с меня снялі галстук… Пры всех дзецях… Такое врэмя было ўжасное… (Надзея Кавалец).*
- *Мяне мама ў первы клас адпраўляла, казала: «Хаця ты ні з кем нічыво не спор, і саглашайся на ўсё, хто што гаворыць». Нам нельзя было... Мы былі врагі Савецкага Саюза, нам нельзя было... (Ярашэвіч Ядвіга Іосіфаўна, 1929, в. Язвіны, Капыльскі р-н // БАВГ. 40(1) – 693 – 2578. 00:01:02-26 – 00:03:05-3)*
- *Ой, Божэ мой, Божэ. Божэ мілы, каханы. І трэба такее дзетство було, такее дзевоцтво! (Надзея Дуброва)*

У рэпрэсіўнай палітыцы савецкага ўрада была відавочная мэта абмежавання і ўсталявання кантролю над усімі прыватнымі, не санкцыянаванымі дзяржавай кантактамі савецкіх грамадзян з замежжам. У выніку менавіта ў 1937–1938 гг. у свядомасці шараговых грамадзян пачало фарміравацца перакананне аб небяспецы любых «сувязяў з замежжам», кантактаў з рэпрэсаванымі і любых размоваў на гэтую тэму. Гэты страх часам адчувальны і сёння.

- *Тут многа выслалі, расстрэлялі людзей? Конешно. Это вообшчэ, это вообшчэ ўжас быў. Бояліся што-небудзь говорыць (Еўдакія Бялко).*
- *Ой, не пішыце гэта лепей, не нада. Я ж тайком расказала… Нельзя гэта пісаць і гаварыць (Марыя Падцяроб).*

Адсутнасць інфармацыі аб лёсах асуджаных, аб месцах іх смерці было напэўна прадуманай часткай палітыкі рэпрэсій. Але жаданне развітацца з роднымі, пахаваць іх ці хаця б даведацца, дзе яны пахаваныя, вельмі ярка праяўляецца ў сучасных успамінах рэспандэнтаў.

- *Не памятніка, да хаця што-нібудзь там паставіць... Як доедом, ды кажу мене тут здаецца што-то ёкне. Мо, кажу, яго тут костачкі (Надзея Дуброва).*
- *Сталінска эта рэпрэсія, і тады яго забралі за ніщто[16]... Мне прыслалі, там такая бумажка, [калі] забралі, [калі] суд быў і расстрэлялі, но захараненіе неізвесна (Ядвіга Ярашэвіч).*

Адзіным вядомым месцам пахаванняў рэпрэсаваных з'яўляюцца для рэспандэнтаў Курапаты. Яны згадваюцца як месца апошняга спачыну нават для тых, хто загінуў у іншых месцах. Курапаты паўстаюць ва ўспамінах як месца калектыўнай памяці пра загінулых, апошняя кропка ў іх жыццёвым шляху і шляху родных у шуканні праўды аб іх лёсах.

- *Павязлі яны і ў гэтых у Курапатах іх расстралялі. Хоць яны пісалі, што на северы, а ў Курапатах яны расстралялі… (Анастасія Дземідовіч).*
- *Бацьку расстралялі ў Курапатах!... Тудака шпіёны хадзілі,.. а каго злавілі, дык у Курапаты ды расстрэльвалі (Франціішка Налівайка).*
- *Схапілі… На чорном варанке, і ў Курапатах хлопнулі… (Віктар Тамук).*

Самым эмацыйным з'яўляецца аповед ураджэнкі былой памежнай вёскі Андрушы Копыльскага раёна Ганны Іпалітаўны Баярэвіч (1922 г.). Інтэрв'ю было запісана яшчэ ў канцы 1990-х гг. Яе бацька, Івашкевіч Іпаліт Людвігавіч (1888 г.), быў арыштаваны 8 красавіка 1938 г., асуджаны «тройкай» за шпіянаж і загінуў у Віцебску 28 лістапада 1938 г. Аповед рэспандэнткі, якая на той час мела 14 гадоў, уключае у сябе цэлы спектр эмацыйных і траўматычных наратываў: трагедыю перажывання страты бацькі, шуканне праўды, якое расцягнулася на паўстагоддзя, боль ад няведання і падману, цяжкасць нарэшце атрыманай праўды, жаданне пакарання вінаватых і пакору перад лёсам.

- *В 38-м году вторично арестовывают отца, в апреле… Я не помню как мы узнали, что его арестовали… Никаких вестей от него не было. Так мы не знали... Я очень много писала… Написали, что его расстрельвали в Минске. Ему было 50 лет, как его расстреляли… Совершенно безвинного. Есть у меня с военного трибунала документ… А вины не было… И мы не знали, что его расстреляли до 59 года. Не знали о его смерти, не знали, где он и что он… В 59 году маме прислали справочку, что его нет… Я много писала… Вдруг у меня письмо с Орши. И когда я открыла (плача), тады мы толька узнали. Это было вот сейчас в 1995 ци в 1996 году… Это было, конечно, таким ударом (плача) [што бацьку расстралялі невінна]… Я писала: гэтых хто растрэльвау, хоть наказали? (плача)… Мы как-то смирились. Дело прошлое (Баярэвіч Ганна Іпалітаўна, 1922, Гродна // БАВГ. 9-217-668.)*

Карэляцыя дадзеных вусных успамінаў і пісьмовых крыніц

Супастаўленне дадзеных вусных успамінаў з афіцыйнымі звесткамі можа адбывацца на падставе базы дадзеных (БД) рэабілітаваных «Мемарыяла» (80 тыс. запісаў) і БД «Адкрыты спіс» (60 тыс. запісаў), якія на сённяшні дзень не з'яўляюцца поўнымі і ахопліваюць толькі каля 10–13 % ад агульнай колькасці ахвяр масавых рэпрэсій. Найбольш поўная БД рэабілітаваных знаходзіцца сёння ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь. Яна налічвае каля 180 тыс. запісаў, або каля 30 % ад колькасці рэпрэсаваных. Сюды не ўвайшлі адміністрацыйна высланыя, тыя, хто з тых ці іншых прычын не быў рэабілітаваны, ці быў рэабілітаваны праз індывідуальны зварот родных.

Так, напрыклад, кіраўніку г. зв. «Чайкі» ці «Цэнтра беларускага вызваленчага руху» (ЦБВР) Васілю Супруну, а таксама кіраўніку гэтай арганізацыі ад Маладзечанскай вобл. Сяргею Яноўскаму было адмоўлена ў рэабілітацыі. Апошняму на падставе таго, што «на следстве ён прызнаў сябе вінаватым і паведаміў, што маючы антысавецкія погляды, па прапанове Кабака ўступіў у антысавецкую арганізацыю, задачамі якой былі: праца па зрыву мерапрыемстваў ураду ў заходніх абласцях Беларусі і падрыхтоўка ўзброенага паўстання супраць СССР[17]. Паводле ўспамінаў Васіля Супруна, некаторыя іншыя ўдзельнікі «Чайкі» былі рэабілітаваныя, але ў БД звесткі пра іх адсутнічаюць.

Інфармацыя вусных успамінаў можа ўдакладняць і дапаўняць звесткі баз дадзеных. Як правіла ўдакладненні тычыцца родных сваякоў ці аднавяскоўцаў, якіх забіралі разам з асноўным героем аповеду, але якія адсутнічаюць у БД. Пры згадках пра колькасць забраных з адной вёскі падчас Вялікага тэрору разыходжанні ў большасці выпадкаў – у два разы. Толькі ў аповедзе пра в. Рымашы Капыльскага р-на дадзеныя вусных успамінаў і БД амаль супалі.

Падчас экспедыцый па вуснай гісторыі знаходзяцца фотаздымкі рэпрэсаваных. Часам рэспандэнты дэманструюць дакументы сямейных архіваў. Такія дадзеныя ствараюць далейшыя накірункі для архіўных і вуснагістарычных пошукаў.

Табл. 1. Колькасць вяскоўцаў

Месца	*Вусныя ўспаміны*	*БД*	*Іншыя дакументы*
в. Студзенка, Лепельскі р-н	13 чал.	7 чал.	–
в. Поплаўкі, Лепельскі р-н	–	4 чал.	10 чал.
в. Дамжарыцы, Лепельскі р-н	У 1933 г. арыштавана усё праўленне калгаса	2 чал.	–
в. Новыя Мілевічы, Жыткавіцкі р-н	*“выбралі усіх мужчын з вёскі”*	7 чал. (1930, 1933, 1937)	–
в. Рымашы, Капыльскі р-н	*“большую палавіну сяла забілі, забралі і няма”*	50 чал. Многіх як «бандытаў» Балаховіча	–
в. Петрашэвічы, Дзяржынскі р-н	7 ці больш падчас Вялікага тэрору	3 чал.	–
в. Папкі, Дзяржынскі р-н	*“Высылалі пачці ўсю дзярэўню”*	5 чал. (2 – у 1937, 3 – у 1929)	–
в. Кавальцы, Дзяржынскі р-н	29 чал.	14 чал	–
в. Вальберавічы, Докшыцкі р-н	*“у 37-м гаду у нас дужа многа людзей вывезлі”; 15 чал.*	9 чал.(6 – у 1937, 3 – у 1928)	–

Супярэчанні вусных успамінаў і звестак БД тычацца, як правіла, даты арышту, прычыны і тэрмінаў асуджэння, нацыянальнасці, месца асуджэння і пакарання. Найбольш распаўсюджанай неадпаведнасцю з’яўляецца прычына асуджэння. Як правіла, ва ўспамінах гэта прычына больш блізкая да рэчаіснасці, чым артыкул па якому адбывалася асуджэнне.

Табл. 2. Прычыны арышту

Вусныя ўспаміны	*БД*
У 33-м годзе пасадзілі ўсё праўленне калхоза.	2 чал. з в. Дамжарыцы арыштаваныя ў 1933 г. як аднасобнікі.
Бацьку забралі ў 1937 г., бо за граніцу глядзіць.	Дрожа Іван Рыгоравіч, 1900 г. нар., асуджаны ў снежні 1927 г. як «бандыт» Балаховіча, а таксама за антысавецкую агітацыю
Бацьку забралі у 1938. Адзін аднаго здавалі. Была такая Янкоўская. Заведуюшчая фермы. Цялё забалела там. Зрабілі вінаватым. Забралі.	Барысевіч Казімір Казіміравіч, 1901 г. нар., асуджаны як агент польскай выведкі
Бацькаў брат старэйшы быў Іван. На скрыпке іграў харашо. Іграў-іграў, а тады запеў: «Дзякуй Сталіну-грузіну, што абуў нас у рэзіну».	Тамук Іван Карлавіч, 1898 г. нар., асуджаны як агент польскай выведкі.

Яшчэ адзін від несупадзенняў звязаны з паўторнымі арыштамі. Звычайна ў БД пазначаны толькі адзін з іх. Несупадзенне датаў часта тлумачыцца дамінаваннем калектыўнай памяці пра рэпрэсіі падчас Вялікага тэрору над іншымі хвалямі рэпрэсій.

Табл. 3. Дата арышту, тэрмін асуджэння і дата рэабілітацыі

Вусныя ўспаміны	*БД*
Бацька быў рэпрэсаваны ў 1937 г., маці з дзецьмі высланыя ў Волагду.	Юркевіч Емяльян Міхалавіч, 1898 г. нар., асуджаны 9 красавіка 1933 г. за антысавецкую агітацыю на 3 гады высылкі (толькі першы арышт)
Забралі ў 37-м гаду яго… А я падавала ў 58-м… Толькі напісалі, што рэабіліціраваны ў 58-м гаду. Можа, што радня наша ў Западнай была?	Сарнацкі Іван Вікенцевіч, 1884 г. нар., асуджаны 23 красавіка 1933 г. як удзельнік антысавецкай групоўкі на 3 гады ўмоўна. 31 мая 1989 г. справа пераглядалася Пракуратурай БССР (толькі першы арышт)
У 37-м хваталі. Нехта напісаў заяўленіе. Чорны воран ухваціў, павёз і ўсё. За што?! Што багаты быў.	Ковель Міхал Пятровіч, 1897 г. нар., аднаасобная гаспадарка. Асуджаны 25 чэрвеня 1935 г. на 5 гадоў ППЛ

Таксама відавочнае несупадзенне самаідэнтыфікацыі і пазначэння нацыянальнасці ў афіцыйных дакументах, асабліва, калі арышт праводзіўся падчас нацыянальных аперацый.

Табл. 4. Нацыянальнасць

Вусныя ўспаміны	*БД*
Па нацыянальнасці я беларуска, а вераіспаведаніе – католікі. У маёй мамы і ў маего атца за граніцай родственнікі... От такіх вот прэследавалі, што за граніцай радня.	Сарнацкі Іван Вікенцевіч, 1884 г. нар., в. Серкі Дзяржынскага р-на Менскай акр., паляк

Табл. 5. Месца асуджэння і пакарання

Вусныя ўспаміны	*БД*
Узялі ананімку напісалі, і яго зразу ноччу хватанулі. На чорном варанке. І ў Курапатах і хлопнулі.	Тамук Іван Карлавіч, 1898 г. нар. Расстраляны ў Аршанскай турме 17 снежня 1937 г.
Яны ў гэтых у Курапатах іх расстралялі. Хоць яны пісалі, што на северы, а ў Курапатах яны расстралялі.	Крывічанін Антон Іванавіч (1891). Расстраляны 29 снежня 1937 г. у Віцебску

Часта ўспаміны рэпрэзентуюць лёсы асобаў, пра якіх няма звестак у БД. У выпадку, калі ў сваякоў захаваліся дакументы аб рэабілітацыі ці іншыя дакументы з сямейнага архіва, а таксама ёсць

успаміны саміх рэпрэсаваных, з'яўляецца шанс сабраць усе неабходныя дадзеныя: прозвішча, імя, імя па бацьку, дату і месца нараджэння, дату арышту і асуджэння, дату рэабілітацыі ды інш. Поўныя дадзеныя атрымалася знайсці толькі на двух асобаў: Ванагеля Іосіфа Сцяпанавіча і Мішоту Афанасія Аляксеевіча. Да іх можна далучыць асобы, якія самі былі рэпрэсаваныя і могуць дэталёва распавесці пра свой лёс. У большасці выпадкаў пры згадванні роднымі і аднавяскоўцамі, вядома толькі прозвішча, імя, месца арышту і прыкладная дата арышту.

Супярэчанні паміж успамінамі жыхароў адной вёскі амаль не сустракаюцца, што сведчыць аб сфарміраванасці калектыўнай памяці або ўплыве афіцыйных звестак, атрыманых кімсьці з вяскоўцаў ці іх роднымі. Напр., у в. Кавальцы Дзяржынскага р-на некалькі рэспандэнтаў прыводзілі лічбу 29 рэпрэсаваных. Часта аповеды рэспандэнтаў будуюцца на афіцыйных звестках, як, напр., у Лях (Балотнік) Кацярыны Іванаўны (1928 г.) з в. Студзёнка Лепельскага р-на ці ў Прыстром (Марэцкай) Антаніны Адамаўны (1928 г.) з в. Кавальцы.

У двух выпадках рэспандэнткі на пытанне аб арыштах не згадалі сваіх бацькоў, інфармацыя аб якіх была знойдзена ў БД. Гэта Вараксa Рэгіна Іванаўна (1927 г. нар., в. Петрашэвічы, Дзяржынскі р-н) і Быкава (Мазго) Таццяна Яфімаўна (1917 г. нар., г. п. Камень, Лепельскі р-н). Прычыны гэтага могуць быць індывідуальнымі, ці паходзіць ад дзіцячай траўмы ад страты бацькі або ад забароны згадваць пра гэта.

Калі казаць пра гендэрныя аспекты, то агульнавядомым фактам з'яўляецца тое, што жанчыны падвяргаліся рэпрэсіям значна радзей, чым мужчыны, асабліва, што тычыцца перыяду Вялікага тэрору. У даваеннай хвалі раскулачванняў часта разам з бацькам забіралі маці, а дзеці доўгі час заставаліся аднымі. Малодшых даглядалі старэйшыя або былі пад апекай родных ці аднавяскоўцаў. Як правіла, маці праз некаторы час вярталіся. Але тая адсутнасць назаўсёды заставалася ў памяці дзяцей. У БД утрымліваюцца звесткі пра арыштаванага бацьку, але не згадваюцца арыштаваныя маці, бабулі ці іншыя жанчыны. Яны праходзілі па адміністрацыйных артыкулах, або справы супраць іх былі спыненыя.

У пасляваенных хвалях высылак жанчыны згадваюцца значна часцей. Так, у 1945 г. за «здраду Радзіме» была асуджаная Плянта Секлета Макараўна (1889 г.) з в. Сінкевіцы Лунінецкага р-на, на 15 гадоў ППЛ. Муж у 1930-х гг. быў на заробках у Амерыцы, але не дажыў да канца вайны. Яе дачка Астапец Анастасія Сцяпанаўна (1929 г.) згадвала:

- *А мама была наша ў цюрме. Нашые людзі, суседзі ложно посадзілі… Маму я рэабіліціравала. Мама палучала пенсію… А зачэм оні посадзілі? Наша мама не знала, шо за поліціка. Я заехала ў Пінск, завезла перэдачу. 10 только отсідзела лет.*

Калі казаць пра інтэнсіўнасць прыгадвання тэмы рэпрэсій у Заходняй і Усходняй Беларусі, то ў апошнім выпадку яна сустракаецца на 15–20 % часцей, нягледзячы на тое, што тыя падзеі адбываліся на 10 гадоў раней, што сведчыць аб іх большай траўматычнасці. У БД рэабілітаваных з Заходняй Беларусі значна менш, чым з Усходняй.

***

Найбольш значныя тэматычныя нарацыі, якія ілюструюць факты і прычыны рэпрэсій, а таксама прапануюць іх інтэрпрэтацыю, тычацца нацыянальнага самавызначэння і сацыяльнага статусу рэпрэсаваных, іх сваяцкіх сувязяў, апісання непасрэднага арышту сваякоў, аднавяскоўцаў ды інш., адносінаў грамадства да арыштаў, а таксама далейшага лёсу сем'яў рэпрэсаваных (з аповедам пра высылкі, голад, грамадскае асуджэнне, статус дзяцей «ворагаў народу», пошук звестак пра рэпрэсаваных сваякоў). Аповеды пра арышты бацькоў, сваякоў, аднавяскоўцаў, як правіла, нязмушаныя, што кажа аб значным уздзеянні гэтых падзей на жыццё рэспандэнтаў.

Пошук звестак пра рэпрэсаваных сваякоў з'яўляецца для рэспандэнтаў адным з самых траўматычных момантаў. Вельмі важнай чалавечай патрэбай было і застаецца высвятленне праўды аб лёсе блізкага чалавека, а яе канчатковай кропкай – высвятленне месца апошняга спачыну, магчымасць прыйсці на магілу, паразмаўляць і развітацца.

Шуканне праўды для многіх сем'яў было працэсам цяжкім і драматычным. Шмат каму паведамлялі, што іх родныя памерлі ў турме

ад пэўнай хваробы. Як ужо адзначалася, такую інфармацыю, напр., атрымала сям'я Анастасіі Антонаўны Дубровай. Таксама варта ўзгадаць аповед Ганны Баярэвіч.

Няведанне праўды, частковыя фрагментарныя звесткі пра лёс арыштаваных стваралі міфалагізаваныя сюжэты пра месцы зняволення, іх лёс і месцы пахавання. Часта рэспандэнты распавядалі на падставе ўжо вядомых афіцыйных звестак. У гэтым выпадку аповед амаль цалкам паўтараў іх. Як правіла, сваякі не ведалі па якім артыкуле былі асуджаныя іх родныя. Разыходжанні таксама датычылі нацыянальнасці асуджаных, прычын, датаў і месцаў смерці. Паняцці і моўныя вобразы, якія выкарыстоўваюцца ў наратывах, дазваляюць казаць пра ўздзеянне афіцыйных звестак на сямейныя гісторыі рэпрэсій.

Вусныя ўспаміны могуць выступаць як крыніцы, у т. л. факталагічных звестак. Тэма рэпрэсій з'яўляецца адной з тых, што першапачаткова пачалі даследавацца з дапамогай метада вуснай гісторыі, якая надае голас раней «маўклівым сведкам мінулага». Сёння найбольш эфектыўным у межах дадзенай тэмы можа стаць спалучэнне метада вуснай гісторыі з афіцыйнымі звесткамі.

Метад вуснай гісторыі патрабуе абавязковых закончаных нарацый падчас інтэрв'ю па пэўнай тэме для магчымасці аналізу калектыўнай і індывідуальнай памяці. Як правіла, гэтыя нарацыі з'яўляюцца малафакталагічнымі і ствараюць хучэй вобразы падзей. Неабходнасць устанаўлення фактаў праз наратыў, прыводзіць да страты яго цэласнасці. У гэтым праяўляецца супярэчанне факталагічнага і вуснагістарычнага прынцыпаў. З іншага боку, канцэпт «калектыўнай памяці» дазваляе экстрапаляваць вопыт аднаго прадстаўніка дадзенай сацыяльнай катэгорыі на ўсю групу.

The Collective Memory about the Soviet Repressions by the Oral Memories of the Belarusians

The article characterizes a complex of the oral memories about the history of the mass Soviet repressions and the main groups of respon-

dents in the Belarusian Oral History Archive (BOHA, nashapamiac.org). The complex is about 350 memories – it's a quarter of the entire BOHA. For example, an analysis of the memories of the children of the «Polish spies» – people, who were repressed during the Polish operation of the NKVD in the years 1937–1938 was carried out.

The most important themes in the oral memories deals with the facts and the reasons of the repressions, as well as with their interpretation. They related to national self-determination and social status of repressed persons, their family ties, the arresting of the relatives, villagers etc. The analysis of the several aspects was carried out. They are: it's mention in the forced or the unforced narration, children's memory about the repressions, the interpretation of the events, respondent's self-identification, linguistic image of the repressions, as well as trauma factors, that impacted on the lives of the respondents.

The final part of the article is devoted to the comparison of oral memories with information from the databases of the repressed. The data memories can clarify and supplement the information from the databases of the repressed, to be contrary to them or create entirely new factual cases.

Заўвагі

[1] Smaliančuk A., Ivanova V., Kasataja T. Oral History in Belarus. Stand und Entwicklungsperspektiven // BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen. Inhalt Heft 1 und 2 / 2014. Pp. 258–293.

[2] Репрессии против поляков и польских граждан / Исторические сборники «Мемориал». Сост. А. Э. Гурьянов. Вып. 1. Москва, 1997. С. 23–25.

[3] Wialiki A. «Operacja polska» w BSRR. Lata 1937–1938. Początek, Przebieg, rezultaty // Polacy na Białorusi. Od konca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich. Pod redakcją T. Gawina, Warszawa 2017. S. 195–220.; Петров Н. В., Рогинский А. Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. [Электронный ресурс]. НИПЦ «Мемориал». – 04.07.2017. – Режим доступа: http://www.memo.ru/history/POLAcy/Index.htm

[4] Інфармацыя Б. Бермана аб выкрыцці антысавецкай арганізацыі ў памежных раёнах, сем'ях рэпрэсаваных і інш. 26 лістапада 1937 // НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 12055. Арк. 98.

[5] Тамсама. Арк. 97.

[6] Тамсама. Арк. 80.

[7] Калектыўная (сацыяльная) памяць (М. Хальбвакс) – памяць пра мінулае асобнай групы людзей, якая падкрэслівае асаблівасці гэтай групы, адрознівае яе ад іншых. Калектыўная памяць уключае ў сябе падзеі мінулага, не звязаныя з непасрэдным досведам канкрэтнага чалавека, але вядомыя яму дзякуючы пераказам іншых. Яна фарміруе індывідуальную памяць, пашырае яе і прадстаўляе дамінуючую версію мінулага.

[8] Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3. [Электронный ресурс]. – 03.08.2018. – Рэжым доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html

[9] 20 ліпеня 1938 г. як агенты польскай выведкі арыштаваныя жыхары хутара Бароўскія Юркевіч Канстанцін Язэпавіч (1897 г.), Сядура Язэп Васільевіч (1891 г.), Сядура Іван Васільевіч (1889 г.), 20 жніўня 1938 г. – Сядура Канстанцін Мікалаевіч (1900 г.). Усе прыгавораны да расстрэлу.

[10] Тамук Іван Карлавіч (1898 г.) быў асуджаны 19 лістапада 1937 г. як агент польскай выведкі, расстраляны 17 снежня 1937 г. у Оршы.

[11] Памяць. Дзяржынскі раён: гісторыка-дакументальная хроніка. Мінск, 2004. С. 170–171.

[12] НАРБ. Ф. 4п. Воп. 1. Спр. 12058. Арк. 268-269.

[13] Петров Н. В., Рогинский А. Б. Польская операция…

[14] Станілевіч Рыгор Дзям'янавіч (1901 г.), беларус, асуджаны 14 снежня 1937 г. за шпіянаж. Расстраляны ў Магілёўскай турме 10 студзеня 1938 г.

[15] БАВГ. 9–172–505, 506, 507, 508.

[16] Ванагель Іосіф Сцяпанавіч (1897 г.) арыштаваны 18 чэрвеня 1938 г. Прапойскім РА НКУС за шпіянаж на карысць Польшчы. Быў расстраляны. Месца пахавання невядома.

[17] Копия определения судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Республики Беларусь от 29 мая 1992 г. о признании Яновского Сергея Петровича неподлежащим реабилитации. // БАВГ. 27 – 69 – 6283, 6284.

Obława augustowska (1945) – największa powojenna zbrodnia sowiecka na Polakach

Jan Jerzy Milewski,
PhD (Białystok)

12 lipca 1945 r. w północno-wschodniej Polsce (ale także po białoruskiej i litewskiej stronie granicy) rozpoczęła się trwająca kilkanaście dni wielka operacja czekistowsko-wojskowa mająca na celu rozbicie struktur antysowieckiego podziemia niepodległościowego działających w Puszczy Augustowskiej i na terenach przyległych. W trakcie operacji zatrzymano ponad 7 tysięcy osób, z których wyselekcjonowano około 600–750, uznanych za członków podziemia bądź jego współpracowników. Zostali oni aresztowani i na wiele lat wszelki słuch o nich zaginął.

Przez dziesiątki lat nie można było znaleźć informacji o obławie ani w prasie, ani w publikacjach naukowych, także w wydawnictwach emigracyjnych, choć była to największa zbrodnia popełniona na Polakach po II wojnie światowej. Historyk Henryk Majecki, autor wielu prac z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. dotyczących początków Polski Ludowej oraz działalności w Białostockiem podziemia niepodległościowego (zwanego w nich «reakcyjnym»), nie wspominał ani słowem o obławie augustowskiej. Dodać należy, że przez ponad 30 lat Majecki był dyrektorem Archiwum Państwowego w Białymstoku i dobrze znał jego zasób, a w zbiorach tego archiwum jest sporo dokumentów dotyczących obławy (np. wykazy obywateli zatrzymanych przez Sowietów sporządzone przez władze samorządowe powiatu augustowskiego i suwalskiego). Majecki podaje jedynie, że latem 1945 r. była przeprowadzana przez oddziały KBW i WP akcja zbrojna przeciwko grupom podziemia, w trakcie której 12 lipca 1945 r. koło jeziora Brożane rozbite zostały połączone oddziały AKO obwodu suwalskiego: «Groma» i «Brzozy»[1]. Faktycznie w operacji nad jeziorem Brożane uczestniczyły tylko oddziały sowieckie.

W zasadzie jednym z pierwszych historyków, który wprowadził in-

formację o obławie do polskiej historiografii był Henryk Piskunowicz. W referacie wygłoszonym podczas konferencji naukowej w Instytucie Studiów Politycznych PAN w kwietniu 1992 r., charakteryzując walkę z polskim podziemiem w Białostockiem w 1945 r., stwierdził: «Próby zlikwidowania działających organizacji na niewiele się zdały. Uciekano się do coraz bardziej drastycznych form represji, z pacyfikowaniem wsi włącznie. Kilkuset ludzi zginęło, zatrzymanych w czasie blokady Puszczy Augustowskiej latem 1945 r.»[2] Kilka lat później szerzej potraktowali ten temat autorzy monografii białostockiego okręgu AK–AKO w latach 1944–1945 Kazimierz Krajewski i Tomasz Łabuszewski[3]. Wątki dotyczące obławy znalazły się w monografiach dwóch największych miast regionu, w którym została przeprowadzona: Suwałk[4] i Augustowa[5]. Zaczęły także pojawiać się osobne teksty w czasopismach regionalnych, z których wyróżnić należy artykuł Jarosława Szlaszyńskiego «Dzieje Lipcowej Obławy 1945 roku»[6].

W ostatnim piętnastoleciu nastąpiło zdecydowane przyspieszenie badań dotyczących obławy augustowskiej, co było głównie konsekwencją powstania Instytutu Pamięci Narodowej i umożliwieniem dostępu do akt aparatu bezpieczeństwa. Na ich podstawie dwa interesujące artykuły w 2003 r. opublikowali Mariusz Filipowicz[7] i Piotr Makuła[8]. Autorzy tych artykułów ostatecznie rozwieli nadzieje, że w archiwach wytworzonych przez urzędy bezpieczeństwa publicznego można znaleźć istotne informacje na temat genezy obławy, jej organizacji, a zwłaszcza losu osób, które zaginęły. Niejako pierwszym podsumowaniem stanu badań nad tym tematem była publikacja zawierająca materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez IPN w Augustowie 16 lipca 2005 r.[9].

Ta największa zbrodnia w Polsce po wojnie z trudem przebijała się do świadomości historyków poza północno-wschodnią Polską, pojawiły się jednak pozytywne oznaki jak choćby hasło w «Encyklopedii białych plam»[10], czy wzmianka w książce o zbrodniach sowieckich na Polakach w latach 1917–1956[11]. Zdecydowany przełom nastąpił dzięki współpracy IPN ze Stowarzyszeniem «Memoriał». Jego wiceprzewodniczący Nikita Pietrow w dwóch książkach opublikował artykuły na temat obławy, w których zamieścił obszerne fragmenty szyfrogramu szefa SMIERSZa gen. Wiktora Abakumowa jednoznacznie potwierdzające fakt popełnie-

nia zbrodni[12]. Dzięki tym publikacjom i szumowi medialnemu, który wokół nich powstał, zbrodnia z lipca 1945 r. zaczęła być wymieniana od 2012 r. tuż obok katyńskiej.

Mieszkańcy terenów, które zostały objęte obławą mieli nieco zróżnicowane doświadczenia z lat wojny. Cały powiat suwalski i północna część augustowskiego od początku znalazły się pod okupacją niemiecką, natomiast Augustów i południowa część powiatu augustowskiego oraz inne powiaty leżące dalej na południe w latach 1939–1941 były pod okupacją sowiecką. W obydwu częściach powstała bardzo rozwinięta sieć konspiracji niepodległościowej i stosunkowo wcześnie pojawiły się oddziały partyzanckie[13]. W końcowym okresie okupacji w rejonie Puszczy Augustowskiej, a zwłaszcza w pow. suwalskim, akcja «Burza» (lipiec-sierpień 1944 r.) miała najintensywniejszy przebieg w całym okręgu białostockim. W dodatku w jej trakcie dochodziło wielokrotnie do akcji przeciwko Niemcom przeprowadzanych wspólnie ze specjalnym oddziałem dywersyjno-rozpoznawczym partyzantki sowieckiej mjr. Włodzimierza Cwietyńskiego «Orłowa»/«Kalinowskiego». Przebywał on w Puszczy Augustowskiej od wiosny 1944 r., a współpraca z nim oddziałów partyzanckich AK od samego początku układała się dobrze. Było to zresztą zgodne z taktyką partyzantki sowieckiej, która na obszarach gdzie dominowała AK starała się mieć ze stroną polską dobre stosunki.

Sytuacja zmieniła się po wyparciu Niemców. Sowieckie władze wojskowe rozbrajały oddziały AK, żołnierzy kierowały do ośrodków formowania jednostek zapasowych 2 Armii WP; aresztowano członków konspiracji, kadrę dowódczą, a tych, którzy nie chcieli iść do wojska Berlinga – wywożono do ZSRS. Tylko w pow. suwalskim do marca 1945 r. aresztowano około 350 akowców. Wśród nich był m. in. por. Michał Czatyrko «Kawka», który pełnił funkcję dowódcy patrolu łącznikowego przebywającego w oddziale «Orłowa». Został aresztowany 6 listopada 1944 r., choć posiadał specjalne pismo od «Orłowa», które miało być swego rodzaju glejtem chroniącym go przed represjami sowieckimi. Czatyrko spędził kilka lat w łagrze na Syberii. Wywieziono też sanitariuszki opiekujące się także rannymi partyzantami z oddziału «Orłowa».

Z powodu dużego nasycenia terenu wojskiem sowieckim polskie podziemie początkowo nie mogło podjąć działań obronnych. Układ sił

zmienił się po przesunięciu się w styczniu 1945 r. frontu na zachód. Już wczesną wiosną z powodu wzrostu liczby osób ukrywających się zaczęto odtwarzać oddziały partyzanckie. Ich powstanie dawało także możliwość skutecznego uderzenia w komunistyczny aparat represji i osoby z nim współpracujące.

Od początku marca do 1 lipca 1945 r. – według sprawozdania Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku – podziemie niepodległościowe w województwie przeprowadziło 186 akcji, w tym: 74 – na posterunki MO, 49 – na urzędy gminne (w pow. suwalskim z 14 urzędów funkcjonowały tylko 2), na kasy i banki – 10, na instytucje państwowe – 22, na urzędników państwowych – 32. W tym czasie w województwie zginęło 45 żołnierzy i oficerów Armii Czerwonej, a uprowadzono – 42, ponadto rozbrojono 7 czerwonoarmistów[14].

Żołnierze Armii Czerwonej i funkcjonariusze NKWD nie tylko uczestniczyli w akcjach przeciwko polskiemu podziemiu, dokonywali aresztowań, ale i dopuszczali się różnych przestępstw kryminalnych: rabunków, zabójstw, gwałtów. Mieszkańcy, co prawda, składali skargi do lokalnych władz, lecz na ogół interwencje nie przynosiły żadnych rezultatów. Wicewojewoda białostocki Wacław Białkowski w wystosowanym w tym czasie piśmie do ministra spraw zagranicznych (poprzez Ministerstwo Administracji Publicznej) zwracał uwagę na te fakty: «Powołując się na poprzednie swoje meldunki o grabieżach, niszczeniu mienia, gwałtach i zabójstwach, dokonywanych przez żołnierzy i całe oddziały Czerwonej Armii na obywatelach polskich, komunikuję, że niedopuszczalne te wybryki ze strony Czerwonej Armii przybrały charakter masowy, przechodzący niejednokrotnie – i coraz częściej – w pogromy i niszczenie równe akcji frontowej w stosunku do nieprzyjaciela»[15].

Wicewojewoda Białkowski podkreślał dalej, że taki stan podkopuje zaufanie do rządu i budzi nienawiść do Armii Czerwonej. Żołnierze sowieccy z tego względu, ale także jako symbole zniewolenia Polski, stawali się – obok przedstawicieli lokalnych władz komunistycznych – obiektem ataków polskiego podziemia. Szczególnie trudna sytuacja była w północnej części woj. białostockiego. W tej sytuacji władze powiatowe i wojewódzkie kierowały do strony sowieckiej prośby o pomoc w zaprowadzeniu porządku, które padały na podatny grunt, bo także Sowietom

zależało szczególnie na bezpieczeństwie szlaków komunikacyjnych biegnących z zachodu na wschód, którymi transportowano różne zdobycze z obszaru Niemiec (głównie Prus Wschodnich), w tym pędzono stada bydła. Kolumny ze zdobyczami stawały się niekiedy obiektem ataków polskiej partyzantki, chociaż reakcje sowieckie były wtedy na ogół ostre.

O atakach na konwoje stad bydła ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS Ławrentij Beria meldował 29 maja 1945 r. Józefowi Stalinowi: «W związku z napaściami band akowskich na Grajewo i w rejonie Augustowa na kołchoźników, konwojujących stada bydła na Białoruś, a także w związku z innymi przejawami bandytyzmu, doradca przy Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego Polski tow. Sieliwanowski, wspólnie z organami bezpieczeństwa publicznego Polski podjął kilka działań w zakresie likwidacji band akowskich w województwie białostockim. W celu wzmożenia walki z bandami akowskimi do dyspozycji tow. Sieliwanowskiego skierowano dodatkowo dwa pułki wojsk NKWD, do posiadanych siedmiu pułków wojsk NKWD i samodzielnego pułku strzelców zmotoryzowanych»[16]. Ponadto Beria informował o działaniach podjętych w celu ochrony przeganianego bydła: zorganizowano specjalne trasy i wzmocniono ich ochronę, a «w rejonach niebezpiecznych ze względu na bandytyzm, na każde 10–15 kilometrów ustawiono placówki w sile do plutonu strzelców. Pomiędzy posterunkami i placówkami zorganizowano całodobowe patrole»[17].

Ponadto Sieliwanowski miał podjąć inne niezbędne kroki w celu wzmożenia walki przez organy podległe polskiemu MBP z bandami na trasie przepędzania bydła z wykorzystaniem, o ile to konieczne, wojsk NKWD. Wydaje się, że zakłócanie komunikacji pomiędzy pomiędzy terenem byłych Prus Wschodnich a terenami wcielonymi do ZSRS (Białoruś i dalej na wschód), w tym częste ataki na konwoje ze zdobyczami wojennymi, było główną przesłanką do podjęcia decyzji o obławie. W dodatku niestabilna sytuacja na tym obszarze sprzyjała zarówno partyzantce antysowieckiej zarówno litewskiej (w LSRS) jak i polskiej (w BSRS).

Warto tu przytoczyć opis analogicznej sytuacji po litewskiej stronie granicy i działania podjęte wówczas przez władze sowieckie. Naczelnik Zarządu Oddziału NKWD-NKGB w przygranicznych Łoździejach w raporcie z 17 maja 1945 r. informował o trudnej sytuacji, zwłaszcza w gminie

lejpuńskiej, w której systematycznie miały miejsce akty terroru, a w konsekwencji miejscowe władze bardzo osłabiły swoją działalność. Funkcjonariusze NKGB aresztowali 68 osób («antysowieckich elementów») a 97 było poszukiwanych. Pomimo przeprowadzenia 12 operacji przeczesywania lasów i osiedli, rezultaty oceniano jako niedostateczne i zwracano się do NKGB i NKWD Litewskiej SRS o okazanie pomocy w postaci stałej siły wojskowej[18]. W wyniku operacji przeszukiwania lasów w drugim kwartale 1945 r. w całym powiecie łoździejskim zatrzymano około 300 osób – większość z nich została postawiona przed sądem. Lokalne władze NKWD uważały, że w celu całkowitego zniszczenia antysowieckiego podziemia trzeba zintensyfikować akcje przeczesywania lasów[19].

W Litewskim Archiwum Specjalnym odnaleziono plan operacji podobnej do obławy augustowskiej, choć o prawie miesiąc późniejszej. 4 sierpnia 1945 r. naczelnik wojsk NKWD ochrony tyłów 3. Frontu Białoruskiego gen.-lejtnant Lubyj zatwierdził «Plan przeprowadzenia operacji czekistowsko-wojskowej na terenie powiatu mariampolskiego». Potrzebę realizacji tego planu uzasadniano aktywizacją działalności podziemia, co w ówczesnym języku władzy formułowano jako «wzrost działalności bandyckiej: zabójstwa w zasadzkach żołnierzy wojsk pogranicznych, aktywu partyjnego i sowieckiego oraz przypadki grabieży miejscowej ludności». Wymieniano przy tym trzy najbardziej aktywne oddziały podziemia («bandy»).

Zadaniem operacji miało być odnalezienie i zlikwidowanie tychże oddziałów. Ponadto mieli być zatrzymani uchylający się od służby w Armii Czerwonej, dezerterzy oraz element kryminalny. Do tej operacji, której początek ustalono na godz. 6.00 dnia 6 sierpnia 1945 r., wyznaczono 2350 żołnierzy z jednostek wojsk pogranicznych oraz ochrony tyłów NKWD. Oddziały te miały zacząć przeczesywać teren z południowego zachodu na północny wschód oraz równocześnie z północy na południe. Koniec operacji stanowiło wyjście na linię rzeki Niemen, która stanowiła linię zasłony. Przy poszczególnych oddziałach (5) miały powstać punkty filtracyjne. Wszystkich zatrzymanych po filtracji miano kierować do urzędu NKWD w Mariampolu[20]. Codziennie składano raporty z przebiegu operacji. I tak np. według stanu na godz. 24.00 w dniu 6 sierpnia, czyli po pierwszym dniu działań, zarejestrowano tylko 12 osób zatrzymanych i aż 11 zabitych[21]. W przypadku Litwy dalszy scenariusz był następujący:

zatrzymani byli kierowani przed sąd, gdzie zapadały wyroki wieloletniego więzienia bądź zesłania do łagrów, zaś ich rodziny były deportowane do północno-wschodnich regionów ZSRS.

Jak dowiedzieliśmy się z materiałów archiwalnych przechowywanych w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej, a opublikowanych w 2015 r. na portalu pamyat-naroda.ru, podobny «plan operacji» powstał w odniesieniu do obławy augustowskiej. Podstawowa różnica pomiędzy «operacją czekistowsko-wojskową» na terenie powiatu mariampolskiego i obławą augustowską, poza skalą operacji, dotyczy właśnie losu osób aresztowanych. Jeśli chodzi o obławę augustowską, wszystkie osoby aresztowane po zakończeniu filtracji zaginęły i – dopiero jak się przekonano po latach – zostały zamordowane.

Dzięki tym materiałom dowiedzieliśmy się o zasięgu obławy na północy (LSRS) i wschodzie (BSRS), ilości uczestniczących w niej wojsk, szczegółowym jej przebiegu i efektach. Granice operacji na północy wyznaczało rozmieszczenie 2 gwardyjskiego korpusu pancernego w rejonach miejscowości: Zielenka, Wiejsieje, Szadziuny, Lejpuny i Druskienniki (LSRS), a na wschodzie – 271 OMBON (samodzielny zmotoryzowany batalion do zadań specjalnych) poczynając od Druskiennik w górę rzeki Niemen[22]. Natomiast naturalną przeszkodą ograniczającą obszar obławy od południa była blokada zorganizowana przez 29 Korpus Strzelecki na linii Niemnowo – południowy brzeg Kanału Augustowskiego – Brzozówka – południowo-zachodni brzeg rzeki Wołkuszanka – Lipsk – południowo-wschodni brzeg rzeki Biebrza – Dembowo.

Jednak dużo racji ma operujący wtedy na tamtym obszarze partyzant z Grodzieńszczyzny Józef Pawluczyk, który jest skłonny przenieść jej zasięg aż po drogę biegnącą z Suchowoli przez Dąbrowę Białostocką do Grodna[23]. Tezę tę potwierdza fakt aresztowania mieszkańców kilku miejscowości leżących na południe od Biebrzy (Hamulka, Kamienna Nowa, Nowa Wieś, Osmołowszczyzna). Zachodnią granicę obławy w jej południowej części stanowił Kanał Augustowski. Ogółem był to obszar około 3,5 tys. kilometrów kwadratowych.

Obława została przeprowadzona właśnie głównie przez jednostki 50 armii 3 Frontu Białoruskiego i Wojsk Wewnętrznych NKWD (tu wskazuje się m. in. na oddziały 62 dywizji), ale bardzo istotną rolę ode-

grali funkcjonariusze z lokalnych struktur urzędów bezpieczeństwa publicznego i Milicji Obywatelskiej oraz ich tajni współpracownicy, którzy dostarczali informacji, spełniali rolę przewodników. Trzeba jednak wspomnieć, a jest to temat mniej znany, że strona sowiecka miała bardzo rozbudowany swój własny system informacji. W raportach Zarządu V Oddziału Wojsk Wewnętrznych Okręgu Litewskiego podawano szczegółowe dane dotyczące sytuacji w Polsce północno-wschodniej uzyskane drogą oficjalną (np. składy osobowe PUBP, posterunków MO, władz różnych partii politycznych) jak i poprzez swoją agenturę a dotyczące struktur konspiracyjnych, osób związanych z podziemiem niepodległościowym i różnych lokalnych wydarzeń. Informacje uzyskane z wielu źródeł były przekazane także w odwrotną stronę, np. do oddziału «SMIERSZa» stacjonującego w Sejnach oraz instruktorów bezpieczeństwa (tak nazywano doradców sowieckich) przy PUBP w Suwałkach i Augustowie.

Wymieniana za jednym z raportów PUBP i powtarzana przez wielu historyków liczba 45 tys. żołnierzy Armii Czerwonej jako uczestniczących w pacyfikacji wydawała mi się wcześniej przesadzona, tymczasem jest prawdziwa. Otóż – jak okazało się – w pierwszych dniach lipca przerzucono kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy Armii Czerwonej z Prus Wschodnich (w tym spod Kenigsbergu) na Suwalszczyznę (większość z nich przebyła w ciągu kilku dni dystans około 200 km). Ogółem w operacji uczestniczyło 11 dywizji strzeleckich wraz z dywizyjnymi pułkami artylerii, korpus pancerny i inne mniejsze jednostki sowieckie oraz dwie kompanie wojska polskiego z 1 praskiego pułku piechoty (około 160 żołnierzy), które były wykorzystane marginalnie. Użycie tak dużej ilości wojska zapewne wynikało z faktu, że Sowieci mieli zdecydowanie przesadzone informacje, co do liczebności oddziałów partyzanckich w rejonie Puszczy Augustowskiej (meldowano nawet o 8 tys. i że dysponowały one artylerią oraz czołgami) .

Wojska uczestniczące w operacji przemieszczały sie w trzech rzutach: I – tyraliera przeczesująca teren (żołnierze mieli być oddaleni od siebie maksymalnie o 8–10 metrów), II – druga linia, która zajmowała się głównie sprawdzaniem mieszkańców w miejscowościach na linii działania i przeprowadzaniem rewizji, III – grupy wsparcia w przypadku napotkania oporu. Równocześnie przeprowadzano szereg operacji punktowych

w odniesieniu do konkretnych miejscowości. I tak już pierwszego dnia, 12 lipca, nastąpiły aresztowania w różnych, odległych od siebie miejscach regionu: we wsi Kopiec (około 15 km na południe od Augustowa), w Serwach (15 km na północny wschód od Augustowa) i w wielu wsiach leżących jeszcze bardziej na północ – w okolicach Gib, a więc w miejscowościach odległych od siebie w kilkadziesiąt kilometrów, a w dodatku leżących po różnych stronach puszczy. W przypadku wielu miejscowości były dwie fazy aresztowań odległe od siebie o kilka, a nawet kilkanaście dni. Druga fala aresztowań była głównie konsekwencją informacji uzyskanych podczas brutalnych przesłuchań, którym zostały poddane osoby aresztowane wcześniej. Ostatnie daty zatrzymań to 27 lipca (Augustów, gmina Jeleniewo) oraz 28 lipca (gmina Berżniki). W dniach 26–28 lipca w powiecie suwalskim zatrzymano około 70 przyszłych ofiar obławy, natomiast w augustowskim – około dziesięciu. Aresztowania te dokonywane były prawie wyłącznie przez wojska sowieckie.

W miastach na ogół zatrzymywano w mieszkaniach późnym wieczorem lub w nocy. Kilkudziesięciu partyzantów po bitwie nad jeziorem Brożane dostało się w ręce sowieckie jako jeńcy. Mieszkańcy wsi byli zabierani różnie: z domu, z drogi, z pola, raz zgodnie z listą, innym razem zupełnie przypadkowo. Jednym zatrzymaniom towarzyszy rewizje, innym – nie. Najbardziej wyrafinowany sposób zastosowano w Jaziewie (pow. augustowski), gdzie zwołano zebranie wiejskie, a następnie aresztowano jego uczestników.

Nie znamy dokładnej liczby zatrzymanych. Według źródeł rosyjskich do 20 lipca było to ponad 7 tys. osób[24]. Po kilku etapach filtracji ostatecznie do 20 lipca zwolniono 5115 osób, z pozostałych 1934 zatrzymanych za członków antysowieckiego podziemia lub jego współpracowników uznano 844 (wśród nich było 252 Litwinów, których przekazano organom NKWD-NKGB na Litwie), a w przypadku 1090 osób trwało dalsze sprawdzanie. Liczby te pochodzą z meldunku generałów: Iwana Gorgonowa (zastępca szefa Głównego Zarządu Kontrwywiadu SMIERSZ) i Pawła Zielenina (szef Zarządu Kontrwywiadu 3 Frontu Białoruskiego), których szef Głównego Zarządu Kontrwywiadu SMIERSZ Wiktor Abakumow skierował do nadzorowania operacji likwidacji aresztowanych członków polskiego podziemia.

Gen. Abakumow wysłał w tej sprawie szyfrogram do przebywającego w Berlinie ludowego komisarza spraw wewnętrznych Ławrentija Berii, w którym informując o rezultatach akcji pisał: «Jeśli po takim meldunku, Towarzyszu, uznacie operację za konieczną, proponujemy następujący schemat likwidacji bandytów: 1. Zlikwidować wszystkich zidentyfikowanych bandytów w liczbie 592 osób. W tym celu zostanie wydzielona grupa operacyjna i batalion wojsk Zarządu SMIERSZ 3 Frontu Białoruskiego, sprawdzone w praktyce podczas szeregu akcji kontrwywiadowczych. Pracownicy operacyjni i żołnierze batalionu dostaną precyzyjne instrukcje co do trybu likwidacji bandytów. 2. W trakcie operacji zostaną podjęte niezbędne kroki, aby nie dopuścić do ucieczki któregokolwiek z bandytów. W tym celu oprócz udzielenia dokładnego instruktażu pracownikom operacyjnym i żołnierzom batalionu, rejony lasu, gdzie będzie prowadzona operacja, po wcześniejszym przeczesaniu zostaną okrążone»[25]. Widać wyraźnie, że sowieckie służby specjalne wyciągnęły wnioski ze zbrodni katyńskiej i starały się uniknąć popełnionych wówczas błędów.

Liczba 592 ofiar tej zbrodni nie wydaje się być ostateczna, bo odzwierciedla ona plan na dzień 20 lipca, tymczasem: 1) jeśli «wydajność» służb sowieckich była podobna jak w okresie poprzednim, to spośród 1 090 jeszcze nie zbadanych powinny one wykryć jeszcze około 100 osób związanych z podziemiem, 2) po 20 lipca aresztowano następnych około 80 osób, które są na liście zaginionych. Jeśli chodzi o Litwinów przekazanych do LSRS to spośród znanych 12 nazwisk dr Arunas Bubnys (dyrektor Departamentu Badań w Centrum Badawczym Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy) ustalił los dwóch osób: Vladasa Soroki (w okresie późniejszym zbiegł z aresztu na Litwie) i Jonasa Ziurinskasa (w końcu listopada 1945 r. został wywieziony do łagru)[26].Wynika z tego, że los Litwinów był inny niż aresztowanych Polaków, którzy wszyscy zostali zgładzeni. Podsumowując można wysunąć hipotezę, że liczba polskich ofiar mogła wynosić około 750.

Zbrodnia z lipca 1945 r. czasami nazywana jest «małym Katyniem»[27] ale tak naprawdę była ona mniejsza tylko pod względem ilości ofiar. Z innych względów była bardziej dramatyczna, bo: 1) miała miejsce w kilka tygodni po zakończeniu wojny w Europie, 2) jej ofiarami było głównie osoby cywilne, w tym co najmniej 27 kobiet i około 15 osób młodocia-

nych (poniżej 18 lat). Szczególnie boleśnie dotknęła niektóre rodziny: zaginęło czterech braci Mieczkowskich z Gruszek, po trzech braci Bobrukiewiczów z Karolina (lat: 22, 24 i 26), Myszczyńskich z Dworczyska i Wasilewskich z Osowych Grądów, trzy Łazarskie z Nowinki (matka i dwie córki), trzy osoby z rodziny Wysockich z Białej Wody (ojciec i dwie córki w wieku 22 i 17 lat). Niektórzy z zatrzymanych i zaginionych ledwie wrócili z niewoli niemieckiej lub robót przymusowych, inni – nie zdążyli spotkać się z rodzinami deportowanymi w czasie okupacji sowieckiej na Syberię, które wróciły dopiero w 1946 r.

W pierwszych dniach i tygodniach po obławie najpierw zaczęły poszukiwać swoich bliskich rodziny, później upominały się o swoich mieszkańców władze administracyjne najniższych szczebli, szczególnie samorządowe: chciały dowiedzieć się, co się z nimi stało, prosiły o ich zwolnienie używając różnych argumentów z «brakiem rąk do pracy» na czele. Szczególną aktywnością wyróżniały się władze gminy Giby, które nie tylko słały pisma do starostwa, ale usiłowały interweniować także we władzach centralnych – nie tylko pisemnie, ale wysyłając specjalną delegację do Warszawy. Swoich pracowników poszukiwały różne instytucje np. nadleśnictwa. Do Bieruta, a nawet do Stalina i ONZ pisały również pojedyncze osoby, sporadycznie zawiadamiano o zaginięciu prokuraturę, ale najczęściej usiłowano poszukiwać przez Polski Czerwony Krzyż. Nie przynosiło to żadnych rezultatów, ale wierzono, że zaginieni żyją.

Charakterystyczne, że problem obławy prawie w ogóle nie znalazł odbicia w archiwaliach ówczesnych partii politycznych, co z jednej strony może wynikać z ich zdekompletowania, a z drugiej – trzeba pamiętać, że główna partia opozycyjna (Polskie Stronnictwo Ludowe) nie podjęła jeszcze działalności na tym terenie, później zaś całą energię skierowała na walkę z bieżącymi represjami wobec jej członków. Wiele rodzin pozbawionych ojców, dorosłych mężczyzn, często jedynych żywicieli, było w dramatycznej sytuacji materialnej. Nie otrzymały one znikąd pomocy. Kiedy żona Aleksandra Warakomskiego z Leszczewka, matka trojga dzieci, w tym córki urodzonej już po aresztowaniu męża, zgłosiła się do komitetu pomocy społecznej w Suwałkach i wyjaśniła, co stało się z mężem, otrzymała radę: «To niech pani lepiej idzie stąd i nikomu nie mówi». Tak więc, większość rodzin nie tylko przestała upominać się o bliskich, ale wręcz zaczęła zatajać rodzinną tragedię[28].

W następnych latach tylko niektóre rodziny kontynuowały indywidualne poszukiwania. Na tym tle wyróżniły się starania Jadwigi Pietrołaj usiłującej odszukać syna Tadeusza, która na początku 1952 r. napisała w tej sprawie list do prezydenta Bolesława Bieruta, co spowodowało wszczęcie dochodzenia prowadzonego, oczywiście bez powodzenia, przez przeszło trzy lata. Nowy etap poszukiwań rozpoczął się w roku 1956: z jednej strony słabły nadzieje na odnalezienie zaginionych, bo powracali już ostatni więźniowie z ZSRS, z drugiej – zmiana sytuacji politycznej ośmielała do upominania się o swoich bliskich. Tak więc już w lipcu 1956 r. ponownie wszczęto śledztwo w sprawie Tadeusza Pietrołaja i chociaż zakończono je bardzo szybko, bo już we wrześniu tegoż roku, w piśmie dotyczącym tego postępowania skierowanym przez prokuratora wojewódzkiego w Białymstoku do Prokuratury Generalnej znalazło się ważne stwierdzenie: «Uważam za słuszne wystąpienie do władz ZSRR o ustalenie, czy Pietrołaj nie znajduje się na terenie ZSRR, ewentualnie co się stało z Pietrołajem»[29]. Śledztwo w sprawie zaginięcia Józefy Krystyny Szumskiej zostało uruchomione po piśmie skierowanym przez niepełnoletnich synów do Prokuratora Generalnego (13 sierpnia 1957 r.), wspartym jednak wkrótce pismem przewodniczącego Koła Posłów Katolickich «Znak» Stanisława Stommy. Również to śledztwo po kilku miesiącach zostało umorzone ze względu na brak danych, co do dalszych losów Krystyny Szumskiej po aresztowaniu przez «formację radziecką». Konkludowano, że należy wystąpić o «poszukiwanie Szumskiej na terenie ZSRR»[30].

Po 1956 r. rodziny zaginionych śmielej pisały «prośby» do prokuratur, a nawet nowego I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki, powracano też do starych metod poszukiwań (przez Polski Czerwony Krzyż). Dopiero wówczas sądy bez specjalnych trudności uznawały, na wniosek członków rodzin, poszczególnych zaginionych za zmarłych. Wszystkie działania miały jednak charakter jednostkowy, dotyczyły pojedynczych osób, a nie obławy z lipca 1945 r. jako całości.

W miarę upływu lat nadzieje na powrót żywych słabły, ale pozostawało pragnienie by poznać miejsce wiecznego spoczynku swoich najbliższych. Sytuacja zmienia się, gdy 29 czerwca 1987 r. Stanisław Myszczyński z Dworczysk, który w obławie utracił trzech braci i ojczyma, powiadomił MO, że odkrył nieznany grób w lesie przy drodze Rygol–Giby. Znalazł,

bo ciągle szukał, ale dla własnego bezpieczeństwa podał, że miejsce grobu pojawiło mu się w śnie. Wiadomość o znalezieniu grobu podały światowe agencje informacyjne, W «Gazecie Współczesnej», która była wówczas największym dziennikiem regionalnym w Polsce północno-wschodniej, informowano, że rozkopaniu mogił w uroczysku «Głęboki Bór» przyglądali się liczni miejscowi mieszkańcy. Nie wyjaśniono jednak dlaczego odnalezione groby wzbudzały wówczas tak duże zainteresowanie[31]. Wielkie poruszenie wśród miejscowej ludności spowodowało przekonanie, że odkryto miejsce pochówku ofiar obławy. Nie zmieniła tego przekonania ekshumacja przeprowadzona 15 lipca 1987 r., choć na jej podstawie stwierdzono, że był to cmentarz wojenny Wehrmachtu. Prawie nikt z miejscowych w to nie wierzył, a «oliwy do ognia» dolał ówczesny rzecznik rządu Jerzy Urban, który powiedział, że władzom nic nie wiadomo, aby w przeszłości na Suwalszczyźnie zaginęły jakieś grupy obywateli[32].

Ekshumacja przypominała o tragedii sprzed przeszło czterdziestu lat, choć więcej pisano o niej w gazetach zachodnich, niż w Polsce i dała impuls do utworzenia 2 sierpnia 1987 r. przez środowisko opozycyjne w Suwałkach Obywatelskiego Komitetu Poszukiwań Mieszkańców Suwalszczyzny Zaginionych w Lipcu 1945 r. Jego pierwsi członkowie i inicjatorzy to miejscowi członkowie działającej wówczas nielegalnie «Solidarności»: Piotr Bajer, Stanisław Kowalczyk, Mirosław Basiewicz. Wkrótce dołączyła do nich grupa warszawska na czele z dziennikarką radiową, internowaną w stanie wojennym, Alicją Maciejowską, aktorką Marią Chwalibóg i małżeństwem Krzywoszów. Działania Komitetu, blokowane przez miejscowe władze, poparło w specjalnym oświadczeniu kilkadziesiąt wybitnych osobistości ze świata kultury i środowisk opozycyjnych, takich jak Tadeusz Konwicki, Krystyna Janda, prof. Krystyna Kersten, prof. Andrzej Stelmachowski, Adam Michnik, Zbigniew Bujak, Jan Józef Lipski. Znany operator filmowy Jacek Petrycki nakręcił w 1988 r. dla BBC film pt. «Ale czy o tym można mówić?», którego tytuł dobrze charakteryzował atmosferę nadal towarzyszącą pamięci o obławie. Pomimo tego Obywatelskiemu Komitetowi Poszukiwań udało się zebrać od członków rodzin zaginionych wiele bezcennych relacji dotyczących ofiar tej zbrodni. Na ich podstawie po latach Alicja Maciejowska opublikowała książkę zawierającą biogramy kilkuset zaginionych[33].

Po przełomie politycznym w 1989 r. Komitet stosunkowo szybko doprowadził do powtórnej ekshumacji w uroczysku Wielki Bór pod Gibami, która – wbrew nadziejom – potwierdziła wyniki pierwszej. Emocje towarzyszące tej ekshumacji oddaje treść wpisów do «Notesu pamiątkowego odwiedzających» – swego rodzaju «Księgi pamiątkowej» – przygotowanego i wyłożonego przez działaczy Regionu Podbeskidzie NSZZ «Solidarność» z Bielska Białej: «Ja, żona Puczyłowskiego Tadeusza przyjechała zobaczyć tak straszne miejsce z nadzieją zobaczenia szczątków mojego męża zabranego dnia 18 lipca 1945 r., Puczyłowska St.»; «Pamięci ojca Albina i stryja Dominika Wnukowskich, których mogił wciąż szukam. Stanisław Wnukowski»[34].

I wiele podobnych. Zmiany polityczne, które wówczas nastąpiły w Polsce spowodowały, że nareszcie sprawą zaginięcia kilkuset obywateli zajęła się prokuratura (najpierw Prokuratura Wojewódzka w Suwałkach) i Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich (poprzednik Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu), a w końcu Instytut Pamięci Narodowej. Szczególnie zaskakujące jest, że prokuratorzy i historycy nie wyciągnęli wniosków z odpowiedzi Głównej Prokuratury Wojskowej Federacji Rosyjskiej z 4 stycznia 1995 r. W niedocenianym przez wiele lat przez historyków i prokuratorów piśmie wymienione są dokładne liczby, które musiały być oparte na źródłach archiwalnych. Według tego pisma: «Większość miejscowej ludności spośród zatrzymanych po sprawdzeniu została zwolniona, a 592 obywateli polskich zostało aresztowanych przez organy «SMIERSZ» 3 Frontu Białoruskiego»[35]. Z tej liczby 69 osób zostało zatrzymanych z bronią w ręku – w większości byli to uczestnicy bitwy nad jeziorem Brożane[36]. W stosunku do 575 osób wszczęto sprawy karne (nie wiemy dlaczego nie wszczęto ich w stosunku do pozostałych 17 osób). Główna Prokuratura Wojskowa Federacji Rosyjskiej stwierdzała dalej: «Wymienionym obywatelom polskim nie przedstawiono zarzutów, sprawy karne nie zostały przekazane do sądów, a dalsze losy aresztowanych nie są znane»[37]. Władze rosyjskie przyznały więc, że 592 ofiary obławy augustowskiej znalazły się w rękach organów sowieckich, choć nie zdecydowały się, żeby ujawnić do końca mechanizm zbrodni. Dodam, że był to okres, kiedy panował klimat sprzyjający wyjaśnieniu tej zbrodni. Zupełnie niedawno prezydent Rosji Borys Jelcyn klę-

kał przed Krzyżem Katyńskim w Warszawie na Powązkach. Także w latach następnych nie wykorzystano faktu, iż sama Główna Prokuratura Wojskowa Federacji Rosyjskiej potwierdziła fakt, że w rękach sowieckich znalazło się 592 obywateli polskich, którzy «zaginęli».

Od 1991 r. symbolem pamięci o obławie jest pomnik w Gibach, wybudowany według projektu prof. Andrzeja Strumiłło. Corocznie staraniem samorządowców, duchowieństwa i Instytutu Pamięci Narodowej odbywają się tam rocznicowe uroczystości. Corocznie członkowie rodzin zaginionych pytają: Gdzie są groby naszych bliskich? I ciągle brak odpowiedzi. Jeszcze w trakcie kampanii wyborczej do parlamentu w 1989 r. zainteresowano sprawą obławy przyszłego posła Bronisława Geremka i senatora Andrzeja Wajdę, ale i wtedy, i później, dominowało przeświadczenie, że jak lepiej «przyciśnie się» byłych funkcjonariuszy Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego, to groby się znajdą*.

Od kilkunastu lat przedstawiciele kolejnych prezydentów i premierów z różnych opcji politycznych uczestniczą na początku drugiej połowy lipca w rocznicowych uroczystościach w Gibach: wygłaszają przemówienia, odczytują listy od swoich mocodawców, w których są zapewnienia o pamięci, pomocy i wsparciu. Tymczasem w odpowiedzi na interpelację w sprawie losu ofiar obławy augustowskiej złożoną latem 2006 r. przez jednego z posłów ówczesny wiceminister spraw zagranicznych Paweł Kowal odpowiedział: «Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP nie poruszało, zarówno w kontaktach z przedstawicielami władz Rosji jak i Białorusi,

---

* Temat ten pojawił się też wiosną 1989 r. na łamach lokalnej prasy i splótł się z kampanią wyborczą do parlamentu. W regionalnych dziennikach («Gazeta Współczesna», «Kurier Podlaski») i tygodniku «Krajobrazy», a także w czasopismach o zasięgu ogólnopolskim, ukazało się wówczas wiele tekstów na temat obławy. Jako pokłosie tej dyskusji prasowej w roku następnym opublikowano niewielką, ale bardzo ważną broszurę: I. Sewastianowicz, S. Kulikowski. Nie tylko Katyń (Białystok, 1990), która została wydana przez Białostockie Wydawnictwo Prasowe w nakładzie aż 100 tys. egzemplarzy, przy czym, podobno, zgodnie z ustaleniami pomiędzy autorami i wydawcą część kwoty za każdy sprzedany egzemplarz miała być przekazywana na budowę pomnika ofiar obławy w Gibach. Tak się jednak nie stało, gdyż w 1991 r. wszystkie środki przejął likwidator Białostockiego Wydawnictwa Prasowego.

kwestii tzw. obławy augustowskiej, ponieważ nie było formalnego wniosku odpowiednich instytucji z prośbą o wsparcie w tej sprawie»[38].

W ostatnich latach wielkie nadzieje na wyjaśnienie tajemnicy obławy augustowskiej wiązano z działalnością Polsko-Rosyjskiej Komisji do Spraw Trudnych, niestety w ciągu kilku lat swojej działalności, nie podjęła ona w sposób zdecydowany tej sprawy. Świadczy o tym wydana w 2010 r., licząca 907 stron, publikacja «Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)», w której obławie poświęcono pół zdania. Wynika z tego, że polscy członkowie komisji przez długi czas nie zdawali sobie sprawy z kalibru tej zbrodni.

Na przekór temu, badania i publikacje historyka ze Stowarzyszenia «Memoriał» Nikity Pietrowa nadały sprawie obławy augustowskiej niespotykany dotychczas dynamizm[*]. Po pierwsze, ujawniony przez niego dokument potwierdzał, że zaginione osoby zostały zgładzone w wyniku decyzji najwyższych władz ZSRS, bez wyroku sądowego. Po drugie, okazało się, że liczba ofiar jest prawdopodobnie większa niż wymieniane wcześniej 592 osoby, gdyż liczba ta odzwierciedla jedynie plan na dzień 19 lipca 1945 r.[**] Po trzecie, wyjaśniło się, że Litwini przekazani organom NKWD–NKGB LSRS byli osobami narodowości litewskiej i obywatelami LSRS. Po czwarte, i może najważniejsze – powstały nowe hipotezy, co do miejsca dokonania egzekucji i pogrzebania ofiar. Dotychczas rozpatrywano różne możliwości: choć na ogół przeważała teza, że stało się to po białoruskiej

---

* Szyfrogram szefa SMIERSZA gen. Wiktora Abakumowa do Ławrentija Berii z 21 lipca 1945 r. Pietrow odnalazł w archiwum FSB w 1992 r., kiedy pracował w komisji do spraw badania zbrodni komunistycznych powołanej przez prezydenta Borysa Jelcyna. Sporządził wówczas notatkę, ale nie przypuszczał, że kilkaset osób, o których pisano w szyfrogramie, faktycznie zostało zgładzonych. Przekonał się o tym dopiero po kilkunastu latach, kiedy dowiedział się od Aleksandra Gurjanowa o polskich badaniach dotyczących obławy augustowskiej.

** Innego zdania jest Nikita Pietrow, który w rozmowach ze mną twierdził, że jeśli gen. Abakumow uzyskał zgodę na uśmiercenie 592 osób, to starał się przestrzegać tego limitu (tzn. z powodu nowych aresztowań mógł ewentualnie wyrazić zgodę na zwolnienie części aresztowanych wcześniej). Z kolei nie możemy przecież wykluczyć, że w tej sprawie były kolejne decyzje władz centralnych.

stronie granicy. Jest coraz więcej argumentów za tym, że miejscem egzekucji i wiecznego spoczynku były nie podgrodzieńskie Naumowicze, ale strefa graniczna na wysokości Kalet, w pobliżu leśniczówki Giedź. Polska zwróciła się o pomoc w tej sprawie do strony białoruskiej, ale otrzymała odpowiedź odmowną. Jest to zaskakujące ponieważ Białoruś w żaden sposób nie odpowiada za tę zbrodnię, a ponadto wśród ofiar znajdują się jej obywatele, których liczbę trudno określić. Są to m. in. trzej Kasperowiczowie z Kalet, mieszkaniec wsi Czortek – Kmita.

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w 2015 r. ustanowił 12 lipca (początek obławy) «Dniem Pamięci o Ofiarach Obławy Augustowskiej z Lipca 1945 r.»

Аўгустоўская аблава (1945) – найбуйнейшае пасляваеннае злачынства Саветаў супраць палякаў

12 ліпеня 1945 г. пачалася Аўгустоўская аблава войск НКУС і Чырвонай арміі, накіраваная супраць польскага падполля на тэрыторыі Аўгустоўскай пушчы. Было затрымана каля 7 тыс. чалавек. Пасля допытаў НКУС арыштавала каля 600–750 чал., лёс якіх і невядомы. У артыкуле асвятляюцца пошукі інфармацыі пра лёс затрыманых, аналізуюцца дакументы спецслужбаў і гістарычная літаратура. Аўтар выказвае меркаванне, што месца забойства можа знаходзіцца на польска-беларускім пагранiччы на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь.

The Augustów roundup – the largest post-war Soviet crime against the Poles

In July 1945 NKVD and Red Army troops carried out a large pacification operation in north-eastern Poland (mainly in the area of Augustów Forest), but also on the Lithuanian and Belarusian side of the border (from the town of Druskininkai to the west of the Niemen river), which was aimed at liquidation of the Polish independence underground. More than 7000 people were detained, about 600–750 of whom were arrested

(including citizens of Belarus) and subsequently all trace of them was lost. According to the latest research, the most probable place of their extermination is on the Belarusian side of the border near Kalety village. In 2015 Sejm of the Republic of Poland established the Memorial Day of the Victims of the Augustów Roundup to be celebrated annually on July 12 (the beginning of the operation).

Заўвагі

[1] Majecki H. Białostocczyzna w pierwszych latach władzy ludowej 1944–1948. Warszawa, 1977. S. 125.

[2] Piskunowicz H. Białostocczyzna w czasie okupacji. Zagadnienia węzłowe // Dzieje polskiego podziemia na Białostocczyźnie w latach 1939-1956. Toruń, 1992. S. 17.

[3] Krajewski K, Łabuszewski T. Białostocki Okręg AK-AKO VII 1944-VIII 1945. Warszawa, 1997.

[4] Suwałki. Miasto nad Czarną Hańczą, red. J. Kopciał. Suwałki, 2005. S. 594. W tym przypadku obławie poświęcono jednak bardzo mało miejsca.

[5] Szlaszyński J., Makowski A., Augustów. Monografia miasta. Augustów, 2007. S. 618–621.

[6] «Przegląd Augustowski» 1996. Nr 5.

[7] Filipowicz M. Obława augustowska w lipcu 1945 roku w świetle zachowanych dokumentów // «Rocznik Augustowsko-Suwalski», 2003. T. 3. S. 143–153.

[8] Makuła P. Pacyfikacja Puszczy Augustowskiej w lipcu 1945 r. w świetle dokumentów aparatu bezpieczeństwa // «Zeszyty Historyczne WiN-u». 2003. Nr 19-29. S. 215–230.

[9] Obława augustowska (lipiec 1945 r.). / Red. J. J. Milewski, A Pyżewska. Białystok, 2005.

[10] Zwolski M. Obława Augustowska // Encyklopedia» białych plam». T. XX, Radom, 2006. S. 65–68.

[11] Korkuć M., Szarek J., Szubarczyk. P., Wieliczko-Szarkowa J. W cieniu czerwonej gwiazdy. Zbrodnie sowieckie na Polakach (1917-1956). Kraków, [2010]. S. 467–468.

[12] Петров Н. По сценарию Сталина. Москва, 2011; он же. Палачи. Москва, 2011 (Polskie wydanie: N. Pietrow. Psy Stalina. Warszawa, 2012).

[13] Zob.: Łapiński P., Podziemie niepodległościowe w pow. suwalskim i augustowskim w latach 1939–1944 (zarys dziejów) // Obława augustowska (lipiec 1945 r.). / Red. J. J. Milewski, A. Pyżewska, Białystok, 2005. S. 13–25; Buczyń-

ski S. Suwalszczyzna 1939–1944. Warszawa, 1991; Strzembosz T, Wnuk R., Czerwone Bagno. Konspiracja i partyzantka antysowiecka w Augustowskiem wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Gdańsk–Warszawa, 2009.

[14] Majecki H. op. cit. S. 116.

[15] Obława Augustowska – lipiec 1945 r. Wybór źródeł, red. J. J. Milewski, A. Pyżewska. Białystok, 2010. S. 25.

[16] Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946. Warszawa, 1998. S. 285.

[17] Ibidem.

[18] Litewskie Archiwum Specjalne (dalej: LAS), z. 1, op. 3, t. 1214. Informacja specjalna z 17 V 1945 r. K. 266.

[19] Ibidem. T. 1215, Sprawozdanie ZO NKWD z walki z bandytyzmem za drugi kwartał 1945 r. K. 23, 26.

[20] Ibidem. T. 1244, Plan przeprowadzenia czekistowsko-wojskowej operacji na terytorium powiatu mariampolskiego. K. 206–208 (mkf 823).

[21] Ibidem. T. 1246. Zestawienie operacyjne wg stanu na godz. 24.00 w dniu 6 VIII 1945 r. K. 94.

[22] Radziwonowicz T., Bojaryn-Kazberuk B. Obława augustowska 1945. Okoliczności i ofiary w dokumentach archiwalnych. Suwałki, 2017. S. 55.

[23] Pawluczyk J. Cierniowa droga do wolności, Białystok, 2005. S. 115–116.

[24] Obława Augustowska – lipiec 1945 r. Wybór źródeł… S. 312; N. Pietrow. Psy Stalina. S. 223.

[25] Pietrow N. op. cit. S. 225.

[26] Pismo Arunasa Bubnysa w zbiorach autora.

[27] Takiego określenia używa m. in. N. Pietrow, op. cit. S. 222.

[28] Obława augustowska (lipiec 1945 r.)… S. 73.

[29] Obława Augustowska – lipiec 1945 r. Wybór źródeł… S. 231.

[30] Ibidem. S. 249.

[31] «Gazeta Współczesna», 17 VIII 1987.

[32] «Rzeczpospolita», 27 VII 1987.

[33] Maciejowska A. Przerwane życiorysy. Obława Augustowska – lipiec 1945 r. Białystok, 2010.

[34] Obława augustowska (lipiec 1945 r.)… S. 80.

[35] Obława Augustowska – lipiec 1945 r. Wybór źródeł… S. 312.

[36] Według raportu kierownika PUBP w Suwałkach opartego na informacjach uzyskanych od strony sowieckiej po bitwie nad jeziorem Brożane do niewoli dostało się 57 partyzantów (M. Filipowicz. op.cit. S. 150).

[37] Obława Augustowska – lipiec 1945 r. Wybór źródeł… S. 313.

[38] Obława Augustowska – lipiec 1945 r. Wybór źródeł… S. 320-321.

Парадокси та наслідки радянської репресивної політики: можливості усноісторичних джерел (на прикладі життєпису родини Войтенків на Вінниччині)

Віталій Іванчишен,
канд. істор. наук (Київ)

В наш час відбувається процес активного вивчення та переосмислення радянського минулого на теренах країн пострадянського простору. Чи не найважливішим питанням спільного минулого є проблема репресій, які були реалізовані радянської владою в середині XX ст. Процеси розсекречення архівних даних відкривають нові грані цієї проблеми, проявляючи можливості її сучасного бачення. Втім, значний пласт фактів радянських репресій залишається осторонь уваги фахівців з огляду на те, що про них не збереглись письмові дані. В цьому контексті зростає роль усних джерел, які стають єдино можливим шляхом реконструкції історичної долі окремих людей та їх родин, яких було «викреслено» з історичного процесу.

Проблема вивчення трагедії Великого терору 1937–1938 рр. в локальному розрізі не є достатньо дослідженою в сучасній українській соціогуманітаристиці. Особливо це стосується усноісторичного зрізу, використання та осмислення здобутків окресленого підходу. В пропонованій розвідці використано ідеї та міркування О. Кісь[1] та Г. Грінченко, І. Ребрової та І. Романової[2], в працях яких викладено теоретичні аспекти дослідження усної історії загалом, та специфічність української проблематики. Вагомою у контексті нашого дослідження видається наукова стаття О. Веселової[3], в якій дослідниця на прикладі Голодомору 1932–1933 рр. намагається співвіднести опозицію архівні/усні історичні джерела, проявляючи науковий потенціал та доцільність застосування останніх по відношенню до подій відносно недавнього минулого.

Студіювання проблеми здійснення репресій із різною інтенсив-

ністю відбувається на території держав пострадянського простору. Особливий виток проблема радянської репресивної політики та її осмислення знайшла на теренах України. Питання репресій має міждисциплінарний характер, оскільки всебічне їх вивчення можливе лише на основі поєднання / зіставлення / перевірки різних груп, форм, типів історичних джерел. Незважаючи на те, що письмові документи є одним із найбільш «авторитетних» історичних джерел, все ж враховуючи реалії радянської доби, практики їх фальсифікації та тотального знищення, вони потребують додаткового аргументування та «прочитання» науковцями. Цілком самодостатнім на сьогодні вважається усноісторичний підхід до аналізу історичних явищ та подій відносно недавнього минулого, який ґрунтується на зборі, систематизації та рефлексії збирачем / дослідником записаних відомостей від свідків досліджуваних подій. Безумовно, що окреслений підхід не є панацеєю, що забезпечує достовірність та об'єктивність, і ідеалізувати його поки що зарано. Втім, по відношенню до проблеми репресій в Україні, збереження їх у пам'яті українців, специфіки їх ретрансляції в історичній пам'яті, та враховуючи брак письмових історичних джерел, чи навіть їх повну відсутність, усноісторичний аналіз по суті стає чи не єдиним інструментом, за допомогою якого можливо реконструювати різною мірою історичні реалії.

В пропонованій роботі здійснено спробу вивчення досвіду переживання / адаптації щодо репресивних акцій та їх наслідків крізь призму однієї родини. Репрезентавність матеріалу, на наш погляд, дозволяє проявити індивідуальний (в значенні однієї родини як єдиного цілого) вимір формування адаптаційних практик представників родини, первинного та вторинного осмислення трагічних подій жертвами репресій та їх нащадками різних поколінь. З методичної точки зору, найбільш вдалим видавався тип наративного інтерв'ю, на основі якого відбувалась невимушена розповідь інтерв'юера з метою надання можливості останньому висловити найбільш «значущі» життєві події та перипетії, дати їм оцінку з власної позиції та з позицій інших членів сім'ї. Дослідниця Т. Величко вірно підкреслювала, що «під час вільного викладу в пам'яті оповідача асоціативно випливають у першу чергу ті епізоди і моменти, котрі

мають найбільшу суб'єктивну цінність, що дозволяє виявити смислоутворюючі моменти конструювання його біографічної оповіді»[4]. Актуальність вивчення усноісторичного багажу однієї родини підсилювалась тим, що кожна із біографічних оповідей сама по собі унікальна на загальному тлі епохи, репрезентуючи індивідуальні рефлексії опитуваних та членів їх сімей, вона дає змогу заповнити мозаїку проблеми репресій в України фактологічними матеріалом та виявити їх місце в загальній канві історичного процесу.

Метою нашої розвідки є аналіз на основі усноісторичних свідчень відображення впливу репресивних заходів радянської системи крізь призму життєдіяльності членів родини Войтенків (с. Дорошівка Ямпільського району Вінницької обл.).

З метою увиразнення особливостей теми дослідження необхідно акцентувати увагу читача на кількох концептуальних моментах. Насамперед, це стосується специфіки регіону дослідження. Територія українсько-молдавського порубіжжя переважно по р. Дністер, з одного боку, була адміністративним державним кордоном СРСР того часу, а з іншого – важливим соціокультурним маркером та зоною етнічних взаємодій українців та молдаван упродовж тривалих історичних періодів. Можна допускати той факт, що торгові контакти та обрядово–звичаєві переплетіння мінімізували роль адміністративної межі, яка мала більше формальний, а ніж регулюючий зміст. Завважимо, що в наші дні певною мірою було враховано таку взаємодію у вказаній етноконтактній зоні (термін за В. Кушніром[5]), що закріплено окремим нормативним приписом про вільне переміщення осіб, що проживають у 50 км зоні з обох боків українсько-молдавського кордону[6]. Попередньо підсумовуючи, скажемо, що вагомий вплив на аналізовані події мав фактор території проживання родини Войтенків як специфічної локації з певним набором можливостей для міграції та торгівлі, які за часів радянські доби асоціювались з маркерами неправомірної поведінки чи навіть кримінальної відповідальності.

Зазначимо, що у другій половині 1930-х рр. у складі Української РСР існували Молдавська АРСР як автономна одиниця з центром у м. Балта (нині м. Балта Одеської обл.), яка не охоплювала дослі-

джувану територію. Терени правого берегу Дністра перебували у складі Королівства Румунія. Закономірно, що незначна відстань детермінувала піші переходи до нелегальних пунктів переправи через р. Дністер, насамперед сіл Оксанівка, Михайлівка в Ямпільському районі та с. Яруги в Могилів-Подільському районі Вінниччини.

Водночас, загальновідомими є події 1939–1940 рр., що стосуються радянсько-румунських переговорів в ультимативній формі та приєднання частини території до СРСР. Саме в цьому можна визначити парадокс ситуації, який полягає в тому, що на момент арешту 1937 р. – терени Правобережного Подністров'я вважались локацією ворожої держави, тоді як вже у 1939–1940 рр. молдовські території стануть окремою «братньою» республікою СРСР.

Характеризуючи події репресивних заходів по відношенню до родини Войтенків варто подати їх короткий історичний екскурс, який вдалось зафіксувати від одного з останніх сучасних її представників Матіяш Євгенії Миколаївни, 1958 р. н. (с. Буша, Ямпільський район Вінницької обл., Україна). Концептуально важливим питанням було питання територіального походження та мотивів міграції членів родини Войтенків. Так, Є. Матіяш зазначила: *Він* [Макар Войтенко з с. Дорошівки – *В. І.*] *віци* (звідси – *В. І.*)*, сестра його віци. І сестра в них жила в Оксанівці* [село в Ямпільському районі Вінницької обл.]*, їх троє було. Вийшла заміж за нашого сільського, сестра його, і вони поїхали. Тоді ж їздили на Молдавію. Там дали їм участок, і вони там строїлися. І вона періодично сюди приходила до батьків. Тут в селі було дуже багато людий. Ліку не було, не було де жити. Там Пошта називалась, як на Сороки їхати, таке сільце було невеличке. І вони там мали млин свій*[7]. Власне можемо міркувати, що превалюючим для переїзду виступав економічний мотив, який підсилювався станом загальної бідності багатодітних подільських родин. Своєрідним маркером заможності та успішної міграції вважалось наявність млина в родині.

Звичними з огляду на період Великого терору, навіть тривіальними, виглядають події, що стосуються арешту М. Войтенка, які міцно закарбувались у пам'яті родини. Є. Матіяш розповіла: І *як забрали його в 37-му році і всьо. Він сидів у Могильові казали. Бо ж тоді*

дуже багато садили, і багато людий у Могільові. І тоді в Могильові була тюрма. То бабка була пішла до нього, і бабка простояла цілу ніч, і так його не бачила. Не пустили. І ні писєм, нігде нічого не було. Потому, я не помню в якім році мама казала, шо вроді його хтось десь бачив. Десь на якомусь заводі. Такі врємена була, шо боялись говорити. Ну, бабка каже, шо той чоловік прийшов[8].

Безпосереднім приводом для арешту, на думку членів родини стала наявність листування Макара Войтенка із рідною сестрою, яка на момент арешту проживала на теренах Молдови (Королівство Румунія). Зокрема, респондентка згадувала: *Мама розказувала, шо прийшли вночі. Було яке письмо. І видно чи може хтось у хаті був, чи може хтось перед кимось проговорився, шо вони прамо полізли в шафу і найшли то письмо. Шо та сестра віти передала. Тіпа доказ, шо Ви маєте з нею зв'язок. І ми його возьмем, і ми його возьмем Мама плакала всьо время і каже: «За шо пішов?»*[9].

Вказані відомості мають наративний характер, адже в них розкривається не тільки лінія історичного процесу в локальному, чи індивідуально-родинному вимірі, але й подається власне бачення ситуації, її вторинне осмислення (зважаючи на те, що первинне відбувалось безпосередніми учасниками). Крім того, відомості про арешт 1937 р., будучи протягом 1940 – першої половини 1980 рр. «законсерованими» з огляду на страх повторного арешту, все ж в наші дні вони були детально відтворені нащадками родини, що свідчить про травматичність та осмислення (не)справедливості подій епохи. Важливим маркером наративності вказаного свідчення Є. Матіяш є певне намагання співвіднести «справедливість» подій 1937–1938 рр. і складні суспільно-політичні реалії в сучасній Україні. Таке порівняння дає змогу провести уявну історико-генетичну лінію спорідненості цих подій, як складових одної кампанії.

Ще одним важливим сюжетом, що закарбувався у пам'яті членів родини є повторний приїзд органів НКВС та ігнорування цього візиту. Вказаний факт, вірогідно варто розглядати в контексті адаптаційних практик кожної родини окремо, і громади в цілому. Адже до вказаних дій були залучені мешканці сусідніх будинків. Так, Є. Матіяш пригадувала: *Були ціво, коні, шо на конях були печат-*

ки, шо знали, шо це іменно ці (представники НКВС). То каже мама, шо одного вечора були приїхали, но бабку попередили (йде мова про місцевих мешканців), шо: «Дивіться, бо цеї ночі мають їздити!». То сусідка бабку закрила снаружі, поклала колодку на дверах. Шо тіпа нема її дома. То каже, шо прийшли, ходили гупали кругом хати. І потому рано бачили шо були коло воріт, ці конячі з такими знаками (сліди помічених підков)[10].

Вказаний нюанс спогадів Є. Матіяш дає змогу говорити про амбівалентний характери сприйняття членів громади мешканцями населених пунктів. Зокрема, з одного боку це традиційне уявлення – практики взаємодопомоги, підтримки, з іншого – трансформація їх крізь явища доносів. Опираючись на дані записаних свідчень можемо говорити про випадки, коли одна людина поєднувала у собі обидві площини. Певною мірою доказом такого міркування є сучасне існування страху перед системою, що проявляться у свідомому приховуванні імен арештованих – мешканців населених пунктів, з якими до досліджуваних подій були знайомі опитані нами респонденти, які спілкувались чи виконували звичні повсякденні практики. Показовим в цьому плані є спогад Є. Матіяш: *Ну тоді з нашого села, ше були люди забрані. Були шо й вернулися. Но я вже позабувала хто, мама колись розказувала*[11].

Одним із найменш досліджених нюансів проблеми Великого терору та загалом репресивної системи в Україні є питання їх наслідків. При чому, трагічний вплив репресій позначений не на їх суб'єктах, членах їхніх родин, можливо свідках, донощиках, але й проявився на реалізації конституційних прав наступних поколінь. Тобто, варто ставити питання про те, що репресії виступали не одномоментним актом насилля по відношенню до окремих осіб, а були продуманою «багатоходівкою» радянської системи, попередньо спланованою проти групи кровно споріднених осіб.

Так, зі свідчень онуки М. Войтенка дізнаємось, що його дружина, працюючи та перевиконуючи планові показники радянського господарства навмисно й систематично позбавлялась можливості кар'єрного росту та удостоєння високих звань з огляду на арешт чоловіка. Зокрема, Є. Матіяш згадувала: *Ну дуже й для бабки* [дружини

М. Войтенка] *було це «пятно» в ті роки. Бо це ж считався шо він «ворог народу». І бабка казала, шо вєчно в ланці: «Е, ти? Твій чоловік де? Твій чоловік де? (…) Мама хотіла вчится, і так не вийшла. Мамі хтіли даже «золоту зірку», але із-за цього, начали піднімати. Так її не дали. Вона тоді шовкопради вирощувала. Були такі люди, шо получили. Но мама була одна від колгоспу. Мама дуже хтіла на агронома вчитись. Каже, шо підеш на агронома, і так всьо затихло*[12].

Таким чином, однією з ефективних форм наслідків діяльності репресивної машини стало обмеження права на освіту людей, що закономірно переплетено з обмеженням права на працю. Безумовно, що в очах сучасної людини це виглядає певним нонсенсом, адже яка із сучасних держав буде сповільнювати розвиток людей, що здатні рухати країну вперед. Парадокс ситуації підсилювався тим відомим гаслом радянських чиновників різних рівнів «кадри вирішують усе», хоча на практиці, як бачимо ситуація складалась зовсім по-іншому.

Вагомим наслідком репресій є їх віддзеркалення на долі нащадків репресованих осіб, особливо це стосувалось їхніх дітей. Є. Матіяш згадувала: *Всю жізнь її* [матері опитуваної] *цвіркали: «А де її тато?». А вона: «А я шо від того тата. Як забрали мені було 7 років. Так я його більше і не бачила». Нічого не чула і нічого не знала*[13].

Останньою краплею на життєвому шляху дружини М. Войтенка стало отримання листа у 1989 р. про його реабілітацію, що призвело до її глибокого розчарування та смерті. Опитувана нами Є. Матіяш дещо деталізувала цей процес, зокрема розповідаючи про певні намагання встановлення справедливості у 1980-х рр., в часи гласності. Так, вона згадувала: *То сказали, шо це у Верховну Раду, шо я мала це давати, ти й до мами. А мама каже: «А, скажут шо Полька* [дочка М. Войтенка] *добивається ордена?!» А потому вже, ту копію. Так бабку й то добило. Бабка дуже плакала. «Скільки років була – каже – і я «ворог народа» і дитина моя». А це вже бабці прислали, було бабці 80 років, як прислали це шо він розстріляний тройкою цею*[14].

Таким чином, акт репресії по відношенню до однієї особи віддзеркалювався на долях трьох поколінь родини, та мав ефект сповільненої бомби. І хоча здається, що переживши жах трагічних по-

дій в момент арешту і слідства, тиску громадського осуду, українські родини здавалось ніби позбувались статус репресованих, неблагонадійних. Однак, саме в «уявний» момент поліпшення продовжувалась превентивна боротьба адміністративної системи і громадянина, вочевидь в останнього шансів майже не було.

Отже, проблема радянських репресій на сьогодні є повною мірою не вивченою. Важливим інструментом її осмислення і сучасного прочитання є збір та аналіз усних джерел та біографічних даних, які дають можливість відкрити досі невідомі сторінки життєписів радянських людей. Крім того, незважаючи на трагічні перипетії XX ст. в родинних колекціях досі продовжують зберігатись унікальні фотографічні зібрання, опрацювання та систематизація яких має неабияке значення в контексті візуалізації сучасної гуманітаристики.

Парадоксы і наступствы савецкай рэпрэсіўнай палітыкі: магчымасці вуснагістарычных крыніц (на прыкладзе жыццяпісу сям'і Вайтэнка на Віннічыне)

Сёння адбываецца актыўны працэс вывучэння і пераасэнсавання савецкага мінулага на тэрыторыі былога СССР. Пры гэтым адной з цэнтральных стала праблема савецкіх рэпрэсій сярэдзіны XX ст. У яе даследаванні вялікую ролю адыгрываюць вуснагістарычныя крыніцы, якія толькі і дазваляюць рэканструяваць гістарычны лёс як асобных людзей, так і іх сем'яў, «выкрэсленых» з гісторыі.

Адной з такіх рэпрэсаваных украінскіх сем'яў з'яўляецца сям'я Вайтэнка на поўдні Вінніччыны. Вуснае апытанне сямейнікаў дазволіла даведацца пра парадоксы, трагедыі і наступствы рэпрэсіўнай палітыкі не толькі ў адносінах да рэпрэсаванага. Але таксама да сямейнікаў. Так, прычынай арышту і расстрэлу М. Вайтэнкі напрыканцы 1930-х гг. сталі кантакты з сваякамі з Малдовы, якая ўваходзіла ў склад Каралеўства Румыніі.

Паводле ўспамінаў унучкі М. Вайтэнкі, ягоная жонка, якая пастаянна перавыконвала планавыя паказчыкі савецкай гаспадаркі, ніколі не атрымлівала ніякіх узнагарод па прычыне арышту мужа.

Больш таго, атрыманне ў 1989 г. паведамлення пра яго рэабілітацыю рэзка пагоршыла стан яе здароўя і прывяло да смерці.

Праблема савецкіх рэпрэсій патрабуе далейшага вывучэння. Яго важным інструментам з'яўляецца збор і аналіз вусных крыніц, якія дазваляюць прыадчыніць датуль невядомыя старонкі жыццяпісу савецкіх людзей.

The paradoxes and consequences of Soviet repressive politics: capability of oral historical sources (on the example of the Voitenko's family biography in Vinnytsya region).

Nowadays the process of active studies and rethinking of Soviet past at the territories of the post-Soviet countries is taking its place. The problem of repressions that were realized by Soviet authorities in the middle of the 20th century is one of the most urgent. The role of oral historical sources is extremely important for they are becoming the only possible way of reconstruction of historical fate of individuals and their families who were «erased» from historical process.

One of the Ukrainian families, who were victims of repression, is the Voitenko family in the South of Vinnytsya region. Based on the oral interview of its members, paradoxes, tragedies and consequences of repressive politics relating not only to the ones, who had been repressed, but also to the members of other families have been revealed. Thus, keeping in touch with M. Voitenko's relatives who lived at the territory of modern Moldova became the reason for his imprisonment and execution at the end of 30s of the 20th century. From the interview of M. Voitenko's granddaughter we found out, that his wife, who was constantly exceeding the planned targets of Soviet economy had never been awarded with high ranks because of her husband's arrests. Moreover, receiving the letter about M. Voitenko's rehabilitation in 1989 led to her deep disappointment and death.

So, nowadays the problem of Soviet repressions is far from been studied completly. Collection and analysis of oral sources, that give us the possibility to reveal still unknown biography pages of Soviet people, are the main tools of its comprehension and modern understanding.

Заўвагі

[1] Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна Модерна. 2006. Т. 11. С. 7–24.

[2] Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасної Білорусі, Росії та України) // Український історичний журнал. 2012. № 4.С. 172–187.

[3] Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років // Краєзнавство. 2009. № 3–4. С 269–281.

[4] Величко Т. Практикум «"Усна історія" – чому вона важлива і як проводити інтерв'ю» [Електронний ресурс] – 12.01.2018 – Режим доступу: http://www.holocaust.kiev.ua/news/T_velichko.pdf

[5] Кушнір В. До питання змісту і структури етноконтактної зони // Одеські етнографічні читання. Етнокультурні процеси українсько-східнороманського порубіжжя: зб. наук. праць / наук. ред.: В. Г. Кушнір; ОНУ ім. І. І. Мечникова, Іст. ф-т [та ін.]. Одеса, 2015. С. 152–156.

[6] Угода між Урядом України і Урядом Республіки Молдова про пункти пропуску через українсько-молдовський державний кордон і спрощений пропуск громадян, які проживають у прикордонних районах // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/498_160

[7] Спогади Є. М. Матіяш, 1958 року народження, жительки с. Буші Ямпільського району Вінницької обл. (Україна); записав В. Іванчишен 2017 р.

[8] Там само.

[9] Там само.

[10] Там само.

[11] Там само.

[12] Там само.

[13] Там само.

[14] Там само.

Репресії 1930–1940-х років на Волині у спогадах очевидців

Алла Дмитренко,
канд. істор. наук (Луцьк)

Тема репресій 1930–1940-х рр. тривалий час була забороненою, та зазвичай залишалась поза увагою дослідників-польовиків. І лише в останні роки стало можливим записувати спогади очевидців тих страшних років. При підготовці статті використані матеріали, записані підчас історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (м. Київ) та кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк). Географічні межі охоплюють поліські райони історичної Волині – території у межах Волинської губернії кінця XVIII – початку XX ст.

Репресії, які пережили українці впродовж 1930–1940-х років дотепер не стерлися у пам'яті їх очевидців. Коли в експедиціях пропонуєш поговорити про колишнє життя, перше, що зринає в пам'яті респондентів – голодні роки, репресовані члени родини – і сльози.

Родина Надії Висоцької із с. Кам'яна Гірка Лугинського району Житомирської області (*далі: Лгн.*) пережила чотири трагедії. Найперше, про що вона, народившись 1931 року, знає лише з розповідей рідних, – виселення на початку 1930-х років членів їхньої сім'ї, які вважалися багатіями, у Куп'янський район Харківської області: *Моя мати і батько були туди переселяниє. В тридцаті роки вони були, як сказать Вам, багатії, да виселили туди*[1]. Про це Надія Адольфівна, яка народилась в 1931 р., знає лише з розповідей рідних.

Друге жахіття, яке випало на долю рідних Н. Висоцької, – знищені голодом 1932–1933 років села Східної України: *...А там були померли люди в тридцять третьому [...] да в ті хати поселили.*

Зі справжнім жахом переселенці зіткнулися вже тоді, коли за-

йшли в отримані хати і зустрілися із місцевими мешканцями, яким вдалося пережити голод. В одній із хат під поликом* лежало тіло померлої дівчинки: *То там прибігає друга ця, що ж переселенки, да каже: «Ходіть подивіться! Ондо дитина лежить под тим, під поликом!» А там полик і такиє люди бідниє були. Нема ни кровать, ниде ничого. Так, полик з дощок. Пішли, ту дитину забрали, ми там поховали. Коли приходить баба Вірка, це вже моя мати розказувала, бо мені було три годи, я його не помню, да каже ця баба Вірка: «Оце, Ви знаєте, і не ждали даже, шоб воно й умерло. Вже бачать, шо воно нияке, грузять і мертве й живе туди, та ото туди в яму. А оце в садках у нас все хрести, то це ми, – каже, – ховали вже, хто як кого подужав оце коло хати. Оце таке*[2].

Наступна трагедія родини – арешт батька 5 травня 1938 р. Семирічна Надія Адольфівна дуже добре запам'ятала той день: *Він ще вбирається, мій батько [...] Так як уже годиться, бо він думає, шо це він повернеться. Ті слова не забуду до смерті. Я казала, хай би я була заснула, шоб їх не чула, не бачила. А він, тей, шо прийшов, да каже: «Скинь тухлі». Нє, «Скинь ці штани, наклади галіфе, а до галіфе наклади тухлі». Як він уже таке сказав, то цей батько сів, знаю, сів да каже: «Чого ж я маю в маю місяци до галіфе тухлі накладать?» Галіфе в батька було сільно красіве. Така в його толстовка, називалось, до галіфе. І це на рассвєті забрали. Ось дід виходить, уже мого батька батько, бо він при нас був, за їм і я причепилась. От бачим ця машина стоїть, цей батько подскочив, а цей ще його значить отако підсадив. Шось батько став гукать, шось може то, хотів сказать, даже й ничого, забралис, поїхали. Так ми з дідом вернулись у хату, і на сьогоднішній день ничого, ни грама не знаю.* Як дізнались пізніше із документа про реабілітацію, батька розстріляли в Харкові 8 червня 1938 р., тобто за місяць після арешту[3].

1946 року – нова біда – початок повоєнного голоду. Східні райони України, де на той час жила родина Н. Висоцької, спіткала велика засуха: *...Звідтіля я їхала, тоже вже там було горе. Там така суша*

* Полик (піл) – дерев'яний настил на чотирьох ніжках, який влаштовували у традиційних житла. На ньому спали, виконували різні роботи.

була, потрискалась земля. Це ж чорнозьом. Прамо страшне, на метер. Родина вирішує повертатись на малу батьківщину – Житомирщину, не знаючи, що тут також зіткнуться з голодом.

Порівнюючи два регіони в період повоєнного голоду, Н. Висоцька відзначає, що там, на Харківщині було б легше, бо дідові, який був сторожем, на трудодні «*уділили трошки цеї пшениці*». Крім того, їхній город був внизу і виросло трошки картоплі. На Житомирщині ж, на думку респондента, з одного боку було тяжче, бо зовсім не було хліба (пшеницю, яку дід отримав на трудодні на Харківщині, продали перед переїздом), тому приходилось виживати на жолудях: *...Но тут було важче. Тут жолуд їли. А там люди, у яких не вродило все, то возили з проса оцю шелуху, робили ці лепйошки [...]. Це таке було [...] ще там трошки ми застали. А тоді сюди поїхали ще на краще*.

На Поліссі рятували продукти збиральництва: жолуді, ягоди, трави, мох, листя дерев: *Ну, пристарались жолуду, обтовкли його, обварили, насушу [...] отако мишок. А тоді його обратно ж брали цей сухий, обтовкали його, шоб він був [...] не такий крупний, мололи його в жорнах. Таке пекли, шо не мона Вам розказать, як його мона було їсти і як його мона було пекти! Лушпаї з картоплі, тоже сушили, де вже там вона та картоплина возьметься [...]. Сушили липу [...] верес то це він підходив тільки шо зварять, він, знаєте, захоложує, то таке, як на холодець. Таке сьорбали. Так вижили*. Чоловік Надії Висоцької – Йосип, вважає, що тут, на Поліссі, легше було пережити голод, ніж там, «на України» (у східних районах України), якраз саме завдяки ягодам, жолудям та іншим рослинам[4].

А першим був голод 1921 року, який зачепив і українців. Населення західних областей України у роки Першої світової війни виселили на схід. У 1921 р. почався голод, особливо на Поволжі, куди була виселена родина Кравчуків із с. Стобихва Камінь-Каширського району Волинської області (далі: К-К). Дід Г. Макарук, який у 1912 р. виїхав до Америки, дізнавшись про голод, переказував гроші «на Леніна», щоб допомогти голодуючим: *От бабуся моя по батькові [...] на Волзі були, в Сімбірський губернії [...]*. [А. Д.: І тоді почався голод, Ви казали, на Волзі. То ще дід слав з Америки гроші?]. *Гроші на*

Лєніна. Щоб допомогли голодаючим Поволжя. Там його жінка, діти. Потім дід писав, вже вони сюди дібралися, стала Польща і мона переписуватися […], чи давали тобі допомогу, бо я великі гроші слав[5].

У спогадах багатьох респондентів звучить тема страшного голоду 1932–1933 рр. і менш трагічного повоєнного 1946–1947 років, які були формою репресій проти українства, привели не тільки до фізичного, але й духовного знищення. Переживши голод, люди ставали маріонетками в руках влади.

Опитані респонденти були дітьми у 1932–1933 рр., але в їхній пам'яті закарбувались окремі моменти. Р. Князь із с. Сімаківка Ємільчинського району Житомирської області (далі: Ємлч.) пригадував, як до їхньої хати прийшов чоловік з однією картоплиною в руках і попросив зварити з неї баняк супу. Однак ця їжа виявилась останньою в його житті: Я *сам бачив, як зайшов один чоловєк […]. Несе […] картоплину таку […]. На мою матер каже, звари мені супу. Ну, шо там з цеї картоплини? Вон […] баняк такий, ведро влазить, вон наливає води. Каже, оцей баняк. Покришив вон ту картоплину і геть усе випив і з'їв, і всьо. Целий баняк. А я ще пастух […]. То якраз перед кладбіщем жену ту корову пасти. Ой! Цей дядько лежить! Шо в нас в хаті був. Уже готовий. Умер. До кладбіща ще дойшов і там вмер*[6].

Часто відсутності харчів призводила до смерті всі членів родини: *…Та трохи людей видушили голодом, то холодом, да репресія* [А. Д.: Багато людей померло у вас від голоду?] *Половина села*[7]; *Ну, в всєх не було чого єсти.* [А. Д.: Багато людей тоді померло в селі?] *Ой-йой! Цілими семнями*[8].

Батько І. Дмитренка із с. Неділище (Ємлч.) брав безпосередню участь у похованні померлих: В *нас, бачите, в мого батька був кінь. Вин не був тоді ше в колгоспи […]. То це батько, шо його мобілізовували і конем їздив по хатам збирав цих мертвяков і возив там і ховав*[9].

У своїх спогадах респонденти розмірковують і про причини голоду 1932–1933 рр. О. Стужук із с. Радогоща (Лгн.) виокремила дві основні причини, що привели до голоду на Поліссі: мокра весна і «червона мітла»: А *то вже стала весна, повуддє. Бо в нас чого го-*

лод? Все повимокало. Дощи йшли. І воно повимокало. [...] а тоді знов ходила «красна метла», називаласа. Може хто сховав який кусок хлєба, дето заробів, а може десь заробів жменю якоїсь крупи, його забірали, находили. В печі людє ховали. В голови не клали, бо трусили. Скрузь мерву робили, перешукували і забірали, і забірали, і забірали. І воно через те так, я думаю, через те, такий голод був. Але задумавшись про те, що голод охопив не лише Полісся, а інші, родючі регіони України, робить висновок про те, що то було зроблене щось «враже»: *Але ж воно Україна родюча і там померли ж люде з голоду. Шось то воно такє роблят, знаєте, враже*[10].

Добре запам'ятав голодний 1932–1933 рік Григорій Гуртовий із Запоріжжя*. Його батько відмовився вступати до колгоспу і родині довелось відчути всі страхіття репресивних дій: У *1932 році батько не пішов у колгосп, а восени ми уже почали голодувати. У нас позабирали все – коня, корову, свиней, птицю. Город весь зрили – шукали, де що є заховане [...]. А вони всюди лізли – на горище, в комору, у хату, на піч… І взимку у нас в хаті був голод. І це не тільки в нас. По сусідству жили Дерев'янки – у них та сама картина. Фесюни – так само [...]. Під весну ми були вже опухлі [...]. Поки сніг зійшов, мама щось вимінювала. А як весна 33-го прийшла, то ми [...] пішли пастися. Рятувала лобода [...]. Коли зацвіла акація – кашку ту їли, цвіт акації. Але від неї дуже боліла голова. Грицики, калачики – все підбирали. І такими смачними вони здавалися! [...]. Нашого собаку Рябка з'їли, кішку нашу і ту, що по сусідству, теж з'їли. У солом'яній загаті, де горобчики гнізда мостили, ловили і їх. Ховрахів за городом в полі теж ловили і їли. Це були такі дивовижні ласощі!*[11]

Наступним був повоєнний голод 1946–1947 років, який більш болісно сприймають люди 1930-х років народження, що не знають голоду 1932–1933 рр.: *Сорок сьомий год. Як трудно! Як ми єсти хотіли! [...] Дев'ять душ.* [А. Д.: Але голод пережили всі?] *Всє.* [А. Д.: А було таке, шо вмирали в голод?] *Тоді? В нашом селі я не помню [...]. Сорок сьомий і сорок шостий. Оце в нас два годи сильно було трудно!*

---

* Григорій Гуртовий (1924–2012) – засновник Торчинського народного історичного музею у смт Торчин Луцького району Волинської області, який тепер носить його ім'я.

[…] Ну сильно було трудно сорок сьомий – сорок шостий. Як так не дать людям їсти? Для чого? Нарошно? Чи..?[12].

Важливу роль у порятунку жителів східних районів від голоду відіграли мешканці Західних районів України та Білорусі: *Але більш їздили, на Западну. Западна, то там спасала людей*[13]; *Тоді їздили у Западну, тоді ж була там самостоятєльность, в Западной Бєлорусі. Сюда […] аж за Сарни, о. А там просили. Ходим по хатах, да просимо*[14].

Але мешканці західних районів України теж важко переживали повоєнні роки. У когось зерно вкрали, у інших – забрали. Особливо нелегко доводилося родинам, у яких чоловіки були на війні і весь тягар господарювання припадав на жінок. Г. Зрум із с. Полиці (К-К) пригадувала, як у них до Різдва украли все зерно, заховане у скирті і їм аж до нового врожаю довелося виживати на позичених 16 кг зерна та картопляному лушпині: *Горе! Голод був якєй! Ну. Крали одне в одного. В нас зерно вкрали. В Руздві, санками повезле. Оти во такє поостувалися, п'янюгі, то вкрали зерно і повізле […]. Батько був на війні, ми вдвох з матирою сховале жето в скєрту. І розкєдали, і забрали якось […]. У материної сестри в чоловіка позечили пуд жета […]. І ме добуле покє типер нажєли, накосели там, намолотели, напекле і їли. Лушпайкє їли. Горе було! Голод! Ну, ни в кажного, ни в кажного! Але було й такє*[15].

У родині Є. Бартош із с. Любиковичі Сарненського району Рівненської області (далі: Срн.) зерно в повоєнні роки забрали на поставку і довелося виживати на коржиках з вівса та чорниць: *Бо колісь заберали зерно в нас, забралі. Господі! Послєднє жито забраліє. Нема чого їсти на ранок […]. Ох моя голубонько! Їсть хочется! А їсть хочется! Осталоса овса повтора мешка в нас. Не, якось не забрали. Понюсь батько той овес до мліна. Да змолов той овес на муку. Да приньос той овес до хаті. То маті наперед на решето перепустіла. На таке рідке, шоб мука тая випала, а устюкі осталиса. Ну, і остюкі ж трохі випалі. А далє давай ше на густіше маті вже сіять. Як насіяла маті на густіше решето вже, ну вже мука, вжено тільки малесейкі устючькі. Як намєсіла з ягодьмі того коржа. Мні на пашу за коровамі. То я одно ходю, голосю і коржа носю. А шо ж,*

їсть не можна, колєца в яслі, той, тії устюкі, в яслі колюця, а душа їсть хоче і нема як їсть[16].

З перших днів приходу радянської влади на Волинь у 1939 р. розпочались переслідування, репресії особливо щодо патріотично налаштованих мешканців та членів їх сімей. П. Тишковець із с. Озеро Володимирецького р-ну Рівненської області (далі: Влдм.) пригадував, як тоді знущалися з людей: *Доверху ногами вішали, воду круз нис лили. Рот закритий був. Шоб не дихав, шоб не ворушивса. І як приходить та смерть, як странешся, так як з пульверизатора тече з тебе, вверх іде. Отак, так жили. Так переживали. Ну, а де ж? Жинку зловили, в єї син був у бендерах. Вони єї пальци повикрутювали і жили повитягали. Вони єї знічтожили. Замучили. На смерть*[17].

Колективізація, що почалась у повоєнні роки, ще більше погіршила становище людей. За твердженням респондентів, люди боялись її більше, ніж війни: *Як на войну буле хуже люде стурбовани. Кучами стоєли і думали: шо ж буде? Шо ж буде*?. Людей силою змушували записуватися у колгоспи: били, закривали на кілька днів у сільраді без води та їжі: *Як нагайку дасть, і тебе влупить, да й шо ж, да й мусиш ЗА. Протремає в сільради тебе суток двоє голодного й холодного. Та ше харошенько налякає, та ше й, я ше раз повторую, влупить, то от тобі й ЗА. Хоч не хоч, або тебе тут приб'ємо, або давай, заяву пише*[18].

Вже восени 1948 р. у людей забрали урожай. У 1949 р. ще продовжували в незначній кількості сіяти на своїх городах, але «наклали» непомірні поставки. А потім забрали і городи біля садиб: ...*Забрали теї городи, добри, свої – забрали [...]. В селі, кала хатив, де люде жиле, да предки їх жиле. То там буле, по клаптикови того города, то садели там.*

Потім настали «мокрі» 1950–1952 роки. Для мешканців заболочених поліських районів це стало справжньою катастрофою – люди масово голодували: *А ше такий мокрий рик став, підісятий. Так було, ше так. А піісят перший, піісят другий – такєй був мокрий рик. Городи подавали по низькому. Люде буле просто голодни. Буле й попухле люде [...]. Буле й зуби зелениє. Все їли, шо попав [...]. Отаке було життя! То люде пострадали!*[19].

Наступна форма репресій, яку пережили українці, – масові переселення. У 1940-х рр. після пакту Молотова–Ріббентропа Бессарабія була окупована радянськими військами, а німці, які проживали на цих землях, переселені до Німеччини. У їхні села, які залишилися пусткою, масово переселяли мешканців Волині. Переселення пов'язували із будівництвом Повурського полігону (Ковельський район Волинської області), але насправді мета була іншою – виселити мешканців сіл, які були «незручними» новій владі: *...Який там палігон! Там, як зара кажуть, не вельми він і мішав, це було просто убрати*. У Бессарабію виселили мешканців багатьох суміжних сіл: *...Депортація тих німців – сороковий рік – і в ці села. То взяли вони Стобихву, Бережницю, Черськ, Заячівку – це вже Ковельський, Маневицький райони, Грушівку, Гулівку і Горно і даже Стобихівку [...]. І цих людей повезли. Погрузили і повезли, повезли в ту Бессарабію. Привезли [...]. Їх розмістили по хатах*. Про раптовість і надзвичайну швидкість виселення німців із бессарабських сіл, свідчить ситуація, яку застали в хатах переселені з Волині українці: *Каже, в піч заглянеш – хліб стоїть, не витягли, не вспіли. Всьо покинули вони. А вже в погрибах – від вина, бочки вина повні. Ті амбари повні зерна. Кукуруза, пшениця*[20].

Однак з настанням повоєнного голоду багато мешканців Волині, що 1940-го року були переселені в Бессарабію, повернулася назад у рідні села. Зібравши пожитки, вони пішки здолали тисячу кілометрів: І *сорок шостий – засуха. Страшний голод. Голод. Земля потріскалась, шо каже, ногу всадиш у ти щилини. І вони почали стягуватися на коника. Одного коника – дві-три отиї вдовиці* [багатьох чоловіків стратили у війну румуни як заручників – *А. Д.*]. *Перші поїхали ті, шо не мали чоловіків, шо повбивали. Почале братися додому. І так вони тисячу кіломутрув коником, пішком, усі коло воза, ішли. Діток на возу, а ті всі пішком. І прийшли під осінь – на Спаса вже, на Сплення, в нас празник. О. І все. Ну, зима. Куди? Як? Їсти шо там? Мукє вони трошки привезли. Ну, в їх корови були. А ми ше були бідніши, шо тут були. Бо в нас партизани вимели всьо! І корови, і коні – всьо забрали, як стоїш! І одежу*[21].

Але це не порятувало виселені села. Вони на довгі десятиліття залишилися поза цивілізацією. Радянська влада не визнавала їх

існування, незважаючи на те, що тут жили люди, народжувалися діти. Ще 1989 р. тут не було електрики, дороги до села, заборонялось будувати нові будинки та ін. Але ті події дотепер не дають спокійно жити мешканцям колись виселених сіл. Адже, як з'ясувалось, за документами міністерства оборони їх не існує і чиновники й надалі «борються» із селянами.

21 жовтня 1947 р. – початок масової депортації населення західних областей України на Схід. Операція «Захід» – одна з найбільш масових депортацій, проведених радянською владою в західних районах України. Лише за першу добу було вивезено близько 78 тисяч українців і переселено до Казахстану та Сибіру. Окремі з них опинилися у Карлазі. Операція була спричинена незадоволенням жителів новою владою, зростанням опозиційних настроїв, та у зв'язку з виборами до місцевих і Верховної ради, які мали відбутися у грудні 1947 та у 1948 р. Влада намагалася депортувати тих, хто б міг проігнорувати вибори[22]. Впродовж цієї короткотермінової акції з Волинської обл. депортовано 9 050 осіб, з Рівненської – 11 347[23].

Але на цьому біди не закінчилися. Виселення із західних районів України продовжувалися, але для цього використовували інші форми – агітація за переїзд у південні і східні райони України для роботи в шахтах, на заводах, для вступу у ФЗО та ін.: ...*Старалися в ФЗО, у шахту, обшем, вибрати зцюля молодьож, шоб не було, шоб у бендери не йшли*[24]. Влада виселяла й цілі «неугодні села». Наприклад, 1951 р. у Дніпропетровську область повністю було переселене с. Грива (К-К).

Але, втікаючи від повоєнного голоду, багато родин виїхало на схід за своїм бажанням: *Люде веїхали – воне й тепер проклинають те життя, там. Туда виєхали, на восток. З нашого села. Його батьке, мого хазяїна, поїхали туда, в Днєпропетровську [...]. В їх була симня десіть душ [...] бульба не вроделася. Хліба нема! Не дав колхоз! Ниде не заробели, нигде ничого. І мусили виєжджєти. Мусили їхати. Отаке було життя! Таке то було життя наше! Яке неважне*[25].

В наступні роки на зміну масовим переселенням прийшла інша крайність – людей «прив'язали» до колгоспів і не дозволяли залишати межі населених пунктів. Працюючи практично задарма, люди змушені були шукати заробітків в інших регіонах. Але для цього

потрібен був дозвіл голови сільради або колгоспу: *Прийшов у кантору, до председатєля і кажу, шо я поїду. А вон каже [...], що я тобі не розришаю їхати [...]. А я кажу, я не прийшов просити, я прийшов сказати, шоб Ви знали. – Ну, то напиши заяву, дай ми тебе отпустимо. То вони мене одпустили на шисть мисяцюв. Ето в шесдисят другому роци*[26].

Дуже емоційно цю ситуацію прокоментувала Г. Макарук із с. Стобихва (К-К): *...Хай би в ПТУ якесь – дай довідку з сільської ради, що вони не протестують. Ти ж народжувався і механічно ставав* [колгоспником – *А. Д.*] *Я казала, Шевченка викупили з кріпацтва – з колгоспу не викупиш*[27].

Але найстрашніша форма репресій – фізичне знищення людей. Зокрема, розстріли в'язнів у тюрмах західних областей України з початком війни 1941 р. У Луцькій в'язниці 23–24 червня було розстріляно понад 2 тис. осіб [28].

Отже, основними формами репресій у 1930–1940-х рр. були: арешти людей, в т. ч. не тільки за політичні переконання, а й за етнічну приналежність (поляки Житомирщини); голод 1932–1933 і 1946–1947 років (поки українці голодували, з СРСР відправляли ешелони зерна у країни соцтабору); повоєнний голод у західних районах України; переслідування за політичні переконання; депортації (українці, німці та ін.) і переселення (з Полісся у Бессарабію, на Схід); фізичні знущання і знищення людей.

Рэпрэсіі 1930–1940-х гг. на Валыні ў аповедах сведкаў

У артыкуле разглядаюцца формы рэпрэсій, якія адлюстраваліся ў палявых матэрыялах, сабраных падчас гісторыка-этнаграфічных экспедыцый Дзяржаўнага цэнтра аховы культурнай спадчыны ад тэхнагенных катастроф (Кіеў) і кафедры дакументазнаўства і музейнай справы Усходнееўрапейскага ўніверсітэта імя Лесі Украінкі (Луцк). Геаграфічныя межы экспедыцый ахоплівалі палескія раёны гістарычнай Валыні, менавіта тэрыторыі ў межах Валынскай губ. канца XVIII – пачатку XX ст.

Адной з асноўных форм рэпрэсій у 1930–1940-я гг. быў голад 1932–1933 і 1946–1947 гг. У заходніх абласцях Валыні людзі галадалі таксама ў пасляваенныя гады, у т. л. 1951–1952. Пашыранай формай рэпрэсій быў пераслед за палітычныя перакананні і нацыянальную прыналежнасць. У 1930-х гг. сем'і палякаў з Усходняй Валыні перасялялі ў раёны, жыхары якіх памерлі падчас голаду 1932–1933 гг. У Заходняй Валыні пасля 1939 г. рэпрэсіі датычылі патрыятычна настроеных людзей, якіх катавалі часта да смерці.

Своеасаблівай формай рэпрэсій была калектывізацыя. Людзей гвалтам заганялі ў калгасы: збівалі, па некалькі дзён трымалі без ежы і вады, забіралі амаль увесь ураджай, што прывяло да голаду. Іншай формай рэпрэсій былі дэпартацыі (украінцы, немцы ды інш.) і перасяленні (з Палесся ў Бесарабію, на Усход). Таксама трэба прыгадаць расстрэлы ў Луцкай турме 23–24 чэрвеня 1941 г.

Repressions of 1930s and 1940s in Volyn region and memories of eyewitnesses

The article deals with the forms of repressions due to the field materials, which were collected during the historical and ethnographic expeditions of the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from techno genic disasters (Kyiv) and Department of documentation and museum affairs of the Lesia Ukrainka Eastern European National University (Lutsk). Geographic boundaries include the Polissia regions of historic Volyn – the territory within the Volyn province at the end of 17th – the beginning of 20th centuries.

It is noted, that one of the main forms of repression in 1930s and 1940s was the famine of 1932–1933 and 1946–1947. In the western regions of Volyn post-war years were also fatal, as well as 1951–1952 when people were swollen from starvation.

The widespread form of repression was persecution of people for political convictions and national affiliation. In 1930s, families of the Poles from Eastern Volyn were displaced into areas whose inhabitants died because of famine during 1932–33. After 1939 the patriotic residents who

were brutally tortured, often to death, were subjected to repression in the Western Volyn.

One of peculiar form of repression was collectivization – people were forcibly driven into collective farms, were beaten, were kept for several days without food and water, almost the whole harvest was taken out. All this actions were led to starvation. Some more forms of repressions were deportations (Ukrainians, Germans, etc.) and resettlement (from Polissia to Bessarabia, to the East) as well as physical destruction of people – shooting in Lutsk prison, June 23–24, 1941.

Заўвагі

1 Записано від Висоцької Н. А., 1931 р. н., с. Кам'яна Гірка Лгн., 19.11.2005. Музей-архів Народної культури Українського Полісся, м. Київ (далі: МАНКУП). Ф. Лугини-2005, од. зб. Дмитренко-13-4.

2 Записано від Висоцької Н. А., 1931 р. н., с. Кам'яна Гірка Лгн.

3 Там само.

4 Записано від Висоцької Н. А., 1931 р. н. та Висоцького Й. Д., 1930 р. н., с. Кам'яна Гірка Лгн.

5 Записано від Макарук О. І., 1940 р. н., с. Стобихва К-К, 06.07.2010. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, м. Луцьк (далі: Архів МЕВП СНУ). Ф. Стобихва-2010, од. зб. Дмитренко-D3S1.

6 Записано від Князя Р. С., 1917 р. н., с. Сімаківка Ємлч., 30.07.2011. МАНКУП. Ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дмитренко-D5S4.

7 Записано від Степанчука П., 1927 р. н., с. Остапи Лгн., 19.11.2005. МАНКУП. Ф. Лугини-2005. од. зб. Дмитренко-13-3.

8 Записано від Князя Р. С., 1917 р. н., с. Сімаківка Ємлч.

9 Записано від Дмитренка І. О., 1922 р. н., с. Неділище Ємлч., 2.08.2011. МАНКУП. Ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дмитренко-D8S1.

10 Записано від Стужук О. К., 1924 р. н., с. Радогоща Лгн.

11 Гуртовий Г. «Навіть собаки не чіпали мертвих. Не було собак – поїли». [Електронний ресурс]. – 20.08.2018. – Режим доступу: https://www.volynnews.com/news/archive/hryhoriy_hurtovyy_navit_sobaky_ne_chipaly_mertvykh_ne_bulo_sobak__yikh_poyily/

12 Записано від Гресько П. О., 1933 р. н., с. Сімаківка Ємлч., 30.07.2011 р. МАНКУП. Ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дмитренко-D5S2.

13 Записано від Висоцької Н. А., 1931 р. н., 1930 р. н., с. Кам'яна Гірка Лгн.

[14] Записано від Стужук Г. С., 1930 р. н., с. Радогоща Лгн., 17.11.2005 р. МАНКУП. Ф. Лугини-2005, од. зб. Дмитренко-9.3.

[15] Записано від Зрум Г. К., 1930 р. н., с. Полиці К-К., 27.07.2012. МАНКУП. Ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дмитренко-D2S1.

[16] Записано від Бартош Є. Т., 1932 р. н., с. Любиковичі Срн., 30.07.2011. МАНКУП. Ф. Сарни-2008, од. зб. Дмитренко-D2S4.

[17] Записано від Тишковця П. П., 1928 р. н., с. Озеро Влдм., 24.07.2019. МАНКУП. Ф. Володимирець-2009, од. зб. Дмитренко-D1S1.

[18] Записано від Денейчука П. Ф., 1933 р. н., с. Олександрія К-К., 30.07.2012. МАНКУП. Ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дмитренко-D5S2.

[19] Записано від Химчик М. А., 1934 р. н., с. Нуйно К-К., 27.07.2012. МАНКУП. Ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дмитренко-D1S1.

[20] Записано від Макарук О. І., 1940 р. н., с. Стобихва К-К.

[21] Там само.

[22] Операція «Запад»: примусове виселення 78 тисяч українців за 1 день [Електронний ресурс]. – 20.08.2018. – Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/explainer-operation-zapad/28806533.html

[23] Пагіря О. Операція «Запад» на Західній Україні у жовтні 1947 року [Електронний ресурс]. – 20. 08. 2018. – Режим доступу: http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=299

[24] Записано від Тишковця П. П., 1928 р. н., с. Озеро Влдм.

[25] Записано від Химчик М. А., 1934 р. н., с. Нуйно К-К., 27.07.2012. МАНКУП. Ф. Камінь-Каширський-2012, од. зб. Дмитренко-D1S1.

[26] Записано від Тишковця П. П., 1928 р. н., с. Озеро Влдм.

[27] Записано від Макарук О. І., 1940 р. н., с. Стобихва К-К.

[28] Бондарук Л. Знищення в’язнів у Луцькій тюрмі. 70 років бійні НКВД [Електронний ресурс]. – 20.08.2018. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/20/46167/

Радянський вивіз польських колоністів із Західної України 1940 р. в оповідній традиції українців

Євген Луньо,
канд. філолог. наук (Яворів)

Розповіді українців про депортацію польських колоністів, обрані для аналізу у представленій статті, мають свою специфіку, яку вважаємо за доцільне зазначити. Вони не є наслідком окремого спеціального пошуку для дослідження зазначеної теми, а взяті з широкого контексту фольклористичного польового дослідження «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців». Цим проектом автор займається з 1996 р. і на сьогодні записав розповіді понад п'яти сотень респондентів. Особлива наукова та духовно-культурна його цінність полягає у тому, що у ньому дано якомога ширшу можливість народові самому розповісти про свою всебічну участь, про свою роль у історії, конкретніше – у найрізноманітніших подіях і проявах національно-визвольної боротьби на Яворівщині у І половині – середині ХХ ст., подати свою власну інтерпретацію й емоційно-психологічну оцінку цього відрізку історії. Звідси у розпорядженні автора трансформована у письмову народно-епічна традиція Яворівщини зазначеної епохи в її побутово-функціональному вираженні у часовому проміжку кінця ХХ – початку ХІХ ст.

Про концептуальні засади цієї праці, її методичну основу докладно сказано у статтях «Народний літопис повстанської Яворівщини»[1], та «Слово від упорядника до тому 2»[2], а тут зазначимо лише головне. Майже усі матеріали, за винятком кількох перших, зроблених зі слуху безпосередньо на папір, зафіксовані на диктофон і згодом розшифровані самим автором на основі етнолінгвістичної текстологічної моделі. Ця модель передбачає якомога повніше збереження мовленнєвої автентичності оповідача, щоб таким чином

цілісно представити не лише інформативну, але й психоемоційну, експресивну складову народної епічної традиції як художнього явища[3].

Наш метод фіксації народно-епічної традиції зводиться до мінімуму втручання у природній плин розповіді, оповідачеві дається по суті нічим не регламентована можливість якнайповнішого вираження. При цьому оповідач так би мовити «виносить на поверхню» не лише те, що від нього хоче записувач, на що спрямував його першопочатково, а власне ті глибинні оповідні пласти, про існування яких не має поняття дослідник, бо вони підсвідомо відкладені у пам'яті органічним процесом епічної традиції.

У нашому випадку Яворівщина взята як історико-етнографічний край головно у межах колишнього Яворівського повіту, а також за сучасним адміністративним поділом – Яворівський район Львівської області. Суспільно-політичні, духовно-культурні та інші процеси XX ст., у тому числі й депортації польських колоністів, що відбувалися на цих теренах, у своїй суті були такими ж, як і в інших місцевостях Західної України.

Зазначимо, що маючи у розпорядженні накопичені у вказаний спосіб текстові матеріали, не претендуємо на повне й усебічне висвітлення заявленої теми. Та водночас вважаємо, що на їхній основі маємо можливість простежити певні оригінальні, притаманні лише фольклорному відображенню й осмисленню, моменти й суттєві ознаки цієї депортації.

За жанровою приналежністю аналізовані розповіді – у більшій кількості народні оповідання, це коли оповідач веде мову про те, що бачив особисто, й висловлює власні враження й оцінки. Звідси ці тексти більш достовірні й експресивно насиченіші. Тим паче, що їхні творці на час депортації були малими дітьми й підлітками, Їхня молода пам'ять була функціонально досить активною і доволі вмістимою, а емоційний стан – вразливим. Це у свою чергу закономірно відобразилося на інформативній повноті й емоційній насиченості текстів, а ще й спричинилося до тривалого – аж до кінця XX – початку XXI ст. – збереження в оповідній пам'яті із здатністю активного відтворення.

Також маємо кілька переказів як першого рівня трансмісії, коли переповідається почуте безпосередньо від учасників чи очевидців, а також і багаторівневої трансмісії, коли йдеться про почуте від тих, хто й сам про цю подію чув від інших. Переказ як жанр засвідчує ширшу резонансність описуваної події, її потужну просторову й часову динаміку побутування, а отже й вагому суспільну значимість.

Майже усі розповіді є належно сформованими, мають відпрацьовану художньо-образну систему, сюжетну структуру, композицію, сповнені інтерпретаційним, оціночним компонентом. Це також говорить нам, що це не одноразові побутові тексти, а багатократно повторювані, тобто розказувані іншим автономні фольклорні твори. Чисельне й тривале побутування засвідчує знову таки їхню суспільну значимість, важливість вироблених ними історично-культурних та духовно-моральних цінностей.

У зібраних нами розповідях, очевидно, через не цілеспрямовану, а довільно спонтанну їхню фіксацію, а також досить віддалений від самої події час запису, змальовано лише окремі моменти депортації. Це підготовчо-організаційні заходи виселення, момент забирання виселенців із їхніх домівок, транспортування через українські села до залізничної станції, а також перипетії з їхнім майном.

Отже, на сам перед з'ясуємо, як оповідна традиція трактує питання, кого саме і за що депортували. З цього приводу зустрічаються різні міркування. Так, оповідачі старшого віку й з нижчим рівнем освіченості на основі поверхового й широкого узагальнення вважали, що поляків депортували виключно за етнічним принципом: *Тих всіх з парцеляції вивезли тілько за то, шо вони поляки*[4]. Інший оповідач стверджує, що вивозили поляків колоністів, проте не розрізняє колоністів від місцевих поляків, що віддавна жили в українських селах. На його думку, цих польських колоністів вивозили лише за те, що вони були добрими господарями: *Бо вони були господарі ті всі поляки. Там в них були прекрасні сади. Вони мали кожен свою землю біля себе, кожен мав ставок*[5]. Очевидно, цей оповідач за аналогією, що вже весною 1941 р. вивозили й українських заможних господарів зі звинуваченням у куркульстві, вважав куркулями й усіх польських колоністів. Ще один оповідач вказує, що депорту-

вали лише польських колоністів, і при цьому наголошує, що вони не проявляли жодної політичної активності та й не були заможними, аби звинуватити їх у куркульстві: *Вони не були ні політики, ні нічо, такі собі звичайні люди. Господарили не дуже так важно, но, видно, були малоземельні, поля в них багато не було*[6].

Повнішу й історично достовірнішу інформацію, кого саме й за що депортували, дізнаємось від оповідачки, що разом з сім'єю теж підпала під цей вивіз, хоча вони були українці. Спочатку вона узагальнено зазначає, що їх вивозили за куркульство. Проте з розповіді невідомо, чи про це повідомляли їх під час вивозу, або оповідачка говорить так за аналогією до пізніших вивозів українців з офіційним звинуваченням – приналежність до класових ворогів куркулів. Та далі вказана конкретна і, вважаємо, реальна причина: *Нас вивозили за куркульство. Мали вони написано, жо то вроді ми від польської держави ту землю дістали. То всьо голова сільради з Мужилович зробив, Андрущишин Петро він ся називав. Він підписав, шо ми якось там від польської держави як би якусь нагороду дістали ту землю. А поперед приїздили і списували. Батько так говорив, жо був в Канаді сім років, заробив гроші, бо був бідний, і за ті гроші купив той маєток. Але воно інакше обернулося. Всьо голова тоди робив, а він підписав якось так інакше*[7].

Отже, тут йдеться про так званих осадників – поляків з польських етнічних земель, яким польська держава надавала преференції у переселенні на окуповані західноукраїнські землі, взамін покладаючи на них завдання поглиблення й пришвидшення цієї окупації. Історики зазначають, що розпочаті в Західній Україні у грудні 1939 р. репресії проти мирного населення, передовсім поляків, проводилося під гаслом «Очищення міста і села від ворожих елементів, осадників»[8].

З наведених вище слів теж випливає, що для московських окупантів питання етнічної приналежності не було визначальним, а їм йшлося про осадників передовсім як класових ворогів. Також бачимо, що для визначення цього ворожого статусу, а власне осіб, яких мали депортувати, радянська окупаційна адміністрація безцеремонно вдавалася до ігнорування фактів і підтасовок. І можна при-

пускати, що голова сільради відніс сім'ю оповідачки до осадників не з власної волі, а з примусу.

Наступний оповідач молодшого віку переказує почутий від старожилів механізм польської колонізації у їхній місцевості: *Вивозили навколо Немирова. Бо як в трийцятих роках граб'я Крузенштерн вже став банкротом, він розпродував полякам за безцінь землю. Вони там десь в Польщі продавали за великі гроші, а тут він їм продавав за малі гроші. Ті колонії були коло Парипсів, десь там в стороні Магерова, Бідун Польський був. Ну, багато було таких колоній польських більших і менших*[9]. Вважаємо це твердження цілком достовірним. Воно співвідноситься й із записаними нами розповідями, що у цей час польський уряд не дозволяв землю збанкрутілих великих землевласників купувати українцям, а лише полякам. Проте це була лише одна з кількох форм державної політики колонізації Західної України.

Про те, що польський уряд сприяв своєю політикою економічного стану польських колоністів, як і взагалі усіх етнічних поляків, стверджує й оповідач Я. Дутко: *Переважно поляки ліпше господарили, як наші, то факт. Вони більший мали досвід такий господарний чи шо, но але поляки ліпше господарили. Но тай вони мали владу, їх держава, всьо польське, доступ до всього. Держава захищала в першу чергу інтереси поляків*[10].

Звісно, за преференції держава покладала на колоністів різні обов'язки і завдання по зміцненню польського елементу серед українського селянства, що також висвітлено в українській оповідній традиції. Так зокрема одна оповідачка вказує: *В нашому селі жили і поляки. Спочатку були поляки і добре було, жили з українцями так нічо. Були господарі польські, було то всьо. А пізніше, навіть не можу сказати коли, в якім то році, прийшли колоністи польські. І вони тоді заставили поляків, шоб вони говорили по-польськи. А до того поляки в селі говорили по-українськи, но по-сільськи як кажут. Але то вже було пізно, вони ся так і не навчили по-польськи говорити*[11]. Отже, серед іншого держава покладала на колоністів завдання перешкоджати природній асиміляції й українізації місцевих поляків, відновляти їхню етнічну й національну польську ідентичність. І ще

одна функція польської колонізації, як підмічає ця оповідачка, була полонізація українців: І *два було українці серед тих колоністів. Я не знаю, але казали, шо то вони підписалися на поляків*[12].

У місцевих розповідях також подається причина депортації польських колоністів, якої не зустрічаємо у науковій літературі на цю тему. На основі реальних подій, що відбувалися опісля, народ зробив висновок, що виселення відбувалося у зв'язку з побудовою на Яворівщині масштабного військового полігону. Так, оповідач М. Павелко стверджує: А *гет на їх домівство давали переселенців з Верблян. [...] А може й за то ввезли, шо з полігону не мали де людей діти. Їм тре було пляцу і вивезли всю парцеляцію. Там шось було трийці нумерів. Всьо вивезли і дали переселенців*[13].

Вважаємо, що вказана причина є цілком достовірна. Адже початково під цей військовий об'єкт мало бути відведено 27 636 га землі[14] і на цій території знищено 128 сіл і хуторів, відселено понад 150 тисяч осіб[15]. На початковому етапі звідти усіх поселяли на місце уже депортованих польських колоністів і репатрійованих німецьких колоністів передовсім на Яворівщині та інших не надто віддалених територіях[16]. Отже на основі відомостей з оповідної традиції можна стверджувати, що депортація польських колоністів з практичною стратегічною метою – побудовою військового полігону має не менш важливе підґрунтя, ніж очищення щойно окупованої Західної України від політично неблагонадійного елементу.

З оповідної традиції дещо дізнаємось і про масштаби депортації. Зазначається, що були вивезені усі навколишні польські колонії. Маємо і деякі статистичні дані. Так, з розповіді М. Сарабая довідуємося, що з колишнього Намирівського району (з 1962 р. – у складі Яворівського району) вивезли 1004 сім'ї колоністів: *На рано на кожну фіру по троє бойцов і вивозити польських колоністів. Потім тато казав, тисячу чотири фіри. Тобто тисячу чотири сім'ї вивезли. Тато знав, бо стільком фірманам заплатили, і фінвідділ мусів відчитатися, на шо гроші пішли*[17].

Народні оповідачі подають назви лише окремих колоній, але узагальнено стверджують, що на Яворівщині депортували усі польські колонії, від великих до найменших. За словами Я. Дутка, навіть

окремих господарів, що жили на краю їхнього села, але належали до колонії біля сусіднього села. Та разом з тим оповідна традиція говорить, що окремі польські колонії, зокрема Мосберґ і Пишівка, не підпали під радянську депортацію, але з яких причин – не вказує. На нашу думку, тут, очевидно, йдеться про дещо ширше розуміння поняття «колонія» в народному середовищі. Були колишні австрійські колонії, окремі з яких ще в часи Австро-Угорщини при сприянні галицької, польської за своєю сутністю адміністрації етнічні поляки організовано викупляли. А були й нові колонії польських осадників, яким вже польський уряд наділяв землю безкоштовно чи продавав при пільговому кредитуванні. І саме лише ці колоністи осадники й підпадали під радянську депортацію.

Щодо поляків із традиційних колоній й тих, що мішано проживали разом з українцями, Москва, очевидно, мала інші плани – як іноетнічний елемент зробити своїми прислужниками у протистоянні з національно свідомими українцями. Зокрема, за даними оповідної традиції після повторної окупації Західної України у 1944 р. передовсім місцевих поляків радянська влада залучала у так звані винищувальні батальйони для поборювання Української Повстанської Армії та місцевого націоналістичного підпілля.

Оповідна традиція зафіксувала такий цікавий момент як підготовчі організаційні заходи для вивозу. Ось як про це розповідає М. Сарабай: І *от сороковий рік, мій батько працював в тому фінвідділі. І передали десь там зі Львова, шо буде якийсь з'їзд, приїдуть дуже багато депутатів, дуже багато людей, шоби влада в Немирові організувала фіри, бо потім треба буде тих всіх розвозити. Фірів треба організувати більше тисячі. Організували ті фіри і з Немирова, і зі сіл. Ну обіцяли добре заплатити, і фірмани з'їхалися*[18].

Очевидно цей факт відклався в епічній пам'яті, тому що він виразно демонструє, як радянська влада послуговувалася обманом у своїх адміністративних стосунках з цивільним населенням. На місцеву людність вже саме це справило відповідне враження. Оскільки польська окупаційна влада попри ті неподинокі репресивні заходи стосовно українців до таких цинічних обманів не вдавалася. А тим більше, що радянська система з її комуністичною ідеологією про-

пагувала себе як «найпрогресивніша і найгуманніша у світі». Тим часом московські репресивні органи, маючи вже попередній досвід депортації куркулів, змушена була усіма засобами, в тому числі й через обман, дотримуватися секретності, аби їхні жертви, будучи обізнаними, не змогли втекти чи заховатися від приготованої їм сумної участі, не говорячи вже про якийсь опір.

Правда, попри такі строгі заходи секретності, застосування методу обману, несподіванки і шоку, все ж окремим колоністам таки вдавалося уникнути вивозу. Дехто якось спромігся втекти: *А чоловік втік, старий теж втік. [...] Він втік, і стара теж втікла. Вони в Біхнари родину мали, так шо вони ся там порозходили*[19]. Декого з гуманних міркувань самовільно на свій страх і риск могли відпустити самі виконавці: І *сестру мою мали вивезти, але вона була беременна, і її не брали*[20]. Також розповідається, що молодій хворій на пневмонію, очевидно, із симпатії і прояву жалощів допоміг втекти виконавець вивозу молодий радянський лейтенант – українець із Східної України: *Він дивися, шо я не впаду, шо я ледве стою. Температура в мене така піднеслася. І він тоди говорит до того, каже: «Нада вилучити її, в неї, – каже, – дуже температура висока». – «Нікогда, нікого не вилучуєся», – так він крикнув ше раз. Той лейтенант тоди каже до мене: «Іди ше проси». Я кажу: «Я вже сили не маю і дуже-м, – кажу, – ослаблена. – Кажу, – просіт Ви за мене». І далі стою на тім місци. Він тоди пішов і шось мусів сказати до нього ше. Правда, той запер тую книгу і вийшов там до кляси, де люди. А він мене, той лейтенант, за плечі, а учителі в школі жили, перше все учителі в школі жили, і в двері до учителів мене впхнув. Учителі перестрашені були страшне, перший раз таке встрічали. Подивилися на мене, я на них. Слова ми не мали ніякого*[21].

Дуже вразливими, емоційно насиченими є розповіді, як колоністів забирали з їхніх хатів. Цікаво про це розповідає С. Михальо, що її разом з сім'єю вивозили: *А вночи вивіз; приходят, обкружили і всьо. «Ми хочемо в вас ревізію зробити, бо в вас є зброя», – отак вони. Наші кажут: «Ми тим не бавимося, ми зброї не маємо ніякої". – «Всьо, поставайте ви всі там в однім місци», – взяли їх під стіну. Був в хаті брат, братова, двоє дітей братових, а я лежа-*

ла хора, батько й мама. А решта ті сестри – то всьо повидаване було; в Віжомли, Новосілках, Ляшках. Іно я йше була невидана. А до мене приходят, я кажу: «Я хора». А шо була я знала, жо то вивіз, то була сказала, жо я не можу стати, може так було пройшло, може були лишили. «А Ви можете стати ше? Ми мусимо ревізію робити там, в ліжку тім". Їх було багато, то всьо рускі, москалі, воєнні всі. Я кажу: «Та як хочете, то робіт ту ревізію». І я тоди так піднеслася і сіла на обочині: «Та робіт». Вони викинули з ліжка постіль всю, сінник, перевірили.

І тоди, як перевірили всьо: «Ано збирайтеся, ми вас будем переселяти. Дві годині часу – щоби ви були всі зібрані». Но всьо – батько ся стряс. То перший раз вивіз, ніхто нічо не знав, всьо ся пострашило, ніхто не може нічо в руки взяти. Правда, вони, тиї воєнні, самі троха, шо було в мішках, з комори викидали на підводи. Підводи вже стояли. Бо вони знали, де. «А ми вас будем іно переселяти з місця на місце, в село, бо не можна так окремо бути». Так, ніби з кольонії в село[22].

Отже, як бачимо з тексту, найперше на звичайних мирних людей чинять шокуючий морально-психологічний тиск – фальшиво звинувачують у наявності зброї, а далі пролонгують і підсилюють цей тиск, проводячи фіктивний обшук. За допомогою цього, очевидно, вже добре відпрацьованого прийому люди на стільки перелякані й обезволені, що самі солдати змушені були їхні пожитки носити на підводу. Та все ж і далі не перестають людей обдурювати, аби дезорієнтувати й дещо заспокоїти, стверджуючи, що перевозять їх лише з колонії у село. Це, можливо, для того, аби ті не важилися втікати і сховатися у добре знайомих їм місцях.

Ще одну картину забирання з хати переповідає М. Сарабай: *Тих польських колоністів як вивозили, то місцевих до того нікого не залучали, то всьо були енкаведисти. То потім чи той начальник татові розказував, чи хто, каже так: «Входили до хати: Господар хто? Ти? Сідай». Коло нього червоноармієць з вінтовкою, – каже, – а жінки і там молодші збирали манатки на вивіз. А господареви – всьо, сиди і дивися*[23]. Цей опис засвідчує, що у виконавців був страх. Боялися, що господар мужчина міг чинити їм якийсь спротив чи намагався б

утекти. І тому його в такий спосіб, беручи під ватру озброєного червоноармійця, обезвладнювали. Водночас це також гнітюче впливало й на інших членів сім'ї, робило їх покірними виконавцями волі тих, хто виселяв.

В обох представлених випадках простежується, що радянські репресивні органи мали страх перед непокорою чи навіть активним опором виселюваного населення. Можливо, такі випадки траплялися при попередніх масових виселеннях куркулів. І у зв'язку з тим страхом, очевидно, на основі тривалого досвіду була вироблена певна методика, яка дозволяла уникнути різних небажаних ексцесів. В основі цієї методики лежала брехня, моральний і психічний тиск аж до шоку, залякування. Усе це унеможливлювало жертвам тверезо й адекватно усвідомлювати ситуацію й зважуватися на якийсь опір.

Ще одним продуманим прийомом було розпочинати виселення посеред ночі чи принаймні раннім ранком: *То було дідня, як їх забирали. І ше темно було надворі, як їх вже везли чи до Яворова, чи до Рави на поїзд. То ше наші люди спали і так дуже не бачили того всього*[24]. При цьому усіх членів сім'ї заставали вдома. Несподіване й брутальне підняття зі сну усіх перелякувало. А ще процес вивозу бодай певною мірою скривало від інших людей, аби лишній раз не демонструвати репресивну сутність радянської влади.

Майже усі оповідачі звертають увагу, що вивіз колоністів відбувався серед зими, й наголошують, що на цей момент якраз була дуже погана погода: *То було в сороковому році, в зимову пору. І ше в таку паршиву пору, така була несприятлива погода, дощова якась така, мокра*[25]; *Тоди падав дуже сніг, но такий, шо я такого ше не бачив ні в дитинстві, ні тепер, такий лапатий. То було серед зими, но не знаю точно*[26]; А *такий мороз тодийка був страшний в сороковім році, то всьо позакурувало. [...] І як тих поляків з парцеляції вивозили, то так курило снігом, шо божого світа не було видно*[27].

Ця констатація вкрай поганої погоди асоціативно на психоемоційному рівні виражає в оповідачів співчуття до депортованих. Породжує жаль, що крім цього лиха, вони ще й змушені терпіти від холоду, який в цих обставинах загрожував їхньому життю, особливо

немовлятам і малим дітям. Водночас у цьому криється в кращому разі нерозуміння, а взагалі зневага до радянської влади, навіть якщо абстрагуватись від причин і потреб виселення, як вона могла в таку жахливу погоду так кричуще зневажливо поступати з людьми. Адже щодо поганої погоди в галичан існує приказка: «Погода, що навіть пса не виганяй надвір». А в цьому випадку в усвідомленні місцевого населення радянська влада людей трактувала гірше за тварин.

Тим часом холод, мороз радянські репресивні органи свідомо використовували у своїй методиці пригнічування людей, ламання їхньої волі й руйнування психіки. Недаремно ж бо вже перший радянський концтабір заснували далеко на півночі на Соловках.

Про забирання з хати колоністів особливо вражаючою, емоційно насиченою є розповідь Я. Дутка: *Тай ми побігли. Прибігли ми до того Мотиля – Боже. А дітей так було на п'єцу може п'ятеро, а може більше, так докладно не пам'ятаю. Дрібні діти, тай такі без штанів, такі бідні. Йой, там така була біда, хата брудна така, не обпалена, десь палили троха, дим такий. Ми прибігли. Їх вивозят. Та дітей не лишут. То всьо фірами вивозили. Чи то там ше яка міліція була, чи хто, то вже докладно так не пам'ятаю. Факт того, шо ті діти шо лишут чи шо. І думаю, тре їх якось забрати, та діти. А нема в шо їх вдіти. Там якісь мали подушки, значить, но та подушку зараз, знаєте, вимаже, а може ше та подушка потрібна буде. Може ся тре буде накривати, може шо. То вони так поставили такий великий мішок, довкола того мішка пхали лутаву, бо лутава є тепла, м'ягка, і в середину тиї діти. В йден мішок поставили троє-четверо, казали їм стати, вони повставали, а навколо них так напихали ту лутаву. Я ше з тим братом своїм помагав довкола трамбувати. Но але тиї діти рано чи пізно десь мусіли... знаєте добре, шо і мочити, но тай і ше шо. Но та бо то є потреба. Но але де? На морозі вилізе, то воно зразу замерзне. Тай з тим мішком на фіру поставили і повезли. Ше там якусь одежу брали, може яку подушку, може який кожух. Но та шо було, то брали тай всьо. Но, а знаєте добре, шо корови їм не дали брати. Може мали там ше яке порося, яке шо – то не дозволили. Я навіть чось не пам'ятаю, чи то тільки одну фіру їм дали, чи може дві*[28].

Ця розповідь не потребує якогось коментування, бо вже сама по собі в надзвичайно виразній художній формі виражає усю трагічну й жахливу сутність насильного виселення людей, а в цілому – антигуманне єство московсько-комуністичної ідеології та практики. Та все ж дозволимо собі висловити кілька думок.

Найперше кидається у вічі, що оповідач, на той час десятирічний хлопець, представляє не цілу розгорнену картину, а по суті лише окремий фрагмент – як збирали в дорогу малих дітей. Для нього їхнє безпомічне трагічне становище справило настільки об'ємне й потужне враження, що заполонило усю його дитячу свідомість і психіку, й настільки вкарбувалося в пам'ять, що вже не залишило йому фізичного й емоційного ресурсу побачити і запам'ятати ще когось чи щось. Хіба лише за винятком окремих дрібних деталей, покликаних ще більше увиразнити й без того безвихідне й приречене становище дітей. Він на інстинктивному неусвідомленому рівні перейнявся їхньою долею, а фактично – питанням їхнього виживання. Не знати, чи він колись вже бачив такий спосіб перевезення у холодну пору дітей, і хоча поставився до нього доволі скептично, ревно заповзявся разом з двоюрідним братом допомагати його реалізовуати.

Зазвичай культ дітей пов'язаний з інстинктом продовження роду й проявляється передовсім у дорослих, найбільше у батьків. А тут бачимо, як цей інстинкт сильно проявився у ще малого десятирічного хлопчини.

Як видно із тексту, ця побачена в дитинстві картина пізніше в житті ще не раз актуалізувалася в пам'яті, переживалася в уяві й осмислювалася доля виселенців, а також давалася оцінка московсько-комуністичній системі: *Вивезли їх, і вони ся більше не вернули. То було в суботу, коли їх вивозили, а так було написано в Біблії, шо в день суботній кого вивезли, вже, значиться, не вертає. І так тиї люди вже ся не вернули. Їх повезли до Яворова, там, напевно, на поїзд і там хто знає де їх далі повезли. То просто було знущання, Боже. Я собі ше і сьогодні уявляю, яка то була дикість, які то були яничари. Де то була в людей якась совість, який розум.*

Бо кажут, як маєм розум, то маєм і совість, а як нема розуму, де ся совість возьме[29].

Примітно, що становище й доля дітей депортованих колоністів є одним з основних об'єктів відображення в оповідній традиції українців про цей вивіз. Розповідають про це й ті, що лише споглядали транспортування колоністів від їхніх домівок до потягу. Ось як про це говорить на той час восьмирічний хлопець: *І коли їх везли, так як то дітей було на той час в селі багато, ми повибігали на дорогу. То було так може коло п'ятдесять фір, ціла дорога, так фіра за фірою їх везла. А такі колись були бочки солом'яні, то ті польські діти так в тій бочці сиділи, іно голови понаставляли, а їх там хтось накривав*[30].

І трохи згодом цей оповідач знову веде мову про немовля: *І одна жінка викидає такий тлумачок і каже, то вона якраз родила дитину, і та дитина відразу замерзла. Кинула до наших людей і сказала: «Поховайте на цвинтарі". Пам'ятаю, ми то взяли і то принесли додому, ше такий був товариш мій, він теж потім на Сибіру помер, такий Богдан Луньо. Та дитина замерзла була завинена в шматці, бо та жінка родила якраз, коли їх стали вивозити. Навіть не дали докінчити роди. Зачекали, зак вона вродить і все, завинули і на фіру. І ми ту дитинку потім взяли до хати, тай дідо розвернув. Якусь таку, пам'ятаю, скриньку зробили, понесли на цвинтар і закопали, там пішли старші хлопи*[31].

Як бачимо, розповідь цього оповідача не така експресивна, як попереднього, вже спокійніша, більш епічна, з послідовнішим і повнішим описом побаченого. Він також вказує, що українці допомагали транспортованим колоністам харчами: *А люди наші кидали їм хліб, хто шо міг, бо то сусідне село, ми так си жили дуже добре з ними. Надзвичайно жили добре. І кидали хліб, хто шо міг, кидав. Зерно, бо то так було тоді*[32].

Цьому оповідачеві отой всього лиш окремий фрагмент вивозу колоністів – відносно короткотривалий переїзд валки виселенців із п'ятдесяти возів через його село асоціативно поєднується із пізнішими більш об'ємними картинами чисельних вивозів на Сибір українців. При цьому він висловлює узагальнено порівняльне мір-

кування: *Не знаю, чи поляки знали, шо їх будут вивозити. Та напевно, шо нє, бо були би знали, то би хоч якось ся підготували. Потім вже наші люди знали, шо вивозят на Сибір, то кожний сухарі сушив. То вже знали, шо всьо йдно чи мене, чи тебе, але вивезут. Як тебе повезут, то я тобі свої сухарі дам. Кожен мав по два, по три мішки сухарів, стояли. Пси загавкали в селі, то вже люди кажут: «Ставайте, діти, певно буде вивіз». Так було*[33].

Для цього оповідача важливою є констатація, що для українців побачена вперше депортація польських колоністів на майбутнє послужила певним досвідом. При пізніших їхніх масових вивозах вони вже були підготовлені морально й практично, що зменшувало їхні страждання й побільшувало можливості вижити в Сибіру. Він жаліє поляків, що їм першим і в більш жахливій формі довелося зазнати трагічної долі, та водночас якоюсь мірою, якщо можна так сказати, вдячний їм, що на своїй біді навчили українців.

Про незавидне під час вивозу становище дітей колоністів і про намагання українців бодай чимось їм допомогти йдеться у розповіді М. Сарабая: *І як тих польських колоністів вивозили, їх везли попри мого діда Харкевича. Ну, і в одного того польського господаря була жінка з малою дитиною, і вони – ну, видно, ті перші москалі ше не були такі злі – попросилися, шоби вступити до мого діда і взяти молока, бо дитина маленька. І, правда, мужчин не впускали, жінка пішла з дитиною. Там цьотка то молоко вже як би мала і дала їй.*

А ше двоє дітей на тих.., то, видно, були сани, поставив він бочку, там якесь було сіно, і ті двоє маленьких дітей закутали в кожух і в ту бочку посадили. Та цьотка Теклюня то побачила, пішла до хати, взяла кота і положила їм в ноги, шоб той кіт їх грів. І так той кіт з ними поїхав[34].

Підсвідомо українці уявляли й себе на місці колоністів, і як показала історія, відчуття їх не підвели. Цей вивіз українці розуміли не просто як депортацію, як перевезення на інше місце проживання, а як дещо завуальований метод фізичного знищення поляків. Вважали, що їх відправляють на вірну погибель. А ще страшніше, то це вкрай нелюдське, а людиноненависницьке поводження з ма-

лими дітьми, які в умовах цієї депортації були приреченими на вимирання. А це не просто вбивство, а особливе емоційне і психічне катування батьків через позбавлення можливості продовжувати власний рід.

Не оминула оповідна традиція й питання про майно польських колоністів, що залишилося після їхнього вивозу. З розповідей довідуємося, що з собою виселенцям дозволяли брати найбільш необхідне: одяг, постелю, якийсь посуд, інструмент. Також певну кількість продуктів, що їх на момент вивозу мали в запасі й могли спакувати у мішки чи посуд: хліб, сало, крупи, зерно, картоплю, квашену капусту, квасолю та ін. Усі оповідачі стверджують, що на одну сім'ю виділяли лише одну підводу. Отож усе взяте мало поміститися на одну підводу, на якій ще мали сидіти й члени сім'ї: *Взяли іно, шо було в мішках зерна трошка, і більше нічо. А всьо зерно було в паках, і ше йдно не молочене. На нас іно йдна підвода була*[35].

Усе решта майно, що залишалося, переходило у власність радянської держави. Нерухоме майно, тобто будівлі, надавали тим українським сім'ям, що їх виселяли з території, визначеної під полігон. А все рухоме майно: худоба, свині, птиця, реманент, стоги необмолоченого збіжжя, картопля, буряки, фураж та ін. місцева адміністрація описувала й залишала під охороною. На цій основі планувалося закладати колгоспи. Також будівлі колоністів з територій, де мав бути полігон, розбиралися і дерево з них вивозилося для спорудження майбутніх колгоспних приміщень.

Та поки дійшло до закладання через кілька місяців колгоспів, то багато чого з цього рухомого майна вже не залишилось. Його негайно розібрали. Вже через два дні хати були пустками: *І каже тато: «Гірко було дивитися. Стоїть хата на горбочку, двері відкриті, ми заходимо до хати – вже в хаті нічого нема. Вже навіть то, шо лишили, люди винесли, там українці. І, – каже, – на подвір'ї тільки на ланцюгу пес червоний, голодний, але на нас гавкає*[36].

Відомий нам випадок, що колоністи під час їх транспортування з домівок намагалися передати, очевидно, на збереження свою худобу знайомим довіреним українським господарям: *І пам'ятаю, теж дідо вийшов, став так трохи дальше, бо там коршма була.*

І там такий, я забув, як він ся писав, Якубік, здається той поляк писався, каже: «Пане Піпан, заберете мої коні і корову». Шоби чи перетримати, чи як. І потім дідо забрав ті корови, хоч своїх мав повно. Але ніхто з тих поляків не дався чути, де вони ся опинили, а тоди війна. І потім ті корови забрали партизани[37].

В окремих випадках дещо по можливості забирали самі господарі, що якось втекли від вивозу. А також й їхні родичі з інших сіл, очевидно, щоб його зберегти або продати й гроші опісля переслати власникам на виселенні. Значною, чи не найбільшою мірою це майно розтягували самі приділені владою місцеві охоронці, бо мали для цього найбільші можливості: *І ми поїхали до мого дому, а там всьо розвалене, нема ніц. Ані шо постелити, ані чим накритися. Троха наші взяли шось, а решта народ впав зо села і порозбирали всьо. І ті міліціянти, жо в кожній хаті пильнували, теж забирали*[38].

На неправомірні і свавільні дії охоронців тай взагалі місцевої влади московська окупаційна адміністрація по суті не реагувала. Мабуть, ще не могла усе контролювати. Та більш імовірно, що радянська влада цьому свідомо не перечила, бо таким чином через подібного роду «преференції» готувала серед місцевих людей собі прислужників. При цьому їй також розходилося про руйнування традиційної моралі й світоглядних цінностей у місцевих осіб, щоб легше було прививати серед них комуністичну ідеологію. Також маємо низку розповідей, як вже з перших днів окупації радянські військові закликали місцевих селян розграбовувати і навіть плюндрувати панські маєтки.

Ну, і багато майна вивезених також позабирало українське населення з навколишніх сіл. Та при оцінці їхніх дій, вважаємо, слід брати до уваги, що на ті часи матеріальні статки сім'ї взагалі мали особливе значення, бо їх було дуже важко створювати – передовсім важким фізичним трудом. І тому у багатьох їхня кількість була на грані мінімальних потреб для фізичного виживання. Звідси у тодішніх людей на вартість майна, ставлення до своєї і чужої власності з точки зору моральних і господарських засад виводилися з тодішніх суспільних обставин.

Отож, очевидно, переступаючи через моральні перестороги

привласнення чужого майна, ті, що до цього вдавалися, мали певну мотивацію й оправдання. Розуміли, що це майно вже цілком і назавжди відчужене від власників й залишилося напризволяще. Та й, можливо, забирали його з думкою, щоб воно не змарнувалося, щоб «людська праця» не пропадала. Також, не виключено, що при цьому не хотіли, аби цими пожитками скористалися московські окупанти.

Депортація польських колоністів справила на українців надзвичайно гнітюче емоційне враження. Це у свою чергу привело до певних змін у їхній свідомості стосовно оцінки польської держави і поляків. Адже у міжвоєнний час, особливо в 1930-х роках під впливом діяльності ОУН, польську державу вважали окупантом, що жорстокими нецивілізованими й неправомірними методами – пацифікаціями – тримала український народ у покорі[39]. Політично активні українці не лише польську державну владу вважали ворожою, але й до польського населення ставилися не надто прихильно, якщо не вороже. Тепер до польської людності ставлення стало співчутливим, як було і під час німецько-польської війни[40].

Окремі українці намагалися бодай якось допомогти колоністам харчами, одягом для дітей, намагалися залишити найменших у себе, забирали хоронити мертвих немовлят, отримували на збереження дещо з майна та ін.

Враження від депортації польських колоністів гуманізували стосунки між українським і польським населенням, схиляли до затухання, згладжування попередніх ідейно-політичних протистоянь, а навіть консолідували у спільному ідейному протистоянні московсько-більшовицькій окупації[41]. А ще більше – скріпляли усвідомлення потреби взаємопідтримки для вирішення онтологічного питання – фізичного і морального виживання у до цього не бачених екстремальних умовах московсько-комуністичних реалій.

Українці через побачене ще глибше усвідомили справжню сутність московської окупації. Полишили, якщо ще в когось були, ілюзії стосовно прогресивності комуністичної ідеї та московсько-радянського практичного буття, виразніше зрозуміли їхню людиноненависницьку сутність.

Савецкі вываз польскіх каланістаў з Заходняй Украіны ў 1940 г. у апавядальнай традыцыі ўкраінцаў

У артыкуле прааналізаваныя больш за дзесятак арыгінальных апавяданняў пра савецкі вываз польскіх каланістаў (асаднікаў) зімой 1940 г. Гэтыя аповеды былі выбраныя аўтарам з вялікага комплексу сабраных палявых матэрыялаў апавядальнай традыцыі Яварыўшчы (цяпер у межах Яварыўскага раёна Львоўскай вобл.), якія датычылі падзеяў першай паловы – сярэдзіны XX ст.

Гаворка ідзе пра першыя масавыя рэпрэсіі маскоўскай улады супраць мірнага насельніцтва на акупаванай тэрыторыі Заходняй Украіны. Вусныя ўспаміны пераважна датычаць таго, як каланістаў забіралі з хаты, і як транспартавалі праз украінскія населеныя пункты да чыгункі. Аўтар канстатуе, што многія ўкраінцы спрабавалі дапамагчы каланістам прадуктамі, адзеннем для дзяцей, імкнуліся пакінуць самых маленькіх у сябе, бралі частку маёмасці на захаванне ды інш.

Убачанае зрабіла моцнае ўражанне на ўкраінцаў. Яно прывяло да пэўных зменаў у іх стасунку да польскай дзяржавы і палякаў. Месца папярэдняй варожасці займала спачуванне і імкненне да кансалідацыі ў супрацьстаянні маскоўска-бальшавіцкай акупацыі. Таксама прыходзіла ўсведамленне неабходнасці ўзаемадапамогі дзеля фізічнага і маральнага выжывання ў экстрэмальных умовах маскоўска-камуністычных рэаліяў і знікалі ілюзіі наконт «прагрэсіўнасці» камуністычнай ідэі.

Soviet deportation of Polish colonists from Western Ukraine in 1940 in the narrative traditions of Ukrainians

In the article, taken from a broad context recorded by the author of field materials narrative tradition of Yavorivshchina (now within Yavoriv district of Lviv region) in the first half – mid twentieth century, more than a dozen original stories about the Soviet deportation of Polish colonists in the winter of 1940 were analyzed. This is the first mass repression

against civilian population, held by the Moscow authorities in the occupied territory of Western Ukraine. The materials show that although the officials tried to do it as secretly as possible – deportation was carried out at night or from the early morning, but many Ukrainians saw the colonists being taken away from home and, especially, as they were transported through Ukrainian settlements to the railway. The author states that many Ukrainians have tried somehow to help the colonists with food, clothing for children, to leave the smallest in their homes, take away dead babies, receive some of their property etc. These scenes made an extremely depressing emotional impression on Ukrainians. What has been seen, in turn, led to some changes in their minds regarding the assessment of the Polish state and the Poles. The author concludes that relations between the Ukrainian and Polish populations have been humanized, led to fading, smoothing out the previous ideological and political confrontations, and even consolidated in a common ideological confrontation against the Moscow-Bolshevik occupation. In the result, Ukrainians have become even more deeply aware of the true nature of the Moscow occupation. They left illusions about the progressiveness of the communist idea and the Moscow-Soviet practice of being, and more clearly realized their hateful nature.

(Endnotes)

1 Луньо Є. Народний літопис повстанської Яворівщини // Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луньо. Т. 1: Наконечне Перше, Наконечне Друге. Львів, 2005. С. 3–18.

2 Луньо Є. Слово від упорядника до тому 2 // Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луньо. Т. 2: Яворів. Львів, 2015. С. 21–26.

3 Бріцина О. Зміна текстологічних моделей в українській фольклористиці XIX – XX ст. (за матеріалами публікацій прозового фольклору й архівних колекцій) // Словенски фолклор и фолклористика на розмеђу два миленијума. Београд, 2008. С. 211–228.

4 Записав Є. Луньо 17.07.2015 р. у с. Мужиловичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Павелка Миколи, 1930 р. н. Домашній архів Є. Луня (далі – Павелко М. Розповідь...).

[5] Записав Є. Луньо 21.10.2002 р. у с. Калинівка Яворівського р-ну Львівської обл. від Зеленюха Петра, 1932 р. н. Домашній архів Є. Луня (далі – Зеленюх П. Розповідь...).
[6] Записав Є. Луньо 9.08.1998 р. у с. Воля Любинська Яворівського р-ну Львівської обл. від Дутка Ярослава, 1930 р. н., уродженець с. Бунів. Домашній архів Є. Луня (далі – Дутко Я. Розповідь...).
[7] Записав Є. Луньо 28.05.2003 р. у с. Чолгині Яворівського р-ну Львівської обл. від Михальо Соломії, 1921 р. н. Домашній архів Є. Луня (далі – Михальо С. Розповідь...).
[8] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 514.
[9] Записав Є. Луньо 11.10.2016 р. у м. Львів від Сарабая Мар'яна, 1956 р. н.. ос. вища, уродженець с-ща Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. Домашній архів Є. Луня (далі – Сарабай М. Розповідь...).
[10] Дутко Я. Розповідь...
[11] Записав Є. Луньо 6.07.2014 р. у с-щі Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. від Дмитерко Марії, 1923 р. н. уродженки с. Василів Великий, тепер Польща. Домашній архів Є. Луня. (далі – Дмитерко М. Розповідь...).
[12] Там само.
[13] Павелко М. Розповідь...
[14] Сало І. А. Твори. Том 1: Оповідання, новели, етюди, есе. Львів, 1999. С. 358–359.
[15] Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. Львів–Нью-Йорк. С. 44–45.
[16] Стецькович С. Полігон на Розточчі: до історії депортації населення під час створення Яворівського військового полігону. Львів, 2010. С. 19–23.
[17] Сарабай М. Розповідь...
[18] Там само.
[19] Павелко М. Розповідь...
[20] Там само.
[21] Михальо С. Розповідь...
[22] Там само.
[23] Сарабай М. Розповідь...
[24] Там само.
[25] Дутко Я. Розповідь...
[26] Зеленюх П. Розповідь...
[27] Павелко М. Розповідь...
[28] Дутко Я. Розповідь...
[29] Там само.

[30] Зеленюх П. Розповідь...
[31] Там само.
[32] Там само.
[33] Там само.
[34] Сарабай М. Розповідь...
[35] Михальо С. Розповідь...
[36] Сарабай М. Розповідь...
[37] Зеленюх П. Розповідь...
[38] Михальо С. Розповідь...
[39] На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Европі. Друге незмінне видання. Нью-Йорк, 1956; Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том. 1920–1939. Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. С. 251–263.
[40] Луньо Є. *Українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р. в оповідній традиції Яворівщини // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2016. Збірник 21. С. 5–18.*
[41] Луньо Є. Польська антирадянська фольклорна сатира на українсько-польському пограниччі // Na pograniczu «nowej Europy». Polsko-ukraińskie sąsiedstwo. Pod redakcją Magdaleny Zowczak. Warszawa, 2010. C. 443–464.

Устная история ссыльной Антонины Лосминской и ее близких

Владимир Иванов
(Витебск)

Весной 2016 г., просматривая протоколы заседаний Витебской областной комиссии по оказанию содействия в обеспечении прав жертв политических репрессий 1920–1980 гг. и увековечивания их памяти за 1995 г., я обнаружил заявления жительниц Витебска Антонины Лосминской и Ядвиги Измайлович. Меня заинтересовало, как свела судьба двух женщин разных поколений, а именно А. Лосминскую, родившуюся в ссылке в 1940 г., и Я. Измайлович, отбывавшую ссылку с 1930 г. в той же местности на Севере СССР.

Встретившись уже летом 2017 г. с Антониной Лосминской я услышал примечательную устную историю жизни ее и близких.

Мать Антонины – Ядвига Кветинская, 1909 г. рожд. (в девичестве Спиридович) происходила из бедной крестьянской семьи. Весной 1929 г. она обвенчалась в Лепельском костеле с Владиславом Игнатьевичем Кветинским (1903 г. рожд.). 12 июня 1929 г. ее муж был арестован, а в феврале 1930 г. «за содействие в шпионаже в пользу Польши» приговорен к 10 годам лагеря и отправлен на Дальний Восток.

Владислав Кветинский происходил из зажиточной семьи, был поляком и католиком. Его молодой жене Ядвиге советовали побыстрому расторгнуть брак, чтобы не попасть под репрессии. Ядвига так и поступила, но это не помогло. В августе 1929 г. ее вместе с остальными Кветинскими, а именно свекровью Францысей Викентьевной Кветинской (1863 г. рожд.), ее дочерьми Марией (1907 г. рожд.), Ядвигой (1910 г. рожд.), Софьей и кем-то из сыновей, арестовали сотрудники НКВД. По постановлению внесудебного органа от 13 февраля 1930 г. их отправили в ссылку в Архангельскую обл.

По воспоминаниям матери Антонины в эшелон их погрузили

в начале марта 1930 г. и долго везли в товарном вагоне на Север. Несмотря на мороз в тесно набитом вагоне стоял пар от дыхания людей. Умерших в дороге выбрасывали на остановках . Их доставили на восток Архангельской обл., на границу с Коми АССР. Довелось обживаться в спецпоселке на голом месте в мороз под 40 градусов. Для жилья вначале построили из жердей шалаши, обложенные сплетенными еловыми ветками, а к концу лета ссыльные переселились в построенные на краю леса бревенчатые бараки, разгороженные на комнатки-клетушки с дощатыми нарами, покрытыми сенными тюфяками, с одной общей печью. Электричества в бараках не было, и освещались они керосиновыми лампами.

Среди недавно прибывших ссыльных смертность была очень высокая. Ежедневно хоронили до 40 человек. Ссыльные работали на лесоповале: вручную рубили лес, обрубали ветки, доставляли бревна на берег реки Яренки, впадавшей в Вычегду и составляли из них плоты, которые сплавляли по течению. В северное лето подъем на работу был в 5 часов утра. Под звуки заводимой надсмотрщиками патефонной пластинки с песней «Широка страна моя родная…» ссыльные шли в лес на работу, откуда из-за длинного северного дня возвращались нередко в полночь.

На каждого ссыльного давали ежедневный паек: кусок хлеба толщиной со спичечный коробок, горсть муки, кусочек жира-маргусалина и немного сахарина, от которого портились зубы. Свой паек ссыльные дополняли собранными в лесу ягодами и грибами, которые также заготавливали на зиму.

В 1937 г. Ядвига Кветинская получила из лагеря письмо от мужа. Он сообщал, что дни его сочтены, так как присужден к расстрелу, и советовал вновь выйти замуж.

В том же 1937 г. Ядвига вышла замуж за спецпоселенца Бронислава Иосифовича Маркевича, 1894 г. рожд., ранее жителя Полоцкого района, которого в 1930 г. вместе с отцом Иосифом Фабиановичем (1865 г. рожд.), братом Владимиром (Владиславом?) (1897 г. рожд.) и сестрой Михалиной (1906 г. рожд.) также выслали в Архангельскую обл.

От брака с Маркевичем у Ядвиги в 1938 г. родилось двое сыновей-

близнецов – Станислав и Владимир. После родов ее освободили от работы на 2 месяца, чтобы кормить младенцев грудью, затем опять выгнали на работу. Пока матери были на работе детей ссыльных собирали в углу барака в примитивные ясли, и кто-то за ними приглядывал. После возвращения с работы матери кормили детей, а пеленки сушили обернув вокруг собственного тела. От скученности, сурового климата, недостатка ухода и питания дети болели и умирали. Сыновья Ядвиги умерли, прожив 9 месяцев и 1 год 2 месяца. Умерших детей закапывали в ближнем лесу, завернув в какую-нибудь ткань.

Весной 1940 г. Ядвига родила дочь Антонину, которая 4 раза переболела воспалением легких. Когда она в 7 лет вновь заболела, приглашенный фельдшер из ссыльных заявил, что раз у дочки кровохарканье, то она не жилец и скоро умрет. Но мать постоянно молилась о здоровье дочери, поила ее настоями трав. Антонина выжила и потом почти не болела.

Ядвига Кветинская была искренне верующим человеком и часто молилась, что раздражало надзирателей, которые даже обещали ей увеличить паек, если она перестанет молиться и отречется от Бога. Но Ядвига им отвечала, что Бога за паек не продаст.

В 1942 г. второго мужа Ядвиги – ссыльного Бронислава Маркевича – призвали в армию и отправили на фронт, где он вскоре получил тяжелое ранение в легкие. Был комиссован и после возвращения к семье в апреле 1944 г. умер от крупозного воспаления легких.

В ссылке, работая на общей лесной делянке, Кветинская познакомилась с землячкой Ядвигой Игнатьевной Измайлович (1902 г. рожд.), имевшей похожую биографию. В 1930 г. ее муж Бонифас Игнатьевич Измайлович (1892 г. рожд.) в Лепельском районе был осужден к 10 годам лагерей, а жену отправили в ссылку. Уже в ссылке Измайлович вышла повторно замуж (фамилию не меняла) за высланного из Лепельского района земляка Лосминского Карла Игнатьевича, от которого в 1940 г. родила сына Эдуарда.

Проживая в лесном спецпоселке для ссыльных Антонина Маркевич не ходила в школу, которой там просто не было. Детства тоже не было. В 8 лет она впервые попробовала кусочек яблока (кому-то из ссыльных прислали из дома посылку).

В 1947 г. Ядвига Кветинская по сердечно-сосудистой болезни получила инвалидность. Через год была освобождена из ссылки и возвратилась с дочерью в Лепель. Измайлович с сыном после освобождения из ссылки в 1949 г. поселились в поселке в 20 км от Лепеля. Здесь дружба Кветинской и Измайлович продолжилась. Их дети также подружились, а в будущем и породнились.

Лепельский костел был закрыт. В его здании находилась электроподстанция. Мать крестила Антонину в лепельском православном храме. После смерти мамы в 1957 г., оставшись в 17 лет круглой сиротой, Антонина уехала в Витебск, где закончила профтехучилище швейников. Работала в швейном ателье. В 1965 г. она поступила на дневное отделение Витебского технологического института легкой промышленности. В 1968 г. обвенчалась в костеле в Молодечненской обл. (в Витебске тогда костелы не действовали) с Эдуардом Лосминским, с которым долгое время регулярно переписывалась. Она проживала с мужем и свекровью, бывшей подругой ее мамы в Витебске. У супругов Лосминских родились два сына и дочь. Ядвига Измайлович проживала с ними в одной квартире и помогала воспитывать внуков. Умерла она в возрасте 94 лет в 1996 г., пережив на 11 лет сына Эдуарда.

Подруги Ядвига Кветинская и Ядвига Измайлович возле барака в спецпоселке

Антонина Лосминская после окончания института 25 лет отработала на меховом комбинате Витебска конструктором меховых изделий. Контактов с родней своих родителей она не искала. О своем ссыльном прошлом и матери не распространялась и в анкетах не указывала. Она и мать

были реабилитированы УВД Витебского облисполкома 6 октября 1994 г. Как пострадавшим от репрессий Комиссия облисполкома постановила выплатить Антонине Лосминской и Ядвиге Измайлович компенсацию в размере 10 минимальных зарплат. Лосминская получила эти деньги в 1995 г. по почте. Она припомнила, что это была такая маленькая сумма, что было стыдно ее получать. Напомню, что за 1994 год инфляция в Беларуси составила 2000 %.

Антонина Лосминская

Антонина Лосминская – верующая католичка. Еще в ссылке мать научила ее молитвам на польском языке. Она регулярно посещает службу в ближнем витебском костеле и активно участвует в жизни прихода. Её жизненное кредо: «Если человек живет по-человечески и другим зла не желает, в нем всегда есть тяга к Богу. Бог в нем живет»…

Oral history of exiled Antanina Lasminskaya and her nearest and dearest

The author retells oral history of Antanina Lasminskaya life and her nearest and dearest. Her mother (Yadviha Kviatsinskaya) was exiled as «Polish spy» wife into Archangelsk region in 1930. Later, after her husband's execution (1937) she got married for the second time and gave birth to the child named Antanina. In spite of inhuman conditions of soviet exile the girl by miracle survived. In exile she made friends with Yadviha Izmalovich whose fate was the same as Antanina's. Kviatsinskaya mother and daughter backed home in 1948 and a year later Yadviha Izmalovich together with her son were set free. The friends met each other again. Antanina married Yadviha Izmalovich's son Edvard and spent most of her life within his family. Her philosophy is «If a man wish anybody no evil so God lives with him…»

«Голод – не шутка»[1]: вплив Голодомору 1932–1933 років на збереження традиційної народної культури українців

Олександр Васянович,
канд. істор. наук (Київ)

Голодомор 1932–1933 років залишив значний слід в історії України, позначився на долі практично кожного українця. З 1990-х років почали відкриватися численні трагічні сторінки нашої радянської історії, дослідники прагнуть шукати різноманітні акценти у вивченні цього геноциду українського народу. Історики звертають увагу переважно на причини, наслідки Голодомору, намагаються підрахувати кількість жертв. Натомість етнографічні аспекти Голодомору вивчені ще недостатньо. На окремі питання нівелювання традиційно-побутової культури українців у часи Голодомору, зокрема, звертали увагу вітчизняні етнологи В. Борисенко[2], В. Сергійчук [3], О. Стасюк[4].

Українські етнологи звернули увагу на формування джерельної бази про Голодомор 1932–1933 років, надрукувавши певну кількість усноісторичних свідчень[5]. Спираючись на польові матеріали, зібрані нами протягом 2007–2011 років у багатьох областях України, ми спробуємо подивитися на цю трагедію крізь призму знищення, нівелювання традиційної народної культури українців.

Респонденти старшого віку порівнюють особливості господарювання на власному та колгоспному полі: ставленні до праці, худоби, реманенту: *У нас було: клуня, кузня, хлів, корова, коняка, овечки – це все позабірали. Все під чисту. Це все – хліва, клуню – розібрали і в колгоспі построїли* (с. Дивин Брс. Ж.); *Помню як їздили на жнива батьки… Помню як на поле їздили – вони жнуть, а ми – діти – гуляєм. У нас коні були, віз був, культиватор був, борони були: усе це хазяйство було. Корови були і свині. Я дуже добре помню, як їздили у поле, а тоді як уже забрали коні, то і батько плачуть, і мати, і ми*

діти… (с. Єрчики Ппл. Ж.); *Зразу не хотіли іти у колгосп. А тоді батько як пішов у колгосп, то казав, лучче б я зразу пішов у колгосп. Йому там добре було. Казав: Я й не думав ні про віжки, ні про коней, ні про плуга. Воно все у колгоспі. Пішов, одробив, прийшов додому, ліг та й лежиш, не думаєш ні про шо* (с. Пилипча Блц. К.); *Батька зразу пашов у калхоз. А дзєд іще трохі пабув, а патом пашов у калхоз. Пашуть на [колгоспному] полі, коньми пахалі, не адин же паше, а то калісь [на власному полі] заєде, адним плужком паше, начує там. А тадє сказав: Оце, бабо, жизнь, я приєхав, хамути аддав, збрую і за плуга я не думаю. Аддихаю. Тольки, шо дарам рабить. Рабіть рабілі, а платіть нє платілі* (с. Мньов Чрн. Ч.).

У зафіксованих польових матеріалах помітна відмова від традиційних обрядів. Цілком закономірно, що тут респонденти частіше звертають увагу на особливості похорону під час Голодомору. Українці традиційно дбали про успішний перехід душі померлого у світ пращурів, тому небіжчика обмивали, наряджали, відспівували, оплакували, поминали обідом. Проте в силу обставин, сформованих владою у часи Голодомору, українці змушені були відмовлятися від багатьох з них. Смертність була надзвичайно великою, люди помирали цілими сім'ями.

Нині питання кількості жертв Голодомору продовжує дискутуватися, дослідники називають різні цифри від 3,5 до 10 млн. Провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Василь Марочко використав різноманітні статистичні дані для обрахування людських втрат від Голодомору по окремих областях і в сукупності. За його даними в кінці 1932 – першій половині 1933 рр. голодом було охоплено сільське та частково міське населення України (22,4 млн. осіб). Середня порайонна смертність 262 досліджених районів досягла тоді 30–35%, відтак маємо близько 7 млн. померлих[6].

Досить часто померлих хоронили без труни, бо не було сил і матеріалів на її виготовлення. Тіла померлих на кладовище могли нести у ряднині: *Ніяких трун не було, нічого. Отак у рядно взяли два сусіди* (с. Дивин Брс. Ж.); *Як хто вмирав, до так хто у шо заматав да й… Тоді ж трун не було, з чого їх робить, хто їх буде робить. Брали матали у якусь радюжку да так і везли, копали яку яму* (с. Велика

Рача Рдм. Ж.); *Умирали люде, шо у нішо було їх і замотувать, без трун. У рядна замотували на брички і на кладовище* (с. Нова Астрахань Крм. Л.); *Оце одному видовбують яму, а такі кажен же день умирали і на день 2-3 умирали – розгорнуть у рядні принесуть, рядно витягнуть – забирають додому – бо ж то одне тільки рядно, а його так кладуть і накидають. На другий день ти умер – тебе так поховали* (с. Велика Солона Єлн. М.).

В українських селах у часи Голодомору почали з'являтися братські могили, коли у одну яму могли класти по кілька мерців, що полегшувало процес поховання: *Скидали усіх у одну яму* (с. Єрчики Ппл. Ж.); *Бувало, шо і по двох везли, і по трох. Так і у яму клали. Не було ж кому копать* (с. Велика Рача Рдм. Ж.); *І па сєм душ у ямку кидали, ізвезуть, перевернуть у ямку і все* (с. Киселівка Мн. Ч.); *Їх усіх ховали у одній ямі. Поскидають, як непотріб який. Хоч і на кладбиші, але невмите, невдіте* (с. Семенівка Арб. М.); *Викопана яма обща на кладбищі. Закопували не кожен день, а як яма була повна* (с. Ведмеже Вушко Внц. В.).

Інколи знесилені голодом селяни не могли віднести / відвезти померлого на кладовище і тому могилу робили біля хати, в садку: *Як хто помирав, то були такі, шо і ховали, копали коло себе. У Колєснікова брат помер, то мама і менший брат викопали яму в садку і там ховали* (с. Кам'яний Брід Блг. Кр.).

Зазвичай копачами могил в Україні були чоловіки, але в часи Голодомору цим могли займатися також і жінки: *Як не було чоловіків, то і жінки копали ями* (с. Кам'яний Брід Блг. Кр.). Виснажені люди не могли викопати глибокої ями, тому тіла лише прикопували, присипали землею: *Як хто умер, то везуть кіньми і не одного. Складають, везуть на кладбище. Там як-небудь вирили, прикидали. Як голодна людина, то хіба воно ритиме там. Там рука вигляда, там нога вигляда. Так позаривали* (с. Кам'янка Нвп. Л.).

Традиційно по смерті людину обмивали, вдягали у спеціально приготовлений на смерть одяг. Цього звичаю в часи великого голоду перестають дотримуватися, бо пожитки доводилося вимінювати на харчі: *У нас по сусідству одна жінка умерла, то так як вона ходила, то так і поховали* (с. Губівка Кмп. Кр.); *В мене товаришка*

вмерла, дак ні в шо одіть. Пришла тьотка: «Ганно, дай Надіної одежі». А й у мене ж небагато було одежі з материних спідниць. Оддала мати кофту, платочок дала, споднічку. Так і поховали (с. Крупичполе Ічн. Ч.).

Померлих практично не оплакували: *Як хто умре, то на таку безтарку клали. Ніхто і не плакав, ні мати, ніхто, бо не було сліз, бо ж голод* (с. Єрчики Ппл. Ж.). Та й поминати не завжди вдавалося: *Бувало, шо вмерло, збіраються сусіди, як нема рідних і ховали. Як у кого було, то юшки зварить да чорний кисіль – якась ягода. Не готовили. Як не було собі. Як корівка була, то каша – пшонця всипле да молочко дак отак одбували. Це моїх сусід ховали – я й знаю* (с. Крупичполе Ічн. Ч.).

Зовсім скупі, проте трапляються свідчення про календарні та інші сімейні свята у цей час: *Ще пока шо в кого там, мо чуточку хлєба, хлєба кусочок, до сьватили [на Великдень], справляли, але ж йє заре не стало тоє церкві… А Бог його знає, хто там женився. Там голодовка така була. Хто жонатий уже був, то… А так, шоб весєлє, до не було весєлля. Не було* (с. Мелені Крс. Ж.).

Після майже повного вилучення органами влади продуктів харчування українцям доводилося вишукувати різноманітні замінники їжі. Перебуваючи у складних умовах, перед загрозою голодної смерті українцям доводилося поступатися обмеженнями у споживанні певних продуктів, які у звичайних умовах вони ніколи не їли б.

Таким чином, до харчового раціону потрапили жолуді, кінський щавель, листя липи, квіти акації тощо: *Тоді їли акацію. Молошне варили і їли. Щавель їли* (с. Михайлівка Олк. Д.); *Полову їли. Заре свині лучче їдять, як ми тоді. Ми того у голод не бачили. Як весна, то щавель кінський їли. Знаєте такий? А полова цяя просяна, клєвер – цвіточки як нарвать, ого яке добре* (с. Дивин Брс. Ж.); *Оце нарвемо того конячого щавлю, да таке наляпає. А яке ж воно буде як олії немає, просто таке. Ото таке їли. Так накришать, накришать да отак зожмуть, вже на сковороду да таке їли* (с. Дивин Брс. Ж.); *А тоді вже зацвіли калачики, то ми вже там паслися* (с. Єрчики Ппл. Ж.); *А у нас сусіди і лободу їли* (с. Єрчики Ппл. Ж.); *Тоді щавель людей на світі держав. Люди їли макуху, лубен такий рабий, паганий, гиркий такий, але його*

вимочували да пекли таки коржики (с. Велика Рача Рдм. Ж.); *Кропиву їли, липу – цвіточки ті, парили і їли* (с. Ведмеже Вушко Внц. В.); *У нас Левада Попова є, то там квіти такі, шо цибулька внизу, то виривали люди і їли оце. У кого сім'я велика була, то ходили, збирали і їли* (с. Казавчин Гвр. Кр.); *Як весною, то лободу їли, як вакація цвіла, рвали цвіт, товкли його та й млинчики якісь пекли. На них казали капчики, бо воно таке рябе із жовтого цвіту. Лободу рвали, її товкли і пекли млинчики* (с. Кам'яний Брід Блг. Кр.); *Їли тоді шолуху з проса, ботвину на городі різали на буряках. Воно мокре, то на шолука держиться на ботвині. А на сковороду суху поклав – воно висохло, розсипалось. Отака їда була* (с. Семенівка Арб. М.); *Какіш їли, цвіточки з вакації їли* (с. Велика Солона Єлн. М.); *Акація, як цвіте, то ті цветочки, ми їли* (с. Оскіл); *Їли траву, липку, бересток. Листя нашморгаєм, пасушим, у ступі патавчем. Лепеники печем* (с. Кам'янка Двр. Х.); *Я собирала медовнички. Які медовнички... Ото клівер такий розовий, так я ті медовнички зривала, сушили. А тоді в ступі… Знаєте ступу? Стаєш і лупаєш. Ото на ту ступу потовчеш, а тоді по полю ходили. Картопельку, де гнила на весні, так вона наче ж сам крохмаль, отой крохмаль розтирали, намочували водою, пісок остається і всяка ж нечисть трохи одиде. Так деруни такі пекли. Млинці такі пекли. Спасали голод. Бурячки такі заввишки, а там красне в виді бурячка, так виривали, одрізали на борщ. Ой, пережили. Люпину обривали цвіточки да терли, да товкли, сушили, наче мука. Дак ото млинці оці пекли* (с. Крупичполе Ічн. Ч.); *Так було баба посилає лободу смикать. А тоді ото в ступу. Знаєте ступа така дерев'яна. Товче, а тоді пече ото тиї чибрики – ложкою лободи теї на суху сковроду ляпне да вона подсохне і єж* (с. Мрин Нсв. Ч.); *Я знаю, шо у подружки моєї пекли ладики з берестка і жолудів. Вони з плити знімають, а ті хватають* (с. Нова Астрахань Крм. Л.).

Найскладніше було забезпечити родину «хлібом», тому його випікали з борошна, виготовленого з жолудів, листя липи, насіння буряків тощо: *Вельмі було добре, пока жолуд був. Зразу. До жолуд вроді добрі такі була в нас, це я знаю, шо в нас було, гречана полова, товкли да сєяли, да пекли такіє пампушкі* (с. Мелені Крс. Ж.); *З буракового насіння хліб пекли*» (с. Казавчин Гвр. Кр.); *Це таке наліпиш з бур'яну,*

мукою потрусиш, а тоді жолуді мололи, а тоді разні там іще із того бур'яну, метличку збирали, овес дикий чи шось таке (с. Оскіл Ізм. Х.); *Липу сушили, товкли да пекли. У нас тут чатири липи було, то адин хлопец папрасився у хазяїна, шоб абарвать липу* (с. Киселівка Мн. Ч.).

Весняної пори до раціону долучали минулорічну перегнилу картоплю, яка перезимувала у землі: *Картоплю гнилу копали як весною, млинці їли* (с. Єрчики Ппл. Ж.); *Картоплю гнилу їли* (с. Ведмеже Вушко Внц. В.). Літньої пори зістригали ще нестиглі тільки налиті колоски: А *тоді другого году діждалися, шо зерно трошки налилося. Зрізали ножем колоски і їли* (с. Ведмеже Вушко Внц. В.); *Ми із сусідкою, вона на год од мене старша, а ми дружили. І ми пішли до жита, а жито тільки надубилося. Бубки були, але ще не тверді. І ми сіли під тим житом, бубок тих налущили, наїлися. То десь видно, шо я не така голодна була, бо встала та й пішла, а вона од того жита не пішла, то там і умерла* (с. Пилипча Блц. К.).

7 серпня 1932 р. прийнято постанову Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», який у народі отримав назву «Закон про п'ять колосків». За цим документом до «ворогів народу» зараховували усіх, хто зазіхав на суспільну власність, засуджуючи їх до розстрілу з конфіскацією всього майна або 10 років ув'язнення у концентраційних таборах. Засуджені за такими звинуваченнями не підпадали під амністію[7]: *Я ходила по ті колоски. Конями доганяли. Дуже голодували, але колосків не давали збирать. Тоді ж косили не косарки, а косами. Підем збирати, а на коні їде об'єжчик. Ми колись із сусідом бігли, бігли, як назбирали цих колосків. Прибігла ж я до хати і не знаю, де сховатись, бо ж він же наганяє нас. То я його у піч кинула з торбинкою. Сіла і сиджу, запихалась. А тут влітає: «Де колоски, ти ж збирала?», – «Я не збирала, я була із Стьопою! Ідіть і його спитайте». – «Я ж бачив, я ж їхав за вами!» А ми ж як ускочили у село, то між хати, через тини. А ж він конякою за нами. І він не найшов. А тоді вже посушимо ту пшеничку у печі і варимо куліша. Так і жили* (с. Ведмеже Вушко Внц. В.); *Як їсти хочеш да підеш у поле і зріжеш колосок, а воно зелене, ще й молочко у ньому. Або*

як начнуть косить, а ти назбираєш після жатки чи після комбайна да получиш 8 год за колоски. Нельзя (с. Семенівка Арб. М.).

Оскільки малопоживні продукти не могли забезпечити раціон білковою їжею, то це призводило до водянки, опухання, масових смертей: *А голод був. Пухли* (с. Семенівка Арб. М.); *А вони всі лежать пухлі, їсти хочуть* (с. Дивин Брс. Ж.); *Ми усі ходили попухли, ми ж голодували. Страшне, всей народ* (с. Пилипча Блц. К.); *Таке було, шо ідеш і там лежить, там лежить дитя чи старе якесь на дорозі* (с. Мрин Нсв. Ч.); А *то так валялися під плотами мертвецькі* (с. Єрчики Ппл. Ж.); *А брати два жили, а у старшого брата родилась дівчинка. У тридцять другому годі. Дак вже в тої людини ноги попухли, вже вмирать готова. Нічого не їсть, одна вода* (с. Мрин Нсв. Ч.).

Особливо важко було пережити голодні роки дітям, яким треба було пояснити відсутність харчів. Надзвичайно вражаючими звучать нині закарбовані спогади респондентів про їхні дитячі роки: *Варить мати там шо, настроїть, то ми сидимо усі троє з ложками, шоб помешать, а тоді облизать ту ложку. А то картоплі десь розживемося, до дві зотруть, а дві скришать да таке-о, не то з крохмальмо картопля* (с. Велика Рача Рдм. Ж.); *І уже ж тьотка Настя, дитя мале, а покорму нема, їсти ж нічого. Дак баба було нас ложкою, ми заглядаємо у піч, а баба ложкою отак лупить. А тьотці Насті такий уже чепериночок пече. А вона було... Як здумаю, так... Дитя ж мале, а вона той чепериночок нам розділить. Отако щипає і потрошечку нам дасть* (с. Мрин Нсв. Ч.).

Щоб вижити в голодні роки, доводилося споживати табуйовані продукти, як то конину, ховрахів, черепах, жаб, навіть падаль-мертвятину: *А там де річка, то ходили черепах ловили да їли* (с. Єрчики Ппл. Ж.); *А була така семня, шо такиє черепашки, тако-о складєниє, неде вам не приходилось, то тиє черепашки єли. Я сама не бачила, а так гаманєли, шо дєти тиє черепашки збирали, там шось разкалупеть і так єли* (с. Жадове Смн. Ч.); *Там дядько, третя хата од мене. У того дядька була копанка на березі. А жаб було повно. То він піде наловить, принесе у цебер, ошпарить, шкура у їх пооблазить, помиє, поріже, повичищає, варять і їдять. То й той дядько вижив, і сім'я вижила. Не гидували, а другі люди гидували* (с. Яцьки Всл. К.); *У нас Буг,*

то шукали молюски і їли (с. Казавчин Гвр. Кр.); *Як голодовка була, то ми збірали ці тепер устриці називають – тепер їх продають, а колись же їх тут було море. Якби не ті устриці, то ми б подохли. Ми їли ці устриці і ховрахи. Оце ці ховрахи ловили. Ми підемо із мамою і наловимо. Приносимо додому ці ракушки і чистимо, верх скидаємо у яму, а те м'ясо їмо. Тоді ж не було м'ясорубок, то на січкарку так порубаємо, укропчик, часничок. Пахне. Таке ж добре, що й ну. Приїжджають із района провірять, а ми усі як щурі через комин виглядаємо. Мама хаврахи жарить. Підуть відро повне наловили, надерли у річці помили, а воно шо: заєць зерно їсть, те саме і хавршок. Вони оце приносять відро м'яса – у піч мама з часником – пахне на всю хату. Приходять вони. – О, кажуть, шо Рубан бєдно живе, а у нього м'ясо пахне на всю хату. Витягає мама м'ясо те, насипає цим з района. Вони наїлися гарненько, поблагодарили і пішли* (с. Улянівка Нвб. М.).

Щоб вижити у важкі роки, харчувалися навіть кониною, яку ще з давньоруських часів вважали нечистою, непридатною до споживання[8]: *Коні їли. Але ми хоч були біля конюшні рядом, але нам не довелось їсти* (с. Ведмеже Вушко Внц. В.).

Не гребували голодні люди навіть падаллю: *А гнали коні в ліс через річку, то та коняка втопилася. А яка та коняка, шо ж вона їла бідна, одні кістки. Він [брат] приніс кусок м'яса такого. Мама нажарили, а ми ж малі. Я якраз доставала ротом до лавки, до сковроди. Мама нажарила того м'яса, а самі пішли надвір і рвуть, вони не можуть, а ми радіємо малі, то ж м'ясо. Ми ж на розбираємо, ми ж малі діти* (с. Пилипча Блц. К.); *Заре буду таке отвратітєльне казать. Скатина падала, люди в драку брали, варили і їли. Но ми нє* (с. Михайлівка Олк. Д.).

Дітей у школах та колгоспників на роботі підгодовували сякоютакою їжею, яку досить часто називали *баландою*: У яслах *їсти давали* (с. Танюшівка Нвп. Л.); *У школі варили і давали їсти баланду. Раз у сутки давали їсти. У колгоспі тоже на полі варили. Там був костьор і варили якусь овсяну кашу, таку баланду рідку давали* (с. Камяний Брід Блг. Кр.); У *колгоспі трохи годували, там зварять якоїсь баланди*» (с. Єрчики Ппл. Ж.); *Калхоз був, дак і калхоз помагав. Сталова була в калхозі, дак хаділі і давалі па триста грам хлєба*

і па літрі кулєшу, хоч грєчкі, хоч пшонний (с. Дроздовиця Грд. Ч.); *У нас у колхозі ясла були, годували діток. Большинство чечевицею годували. Я у яслах не був, а мені мати принесе додому з степу* (с. Никифорівка Бхм. Д.); *У нас тут були ясла. Колись казали «ясла», а тепер кажуть «садік», так по-культурному. То у одної умер батько, а вона каже, шо я не піду за батьком, бо мені тут не дадуть заколоти. Бо давали затірку, заколоту* (с. Цибулеве Знм. Кр.);

Інформанти постійно згадують про штатних збирачів мерців, які за свою роботу отримували продукти, частіше по 300–500 грамів хліба: *Хто ховав, то їм давали пайку* (с. Єрчики Ппл. Ж.); *Була бригада, шо хоронила мертвих. Вони получали фунт хліба за каждого похороненого* (с. Ведмеже Вушко Внц. В.); *Було виділено два чоловіки, які їздили і підбирали їх [померлих]. Їх годували за це* (с. Єрчики Ппл. Ж.).

Інколи колгоспники вдавалися до крадіжок, щоб прохарчувати родину: *Батько був комірником, то фактічески так голоду не знаємо, тому, шо батько чи у жмені, чи у кишені, а так принесе* (с. Єрчики Ппл. Ж.).

З розповідей інформантів вдалося виділити народні назви страв, які готували під час голодомору: *капчики, млинчики* (с. Кам'яний Брід Блг. Кр.), *коржики* (с. Велика Рача Рдм. Ж.), *пишки з берестка* (с. Кам'янка Нвп. Л.), *матерженики* (с. Велика Солона Єлн. М., Оскіл Ізм. Х.), *ладики* (с. Нова Астрахань Крм. Л.), *лепеники* (с. Кам'янка Двр. Х.), *липнякі* (с. Мелені Крс. Ж.), *деруни* (с. Крупичполе Ічн. Ч.), *чибрики* (с. Мрин Нсв. Ч.).

Попри конфіскацію зерна та інших продуктів (квасолі, гороху, городини), речей домашнього вжитку, одягу та ін., у деяких господарствах залишалися корови, які були своєрідними рятувальницями у голодні роки: *У нас якась карова довше держалась, то спасеніє було* (с. Киселівка Мн. Ч.); *У нас була корова. Потом уже таку дрібненьку картошечку мамка у мундирах зваре, з сирком чи сметанкою переллє, то ми вже і не голодні були* (с. Нова Астрахань Крм. Л.); *Була корова і ми пережили голод* (с. Жаботин Кмн. Чк.); *Корова нас держала на світі* (с. Кам'янка Нвп. Л.).

У північних районах України селяни рятувалися від голоду, збираючи гриби та ягоди в лісі: *Пошли да набрали ягод по такой глади-*

шечці, так повтори літри. Ще малиє були. Ну, голодовка, мо мінє десятий год. Прішов лесник одобрав од нас тиє ягоди і повісипав у свою сумку. А мі вже больш не подужали брать… (с. Мелені Крс. Ж.).

У селах, які знаходилися біля річок, ловили рибу: *Рибу ловили і сиру їли, іноді помирали* (с. Казавчин Гвр. Кр.); *Я не знала голаду, бо у нас батька такий був, шо рибу лавив* (с. Мньов Чрн. Ч.). Так само рибою рятувалися і у приморських селах: *І люди кинулися на побережжя моря, шоб шукать волю, шукать спасєнія. Риба там, тюлька і тому подобне. Спасаться. Жизнь спасать. Багато канєшно померло, багато. Сюда ж ішли до побережжя моря не тільки наші, ішли і з Харькова, ішли і з Полтави, ішли… Відкіля тільки не йшли люди. Всі тянулися сода. І з Росії. Усі тянулися до моря, до Азовського моря, потому шо на морі риба, тюлька була, в основном тюлька. Тюлька виручила всіх людей, які осталися в живих і тому подобне. А кой-які долізли туда, наїлись і померли. І сирим їли, і не сольоним, і не варьоним* (с. Стародубівка Мнг. Д.).

Значних збитків було завдано традиційній матеріальній культурі, коли люди вимінювали нажите ними майно (рушники, килими, одяг тощо) на продукти харчування: *Ходили скуповували по селу, у нас ікони купляли, рушники, киліми. Міняли за одежину да за цеє аби хліба кусок* (с. Велика Рача Рдм. Ж.); *Саня усьо проміняла, усьо проїла і не вижила. Було ж вбрання. Які не були незжитки, то усьо проміняли* (с. Казавчин Гвр. Кр.); *У кого було шо, ото кільця з ушей, то міняли, да й одежу міняли. Одежа, як у кого хароша була, а так нічого мінять* (с. Крупичполе Ічн. Ч.).

Намагаючись врятуватися від голодної смерті, селяни масово почали виїжджати за межі України. Владою це було розцінено як контрреволюційні витівки ворога, і 22 січня 1933 р. прийнято Директиву ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про запобігання масового виїзду селян, які голодують», забороняючи виїзд за межі території Радянської України та Кубані[9].

Проте наші польові матеріали показують, що досить часто українцям вдавалося виїхати до Білорусі, Росії або інших районів тодішнього Радянського Союзу і привезти своїм рідним продукти: *У Росію я не знаю щоб їздили, а у Білорусію то їздили. І мама їздила. Шо*

де було, які сережки золоті, яка хустина, де шо було – завезли і поміняли (с. Пилипча Блц. К.). *Була там якась шматка, так батько за ту шматку, а у Росії жили тоді добре, та й поїхав. Хто шо дає, то те й бере* (с. Дивин Брс. Ж.); *У нас там осталась якась хустка, то мати поєхали у ту… Ой… да поменяли на те. І та свекруха меняла. У Білорусію [їздили]. Там не було голоду* (с. Мелені Крс. Ж.); *Наші мати ж жили у пана. Наші мати рабили… У їх п'ятьом дівчатам виносять кохту і шарафан, вони йдуть гулять. Так уже як ми дожились, то вони усе однесли у Ровеньки, у Росію, і пообмінювали за буряки, за качан кукурудзи. Ряденця були такі картатенькі. Вони усе поодносили і самі вмерли* (с. Танюшівка Нвп. Л.); *Як голод був, то я і у Вороніжі була з дєдушкою: ходили просили і лахміття міняли за буряки за картошку* (с. Кам'янка Нвп. Л.); *У Расію паїхав папаня раз з аднією тьоткай, за лахміття там пуд жита привезли і дві хлібини, у них не хліб зветься, а кавреги. А у мамані такі платки гарні були, прастіни – все паадвозили* (с. Кам'янка Двр. Х.); *Ми трошки пережили, бо мій батько їздив на Кавказ – там брат його жив – та звідтиля привіз мішок муки* (с. Велика Солона Єлн. М.).

Певну роль у «викачуванні» коштовностей відігравала Всесоюзна контора по торгівлі з іноземцями «Торгзін» («торгівля з іноземцями»), яка на державному рівні обдурювала селянство, скуповуючи за безцінь прикраси або вимінюючи їх на продукти. На жовтень 1933 р. в Україні діяло 263 магазини «Торгзіну», кожен з яких мав мережу приймальних пунктів, лавок, відділень[10]: *У Києві був магазин, де приносили сережки чи кольца. Оцінюють його, пишуть бумажку таку і йдеш у магазин, де тобі важили на цю суму хліб, зерно* (с. Ведмеже Вушко Внц. В.); *Нема нічого їсти, то мати золоті сережки познимала да повезла у Київ да оддала. Тургсін казали. Здала їх і на їх дали крупу, муку, отаке-о. Я не знаю скільки там було, але шось давали. Мати поздавала і свої сережки, і мої. Ще я манюнька була, то мені сережки купили. Я помню як вона зняла мої сережки* (с. Осикове Мкр. К.); *В Адесі був тургсін. Мама моя їздила, дарма, шо була неписемна. Як хустина яка була або спідничина, або яку доріжку виткали, то мама занесла до кого переховати, то занесла у тургсін. А у тургсіні міняли, давали хліба якого або муки, або якої*

крупи. Може яке кольцо було, може кульчик, то у тургсіні у Адесі здавали. Мама возила спідницю шерстяну, казали кашмірова, хустку яку шерстяну, хрестик був такий золотий (с. Кам'яний Брід Блг. Кр.); *А у матерок, у нашоє матери і оце у тоє людини, були, як виходили замуж, то подарили їм родня сережки золоти. Так повиймали тиї сережки і пишли п'єшки у Ніжин, там одкрився торсін – так називали. І меняли оце золото на муку. І вони принесли за двоє оце сережок, мо таку торбиночку муки [показує руками – приблизно 30 см]. Маленька така торбочка* (с. Мрин Нсв. Ч.).

Масштаби вилучення коштовностей більшовиками збігалися з темпами Голодомору: 1931 р. через систему «Торгзіну» до державної казни надійшло 6 млн валютних рублів, 1932 р. – 50 млн, 1933 р. – 107 млн.[11] Це переважно були коштовні метали (золото, срібло, платина), також «золотий лом» (прикраси), царські золоті монети.

Варто звернути увагу на те, що така трагедія позначалася і на нівелюванні моральних цінностей людей, що вдавалися до крадіжок, вбивств, навіть людоїдства. Досить часто для рятування власної родини батьки згодні були йти на порушення законодавства: *Булі, шо у калхозі кралі. Казалі: Хіба це у роднага батька, це калхознає* (с. Дроздовиця Грд. Ч.). Взагалі до суспільного майна селяни ставилися як до чужого, нічийного, тому не працювали у колгоспі з повною віддачею, що призвело до занепаду землеробства та тваринництва.

З голодом до українського села прийшов канібалізм. У розповідях очевидців зафіксовані випадки людоїдства: *У нас таке було. Там жив Петька. У його було двойко дітей менших і Маруся така як я. Я пішла вже до Марусі гулять, а Марусі нема. Я питаю: А Маруся де? – Нема, десь пішла. То я іду до хати. Батько: Де ти була? Кажу: У Петьки. Ходила до Марусі. А тут уже йдуть із сільради по ту Параску і тут на Садибах [куток села] жила її сестра, тоже їла. А там Санька була на низу. Таких три жінки було, шо поїли дітей. А батько мене лають: Шоб ти уже ніколи туди не ходила. Сільрада як її забрала, вони у лежанку, а там Марусі ручки* (с. Єрчики Ппл. Ж.); *Був такий чоловік, шо він ходив і хотів упіймати яку дитину* (с. Кам'яний Брід Блг. Кр.);

У нас у селі було, шо люди людей їли. Був один чоловік, жінка покинула, то він узяв і хлопчика зарізав (с. Дивин Брс. Ж.).

Свідчення очевидців носять оціночні судження, які висловлюють їхнє негативне ставлення до випадків людоїдства: *Розказували мені, шо одна тьотка тут, Варка, не знаю як її хвамілія, шо двойко діток порубала, в каструлю, нє в макітру, макітри такі були, туди склала, посолила і їла. Дак чого ж ти, сукина дочко, сама не схотіла вмерти, а діток погубила?* (с. Козацьке Ббр. Ч.).

Ці свідчення не можуть бути ганьбою українського народу, скоріше характеристикою тодішньої радянської системи, яка поставила людей у таке становище. Зустрічаємо чимало відомостей про відсутність людоїдства у роки Голодомору: *Десь було таке, шоб люди людей їли, а у нас не було такого* (с. Михайлівка Олк. Д.); *Не чула такого, шоб людей їли* (с. Семенівка Арб. М.). Попри це, протягом 1932–1933 років за канібалізм в Україні було засуджено щонайменше 2505 осіб, хоча реальна кількість людоїдств була значно більшою.

Очевидці у своїх свідченнях часто звертають увагу на аморальність, черствість збирачів трупів по відношенню до ще живих односельчан, навіть родичів: *А моя тітка, Пріська звалася, ще була живенька. А двоюрідний брат Антон возив мертвих, бо йому ж дають хліба. А вони кажуть: Антоне, братіку, я ж ще жива. А він: Прісько, хіба ж я буду за тобою другий раз їхати. Тітку на віз, а там уже лежать мертві, як дрова. Він забрав, а та тітка там і кончилась. Їх у яму поскидали як дрова* (с. Єрчики Ппл. Ж.); *Було шо людина така тіки, тіки дише, то і її викидали на віз, бо поки тих довезуть, то треба буде і за цим їхати* (с. Семенівка Арб. М.); *Тут був такий, шо їздив подводою. Оце заходить у хату, ще людина дише, витяг на воза, скинув і пов'їз на кладьбіще* (с. Козацьке Ббр. Ч.).

Батьки намагалися максимально дбали про своїх дітей у важкі голодні роки: *Батьки дітей вроді шанують да давали їм їсти. Вже одривають од себе ту кришечку* (с. Семенівка Арб. М.). У окремих випадках загострювалося почуття відповідальності, взаємодопомоги між людьми, які були поставлені державою у скрутне становище: *А у нас ще й була корова. А цей сусід умер, а у його хлопчик остався і лежить на лежанці. То мати видоять корову, то я якусь чарку*

чи крушку молока йому і занесу (с. Єрчики Ппл. Ж.); *А тут радам четвера детей було, дак мати вже кали возьме да каже: Адненси їм малака гладишачку. Я вже панесу, а вон стаїть да сербає – крапива да вада. Апухше, страшенне таке. Не дай Бог* (с. Киселівка Мн. Ч.).

Отже, Голодомор 1932–1933 років призвів до змін в українській народній культурі. Через руйнування традиційного способу життя, переслідування українця-одноосібника, господаря на власній землі, сформувалися нові взаємовідносини у суспільстві, які породили байдужість до праці, поширення крадіжок колективного майна. Поряд з фізичним знищенням українського селянства йшов моральний терор, який завдавав людям стресів, принижував їхню гідність, призвів до руйнування психіки. Тогочасним керівництвом українці були поставлені в умови, коли для власного виживання потрібно було порушувати норми, сформовані багатьма попередніми поколіннями. Під впливом обставин відбулися зміни у сімейній та календарній обрядовості, особливо у похороні та поминанні померлих. Попри труднощі, у яких опинилися українці, вони продовжували зберігати кращі людські якості взаємодопомоги, милосердя, любові до ближнього.

Таким чином, унаслідок Голодомору відбулася деформація традиційної народної культури, що позначилося на світосприйнятті наступних поколінь українців.

Список географічних скорочень

Вінницька обл. (В.)
Внц. – Вінницький р-н
Донецька обл. (Д.)
Бхм. – Бахмутський р-н
Мнг. – Мангуський р-н
Олк. – Олександрівський р-н
Житомирська обл. (Ж.)
Брс. – Брусилівський р-н
Крс. – Коростенський р-н
Ппл. – Попільнянський р-н
Рдм. – Радомишльський р-н
Київська обл. (К.)
Блц. – Білоцерківський р-н
Всл. – Васильківський р-н
Мкр. – Макарівський р-н
Кіровоградська обл. (Кр.)
Блг. – Благовіщенський р-н
Гвр. – Гайворонський р-н
Знм. – Знаменівський р-н
Луганська обл. (Л.)
Крм. – Кремінський р-н
Нвп. – Новопсковський р-н
Миколаївська обл. (М.)
Арб. – Арбузинський р-н
Єлн. – Єланецький р-н
Нвб. – Новобузький р-н
Харківська обл. (Х.)
Двр. – Дворічанський р-н
Ізм. – Ізюмський р-н
Черкаська обл. (Чк.)
Кмн. – Кам’янський р-н
Чернігівська обл. (Ч.)
Ббр. – Бобровицький р-н
Грд. – Городнянський р-н
Ічн. – Ічнянський р-н
Мн. – Менський р-н
Нсв. – Носівський р-н
Смн. – Семенівський р-н
Чрн. – Чернігівський р-н

«Голод – не шутка»: уплыў Галадамору 1932–1933 гг. на захаванне традыцыйнай народнай культуры ўкраінцаў

У артыкуле на аснове вуснагістарычных крыніц разглядаецца працэс знішчэння традыцыйных формаў жыцця ўкраінскага сялянства ва ўмовах савецкай рэпрэсіўнай палітыкі часоў Галадамору 1932–1933 гг. Аналізуюцца змены ў традыцыйным харчаванні, сямейных і каляндарных абрадах украінцаў. Адзначаецца, што нягледзячы на маральны тэрор украінцы захавалі найлепшыя рысы чалавечых паводзінаў.

«Hunger – it's not laughing matter» : the Holodomor (1932–1933) impact on conservation of the traditions of Ukrainian folk culture

The article analyzes the process of destruction of the traditional way of life of the Ukrainian peasantry on the basis of oral historical evidence under the conditions of the Soviet repressive policies during the Holodomor of 1932–1933. Changes in traditional food, family and calendar rituals of Ukrainians have been researched. Significant damage was caused to the traditional material culture through the seizure by authorities and the exchange by peasants of their latter's property for food. It was stated that, despite the moral terror, Ukrainians continued to preserve the best human traits of behaviour. As a result of the Holodomor, traditional folk culture deformated, thus affecting the worldview of the next generations of Ukrainians.

Заўвагі

1 Записано 4 липня 2009 р. у с. Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл. від Приходько Н. П., 1926 р. н.

2 Борисенко В. К. Куца наша пам'ять (Етнографічно-фольклорні матеріали про радянську владу в Україні) // Етнічна історія народів Європи. Київ, 2001. Вип. 12. С. 101–103; Борисенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні за свідченнями документів та усної історії (замість передмови) // Наукові записки Міжнародної асоціації україністів. Київ, 2013. Вип. 2. С. 5–30.

3 Сергійчук В. І. Як нас морили голодом. Київ, 2003. 252 с.

[4] Стасюк О. О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ, 2008. 224 с.

[5] Свідчення по трагедію Голодомору 1932–1933 років в Україні, зібрані від очевидців // Наукові записки Міжнародної асоціації україністів. Київ, 2013. Вип. 2. С. 51–291.

[6] Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. С. 36.

[7] Романець Н. Р. Репресивна складова хлібозаготівельної кампанії 1932–33 р. в Україні: цілі, механізми, особливості // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. XXI. С. 156.

[8] Артюх Л. Українська народна кулінарія. Київ, 1977. С. 76.

[9] Мельник О. Проблема висвітлення голодомору 1932–1933 років на Півдні України // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 16. С. 272.

[10] Надоша О., Гонський В. Голодомор – це не тільки 7 мільйонів життів, а й 66 тон золота, 1 439 тонн срібла, діаманти, антикваріат // Оттавський вісник. 2006. Ч. 18. С. 9.

[11] Там само.

Нищення традиційної народної культури – головний напрямок громадської роботи радянських вчителів 1930–1940-х років

Олена Кондратюк,
канд. істор. наук (Київ)

Дотепер не вщухає дослідницький інтерес до проблематики радянського повсякдення. І він не випадковий. Оскільки залишилося чимало питань, які ще потребують остаточніх висновків істориків, етнологів, антропологів, соціологів та психологів. В умовах посттоталітарного українського суспільства, коли офіційна історія дискредитована, щоб встановити історичну справедливість, зрозуміти та осмислити власний досвід варто звернутися до «колективної» та «комунікативної пам'яті». Обґрунтоване Яном Ассманом поняття комунікативної пам'яті, що ґрунтується на щоденному спілкуванні[1], стало особливо затребуване під час дослідження травматичного досвіду певних груп. Ця практика набула поширення у багатьох країнах світу. А за визначенням П'єра Нора в останні десятиліття відбувається «всесвітній тріумф пам'яті»[2]. Відтак комунікативна пам'ять стала об'єктом дослідження етнографів та антропологів, оскільки дає можливість глибше зрозуміти причину різних трансформаційних та деструктивних процесів, що відбулися з традиційною народною культурою.

Об'єктом нашого дослідження стала діяльність вчителів на території українського Полісся, зокрема, специфіка громадської роботи та її наслідки для сільської громади. Хоча у невеликій за обсягом роботі неможливо у повній мірі дослідити та дати оцінку «внеску» освітян у руйнування традиційної народної культури. Тому ми зосередили свою увагу на тих аспектах, що, на нашу думку, визначалися як пріоритетні, оскільки становили значну перепону для подальшого вдалого поширення комуністичної ідеології на селі. Перш

за все це була Церква; по друге – сім'я з її архаїчними обрядами, звичаями та традиційною системою виховання; по третє – приватна власність. Саме на знищенні цих «стовпів», що становили потенційну загрозу, були зосереджені усі сили, зокрема й освітян.

На відміну від 1920-х років, коли вчительство знаходилося переважно на боці опонентів більшовицької влади, у наступні десятиліття компартійні керманичі почали планомірно змінювати стереотипи поведінки вчителів, а через них – і повсякденне життя народних мас. Освітяни, які не піддалися ідеологічному тиску, поступово відсіювались, натомість з'являлися нові, вже з комуністичним світоглядом. Вчительство як соціальна група перетворилося із суб'єкта на об'єкт владної політики. В переважній більшості ідеологічно, матеріально і адміністративно залежні від влади вчителі в умовах духовної несвободи були надійними агентами влади на селі, що допомагали здійсненню найвагомішого проекту – перетворення вільного селянина, з власними традиціями та звичаями, на «справжню» радянську людину[3]. Вчителі, що переймалися долею власного народу, у радянській державі були зайві. Про це нам розповіла одна оповідачка, яка до сьогодні не розуміє, за що переслідували її діда-вчителя: *Дєдушка мій був учитель, один із самих таких грамотних на селі. Його 1936 року переслєдували, не знаю, за що. Він у 16 років вже вчителював… під його керівництвом построєна Млачівська школа, він строїв банк, щоб селяни могли брати гроші… він оддав землю, оце під школу, без копійки грошей. Землю, що вспадкував від батька, який 20 років служив і повернувся з солдат…*[4]

Ідеї докорінних змін, особливо в економічній сфері, мляво сприймалися селянством, оскільки вступали у дисонанс із традиційною звичаєвою культурою: «політична ідея – одна справа, а побут – зовсім інша. Політика – гнучка. Побут – непорушний та упертий. Тому і відбувалося так багато побутових зіткнень, де свідомість селянства упиралася в традицію[5] – саме такі пояснення супротиву, що чинило селянство новій ідеології (новому способу життя), можна було прочитати на шпальтах періодичних видань того часу. А в дійсності, то були спроби продовжувати жити у звичному їм ритмі, дотримуючись «дідівських» обрядів та звичаїв. Однак, це їх бажання не від-

повідало потребами партійних керманичів тому маркувалося, як шкідництво та саботаж. З досвідом, набутим радянською владою у попередні роки, прийшло розуміння того, що кардинальні соціально-економічні зміни та подальше вдале зміцнення радянської системи на селі можливе лише за умови знищення основних інститутів, що були найбільш значимими при формуванні світогляду, особистості та самоідентифікації людини традиційного суспільства. Одну із головних ролей у цьому процесі було відведено сільському вчителю. Партійні керманичі віддавали перевагу освітянам, які були готові з легкістю нехтували звичаєм, що в цей період часто вступав у дисонанс із тогочасними законами. На цей аспект повсякдення радянського вчительства ще у середині 90-х років ХХ ст. звернув увагу російський історик Ю. Безсмертний[6]. Вчителів, що не могли чи не хотіли цього робити, звільняли, а їх місце займали інші – більш «ідеальні» та ідеологічно зрілі. Утім, з огляду на постійні зміни вимог до вчительства, меж їх «удосконаленню» не було.

Починаючи з 30-х років ХХ ст. освітяни були не лише об'єктом маніпуляцій з боку радянської влади, а й інструментом ідеологічної пропаганди на селі. А відтак, передували у самому епіцентрі соціально-економічної та національно-культурної політики радянської влади. За їх активної участі поліщуки, як і інші українці, зазнали не однієї історичної травми: колективізація, Голодомор, масові репресії та ін.[7]

З огляду на те, що швидка модернізація села насаджувалася саме владою, а не була спричинена природною еволюцією, у всіх сферах життя виник своєрідний вакуум. Тому у стислі строки влада мала запропонувати суспільству якісно нові моделі повсякденного життя в усіх його складниках (сімейно-шлюбні взаємини, дозвілля, обрядовість, побут, моду тощо)[8]. І саме на освітян у значній мірі було покладено обов'язок прискорити інтеграцію у сільську громаду нових зразків життя.

З прийняттям Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»[9], вже на почату 1920-х рр. усі школи стали державними, а навчання в них обов'язковим. А відтак, освітяни отримали цілковитий доступ до формування світоглядних уявлень

та цінностей молодшого покоління. Плакати 30-х років рясніли тезами, що чітко тлумачили основну мету обов'язкового навчання: «Знання розірвуть ланцюги рабства», «Без книги немає знань, а без знань – комунізму» (див. фото 1, 2). Відтак, інформація засвоєна у школі мала покласти край «старому» способу мислення та допомогти учням стати адептами нової ідеології. Утім, вже на етапі тез відбувалося зіткнення двох способів мислення (двох культур): радянської та народної. У більшості випадків старше покоління поліщуків їх не сприймало оскільки воно було виховане на засадах традиційного суспільства, у якому основним джерелом процвітання була праця у власному господарстві: *З грамоти хліба не їстимеш!*[10], *Ти з книжки не проживеш, да вчися робити роботу!*[11] – саме так вони намагалися навчати і своїх дітей. Однак, із запровадженням обов'язковості початкової освіти батьки були усунуті від прийняття рішення про те, чи буде їх дитина відвідувати школу, чи ні, як це було раніше: *Колись мене батько возив [у лікарню. – О. К.], платив*

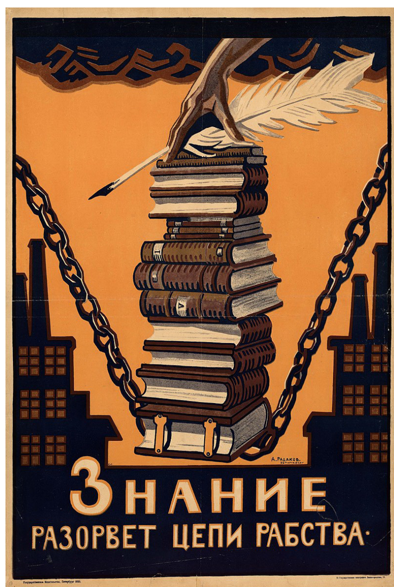

Фото 1

Фото 2

доктору [гроші, щоб той дав звільнення від школи. – О. К.]. То я не грамотна. А Зося та Федось [народилися пізніше, то до школи. – О. К.] ходили мосово. А вже як дасть доктор [довідку. – О. К.], шо мо серце яке слабее чи шо [то вдома сидиш. – О. К.][12]. У такий спосіб було розпочато поступове віддалення молодшого покоління, яке ще не мало чітко сформованих особистісних орієнтирів, від старшого – носія народної культури.

У боротьбі за молоде покоління, що розгорнулася між більшовицькою ідеологією та патріархальною сім'єю, сільські вчителі перебували на «передовій». Для традиційної сім'ї визначальною завжди була чітка ієрархічна структура, заснована на батьківському авторитеті, що існував на рівні з нормами звичаєвого права. Безумовною повагою користувалися всі представники старшого покоління: батьки, діди, старші брати та сестри, родичі, хрещені та односельці. Вербальним виявом цієї поваги було використання звертання «Ви»: *До батьков, дідов только на Ві*[13]*; Ви – на батьков. З батьком, матєрью ти свиней не пас!*[14]*; Колись батьков на Ві, а після в школє сказалі, шо нельзя. Тре на ніх Ті казать, вони ж одні, а не багато їх*[15]*; Я матері, якось, привикли казать, Ви мамо, а тепер ти [кажуть. – О. К.] як по собачому, так до матері. Я знаю шо в нас всі в роду не тикалі, тако, старим. Я колісь пошла до Тютюнових, а там в їх якесь таке було Ти [звертання до батьків. – О. К.]. Я прийшла додомі, тай думаю, собі так скажу. Да тако не спіла сказать, а мати так по губах і дала. І все тут…*[16]. Під час одного з інтерв'ю ми зафіксували досить цікаву рефлексію на цю ситуацію однієї оповідачки: *Батьков на Ві, а я кажу: Матір Божа одна то ніхто не каже на Ві. Матір Божа, поможи! А матку і батька не положено було на Ти звать*[17]. Відтак, отримавши дві взаємо-виключаючі аксіоми у дитячому мозку виникала колізія, яка інколи і через десятиліття не знаходила вирішення.

Крок за кроком школа повністю перебрала на себе соціалізуючу функцію, що у традиційному суспільстві була розділена між батьками, молодіжною та дорослою сільською громадою. Вчительство стало тією соціально-професійною групою, яка щоденно впливала на формування світогляду, ідеалів та цінностей молодого покоління.

Поступово, часто несвідомо, учні ставали шпигунами та інформаторами радянської влади у власних родинах. Особливо яскраво це проявилося в 30-х роках, коли у суспільстві починає активно культивуватися таке явище як доноси: *Вони заохочувалися владою… До цього процесу залучали дітей. У школі давали завдання написати твір: «Як мої батьки ставляться до радянської влади», «Як мої батьки саботують вступ до колгоспів» або «Як мої батьки переховують хліб»*[18]. А відтак, діти вчилися нехтувати та зневажати цінності сповідуванні їх батьками. Їх привчати до того, що батьки – це звичайні люди, які безнадійно загрузли у «старому» способі життя, а отже гальмують подальший розвиток радянської держави. Поступово відбувалася зміна пріоритетів: з сім'я (кровні родичі) понад усе на – «радянська сім'я» (піонерська, комсомольська та ін.).

У наступні десятиліття ідеологічна «машина» активно експлуатувала образи піонерів-героїв, що полягли захищаючи радянський спосіб життя, в тому числі, і від руки найближчих родичів. Серед найбільш відомих, міф про Павліка Морозова, що був убитий, начебто, за свідчення проти власної куркульської родини.

Наскрізним образом, що неминуче виринав у кожному спогаді наших респондентів, є вчитель, що карає за порушення заборони ходити до церкви, молитися Богу, засівати, колядувати, щедрувати, збиратися на «вечорки», співати та танцювати. Досить показовою є розповідь однієї жінки, що до тепер пам'ятає випадок, який трапився з нею в дитинстві, оскільки ілюструє зіткнення двох культур: більшовицької та народної: *Я в школу ходила і в клуб ходила, а вже була взрослая, підліток, років п'ятнацить. А мене звідти вчитилі гонили, не танцуй, бо ти школьніца! А баба прішла [до вчителя. – О. К.], да каже, не гоніте мою онуку, нехай танцує: танец не робота, а як не вміє – то соромота. Кому вона здобна така?!*[19] Для старшого покоління сільської громади, вихованих у традиційній системі цінностей, була не зрозумілою та ворожою влада, що знищувала їх культуру, забороняючи співати старовинних пісень та танцювати.

Традиційній культурі, що визначала та регулювала усі аспекти сільського життя (форму господарювання, звичаї, обряди,

взаємини між членами сім'ї, виховання дітей, світоглядні уявлення та ін.) не було місця у радянській державі, вона мала відійти у минуле. Зважаючи на це, радянська влада розглядала її носія – українське селянство як вороже налаштований сегмент суспільства, тому «…нове вчительство, було провідником не стільки загальної, як комуністичної освіти в маси»[20], про що повсякчас наголошували у тогочасній методичній літературі. Таким чином, вчитель як носій знань та життєвого досвіду радянській владі був не потрібен. Більше цінували фахівців, для яких першочерговим завданням було комуністичне виховання. Особливу увагу сільські вчителі мали приділити не стільки викладанню конкретного предмету, як громадській роботі. Її напрямок також було чітко сформульовано: «Не безпринципне культурництво, а активна робота, спрямована на економічне зміцнення бідняцьких елементів села, організація наймитів, підвищення їх культурного рівня, сприяння переходу села на засади великого усуспільненого господарства – такими є основні завдання громадської роботи»[21].

Пріоритетним напрямком громадської роботи сільських вчителів була різнопланова боротьба з релігією, основним конкурентом радянської ідеології за свідомість народних мас, особливо на селі. Серед найбільш поширених видів робіт: бесіди з учнями та їх батьками щодо згубного впливу церкви та релігії; відвідування осель учнів на предмет виявлення та вилучення ікон; контроль за дотриманням заборони на відвідування церкви та відзначенні релігійних і народних свят; участь у цькуванні священників та закритті церков. Чи не з кожного села маємо схожі свідчення: *Як пойдеш да церкві, да пабачат, то смеютса с тебе в школє*[22]*; Ні, ніхто тоді не колядував, тоді строго було з цим ділом, забороняли, щоб не ходили, щоб Бог не висів на покуті, щоб не було [ікон]. В школі сварили, щоб в церкву не ходили, тоді ж у нас церква була, така капличка, з дощок збита. Так вчителя сварили, щоб не ходили в церкву*[23]*; В нашому селі була церква. Її розкідалі в трицить сьомому року, а з церкви зробили школу*[24]*; В 1930 році нашого батюшку брали на состязання [дебати. – О. К.]. Його привезли до сельсовету, де було присутніх 19 учителів і голова сельсовета, які состязались з батюшкою. Але це не було состязанія,*

вони хотіли, шоб батюшка зняв хреста з грудей. Батюшка сказав, що «я христа не скину. Браття, я бився за Божий закон, за Божий закон і загину». Батюшку замучили на тих состязаніях[25]. Така практика набула значного поширення у регіоні.

Атеїстичне виховання у школі розпочиналося з раннього віку. Серед основних методів роботи з школярами були ті ж, які застосовували до дорослих підчас створення колгоспів: фізичне та психологічне приниження учнів, які все ще перебували під впливом релігійного «дурману». Досить популярним на той час було виготовлення стінгазет, влаштування лінійок і демонстрацій з лозунгами та плакатами атеїстичного змісту.

Як засвідчують джерела, громадське навантаження вчителів не обмежувалося антирелігійною кампанією. Паралельно їй освітяни вели активну роботу з цькування та нищення народної календарної обрядовості, що за останні століття тісно переплелася з релігійними святами. Під найбільш суворе засудження потрапили Різдво та Великдень. Заборона їх відзначення, а отже і виконання відповідних обрядів здійснювалася під гаслами антирелігійної кампанії. Так, вже у 1923 році на XII з'їзд РКП(б) було ухвалено резолюцію «Про постановку антирелігійної агітації та пропаганди», що поклала початок жорсткому наступу на народні звичаї відзначення календарних свят. Однак під заборону потрапили не лише твори з релігійно-біблейськими сюжетами. Більшість оповідачів, що у 30–40-х роках були учнями сільських шкіл, з сумом пригадують дитинство та проводять порівняння з попередніми роками: *Коляди у нас святкували дуже добре. Но, правда вже, як стала советская власть, то тоді хто їх святкував. Святкували, але то вже знаєте, не в такому обряді було, як колись святкували. Даже церква колись святкувала. Церковний хор ходив. Молодь збиралася, наряджалася. Роздво начинали коляди. Робили таке сонце з решето, на нього ставлять свічку і його крутять. І зірку роблять. Заходять до хати з тим сонцем, поздоровляють господаря із Рожеством Христовим: «Добрий вечор, добрий господар! / Богати, богати, дозвольте нам колядувати». І не було такох, шо не дозволяли. Навит, як кого обойдут, то ображалиса*[26]*; Так хатєлось пощедрувать, та вчителька як узнає…*

Переодєвалиса вчителі і бігают в слєд за дєтьми, узнають хто ходів. А на завтра вже в угол всіх, кого засіклі[27]*; В учительську [вчитель. – О. К.] заведе да мати кличе, дак [мати] трохи наб'є, щоб не колядували. А ми всьо равно, збираємось да і біжимо колядувати*[28]*; Засівати, щедрувати стали забороняти, як організовувалися колгоспи у 1930 годі. Всьо, тоді конець, нема ніяких щедровок. Як пойде щедрувати дитина, то буде в учительській на коврі стояти*[29].

Для селянина дорадянського суспільства було образливо, якщо колядники чи щедрувальники оминули його хату. А одним з важливих обов'язків членів молодіжної громади було привітання односельців зі святами календарного циклу. Поступово риторика змінилася. Оскільки серед селян йшла постійна пропаганда того, що колядки та щедрівки виконують лише найбідніші прошарки сільського населення заради отримання засобів до існування: *Колядували тільки бідні, багатші не колядували. Тільки до своїх ходили, до матки хрещеної. В 1938 році вже не можна було [колядувати. – О. К.], посівати запрещалося. Тільки до бабушки, до хрещеної. Як Советска власть прийшла, то все друге: постановки ставили в школі. Школа підготовляла*[30]. У школах та комсомольських організаціях на противагу народній традиції влаштовували святкування «радянського» Різдва, Щедрого вечора та інших календарних свят. Утім, творення нової радянської обрядовості відбувалося шляхом компіляції народних та християнських обрядів із залученням комуністичної символіки та гасел. Так, традиційну різдвяну зірку заступила радянська п'ятикутна, а тексти колядок та щедрівок, інколи ще з дохристиянськими мотивами, були відредаговані відповідно потреб часу.

Саме у такий спосіб відбувалося творення нового повсякдення радянського селянина. На допомогу в організації цього процесу приходили численні пісенники, на кшталт: «Червоний пісенник, уложив І. Шевченко». Харків, 1925; «40 пісень та колядок». Харків, 1925; «Великий співаник», Книгоспілка, 1929 та ін. утім, більшість з них не пропонували якісно нових обрядів та звичаїв, а сурогат традиційної культури. А вже за кілька десятиліть вдалося досягти незворотних змін у відзначенні календарних свят поліщу-

ками. Як зазначає етнолог В. Булашок, у сорокових-п'ятдесятих роках календарна обрядовість на Середньому Поліссі втратила багато елементів і відбувалася у зредукованому вигляді: *Це як Рождєство, ми виучим пєсні – як ходіть і спявать, а ходіли напротів Новаго года. Щедровалі напротів Новаго года, а засевалі вже на Навий год, а колядування самого не було*[31]. Поступово, давні звичаї, з глибоким змістовим навантаженням, у яких брала участь уся сільська громада, стали зводити до дитячих забавок.

Ще одним напрямом громадської роботи освітян була активна участь у нищенні традиційної системи господарювання, на що були спрямовані численні більшовицькі акції. Перш за все, суцільна колективізація, оголошена на пленумі ЦК ВКП(б) 1929 р.[32], а також, планомірне фізичне та психологічне нищення селянства через виконання постанов ЦК ВКП(б) «Про організацію хлібозаготівельної кампанії 1932 р.»[33]. У кожній з них вчителі надавали посильну допомогу. Для досягнення «високої» мети використовували різні методи роботи: від з'ясування потрібної інформації у дітей до особистої участі освітян у розкуркуленні односельців.

Віками селяни важко працювали примножуючи власне господарство. Сільська громада високо цінувала гарних господарів: *…бо то були багатирі на все село. Землі багато було. Все робили саміє*[34]. Із встановленням радянської влади їх стали іменувати – «куркулями» та ворогами народу, прирівнюючи до бандитів, що в нечесний спосіб нажили собі статки. *Колись записували, хто куркуль. Хотіли батька записать. А який же то куркуль? Була земля в батька. Було 23 га землі. Була пара бичков, не коней, а бичков. А посля войни то позабирали все в колхоз!..*[35].

Усі вищеперераховані випадки не потрапляли під визначення «куркульське господарство», оскільки до них зараховували використання найманої праці, наявність у господарстві шкіряного заводу, цегельні, вітряків та водяних млинів, до них зараховували і такі, що мали олійниці, круподерні тощо[36]. Цей перелік було визначено постановою Раднаркому УРСР від 1929 р. Утім, такі свідчення вдається зафіксувати у кожному дослідженому селі. В дійсності, до числа куркулів зараховували усіх, хто відмовлявся вступати до кол-

госпу. Наші оповідачі до тепер не розуміють, як звичайного працьовитого селянина можна було називати «куркулем».

Нерідко у процесі розкуркулення брали участь освітяни, тому односельці їх досить часто прирівнювали до сільського декласованого елементу: *Приходілі* [розкуркулювати. – *О. К.*] *учителя і свої лежні, шо лінувалися робить. Оце в кого господарство, то постановлять на собранії розобрати все. Опишуть. Брали на Соловки… Он одну – розобрали господарство, шестеро дітей було, з хати викидали. А вона одне дитя за руку веде, а одне на руці…*[37]. Знищення куркульства у зародку виконувалося у прямому значення цього слова. І стосувалося не лише дорослих, а й їх нащадків. У школах «ідейно свідомі вчителі нацьковували учнів на “куркульських” дітей. Доходило до бійок. Винуватцями завжди залишались “классовочуждые дети”»[38]. Для однолітків вони мали стати ворогами та вигнанцями, прикладом того, що стається з тими хто йде проти системи.

Здавна сільська поліська община була консолідована та діяла на принципах взаємодопомоги, про що свідчать збережені до тепер звичаї «супряги», «закладчин», «толоки» коли односельці безоплатно допомагали один одному. Не менш притаманним для них був принцип гостинності. Утім, починаючи з 1930-х років влада почала культивувати інші принципи: недовіри та зневаги до батьківських ідеалів. Зі шкільного віку дітям допомагали по-радянськи правильно визначити пріоритети. На першому місці завжди мали бути інтереси партії та колективу.

Етнологиня О. Стасюк, що досліджує період Голодомору, наводить приклади, коли вчителі своїми маніпуляціями допомагали владі фізично знищувати селянство: «…Вчителі працювали на владу. Вони випитували в учнів які продукти харчування є у їхніх родинах або яким чином їх батьки добувають харчі. Вчителям обіцяли 10% від знайденого у селян, якщо вони довідалися про це від учнів»[39]. Зразки таких документів: контрольні роботи учнів, питальник для обстеження антирелігійної роботи в школі зберігаються у Рукописному фонді Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, у фонді К. Сергіїва[40]. Такі дії освітян були неприйнятні, оскільки вони маніпулювали довірою дітей, а в по-

дальшому цей досвід мав пагубний вплив на становлення ціннісних орієнтирів молодого покоління на їх самоідентифікацію.

Про цинічність дій освітян ще на початку 90-х років говорив історик Б. Ткаченко у своїх дослідженнях, присвячених Голодомору. Він був одним з перших, хто замислився над тим, який вплив матиме залучення учнів шкіл до роботи «буксирних бригад» на формування їх особистості. «Іноді вчитель приводив на розкуркулення селян цілий клас: для масовості, для більшого розголосу, для показовості. Дітей посилали ревізувати горища, ловити курей, розкривати покрівлю хат та хлівів»[41]; «…задля показовості могли зі школи направити цілий клас для обшуку подвір'я. Цю процедуру проводили урочисто, з оркестром…»[42]. У такий спосіб вчителі виховували у молодшому поколінні зневагу та відразу до приватної власності, а найстрашніше, розуміння своєї малоцінності та невизначеності свого становища.

Поступово вдалося здійснити підміну споконвічних цінностей: працьовитий господар став «куркулем» та «ворогом народу», а ледар, наймит та нероба – головним «будівельником» нової держави.

Сільське вчительство 30–40-х років стало тією силою, що спромоглася взяти участь у всіх етапах руйнування традиційної культури від способу господарювання до впровадження нової радянської обрядовості. Завдяки їхній активній громадській діяльності вдалося, якщо не розірвати, то значно послабити зв'язок між молодшим та старшим поколіннями, а отже припинити трансмісію народних обрядів, звичаїв та ціннісних орієнтирів. Саме це дало змогу впроваджувати у життя зразки нового сільського повсякдення.

На останок зазначимо, що більшість наших висновків ґрунтується саме на аналізі оповідей записаних від очевидців, що на власному досвіді відчули весь тягар становлення радянської системи. Тому, незважаючи на те, що сьогодні все більше архівних документів стають доступними для наукового опрацювання, «комунікативна пам'ять» залишається особливо важливим джерелом оскільки зазнала найменше впливів політичних дискурсів.

Знішчэнне традыцыйнай народнай культуры як галоўны напрамак грамадскай працы савецкіх настаўнікаў 1930–1940-х гг.

У артыкуле разглядаецца ўплыў грамадскай працы савецкіх настаўнікаў на руйнаванне традыцыйных форм сялянскага жыцця ў 1930–1940-х гг. Аналіз вусных успамінаў сведак часу, ілюстрацыйнага матэрыялу, тагачаснай перыёдыкі ды іншых крыніц дазволіў вызначыць асноўныя напрамкі і метады дзейнасці настаўнікаў па замене сялянскай штодзённасці з традыцыйнай на савецкую.

Пачынаючы з 1930-х гг. настаўнікі сталі інструментам савецкай прапаганды на вёсцы. Яны апынуліся ў эпіцэнтры сацыяльна-эканамічнай і нацыянальна-культурнай палітыкі савецкай улады. Пры іх актыўным удзеле сяляне перажылі шматлікія гістарычныя траўмы: калектывізацыю, Галадамор, масавыя рэпрэсіі. Настаўнікі ўсяляк спрыялі намаганням улады па знішчэнню аўтэнтычнасці і самабытнасці традыцыйнай вёскі. Дзеля гэта педагогамі выкарыстоўваліся такія рэпрэсіўныя метады як высмейванне, навешванне ярлыкоў, запалохванне і публічнае цкаванне. Найчасцей гэтыя метады датычылі дзяцей «кулакоў», веруючых, а таксама тых, хто працягваў жыць паводле патрыярхальных традыцый вёскі, г. зн. большасці вясковага насельніцтва.

Destruction of traditional folk culture – the main direction of the Soviet teachers' public work in 1930s and 1940s

The article considers the influence of the Soviet teachers' public work on the process of Ukrainian peasantry traditional lifestyle destruction in 1930–1940s. On the basis of the analysis of locals' tales, illustrative materials (posters), periodical press of the mentioned period and other sources, it became possible to define the educators' main directions and methods of work for cardinal changing peasants' lifestyle from traditional to Soviet one.

Since the 1930s, educators had become the instrument of ideological propaganda throughout the countryside. In addition, they were placed

in the midst of social-economic and national-cultural policy of Soviet power. They took part in such traumatic historical events for the peasantry as Holodomor, collectivization, mass repressions. Teachers thoroughly facilitated Soviet power with elimination of the authenticity and originality of traditional countryside. Repressive methods of work: laughing out, tagging, frightening and persecution were widely adopted by them. Most often such methods were applied to kurkuls' children, believers and people who kept on living according to the principles of patriarchal countryside and thus to almost everyone.

Заўвагі

1 Assmann J., Czaplicka J. Collective Memory and Cultural Identity // New German Critique. Special Issue: Cultural History/Cultural Studies. 1995. № 65. P. 125–133.

2 Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41) [Електронний ресурс]. – 25.08.2018. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html

3 Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 559–560.

4 Борисенко В. Така житка…: Культура повсякдення україни Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.). Київ: ВД «Стилос», 2011. С 135.

5 Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 39–40.

6 Безсмертный Ю. Л. Что такое казус? // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. Москва, 1997. С. 317.

7 Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси… С. 560.

8 Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України… С. 40.

9 Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ– № 1/2(24/25). К., 2005. С. 41–42.

10 Матеріали, записані у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Любешів-(VII-VIII)-2015, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д2.С.3/12. Арк. 12.

[11] Матеріали, записані у с. Деревок Любешівського р-ну Волинської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Любешів-(VII-VIII)-2015, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д14.С.1/26. Арк. 15.

[12] Матеріали, записані у с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Зарічне-(VII-VIII)-2015, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д1.С.1/03. Арк. 3.

[13] Матеріали, записані у с. Степки Овруцький р-н Житомирської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Овруч-(VIII-IX)-2016, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д2.С.1/06. Арк. 6.

[14] Матеріали, записані у с. Яринівка Березнівський р-н. Рівненська обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Березне-(VII-VIII)-2013, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д3.С.2/08. Арк. 8.

[15] Матеріали, записані у с. Грабів Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д.1С.5/08. Арк. 8.

[16] Матеріали, записані у с. Люхча Сарненський р-н. Рівненська обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Сарни-(VII-VIII)-2008, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д.12С.4/07. Арк. 7.

[17] Матеріали, записані у с. Сібереж Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д.9С.1/18. Арк. 18.

[18] Стасюк О. «Сьогоднішні покоління українців долають генетичний страх, спричинений Голодомором» [Електронний ресурс]. – 29. 11. 2015. – Режим доступу: https://censor.net.ua/resonance/313037/sogodnshn_pokolnnya_ukrantsv_dolayut_genetichniyi_strah_sprichineniyi_golodomorom_storik_olesya_stasyuk

[19] Матеріали, записані у с. Серхів Маневицького р-ну Волинської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Маневичі-(VII-VIII)-2016, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д.7С.1/07. Арк. 7.

[20] Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. С. 15.

[21] Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України… С. 40.

[22] Матеріали, записані у с. Грабів Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д.С.2/08. Арк. 8

[23] Борисенко В. Така житка… С. 83.

[24] Кутельмах М. Календарна обрядовість // Матеріали науково-дослідних робіт 1995–1996 рр. по темі «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної та духовної культури радіаційно забруднених зон Житомирського Полісся». Львів, 1996. Ч. 1. Т. 7. С. 208.

[25] Там само. С. 212.

[26] Матеріали, записані у с. Нобель Зарічненського р-ну Рівненської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. РДІК-1997, Од. зб. Н. Ковальчук, АФ-№7/12. Арк. 12-13

[27] Матеріали, записані у с. Грабів Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. // АА ДНЦЗКСТК, ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017, од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д2.С.2/20.[11, с. 20]

[28] Борисенко В. Така житка… С. 151.

[29] Там само. С. 125.

[30] Там само. С. 46.

[31] Булашок В. Традиційні молодіжні угрупування на півночі Центрального Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1997. С. 324].

[32] Кульчицький С. Ліквідація господарств заможних селян // Голод 1932–1933 років в Україні. С. 356.

[33] Постановление ЦК ВКП(б) «Об организации хлебозаготовок в кампанию 1932 г.». 7 июля 1932 г. [Електронний ресурс]. – 25.08.2018. – Режим доступу: http://istmat.info/node/37719

[34] Матеріали, записані у с. Морочне Зарічненського р-ну Рівненської обл. // АА ДНЦЗКСТК, Ф. Зарічне-(VII-VIII)-2015, Од. зб. О. Кондратюк, АФ-Д1.С.1/05. Арк. 5.

[35] Борисенко В. Така житка… С. 16.

[36] Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Вступ. слово Катерина Ющенко. Київ: Стилос, 2008. С. 24.

[37] Борисенко В. Така житка… С. 52.

[38] Ткаченко Б. Піч чорним тавром: документи, факти, спогади. Історична розвідка про геноцид в Україні, і зокрема на Сумщині, в 1932–1933 роках, скріплена найвищим суддею – Людською пам'яттю. Видання друге. Доповнене. Суми ВВП «Мрія-1» ТОВ. 2008. С. 58.

[39] Стасюк О. Геноцид українців… С. 73.

[40] Рукописний Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України. Ф. 30. Сергіїв М. К.

[41] Ткаченко Б. Піч чорним тавром… С. 152.

[42] Стасюк О. «Сьогоднішні покоління українців долають генетичний страх, спричинений Голодомором»…

«Повоєнний чад (*smoke*)» радянських репресій (на основі усних історій сільських вчителів Галичини)

Оксана Годованська,
канд. істор. наук (Львів)

Радянізація Галичини у різний спосіб розпочалася восени 1939 р. і продовжувалася після нацистської окупації 1944 р. На територіях, які захопив СРСР у вересні 1939 р., негайно почали втілювати політику divide et impera, що її протягом попереднього двадцятиліття в СРСР ефективно використовували як головний інструмент управління суспільною поведінкою. Радянське керівництво була зацікавлене у якнайшвидшому і якнайширшому втіленню в життя радянських зразків. Поступово запроваджуючи власні порядки, впроваджувався і невіддільний від них терор. Соцреалістичний фальш, що вчувався в заявах представників влади від самого початку, для більшості мешканців окупованих територій став очевидним обманом трохи згодом. Справжньою політичною метою радянського керівництва було домогтися швидкої та повної інтеґрації зайнятих територій, зберігаючи видимість законності. Леґітимація таких заходів стала одним з істотних елементів впроваджуваної політики. Турбота про формальний бік анексії західноукраїнських земель (так само, як усіх репресій) була характерною рисою системи. Уніфікацію здобутих нових теренів СРСР мала прискорювати масова аґітація. Спочатку таку роботу виконували політики, а потім їх підтримали цивільні партійні діячі та комсомолці. Роль пропаґандиського рупору відігравало також радянське радіо (загальнорадянська трансляція і водночас місцева трансляція) і кіно. Сил і коштів на пропаґанду в СРСР не шкодували. Були виділені значні кошти для відправки кілька десятків автокінопересувок для обслуговування населення Західної України. Цивільні літаки перевезли майже 50 тон агітаційних матеріалів: газет, плакатів, портретів вождів, фільмів. Повсюдно

відбувалися покази фільмів і гастролі колективів пісні та танцю, що супроводжувалися виступами найбільших тогочасних «зірок», артистів з Москви, Ленінграда, Києва. Йшлося про те, аби продемонструвати галицькому суспільству все багатство радянської культури, щоб мешканці Галичини утверджувалися у думці про те, як же добре українцям у Радянському Союзі – це було важливим компонентом радянської пропаганди, яка справді мала частковий успіх[1].

Форсували радянізацію західноукраїнських теренів демографічні зміни населення Галичини, що суттєво видозмінилися внаслідок чисельних масових репресій «ворогів народу», депортацій місцевого населення («учасників банд націоналістичного підпілля», «бандпосібників», «куркулів») у віддалені регіони СРСР; примусової колективізація; вимушеного «на добровільних умовах» обміну населенням між СРСР і ПНР; ліквідації Української греко-католицької церкви та неканонічного Львівського собору 1946 р. і так званих квот для студентів зі Східної України при вступі до вузів Західної України, при цьому молодь із Галичини відправляли вчитися до Києва чи Москви.

Окремою складовою «освоєння» західноукраїнських теренів була кадрова політика радянського керівництва. Ще в 1939–1941 рр. активно залучали місцевих галицьких українців до впровадження радянського ладу, та щойно вони виконали завдання радянської влади, зміщували їх на менш представницькі посади, де вони вже не мали впливу на діяльність інституцій, у яких працювали. Після завершення Другої світової війни майже всі керівні посади в партійних і радянських органах обіймали працівники, відряджені зі східних областей УРСР та з Російської РФСР, а також з інших республік Радянського Союзу. За статистичними даними національного складу керівників органів влади у Львівської області станом на травень 1945 р. росіяни становили 27,7 %. Із їх загальної кількості на партійні органи припадало – 15 %, на комсомольські – 13 %, а на правоохоронні – 25 %. Упродовж тривалого часу сталою була тенденція до концентрації росіян у каральному апараті. Наприклад, серед начальників районних відділів НКВС і КДБ українці не переважали, а здебільшого становити половину штатних працівників. У січні

1951 р. у партійних комітетах Львівської області різних рівнів на керівних посадах налічувалося вже 53,7 % представників російської національності. Є підстави вважати, що існували своєрідні квоти на посади. Так, посади голів виконавчих комітетів усіх рівнів вважалися «українськими». У Дрогобицькій області у 1944–1950-х рр. серед голів виконкомів був лише один росіянин і ще двоє очолювали сільради. Переважно, росіяни очолювали в партійних органах відділи, що займалися організаційною чи адміністративною роботою, керівництвом комсомольських і профспілкових організацій. Саме такі структурні підрозділи що спрямовували та визначали кадрову політику, в цілому. У системі радянських установ росіяни з року в рік переважали серед штатних керівників фінансових і торгових відділів, а також установ Держбанку. Серед прибулих керівників чимало було людей з невідповідною освітою чи недостатньою професійною підготовкою або з незнанням української мови в цілому[2].

Важливу роль у «соціалістичному перетворенню» Галичини відігравали педагогічні кадри. Освітній сфері надавалось особливе значення, вона першочергово повинна була виконувати виховну та пропагандистську функції комуністичного ладу. У березні 1950 р. у західних областях УРСР працювали більше 49 тис. вчителі, з них 17 тис. (35,9 %) – з місцевого населення. Всього ж у 1944–1950 рр. лише до сільських місцевостей було направлено зі східних областей республіки майже 44 тис. педагогів[3]. Скерування значної кількості вчителів було об'єктивною необхідністю. У повоєнний час формувалася широка мережа загальноосвітніх шкіл, навчання переводилося з польської на українську мову викладання, впроваджувалося безоплатне навчання, відбулася остаточна ліквідації малописьменності й неписьменності, розвивалась система загальної доступної освіти. Водночас, система освіта – це також пропагандиський проект радянського способу життя, що допомагав охопити ідеологічним впливом, як підростаюче покоління, так і доросле населення Галичини. Робився акцент на створенні та збільшенні шкіл з російською мовою викладання. Впродовж 1945–1947 рр. мережа російськомовних шкіл на Львівщині зросла з 13 до 48, а у Чернівецькій області протягом 1946–1952 рр. – з 18 до 26. При цьому, якщо серед

українських шкіл частка середніх становила 7 % то серед російських їх частка становила більше 37 %[4].

Доля ж скерованих на західні терени вчителів склалася по-різному. Одні з них стали жертвами націоналістичного підпілля, інші – не витримавши нелегких умов праці та побутових обставин, повернулися назад. Присутні акти насилля, страх за життя, особливо у герметичних умовах сільської місцевості, призводив до чисельного повернення вчителів додому, до східних областей, а то й прямого дезертирства з місць роботи. Доволі часто, приїжджі вчителі потрапляли під репресивний прес тієї ж радянської системи, яка систематично і масово «фільтрувала» їх з огляду на політичну лояльність. Зважаючи на політичну надійність в усіх західноукраїнських областях часто проводилися перевірки особового складу вчительських кадрів, із залученням органів радянської безпеки.

На вчительство, з огляду на його роль, статус та функції в суспільно-політичному житті, особливу ставку робили як органи радянської влади, так і сили опору, які представляли ОУН-УПА. У повоєнний період, у час чисельних репресій та збройного протистояння між каральними радянськими органами та силами опору, що тривало до кінця 50-х рр., вчительство опинилося «поміж двох вогнів». В одному зі своїх звернень українські повстанці закликали батьків при кожній нагоді спростовувати радянську шкільну пропаганду, виховувати у дітей негативне ставлення до заідеологізованості шкільного процесу. Водночас, сили спротиву визнавали, що обмежені у засобах національного українського виховання і навчання, тому закликали знання у радянській школі засвоювати, а виховання і пропаганду – відкидати[5].

Перед педагогами, як загалом перед усім радянським активом у західноукраїнських областях, стояло ідеологічне завдання, в основі якого лежала «боротьба проти залишків українських буржуазних націоналістів». Від приїжджих очікувалася політична активність, яка знаходила вияв, як у підготовці до виборів, організації зборів комсомольців, комуністичних святкуваннях, роботі клубів, так і у «тихій» діяльності інформатора[6]. Різного роду діяльність вчителів добре описана у чисельній краєзнавчій літературі, автори яких були,

в основному, колишніми учнями тогочасних шкіл, уродженці тих сіл, про які пишуть і зі «середини» привідкривають шкільну радянську буденність. Процитую невеличкий уривок з книги Романа Коритка, знаного краєзнавця Галичини, під назвою «Пуків – героїчне село Рогатинського Опілля»: «Практично запис до колгоспу проводили спеціально створені групи, до яких входили енкаведисти, місцеві представники, зокрема працівники сільради, стрибки, нерідко до них підключали вчителів, на чолі із районними уповноваженими з числа партійних радянських службовців. Вони й здійснювали силовий і моральний тиск на людей, своєю чергою перебуваючи під таким же тиском свого районного начальства, на котре давив обком партії, облвиконком та управління внутрішніх справ і державної безпеки. Крім навчально-виховної роботи у школі вчителі змушені були виконувати різного роду ідеологічні доручення, бути агітаторами, виступати перед населенням з бесідами на політичні теми, читати доповіді та лекції. У шкільному архіві збереглися записи про громадські доручення окремих вчителів – член сільського лекторію, секретар жіночої ради села, агітаторка у ланці, редактор колгоспної стінгазети, комсорг школи, керівник сільського агітколективу. Учителі школи також виконували різні позакласні доручення»[7].

Визначальною рисою кадрової політики в освіті, особливо, у перші повоєнні десятиліття була недовіра до місцевих кадрів. Усі відповідальні посади обіймали немісцеві, а висуванців з місцевого населення рекомендували переважно на другорядні посади, перш за все у сільській та районній ланках. Як правило, місцеві уродженці займали посади завідуючих сільськими клубами і хатами-читальнями, сільськими бібліотеками, де становили 85-90% усіх працівників[8].

Наданий постаті «вчителя» особливий статус агітаційно-ідеологічного агента влади у побудові радянського суспільства, формуванні «радянської людини» у Галичині доволі успішно реалізовувався[9]. У цей процес були залучені спочатку вчителі з центральних і східних областей Української РСР та Російської РФСР, а згодом і місцеві, поступово вбудовуючись, у тому числі, і в ієрархічні структури радянської держави.

Запропонований вище огляд та наведені конкретні дії у проце-

сі радянізації та «освоєння» Галичини є радше хронологічно-документальною канвою подій, опертими на архівні матеріали та періодичні публікації. Натомість, у моєму дослідженні важливими є усноісторичні свідчення, що як джерело і метод відіграють ключову роль. В цілому, персональний досвід, починаючи з другої половини XX ст., дістає пріоритетне значення у вивченні взаємодії людини й суспільства, соціальних та історичних процесів у їх індивідуальному, суб'єктивному вимірі.

На основі аналізу усноісторичних наративів колишніх вчителів можна спробувати відтворити/торкнутися/відчути їдку, задушливу радянську атмосферу страху, боязні, обману, (не)впевненості, (не)довіри, (без)надії. Водночас, не маю на меті привернути увагу до цікаво розказаних історій чи аргументувати за їх допомогою свої висновки чи точку зору. А радше орієнтуюся на відтворення «голосів» та історій самих оповідачів, подаючи їх у вигляді окремих уривків згрупованих навколо певної теми. Важливим, є особиста розповідь, пам'ять і забування конкретної людини про минулі події призвідниками, свідками, (спів)учасниками, спостерігачами яких були. Водночас, уникаю ретельного редагування тексту оповіді для подання її у вигляді «читабельного» друкованого документа. Свідома своєї відповідальності дослідниці як перед оповідачем, так і перед читацькою аудиторією за збереження та якомога точне відтворення «емоційної правди» усної історії, яка потребує обережності, чуйності та усвідомлення мною як дослідницею власного ставлення до оповідача та його «правди». Повністю поділяю думку, вчених що емоційний ритм та мелодика інтерв'ю практично не вловимі у публікаціях, і читачеві зазвичай бракує відчуття взаємодії між інтерв'юером та інтерв'юйованим, що виникає впродовж їхнього спілкування та становить одну з найважливіших особливостей усної історії як методу дослідження. Якраз це відчуження потенційної читацької аудиторії від комунікативної складової усної історії є найбільшою вадою друкованих видань, подолати яку, на жаль, майже неможливо[10].

Тож, як звичайні сільські вчителі розповідають, (не)пригадують про радянську буденність? «Почуйте голоси» моїх оповідачок: … *Вже коляда, вже то, то Бойко був директор, а він дуже, бо він мав зі*

сходу жінку, а східняки переважно проти релігії. І та Ніна Петрівна так уже ту коляду розганяла і всьо. Але не сказали по теперішній час (усміхається. – О. Г.). Вона була вчителька молодших класів. Вона в релігію нє, не вірила, ні грама. На Різдво, на Великдень – тото була біда! Шоби діти не йшли на цвинтар. А де їх убережеш, як батька тягнуть, там коло церкви! А в нас ше палять вогонь на Великодні свята коло церкви. Ну такий був Панов, шо він все приїздив і то воював проти релігії, бо він тоже був східняк ... напевне, шо він з тих, шо шукали бандерівців … ну і він залишився тут. Він не розмовляв ані слова, роки тут жив, ні одного слова на українській мові не говорив. Все на російській. То він проти релігії, такий запеклий був. Ну, а там був агітпункт. Зібрав нас усіх вчителів в агітпункт і ми б йшли той вогонь розкидати. Був директор Витвицький, але, правда, Витвицький каже, то так, Іван Петрович, ідіть ви перші, почніть розкидати, а ми тоді підемо. Але не йшов! Ну, ви хочете, шоб нас тут люди вбили. Та й так було. Дуже трудно було працювати (зітхає. – О. Г.). Ше стенди по селу повно було: «Релігія – опіум народу». Таке-то всьо вчителі мали писати. Люди так співчували, шо то такі вимоги. Нема шо казати, люди нічого не мали проти. Отак було[11].

І ще один уривок із розповіді пропоную: *Кожен класний керівник мав свій виховний план. І була така спеціальна графа атеїстична робота. Тай там всьо писали. Роботу з учнями то, то проводимо. В нас тут було завжди на Різдвяні свята завжди була біда і на Великодні свята. На Великодні свята завжди були в нас ті, на Великдень завжди ми робили недільник. Та чесне слово! Ми йшли збирали дітей і йшли збирати каміння по колгоспному полі. Ну правда ми вже потім, одного раз ми ходили. Ну люди знаєте як казали: «Ну шо не можете собі на Великдень йдете каміння збирати?!». То ми шо збирали макулатуру. Колись так було металолом, а ми металолом не збирали, а збирали макулатуру. Ми в суботу, суботник зробимо! У Великодню Суботу: «Діти давайте, щоб завтра не збирати, на Великдень, ми нині». Діти поназбирували металолому, а макулатуру шо то вже папір принести. Ти ми вже збираємо на 10 год. прийдуть, а потім трохи ігри проведемо з ними. Ну шо одного разу так було шо ми зібрали макулатуру, ну трохи діти пограли там у шахмати,*

у шашки по класах, маленькі на скакалках поскакали. Одні пішли футбола старші гуляти, ну та скільки будеш тримати дітей та до обіду потримали. Боже! Я лиш пам'ятаю що йду додому дві машини з райкому їдуть. Мама моя рідна! Шо ти будеш робити, я зразу вертаю, директор правда ше був в школі. Люди добрі! То вже стали: «Де ваші учні? Та тільки шо пішли учні!». Та ше добре шо були ше одні на ділянці. Та підтвердили діти шо насправді. Та то питали всіх кого дітей бачили. Чи були ви в школі, шо з вами проводили. Ну тоді то було страшне, одним словом! ... На свята Різдвяні то ми чергували всі біля церкви. Ми мусіли чергувати бо тут привозили в першій другій годині священика чужого і світили ті, то на свята а на Різдво ходила коляда! Чергували, та ми проводили з дітьми та шо зробиш. А були такі шо приходили із райкому, станут тут біля моста, бо йдуть спочатку тут від нас, там постають і давай зривати маски з дітей. Таке було! Ми вже стояли шо зробимо! Ми цілими днями, всі свята я перебула, я навіть чесне слово, то було страхіття! То не мож було собі в дома вечері зробити. Треба було чергувати, всіх збирав директор, бо зараз, зараз хтось приїде. А тут вчителів нема і ми сиділи так. Сидимо. Мої діти ніколи не знали шо таке піти на цвинтар, ніколи не знали шо таке в коляду піти. Так просилися, мамо, мамо то вже пусти нас! Дитинко, кажу, та я піду з роботи, шо хочеш?! Або, кажу, я на роботі, або ви сидите в хаті…[12]

Усноісторичні наративи мають усі переваги і хиби, притаманні еґо-документам. Пізнішій досвід і знання нашаровуються на описані події, викривляють кут зору і впливають на оцінки, які втрачають ознаки самостійності, підпадають під вплив панівної думки чи нав'язаного ґранд-нартивом погляду. Деталі та настрої, гострота бачення відформатовуються сьогоднішніми інтерпретаціями. Доведеною методологічною необхідністю при роботі з усноісторичними наративами є використовувати аналіз історії життя людини й аналіз оповіді про історію життя. Під час аналізу історії життя відбувається реконструкція подій у їх хронологічній послідовності, тобто досліджується процес набуття людиною власного біографічного досвіду. У свою чергу аналіз оповіді про історію життя (текстуальний аналіз) зорієнтований на відтворення сенсу, який людина вкладає

у свій конкретний життєвий досвід сьогодні, а також на вивчення тієї послідовності, в якій події розташовуються в оповіданні зараз, у теперішній час. Важливим у цьому контексті є усвідомлення структурної відмінності між тим, що було пережито людиною, й тим, що вона розповіла, а також розгляд оповіді як такої, що містить суто сьогоденні інтерпретації та оцінки інформатора[13].

Зосереджуючись якраз на текстуальному аналізі як реконструкції оповіді про життя, тобто вивчення сенсу, який людина вкладає у досвід сьогодні, у момент розповіді, та презентує у певній послідовності автобіографічного наративу, можна стверджувати, що повоєнний «чад» радянських репресій вчителі описують як *«страшний чи страхітливий час»*. Помітним є підкреслено свідоме розуміння вчительками пережитого, побаченого та почутого як небезпечної чи загрозливої для усіх пори. «Незмінним супутником» розповіді є страх – страх втрати роботи, страх бути покарним, страх (не)можливих наслідків. Страх залишився як невід'ємна ознака радянського часу, і «витворив» ціле покоління, яке зазнало приниження через той таки страх[14].

Аналіз тестів спогадів передає відчуття вчителів про те, що від них нічого не залежить, часто повторюються фрази: *«мама моя рідна! Шо ти будеш робити»* або *«ми б йшли той вогонь розкидати»*. Оповідачі описували себе у конкретних ситуаціях, як людей радше невільних у своїх діях або рішеннях, людей наміри яких були наперед визначені, детерміновані радянською вчительсько-професійною етикою та, водночас, «щільним», «непроникним» сільським середовищем. Властиве, почуття, що ти не маєш жодного впливу на плин свого життя ти тільки «гвинтик у системі», «коліщатко», було однією з прикмет комуністичної влади.

Часто зустрічається у наративах і безіменність тих, хто контролював виконання чи примушував здійснювати окремі завдання вчителів. Названі такі особи як *«то ті із райкому»* або *«спеціальні люди»*. Пояснення такої анонімності криються і у страху перед контролюючими чи каральними органами, і у витісненні важких спогадів. Стверджуючи про формальну чи пасивну (спів)участь вчителів у ідеологічній роботі, спостерігається перекладання відпо-

відальність за свої дії на інших осіб, водночас, наділяючи їх «гіперстаранностю» у виконання різного роду доручень.

Незважаючи на непрості умови радянського життя, у людських взаєминах залишались і співчутливість, і довіра, і розуміння. У текстах розповідей, можна зустріти до прикладу вислови про те, що «*люди так співчували, шо то такі вимоги. Нема шо казати, люди нічого не мали проти*». В той же час, чулися і «голоси» осуду та докорів, що звучали від односельців вчителям, особливо за їх участь в антирелігійних заходах: *ну люди знаєте як казали: «Ну шо не можете собі на Великдень йдете каміння збирати?!». То ми шо збирали макулатуру. Колись так було металолом, а ми металолом не збирали, а збирали макулатуру.*

Перед педагогами, як загалом перед усім радянським активом у західноукраїнських областях, ставилося ідеологічне завдання, в основі якого була «боротьба проти залишків українських буржуазних націоналістів». Вчителі у радянській системі посідали вагоме місце вони не даремно «складали одну із самих необхідних частин великої армії трудящих нашої країни, які будують нове життя на основі соціалізму», тому їх розповіді, їх «кут зору», їх тлумачення та роз'яснення, є такими важливими для розуміння радянськості.

Радянізація Західної України здійснювалася на засадах колективізації – індустріалізації – культурної революції, а втілювалася насильницькими, примусовими, (не)добровільними, репресивними методами і засобами. Особистісний вимір процесу радянізації добре «проглядається» під час текстуального аналізу усноісторичного наративу. Натомість, офіційні документи радянського періоду, що зберігаються в обласних архівах Івано-Франківська та Львова, не є достатньою мірою надійними джерелами, оскільки надмірна турбота про формально-юридичний бік, була характерною рисою радянської системи. Окрім, чіткої регламентації професійної діяльності вчителів урядові документи прописували позашкільну, позакласну, гурткову роботи і так звані «виховні заходи». Також, фахову самоосвіту і самопідготовку вчителів, участь у методичних об'єднаннях чи «поширенні передового педагогічного досвіду». Проаналізовані мною накази, розпорядження та циркуляри Мініс-

терства освіти УРСР, постанови, рішення виконкому обласних ради депутатів трудящих, плани розгортання мережі початкових, семирічних та середніх шкіл в областях і районах, шкіл робітничої та селянської молоді, плани видатків на утримання шкіл та педагогічних кадрів, на позашкільну роботу та інші заходи народної освіти та звіти про їх виконання, радше наштовхують на думку про цілеспрямоване впровадження певного канону часопроведення вчителів, про механізми «оволодіння» радянською системою життя людини.

«Пасляваенны чад (smoke)» савецкіх рэпрэсій
(на падставе вусных гісторый сельскіх настаўнікаў Галічыны)

У артыкуле ідзе гаворка пра тое, як савецкая ўлада ажыццяўляла інтэнсіўную палітыку саветызацыі Галіцыі. Апрача вядомай методыкі савецкай прапаганды, задакументаваныя шматлікія факты масавых рэпрэсій супраць «ворагаў народа», дэпартацый мясцовага насельніцтва («удзельнікаў банд нацыяналістычнага падполля», «бандпособников», «кулакоў») у аддаленыя рэгіёны СССР, прымусовай калектывізацыі, вымушанага «добраахвотнага» абмена насельніцтвам паміж СССР і ПНР, ліквідацыі Украінскай грэка-каталіцкай царквы і некананічнага Львоўскага сабора 1946 г. На аснове аналізу вуснагістарычных наратываў былых настаўнікаў аўтар паспрабавала перадаць задушлівую савецкую атмасферу страху, боязі, падману, няўпэўненасці і недаверу.

Post-war smoke of Soviet repressions
(based on village teachers' narrations of Halyčyna)

The article is about how the Soviet government carried out an intensive policy of Sovietization of Galicia. The methods of Soviet propaganda are well known; at the same time, numerous facts of mass repressions of «enemies of the people», deportations of the local population («gang members of the nationalist underground», «accomplices of gangs», «kulaks») into the remote regions of the USSR, forced collectivization,

forced «on voluntary conditions» exchange of the population between the USSR and the Polish People's Republic, the liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church and the non-canonical Lviv church Council of 1946. On the basis of the analysis of oral historiographical narratives of former teachers, an attempt was made to reproduce pungent, stifling Soviet atmosphere of fear, deceit, uncertainty, distrust and despair.

Заўвагі

1 Гнатюк Оля. Відвага і страх / Пер. з польської М. Боянівської. Київ, 2015. С. 113, 115. 116–117, 174.

2 Іщенко А. М. Західна Україна у документах з'їздів та пленумів ЦК КП(б) У: 1944–1953 рр. [Електронний режим] – 15 листопада 2017 – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_2_3_2011/10.pdf

3 Рубльов О. С., Черченко А. Ю. Західноукраїнська інтелігенція та Сталинщина // Препринт № 7 (19). Київ, 1990. С. 46.

4 Шляхтич Р. П. Повсякдення західноукраїнської інтелігенції повоєнного часу в умовах боротьби радянської влади з українським визвольним рухом // Інтелігенція і влада. 2011. Вип. 23. С. 133–142. [Електронний режим] – 20 січня 2018 – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2011_23_18.

5 Там само.

6 Петренко О. Три розповіді. Вчительки «зі сходу» та «бандерівський край» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/574-olena-petrenko-try-rozpovidi-vchytelky-zi-skhodu-ta-banderivskyi-krai

7 Коритко Р. Ф. Пуків – героїчне село Рогатинського Опілля. Львів, 2009. С. 538, 596–597.

8 Рубльов О. С., Черченко А. Ю. Західноукраїнська інтелігенція та Сталинщина… С. 46–47.

9 Петренко О. Три розповіді…

10 Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Харків, 2012. С. 48.

11 Записано О. Годованською від Катерини Юрківни Хомин (1936 р. н.), с. Кам'янка Сколівського району Львівської області, липень 2015 р.

12 Записано О. Годованською від Дмитрів Степанії Степанівни (1947 р. н.), с. Кам'ятка Сколівського району Львівської області, липень 2015 р.

13 Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти... С. 66.

14 Гнатюк Оля. Відвага і страх... С. 25.

Адысея палешука.
Успаміны Паўла Нічыпарука пра сталінскія рэпрэсіі і ГУЛАГ

Ігар Мельнікаў,
канд. гіст. навук (Мінск)

Безумоўна, кожны з нас чытаў раман-эпапею Міхаіла Шолахава «Ціхі Дон». Трагедыя Рыгора Мелехава не пакінула абыякавым аніводнага чалавека, які азнаёміўся з гэтай кнігай. Аднак такіх твораў можна было б напісаць тысячы, калі б кожны, хто перажыў выпрабаванні XX стагоддзя, пазней апісаў іх у якасці мемуараў. Беларус Павал Каленікавіч Нічыпарук такія ўспаміны пакінуў. Яго жыццё – лепшая ілюстрацыя таго, праз якія цяжкія выпрабаванні давялося прайсці жыхарам Беларусі падчас Другой сусветнай вайны.

Цікавым фактам з'яўляецца і тое, што ў 1989 г. з рукапісам успамінаў гэтага чалавека азнаёміўся знакаміты беларускі пісьменнік, удзельнік Другой сусветнай вайны Васіль Быкаў. «Я прачытаў Вашыя мемуары. Несумненна, яны заслугоўваюць увагі. Трэба іх выдаць. Дзеля гэтага Вам трэба звярнуцца ў выдавецтва ў Мінску ці ў Маскве (напрыклад, у выдавецтва «Беларусь»), якое выдае падобнага кшталту літаратуру, і прадставіць туды два экзэмпляры рукапісу. Справа гэтая працяглая, таму трэба пачынаць не губляючы часу. Жадаю Вам поспехаў! […]. З прывітаннем В. Быкаў. 13.09.1989», – пісаў Васіль Уладзіміравіч сваяку Нічыпарука[1]. Аднак тады мемуары беларуса так і не ўбачылі свет. Доўгія дзесяцігоддзі яны ляжалі і чакалі свайго даследчыка.

Павал Каленікавіч Нічыпарук нарадзіўся ў жніўні 1902 г. на хутары Жардзечна каля вёскі Запруды (зараз Кобрынскі раён Берасцейскай вобл.)[2]. У лютым 1941 г. яго арыштавалі за тое, што палешук трымаў у хаце рэвальвер, які яго бацька ў свой час атрымаў ад савецкага дыверсанта. Потым быў суд. Вось як сам Нічыпарук апісваў тую сітуацыю: «Хутка следчы ў Кобрыне сабраў па маёй справе "не-

абходную базу доказаў” і перадаў “справу” у суд. Апошні адбыўся 22 студзеня 1941 года. У мяне быў абаронца, адвакат Вішнеўскі. Гэта быў юрыст яшчэ старой, царскай школы. На судзе нават прысутнічаў сведка абароны, мой сусед, што жыў праз некалькі дамоў ад мяне. Звалі яго Пётр Жыгарэвіч. Ён пацвердзіў, што я з нагана ні ў каго не страляў і нават не пужаў ім людзей.

Калі суд, а дакладней сказаць судзілішча пачалося, мой абаронца звярнуўся да суддзяў з кароткай прамовай. Ён адзначыў, што Заходняя Беларусь доўгія дваццаць гадоў была пад панскай уладай, таму народ, які тут жыве, не ведае законаў, прынятых у БССР. У сувязі з гэтым падсудны, калі і здзейсніў злачынства, то не вялікае. Мяне словы Вішнеўскага супакоілі. [...] Пасля гэтага выступіў дзяржаўны абвінаваўца, які заявіў:

– Падсудны Нічыпарук не можа быць апраўданы, бо здзейсніў злачынства. Да таго ж яго паводзіны – кулацкія. Таму ён павінен быць асуджаны не меньш чым на пяць год. Гэта неабходна, каб перавыхаваць дадзенага грамадзяніна.

Затым старшыня суду дазволіў выказацца мне:

– Я здзейсніў памылку па няведанні. Гэта не злачынства. Прашу Высокі суд прабачыць мяне. Калі казаць пра мае быццам бы “кулацкія паводзіны”, то гэта хлусня. Я паходжу з беднай сям’і. Бацька маёй маці быў бедным батраком, таму яна не магла выйсці за муж за багатага чалавека, і была служанкай. Мой дзед, бацька майго бацькі, быў бедным селянінам, без адукацыі, але быў разумным. Таму яго абралі павятовым судзёй. Гэта яму дазволіла трошкі падняць гаспадарку. Але ён меў вялікую сям’ю. Перад смерцю ён падзяліў гаспадарку. Мой бацька быў працавітым чалавекам дзякуючы гэтаму змог нажыць хутар у 30 гектараў зямлі. Аднак зямля там багністая. Усё гэта мы апрацоўвалі ўласнай працай, без наёмных работнікаў. Ці я з’яўляюся кулаком, калі так шмат і цяжка працаваў? Мой бацька, калі мне было 16 гадоў, узяў мяне на працу. Мы тады пілавалі дошкі. Вельмі цяжка, скажу я вам, але працавалі. Які я кулак? Так, маю тры каровы, каня, некалькі авец. Але ўсё гэта зароблена цяжкай працай. І што, за гэта я павінен несці адказнасць?

Пасля маёй прамовы судзі пайшлі ў комнату для нарад. Зал суда

быў не вялікі, але там было шмат людзей. Мая жонка Аксіння сядзела ззаду. Нарэшце, члены суду выйшлі і пачалося абвяшчэнне прысуду. Прысудзілі мяне да пазбаўлення волі на два гады. Жонка мая страціла прытомнасць, а ў гэты момант у зале нехта закрычаў:

– Калі багаты, то так яму і трэба.

Я азірнуўся і ўбачыў чалавека, які гэта прамовіў. "Эх, цябе б сюды", – прамовіў пра сябе. Мой адвакат Вішнеўскі сказаў, што не задаволены гэтым прысудам. Я заплаціў гэтаму чалавеку 200 рублёў, а ён сказаў, што трэба падаць прашэнне каб справу разгледзелі ў акруговым судзе ў Берасці.

– Калі і там зацвердзяць, то трэба пісаць у Вярхоўны суд у Мінск, – падкрэсліў адвакат.

Хутка стала вядома, што суд у Берасці падтрымаў рашэнне кобрынскага суда. Трэба было прасіць памілавання ў сталіцы Беларусі. Я так і зрабіў, уласнаручна напісаўшы прашэнне. Я тады верыў, што ў Мінску справу разгледзяць аб'ектыўна і разбяруцца, што я не злачынца. Да таго ж я ніколі не быў пад судом і не сядзеў у турме. Тады ж я падумаў пра сваю сям'ю. Жонка Аксіння, маці, дзеці Міця, Міша, Лявон. Пасля суда мяне адпусцілі да дому. Дарога з Кобрына далёкая, цяжкая. Па дарозе з большага маўчалі. А што было гаварыць. У пэўны момант Аксіння звярнулася да мяне:

– Павал, што будзе з нашай гаспадаркай, калі цябе забяруць у турму на два гады? Ты ж на дзень баішся ад'ехаць, а тут два гады.

Я тады верыў што мяне апраўдаюць. Я ж не злачынца. Стаў узгадваць словы пракурора. "Нічыпарук – чалавек кулацкіх паводзінаў". Я быццам бы гуляў, піў, пернічкі еў. А на самой справе я, як і мой бацька не заўсёды добра еў, былі часы, што і галадаў. Я стаў для новай ўлады сацыяльна небяспечным элементам. А з якім энтузіазмам я чакаў прыходу савецкай улады. Я і мой бацька хацелі ўладу простага народа. Бацька мой, дарэчы, камуністам быў. Што ж ён сказаў бы, калі даведаўся, што яго сына залічылі ў кулакі-беларучкі?! У свой час бацька мне параіў уступіць у Саюз моладзі, і я ўступіў. Кіраўнік нашай камсамольскай ячэйкі вельмі мяне паважаў і называў лепшым таварышам. І вось, праз 20 гадоў мяне, былога камсамольца абвінавацілі ў "кулацкіх паводзінах"»[3].

Вельмі яскрава Нічыпарук апісвае свой арышт і знаходжанне ў турме.

«Сысоеў сустрэў мяне вельмі кепска. Малады міліцыянер крычаў:

– Ты чаму спазніўся? Цябе трэба было быць у 9 гадзін. А зараз ўжо 10. Я чакаў цябе гадзіну. Я навучу цябе прыязджаць калі трэба.

Я таксама разазліўся.

– Грамадзянін лейтынант, а ці не прыйшоў адказ на мой запыт аб памілаванні з Мінска?

– Што? Якое памілаванне. Ты дзяржаўны злачынца.

– Дзякуй вам упаўнаважаны Сысоеў. Што вы робіце? Вы ж забіраеце бацьку сямейства ад малых дзяцей ды цяжарнай жонкі. Чаму мы напісалі такі рапарт у Кобрын? Вы ж далі мне распіску, што я добраахвотна здаў рэвальвер. Але ў Кобрыне вы сказалі, што я здаў зброю пад націскам. Якая вам з гэтага карысць? Вы павінны былі сказаць праўду.

Міліцыянер выслухаў мяне, седзячы за сталом, і прамовіў:

– Я цябе, кулацкае адроддзе, нічога не павінен. Маўчаць. Ты арыштаваны. Зараз паедзеш у Кобрын.

Гэтыя словы ўдарылі мяне як нажом.

– Пусціце мяне да дому, развітацца. Я ж не ведаў, што вы мяне арыштуеце. Дазвольце развітацца з жонкай і дзецьмі.

– Маўчаць. Не маеш права гаварыць. Больш не будзеш дурыць савецкую ўладу. Папрацуеш зараз на дзяржаву.

У гэты момант я зразумеў, што няма чаго прасіць у гэтага чалавека. Трэба было аддаць Васі сані і развітацца з ім. Я падышоў да каня, паклаў левую руку на грыву, а правай рукой патрапаў па шыі.

– Бывай мой верны працаўнік. Працуй і дачакайся мяне.

Конь быццам бы зразумеў мае словы. Заржаў і памахаў галавой.

Я абняўся з Васем. Той сеў у сані і паехаў. Праваджаючы яго вачамі я заплакаў. Падышоў Сысоеў.

– Гэй, хопіць. Няма часу тут развітвацца. Дарога доўгая.

Я павярнуўся і зло паглядзеў на міліцыянера. Падумаў, будзь проклята ты і твая дарога. Я тады яшчэ не разумеў, што развітваўся з домам, з роднымі, з сям'ёй назаўсёды. Пад'ехала канвойная падвода. Са мной ехаў ўпаўнаважаны, узброены вінтоўкай. За тры гадзіны

мы даехалі ў Кобрын. Камендант міліцыі зачытаў мне зацверджаны ў Мінску прысуд:

– Усё панок, скончылася твая свабода. Навошта зброю трымаў, калі гэта было забаронена?! Хоць я разумею, навошта цябе “Наган”. Партызаніць супраць нас хацеў! Пасядзіш зараз, падумаеш».

Пасля арышту Нічыпарук знаходзіўся спачатку ў Кобрынскай, а потым у Берасцейскай турме. У апошнім выпадку яму прыйшлося ўступіць у барацьбу супраць «усходнікаў», крымінальных злачынцаў, якіх накіравалі ў заходнія вобласці БССР для таго, каб падмяць пад сябе г. зв. «польскі кантынгент».

Нарэшце, у лютым 1941 г. беларуса накіравалі па этапу ў адзін з лагераў ГУЛАГ у Свярдлоўскай вобл. У сваіх успамінах Павал Нічыпарук дэталёва апісаў шлях на Поўнач, які праходзіў праз усходнюю Беларусь і расійскія тэрыторыі. А потым былі цяжкія выпрабаванні. Не буду дэталёва апісваць іх усе. Прывяду толькі некаторыя ўспаміны і разважанні палешука, якія ілюстравалі той кашмар, праз які яму прыйшлося прайсці.

«Наш лагер складаўся з шасці баракаў для жылля, аднаго барака-кухні, а таксама парыкмахерскай і бані. У асобных будынках знаходзіліся шпіталь, адміністрацыя лагеру і ахова. Усе пабудовы былі з дошак, сцены двайныя, а ўнутры іх было засыпана пілаванне. У бараку стаяла дзве печы, але іх не хапала, каб атапіць такія вялікія будынкі. [...] Лагернікі, якія ішлі на працу, прадстаўлялі з сябе жудаснае відовішча. Брудныя, абарваныя, на нагах не абутак, а нейкае рыззё. Чаравікі, ці сапагі звычайна абвязаныя вяроўкай. Вось такія работнікі былі ў ГУЛАГу. Напярэдадні свята Пасхі я падсабіраў трошкі хлеба, каб адсвяткаваць. Увогуле, у лагеры не было ніякіх свят, не кажучы ўжо пра рэлігійныя, але для мяне гэта быў святы дзень. Раніцай, як звычайна, я устаў і пайшоў па сняданак. Калі вярнуўся, стаў шукаць хлеб, але яго не было. Скралі, зразумеў я тады. Так у мяне атрымалася трэцяя чорная Пасха. [...] Калі мы насілі бярвенні, то я чуў, як многія лагернікі чыталі малітвы. Гэта было сапраўднае пекла на зямлі. Калі скончылі з бярвёнамі, то перавялі нас на новую працу. Дзеля ўзвядзення будынку, трэба было капаць ямы пад слупы. Зямля мёрлая, і гэта вясной, у траўні. Для гэ-

тай працы нам далі розны інструмент: ламы, кіркі, сякеры. Я даўбіў мёрзлую зямлю ломам, а той адскокваў ад яе, як гумавы. Тое ж было і з кіркой. Падчас знаходжання ў лагеры я бачыў вельмі слабых, стомленых вязьняў. Іх называлі “дахадзягамі”. Кепская назва, скажу я вам. Гэта азначала, што чалавек даходзіць да канца свайго жыцця. Як я баяўся трапіць у гэтую катэгорыю лагернікаў. У пэўны момант я стаў слабець. Уначы па некалькі разоў хадзіў у прыбіральню. Пачаліся клопаты з ныркамі. А як інакш? З’еш салёнага селядца без хлеба, а потым вось так мучышся», - адзначаў у сваіх успамінах Павал Каленікавіч Нічыпарук[4].

У 1942 г. беларус аказаўся ў Арміі Андэрса і ў яе складзе ўдзельнічаў у баях з нацыстамі ў Італіі[5]. Ураджэнец Кобрыншчыны ваяваў у складзе кулямётнага батальёна 3-й стралковай Карпацкай дывізіі, удзельнічаў у крывапралітнай бітве пад Монтэ-Касіна. Атрымаў узнагароды Вялікабрытаніі і Польшчы.

У 1948 г. Нічыпарук паехаў у ЗША, дзе і пражыў да самай смерці ў 1979 г. Сям’я засталася ў Беларусі. Андэрсавец пісаў, што яго жонка раўнуе, бо ён жыве ў ЗША з іншай жанчынай. Павал ёй тлумачыў, што не можа быць адзін, але любіць ён яе, Аксінню. Вось вытрымка з аднаго з лістоў: «Ведаю, што табе, Аксіння, выпаў цяжкі лёс. Разумею, што дасталася цябе з малымі дзецьмі. Але я цябе не кінуў. Мы былі добрай сям’ёй і выдатна жылі. Проста мяне арыштавалі і выслалі з Радзімы. Ты пішаш, каб я ехаў дадому, і ты разам з дзецьмі прымеш мяне. Я веру ў гэта, але маё здароўе вельмі дрэннае. Высокі ціск, і лекі не дапамагаюць. Да таго ж, калі я вярнуся ў БССР, то мне могуць не дазволіць жыць разам з вамі. Усё вельмі складана»[6].

Павел перажываў, што пакінуў сям’ю. Але страх быў мацнейшым. Яго жыццё так пабіла, што зноў акунуцца ў гэтае пекла ён не хацеў. Хоць з простага селяніна ён у выніку стаў сапраўдным байцом. У сваіх успамінах ён не выказваўся супраць савецкай сістэмы, але ў той жа час не разумеў, чаму ён, ветэран Другой сусветнай вайны, які змагаўся з нацызмам, не можа свабодна вярнуцца на Радзіму. Дарэчы, у ЗША польскія ветэраны былі па статусе і прывілеям прыроўненыя да амерыканскіх.

Ва ўспамінах Паўла Каленікавіча, надрукаваных на машынцы

на маленькіх, «амерыканскіх» аркушах паперы, ёсць усё: цяжкая сялянская праца, нечалавечыя ўмовы савецкіх турмаў і ГУЛАГу, фронт і баі з нацыстамі, расстанне з сям'ёй і жыццё ў эміграцыі. А яшчэ –настальгія па роднай Беларусі. Лёс Нічыпарука тыповы для шматлікіх беларускіх андэрсаўцаў[7]. Нехта з іх пасля вайны вярнуўся ў БССР, і ў 1951 г. савецкія ўлады дэпартавалі іх у Іркуцкую вобл. Іншыя вырашалі застацца на Захадзе. Пра гераізм беларускіх жаўнераў Другога польскага корпуса, якія мужна змагаліся супраць гітлераўскіх войск на Заходнім фронце, на Радзіме на доўгі час забыліся. І толькі зараз, калі тых ветэранаў Другой сусветнай ужо няма з намі, праўда пра іх жыццё і выпрабаванні, праз якія яны прайшлі, становіцца здабыткам беларускай грамадскасці.

Odyssey of the Poleshuk.
Memories of Paval Nichyparuk about Stalinist purges and the GULAG

At the beginning, the article refers to Mikhail Sholokhov masterpiece «And Quiet Flows the Don» and the tragic fate of its main character Gregory Melehov. The author believes that everyone who moved through the trials of the twentieth century could have been written such kind of memoirs. Belarusian Paval Kalenikavich Nichyparuk left such memories and his life – the best illustration of the tragedy through what passed residents of Belarus during the World War II.

Paval Nichyparuk was born in August 1902 on a farm near the village of Zhardechna (now Kobrin district, Brest region). In February 1941, he was arrested and sent to the Gulag camp in Sverdlovsk region. In 1942, Belarusian was in Anders' Army and participated in the battles with the Nazis in Italy. In 1948, Nichyparuk moved to the United States, where he lived until his death in 1979. Paval's notes are typed on small sheets of paper. There you can find: heavy peasant work, inhumane conditions in prisons and the Soviet Gulag, front and fighting with the Nazis, separation from family and life in exile. Nichyporuk's fate is a typical example for many Belarusian soldiers of Anders' Army. Soldiers who after the war had returned to the Belorussian SSR, in 1951 were deported by the Soviet

authorities to Irkutsk Region. Others made a decision to stay in the West. About heroism of the Belarusian soldiers of the Second Polish Corps, who fought bravely against the Nazi troops on the Western Front, in their homeland for a long time was forgotten. And only now, when the veterans of the World War II no longer with us, the truth about their lives and fates comes to the daylight.

Заўвагі

1 Нічыпарук П., Мельнікаў І. Адысея палешука. Мінск, 2017. С. 3.
2 Таксама. С. 5.
3 Тамсама. С. 10–15.
4 Тамсама. С. 18–36.
5 Мельнікаў І. Забытыя героі. Жаўнеры з Беларусі ў Другім польскім корпусе і Першай польскай асобнай паветрана-дэсантнай брыгадзе. Мінск, 2017. С. 29–34.
6 Нічыпарук П., Мельнікаў І. Адысея палешука. С. 129.
7 Мельнікаў І. Беларусы, якія змагаліся з фашызмам у брытанскім войску // Новы Час. – [Электронны рэсурс]. – 09.05.2016. – Рэжым доступа: https://novychas.by/poviaz/belarusy-u-brytanskim-vojsku-jakija-zmahalisja-z

Рэпрэзентацыя бальшавіцкага тэрору ў школьных навучальных курсах

Ірына Раманава,
канд. гіст. навук (Вільня)

Бясконцае прайграванне савецкай схемы з перапісваннем «старых» тэм і невялікім украпленнем новых – характэрная рыса беларускіх падручнікаў па гісторыі XX ст. Натуральна, варта спыніцца на змесце падручнікаў, але, падкрэслю, што сёння не менш актуальнай з’яўляецца і сама канцэпцыя структурыравання матэрыялу.

У дадзеным артыкуле я спынюся, найперш, на 1930-х гг. За аснову вазьму школьны падручнік Яўгена Новіка «Гісторыя Беларусі, 1917–1945» (2012)[1] і паспрабую выказаць меркаванні наконт таго, як можа выглядаць альтэрнатыўны падручнік.

У згаданым падручніку 1920–1930-м гг. прысвечаны раздзел «Беларусь ва ўмовах станаўлення савецкага сацыялістычнага грамадства. Заходняя Беларусь пад уладай Польшчы». Нас цікавяць параграфы 8–17. Літаральна першым сказам дадзенага раздзела задаецца фрэйм і вектар: «1921–1939 гг. – перыяд ажыццяўлення ў Беларускай ССР новай эканамічнай палітыкі і будаўніцтва савецкага сацыялістычнага грамадства». Такім чынам, размова будзе весціся ў рамках парадыгмы «будаўніцтва савецкага сацыялістычнага грамадства» (с. 46)[*], бо пра НЭП тут жа напісана коратка і зразумела – гэта «тактычны манеўр Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржа-

* У падручніку па Сусветнай гісторыі сказана іншае: «В СССР был построен “государственный социализм”». І далей: «“Государственный социализм” советского типа являлся иной альтернативной капитализму моделью индустриального развития общества» (Космач Г. А. Всемирная история Новейшего времени: 1918–1945: учеб. пособие для 10 кл. учреждений общ. сред. образования с русским языком обучения / Космач Г. А., Кошалев В. С., М. А. Краснова. Минск: Народная асвета, 2012, с. 84

вы ва ўмовах пасляваеннай разрухі, а не змена стратэгічнага курсу» (с. 47). Прычым, для выступаючых супраць «тактычнага манеўру» гэта было «ідэалагічным прыкрыццём барацьбы за ўладу, якая доўжылася на працягу двух наступных дзесяцігоддзяў».

Пры чытанні падручніка цяжка пазбыцца ўражання, што ёсць нейкі абсалют, менавіта Камуністычная партыя і Савецкая дзяржава, якія ведаюць, як трэба. Адпаведна, усе, хто супраць, нібыта маюць толькі карыслівыя мэты. Пры гэтым, ніякіх прозвішчаў і фактаў! Змагаюцца сілы Дабра і Зла. Далей ідзе некаторая канкрэтызацыя – сілы Дабра прадстаўлены Сталіным, Зла – найперш Троцкім, які прапанаваў абкласці сялян «індустрыяльнай данінай» (с. 47). Палітычная лінія прыхільнікаў Сталіна або, як сказана ў падручніку, «большасці кіраўнікоў ЦК ВКП(б) і СНК СССР» (!) асноўвалася на тым, што «індустрыя павінна базіравацца на паступовым пад'ёме матэрыяльнага і культурнага ўзроўню працоўных горада і вёскі» (с. 47)*. Але ў наступным абзацы размовы пра гэта ўжо няма. Гаворка ідзе толькі пра неабходнасць дагнаць капіталістычныя краіны і пра поспехі, якія былі дасягнуты.

У раздзеле аб «культурнай рэвалюцыі» сцвярджаецца: «Усе зда-

---

* Параўнаем з падручнікам па Сусветнай гісторыі: «Советское партийное руководство во главе с И. В. Сталиным, отказавшись от нэпа, перешло к политике индустриализации, а затем и к коллективизации страны. Индустриализация требовала огромных средств и накоплений. Сторонники нэпа в руководстве партии и государства предлагали делать необходимые накопления шаг за шагом, медленно и постепенно строить социализм, используя прежде всего экономические рычаги. Противники нэпа во главе со Сталиным, обвиняя своих оппонентов в защите частной собственности и буржуазных элементов, утверждали, что нэп не может дать средств, необходимых для ускоренной индустриализации. Победила точка зрения Сталина, который поставил задачу в короткий срок создать мощную индустриальную базу, опираясь на собственные силы. В данных исторических условиях эту задачу можно было решить только за счет усиления давления на крестьянство. В ходе сплошной коллективизации сельского хозяйства, начавшейся в конце 1929 г., был создан механизм перераспределения средств на нужды индустриализации (Космач Г. А. Всемирная история Новейшего времени…, с. 91–92).

быткі культуры і сусветнай цывілізацыі станавіліся даступнымі для чалавека працы» (с. 48). Гучыць як лозунг. Быццам не было ў СССР ні цэнзуры, ні ідэалагічнага дыктату, ні барацьбы з іншадумствам, ні «жалезнай заслоны» і г. д.

На с. 48 пасля заявы, што «да канца 30-х гадоў у СССР было створана сацыялістычнае грамадства», мы, нарэшце, можам даведацца, што аўтар разумее пад «сацыялістычным грамадствам». Сярод сямі пунктаў вызначэння звяртаюць на сябе ўвагу наступныя: аднапартыйная сістэма, усеўладдзе партыйна-дзяржаўнай наменклатуры і абмежаванне дэмакратычных пачаткаў у жыцці грамадства. Вось так! З гэтым немагчыма паспрачацца, бо ўсё гэта да канца 1930-х гг. ужо мела месца, а значыць, зыходзячы з такога вызначэння, «сацыялістычнае грамадства было створана».

У наступным абзацы пералічваюцца дэфармацыі «першага ў свеце сацыялістычнага грамадства» і тут (*sic!*) ізноў чытаем пра «абмежаванне дэмакратычных пачаткаў у жыцці грамадства». Толькі што гэта было прыкметай сацыялістычнага грамадства, а зараз, становіцца «дэфармацыяй». Затое далей ідзе тлумачэнне, чаму мелі месца гэтыя дэфармацыі (у вельмі апраўдальным ключы) (с. 48).

Рубрыка «Ваша меркаванне» падводзіць вучняў да таго, што ахвяры рэпрэсій ў 1930-я гг. былі апраўданыя. «Апраўданнем» гэтым ахвярам з'яўляецца перамога ў «Вялікай Айчыннай вайне».

У параграфе 10 «Грамадска-палітычнае жыццё БССР у 1920-я гады», як і ў савецкі час, размова ідзе аб дзейнасці саветаў, прафсаюзаў і камсамола. Наконт стварэння СССР адзначана: «У выніку ўсебаковага супрацоўніцтва да сярэдзіны 1922 г. усе савецкія рэспублікі прыйшлі да ідэі дзяржаўнага саюза паміж імі». Таксама сцвярджаецца, што рэспублікі «частку паўнамоцтваў добраахвотна перадавалі цэнтральным органам улады» (с. 57)*. Пры гэтым уваходжання на такіх умовах было карысным для ўсіх. А пасля гэтага

---

* Параўнаем з падручнікам па Сусветнай гісторыі: «Вопреки идее Ленина СССР по своей сути являлся централизованным государством. Первые союзные республики находились под полным контролем большевиков и РСФСР» (Космач Г. А. Всемирная история Новейшего времени…, с. 88).

ў рубрыцы «Ваша меркаванне», зноў жа ставіцца пытанне: «Ці згодны вы з тым, што ўтварэнне СССР адпавядала жыццёвым інтарэсам Савецкай Беларусі?»

У параграфе 11 «Беларусізацыя» пры апісанні палітыкі карэнізацыі змешчаны пасаж, што «некаторыя сіянісцкія арганізацыі» (што гэта за арганізацыі?!) скардзіліся на выкідванне яўрэяў з установаў. Аўтар падручніка адказвае ім: «У канцы 1920-х гг. колькасць яўрэяў на кіруючых пасадах у некалькі разоў перавышала іх удзельную вагу ў складзе насельніцтва БССР» (с. 65). Па-першае, адно другому не пярэчыць. А па-другое, у гэтым ёсць нейкі антысеміцкі пасыл. Яўрэі, як і беларусы, былі мясцовымі, карэннымі жыхарамі. Пры гэтым яны складалі значна большую частку гараджан, чым беларусы і мелі лепшую адукацыю. Адпаведна, на дадзеным гістарычным этапе ім прасцей было займаць пасады, чым беларусам-сялянам.

У параграфе 13 «Правядзенне індустрыялізацыі ў БССР» пералічваюцца формы перапампоўвання сродкаў на патрэбы індустрыялізацыі (с. 73). Дарэчы, перад гэтым аўтар крытыкаваў Троцкага, які якраз быў прыхільнікам такіх метадаў, і з адабрэннем пісаў пра іншае меркаванне Сталіна (с. 47). Падобна, што прычыны гэтых зменаў разумны вучань павінен дадумваць сам, супаставіўшы прачытаны матэрыял з тым, што прыводзіцца ў рамках падручніка па сусветнай гісторыі. Рубрыка «Ваша меркаванне» прапануе вучням паразважаць аб ролі сацыялістычнага спаборніцтва і энтузіязму ў гады індустрыялізацыі.

Параграф 14 «Калектывізацыя сельскай гаспадаркі ў БССР» пачынаецца з пераканання чытачоў у неабходнасці яе правядзення, больш за тое, у яе гістарычнай абумоўленасці: «Пры распрацоўцы і правядзенні палітыкі калектывізацыі ўлічваліся калектывісцкія традыцыі славянскай (!?) вёскі – сялянская абшчына, калектыўная праца на будоўлі дарог і мастоў, падчас дапамогі людзям, якія трапілі ў бяду («талака»), а таксама вопыт развіцця кааперацыі ў дарэвалюцыйнай Расіі» (с. 76).

І далей: «Было зроблена нямала, каб сяляне добраахвотна ўступалі ў калгасы. Аднак прынцып добраахвотнасці пры арганізацыі калгасаў не заўсёды забяспечваўся» (с. 76). Потым аўтар прыводзіць

традыцыйны савецкі наратыў, аб тым, што бяднейшае сялянства было за калгасы, заможнае – супраць, а серадзнякі вагаліся. Вельмі адназначна трактуецца тэрмін «кулак», быццам бы сапраўды была такая аб'ектыўна існуючая катэгорыя насельніцтва, і пры навешванні ярлыка «кулак» улады кіраваліся нейкімі аб'ектыўнымі прыкметамі (с. 77). Больш за тое, дакумент прыведзены ў канцы параграфа «Аб прыкметах кулацкіх гаспадарак», з пастановы СНК СССР ад 21 мая 1929 г., павінен пацвердзіць вышэйсказанае. Атрымліваецца – усё па закону! За выключэннем асобных перагібаў…

Паводле аўтара, пераход да суцэльнай калектывізацыі адрозніваўся тым, што «сялян часта сталі прымушаць запісвацца ў калгасы». Нельга думаць, што нехта сёння ўсур'ёз можа паверыць такім змякчэнням. Сярод форм сялянскага супраціву калектывізацыі фігуруе толькі масавае забойства сваёй жывёлы. Аўтар гэта адзначае. І далей: «Нельга называць усіх багатых сялян людзьмі, якіх савецкая ўлада незаслужана карала, крыўдзіла. Толькі са студзеня да красавіка 1930 г. было зафіксавана 519 антысавецкіх кулацкіх выступленняў. Улічваючы палітычную пазіцыю і шкодніцкую дзейнасць кулацтва, а таксама факт суцэльнай калектывізацыі, была распрацавана новая палітыка ў адносінах да заможнай часткі сялянства. Гэта была палітыка ліквідацыі кулацтва як класа на аснове суцэльнай калектывізацыі […] сэнс гэтай палітыкі […] – перавыхаванне іх шляхам далучэння да прадукцыйнай працы» (с. 78). Такім чынам, усе акцыі пратэсту (акрамя «масавага забойства сваёй жывёлы») аднесены да кулацкіх выступленняў!

Нагадаю, што палітыка «ліквідацыі кулацтва як класа» – гэта не толькі «перавыхаванне шляхам далучэння да прадукцыйнай працы», але таксама расстрэл усіх, аднесеных да першай катэгорыі. Ды і само «перавыхаванне», як мы ведаем, адбывалася ў ГУЛАГу і спецпасяленнях ва ўмовах неспрыяльных для жыцця. Але пра катастрофу сялянства (у адрозненні ад скарачэння пагалоўя жывёлы) аўтар не піша. Хоць сціпла адзначае, што мелі месца асобныя перагібы (с. 79). Натуральна, няма ні слова пра голад у СССР і БССР.

Выснова падручніка па тэме гучыць так: нельга ацэньваць калектывізацыю негатыўна (с. 79), бо яна «дазволіла стабілізаваць ста-

новішча ў аграрным сектары эканомікі, павысіць прадукцыйнасць працы, павялічыць вытворчасць збожжа, ільновалакна, бульбы, малака і іншай прадукцыі пры змяншэнні колькасці занятых у сельскай гаспадарцы» (с. 80). Больш за тое, «калектывізацыя сельскай гаспадаркі ў СССР і БССР адлюстроўвала тэндэнцыі сусветнага развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці» (стварэнне буйных сельскагаспадарчых кааператываў) (с. 80)*. У глабальнай перспектыве можна было б і паспрачацца пра гэтыя высновы, але не ў раздзеле пра 1930-я гады!

Сярод пытанняў да параграфа: «Назавіце памылкі, якія былі дапушчаны пры правядзенні калектывізацыі». Адказ, відавочна, павінен будавацца так: курс правільны, але пры рэалізацыі былі дапушчаны асобныя памылкі і г. д.

У параграфе 15 «Грамадска-палітычнае жыццё ў канцы 1920–

---

* Параўнаем з падручнікам па Сусветнай гісторыі: «Продовольственное обеспечение процесса индустриализации не могло быть достигнуто на основе мелкого кустарного сельскохозяйственного производства “вольных” крестьян, преследующих исключительно свои интересы. Его могло обеспечить только послушное и контролируемое государством крестьянство. Принимая решение о сплошной коллективизации крестьян, советское партийное руководство стремилось также к укреплению своей власти путем уничтожения прослойки зарождавшихся сельских капиталистов (кулаков) и вообще рыночных отношений на селе. Объединение всех крестьян в колхозы и совхозы было не планомерным и добровольным, а немедленным и принудительным. Семьи зажиточных крестьян и даже середняков раскулачивались и выселялись в восточные и северные районы страны. От этой политики пострадали миллионы людей. Сократилось поголовье скота, начался массовый уход сельского населения в города, где требовалась рабочая сила. Оставшиеся в деревне 35 млн колхозников вынуждены были обеспечивать те же показатели сельскохозяйственного производства, которых ранее достигали 55 млн крестьян-единоличников. Таким образом, индустриальный скачок был осуществлен во многом за счет крестьян, полностью зависимых от государства. Именно в этом заключался основной исторический итог коллективизации (Космач Г. А. Всемирная история Новейшего времени…, с. 94).

1930-х гг.» грунтоўна распісана сістэма органаў кіравання, а пасля адзначана, што «рэальная палітычная ўлада канцэнтравался ў партыйных органах». Узнікае пытанне, ці шмат было гэтых органаў? І што яны сабой уяўлялі? І дзеля чаго была распісана ўся структура органаў кіравання, калі яны нічым рэальна не кіравалі?

Таксама згадваюцца «адміністрацыйна-дырэктыўная метады кіравання, што абмяжоўвала ініцыятыву і прадпрымальнасць кіраўнікоў прадпрыемстваў і ўзмацняла бюракратызм дзяржаўных структур» (с. 83)… Нават не ведаю, як пракаментаваць гэты сказ? Атрымліваецца, што ключавой характарыстыкай грамадска-палітычнага жыцця 1930-х гадоў было «ўзмацненне бюракратызму дзяржаўных структур».

У дадзеным параграфе маецца асобы падраздзел «Палітычныя рэпрэсіі» (толькі падраздзел!), які пачынаецца так: «Курс на будаўніцтва сацыялістычнага грамадства пахаваў надзеі на рэстаўрацыю капіталізму. У 1920-я гады ў савецкім грамадстве абвастрыліся супярэчнасці па пытаннях аб кірунках грамадска-палітычнага развіцця краіны і шляхах пабудовы сацыялізму ў СССР. У вельмі жорсткай форме разгарнулася барацьба супраць праціўнікаў палітычнага курсу Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы. У гістарыяграфіі гэтая барацьба вядома пад назвай палітычныя рэпрэсіі». Такім чынам, атрымліваецца, што палітычныя рэпрэсіі – гэта форма барацьбы супраць праціўнікаў палітычнага курсу Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы. Дазволім сабе ўсумніцца ў правільнасці дадзенага вызначэння ў прынцыпе, да таго ж, падчас рэабілітацыі ахвяр сталінскіх рэпрэсій было выпрацавана зусім іншае вызначэнне і пад яго патрапілі нават тыя, каго аўтар у савецкім духу кляйміць як «кулакоў».

Сцвярджаецца, што было рэпрэсавана 826 беларускіх «нацыянал-дэмакратаў», узгадваецца нібыта існаваўшы Саюз вызвалення Беларусі (без тлумачэння, што гэта за арганізацыя), згадваюцца парушэнні законнасці, даносы, здзекі і катаванні (адзін абзац с. 84–85). А далей «У выніку пацярпела шмат нявінных людзей – партыйных і дзяржаўных кіраўнікоў, дзеячаў навукі, літаратуры і мастацтва, духавенства, працаўнікоў. З сярэдзіны 1950-х да сярэдзіны 1990-х гг.

у Беларусі было рэабілітавана больш за 160 тыс. грамадзян, якія пацярпелі ад палітычных рэпрэсій [згодна з вышэйпрыведзеным вызначэннем, усе яны, трэба меркаваць, былі «праціўнікамі палітычнага курсу Камуністычнай партыі і Савецкай дзяржавы» – *І. Р.*] (с. 85).

Варта звярнуць увагу, што не паказаны маштаб рэпрэсій, не названы нават прыблізныя лічбы рэпрэсаваных (паводле У. Адамушкі гэта прыкладна 600 тыс.[2]), нечакана ўказана толькі колькасць рэабілітаваных (160 тыс.). Што гэта? Спроба за меншымі лічбамі схаваць большыя? Дарэчы, крыху вышэй, падручнік паведамляе пра адмену картак і ні разу не згадваюцца прычыны і час іх увядзення. Ізноў назіраем свядомую канцэнтрацыю ўвагі толькі на пазітыве: адмена картак, рэабілітацыя і стваральная праца!

І далей: «Разам з тым дзесяткі мільёнаў ахвяр палітычных рэпрэсій у СССР, пра якія расказваецца ў публікацыях апошніх дзесяцігоддзяў, не што іншае, як міф, запушчаны ў грамадскую свядомасць для дыскрэдытацыі сацыялістычнай сістэмы» (с. 85). А крыху вышэй было аб тым, што «Пытанне чаму адбываліся рэпрэсіі, іх сапраўдныя прычыны ў гістарыяграфіі асвятляюцца з рознай ступенню аргументаванасці. Гісторыкі маюць розныя меркаванні па гэтым пытанні» (с. 84).

Вельмі ўдалы ход! Школьны падручнік сёння не з'яўляецца адзінай крыніцай інфармацыі, а сталінскія рэпрэсіі ад сённяшняга дня не аддаляе столькі стагоддзяў, як, напрыклад, ад сярэднявечнага паляванне на чараўніц. Наадварот, гэтая тэма пастаянна актуалізуецца рознымі СМІ. Дыдактыка заключаецца ў тым, каб падрыхтаваць вучня да сустрэчы з іншай праўдай. І робіцца гэта вельмі «крэатыўна»!

Так, у падручніку ўсе гісторыкі адпаведна сваім трактоўкам прычын рэпрэсій падзяляюцца на групы: 1) тыя, хто лічыць іх прычынай «ачышчэнне» партыйнага і дзяржаўнага апарата ад нягодных чыноўнікаў, падаўленне мясцовага сепаратызму і забеспячэнне безумоўнай улады цэнтра, 2) «Другая група гісторыкаў, у тым ліку замежных, пісала аб тым, што Сталін напярэдадні Другой сусветнай вайны жорстка расправіўся з "пятай калонай" (чужаземнай агенту-

рай, якая дзейнічала на тэрыторыі СССР) і гэтым самым умацаваў бяспеку ўласнай дзяржавы. Ініцыятыва ў ажыццяўленні рэпрэсій ішла "знізу" ад мясцовых партыйных і савецкіх кіраўнікоў [...]», 3) тыя, хто лічыць, што рэпрэсіі мелі эканамічную аснову (выкарыстанне працы зняволеных), 4) гісторыкі, якія тлумачаць рэпрэсіі нецярпімасцю дзяржаўных і партыйных структур да іншадумства, перакладваннем уласных памылак на плечы «ворагаў» і «шкоднікаў», 5) «нямала гісторыкаў [...] пішуць пра насілле бальшавікоў як "павівальную бабку любой рэвалюцыі" і вынік класавай барацьбы» [чаму насілле бальшавікоў – павівальная бабка ЛЮБОЙ рэвалюцыі таксама не зразумела – *І. Р.*].

Пакінем у баку штучнасць і ўмоўнасць такога падзелу гісторыкаў. Тут важна іншае, такім чынам, вучань падрыхтаваны да таго, што ёсць больш радыкальныя падыходы да праблемы рэпрэсій, але нельга ім верыць, бо ў падручніку дадзена іншая трактоўка. Сашлемся на Х. Арэнд, якая пісала пра такую форму хлусні як свядомае размыванне мяжы паміж ісцінай факта і меркаваннем. Пры гэтым, аўтар не настойвае, што яго сцвярджэнне гэта ісціна ў апошняй інстанцыі, ён папросту прыводзіць меркаванне, на якое мае канстытуцыйнае права[3].

Але вернемся да праблемы рэпрэсій... Нельга разрываць культуру і рэпрэсіі, ці эканоміку і рэпрэсіі і г. д., нельга пісаць пра поспехі індустрыялізацыі і маўчаць пра ГУЛАГ, нельга характарызаваць новую савецкую літаратуру і маўчаць аб тым, колькі і якіх кніг было знішчана, што сабой уяўляла самацэнзура і г. д.

У пераліку ахвяр, зноў жа, пералічаны партыйныя кадры і дзеячы мастацтва. Зусім не адзначана, што найбольшую колькасць рэпрэсаваных склалі «маленькія людзі» і, найперш, сяляне. Няма ніводнага слова аб масавых аперацыях, якія складалі «вертыкаль Вялікага тэрору»[4] (напр., «Аб аперацыі па рэпрэсаванні былых кулакоў, крымінальнікаў і іншых антысавецкіх элементаў» або нацыянальныя аперацыі НКУС), паводле якіх толькі з ліпеня 1937 па лістапад 1938 гг. у БССР было арыштавана 54 845 чал., з іх як мінімум 27 391 чал. былі расстраляныя[5].

У гэтых аперацыях Масквы паведамляла пра г. зв. «ліміты»

на арышт і растрэл. Важна паказаць на прыкладзе канкрэтных архіўных дакументаў, як гэтыя ліміты ўстанаўліваліся, чаму і як яны былі перавышаны на месцах ў тры–пяць разоў; што было падставай для абвінавачвання чалавека ў шпіянажы ці антысавецкай змове. Усё гэта сфарміруе ў вучня дакладнае ўяўленне, аб тым, што такое рэпрэсіі, што такое сталінізм і таталітарызм. А пошукі прыведзеных у дакументах прозвішчаў «шпіёнаў» і «ворагаў» у картатэцы рэпрэсаваных і рэабілітаваных «Мемарыяла» (можна выкарыстоўваць таксама кнігі серыі «Памяць») дазволяць паглядзець на дадзеную трагедыю якраз праз лёсы канкрэтных «маленькіх» людзей.

Ілюстраванне рэпрэсій лёсамі толькі «вялікіх» людзей стварае ілюзію, што таталітарны рэжым датычыў толькі тых, хто недзе там «наверсе». Але дыктатура існавала не толькі дзякуючы «вярхушцы», з якой тыя, што ўнізе не мелі нічога агульнага. Насамрэч, ёй спрыялі ўсе слаі і структуры грамадства. З іншага боку для «падначаленых» заўсёды заставалася трохі аўтаноміі, існавала магчымасць дзейнічаць самастойна, хоць гэта не заўсёды праяўлялася адкрыта. Паставіць пытанне так, гэта значыць закрануць праблему злачыннага саўдзелу г. зв. «маленькіх людзей» у справах дыктатуры, не даць ім застацца толькі ў ролі ахвяр рэжыму[6]. Добрым прыкладам тут будзе праца з матэрыяламі даносаў альбо паказаннямі арыштаваных у 1938–1939 гг. супрацоўнікаў НКУС. Безумоўна, неабходна таксама казаць пра маніпуляванне грамадскай думкай і вялікую агітацыйна-прапагандысцкую працу, пра веру многіх у існаванне разгалінаванага шпіянажа, пра страшэнныя катаванні, пасля якіх чалавек агаворваў не толькі сябе, але і часам зусім незнаёмых людзей.

Традыцыйна матэрыял у падручніках для школ і ВНУ структуруецца наступным чынам: грамадска-палітычнае жыццё (напр., абвяшчэнне БССР, палітыка беларусізацыі і г. д.), потым эканамічнае развіццё (напр., поспехі індустрыялізацыі), за ім можа ісці аповед пра рэпрэсіі і напрыканцы – пра развіццё культуры. Такім чынам, раздзел аб рэпрэсіях зводзіцца да ўзроўню прыватнага выпадку ці эпізоду, накшталт: «Але разам з тым, былі і асобныя адмоўныя бакі...» Гэта можна бачыць на прыкладзе асвятлення гісторыі калектывізацыі. І гэта сорам! Каб сфарміраваць адэкватнае ўяўленне пра

феномен сталінізму, трэба памяняць саму структуру падачы УСЯГО матэрыялу па дадзеным перыядзе. Рэпрэсіі – гэта тое, што зрабіла эканоміку і культуру ды інш. такімі, якімі яны былі (!) не толькі ў той перыяд, але і пасля яго і, нават, у некаторай ступені і сёння!

Як бы мы ні распісвалі жахі таталітарызму (напрыклад, у будучых падручніках), колькі б мільёнаў нявінна забітых мы не называлі, але пакуль будзе захоўвацца такі «традыцыйны» падыход да структуравання матэрыялу, мы не зможам наблізіцца да ўсведамлення праблемы рэпрэсій і сутнасці таталітарызму. У падручніку павінен быць матэрыял аб тым, што такое таталітарызм і сталінізм. Ён павінен знаёміць вучняў з тым, як ва ўмовах таталітарызму развіваецца культура, навука, эканоміка і «грамадска-палітычнае жыццё».

Сёння і сама таталітарная мадэль вывучэння савецкага грамадства з'яўляецца ў пэўнай ступені састарэлай. Гісторыкаў найперш цікавіць адказ на пытанне адносна ўзаемасувязі паміж грамадствам і працягласцю існавання дыктатуры (у дадзеным выпадку камуністычнай). Выйсцем бачыцца даследаванне не толькі гісторыі палітычных інстытутаў і структур, не толькі дзеянняў палітычных функцыянераў і іх непасрэдных праціўнікаў, як гэта рабілі г. зв. «таталітарысты». Не менш важную частку павінен скласці матэрыял, які будзе паказваць: чаму гэта стала магчымым? Якім чынам шырокія колы насельніцтва стваралі не толькі базу для функцыянавання таталітарнага рэжыму, але самі станавіліся часткай гэтага механізму. Неабходна паказаць, што варыятыўнасць паводзін «маленькага чалавека» абмежаваная, што нярэдка гэта выглядала па прынцыпу: «Хто не з намі, той супраць нас». І што не менш важна, сістэма жыццезабеспячэння ў 1930-я гг. была пабудавана так, што толькі інтэграцыя ў савецкі праект дазвалася разлічваць на кавалак хлеба.

Для вывучэння ўзаемаадносін ўлады і грамадства, верагодна, карысным з метадалагічнага пункту можа стаць паняцце стратэгій (штодзённых стратэгій) і выкарыстання іх у якасці пэўнага метадалагічнага фрэйму (кансенсус, маніпуліраванне, адаптацыя, пасіўны і актыўны супраціў). Абавязкова павінен быць матэрыял аб тым, што вызначала пераход ад згодніцтва або пасіўнага ўспрыняцця

рэжыму да супрацiву i нават да ўзброенай барацьбы супраць яго[7]. Менавіта гэтая складовая, на мой погляд, зробіць падручнік неверагодна цікавым. Гэта другі мой тэзіс – падручнік гісторыі павінен быць цікавым!

Пры выкарастанні прапанаванай схемы з’яўляецца месца для самастойнай працы з крыніцамі, эга-дакументамі, якія заўсёды выклікаюць значна большую цікавасць, чым афіцыйныя дакументы. Пакуль прыведзеныя ў падручніку дакументы афіцыйныя і малацікавыя, цяжка ўявіць сабе дзіця, што добраахвотна чытае самую хлусліву ў свеце Канстытуцыю 1936 г., якая ў сённяшнім падручніку прыводзіцца ў іншым кантэксце.

Нарэшце, трэці мой тэзіс. У век «усезнаючага гугла» і даступнасці вялікай колькасці супярэчлівых крыніц задачай школьнага курса павінна быць фарміраванне навыкаў крытычнага мыслення. Прасцей за ўсё паказаць адносную праўду на прыкладзе аналізу дакументаў. Вучні павінны зразумець, што гісторыкі не з’яўляюцца носьбітамі нейкай сакральнай веды аб мінулым. Няма аб’ектыўнай гістарычнай праўды, ёсць аб’ектыўныя факты (якія ўтрымліваюцца, напр., у архіўных дакументах), на падставе якіх гісторыкі ствараюць сваю інтэрпрэтацыю падзей. Але сам гістарычны дакумент празмерна ўтылітарны. Найперш неабходна паглядзець: хто для чаго ці для каго яго ствараў? Што аўтар павінен быў сказаць, а аб чым вырашыў прамаўчаць? Чаму выкарыстоўвалася адпаведная тэрміналогія (напр., «ворагі», «кулакі», «царкоўнікі»)? Што на падставе дадзенага дакумента мы можам вывучаць, а для чаго нам патрэбны нейкія іншыя віды крыніц? І якія крыніцы? Дакумент заўсёды нам нешта паведамляе, але пры гэтым ён нешта іншае замоўчвае. Няма такіх рэчаў, як «сапраўды аб’ектыўныя крыніцы» па-за межамі часу і месца, без чалавечай перадузятасці.

Аналіз першакрыніц, тэкстаў ці візуальных дакументаў будзе не толькі паказваць вучням «кухню» гісторыка (як апошнія інтэрпрэтуюць сведчанні і канструююць гісторыю), але дасць магчымасць ацаніць розныя і часта супярэчлівыя інтэрпрэтацыі ключавых момантаў. Калі мы навучым вучняў працаваць з першакрыніцамі, апрацоўваць іх і, галоўнае, ужывацца ў іх, вучні стануць крытычнымі

мыслярамі. Тэкст будзе для іх не толькі крыніцай інфармацыі, але і падставай для рэфлексіі. Прычым любы тэкст. І што не менш важна, творчыя стратэгіі навучання могуць узбагаціць і ажывіць успрынящце вучнямі мінулага, дапамогуць адкрыць для іх свет мінулага, які адрозніваецца ад сучаснага.

Representation of the Bolshevik terror in school courses

In the article it is noted that the endless play of the Soviet scheme with some rewriting of the «old» themes and a small interspersation of new ones is a characteristic for the textbooks of Belarus in the 20th century. The article consists of two parts. The first part is devoted to the interpretation of the period of the 1930s in an actual school textbook for the 10th form (Jauhien Novik. Historyja Belarusi, 1917–1945: vuch. dapam. dlia 10 klasa. Minsk, 2012).The second part outlines the author's main ideas, as an alternative textbook might look like. The main theses: it is necessary not only to change the structure of the presentation of material (socio-political life, socio-economic development, culture), but also the concept of submitting materials. We must also try to overcome the totalitarian model of studying Soviet society. In the age of «omniscient google» and the availability of a large number of conflicting sources, the task of the school course should be the formation of critical thinking skills. The article shows how you can try to solve these problems by including certain topics and materials in school courses.

Заўвагі

1 Новік Я. К. Гісторыя Беларусі, 1917–1945: вучэб. дапам. для 10 кл. устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай мовай навучання. Мінск: Народная асвета, 2012. 182 с.

2 Адамушка У. Рэпрэсіі палітычныя // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 6. Мінск, 2001. С. 175.

3 Арендт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли. Москва, 2014. С. 368–369.

4 Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447. Москва, 2008.

[5] Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3-х т. Т. 2. Февраль 1956 – начало 1980-х гг. Москва, 2003. С. 319.

[6] Повседневная жизнь при социализме. Немецкие и российские подходы. Москва, 2015. С. 260.

[7] Аналіз некаторых канцэпцый вывучэння савецкага грамадства гл., напр.: Раманава І. «Вынаходжанне» штодзённасці: як і што мы даследуем // Беларускі гістарычны агляд, 2017. Т. 24. С. 175–190.

Дакументы

Документы по истории репрессий в ведомственных и государственных архивах Республики Беларусь

Дмитрий Дрозд
(Минск)

Сохранившиеся в Республике Беларусь фонды бывших силовых ведомств и спецслужб, органов внутренних дел, прокуратуры, судов, включая революционный трибунал, и т. п., а также фонды партийных организаций не представляют собой один цельный архив. Все эти организации создавали собственные фонды, и это деление сохранилось при сдаче дел в архивы. Принципиальным для характеристики этих фондов и, тем более, доступа к ним является не содержание документов, а место их хранения. И здесь возможны два варианта: Ведомственные архивы КГБ, МВД и др. или Государственные архивы разных уровней.

В Республике Беларусь наиболее полные фонды бывших силовых ведомств БССР до сих пор остались в ведомственных архивах. К сожалению, это делает невозможной их полную характеристику. Так на официальном сайте Комитета государственной безопасности Республики Беларусь в разделе Центральный архив (ЦА КГБ) есть всего 4 пункта: «О получении информации», «Порядок обращения в архив», «Услуги» и «Контакты»[1]. Никакой характеристики фондов, количества документов и их содержимого не приводится, тем более, отсутствует путеводитель по фондам. (Кстати, подробный путеводитель по фондам бывшего архива КГБ УССР, теперь Отраслевой государственный архив СБУ (ОГА СБУ) можно свободно скачать в интернете[2]). Такая информация помещена на официальных сайтах всех белорусских государственных архивов. На некоторых из них тоже можно скачать электронные путеводители. Однако ЦА КГБ уже здесь отличается закрытостью для пользователя.

Получить хоть какие-то косвенные сведения о самих фондах мы

можем только из других разделов, например, из раздела «О получении информации», где перечислено, какую информацию можно получить в архиве КГБ:

«1. Сведения о службе в органах госбезопасности (ЧК, ГПУ, НКВД, НКГБ, МВД, КГБ БССР и Республики Беларусь);

2. Подтверждение участия в составе спецгрупп НКГБ БССР, действовавших в годы Великой Отечественной войны на временно оккупированной территории БССР;

3. Подтверждение участия в ликвидации антисоветского подполья и бандитизма на территории Западной Беларуси в послевоенный период (1944–1952 гг.);

4. Сведения в отношении лиц (уроженцев районов, входящих в современную Минскую обл.), подвергавшихся политическим репрессиям в 1920–1950-е гг. и впоследствии реабилитированных;

5. Сведения в отношении военнопленных (уроженцев Беларуси), содержавшихся в годы 2-й мировой войны в лагерях, созданных германскими оккупационными властями»[3].

На основании этого мы можем утверждать, что в фондах архива КГБ содержатся личные дела бывших сотрудников, дела репрессированных, военнопленных, участников «антисоветского подполья и банд» и т. п. Не будет большим допущением заключить, что своим качественным наполнением, а, возможно, и делением на фонды архив КГБ Беларуси, как бывшая единица советских спецслужб, не отличается от ОГА СБУ.

С подходом ЦА КГБ к информированию граждан о своих фондах полностью схожи и областные отделения, а именно архивы Управлений КГБ по Брестской, Витебской, Гомельской, Гродненской и Могилёвской обл.

Некоторую информацию о фондах этих архивов мы можем получить из косвенных источников, основными из которых являются редкие интервью самих сотрудников КГБ. Так, в мае 2010 г. дал интервью начальник Центрального архива КГБ Владимир Дорошевич журналистам официальной государственной газеты «Рэспубліка» (интервью сохранилось в интернете в перепечатке сайта tut.by[4]). Приведу его характеристику архива: «Для большинства жителей

Беларуси ЦА КГБ видится хранилищем невиданных секретов, в котором скапливается информация о людях и событиях. Таков сложившийся стереотип. В действительности в соответствии со своим статусом “ведомственного архива” в нём сосредоточены документы, касающиеся главным образом деятельности органов госбезопасности на территории Беларуси начиная с 1918 г. и до нашего времени. Как и в других архивах, документы систематизированы по описям и фондам. Размещаются в специально оборудованных архивохранилищах. Механизм функционирования ЦА КГБ определяется требованиями общереспубликанских нормативных правовых актов».

В публикации приведена таблица с важной для характеристики фондов архивов КГБ статистикой:

Таблица результатов пересмотра архивных уголовных дел в связи с реабилитацией по делам, хранящимся в архивах КГБ Республики Беларусь

Области	*Пересмотрено*	*Количество лиц*	*Реабилитировано*	*Отказано в реабилитации*
Брестская	16 023	22 198	15 462	6 736
Гомельская	19 731	37 731	26 342	11 389
Гродненская	25 029	29 085	19 040	10 045
Минская	38 782	64 022	51 584	12 438
Могилевская	23 604	38 281	28 826	9 455
Витебская	29 230	44 235	34 660	9 575
Итого	152 399	235 552	175 914	59 638

Таким образом, можно заключить, что во всех архивах КГБ Беларуси находится не менее 152 399 уголовных дел, содержащих информацию о не менее чем 235 552 гражданах, из которых было реабилитировано не менее 175 914 человек. Однако эта статистика касается только количества пересмотренных, начиная с 1991 г., дел. На эти же данные ссылался первый заместитель председателя КГБ генерал-майор Игорь Сергеенко на заседании «круглого стола», посвящённого вопросу советских репрессий, прошедшего в редакции газеты «СБ. Беларусь сегодня» 24 февраля 2017 г.: «Хотел бы привести некоторые цифры касательно архивов КГБ. Понятно, что в годы Великой Отечественной войны часть архивов была уничтожена, но

эта часть совершенно незначительная. Поэтому сегодня, опираясь на фактические цифры, я могу сказать: по уголовным делам – судебным и несудебным способами – было репрессировано 235,5 тысяч человек. Это за весь период – с 1920-х по 1950-е гг. Это дела, находящиеся в ЦА КГБ и архивах областных управлений, касающиеся и лишенных свободы, и расстрелянных. Из них 176 тысяч были реабилитированы»[5].

Можно найти информацию и о других фондах. С 2002 г. архив КГБ является участником международной программы по установлению судеб советских военнопленных и мест их захоронений по договору с немецким объединением «Саксонские мемориалы в память жертв политического террора», в котором участвует и ОГА СБУ[6]. В своём интервью Дорошевич указал, что из Справочной службы вермахта после 1945 г. часть архива попала в КГБ Беларуси и получила наименование «трофейные карточки на советских военнопленных». В ЦА КГБ хранятся более 20 тыс. таких карточек, есть они и в УКГБ областей. В течение 2002–2012 гг. было обработано более 25 тыс. архивных документов более чем на 15 тыс. военнопленных – уроженцев и жителей Беларуси. Этот список можно свободно скачать на сайте КГБ Беларуси[7].

Известно также, что часть архива КГБ постепенно переводится в госархивы. До ноября 2009 г. в ЦА КГБ можно было также получить информацию о гражданах, насильственно угнанных в годы Второй мировой войны с территории БССР (тех, кто на момент угона проживал в пределах современной Минской обл.). В ноябре 2009 г. архивные фильтрационные дела на вышеуказанную категорию граждан были переданы на постоянное хранение в Государственный архив Минской области[8] (ГАМО). Число этих дел нам известно по данным 2006 г.

В архивах органов госбезопасности Беларуси хранятся фильтрационные материалы приблизительно на 280 тыс. человек. Эти документы условно можно разделить на две группы: фильтрационные дела и карточки на гражданских лиц – уроженцев Беларуси, которые насильственным путем были вывезены на территорию германского Рейха на принудительные работы; немецкие карточки на совет-

ских военнопленных, родственники которых до 1941 г. проживали на территории Беларуси (учетные документы бывшей Справочной службы Вермахта, переданные на хранение в архивы органов госбезопасности Беларуси после войны)[9].

Гораздо проще охарактеризовать фонды бывших спецслужб, а также связанные с ними фонды карательных, судебных, контрольных, партийных и других органов, попавшие в государственные архивы. Наиболее богатым в этом плане является Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). По состоянию на 01.01.2017 г. в архиве на постоянном хранении находится 1 106 982 дела, которые объединены в 1244 фонда и 3434 описи[10]. Наибольший интерес для исследователя спецслужб представляет то, что значительная часть этого архива была создана на основе бывшего Центрального партийного архива Компартии Белоруссии (ЦПА КПБ), за исключением партархива Минского обкома КПБ, который был передан ГАМО. Документы партийного архива до передачи их в систему государственной архивной службы были в большинстве засекречены и малодоступны для пользователей. С 1993 г. начался пересмотр режима их хранения. Сотрудники НАРБ после приёма комплекса бывшего ЦПА КПБ продолжили работу по рассекречиванию партийных фондов. В результате сегодня подавляющая их часть находится в открытом хранении[11].

В НАРБ хранится довольно большой (3236 ед. хр.) фонд № 1363 под названием «КГБ при Совмине БССР, 1939–1941; 1944–1957». Он содержит «уголовные дела военнопленных немцев, осужденных за преступления, совершенные на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг., фотодокументы и фотографии», а также «документы первичной парторганизации НКГБ и МГБ БССР: протоколы отчётно-выборных партконференций, заседаний бюро, парткома и общих собраний коммунистов, дела по приёму в члены и кандидаты в члены ВКП(б), персональные дела, списки»[12]. Все это может быть очень полезным при составлении списка работников спецслужб. Так как большинство дел из этого фонда моложе 75 лет, то возможны ограничения доступа к ним на основании «тайны личной жизни».

В бывшем партийном архиве, составляющем фонд 4-П, сохранилось 102 525 ед. хр., за 1918–1991 гг. Это богатейший материал, как о деятельности самих карательных органов, так и о жертвах репрессий: докладные записки НКВД БССР в ЦК КП(б)Б и ЦК КП(б)Б в ЦК ВКП(б), информация, справки о внутрипартийной борьбе, борьбе с кулачеством, сионизмом, бундизмом, бандитизмом, вредительством, спецдонесения о политическом положении, контрреволюционной борьбе в колхозах на территории БССР, документы об исключении из партии «врагов народа», результаты партийных чисток и проверки компрометирующих сведений партийных работников и кандидатов в депутаты и т. п.

Напр., докладные записки НКВД БССР «о раскрытии шпионской организации, созданной агентом польской разведки Ф. И. Сапотько», «о вредительской деятельности участников объединенной контрреволюционной подпольной организации в БССР, наличии классово-чуждых элементов в учреждениях, организациях и на предприятиях г. Витебска и Витебского р-на…», «о фактах антисоветских выступлений в ходе подготовки и проведении выборов в ВС БССР [...]», «о настроениях национал-демократических кругов г. Минска, наличии кулацких элементов в отдельных колхозах БССР, искривлении классовой линии партии при обложении и взыскании с/х налога с кулацких хозяйств…», «о фактах проявления антиколхозного движения в ряде населённых пунктов Житковичского и Туровского р-нов […] необходимости увольнения с работы отдельных сотрудников редакции газеты «Савецкая Беларусь», показания арестованных – бывших главных инженеров Белбумтреста Б. А. Будберга и бумажной фабрики «Красная Звезда» П. Н. Гребенщикова, обвиняемых во вредительстве», «о проявлениях национал-шовинистических и антисоветских настроений в белорусских периодических изданиях, настроений и антиморальных поступков среди коллектива артистов 2-го Белорусского государственного театра», или докладная записка «ЦК КП(б)Б в ЦК ВКП(б) о недостатках в работе органов НКВД БССР, состоянии белорусского языка и литературы и наличии контрреволюционных националистических элементов среди белорусских писателей […]», циркуляры

ЦК КП(б)Б, докладные записки о необходимости признания БССР республикой сплошной коллективизации, разрешения на дополнительное выселение из Белоруссии бывших помещиков и крупных землевладельцев и др., структурные подразделения ГПУ БССР […]» и сотни других[13].

Для исследователя истории спецслужб и репрессий будут интересны также следующие фонды НАРБ:

- ЧК по борьбе с контрреволюцией […] при СНК БССР (ф. 13, 60 ед. хр., 1919–1922);
- ГПУ (ф. 14, 117 ед. хр., 1921–1933);
- НКВД БССР (ф. 34, 7 683 ед. хр., 1919–1991);
- Управление милиции МВД БССР (ф. 35, 2622 ед. хр., 1919–1927, 1934, 1944–1963);
- Наркомат юстиции (ф. 99, 5307 ед. хр., 1920–2005);
- Верховный суд БССР (ф. 188, 7187 ед. хр., 1923–1933, 1944–1991);
- Высший суд БССР (ф. 189, 6741 ед. хр., 1922–1927);
- Совет народных судей НКЮ БССР (ф. 190, 566 ед. хр., 1920–1922);
- Особая камера народного суда при ЧК БССР (ф. 192, 168 ед. хр., 1921–1922);
- Ревтрибунал БССР (ф. 194, 1121 ед. хр., 1919–1923);
- Реввоентрибунал западных ж/д г. Гомель (ф. 195, 965 ед. хр., 1919–1921);
- Штаб частей особого назначения БССР (ф. 361, 175 ед. хр., 1921–1924);
- Особый отдел ОГПУ […] (ф. 644, 10 ед. хр.);
- Управление мест заключения при НКВД (ф. 692, 285 ед. хр., 1920–1927);
- Прокуратура БССР (ф. 750, 4583 ед. хр., 1922–1941, 1943–1991)[14] и др.

Во всех этих фондах можно найти интересные сведения о работе НКВД, напр., в фонде 692 среди прочих есть дела: «Материалы по личному составу НКВД БССР, 23.06.1921», «Приказы НКВД по личному составу, 1921–1922», «Приказы НКВД по личному составу, 1923», «Списки личного состава исправдомов БССР, 1924» и т. п. Однако движение дел идёт не только из архива КГБ в государствен-

ные, но и обратное. Так из фонда 14 дела по обвинению в контрреволюции, переходу границы, шпионаже и т. п. ещё в 1950-х гг. были переданы в архив КГБ.

Наиболее полезной для исследователя репрессий, если б не существующее ограничение к доступу к ней, могла быть имеющаяся в НАРБ база данных «Сведения о необоснованно репрессированных гражданах Белоруссии», которая «формируется на основе материалов госархивов и архивов учреждений КГБ и МВД. БД обеспечивает решение следующих задач:

- учёт лиц, репрессированных на территории Беларуси за период с 1920 по 1953 г., информация о которых содержится в архивных документах;
- поиск по всем полям формата и их сочетаниям с использованием операций реляционной алгебры (и, или, не). По полям «Фамилия», «Имя», «Отчество», «Место рождения», «Национальность», «Место жительства», «Должность», «Место работы», «Участие в революционных и боевых событиях», «Каким органом осужден», «Мера наказания», «Характер обвинения», «Место отбытия наказания», «Причина гибели», «Место захоронения», «Каким органом реабилитирован», производится контекстный поиск (поиск по словам и словосочетаниям естественного языка, записанным в виде связного текста в данных полях);
- адресный поиск сведений о конкретных лицах и конкретных документах» [15].

База данных начала создаваться ещё в 1992 г. и сегодня насчитывает 180 500 записей. Есть информация, что все находящиеся на сайте «Мемориала»[16], сайте «Радыё Свабода»[17] и др. списки были созданы на основе этой БД (неполной, так как эти, обнародованные списки насчитывают всего около 59 тыс. граждан).

Сохранившиеся дела губернских и уездных ЧК, революционных трибуналов, губернских прокуратур, тюрем и т. п. попали в областные государственные архивы:

<u>Минской обл.</u>:

Минский лагерь труда управления принудительных работ НКВД, 1921–1922;

Слуцкая тюрьма ОМЗ НКВД БССР (7 ед. хр.);

Червенская тюрьма […] 1918–1920, 1937–1940 (7 ед. хр.);

Ревтрибунал 4 участка, г. Минск, 1917–1918 (189 ед. хр.);

Военный отдел Ревтрибунала БССР при боевом участке 5, Слуцк, 1921 (70 ед. хр.);

Выездная сессия Ревтрибунала БССР по Игуменскому уезду, 1922 (2 ед. хр.);

Минская ГубЧК Минского Ревкома, 1920 (2 ед. хр).

Витебской обл.:

Витебская тюрьма, 1937–1941 (9 ед. хр.);

Витебский Губревтрибунал, 1918–1923 (1690 ед. хр.).

Гродненской обл.:

Управление госбезопасности НКВД по Белостокской обл. г. Белосток (1 ед. хр.).

Гомельской обл.:

Рогачёвский дом заключения Гомельской губ. РСФСР, 1918–1922 (47 ед. хр.);

Гомельский Губревтрибунал, РСФСР, 1919–1923 (5346 ед. хр.);

Военный трибунал Белорусской ж/д ГУ военных трибуналов ж/д и водного транспорта НКЮ СССР, г. Гомель, 1935–1937, 1941, 1945 (66 ед. хр.); Гомельская ГубЧК, 1918–1924 (63 ед. хр.).

Могилёвской обл.:

Могилевская городская тюрьма, 1934–1940 (122 ед. хр.);

Могилёвский Губревтрибунал, 1918–1919 (15 ед. хр.);

Прокуратура Могилевской обл., 1938–1941, 1944–2002 (7271 ед. хр.).

Зональные госархивы:

в Орше: Оршанская тюрьма, 1937–1941 (12 ед. хр.);

в Полоцке: Тюрьма № 8, 1937–1938 (2 ед. хр.);

в Мозыре: Тюрьма г. Мозыря, 1935–1940 (12 ед. хр.) и др.

Скорее всего, именно эти открытые фонды охарактеризовал В. Адамушко в своём заявлении на «круглом столе»: «Мы не должны концентрировать своё внимание только на 1937 годе. Сегодня в Беларуси имеется более 10 тысяч архивно–следственных дел на

лиц, осужденных в 1917–1929 годах. Это были явные политические чистки… В 1931–1933 годах к уголовной ответственности по политическим мотивам привлекли людей никак не меньше, чем в 1937. В марте 1930 года с территории БССР было выселено в отдаленные районы более 36 тысяч крестьянских семей. А в каждой семье на тот период было как минимум шесть человек… Собираясь на этот «круглый стол», я провёл мониторинг в НАРБ и посмотрел, кто работал по этой теме. Кроме покойного профессора Платонова, вашего покорного слуги и ещё двух–трёх человек, там никто в последние годы не был. А материалы в этом архиве, поверьте, не менее интересные, чем в архивах спецслужб. Идите, изучайте. Но прежде чем критиковать эти источники, с ними надо познакомиться»[18].

В НАРБ, областных и зональных архивах в разных фондах не силовых ведомств, напр., в фондах налоговых отделов рай-, обл- и окрисполкомов, сельсоветов и т. п. в свободном доступе находится информация о раскулаченных, высланных, лишённых избирательных прав и т. п. гражданах Беларуси.

Так как большинство репрессий по этому признаку проходили в административном порядке, то информация о них хранится в Информационных центрах МВД (ИЦ МВД). Историк Игорь Кузнецов называет такую цифру: «Архивы по репрессированным в административном порядке (тех, кого высылали на 3–5 лет в отдаленные регионы, кому запрещали селиться в определенной местности) находятся в МВД – по официальной информации, их 350 тысяч. По моим предположениям, более 60 % из этих людей не реабилитированы по сей день. Из-за того, что многие документы просто потерялись…»[19]

Опытным путём установлено, что эта информация сохранилась очень фрагментарно, и она значительно уступает как по качественным, так и по количественным показателям фондам ИЦ МВД тех регионов России, куда раскулаченные были высланы.

Завершая разговор о сохранившихся фондах репрессивных органов, нельзя не сказать об особенности доступа к ним в Республике Беларусь.

В государственных архивах доступ к делам старше 75 лет не ограничивается. Единственным не объяснимым исключением здесь

является имеющаяся в НАРБ база данных «Сведения о необоснованно репрессированных гражданах Белоруссии», которая не содержит никаких сведений, подпадающих под определение тайны личной жизни, так как она содержит информацию только о реабилитированных гражданах. Наоборот, государство взяло на себя обязательства, прописанные в Постановлении Верховного Совета Республики Беларусь от 06. 06. 1991 №8 47-XII «О порядке реабилитации жертв политических репрессий 20–80-х годов в Республике Беларусь»: «С целью увековечения памяти жертв репрессий списки реабилитированных граждан публиковать в местных газетах и книгах Памяти[20]».

Что же касается ведомственных архивов, то самостоятельное изучение этих фондов невозможно. Единственным исключением может быть ознакомление в присутствии сотрудника архива КГБ с делом репрессированного родственника, если удастся доказать родственную связь.

Закон «Об архивном деле и делопроизводстве в Республике Беларусь», однозначно определяет, что «Ограничение доступа к архивным документам, содержащим сведения, относящиеся к личной тайне граждан, устанавливается на срок 75 лет со дня создания таких документов». Однако в реальности сотрудники архивов спецслужб ограничивают доступ к документам репрессированных, которые старше этого возраста. Свои действия они объясняют так: «В соответствии с пунктом примечания к Перечню типовых документов Национального архивного фонда Республики Беларусь, образующихся в процессе деятельности государственных органов, иных организаций и индивидуальных предпринимателей, установленного постановлением Министерства юстиции Республики Беларусь от 24 мая 2012 г. № 140, исчисление сроков хранения документов (дел) производится с 1 января года, следующего за годом окончания их делопроизводством. Как правило, последним документом в уголовных делах на репрессированных граждан, хранящихся в Центральном архиве КГБ Республики Беларусь, является документ о реабилитации, которых датирован 1960–1990 гг. Таким образом, срок хранения таких дел истекает лишь в 2035–2065 гг.»[21].

Что же касается срока передачи дел из ведомственных архивов в государственные, определенного Законом в 30 лет, на основании новых договоров эти сроки продлены для архивов КГБ и МВД ещё на 75 лет[22]. Это практически означает, что подобная передача белорусским правительством не планируется вплоть до 2081 и 2084 годов соответственно.

Documents on the history of repressions in department and state archives of the Republic of Belarus

The author considers the issue of the presence in the departmental and state archives of the Republic of Belarus of the funds of former repressive organizations. An attempt is made to reconstruct the KGB archives of the Republic of Belarus, which are still inaccessible to independent researchers. The issue of the funds of repressive organizations in the National Archives of the Republic of Belarus, regional and zonal archives is considered in more details.

Примечания

1 Официальный сайт Комитета государственной безопасности Республики Беларусь. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://www.kgb.by/ru/central-arxiv-ru/

2 Отраслевой государственный архив СБУ: Путеводитель. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://www.cdvr.org.ua/books/отраслевой-государственный-архив-сбу-путеводитель

3 Там же. О получении информации. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://www.kgb.by/ru/o-poluchenii-ru/

4 Волчков В. Какие материалы можно получить в архиве КГБ? [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: https://news.tut.by/society/169755.html

5 История должна нас объединять. «СБ. Беларусь сегодня. 28.02.2017. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: https://www.sb.by/articles/istoriya-dolzhna-nas-obedinyat.html

6 Волчков В. Какие материалы можно получить в архиве КГБ? [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: https://news.tut.by/society/169755.html

[7] КГБ. Список военнопленных-уроженцев Беларуси и военнопленных-уроженцев всего бывшего Советского Союза белорусов по национальности. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://www.kgb.by/uploads/archives/ur-belarusi.rar

[8] Волчков В. Какие материалы можно получить в архиве КГБ? [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: https://news.tut.by/society/169755.html

[9] КГБ публикует списки советских военнопленных, погибших в Германии. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://naviny.by/rubrics/society/2006/04/13/ic_news_116_232527

[10] Национальный архив Республики Беларусь. Новая страница в истории архива (2007–2017). [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://www.narb.by/rus/about/history/nov_ist/

[11] Там же. НАРБ: слагаемые успеха (1995–2007). [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://www.narb.by/rus/about/history/history3/

[12] Архивы Беларуси. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://fk.archives.gov.by/fond/110274/

[13] Центральный комитет Коммунистической партии (большевиков) Белоруссии, 1918–1941 гг. Фонд 4п. опись 1; сост.: Ю. И. Анейчик, Ж. А. Лиходиевская, Г. И. Плавская; ред. кол.: В. Д. Селеменев (гл. ред.). Минск: НАРБ, 2007. 704 с.

[14] Отобрано по «Фонды Национального архива Республики Беларусь» [составители Г. Н. Лихтенштейн, Е. Р. Маньковская; Национальный архив Республики Беларусь]. Минск: Национальная библиотека Беларуси, 2012. 209 с.

[15] НАРБ. Тематические базы данных. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://narb.by/rus/scient/edb/

[16] Жертвы политического террора в СССР. [Электронный ресурс] – 31. 07. 2018. – Режим доступа: http://lists.memo.ru/

[17] Картатэка Сталіна. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: https://www.svaboda.org/a/24812245.html

[18] История должна нас объединять. «СБ. Беларусь сегодня. 28.02.2017. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: https://www.sb.by/articles/istoriya-dolzhna-nas-obedinyat.html

[19] «Слушали. Постановили: расстрелять». Историк Игорь Кузнецов о советских репрессиях в Беларуси. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: https://news.tut.by/society/535835.html

[20] Постановление Верховного Совета Республики Беларусь от 6 июня 1991 г. №847-XII «О порядке реабилитации жертв политических ре-

прессий 20–80-х годов в Республике Беларусь». [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: http://pravo.levonevsky.org/bazaby/org66/master/text1575.htm

[21] Дрозд Д. Дел репрессированных не увидим ни мы, ни наши дети. [Электронный ресурс] – 31.07.2018. – Режим доступа: https://bydc.info/x-fajl/698-del-repressirovannykh-ne-uvidim-ni-my-ni-nashi-deti-dokument

[22] Там же.

«Арестован я ни за что…»*
Савецкія рэпрэсіі ў БССР у гістарычных дакументах

Адной з перашкод вывучэння праблематыкі савецкіх рэпрэсій у нашай краіне з'яўляецца недаступнасць для даследчыкаў фондаў ведамасных архіваў КДБ, МУС ды іншых «сілавых» структур. На жаль, тэндэнцыі развіцця гістарычнай палітыкі ў Беларусі не даюць падстаў спадзявацца, што архівы адчыняцца і ў бліжэйшыя гады гэтая трагічная старонка айчыннай гісторыі атрымае навуковае асвятленне. Між іншым у гэтым пераконвае змест прамовы А. Лукашэнкі 15 снежня 2017 г. на ўрачыстым сходзе з нагоды 100-годдзя стварэння органаў дзяржаўнай бяспекі**. Прыклад Украіны, урад якой адкрыў для даследчыкаў архівы былога НКУС–АДПУ–КДБ, не стаў натхняльным для беларускіх чыноўнікаў, якія працягваюць ахоўваць таямніцы спецслужб краіны, што ўжо не існуе. Прычым некаторыя забароны, як, напр., недаступнасць Базы дадзеных «Звесткі аб неабгрунтавана рэпрэсаваных грамадзянах Рэспублікі Беларусь» у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (НАРБ), немагчыма растлумачыць звычайнай логікай…

У гэтай сітуацыі беларускім даследчыкам варта звярнуць увагу на дакументы органаў КП(б)Б у беларускіх архівах, матэрыялы Архіва новых дакументаў у Варшаве (Archiwum Akt Nowych), архіваў Службы бяспекі Украіны, а таксама на г. зв. «жывыя архівы», менавіта на вусныя ўспаміны людзей, якія сталі ахвярамі палітычных рэпрэсій. Пераўтварыць гэтыя ўспаміны ў гістарычны дакумент дапаможа метад вуснай гісторыі.

---

* Са скаргі Сцяпана Помазава ў ЦК КП(б)Б (НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 13343, арк. 67).

** 100 лет КГБ. А. Лукашенко о работе органов госбезопасности. [Электронны рэсурс] – 25. 07. 2018. – Рэжым доступу: https://imperiya.by/video/nimO_U5KN54/100-let-kgb-lukashenko-o-rabote-organov-gosbezopasnosti.html.

Дадзеная падборка дакументаў дэманструе даследчы патэнцыял часткі згаданых архіваў, а таксама істотна дапаўняе апублікаваныя тэксты даследчыкаў. Яна з'яўляецца свайго роду «голасам» той крывавай эпохі, падчас якой савецкая ўлада адабрала або зламала жыццё мільёнам сваіх грамадзян. Гэты «голас» амаль не чутны ў сучаснай Беларусі. Пры тым, што жыхары БССР 1930-х – пачатку 1950-х гг. апынуліся амаль у эпіцэнтры «Вялікага тэрору», сімвалам якога для нас сталі менскія Курапаты…

Асаблівасцю публікацыі з'яўляецца прысутнасць побач з «афіцыйнымі» дакументамі (даведкі і данясенні), якія адлюстроўваюць погляд «сілавых» структур і ўлады, матэрыялаў асабістага характара (скаргі, заявы, просьбы, даносы і вусныя ўспаміны). Такі падыход спрыяе больш грунтоўнаму погляду на трагічную старонку айчыннай гісторыі. Большасць дакументаў публікуецца ўпершыню. Раней публікаваліся толькі ананімны ліст на імя сакратара ЦК КП(б)Б Надзеі Грэкавай (дакумент № 6), а таксама заява Віталія Кундовіча (дакумент № 12) пра катаванні арыштаваных у Менскай і Магілёўскай турмах НКУС.

Тэматыка дакументаў датычыць буйнейшых аперацый НКУС СССР, накіраваных супраць «кулакоў», «шпіёнаў» і «здраднікаў». Яны распавядаюць пра здзекі, катаванні і забойствы падчас правядзення «следства», якое намаганнямі «чэкістаў» ператваралася ў выбіванне прызнання віны ўсімі магчымымі спосабамі. Дакументы даносяць да нас шматлікія імёны ахвяр савецкага тэрору, не ўсе з якіх згадваюцца ў дасяжных базах дадзеных рэабілітаваных. Адзін з дакументаў (№ 10) датычыць трагічнай смерці старшыні СНК БССР Мікалая Галадзеда, абвешчанага кіраўніком усяго антысавецкага падполля ў БССР. 21 чэрвеня 1937 г. ён пакончыў жыццё самагубствам у будынку НКУС БССР у Менску.

У публікуемых матэрыялах адчувальная сацыяльна-палітычная атмасфера 1930-х гг. у БССР, якая часта вызначалася не трагічнымі рэаліямі жыцця, а поспехамі савецкай сталінскай прапаганды. Зрэшты, часам матывы чалавечых паводзінаў вызначаліся бояззю апынуцца ў шэрагах «ворагаў народу». Магчыма, менавіта страх быў галоўнай прычынай даноса сакратара Менскага абкама КП(б)Б (дакумент № 9).

Таксама дакументы сведчаць пра практыку пераўтварэння катаў у ахвяры. Пасля заканчэння буйных рэпрэсіўных аперацый звычайна пачыналася «барацьба» з «парушэннямі рэвалюцыйнай законнасці», і за краты траплялі тыя, хто яшчэ нядаўна распраўляўся з шматлікімі «ворагамі народу» (дакумент № 5).

Унікальнасць вусных успамінаў Ірыны Шэйбак (Волкавай), асуджанай на 25 год зняволення за «измену Родине», у тым, што яны даносяць да нас уласна «чалавечае вымярэнне» трагедыі савецкага тэрору (дакумент № 18). Іх моцным бокам з'яўляецца якраз тая відавочная «суб'ектыўнасць» дакумента, якую не могуць прыняць і зразумець многія «акадэмічныя гісторыкі». Насамрэч, памяць з'яўляецца не толькі важнай гістарычнай крыніцай, але таксама прадметам навуковага даследавання.

Публікацыя суправаджаецца каментарамі ўкладальніка, сярод якіх пераважаюць кароткія біяграмы людзей, якія згадваюцца ў дакуменце. Яны складаліся з дапамогай баз дадзеных «Открытый список»[*], дзе ўтрымліваецца інфармацыя пра рэпрэсаваных па палітычных матывах грамадзянах СССР з 1917 па 1991 г., і «Картатэкі Сталіна»[**], а таксама звестак сайта «Кадровый состав органов безопасности СССР. 1935–1939»[***].

Дакументы структараваны па храналагічнаму прынцыпу. Падчас публікацыі захаваны ўсе асаблівасці тэкста дакумента, менавіта падкрэсліванні, вылучэнні загалоўнымі літарамі, закрэсліванні ды інш. Недакладнасці тэкста, якія не мелі сэнсавага значэння, выпраўляліся без каментароў. Прапушчаныя адноўленыя словы змяшчаліся ў квадратныя дужкі. У выпадку немагчымасці разабраць напісанае ставіліся іншыя дужкі – <…>. У большасці выпадкаў дакументам надаваліся рэдакцыйныя загалоўкі, якія адпавядалі мове, на якой ён быў напісаны. Вуснагістарычны дакумент апублікаваны павод-

---

* Открытый список. [Электронны рэсурс] – 01.09.2018. – Рэжым доступу: https://ru.openlist.wiki/

** Картатэка Сталіна. [Электронны рэсурс] – 01.09.2018. – Рэжым доступу: https://www.svaboda.org/a/24812245.html

*** Кадровый состав органов безопасности СССР. 1935–1939. [Электронны рэсурс] – 01.09.2018. – Рэжым доступу: http://nkvd.memo.ru/index.php

ле гаворкі рэспандэнткі, у якой пры дамінаванні беларускай мовы часта сустракаліся словы рускай мовы. Арыгінал успамінаў Ірыны Шэйбак змешчаны на сайце «Беларускага архіва вуснай гісторыі».

Тэкст кожнага дакумента супраджаецца «легендай», у якой указваецца архіў, нумар фонда, вопіса, справы і аркушаў, а таксама яго подлінасць ці капійнасць.

Аляксандр Смалянчук

№ 1. 28 февраля 1930 г., г. Орша. Обвинительное заключение по делу «антисоветских кулацких груп» в дер. Каменка и Большая Слобода Крупского района Оршанского округа БССР.*

В дер. Каменка, д. Б. Слобода, Боровое, Гапоновичи до революции проживали самые крупные кулаки, полупомещики – в Каменке СМАНЦЕРЫ и РУХЛИНСКИЕ, у которых в банке после революции пропало свыше полтораста тысяч рублей, а СМАНЦЕРЫ из д. Б. Слобода в м. Шаврах Холопиничского района содержали свой банк (л. д. 77, 79, 111).

После Октябрьской революции, когда капиталы кулаков РУХЛИНСКОГО Павла 8 000 руб., РУХЛИНСКОГО Семена 25 000 руб., РУХЛИНСКОГО Ивана 45 000 руб, СМАНЦЕРА Петра 30 000 руб., СМАНЦЕРА Тимофея 40 000 руб. были национализированы, то они повели организованную антисоветскую работу. В 1918–19 гг. СМАНЦЕРЫ Антон, Никита, Виктор, Михаил, СМАНЦЕР Тимофей, Сергей, Петр и РУХЛИНСКИЕ Никифор, Семен, Павел, РЖЕУТСКИЙ Иосиф повели работу среди молодежи, призывая

* Дакумент знаходзіцца ў архіўна-следчай справе АДПУ «По обвинению гр. Сманцера Тимофея, Петра, Сяргея, Антона, Никиты, Никифора, Михаила, Рухлинских Семена, Павла, Алексея и др.» Усе фігуранты гэтай справы былі рэабілітаваныя ў 1989 г. Пракуратурай БССР. Гл., напр.: [Электронный ресурс]. База данных «Жертвы политического террора в БССР». – 08.08.2018. – Режим доступа: http://lists.memo.ru/index18.htm.

ее не ходить в ряды Красной армии и способствовали дезертирам (л. д. 77, 86).

В 1923 году при обмерке земли представители Бобрского Волисполкома дер. Каменка подверглись вооруженному нападению со стороны СМАНЦЕРА Тимофея, РУХЛИНСКИХ Павла, РУХЛИНСКОГО Ивана, Дмитрия, Никифора, СМАНЦЕРА Петра, Сергея, которые захватив винтовки скрытые во дворе СМАНЦЕРА Тимофея в количестве 6 штук намеревались устроить нападение на представителей РК, из указанных винтовок была изъята в то время только одна винтовка (л. д. 112 и 16).

В 1925 году подожгли члена с[ельского] с[овета] СОКОЛОВА в дер. Каменка за то, что он намеревался выйти из состава деревни в результате чего участки земли СМАНЦЕРА Тимофея и Петра и РУХЛИНСКОГО Семена при выходе СОКОЛОВА частью должны были отойти. Следствием по этому делу установить виновников не удалось (л. д. 17, 18, 19).

Последующие годы деятельность РУХЛИНСКОГО Алексея, Семена, Павла, Дмитрия, Ивана, СМАНЦЕРА Петра, Тимофея, Сергея, КОНОВИЧ* Андрея, Николая, РЖЕУТСКОГО Иосифа, ЯКОВЛЕВА Николая, БАБИЦКОГО Ивана, КСЕНДЗОВА Григория и Ивана объединила в одну группу с центром деревни Каменка и СМАНЦЕРА Антона, СМАНЦЕРА Никиты, Виктора и Михаила во вторую группу с центром деревни Б. Слобода, связь между обеми группами поддерживалась с Каменской группой через СМАНЦЕРА Петра (л. д. 111). Каменская группа, которая была связана с кулаками дер. Леоново Игрушицкого с[ельского] с[овета], Крупского района, которые в 1928 году были расстреляны за поджог, и СМАНЦЕРЫ начинают с этого времени вести активную работу (л. д. оборот 111, 17). Летом 1929 года на квартире СМАНЦЕРА Петра было устроено собрание, в котором участвовали СМАНЦЕР Тимофей, Петр и Сергей, РУХЛИНСКИЙ Иван, Павел, Семен, Алексей, Никифор, КОНОШЕВИЧ Николай и др. В июне мес[яце] 1929 года на квартире РУХЛИНСКОГО Семена устраивают аналогичное собрание, где

* Насамрэч, КОНОШЕВИЧ (заўвага рэд.).

обсуждается вопрос о коллективизации и решают, что если будут проводить собрание по коллективизации, то необходимо добиваться ухода с него и тем самым не допустят организации коллектива (л. д. 112, 114).

Из показаний свидетеля ЛУКАШЕВИЧА и свидетеля ЧЕПЕНЦА видно, что пред каждой компанией устраивали собрания, как например: осенью 1929 года когда беднота и середняки дер. Б. Слобода решили заняться организацией коллектива, то СМАНЦЕР Антон, Никита, Виктор и Михаил поехали в д. Каменку «на совет», откуда вернувшись стали обрабатывать бедняков своих родственников – СМАНЦЕРА Мартына и Демьяна, через которых распускали слухи: «весною будет обязательно война, колхозы все будут уничтожены вместе с теми, кто в них вступит, ибо Соввласть крестьянство к доброму не думает привести, а дает возможность хорошо жить только рабочему, у нас все берут хлеб, мясо и т. п. и отправляют рабочим в города, а мы тут будем голодать» (л. д. 120).

Хлебозаготовки срывались путем обработки активных бедняков, так Слободская группа в лице СМАНЦЕРА Михаила, Виктора, Антона, Никиты говорила активному бедняку ДЕРЕВЯГИНУ в избе читальне «Ты ДЕРЕВЯГО, что делаешь, ведь ты яро содействуешь отбирать хлеб у крестьян и только потому, что ты знаешь, что тебе давать не придется хлеба, но знаешь, что этот хлеб идет весь за границу. А ты веришь в то, что тебе говорят коммунисты. Они за это деньги большие получают, а тебе фигу. Ведь ты посмотри, не только наш хлеб идет за границу, а все – лес, сырье разное» и т. д. «Соввласть клонит крестьян не к доброму, к тому же пригону, в колхозах вас всех поклеймят, дабы вы были преданы пригону, выстригут плешами голову и будут клеймить, весной обязательно будет война, все колхозы будут разрушены другими государствами и кто не войдет до весны, тот будет спасен от этих кар, которые ждут коллективистов с приходом других государств. Все государства в Союзе между собою, о чем пишут и наши газеты, и Соввласти никогда не удержаться, в колхозе будете голодать ибо паек очень мал» (л. д. 123, 124).

В 1929 году в мае месяце в дер. Каменка РУХЛИНСКИЙ Иван,

Павел сорвали собрание по землеустройству (л. д. 113). При сборе урожая «ПЕРВЫЙ СНОП» на собрании деревни Поплевка, где участвовали представители Каменской группы, РУХЛИНСКИЙ Иван, СМАНЦЕР Тимофей, РУХЛИНСКИЙ Павел, РУХЛИНСКИЙ Семен в выступлениях отмечали: «не возите хлеб, Соввласть выдумывает трассу (лихорадку какую-то)» (л. д. 11).

Участник группировки КСЕНДЗОВ Григорий будучи на митинге в 1929 году в Еврейском колхозе м. Крупки, находясь недалеко от трибуны говорил стоявшим крестьянам: «нет только бомбы, а то надо было бы кинуть, чтобы побило всех. Нечего им хвалиться своми буряками. Начнется скоро война, придут поляки тогда я первый приду порежу всех этих жидов» (л. д. 22).

СМАНЦЕР Тимофей во время хлебозаготовок в 1929 году среди гр[ажда]н говорил: «пусть большевики берут. Долго пользоваться не будут, придут своро поляки, мы уже веревки готовим» (л. д. 110). Летом еще 1929 года в один из праздничных дней собравшимся на деревне соседям говорил: «скорее была бы война, нам бы в житье полегшало, а вот, кто служит членом с[ельского] с[овета], то придут поляки, будем снимать кожу» (л. д. 113). СМАНЦЕР Петр по хлебозаговкам в 1929 г. среди населения говорил: «мы без хлеба не останемся, скоро власть лопнет». РУХЛИНСКИЙ Иван во время хлебозаготовок в 1929 году говорил: «Соввласть уже задушила крестьян, скорее бы шли поляки, но кто пойдет в коллектив будем драть кожу» (л. д. 113). РУХЛИНСКИЙ Павел осенью 1929 г. на улице встретил детей члена с[ельского] с[овета] СОЛОВЬЕВА, на которых набросился с криком: «Я вам покажу, коллективцы» (л. д. 111), а в конце 1928 года на вечеринке подошел к сыну СОЛОВЬЕВА с солью в руке со словами: «на понюхай», а когда тот наклонился, то всыпал в глаза соль говоря (выражаясь матерно): «Вот вам, коллективцы» (оборот. л. д. 113). РУХЛИНСКИЙ Петр на общем собрании при обложении члена с[ельского] с[овета] СОЛОВЬЕВА указывал: «надо его обложить индивидуально, пусть не поддерживает власть» (л. д. 111).

Обе указанные группы устраивали объединенные сборища под видом «пива», где обсуждали антисоветскую работу. В 1929 году

осенью такое собрание происходило в д. Б. Слобода в квартире СМАНЦЕРА Антона, где заперлись и обсуждали текущие вопросы. При попытке проникнуть на это собрание местной бедняцкой молодежи, дверь открыта не была, и молодежь побила окна, в результате чего участники собрания и хозяин СМАНЦЕР Антон никому не заявляли, боясь того, что узнают о происходившем у них собрании (л. д. 11, 15). В январе месяце в дер. Каменка съезжались в квартире СМАНЦЕРА Тимофея (л. д. 125). РУХЛИНСКИЙ Семен находясь под стражей при Крупской Раймилиции, среди арестованных говорил: «согласно библии в 1930 году должна быть перемена власти» (л. д. 15). После ареста СМАНЦЕРА Антона, СМАНЦЕРА Никиты, СМАНЦЕРА Виктора, СМАНЦЕРА Михаила, БАБИЦКОГО Ивана, РЖЕУТСКОГО Иосифа, ЯКОВЛЕВА Никиты, СМАНЦЕРА Тимофея, РУХЛИНСКОГО Семена, КОНОШЕВИЧ Андрея, РУХЛИНСКОГО Дмитрия, СМАНЦЕРА Петра, РУХЛИНСКОГО Павла, РУХЛИНСКОГО Ивана поступили приговора собрания бедноты Крупского с[ельского] с[овета], где отмечена вредительская контрреволюционная работа указанных лиц и свыше 600 бедняков и колхозников требуют их изоляции, как чрезвычайно опасных ~~элемент~~ (л. д. 77, 78, 79, 80, 81, 82).

Привлеченные к следствию в качестве обвиняемых КСЕНЗОВ Г. В., КСЕНЗОВ И. В., КОНОШЕВИЧ А. и Н., БАБИЦКИЙ Иван, ЯКОВЛЕВ Николай, РЖЕУТСКИЙ Иосиф, Бельский Н., СМАНЦЕР Никита, Антон, Семен, Алексей, Никифор, виновными себя не признали и категорически отрицают какое либо участие в контреволюционной работе (л. д. 86-106).

На основании изложенного гр. гр.

1) КСЕНЗОВ Григорий Васильевич, рождения 1900 года, происходит из дер. Боровое Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, белорусс, подданый БССР, окончил городское училище, женат, семья из 4-х человек, жена и трое детей 5 лет и 2½ года, и полтора года, б[ес]п[артийный], не судим, кулак, обрезан на 7 дес., пользовался наемным трудом налога платит 529 руб, лишен избирательных прав, в армиях не служил.

2) КСЕНЗОВ Иван Васильевич, рождения 1909 года, б[ес]-

п[артийный], холост, образование нисшее, гр-н БССР, брат КСЕНЗОВА Григория.

3) СМАНЦЕР Тимофей Романович, рождения 1875 года, проживает в дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, белорусс, гр-н БССР, семейный, семья: жена, сын 30 лет, 26, 24, 22 лет, дочь 16 лет, невестка 26 лет, 24 года, 20 лет, внуки – 7 лет, 4 года, 3 года и 2 года. До революции держал 5 постоянных батраков. К моменту национализации банков было национализировано 40 000 руб., обрезан на 20 дес., налога платит 3 670 руб., лишен избирательных прав, в армиях не служил, разбазарил имущество.

4) СМАНЦЕР Петр Михайлович, рождения 1892 года, белорусс, гр-н БССР, происходит из дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, малограмотный, семейный, семья: жена, дети – 16, 14, 10 лет, б[ес]п[артийный], обрезан на 7 дес., кулак, с[ель]х[оз]налога платит 1<…> рубля в индивидуальном порядке. Имел постоянных рабочих. В армиях не служил.

5) СМАНЦЕР Сергей Тимофеевич, рождения 1896 года, белорусс, гр-н БССР, происходит из дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, б[ес]п[артийный], семейный, семья: жена, дети – 7, 4 и 1 года, не судим, ранее имел до революции 50 дес., а после революции 30 дес., обрезан на 20 дес., обложен в индивидуальном порядке в 3 670 руб. Лишен избирательных прав. В армиях не служил.

6) СМАНЦЕР Антон Игнатьевич, рождения 1880 года, происходит из дер. Б. Слобода Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, белорусс, образование нисшее, семья: жена, дети – 20 и 17 лет. По сведениям следствия до революции имел 150 дес., 4 батрака, в данное время имеет земли 15 дес., отец до революции в м. Шаврах имел Банк, обложен налогом в 257 руб. в индивидуальном порядке, лишен избирательных прав. В армиях не служил.

7) СМАНЦЕР Никита Иванович, рождения 1887 года, белорусс, малограмотный, происходит из дер. Б. Слобода Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, женат, семья: жена, дети – 15 лет, 12 и 9 лет. До революции имел совместно с бра-

тьями 150 дес., в данное время имеет земли 10 дес., с[ель]х[оз]налога платит в индивидуальном порядке 14<…> рубля, в армиях не служил.

8) СМАНЦЕР Михаил Игнатьевич, рождения 1888 года, из дер. Б. Слобода, Оршанского округа, белорусс, гр-н БССР, образование нисшее, б[ес]п[артийный], семья: жена, дети – 3, 8 и 1 года. До революции имел совместно с братьями 150 дес., в данное время имеет 10 дес., с[ель]х[оз]налога платит 139 рублей в индивидуальном порядке, лишен избирательных прав, в армиях не служил.

9) СМАНЦЕР Виктор Иванович, 49 лет, дер. Б. Слобода Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, белорусс, гр-н БССР, неграмотный, семья: жена, дети – 9, 6 и 2 лет, б[ес]-п[артийный], не судим, имел совместно с братом до революции 150 дес., в данное время 10 дес., раскулачен, с[ель]х[оз]налога платит в индивидуальном порядке 232 рубля, лишен избирательных прав, в армиях не служил.

10) РУХЛИНСКИЙ Иван Устинович, рождения 1876 года, из дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, гр-н БССР, белорусс, б[ес]п[артийный], образование нисшее, семейный, семья: жена, дети 21 года, 18 лет и 15 лет, невестка 20 лет, до революции имел 40 дес., в данное время 12 дес, обрезан на 28 дес., с[ель]х[оз]налога платит 661 руб. в индивидуальном порядке, разбазарил имущество, лишен избирательных прав. Национализировано в банке 45 000 руб.

11) РУХЛИНСКИЙ Дмитрий Устинович, рождения 1885 года, образование нисшее, происходит из дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, белорусс, гр-н БССР, б[ес]п[артийный], семейный, семья: жена, дети 17, 12, 8 и 6 лет, как до революции так и после революции имел наемных рабочих, до революции имел 40 дес., сейчас 9 дес, обрезан на 31 дес., с[ель]х[оз] налога платит 494 руб., разбазарил имущество.

12) РУХЛИНСКИЙ Павел Петрович, гр-н БССР, 1895 года рождения, происходит из дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, гр-н БССР, белорусс, образование нисшее, б[ес]п[артийный], не судим, семья: жена, дети 8, 6, 2 лет

и 6 месяцев, до революции имел 18 дес., а после революции обрезан на 10 дес., с[ель]х[оз]налога платит в индивидуальном порядке 337 рублей, в армиях не служил.

13) РУХЛИНСКИЙ Семен Тимофеевич, 56 лет, происходит из дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, неграмотный, б[ес]п[артийный], белорусс, гр-н БССР, семейный, семья: жена, дети 18, 16, 20, 14 и 9 лет, до революции имел 34 дес., в данное время 20 дес, обрезан на 14 дес., с[ель]х[оз]налога платит в индивидуальном порядке 1390 руб., лишен избирательных прав, во время раскулачивания рабочей бригадой была обнаружена 3-хлинейная русская винтовка, заряженая на 3 патрона, разбазарил имущество.

14) РУХЛИНСКИЙ Алексей Семенович, рождения 1908 года, дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, сын РУХЛИНСКОГО Семена, образование нисшее, холост, б[ес]п[артийный], не судим, живет при отце, при раскулачивании рабочей бригадой обнаружена заряженая на 3 патрона 3-хлинейная винтовка и по свидетельским данным сейчас имеется наган и обрез (л. д. 111).

15) РУХЛИНСКИЙ Никифор Семенович, рождения 1903 года, дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, малограмотный, б[ес]п[артийный], женат, имеет ребенка 1 года, живет при отце, сын РУХЛИНСКОГО Семена, не судим, в армиях не служил, рабочей бригадой в их хозяйстве была обнаружена винтовка.

16) РЖЕУТСКИЙ Иосиф Францевич, рождения 1895 года, из х[утора] Гапоновичи Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, поляк, гр-н БССР, окончил городское училище, семейный, семья: жена, дети 3½ и полтора года, б[ес]п[артийный], земли имел 18 дес. до революции и после революции пользовался наемным трудом, с[ель]х[оз]налогом обложен в индивидуальном порядке в 335 рублей, лишен избирательных прав, в старой армии был в чине прапорщика пехоты, в Красной армии не служил по болезни.

17) ЯКОВЛЕВ Николай Егорович, рождения 1875 года, х[утор] Га-

поновичи Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, белорусс, гр-н БССР, образование нисшее, семья: жена, дети – 26, 22, 15, 13, 11, 8, невестка 24 года и внучка 3 года, б[ес]п[артийный], хозяйство обрезке не подвергалось, платит налога в индивидуальном порядке 240 рублей, лишен избирательных прав, в армиях не служил.

18) БАБИЦКИЙ Иван Осипович, рождения 1894 года, х[утор] Гапоновичи Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, поляк, подданый БССР, образование нисшее, крестьянин, семья: жена, дети – 7, 5, 3 и 1 год, б[ес]п[артийный], не судим, хозяйство обрезке не подвергалось, налога платит в индивидуальном порядке 228 рублей, лишен избирательных прав.

19) КОНОШЕВИЧ Николай Иосифович, рождения 1905 года, дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, белорусс, образование нисшее, женат, детей нет, б[ес]п[артийный], не судился, 1922 по 1925 год работал в Смоленске в слесарной мастерской, с 1925 года живет на своем хозяйстве, ранее имел 25 дес., обрезан на 10 дес., налога платит в индивидуальном порядке 804 рубля, лишен избирательных прав.

20) КОНОШЕВИЧ Андрей Семенович, рождения 1900 года, дер. Каменка Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, белорусс, гр-н БССР, образование нисшее, крестьянин, семья – жена, дети 8, 6, 4 и полтора года, б[ес]п[артийный], до революции имел 25 дес., в данное время 9 дес., обрезан на 16 дес., имел сезонных рабочих, обложен в индивидуальном порядке в 957 рублей, лишен избирательных прав, разбазарил имущество.

21) БЕЛЬСКИЙ Никифор Петрович, 68 лет, х[утор] Гапоновичи Крупского с[ельского] с[овета] и района, Оршанского округа, белорусс, гр-н БССР, неграмотный семья – жена, дети – 28, 24, невестка 22 и внуку 3 и полтора года, в 1929 г. судим за неуплату с[ель]х[оз]налога, присужден на 3 месяца, земли имел до революции 30 дес., сейчас имеет 13 дес., по данным Райисполкома и с[ельского] с[овета] обложен индивидуально в 239 рублей, лишен избирательных прав.

ВИНОВНЫ:

1) Под руководством СМАНЦЕРА Петра и Тимофея, РУХЛИНСКОГО Семена* в дер. Каменка была организована группа для антисоветской деятельности, в которую вошли РУХЛИНСКИЙ Никифор, Алексей, Павел, Дмитрий, Иван, СМАНЦЕР Тимофей, Сергей, КОНОШЕВИЧ Андрей, Николай, РЖЕУТСКИЙ Иосиф, ЯКОВЛЕВ Николай, БАБИЦКИЙ Иван и БЕЛЬСКИЙ Никифор и в дер. Б. Слобода, находящейся на расстоянии от дер. Каменка в 5 верстах создалась вторая группа под руководством СМАНЦЕРА Антона родственника СМАНЦЕРУ Петру, куда вошли СМАНЦЕР Никита, Виктор и Михаил. Для осуществления контрреволюционной работы устраивали нелегальные собрания, где разрешали вопросы практической деятельности по срыву проводимых мероприятий власти. Группа в своем распоряжении имела оружие, что было установлено обыском у РУХЛИНСКОГО Семена, у которого была обнаружена 3-хлинейная винтовка, заряженая на 3 патрона, по сведениям свидетелей, вынесена из квартиры за несколько дней до раскулачивания.

2) КСЕНЗОВ Григорий как представитель группы в целях воздействия на собравшихся на митинг открыто угрожал бросанием бомбы.

3) РУХЛИНСКИЙ Павел в целях мести общественникам всыпал соль в глаза СОЛОВЬЕВУ за то, что тот поддерживал власть, ~~идут в~~ коллективы, т. е. в действиях предусмотренных 76 и 70 ст. ст. УК БССР. В порядке 210 ст. УПК означенное дело представить для внесудебного рассмотрения Тройки ПП ОГПУ БВО, согласовав с Прокурором по Оршанскому округу.

Содержащихся под стражей при Оршанском Исправдоме – КСЕНЗОВ И. В. с 7/II, РУХЛИНСКИЙ Алексей, РУХЛИНСКИЙ М. С., СМАНЦЕР П. М., РУХЛИНСКИЙ И. У. с 6/II, БЕЛЬСКИЙ И. П., СМАНЦЕР М. И., СМАНЦЕР М. К., БАБИЦКИЙ И. И., СМАНЦЕР В., И. РЖЕУТСКИЙ И. Ф., ЯКОВЛЕВ Н. К., СМАНЦЕР А. И. с 13/II, КОНОШЕВИЧ Н. И., РУХЛИНСКИЙ Д. У., РУХЛИНСКИЙ Семен Тимофеевич, СМАНЦЕР С. Т., РУХЛИНСКИЙ П. И. с 12/II,

* Рухлінскі С. Т. быў асуджаны да расстрэлу. Іншыя «кулакі» былі высланы на Поўнач СССР на 3 гады або атрымалі ад 3 да 5 гадоў лагера. Гл.: [Электронный ресурс]. База данных «Жертвы политического террора в БССР». – 08. 08. 2018. – Режим доступа: http://lists.memo.ru/index18.htm.

КСЕНЗОВ Г. В., КОНОШЕВИЧ А. С., СМАНЦЕР С. Т., РУХЛИНСКИЙ П. И. с 12/II 1930 года перечислить содержанием с ПП ОГПУ БВО с сего числа.

Вещественные доказательства: 3-хлинейная винтовка с 3-мя патронами находится при Крупской Раймилиции.

НАЧ. I ОТДЕЛЕНИЯ ГЛАЗОВ (подпись)

СОГЛАСЕН: ПОМ. НАЧ. ОКРОТДЕЛА ЛИГЕР (подпись)

УТВЕРЖДАЮ: НАЧ. ОКР. ОТДЕЛА МАНГУС (подпись)

Составлено: 28/II–30 г.

гор. Орша

Машынапіс.

Копія.

Archiwum Akt Nowych (Warszawa). Sygn. 2478 «Polacy na ziemiach wschodnich RP i na terenie ZSRR w latach 1918–1939», j. 29, k. 252-257.

№ 2. Список арестованных 23–24 августа 1937 г. в Минске беспартийных «ответственных советских работников»

1. ПЕТРОВИЧ Василий Миронович*.

Пом[ощник] Уполномоченного Наркомсвязи по БССР. 1905 года рождения, уроженец Польши, исключен из КП(б)Б при проверке документов. В 1922 году состоял в контрреволюционной организации «БРО**», руководимой дефензивой. По поручению осужденного партпровокатора СЕМЕНОВА переправил на советскую сторону лже-партизанский отряд. После этого стал скрываться и в 1927 году

---

* Пятровіч В. М. (1905–1938), асуджаны 26 лютага 1938 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 29 лістапада 1938 г. Рэабілітаваны ў 1963 г.

** Гаворка ідзе пра Беларускую рэвалюцыйную арганізацыю, якая паўстала ўвесну 1922 г., а ў снежні 1923 г. далучылася да КПЗБ. Адным з яе кіраўнікоў быў Андрэй Рыгоравіч Капуцкі, арыштаваны ў 1933 г. па справе прыдуманага АДПУ «Беларускага нацыянальнага цэнтра». Расстраляны ў студзені 1934 г. Рэабілітаваны ў 1956 г. Сямёнаў Мікалай Сямёнавіч быў арыштаваны ў 1935 г. Асуджаны на 5 гадоў за «партправакацыйную дзейнасць». Рэабілітаваны ў 1959 г.

нелегально ушел в СССР. Здесь поддерживал связь с агентом польразведки КАПУЦКИМ и провокатором СЕМЕНОВЫМ.

2. БУРАК Герасим Яковлевич*.

Директор Белсельхозснаба. 1898 г. рождения. Уроженец Польши. В СССР прибыл в порядке обмена политзаключенных в 1921 году. По рассказам БУРАКА в 1919 году, будучи в партизанских отрядах Красной Армии, попал в плен к полякам, был якобы осужден к смертной казни, но затем обменен.

3. БЕР Ошер Симонович**.

Зав. отделом промышленности редакции газеты «РАБОЧИЙ». Уроженец города Варшавы. С 1816 по 1918 год состоял в «Поалей-Цион»***, в 1919 г. вступил в КПП****, в 1920 г. служил в польской армии и затем прибыл нелегально в СССР. В 1933 г. допускал ошибки в газете националистического характера.

4. ЛЕВИТЭ Адам Ильич*****.

Врид директора Белорусского Государственного Еврейского театра. 1891 г. рождения, уроженец Польши. Состоял в партии «Поалей-Цион». Прибыл в СССР нелегально в 1922 году. В 1937 году был исключен из партии за троцкизм.

---

* Бурак Г. Я. (1898–1937), асуджаны 29 кастрычніка 1937 г. як «польскі шпіён» і сябра «ПОВ». Расстраляны ў Менскай турме 3 лістапада 1937 г. Рэабілітаваны ў 1963 г.

** Бер О. Ш. (1898–1938), асуджаны 3 студзеня 1938 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 11 сакавіка 1938 г. Рэабілітаваныў 1956 г.

*** Еврейская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя, якая ў сваёй праграме спалучала палітычны сіянізм з сацыялістычнай ідэалогіяй. Была арганізавана напрыканцы XIX ст.

**** Камуністычная партыя Польшчы. Існавала ў 1918–1938 гг. Рашэннем Выканкама Камінтэрну па загаду Сталіна ў жніўні 1938 г. была зліквідаваная. Многія сябры КПП былі рэпрэсаваны.

***** Левітэ А.І. (1896–1937), асуджаны 17 лістапада 1937 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 22 лістапада 1937 г. Рэабілітаваны.

5. КОВАЛЬСКИЙ Владислав Антонович*.

Редактор литературной передачи на польском языке Радиокомитета. Член «ПОВ»**.

6. ВАЙШНОРАС Феликс Викентьевич***.

Ответственный редактор литовской газеты. Исключен из партии при проверке партдокументов как сомнительный элемент. Являясь редактором литовской газеты «Раудонас Артаяс» относился преступно халатно к ведению секретной переписки, которая хранилась в рабочем столе вместе с рукописями, заметками. Хранил в редакции в большом количестве контрреволюционно фашистскую литературу, полученную из Германии и Литвы.

ПОМ НАРКОМАВНУДЕЛ БССР И НАЧ 3 ОТДЕЛА УГБ

МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЖАБРЕВ****

(подпись)

Машынапіс.

Подліннік.

НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 12058, арк. 173.

---

*Кавальскі У. А. (1912–1937), асуджаны 28 лістапада 1937 г. як сябра «ПОВ». Расстраляны ў Менскай турме 28 снежня 1937 г. Рэабілітаваны ў 1979 г.

**Польская арганізацыя вайсковая (1914–1918) – адыграла вялікую ролю ў адраджэнні Польскай дзяржавы ў 1918 г. Пазней спыніла існаванне, але была «адроджаная» ў кабінетах НКУС дзеля правядзення рэпрэсій супраць польскай супольнасці ў СССР.

***Вайшнорас Ф. В. (1897–1972), асуджаны 15 жніўня 1939 г. «Асобнай нарадай» на 5 гадоў высылкі ў Казахстан. Ваяваў у складзе 16 літоўскай дывізіі Чырвонай арміі, узнагароджаны медалямі. Рэабілітаваны ў 1957 г. Заслужаны дзеяч культуры Літоўскай ССР. Паэт і перакладчык, у т. л. твораў беларускіх паэтаў і пісьменнікаў.

****Жабраў Іван Андрэевіч (1898–1938), з ліпеня 1937 г. – начальнік Гомельскага гарадскога аддзела НКУС, потым начальнік 3 аддзела УДБ НКУС БССР, намеснік наркома ўнутраных спраў БССР. Арыштаваны ў лістападзе 1938 г. Расстраляны. Не рэабілітаваны.

№ 3. *Список арестованных 23–24 августа 1937 г. в Минске членов КП(б)Б*

1. ЛИБМАН Янкель Цодикович*. Партбилет № 0864402

Директор хим. фарм. завода. Политэмигрант из Польши. Имеет переписку с братом ЛИБМАНОМ Пиней в Англии. До революции проживал в городе Мозыре, где и родился.

2. МЕЛЬНИК Иосиф Израилевич**. П/б. № 0871455.

Студент 3-го курса исторического факультета БГУ. 1902 г. рождения, уроженец Польши, подданый СССР, состоял в КП(б)Б. В 1920 году состоял [в] «Поалей-Цион», из Польши прибыл нелегально в 1924 году.

3. КОПКО Викентий Ульянович. П/б. № 0875708

Не работает. Ранее работал редактором литовской газеты. 1892 г. рождения, уроженец Литвы, по национальности литовец, подданный СССР. Прибыл из Литвы нелегально в 1926 году. В 1931 году Лиозненским РК КП(б)Б ему был вынесен строгий выговор за допуск печатания стихов фашистского характера.

4. ФРИДБЕРГ Соломон Абрамович***. П/б. № 0856273

Рабочий фабрики «ОКТЯБРЬ». 1905 г. рождения, уроженец гор. Вильно. Прибыл в СССР из Польши самовольно в 1925 году. В 1924 году в Польше был привлечен к делу 94-х, сидел до суда 3 месяца, был освобожден под надзор полиции, ушел в СССР.

5. ЭФРОН Яков Давидович****. П/б. № 0867012

---

* Лібман Я. Ц. (1893–1937, асуджаны 6 снежня 1937 г. як «польскі шпіён». Растраляны ў Менскай турме 28 снежня 1937 г. Рэабілітаваны ў 1989 г.

** Мельнік І. І. (1902–1937), асуджаны 26 кастрычніка 1937 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 3 лістапада 1937 г. Рэабілітаваны ў 1957 г.

*** Фрыдберг С. А. (1905–1937), асуджаны 9 лістапада 1937 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 9 лістапада 1937 г. Рэабілітаваны ў 1957 г.

**** Эфрон Я. Д. (1907–1937), асуджаны 21 кастрычніка 1937 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 28 кастрычніка 1937 г. Рэабілітаваны ў 1957 г.

Директор Госиздата. 1907 г. рождения, уроженец гор. Брест-Литовска, происходит из семьи каменщика-подрядчика. Прибыл в СССР нелегально в 1928 г. в связи с разгромом Брест-Литовской организации КП(б)Б. В 1925 году был арестован, за отсутствием улик освобожден.

6. ЕЗЕРСКИЙ Рувим Абрамович*. П/б. № 0873157

Слесарь фабрики им. Фрунзе. 1906 г. рождения, уроженец гор. Лиды, Польша. Был членом КП(б)Б с 1924 года. В СССР прибыл нелегально в 1928 г. С 1921 по 1923 г. состоял членом сионистской молодежной организации. Был членом райкома КП(б)Б, после первого провала продолжал вести партработу, после второго провала бежал в Вильно и оттуда в СССР.

7. ШПИГЕЛЬМАН Исаак Аронович**. П/б. № 0870760

Начальник цеха обувной фабрики индивидуальных заказов. 1906 года рождения, уроженец гор. Лодзи, Польша. Бывший член КПЗБ. В СССР прибыл нелегально в 1926 году. Арестовывался в Польше в 1922 году во время выборов в сейм и как несовершеннолетний приговорен к одному месяцу с заменой денежным штрафом. В мае 1935 года опять был арестован, просидел несколько месяцев и по суду был оправдан. Работал в Дзержинском районе пропагандистом.

8. КАПЛАНОВИЧ Эдвиг Юделевич***. Партбилет № 0875702

Заведующий складом артели имени Крупской. 1886 г. рождения, уроженец гор. Мосты Гродненской губернии, Польша. С 1904 по 1920 год состоял членом еврейской мелко-буржуазной националистической партии сионистов социалистов. В 1920 году перешел в БУНД. В КПЗБ состоял с 1922 года. В СССР прибыл в 1928 году.

---

* Язерскі (Езерский) Р. А. (1906–1937), асуджаны 1 лістапада 1937 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 4 лістапада 1937 г. Рэабілітаваны ў 1989 г.

** Шпігельман І. А. (1906–1938), асуджаны 29 сакавіка 1938 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 27 лістапада 1938 г. Рэабілітаваны ў 1956 г.

*** Каплановіч Э. Ю. (1887–1937), асуджаны 11 снежня 1937 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 28 снежня 1937 г. Рэабілітаваны ў 1960 г.

9. ГЛИНСКАЯ Хая Моисеевна. Партбилет № 0867012*

Директор Госиздата. 1910 г. рождения. Из Польши прибыла нелегально в 1929 году. В течение ряда лет состояла в бундовской молодежной организации «Куцукунфт», в 1927 году перешла в комсомол. В том же году была арестована дефензивой вместе с целой группой комсомольцев. Несмотря на данную ей очную ставку с провокатором, она на второй день освобождена, вместе с тем, как все остальные арестованные были преданы суду. Через некоторое время якобы пришли ее арестовывать, но она увидев агента дефензивы убежала через окно, а он не смог ее догнать. После этого она была направлена в СССР при активном содействии троцкиста, подозрительного по связям с дефензивой МАЛЯВСКОЙ–ЭПШТЕЙН Хавы, осужденной в 1935 году как парт[ийный] провокатор.

10. ПЕРЕЛЬМАН-ПОСТАВСКИЙ Абрам Исаакович**. Партбилет № 0876253

Редактор газеты «ОКТЯБРЬ». 1895 г. рождения, уроженец Польши. Из Польши ушел в СССР в 1925 году в связи с провалом Виленской парторганизации, где он работал. При проверке партдокументов ПЕРЕЛЬМАН исключался из партии как человек с сомнительным прошлым, но ЦК ВКП(б) был восстановлен.

11. НЕБЕССКИЙ Арон Матвеевич***. Партбилет № 0873415

Рабочий артели 16 МЮДа****. Уроженец Брест-Литовска. В 1924 году являлся членом комсомола Западной Белоруссии и руководителем молодежи при секции при профсоюзе кожевников. В 1924 году был якобы заподозрен полицией в распространении политических воззваний и во избежание ареста самовольно эмигрировал в СССР.

---

*Нумар яе партбілета чамусьці супадае з нумарам партбілета Эфрона Я. Д. (?!)

**Перэльман-Пастаўскі А. І. (1891–1938), асуджаны ў студзені 1938 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 9 студзеня 1938 г. Рэабілітаваны ў 1965 г.

*** Нябескі А. М. (1905–1937), асуджаны ў снежні 1937 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 15 снежня 1937 г. Рэабілітаваны ў 1989 г.

**** Падобна, што арцель была названая ў гонар 16-га Міжнароднага юнацкага дня, правядзенне якіх было важнай падзеяй для савецкай прапаганды.

12. ДОМБРОВСКАЯ Вера Яковлевна[*]. Партбилет № 0863739

Преподавательница истории ВКП(б). 1900 г. рождения, уроженка гор. Варшавы. Вступила в КПП в 1921 г., в 1922 году арестовывалась и содержалась под стражей 3 месяца и по суду была оправдана. В 1927 году вторично была арестована и судима к 4 годам, впоследствии была освобождена под денежный залог и в марте 1929 года по разрешению ЦК КПП выбыла в СССР. Поддерживает письменную связь с родственниками проживающими в Варшаве. Имела связь с членом «ПОВ» ЖАРСКИМ[**]. Подозревается также в принадлежности к «ПОВ».

13. ЗАЙМОВСКИЙ Николай Иосифович. Партбилет № 0876221

Финансист Наркомсовхозов БССР. 1889 года рождения, уроженец Польши. В СССР прибыл в 1926 году как политэмигрант. По сведениям является членом к-р[***] подполья системы Наркомсовхозов БССР. Имел близкие связи с поляками ЛАШКЕВИЧЕМ[****], УЛЕЗЛО[*****] и др., ныне арестованными за диверсионно-шпионскую работу. В марте месяце 1937 года без всякой причины задержал отпуск средств совхозам на 22 дня, чем содействовал срыву строительства в совхозах.

---

*Дамброўская-Браўфіян В. Я. (1900–?), асуджаная 19 кастрычніка 1937 г. на 5 гадоў высылкі ў Казахстан. Рэабілітаваная ў 1957 г.

**Жарскі Генрых Казіміравіч (1902–1937), з 1918 г. сябра КПП, з 1924 г. сябра Кампартыі Францыі, з 1926 г. у ВКП(б)Б, у 1937 г. рэдактар польскай газеты «Orka». Арыштаваны 20 студзеня 1937 г., асуджаны як «польскі шпіён» і расстраляны ў Менскай турме 14 кастрычніка 1937 г. Рэабілітаваны ў 1957 г.

***Прынятое в делопроизводстве НКУС скарачэнне слова «контррэвалюцыйны/ая».

****Лашкевіч Леанард Янавіч (1899–1937), намеснік кіраўніка Наркамата саўгасаў БССР. Арыштаваны 1 жніўня 1937 г. Асуджаны 29 кастрычніка 1937 г. за «шкодніцкую дзейнасць». Расстраляны ў Менскай турме 30 кастрычніка 1937 г. Рэабілітаваны ў 1957 г.

*****Улезла Клімент Аляксеевіч, начальнік аграгрупы Мясамалочнага ўпраўлення Наркамата саўгасаў БССР. Арыштаваны 1 жніўня 1937 г. Асуджаны як «польскі шпіён» і расстраляны 26 кастрычніка 1937 г. у Менскай турме. Рэабілітаваны ў 1957 г.

14. КУДИНОВ Дмитрий Антонович*. Партбилет № 0873149

Комендант здания управления связи. 1896 года рождения, уроженец Польши. Из Польши прибыл нелегально в 1925 году, откуда был направлен в СССР, ныне осужденным парт[ийным] провокатором СЕМЕНОВЫМ. В Польше КУДИН** был связан с дефензивой, к-р националистической организацией «БРО». В 1936 году ходил по правительственным заданиям Польши и предал разведке 30 человек.

15. СУЛЬМАН Блюма Григорьевна. Партбтлет № 0866855

Студентка. Работает в сельском РК КП(б)Б. 1905 г. рождения. Связана в Минске с польским консульством, за 1936–1937 год посещала 14 раз.

16. ДЕМБОВИЧ Монес Меерович. Партбилет № 0871686

Зам. директора по хозяйственной части сан[итарной] станции. 1907 года рождения, уроженец гор. Белостока, подданный СССР. С 1922 года состоял в КСМЗБ, в 1925 году арестовывался полицией и освобожден под надзор полиции, в 1925 году нелегально прибыл в СССР, якобы в связи с угрозой второго ареста.

17. ГЕРАСИМОВИЧ Петр Михайлович***. Партбилет № 0870878

Председатель правления ЖАКТа**** № 27. 1893 г. рождения, бывший сотрудник ОГПУ в 1921–1926 г. Жена его при белопольской оккупации вместе с поляками ушла в Польшу, где и проживает. Имеет в Польше ряд других родственников. По имеющимся данным один из них в 1935 году нелегально прибыл в БССР и по ходатайству ГЕРАСИМОВИЧА освобожден. ГЕРАСИМОВИЧ был судим за растрату. Разглашает среди своих знакомых свою бывшую секретную работу [в] ОГПУ.

---

*У Базе дадзеных «Адкрыты спіс» фігуруе як Кудзін Дзмітры Антонавіч (1896–1937). Асуджаны 21 кастрычніка 1937 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 28 кастрычніка 1937 г. Рэабілітаваны ў 1957 г.

**Так у дакуменце.

***Герасімовіч П. М. (1893–1938), асуджаны 21 студзеня 1938 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 20 лютага 1938 г. Рэабілітаваны ў 1960 г.

****ЖАКТ – Жыллёва-арэнднае каапературыўнае таварыства.

18. ЕРХУН Мовша Яковлевич*. Партбилет № 0864398

Работает в артели «ТРУДЗЕРКАЛО», 1905 года рождения, уроженец Польши, член КП(б)Б с 1924 года. В СССР прибыл нелегально в 1926 году. В 1933 году во время чистки исключался из партии, но был восстановлен.

ПОМ НАРКОМАВНУДЕЛ БССР И НАЧ 3 ОТДЕЛА УГБ

МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЖАБРЕВ (подпись)

Машынапіс.

Подліннік.

НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 12058, арк. 174-176.

№ 4. 9 ноября 1938 г. Донесение Наркома внутренних дел БССР А. А. Наседкина Наркому внутренних дел СССР Н. И. Ежову о ходе следствия по делу Окуня З. Л.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

В связи с донесением, поданным на Ваше имя ОКУНЕМ З. Л. доношу следующее:

ОКУНЬ З. Л., бывший зам. прокурора БССР, являвшийся членом ВКП(Б)Б с 1928 по октябрь 1937 г., был арестован по линии 4-го отдела НКВД БССР 4-го июля 1938 г. на основании данных о том, что он:

1. Являлся членом «Бунда»;

2. Будучи арестован немцами во время оккупации Белоруссии, был освобожден при содействии бундовской организации;

3. Настроен антисоветски и ведет антисоветскую агитацию. Это нашло свое выражение, в частности в том, что будучи еще членом партии ОКУНЬ при голосовании на митинге работников наркома-

* Ярхун (Ерхун) М. Я. (1905–1937), асуджаны 9 снежня 1937 г. за «шпіянаж». Расстраляны ў Менскай турме 27 снежня 1937 г. Рэабілітаваны ў 1958 г.

тов, посвященном выдвижению кандидатур в Депутаты Верховного Совета СССР, воздержался при голосовании кандидатуры тов. Сталина. (ОКУНЬ тогда же за это был исключен из партии).

В результате следствия не были получены данные, достаточные для предания ОКУНЯ суду, и поэтому 15 октября 1938 г. был освобожден.

ОКУНЬ действительно являлся членом «Югенд-Бунда». Факт воздержания от голосования при выдвижении кандидатуры товарища СТАЛИНА подтвердился, и ОКУНЬ это не отрицает, объясняя это как свою политическую ошибку. Свидетельские показания подтверждают, что он настроен антисоветски. В деле имеются также данные о том, что он, будучи прокурором, под видом допроса имел свидание со своим арестованным шурином.

Таким образом, несмотря на то, что данных для предания суду Окуня недостаточно, он несомненно представляет собой личность антисоветскую.

До своего ареста, ОКУНЬ З. М. усиленно хлопотал за своего арестованного ранее (в январе 1938 г.) брата – ОКУНЬ Давида-Шлема Липовича. Последний был арестован безусловно правильно. Сущность его дела заключается в следующем: в 1914 г. ОКУНЬ попал в плен и находился в Германии до 1918 г. В 1920 г., во время оккупации Белоруссии белополяками, он был арестован и направлен в глубокий тыл Польши в варшавскую тюрьму, а затем, якобы, бежал из лагеря и в ноябре 1921 г. нелегально перешел границу из Польши в СССР. В польской тюрьме ОКУНЬ находился вместе с ШАРАНГОВИЧЕМ и знал о том, что ШАРАНГОВИЧ находится в тюрьме в особых условиях, что ясно свидетельствовало о его роли провокатора. Арестованные польские шпионы – РИЕР и ЗАМОССКИЙ дали показания, что ОКУНЬ Д-Ш. Л. является польским шпионом и что они были связаны с ним по шпионской работе.

ОКУНЬ Д-Ш. Л. был арестован также по линии 4-го отдела и его дело вел тогда бывший работник 4-го отдела СУСМАН, который вместо того, чтобы умелыми следственными действиями разоблачить его, довел его до такого состояния, что ОКУНЬ Д-Ш. Л. психически заболел. В таком состоянии он был затем переведен в 3-й от-

дел, который, в виду того, не мог дальше продолжать следствие по его делу.

Сейчас ОКУНЬ Д-Ш. Л. фактически выздоровел, но так как нервная травма осталась, то с ним по существу обвинения говорить нельзя. Его дело закончено и будет направлено на рассмотрение Особого Совещания НКВД СССР.

На основании изложенного считаю, что заявление ОКУНЯ З. Л. неосновательно.

НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ БССР
МАЙОР ГОС. БЕЗОПАСНОСТИ
НАСЕДКИН
Опер. Секретарь НКВД БССР
Мл. лейтенант Гос. Безоп. Баринов (подпись)

Машынапіс.
Копія.
НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 13340, арк. 103-105.

№ 5. 29 декабря 1938 г. Показания младшего лейтенанта государственной безопасности Широкого П. А.*

СОБСТВЕННОРУЧНЫЕ ПОКАЗАНИЯ
Обвиняемого Широкого Платона Александровича

По существу предъявленного мне обвинения о грубом нарушении революционной законности показываю:

В августе м[еся]це 1937 г. из 5 отдела для следственной работы временно был переведен в следственную групу при 4 отделе, где непосредственно подчинялся тов. ЗАВАДСКОМУ и вел следствие по заговорщикам. С первого дня моего перехода на следственную ра-

* Широкий П. А. (1902–?), начальнік 6 аддзялення 5 аддзела УДБ НКУС БССР. Арыштаваны ў студзені 1939 г. Увосень 1942 г. камандзір групы партызанскага атрада «Палярнік» у Карэліі. Быў узнагароджаны ордэнам Чырвонай зоркі (1942).

боту я там столкнулся с фактом, когда работниками 4 отдела, в частности БЫХОВСКИМ, СЛУКИНЫМ, ЛУКАШЕНКОМ, КУНЦЕВИЧЕМ, ДУДАРЕВЫМ, ПОЛИТИКО, КУФМАНОМ и др. применялись методы физического воздействия к арестованным. По прибытию в следственную группу я стал работать вместе с Оперуполномоченным ПОЛОВИНКИНЫМ и получили двух человек арестованных один из них быв[ший] командир полка, а другой нач[альник] штаба 3 Кав[алерийского] корпуса, первого фамилию не помню, а второй КРОСС. Работая с командиром полка, последний быстро на следствии сознался, что он является участником заговора. С Нач. штаба работали полную пятидневку и никаких показаний не добыли. Правда, как к первому, так и к второму мер физического воздействия не применялось. После этого, во время работы с арестованным – нач. штаба КРОСС в комнату зашел быв. Нарком БЕРМАН, минут пять послушал, как я допрашивал арестованного, здесь же приказал спустить арестованного и когда арестованный был спущен, БЕРМАН стал меня ругать в том, что я либеральничаю с арестованным, не могу допрашивать, как следует и что допрашиваю без пристрастия, предупредив меня, что если я и дальше так буду допрашивать, то мне не будет места в органах. На другой день арестованный КРОСС по распоряжению БЕРМАНА от меня был отнят и передан через некоторое время БЫХОВСКОМУ*, который при первом его вызове на допрос, благодаря применению физических мер, получил показания.

В конце августа м[еся]ца или в конце сентября м[еся]ца, точно не помню, БЕРМАН на одном из оперативных совещаний крепко ругал оперсостав за слабые темпы в следствии, упрекал, что либеральничают с арестованными, приводил в пример, как надо допрашивать – БЫХОВСКОГО и кого то еще, фамилии не помню. После этого совещания по все отделам Наркомата, как система к арестованным стали применять методы физического воздействия. Работая на пару на следствии с ПОЛОВИНКИНЫМ, оба одинаковые

---

* Быхоўскі Віктар Эмануілавіч (1909–?), малодшы лейтэнант дзяржаўнай бяспекі, начальнік 4 аддзела УДБ НКУС БССР. Арыштаваны 10 снежня 1938 г. Асуджаны на 10 год.

в то время по занимаемой должности (оперуполномоченные), мы также к отдельным арестованным стали применять меры физического воздействия, к тем арестованным, в которых мы были уверены, что они враги и располагали на них материалами. Так например нами были применены меры физического воздействия к быв. врачу полоцкой мехбригады (фамилию которого не помню), который с группой командиров этой бригады в знак протеста и мести за разгром руководителей фашистского заговора в РККА, произвели массовое отравление военнослужащих. Насколько я помню по этому делу проходило 6–7 человек, на остальных арестованных следствие вели другие работники, все арестованные виновными себя признали и трибуналом приговорены к ВМН*. Другой случай применения мною физических мер вместе с ПОЛОВИНКИНЫМ это к трем военнослужащим 24-й кав[алерийской] див[изии] врачу САКОВИЧУ, пом. командира полка ПЕТУХОВУ, которые совершали отравление военнослужащих путем применения яда «Бутулина» все они были заговорщиками, свою виновность признали и военной коллегией Верх[овного] суда приговорены были к ВМН. Третий случай, это когда нам был передан для ведения следствия быв. секретарь Оршанского райкома партии СОСКИН, к которому также были применены меры физического воздействия, вскорости СОСКИН от нас был отнят и передан БЫХОВСКОМУ, а впоследствии коллегией Верхсуда был приговорен к ВМН. Ко всем этим арестованным применялись методы физического воздействия, как пощечина. После Октябрьских праздников ноябрь м[еся]ц 1937 г. я снова возвратился на работу в 5-й отдел, где работниками 5 отдела, как и работниками других отделов также применялись меры физического воздействия к арестованным и в этом себя проявляли: СОТИКОВ**, ЗАМЫШЛЯЕВ, ГИЛЬ, АВЕРБУХ, ВЛАСОВ, РОМАНЮК, ВОЛКОВ и друг. Припоминаю такой случай в конце Ноября м[еся]ца или

* ВМН – высшая мера наказания (рус.)

**Соцікаў Філіп Андрэевіч, малодшы лейтэнант дзяржаўнай бяспекі, у снежні 1937 г. узнагароджаны ордэнам Чырвонай зоркі, з лістапада 1940 г. – ст. лейтэнант, з верасня 1943 г. – падпалкоўнік дзяржаўнай бяспекі, узнагароджаны ордэнам Чырвонага сцяга.

в начале Декабря м[еся]ца 1937 г. ВОЛКОВ, под руководством СОТИКОВА, допрашивал одного крупного террориста, которого путем применения непосильных методов физического воздействия на месте убили, аналогичный случай имел место в 4 отделе (исключая случай СЛУКИНА), где молодой работник под руководством БЫХОВСКОГО, то ли КУНЦЕВИЧА не помню, при допросе также убили арестованного и за эти преступления данные товарищи, благодаря БЕРМАНУ, к ответственности привлечены не были. В отношении прямых установок БЕРМАНА допрашивать с пристрастием, хочу остановиться еще на одном случае в декабре м[еся]це 1937 г. группой заговорщиков в одной из воинских частей Минского гарнизона была построена вредительски казарма, которая с вселением бойцов обрушилась, в результате 6 бойцов было придавлено наповал. По делу было арестовано 5 чел. и при их аресте БЕРМАН дал установку допрашивать с таким пристрастием, чтобы им в глазах было темно, после этого все эти лица допрашивались с пристрастием, лично мною под руководством СОТИКОВА, а впоследствии вместе с ним допрашивался быв. нач. строительства ЛЕЙБОВИЧ*, к которому были применены методы физического воздействия. Все эти лица виновными себя признали и Военной Коллегией приговорены к ВМН.

В 1938 г. лично я от применения методов физического воздействия отказался, правда, хотя и применялись таковые к отдельным арестованным, но только с разрешения быв. наркома НАСЕДКИНА. Так например: в Июне–июле м[еся]це 1937 г. с приездом в Минск УРЫВАЕВА и когда он стал во главе, вернее начальником 6 отдела, ознакомился с материалами следствия и что из себя представляют обвиняемые, сказал, что по отношению некоторых обвиняемых он переговорит с Наркомом, чтобы разрешил применять методы физического воздействия и через несколько дней с санкции Наседкина, как сказал УРЫВАЕВ, последним вместе со мной были

* Лейбовіч Ісак Маісеевіч (1906–1937), галоўны інжынер Упраўлення ваеннага будаўніцтва Беларускай вайсковай акругі. Арыштаваны 13 лістапада 1937 г. Асуджаны 19 снежня 1937 г. як «шпіён і дыверсант». Расстраляны ў Менскай турме 20 снежня 1937 г. Рэабілітаваны ў 1957 г.

применены методы физического воздействия (пощечина) к следующим арестованным на которых мы располагали данными – это КАСПЕР, ТАБАКОВ, ХОЛНИК, НИКОЛАЕВ.

Почему лично я стал применять методы физическрго воздействия к арестованным в том числе и другие работники. Первое это прямая установка БЕРМАНА, во-вторых – прямое содействие в этом и подталкивание на это начальников отделов, в частности быв. нач. 4 отдела ВОЛЧЕК ходил по комнатам и показывал следователям, как надо применять методы физического воздействия к арестованным, аналогичное наблюдалось со стороны и ЗАВАДСКОГО. Когда он лично ходил по комнатам и помогал следователю допрашивать арестованного с применением мер физического воздействия. В пример этому можно привести случай с допросом ТЕМКИНА, ВАСИЛЕВСКОГО, ТОЛКАЧЕВА и ряд других лиц. Был такой случай с допросом одного арестованного 5-м отделом в начале 1938 г. (фамилии арестованного не знаю) следствие по его делу вел АВЕРБУХ, который совместно с ЗАВАДСКИМ применял к нему методы физического воздействия, выбили челюсть, о подробностях этого факта знает оперуполномоченный 6 отдела ШЕЙНКМАН.

Третьей причиной давшей возможность применять методы физического воздействия к арестованным является то, что это происходило на глазах отдельных прокуроров, как то быв. Зам. прокурора БОВО ДЕЕВА*, который мало того, что видел и слышал, как допрашивают арестованных, но и сам занимался, из слов ЗАВАДСКОГО рукоприкладством к арестованному на одной из очных ставок, так же знал, видел и знает настоящий Зам. прокурора БОВО КИСЕЛЕВ**, так как последний неоднократно посещал комнаты, где допрашивались арестованные с применением к ним методов физического воздействия и идя по коридорам не мог не слышать шум, который

---

* Дзееў Мікалай Пятровіч (1901–?), брыгваенюрыст, намеснік Ваеннага пракурора Беларускай Асобай ваеннай акругі. Арыштаваны ў чэрвені 1940 г. Быў вызвалены з-пад арышту. У 1945 г. займаў пасаду намесніка начальніка тыла 19 арміі па трафеям.

** Кісялёў Іван Дзімітрыевіч, брыгваенюрыст, намеснік Ваеннага пракурора Беларускай Асобай ваеннай акругі.

происходил в комнатах. Так же об этом знали и слыхали прокуроры Пограничной и Внутренней Охраны СОКОЛОВ и его заместитель СИЛЕВЕРСТОВ, однако, несмотря на все это предупреждений с их стороны никаких не было.

В четвертых, выезжавшие на место для разбора дел члены Военной коллегии Верхсуда СССР, где присутствовал Председатель трибунала Пограничной и Внутренней Охраны БССР ТОМАНСКИЙ, начиная с заседания первой коллегии – лето 1937 г. и кончая летом 1938 г. неоднократно слыхали заявления от обвиняемых, что их на следствии избивали и, однако, и здесь никаких мер предпринято не было.

Наконец, последнее, и что я считаю самым главным, что партийная организация Наркомата в этом проявила, что называется, бездеятельность, не предупредив своевременно коллектив и не сигнализировав от этом вышестоящие партийные организации. Сам быв. секретарь Парткомитета КАУФМАН допрашивал арестованных с применением к ним самых суровых методов физического воздействия. К примеру этого можно привести допрос им арестованных КРАСИЛЬНИКОВА, ШИДЛОВСКОГО (оба живы).

Вот те обстоятельства, которые дали повод и втянули весь оперативный состав, работающий на следствии к применении мер физического воздействия к арестованным.

Лично я, как и другие работники, находясь в таком положении полагал, что в данный отрезок времени этого требует страна для скорейшего разгрома и ликвидации всех вражеских гнезд и подполья. Я честно работал, честно боролся со всеми гнидами контрреволюции и всю свою жизнь отдам за дело партии Ленина-Сталина и никакая стихия меня не склонит на вражеский путь.

По вопросу фальсификации дел должен заявить, что у меня подобных случаев в практике не было, если, что малейшее похожее на это и было, то это могло случиться там, что я проглядел или же не доглядел и этого не могло быть.

Широкий

Машынапіс.

Копія.

НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 13231, арк. 224-229.

*№ 6. Не пазней 31 декабря 1938 г., Минск. Анонимное письмо секретарю ЦК КП(б)Б Н. Г. Грековой о пытках в Минской тюрьме НКВД**

Я как советский гражданин, считаю своим долгом поставить Вас в известность о виденном и слышанном мною в Минской подследственной тюрьме НКВД.

Чтобы не быть голословным и чтобы это заявление не носило характер сплетни, я буду указывать фамилии лиц потерпевших, о которых мне известно.

Такушевич Константин Николаевич, били на допросах, и подвергался пыткам, ему под ногти запускали иголки, срывали ногти, при пытках получил более 50 ран, 49 дней лежал в больнице, как последствие пыток, делали операцию в плече. Заявил следователю, что пишет ложь, на что следователь ему сказал, пиши ложь, мне все равно.

Демиденко Антон, на допросах били, когда он заявил следователю, что «если бы я не был добровольцем в Красной армии и не был бы чекистом – то не был бы вероятно и шпионом». На это ему следователь ответил: «Кто тебя просил идти добровольцем в Красную армию».

Каберника на допросах били, когда он сказал следователю: «Как вы меня обвиняете в шпионаже, ведь я был партизан». На это следователь ответил: «Ах ты, польская морда, а кто тебя звал в партизаны».

Яновский Владимир Иванович, били и допрашивали безпрерывно в продолжение 15 суток. Его заставили втянуть много невинных людей. Чтобы вызвать прокурора был вынужден объявить голодовку.

Равновский Мирон Максимович, одевали смирительную рубашку и противогаз и били, садили на ребрышка стула, в задний проход вставляли ножку стула. Следователь ему предложил писать о каком-нибудь шпионаже на выбор или польском или японском.

---

* Гэты дакумент упершыню быў апублікаваны ў зборніку «Репрессивная политика Советской власти в Беларуси» (рэд. Я. Басин, Минск, 2007). Дакумент падрыхтавала да публікацыі І. Раманава («Новая гісторыя інквізіцыі: НКУС БССР у 1938–1939 гг.»). Аднак у публікацыі былі прапушчаныя асобныя словы. Таксама быў указаны іншы «адрас» дакумента: НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 1158, арк. 8-10. Дакумент датуецца на падставе штампа аб рэгістрацыі канцылярыі Н. Г. Грэкавай.

Разумовская Анна Ароновна, при допросах ругали жидовская морда.

Лаймона Карла Ивановича* на допросах били, заставили написать ложь. Для вызова прокурора вынужден был объявить голодовку, но прокурора не добился, голодал 6 дней.

Розанова Люся подвергалась пыткам, садили на т. наз. фашистский стул, это такой стул специальный на котором человек держится на сгибах колен, а все туловище висит вниз головой, били пока не пошла горлом кровь.

Таких примеров можно привести тысячи.

По рассказам арестованных специального корпуса, там арестованных приходили бить в камеру, при чем заставляли одних арестованных бить других арестованных, заставляли всю камеру оправиться на парашу, а одного накрывали одеялом над парашей и заставляли дышать в продолжение нескольких часов.

Сидя в камере, мы неоднократно слышали крик следователя: «Руки по швам, приступай к делу», и начиналось жуткое побоище, мы слышали хлест, мы насчитали 70 ударов, страшно было поверить, что это переживает живой человек. Для битья употребляли резиновые шланги, жгут, специально свитый из электрических проводов, палки, а для пыток были специальные табуретки с колом на который садили людей и разрывали промежность между задним проходом и половым органом, был электрический стул, на который садили людей. Мужчин били по половым органам. Жгли тело папиросой спичкой и свечой.

Били «бригадным способом» это на одного арестованного налетала бригада из 8–6 человек, избивали до потери сознания, выволакивали в коридор, обливали водой, приводили в чувство и опять начинали бить. Были случаи когда на допросах убивали. За это осужден работник НКВД Слукин**.

---

* Лаймон-Сапіэт Карл Іванавіч, лейтэнант дзяржаўнай бяспекі, нам. начальніка Аддзела месцаў зняволення НКУС БССР. Арыштаваны 7 мая 1938 г. падчас «латышскай аперацыі». Далейшы лёс невядомы.

**Слукін Сяргей Канстанцінавіч (1904–1942) – мал. лейтэнант дзяржаўнай бяспекі, начальнік 7 аддзялення 4 аддзела УДБ НКУС БССР. 3 верасня

Подобных примеров можно привести много всего не напишешь. Страдают мужья, страдают жены и страдают дети. Сколько невинных жертв. Вот пример: Равковская Мария Борисовна просидела в тюрьме больше года, освобождена по прекращению дела. Вернувшись по месту своего жительства до сего времени не может разыскать своего сына, все имущество незаконно конфисковано и продано. Из тюрьмы вышла с открытым процессом туберкулеза. Вышла совершенно раздетая, без угла, без приюта.

Рукапіс.
Подліннік.
НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 12240, арк. 8-9 адв.

№7. 1939 г. (?) Жалоба осужденного Помозова С. Е. в ЦК КП(б)Б на применение пыток и избиения в Районном отделе НКВД г. Червеня

В ЦК КП(б) БЕЛОРУСИИ
От з/к., бывш. чл. КП(б)Б
Помозова Степана Емельяновича*.
Из г. Червеня, отбывающего срок в Унжлаге, 13 пун.

Жалоба

Постановлением особой тройки НКВД в 1938 году в г. Борисове по 58 ст. УК РСФСР, пункт 6, я приговорен к 10 годам ИТЛ. Вынесенный приговор мне особой тройкой НКВД я считаю неправильным по нижеследующей причине: В том, что тройка судила заочно и не отнеслась критически к моему делу. Арестован я ни за что, т. е. за клевету нижепоименованных клеветников, которые за мою ис-

---

1938 г. звольнены з войск НКУС па прычыне «немагчымасці далейшага выкарыстання». 29 мая 1939 г. асуджаны Ваенным трыбуналам НКУС на 6 год. У верасні 1941 г. накіраваны на фронт. Загінуў у лютым 1942 г.

* Помазаў С. Е. (1898–?) быў арыштаваны НКУС у чэрвені 1938 г. Асуджаны як «польскі шпіён». Рэабілітаваны ў 1989 г.

кренне-сердечную преданность к коммунистической партии, а это значит и к Советской власти, я был всей своей жизнью, всем мышлением отдан за идею вождей трудового народа коммунистической партии Маркса, Ленина, Сталина, Я, как свирепый тигр каждую минуту на доверенных мне участках работы боролся за правильность проведенние их в жизнь в массы. Я всякую несправедливость, всякое извращение советских законов я не замалчивал, я невзирая на личности критиковал, критиковал здоровой, большевистской критикой, такой критикой, как нас учил великий вождь и учитель на февральско-мартовском пленуме Сталин. Вот такая критика карьеристам-поклепщикам не понравилась, а именно: в г. Червене, где я последние 5 лет работал на предвыборном партийном собрании р[айо]на, я раскритиковал секретаря райкома партии Костюковича и дал отвод его кандидатуре для голосования в чл[ены] райкома партии и как видно критика была правильной, что подтверждает тот факт в том, что кандидатуру Костюковича сняли с голосования, но не знаю почему моя критика не понравилась уполномоченному НКВД по Червеньскому району Мазурову, что можно было понимать тогда же, он Мазуров прерывал несколько раз меня в разговоре злоехидными репликами, пока из зала не послышался голос, такой: «здесь партсобрание и партийцев нечего брать на испуг». Этот факт также подтверждает правильность моего выступления.

Мое выступление исходило из нижеследующего: В нашем районе был предисполкома Дейко, а впоследствии, как оказалось, он не Дейко, а Дейковский заклятый враг трудового народа, который извращал советские законы, как то: переобкладывал, как натуральным, а так и денежным налогом население, извращал колхозный устав, производил незаконные изъятия и т. д. Обо всех этих фактах было достаточно сигналов от рядовых членов партии секретарю Костюковичу, а секретарь Костюкович Н. мало того, что не принимал никаких мер против действий Дейковского, а наоборот идеализировал его как старого чекиста и лично мне и другим партийцам говорил, учиться от него работать и т. д., все мои выступления должны быть зафиксированы на партсобрании, прошу ЦК КП(б)Б проверить таковое. И вот до этого времени моего выступления все

было хорошо. Я считался в райкоме как активист и ни одна хозполиткомпания не прошла, чтобы я не был послан в с/совет или колхоз. Был председателем избирательного участка, как в Верховный Совет СССР, а также и БССР и никогда никакого замечания не имел. А после моей критики стали на каждом шагу придирки со стороны райкома партии, а именно Мазуров и Апацкий, а вновь избранный секретарь Рубин человек новый и слушал, что ему наговаривали Мазуров и Апацкий. Последние в поисках на меня компрометирующего материала на меня не нашли, так они схватились, что я был в плену в Польше почти год. Это у меня было указано во всех анкетах, я этого никогда, да и не было зачем таить. И по этой причине 24 июня 1938 г. я был арестован, в это время я был на избирательном участке, проверял правильность списков и в 4 часа утра подъехала автомашина с Апацким и сотрудником НКВД и обманным путем взяли меня, якобы военные приехали для проверки выполнения мясозаготовок, в то время шла подготовка к маневрам, а я замещал в это время райуполнаркомзага. Я не придав этому никакого значения вышел сел и поехал, но увы прямо в НКВД и у секретаря Апацкого не хватило смелости взять у меня партбилет с партбилетом в кармане и без предъявления санкции прокурора, схватили, обыск, все отняли, подвал и в 9 часов утра этого дня отправили в Борисовскую тюрьму. 9 дней в тюрьме, потом КПЗ и началось следствие и только там от следователя я узнал причину ареста в чем я обвиняюсь. Следователь был прислан из Червеня Апрянич*, который объявил себя по отношению меня спасителем, говоря, что я специально прислан вести следствие над своими арестованными потому, что мол знаю каждого в отдельности и ко всем будут применяться отдельные меры, заявляя мне, ты Помозов из рабочих, чл[ен] партии к тебе будут совсем другие отношения, а кое к кому мы применяем и это, стиснул кулак и показывает. И когда он мне объявил, что я обвиняюсь в шпионаже, он меня как обухом ошарашил в голову. Чтобы я, который был не только сам, а все по-

* Апраніч Аляксандр Ніканоравіч, сяржант дзяржаўнай бяспекі, памочнік упаўнаважанага Чэрвеньскага РА УДБ НКУС БССР. Звольнены з органаў НКУС у лютым 1939 г.

томство мое темными, слепыми батраками, которые никогда своей собственности не имели и я вечный безграмотный батрак при капитализме, вдруг стал польским шпионом, думаю ведь я добровольцем с двумя братьями 6 лет безвыходно дрались за эту власть и ни один человек не найдется, который мог бы доказать, что я где либо и когда нибудь делал что, или говорил что либо не только шпионское, а вообще антисоветское, этого никогда не было и никогда не будет, ведь мне советская власть, коммунистическая партия дала человеческую жизнь, научила меня, сделала зрячим. Я стал полноправным хозяином своей советской страны, я сам и дети мои, когда вырастут будут воспитаны в таком духе, что когда это понадобится в любую минуту отдать жизнь за советскую власть и вдруг шпион. Да юридически враги народа меня сделали шпионом, а фактически никогда этого не было и не будет.

Следователь своими зверскими нечеловеческими пытками, бесчеловечным избиением до потери сознания заставил меня подписать на себя позорный приговор. Следователь Апрянич 6 суток день и ночь меня избивал и всевозможные пытки применял ко мне, а именно бесчетное приседание, стойка, сажание на ножку стула, перевешивание через стул и биение резиной по мускулам ног, биение по пяткам ног, защемление пальцев в дверь, частое биение по связкам шеи, биение прессом по голове и когда падает на пол, так бьёт до потери сознания каблуками в бока. Да разве все перепишеш, а когда потеряеш сознание, обливает водой а потом милиционеры уводят, а через час-два обратно вызывает и говорит: "знаешь Помозов, ты лучше подписывай то, что нужно, все равно сдашься, не такие здоровцы как ты что сдавались, ведь пойми, так нужно, подпишешь еще увидишь своих детей, но дадут тебе два-три года и возвратишься к своей семье, а не подпишешь, так знай, что цветки еще, а ягодки будут в предсмертной агонии подпишешь». И действительно у него слова с делом не расходились и на меня в камере все стали шикать, дурак мол подписывай, а там из лагерей будешь правды искать и скорей найдешь. Я так и решил, подписал ему и сам не знаю, что, не читал. Знал выше смерти ничего не будет, а смерть легче было получить, чем такое истезание. Знаю из вопросов, что я поль-

ский шпион, когда был в плену меня завербовали перебросили на сторону Советского Союза. А также знаю из вопросов следователя, что мне приписана связь с врагом народа Дейковским, но это вполне понятно сделано для того, чтобы затушевать мою критику и свою слепоту и связь с ним перевести на меня.

Я прошу ЦК партии подойти критически к моему делу, проверить все и если найдется хоть маленькая вина за мной шпионажа или вредительства я смело заявляю изменить приговор и растрелять меня как собаку, а если нет, то освободить меня и отдать мне мои права гражданства, а виновных в моем поклепе наказать по заслугам. Ибо очень и очень тяжело безвинно отвечать, да еще под таким позорным приговором. Хотя я нахожусь и в позорном лагере, куда меня загнали враги трудового народа, но они ошиблись, они из меня врага советской власти не сделали и не сделают, я такой же горячий патриот своей советской родины и также до мозга костей предан своей родной коммунистической партии, и я здесь охотно работаю сколько хватает сил на лесозаготовках зная, что это для пользы строительства нашего бесклассового коммунистического общества. Уверен в том, что коммунистическая партия разберет и не даст своему члену безвинно отвечать.

Проситель – / Помозов /

Моя жена была в Минске у республиканского и обл[астного] прокуроров и в Комиссариате Внутренних Дел, после чего в Червени вызвали мою жену в отделение НКВД и там сотрудник, который меня арестовал заявил моей жене, что я прошу освобождения вашего мужа. Довожу его слова до Вашего ведама. – / подпись/

Мной посылается за всё время моего ареста вторая жалоба, – одна на имя вождя трудового народа СТАЛИНА. Ответа не получил еще, а другая Вам. – / подпись /

Машынапіс.
Копія.
НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 13343, арк. 67-73.

№ 8. 1939 г.(?) Справка по делу Даговича М. С., составленная прокурором БССР Самуилом Новиком

СЕКРЕТНО

ДАГОВИЧ Михаил Семенович 1907 г. рождения, урож. м. Бреславль (Литва), еврей, гр-н СССР, б[ывший] комсомолец, член ВКП(б)Б с 1928 г., исключен в 1937 г. как враг народа. До ареста работал зав. отделом пионеров ЦК ЛКСМБ.

Постановление о возбуждении уголовного дела составлено уполномоченным след[ственного] отдела БРУКОМ, утвердил БЕРМАН. Арест санкционирован зам. военного прокурора БОВО.

ДАГОВИЧ обвин. по ст. ст. 69, 70, 76 УК БССР.

ДАГОВИЧ из Литвы прибыл во время империалистической войны в 1914 г. С 1922 г. по 1925 г. воспитанник деткоммуны. С 1925 г. по 1928 г. учился. С 1928 г. по 1929 г. служил в Красной армии, с 1929 г. по 1934 г. на разных работах.

ДАГОВИЧ в своей докладной записке на имя Наркома Внутренних Дел БССР от 26/XI-1937 г. указал, что завербован в контрреволюционную организацию Августайтисом А. В. в 1936 г. в ноябре-декабре мес.

В своих показаниях от 26/XI-1937 г. ДАГОВИЧ также подтвердил, что он был завербован Августайтисом и по заданию последнего сознательно тормозил рост пионерской организации, умышленно не реагировал на плохую работу по физкультуре, тормозил вывоз пионеров в лагеря. При содействии Куксовича срывал политпросветработу.

Впоследствии обв[иняемый] ДАГОВИЧ от своих прежних показаний отказался.

Обвинительное заключение по делу ДАГОВИЧА составил пом. нач. 4 отдела Канцевич*, утвердил нач. 4 отдела Ермолаев**. К делу

---

* Правільна: Кунцэвіч (Кунцэвіч Іван Ігнатавіч (1904–?) – сержант дзяржаўнай бяспекі, начальнік аддзялення СПА УДБ НКУС БССР в 1935–1937 гг. У маі 1939 г. арыштаваны і асуджаны Ваенным трыбуналам НКУС БВА да расстрэлу. Расстрэл заменены на 10 год.

** Ермолаеў Васіль Андрэевіч (1890–1939) – з кастрычніка 1936 г. начальнік Лепельскага РА НКУС, ст. лейтэнант дзяржаўнай бяспекі. На пачатку

подшита копия обвинительного заключения, а не подлинник. Обвинительное заключение не утверждено прокурором.

Протокола судебного следствия и приговора суда в деле нет.

Дело рассматривалось Военной коллегией Верхсуда СССР.

ДАГОВИЧ М. С. осужден по первой категории*.

Прокурор Белорусской ССР НОВИК (подпись)

Машынапіс.

Подліннік.

НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 12246, арк. 176-177.

№ 9. 28 февраля 1939 г., Минск. Донос секретаря Минского обкома КП(б)Б Абушенко К.(?) об «антисоветских» высказываниях полковника Уралова

Соверш. Секретно

Секретарю ЦК КП(б)Б тов. Пономаренко

Сообщение

11 февраля с/г возвращаясь в 11 часов вечера с бюро обкома партии, я зашла к тов. Чутеньковой за своими детьми. У нее по случаю именин дочери был семейный вечер в котором принимала участие товарищ Уралова – нарком просвещения со своим мужем Ураловым полковником неизвестной части для меня. Я также осталась на этом вечере.

Уралов завел со мной разговор о следующем:

«Мне Дуня (это его жена) рассказывала, что есть секретарь обкома Абушенко, но я вас в лицо не знал, тепер я вас знаю – вы партийны работник скажите мне кому подчиняться? Партия обманута НКВД и тов. Сталин лично обманут. НКВД обмануло всех и всю страну погубила».

На это я ему резко возразила, что безусловно сделала неправиль-

1938 г. – начальнік 4 СПА. Арыштаваны ў студзені 1939 г. Асуджаны Ваенным трыбуналам НКУС БВА да расстрэлу. Расстрэл заменены на 10 год зняволення ў лагеры. Не рэабілітаваны.

* Асуджэнне па «першай катэгорыі» азначала расстрэл (заўвага А. С.).

но, не дав ему свободно высказать мысли до конца. Тогда он обратился ко мне с вопросом: «А какая у вас линия?» И начал высказывать следующее: «Я приехал к тов. Ворошилову, назвал ему ряд лиц врагов, а тов. Ворошилов сказал: «Я тебя посажу». Я ему сказал, ну если я заслужил, садите. Через некоторое время тов. Ворошилов вызвал и назначил меня полковником. Я знаю три иностранных языка и был у тов. Ворошилова переводчиком». И еще говорил: но я незнаю, если вы всего этого не поймете, то вас через 9 месяцев посадят. Когда я проходил чистку 1921 г., то мне сказали «этот человек Урал может взять», а прошел десяток лет об этом забыли».

В заключении он сказал: «Вы подумайте над тем, что я вам сказал, разберитесь, не поймете плохо будет – значит вы слепой человек».

Все это он говорил не потому, что был пьян, а можно применить пословицу «что у трезвого на уме, то у пьяного на языке».

Высматривал он в это время как настоящий антисоветский элимент.

Все запомнить я конечно не могла, но изложила последовательно как он мне говорил. Наш разговор слыхал брат тов. Грековой.

Вот все то в чем я хотела поставить вас в известность.

Секр. Минского обкома КП(б)Б Абушенко (подпись)

Рукапіс.
Подліннік.
НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 12240, арк. 22-22 адв.

№ 10. 7 мая 1939 г., Минск. Письмо наркома внутренних дел

БССР Л. Цанавы секретарю ЦК КП(б)Б П. Пономоренко по поводу заявления Рулева А. И.*

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

По вопросу заявления члена ВКП(б)Б РУЛЕВА Алексея Ивановича, обратившегося с просьбой реабилитировать его и оказать материальную помощь, сообщаю следующее:

РУЛЕВ А. И., работающий оперупономоченным 5-го Отделения 3 Отдела УГБ, уволен приказом НКВД БССР № 400 от 21. VII–37 года со службы вовсе, согласно ст. 38 п «б», как находившийся под следствием свыше 2-х месяцев.

РУЛЕВ обвинялся в следующем:

21-го июня 1937 года ему было поручено охранять в его кабинете руководителя антисоветского подполья в Белоруссии – Голодеда.

РУЛЕВ оставил пост, самовольно ушел, передоверив охрану Голодеда молодому неопытному работнику ТУРБИНУ, в результате чего Голодед выбросился из окна и разбился на смерть не дав показаний о своей контрреволюционной деятельности.

На основании этих данных РУЛЕВ 27. VI–37 г. был подвергнут аресту и привлечен к следствию, как обвиняемый.

В процессе следствия, обвиняемый РУЛЕВ признал, что он заведомо зная, что ему была поручена охрана серьезного преступника – руководителя антисоветского подполья в Белоруссии, самовольно ушел из кабинета, чем представил возможность преступнику покончить жизнь самоубийством (л. д. 24).

РУЛЕВ находился в заключении 1 г. 2 м-ца 7 дней. Особым Совещанием при НКВД СССР от 4 августа 1938 г. РУЛЕВ из-под стражи был освобожден с зачетом в наказание срока предварительного заключения.

На основании этого к РУЛЕВУ был применен § 113 приказа б ОГПУ № 240-32 и в назначении пенсии было отказано (отнош. ОК НКВД СССР № 660230). Что касается материальной поддержки, то

---

* Хачу выказаць удзячнасць гісторыку Анатолю Вялікаму за дапамогу ў выяўленні гэтага дакумента (заўвага А. С.).

РУЛЕВ получил:

1. Компенсацию за неиспользованный отпуск .....449 р. 92 к.

2. Зарплату за июль – август 1937 г. ....1241 р. 80 к.

3. Выходное пособие ....250 р. 00

ИТОГО: 1999 р. 72 к.

Считаю восстановление РУЛЕВА на работу в органы НКВД невозможным и материальной поддержки выдать не могу.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ БССР

СТ. МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ Л. ЦАНАВА (подпись)

№ 11. 23 мая 1939 г., г. Минск. Справка прокурора Чебурахина по делам о нарушениях революционной законности со стороны работников НКВД БССР при ведении следствия

СОВ. СЕКРЕТНО

11 мая 1939 года Военным Трибуналом войск НКВД Бел[орусского] округа по ст. 180 п. «а» УК БССР осужден на 10 лет лишения свободы в ИТЛ без поражения в правах быв. начальник Жлобинского РО НКВД – ГОРДЕЕВ Иван Семенович.

Осужденный ГОРДЕЕВ в 1937 году, занимая должность начальника Сенненского РО НКВД составлял фиктивные справки на граждан, якобы занимавшихся контрреволюционной деятельностью, в результате чего арестовывались ни в чем не повинные люди, так например: в 1937 г. было незаконно арестовано руководство Сенненского района – КАЦ, ЯКОВЛЕВ, МИКЛУШОВ, ЛУЧКОВ, ШЕЙНИН и другие по обвинению их во вредительстве. При допросе обв[иняемо]го МИКЛУШОВА, ГОРДЕЕВЫМ лично был написан вымышленный протокол о том, что в районе действительно существует вымышленная право-троцкистская организация в то время как такой организации не существовало. Некторые из арестованных по этому делу содержались под стражей на протяжении года и впоследствии были освобождены.

В январе м[еся]це 1938 года ГОРДЕЕВ был переведен на работу в Жлобинское РО НКВД, где также им составлялись фиктивные

справки по непроверенным агентурным материалам. Таким путем им было создано дело на 9 человек, которые входили, якобы в сионистскую организацию, при чем в процессе следствия по этому делу к арестованным применялись меры физического воздействия. Впоследствии все 9 чел. арестованных были освобождены.

На оперативных совещаниях работников РО ГОРДЕЕВ давал установку следователям – разоблачать в день не менее 3-х арестованных.

15–18 мая 1939 года Военным Трибуналом войск НКВД Бел[орусского] округа по ст. 180 п. «б» УК БССР осуждены к ВМН – расстрелу: б[ывший] начальник УНКВД по Гомельской области – ШЛИФЕНСОН Самуил Иосифович, быв. Начальник 3-го отделения Могилевского РО НКВД – ДАВИДЕНКО Ростислав Николаевич, быв. Начальник Речицкого РО НКВД – ВОЛОВИК Исаак Яковлевич, быв. Начальник Речицкого РОМ – МОРОЗ Дмитрий Сергеевич. ШЛИФЕНСОН в ноябре м[еся]це 1937 г., работая начальником Могилевского РО НКВД, в целях получения от арестованных вымышленных показаний о их шпионской и к/р деятельности, во внутренней тюрьме создал режимные камеры, так наз. «парилки», в которых при нормальном положении могло содержаться 3 человека – сажали в эти камеры до 40 человек, в результате этого арестованные вынуждены были сутками стоять на ногах, а когда приводили новых арестованных, то их приходилось в камеры не впускать, а вдавливать дверьми. В камерах нехватало воздуха, в результате этого арестованные падали в обморочное состояние и их в бессознательном состоянии вытаскивали в коридор и отливали водой, а после вновь помещали в эти камеры. Были случаи, когда арестованных вытаскивали из камеры мертвыми. В этих камерах ШЛИФЕНСОНОМ была создана специальная агентура из числа явных врагов Советской власти, приговоренных к ВМН, которые путем провокаций и всевозможными морально-физическими воздействиями вынуждали арестованных к даче вымышленных на себя показаний. В результате этого арестованные давали на себя вымышленные показания, на основании которых они приговаривались к ВМН.

В январе м[еся]це 1938 г. ШЛИФЕНСОН был назначен начальником Гомельского РО НКВД, а впоследствии начальником УНКВД по Гомельской области, где он также по примеру Могилева создал

режимные камеры.

По указанию ШЛИФЕНСОНА производились массовые аресты гр-н без всяких оснований, лишь только по признаку национальности, так например: по Речицкому р-ну было арестовано около 170 человек.

Осужденный ДАВИДЕНКО с конца 1937 года по апрель 1938 г., занимая должность начальника 3 отделения Могилевского РО, непосредственно руководил камерной агентурой, при помощи которой создавались фиктивные дела и обвиняемые приговоривались к ВМН (дело РУДКОВСКОГО, ТЕОДОРОВИЧ, КУЛИКОВА и друг.).

Осужденный ВОЛОВИК, занимая должность начальника Речицкого РО, по заданию осужденного ШЛИФЕНСОНА, на оперативных совещаниях давал установки работникам УГБ и Милиции – разоблачать в сутки не менее 2-х человек. Дал задание работникам милиции – при выезде в район собрать компрометирующий материал на гр-н других национальностей, используя для этой цели списки предприятий и списки по выборам в Верховные Советы СССР и БССР, предупреждать при допросах свидетелей, что их в судебные органы вызывать не будут, если свидетель не дает показаний об антисоветской деятельности того или иного лица, то работники должны сами эти пробелы исправлять.

Таким преступным путем были сфабрикованы дела на 29 человек, из которых 13 чел. были осуждены к ВМН, часть к другим наказаниям и часть освобождена.

Осужденные ПРОКОФЬЕВ и МОРОЗ, выполняя преступные указания ВОЛОВИКА являлись непосредственными исполнителями по фабрикации дел, так, ими были сфабрикованы дела на 29 человек, из которых 13 были осуждены к ВМН, а остальные на разные сроки и освобождены.

ВРИО ВОЕННОГО ПРОКУРОРА ВОЙСК НКВД БЕЛ. ОКРУГА
ВОЕННЫЙ ЮРИСТ 2 РАНГА ЧЕБУРАХИН (подпись)

Машынапіс.
Подлліннік.
НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 14878, арк. 16-18.

№ 12. 28 мая 1939 г., Могилев. Заявление Виталия Кундовича о незаконных методах следствия, применяемых в Могилевской тюрьме НКВД*

Секретарю Могилевского Городского Комитета КП(б)Б тов. ШУБУ

От члена КП(б)Б с 1921 г. Могилевской парторганизации

– Кундовича В. В.**, г. Могилев, Ленинская 53.

Заявление

26 мая 1938 г. по провокационным, фальшиво-состряпанным «данным» работниками УНКВД по Могилевской области я был подвергнут аресту и брошен в сырой подвал, в одиночную сырую камеру. Эта провокация, созданная против меня, что я якобы «враг народа», была исключительно состряпана б[ывшим] нач. НКВД Ягодкиным*** и Самерсовым****, ныне осужденными как враги народа. «Следствие» на меня было поручено следователю Яндовскому***** (член КП(б)Б), последний на протяжении 2-х месяцев издевался надо мною, нано-

---

* Гэты дакумент упершыню быў апублікаваны ў зборніку «Репрессивная политика Советской власти в Беларуси» (рэд. Я. Басин, Минск, 2007). Дакумент падрыхтавала да публікацыі І. Раманава («Новая гісторыя інквізіцыі: НКУС БССР у 1938–1939 гг.»). Аднак былі дапушчаныя памылкі ў напісанні прозвішчаў і асобных датаў, не адзначаліся вылучэнні ў дакуменце. Таксама быў указаны іншы «адрас» дакумента: НАРБ. Ф. 4, воп. 21, спр. 1805, арк. 202-206. У дадзенай публікацыі выпраўлены памылкі, а таксама дадаюцца каментары.

** Кундовіч Віталь Вікенцьевіч – раённы пракурор г. Магілёва. Быў арыштаваны 26 мая 1938 г. Апраўданы Ваенным Трыбуналам БВА.

*** Ягодкін Васіль Міхайлавіч (1897–1939) – супрацоўнік НКУС, ст. лейтэнант дзяржбяспекі, у 1936–1939 гг. – асобны ўпаўнаважаны НКУС БССР, начальнік Магілёўскага РА УДБ НКУС, начальнік УНКУС Магілёўскай вобл. У красавіку 1939 г. Ваенным трыбуналам войск НКУС БВА прыгавораны да расстрэлу. Расстраляны.

**** Самерсаў Рыгор Якаўлевіч – аператыўны ўпаўнаважаны Магілёўскага РА УДБ НКУС БССР. Звольнены ў сакавіку 1939 г. у сувязі з арыштам.

***** Яндоўскі Павел Лукіч – мал. лейтэнант дзяржбяспекі, аператыўны ўпаўнаважаны Горацкага РА НКУС. Звольнены з НКУС у верасні 1938 г.

сил мне всевозможные тягчайшие оскорбления, требовал от меня ложных признаний, чтобы я написал, что я «враг народа», шпион 4-х стран. Я на эту провокацию отвечал категорическим протестом, доказывая, что я никогда и нигде никакого преступления перед партией и Советской властью не делал, что я являюсь честным, подлинным большевиком-коммунистом Великой партии Ленина–Сталина. Мне всячески угрожали, запугивали бандитскими расправами, со стороны Яндовского и Ягодкина на «сам сказкам». Но я был непоколебим и на провокацию не пошел, за что в камеру, и так сырую, была запущена вода, без света, где я простоял в воде 42 суток. В середине июля месяца 1938 г. я был вызван на «допрос» следователем Юрковым* (член КП(б)Б), последний также требовал от меня провокационных показаний на себя, что я «враг народа», применяя ко мне всевозможные издевательства, вплоть до испражнения воздуха в рот, наносил мне также всевозможные тягчайшие оскорбления, и перед Юрковым также выдержал напор и ложь, и клевету, на себя не написал. Через несколько дней я был вызван на «допрос» б[ывшим] зам. нач. УНКВД Абрамовым (член КП(б)Б). Последний предложил мне написать провокацию на себя о том, что я «враг народа, шпион» и также «член право-троцкистской к-р. организации, существовавшей на территории Могилевского р[айо]на и города Могилева» и дал провокационные показания на секретарей Горкома КП(б)Б Шуба и Тура, так как я якобы с ними имел тесную связь, кроме того, Абрамов мне заявил, что я якобы с Шубом и Туром участвовал на подпольном совещании в мае месяце 1937 г., и что это совещание якобы проводил Шарангович** и Климчук. Я от этой провокации также категорически отказался доказывая, что я никогда и нигде ни на каком подпольном совещании не участвовал, что я никакого по-

---

* Юркоў Віктар Пятровіч – сержант дзяржбяспекі, упаўнаважаны ЭКА УНКУС Магілёўскай вобл. Звольнены з НКУС у чэрвені 1939 г.

** Шаранговіч Васіль Фаміч (1897–1938) – савецкі партыйны дзеяч. З 1929 г. – першы сакратар Іркуцкага акруговага камітэта УКП(б), з 1931 па 1934 г. – сябра Прэзідыума ЦВК БССР, з сакавіка 1937 г. – першы сакратар ЦК КП(б)Б. Арыштаваны як «член правотроцкисткого антисоветского блока». Расстраляны ў сакавіку 1938 г. Рэабілітаваны ў 1957 г.

нятия не имею о к-р. право-троцкистской организации, что Шуба и Тура я знаю как честных и преданных коммунистов и партийных руководителей. Абрамов мне «доказывал», что у него имеются «показания» и требовал подтвердить эту провокацию. Я категорически отказался, заявил, что я скорее умру честным, таким каким я был и есть, но провокацию на себя брать не буду. Через несколько дней я был вызван на «допрос» б[ывшим] Нач. УНКВД Ягодкиным. В его кабинете присутствовал Самерсов и еще 2 работника с УГБ, мне фамилии их неизвестны. Ягодкин мне предложил написать на себя провокацию, что я «шпион и член право-троцкистской контрреволюционной организации» и дал развернутые показания на Шуба, Тура, Шубина, Басюкова и друг., всего человек 18, что «они также враги народа». Я категорически оказался выполнить провокационные предложения Ягодкина, после чего был избит до потери сознания. Избивали меня в кабинете Ягодкина; Ягодкин, Самерсов и еще 2-а человека мне неизвестных. После этого мне Ягодкин заявил, что «меня он расстреляет», причем меня пустят на «обработку» к бандиту-камерному Лонскому, который меня заставит написать все то, что ему, Ягодкину, нужно. Я категорически заявил, что меня он, Ягодкин, и др. могут забить, но лжи, клеветы и провокации от меня не услышат. После этого я был брошен в каменный темный мешок-карцер, совершенно без воздуха, опачкан человеческим калом, где я «просидел» 120 суток. 15. XI. 38 г. я был вызван на «допрос» следователем УГБ Казакевичем (член КП(б)Б), последний меня на протяжении 2 дней мучил, «стойка», наносил мне всевозможные оскорбления, требовал «признания», что я якобы «участник» право-троцкистской к-р. организации. Я также и Казакевичу дал категорический отпор, все же Казакевич мне предъявил провокационное обвинение по 72 и 76 ст.ст. УК БССР, и впервые я был официально допрошен. Предъявленное мне обвинение я категорически отверг и заявил, что это провокация, что он выполняет задания Ягодкина.

В январе 1939 г., точно числа не помню, меня вызвал на допрос следователь Гуща (член КП(б)Б). Гуща мне заявил, то он имеет задания от Ягодкина меня «угробить», Гуща мне начал предъявлять уже новое, 3-е по счету, обвинение по ст. 180 б УК БССР, что я якобы

являюсь «мародером», что на меня имеются показания Петрусенко, Сидоренко и других. Я как и в этом провокационном обвинении абсолютно невиновен, также категорически протестовал, доказывая, что это провокация Ягодкина. В феврале месяце 1939 г. я неоднократно вызывался Гущей на допрос. Гуща надо мною издевался, наносил мне всевозможные тягчайшие оскорбления, бросал в меня прессом в лицо, причем заявил, что он, Гуща, лично сам будет расстреливать. Я и перед Гущей выдержал, всю выдвинутую провокацию против меня категорически опроверг.

13/III.-39 г. я был из подвала переброшен в тюрьму и посажен в смертную камеру, где просидел до 10/ VI.-39 г. и был освобожден под подписку.

14-15/V.-39 г. надо мною, Петрусенко и друг. Воен[ным] трибун[алом] было рассмотрено угол[овное] дело, и в результате Воен[ным] трибуналом я был оправдан, как ни в чем не виновен.

Сидя в подвале НКВД, я видел и слышал, как на протяжении 4-х месяцев в камерах подвала систематически, день и ночь избивали заключенных до полусмерти, и я лично сам видел, как 6 человек были забиты до смерти, из них я одного узнал, это гр[аждани]н Эпштейн – бухгалтер Могилевской шелковой фабрики, других фамилий не знаю. Очевидцем я был такого факта, когда ночью в июле месяце раб[отники] УНКВД Гуща* и Титов (члены КП(б)Б) спускались в подвал, заходили в 3-ю камеру режимную и под видом арестованных, переодетые в штатскую одежу, избивали заключенных до полусмерти. Обычным явлением было, когда в коридорах подвала по несколько человек лежало избитых до полусмерти. Это был кошмар возврата пыток средневековья. Об этом знал б[ывший] зам. нач. УНКВД Абрамов. Как мне известно, сейчас работает в Верховном суде БССР. Десятки забитых в подвале заключенных бандитами: Лонским, Абрамчуком, Орловым и друг. под руководством Ягодкина, Абрамова и Самерсова, на них были составлены фиктивные акты о «смерти» от болезни доктором Гельбергом.

Сотни людей умерли от побоев в Могилевской тюремной боль-

---

* Гушча Аляксандр Васільевіч – сяржант дзяржбяспекі ў ліпені 1938 г.

нице, от переломов ребер, ключицы, отбиты почки, грыжи. На всех составлены фиктивные акты доктором Гельбергом и Василевским. Об этом было хорошо известно Нач. тюрьмы Емельянову, таковой как агент Ягодкина скрыл это величайшее преступление от партии и Советской власти. Считаю, что вышеуказанные лица (члены КП(б)Б), ныне работающие в органах НКВД как Гуща, Титов, Казакевич и другие, как совершившие тягчайшее преступление перед партией, должны понести соответствующую кару.

К сему (подпись) КУНДОВИЧ
28/V.-39 г.

НАРБ. Ф. 4п, оп.1, д. 14879, лл. 202-206.
Копия

№ 13. 23 июля 1939 г. Заявление Рабиновича Л. Р. секретарю Полоцкого райкома КП(б)Б о избиениях в тюрьме НКВД*

Лично
Секретарю Полоцкого райкома КП(б)Б
тов. Липченко

От гр-на гор. Полоцка
Рабиновича Леонеля Рувиновича,
проживающего по ул. К. Маркса дом 28/13

Заявление

Я узнал что н[ачальни]к особого отдела дивизии гр. Мац[**] является членом Бюро Полоцкого РК КПБ(б)Б, одновременно является секретарем парткома НКВД. Считаю своим гражданским долгом довести до сведения РК КП(б)Б явные антисоветские методы веде-

---

* На першай старонцы заявы напісаная рэзалюцыя: Политотдел в/ч тов. Хабровицкому. 26/VII.-39 г. Подпіс неразборлівы.

** Мац Мордух Залманавіч – мал. лейтэнант дзяржбяспекі. Звольнены з органаў НКУС у снежні 1940 г.

ния следствия по моему делу о чем я Вам устно заявлял 10 июня с. г. а именно:

Я работал заведующим мастерскими спецторга НКВД. А августе месяце органами НКВД был арестован.

Просидел в тюрьме два месяца без допроса, в октябре месяце 1937 года переведен в ДПЗ (это значит в заключение во дворе НКВД) и был вызван для допроса следователем гр. Чулпаковым который допрашивал меня в кабинете расположенным рядом с кабинетом Маца. Когда мне гр-н Чулпанов начал объяснять что я являюсь якобы шпионом. Я ему объяснил что я с 13-ти лет работаю рабочим-сапожником что с Литвы я уехал в 1915 году беженцами в порядке выселения во время империалистической войны и что я добровольно вступил в Красную армию и воевал с 1919 по 1921 год. Услышав это Мац сразу забег в кабинет где я допрашивался забрал обыкновенный стул на котором я сидел взял табуретку перевернул и на ножку силой меня заставил сесть.

Посадивши меня на ножку я несколько раз падал в обморок и меня отливали и твердил мне Мац одно чтобы я подписал что я являюсь шпионом «эного» (а какого безразлично) государства. Когда я всеже отказался подписать, тогда Мац забрал меня к себе в кабинет и несколькими ударами в лицо выбил мне сразу шесть зубов, а кроме их остальные зубы от ударов шатаются. Снова посадил меня на рожок стула и дал мне написанную им бумажку «я шпион» чтобы я читал и когда я отказался лично Мац меня избил до полусмерти и в безсознательном состоянии был поставлен им на «стойку». Это значит в камеру где только можно стоять. И без сна в стоячем состоянии простоял 18 суток и весь я распух вплоть до области сердца. К врачу Фридману который обслуживал НКВД ныне работает в Полоцке я обратился. Он дал заключение чтобы меня отправили в тюремную больницу, но Мац воспретил и сказал что пускай здохнет.

Я освобожден из под стражи 19 февраля 1938 г., как ни в чем не виновный. И в результате применённых ко мне пыток Мацем как: битье по голове я подвергся операции головы в Витебске где было загниение.

Меня исключительно избивал Мац а следователь гр. Чулпаков меня не тронул, а только временами присутствовал.

По освобождении меня я долго бедствовал безработным. Только тов. Лутченко меня в апреле 1938 г. устроил на работу.

Прошу вызвать меня в райком где я подробно раскажу о всей антисоветской деятельности Маца. Ему не место работать в советских органах, тем более в органах НКВД.

Рабинович Л. Р. (подпись)
23.VII.1937г.*

Рукапіс.
Подліннік.
НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 13343, арк. 106-107 адв.

*№ 14. 8 января 1940 г. Заявление Широковой С. В. в ЦК КП(б)Б с просьбой помочь в пересмотре дела мужа, осужденного за «шпионаж»***

В ЦК партии
гражданки Широковой Софьи Владимировны,
проживающей по Первомайской д. 15/18, кв. 8

Заявление

Прошу ЦК партии помочь мне добиться пересмотра дела моего мужа Широкова Ивана Васильевича***, арестованного 26 июля 1938 г., обвиненного в шпионаже (68-ая статья) и по распоряжению тройки высланного на десять лет без права переписки****.

---

* Памылка ў даце. Заява была пададзеная ў ліпені 1939 г.

** На першай старонцы дакумента штамп з тэкстам: Особый сектор ЦК КП(б)Б. Подлежит возврату, а также резолюция без подписи: Ответ в особ сект.

*** Шырокі (Шырокаў) І. В. быў асуджаны 25 верасня 1938 г. як «польскі шпіён». Расстраляны ў Менскай турме 14 кастрычніка 1938 г. Рэабілітаваны ў 1957 г.

**** Насамрэч за гэтай фармуліроўкай хаваўся расстрэл асуджанага.

Прежде всего я прошу, чтобы над моим мужем был назначен суд и просмотрены решения несудебного органа – тройки, к тому же тройки времен Наседкина* – Бермана**, признанных врагами народа.

В этой тройке дело его прошло молниеносно (денежную передачу приняли один раз), никаких основательных обследований его преступления не было. По случайным сведениям его принудили подписать показания под угрозой физических воздействий.

Я же утверждаю, что мой муж – не шпион. 23 года учительствую под контролем партии. Воспитываю моложежь, и стоя на этом посту ряд лет, понимаю четко, кто такие шпионы.

Принципиально он таковым не был и не мог быть, так как основная его особенность – преданность работе: его рабочий день был 16 часов, многократно он получал премии, ему поручались ответственные дела. В годы военного коммунизма по заданию Наркомпрода он пересушил тысячи пудов зерна, начавшего портиться, при самых несовершенных технических средствах и спас Минск от голода.

Материальное его положение обнаружил обыск, при котором забрали его сберегательную книжку на 2 000 рублей, облигации на 1 700 рублей, из которых половина моя, заработанная учительским трудом, и лицезрели малоценное барахло.

Биографические сведения о муже таковы. Он – сым мещанина. Среднего образования не получил. Окончив городское училище, был у дальнего родственника «мальчиком» в лавке. Когда вырос, ре-

---

* Наседкін Аляксей Аляксеевіч (1897–1940) – у органах «ЧК»-АДПУ-НКУС з 1927 г., з мая 1938 г. – нарком унутраных спраў БССР. Арыштаваны 16 снежня 1938 г. Асуджаны да расстрэлу 25 студзеня 1940 г. Расстраляны 26 студзеня 1940 г. Не рэабілітаваны.

** Берман Барыс Давыдовіч (1901–1939) – уваходзіў у склад «тройкі» СССР. У 1934–1937 гг. – намеснік начальніка замежнага аддзела ГУДБ НКУС СССР. У сакавіку 1937 – маі 1938 г. – нарком унутраных спраў БССР. Пры Бермане ў БССР было знішчана не менш 100 тыс. чал. У снежні 1937 г. узнагароджаны ордэнам Леніна. Арыштаваны 24 верасня 1938 г. 22 лютага 1939 г. асуджаны да расстрэлу. Расстраляны 23 лютага 1939 г. Не рэабілітаваны.

шил продолжать образование. Аттестат зрелости (свидетельство об окончании среднего образования) получил, держа экзамены, экстерном. В 25 лет попал в Петербургский университет, а потом в Петрово-Разумовскую Академию. Высшее образование заканчивал в годы империалистической войны. В царской России чиновником не был. Откуда же у такого человека может быть желание реставрации прошлого и наклонность к шпионству? Никогда партийным не был. Решение тройки необоснованное!

Если пересмотреть дела моего мужа по каким-либо причинам нельзя, то прошу ЦК партии просить смягчить наказание, дав право переписки с семьёй!

Лишение права переписки – ужаснейшее наказание, кот[орое]. я с трудом переношу и не могу переносить, обращаясь в физического и психического инвалида, а работать полноценно надо. Окажите «внимание человеку»: у меня уже есть одно непосильное горе – сумасшедший сын.

С. Широкова (подпись)
8/I. 1940 г.

Рукапіс.
Подліннік.
НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 13343, арк. 1-2 адв.

№ 15. 28 января 1940 г. Заявление осужденного Яроцкого Н. И. в ЦК КП(б)Б с просьбой о пересмотре его дела

СЕКРЕТАРЮ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ БЕЛОРУССИИ

От ЯРОЦКОГО Николая Игнатьевича,
осужденного постановлением Особого совещания
НКВД к 10-ти годам лишения свободы

Я осужден постановлением Особого совещания НКВД к 10 годам лишения свободы за «контрреволюционную деятельность». Обвинение меня в контрреволюционной деятельности очевидно базируется

на составленном следователем Чернышевым протоколе, содержание которого мне неизвестно, т. е. я под влиянием физических методов воздействия, которые применил проводивший допрос следователь Чернышев, подписал чистый, незаполненый лист бумаги, причем следователь Чернышев заявил, что эта моя подпись нужна ему для сличения с подписями, имеющимися, якобы, на каких то других документах. Этот допрос был произведен в январе месяце 1938 года в г. Олевске. После этого допроса я был отправлен в Житомирскую тюрьму, где пробыл до марта месяца 1938 г., а из тюрьмы этапирован в Сибирский Томско-Асинский лагер. Только по прибытию в лагерь мне было объявлено о лишении меня свободы на 10 лет, с отбыванием наказания в исправительно-трудовых лагерях.

Несмотря на то, что я уже был в лагере, в октябре 1938 года, будучи предварительно переведен в лагерный изолятор, я был вновь дважды допрошен. Во время этих допросов от меня требовали, чтобы я дал показания о том, что я занимался шпионажем в пользу Польши. Проводивший этот допрос следователь был вскоре арестован, как враг народа, допросы не возобновлялись и я был отправлен из изолятора на общие работы.

В Томско-Асинском лагере я пробыл до июля 1939 г., в этом месяце я был этапирован в г. Котлас Архангельской области, где нахожусь до настоящего времени, отбывая наказание в лагпункте № 2.

В действительности никогда и нигде и никакой контрреволюционной деятельности и в частности шпионской работы не проводил и подобных фактов следователь мне указать не мог. Единственной моей виной является то обстоятельство, что я незаконно перешел польско-советскую границу в декабре 1937 года. Но к незаконному переходу границы меня вынудили исключительные обстоятельства, которые не только смягчают мою вину, но и дают основания для оправдание этого моего нарушения закона.

Дело в том, что я подверся преследованиям со стороны польских властей за принадлежность к нелегальной комсомольской организации, а также по национальным мотивам, т. е. я по национальности – белорусс. Преследование польских властей выражалось в следующем:

1. В июле 1936 года я был арестован и привлечен к ответственности по подозрению в принадлежности к нелегальной польской организации, но был судом оправдан за отсутствием в распоряжении суда изобличающих меня материалов.

2. В июле месяце 1937 года я был вторично арестован также по обвинению в принадлежности к комсомольской организации и кроме того за попытку к переходу польско-советской границы. На этот раз я был заключен к 6 месяцам тюремного заключения, которое я провел в Ровенской тюрьме.

Преследование польских властей, а также невозможность получить какую либо работу, как в силу указанных выше обстоятельств, так и вследствии огромной безработицы, царившей в Польше – все это вынудило меня принять решение оставить пределы ненавистной мне капиталистической фашистской Польши и направиться в Советский Союз.

Перейдя в декабре 1937 г. границу, я сам явился на заставу и передал себя в распоряжение советских органов. Я был уверен, что советские органы учтут обстоятельства, побудившие меня незаконно перейти границу и освободят от наказания, или в крайнем случае накажут за это формальное нарушение закона небольшое наказание, которое я готов был нести, лишь бы поскорее избавиться от экономических и политических отношений капиталистической Польши. Вместо этого я подвержен совершенно незаконным и недопустимым в СССР методам следствия (физическое насилие) и изолирован органами НКВД на такой длительный срок, каким является срок в десять лет, причем без никаких на это оснований.

Принимая во внимание изложенное прошу вас распорядиться об отмене постановления Особого Совещания и передаче моего дела на рассмотрение судебных инстанций. Я уверен, что пролетарский суд учтет все смягчающие вину обстоятельства и даст мне возможность стать верным гражданином великого Советского Союза, являющегося отныне моей родиной.

В заключение считаю нужным отметить, что я сын крестьянина-бедняка села Бульково, Кобринского района, Западная Белоруссия. Отец мой имеет небольшое хозяйство (две десятины) и никогда не

имел возможности прокормить семью. Сам я был вынужден батрачить у польских помещиков.

Убедительно прошу Вашего указания о пересмотре моего дела и сообщить мне о результате.

18. I.-40 г.

Яроцкий Николай Игатьевич

г. Котлас, Архангельской обл. П/ящ. № 202

Машынапіс.

Копія

НАРБ.ф¸4п, воп. 1, спр. 13343, арк. 44-47.

№ 16. 7 апреля 1940 г. Заявление Сухман Х. И. в ЦК КП(б)Б с просьбой пересмотреть дело арестованного мужа

ЦК КПБ(б) т. Сазонову

От Сухман Хаси Исаковны

Заявление

В октябре м[еся]це 1937 г. органами НКВД был арестован мой муж Катаржинский Хаим Абрамов.

Причина его ареста мне не известна. Сам Катаржинский рождения города Новогрудок зап. Белоруссия (бывшая Польша). До 1928 г. он проживал в Западной Белоруссии где (по его словам и в настоящее время по письмам его матери) он боролся против существующего строя в Польше, за что он был неоднократно посажен в тюрьмы.

В 1928 г. Катаржинский приехал сюда в Советский Союз, где он поступил работать в качестве электромонтера в артель «Пролетарий». Катаржинский был неоднократно мобилизован ЦК партией Белоруссии на лесозаготовки и торфозаготовки, где за хорошую работу был премирован. Проживая вместе с ним я на протяжении 5 лет не замечала с его стороны недовольствия против существующего строя в СССР, а наоборот был доволен своей жизнью в нашей счастливой Родине.

Я неоднократно подавала заявление, обивала пороги Наркомата внутренних дел БССР и никакого ответа на мои вопросы не получила. Такое бездушие и нечеловеческое отношение к живому человеку не может существовать в нашей стране. Ведь каждый раз на мои запросы «где мой муж и за что он осужден?» я получаю один ответ «ваш муж осужден и выслан без права переписи».

Если он действительно виновен так скажите и мне, чтоб я тоже знала, но если, он ни в чем не повинен, так я прошу пересмотреть его дело. Ведь он здесь оставил двое детей, которые также хотят знать судьбу своего отца.

А посему прошу вас, при вашем вмешательстве, пересмотреть дело моего мужа и дать ответ его детям и мне о его дальнейшей судьбе.

Сухман Хася Исаковна (подпись)
Минск, Замковая 24, кв. 4
7/ IV.-40 г.

Рукапіс.
Подліннік.
НАРБ. Ф. 4п, воп. 1, спр. 13343, арк. 16 а-16 б.

№ 17. 16 января 1995 г., Минск. Протест Прокуратуры Республики Беларусь в порядке надзора по делу Бурака Г. Н. и Сливка Г. И.*

Секретно

По приговору Военного трибунала Белорусского особого военного округа от 17 июня 1939 года осуждены:

Бурак Григорий Николаевич, 1904 года рождения, уроженец и житель д. Кошки Орлянской волости Бельск-Подлясского уезда,

---

* Дакумент знаходзіцца ў архіўна-следчай справе «По обвинению нарушителей границы Бурак Григория Николаевича и Сливка Григория Игнатьевича по 120 ст. УК БССР». У дасяжных даследчыкам электронных базах дадзеных па рэабілітацыі ахвяр палітычных рэпрэсій фігуранты гэтай справы адсутнічаюць (заўвага А. С.).

белорус, образование 3 класса, занимался своим сельским хозяйством, арестован 19 июня 1938 года

На основании ст. ст. 120, 22, 68 п. «а», 70 и 71 УК БССР по совокупности совершенных преступлений к высшей мере уголовного наказания – расстрелу.

Сливка Григорий Игнатьевич, 1910 года рождения, уроженец и житель д. Кошки Орлянской волости Бельск-Подлясского уезда, белорус, образование 3 класса, занимался своим сельским хозяйством и работал на сезонных работах, арестован 19 июня 1938 года

На основании ст. ст. 120 и 22, 68 п. «а» УК БССР к 15 годам тюремного заключения.

Осужденные судом признаны виновными в том, что Бурак в 1932 году был завербован представителем польской политполиции в качестве конфидента и по ее заданию в провокационных целях вступил в члены КПЗБ (Коммунистическую партию Западной Белоруссии) и уже как член КПЗБ в своей деревне организовал партячейку. Вплоть до 1934 года регулярно информировал полицию о мероприятиях, проводимых КПЗБ, о лицах входящих в нее. За все это Бурак получал денежное вознаграждение. В 1934 году Бурак подготовился к переброске в СССР, где должен был проводить шпионскую деятельность. Он прошел курс специальной разведывательной подготовки, но по неустановленным причинам переброска не состоялась.

В июне 1938 года Бурак органами польской разведки был окончательно подготовлен для переброски его в СССР и с этой целью он совместно со Сливка, также являвшегося агентом разведки, 19 июня 1938 года нелегально перешли линию границы, имея задание установить связь с неким Бурак Владимиром и при его содействии с резидентом разведки Лис. После этого с их помощью и под руководством Лиса приступить к разработке Гомельского гарнизона, организовывать и осуществлять диверсионные акты на промышленных предприятиях, транспорте и террористические акты над руководителями советских и партийных организаций. Сливка должен был оказывать Бураку помощь по сбору шпионских сведений.

Состоявшийся по делу приговор подлежит отмене, а дело пре-

кращено по следующим основаниям.

Приговор не мотивирован, в нем не дан анализ доказательств, выводы предварительного следствия и суда о виновности осужденных не основаны на материалах дела, а основаны на противоречивых показаниях Бурака.

Во время задержания в июне 1939 года* и на допросах на предварительном следствии Бурак и Сливка причину нелегального перехода границы объяснили тяжелыми материальными условиями жизни в Польше (л д. 1, 11, 42-44, 59-63).

По делу шесть раз продлевался срок ведения следствия и содержания под стражей арестованных вплоть до 18 апреля 1939 года, без всяких к тому оснований и без проведения каких-либо следственных действий. Кроме допросов осужденных, ни следствием, ни судом другие доказательства по делу не исследовались.

Впоследствии Бурак изменил свои показания и заявил, что был завербован польскими разведорганами и переброшен в СССР с целью шпионажа и диверсии.

Сливка в предъявленном обвинении в шпионаже виновным себя не признал, как на предварительном следствии, так и в судебном заседании. Из его показаний вытекает, что до границы ехали поездом. Бурак ехал за его деньги. Обращает на себя внимание тот факт, что при задержании у Бурака было изъято только 45 грошей, а у Сливка 16 злотых польских денег (л. д. 1, 11, 90 об.)

Ни предварительным следствием, ни судом не допрошен двоюродный брат Бурака, Бурак Владимир, хотя он указал точный адрес последнего, а также резидент Лис. Даже не пытались это сделать.

Таким образом, кроме противоречивых показаний Бурака, на основании которых поставлен приговор, в деле нет других доказательств их вины.

На основании изложенного, руководствуясь ст. ст. 380, 385 УПК РБ и п. 4 постановления Верховного Совета Республики Беларусь от 6 июня 1991 года «О порядке реабилитации жертв политических репрессий 20–80-х годов в Республике Беларусь»

---

* Насамрэч, у чэрвені 1938 г. (заўвага А. С.)

ПРОШУ

Приговор Военного трибунала Белорусского особового военного округа от 17 июня 1939 г. в отношении Бурака Григория Николаевича и Сливка Григория Игнатьевича отменить и уголовное дело дальнейшим производством прекратить за отсутствием в их действиях состава преступления.

Приложение: архивное уголовное дело № 14645 в 1 томе на 92-х листах.

Первый заместитель Генерального прокурора Республики Беларусь

Государственный советник юстиции 3 класса В. К. Кондратьев (подпись)

Машынапіс.

Копія.

Archiwum Akt Nowych (Warszawa). Sygn. 2478 «Polacy na ziemiach wschodnich RP i na terenie ZSRR w latach 1918 – 1939», j. 18, k. 108-110.

*№ 18. 30 жніўня 2011 г. Фрагмент вусных успамінаў Шэйбак (Волкавай) Ірыны Канстанцінаўны, асуджанай у 1949 г. па справе «Саюза беларускай моладзі»**

[…] Палякі [у 1930-я гг.] асвятлялі Расею такой, якой яна была пасля рэвалюцыі на самай справе, а вясковыя людзі ў гэта верыць не хацелі ніякім чынам. Ну, кажуць: «Во, даюць падаткі, курыныя яйцы збіраюць на падатак і масла здаюць». А мужыкі збяруцца і кажуць: «Брэшуць палякі. Расея багатая. Гэта яны бедныя». Па суботам, чы ў нядзелю, калі быў час, мама выходзіла на ганак, збіраліся аднасельчане, і мама ім расказвала тое, што яны чула па радзіо, якія там

* Шэйбак І. К. нарадзілася 4 сакавіка 1926 г. у в. Казлы Вілейскага пав. У 1949 г. была асуджаная па справе СБМ на 25 год. Рэабілітаваная ў 1992 г. Відэаінтэрв'ю праводзілі В. Чарнаморцава, В. Маеўскі, В. Кабанчук. Транскрыпцыя Таццяны Касатай. Відэа запіс успамінаў змешчаны на сайце Беларускага архіва вуснай гісторыі. БАВГ 59(20) – 1268 – 6530

рэпрэсіі, якая там «ежоўшчына», як там усё робіцца. Людзі ўважліва слухалі, адходзілі і казалі: «Ваўчыха прадалася палякам, гэтага быць не можа». Ну, пазней яны ўсё гэта атрымалі ў поўнай меры. […]

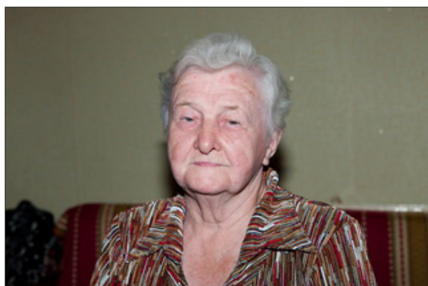

Шэйбак Ірына Канстанцінаўна.
Жнівень 2011 г.

І самая такая, ну, граматная, разумная моладзь, 20 хлопцаў сабраліся, згаварыліся і пайшлі ў Расею. Дык вот ад таго палякі і шчыталі нас бандзітамі: вот пайшлі ў Расею да камуністаў. Ну, яны ішлі з шчырым жаданнем уліцца ў гэтае грамадства, но з іх ніхто не вярнуўся. Адзін, адзін чалавек прыслаў нейкі ліст маленькі, больш ніхто нічога пра іх не чуў. Мінулі гады. Ужо гадоў 50 мінула і адазваўся адзін чалавек. Ён выжыў […] На Урале быў і прыехаў у вёску, паглядзеў на гэта ўсё, ну, і вярнуўся назад на Урал. І дзіўна тое, што, калі ён памёр, дык спалілі яго ў крэматорыі, і ён завешчаў сваёй дачцэ, каб яна яго прывезла і ў Казлах пахавала. Так яна і зрабіла. І вот цяпер у Казлах стаіць Камінскі Пётр Анатоль… Пётр… Па-бацьку не помню. Шыкарны памятнік. І вот эты адзіны чалавек з гэтых усіх, каторыя пайшлі ў Расею за лепшым жыццём і за сваею годнасцю. […]

Людзі чакалі вызвалення ад палякаў. […] Разбагацець кожны хацеў. Трэба зямлі, хлеб трэба. І калі ў 39-м годзе прышлі вызваленцы, то вёска ўся ўзбударажаная была. Усе прыгожа адзеліся. Жанчыны павязалі прыгожыя фартухі. Наклалі, масла, сала, што ў хаце было, і ўсе паперліся на гасцінец […] Там ішла Красная армія. Да іх аднесліся насцярожана. Нічога гэтага ад іх не бралі, баяліся можа атручанае. […]

І гэта армія была настолькі бедная, што мужчыны за галавы браліся: «Матушка Расея гэткая багатая, а што ж гэта за асвабадзіцелі?» Ну што? Вопратка, гэтыя будзёнаўкі, гэтыя доўгія шынэлі, абмоткі на нагах, насцярожанасць некая. Коні, упражка без лейцаў на нейкіх вяровачках. Ну, словам, на гаспадароў зрабіла гэта жах, усім заняло глотку, вот. […]

Ну а пазней, ужэ калі ўлада прышла… Ну, у вёсцы самі знаеце, як было… Правілі ў вёсцы самыя бедныя тады. Яны крычалі, што памешчыкі іх прыгнічалі, іх там мучылі, яны галодныя былі. Ну, яны былі кіраўнікамі, яны былі ў дэпутатах, яны да рэпрэсіяў прыкладаліся. Ну, тады смутны час быў такі. Калі ты меў дзве каровы, то эта ўжо біда была. А веласыпед – эта таксама страшна. […]

Але мне самой давялося папасці ў гэтыя рэпрэсіі […] Вызваленне этае, як я была ў Лунінцы, было такім чынам. Дзядзька быў служачы звычайны, цётка была дома, у іх быў свой дом. У будучым гэта быў райком парціі, пазней уласны дом быў вялікі, і калі асвабадзілі, так палавіну дома памясцілі пад рэдакцыю некай газеты. А ў палавіне, дзе нам дазволілі жыць, памясцілі ішчо жонку і сям'ю нк… нквэдыста, вот. У хуткім часе дзядзьку арыставалі. Мы з цёткай хадзілі ў Лунінец пад цюрму, насілі перэдачу. На свіданіе хадзілі, но гэта было ўсё вельмі кароткае… Свіданняў жадных* не было. Толькі адзін раз, калі сабраліся тыя жанчыны як цётка каля цюрмы, то вязні адзін аднаго падсаджвалі на рышоткі, і можна было хвілёва ўбачыць. Калі пабачылі мы дзядзьку, то ён у той час ужо быў на сябе непадобны.

У хуткім часе з Лунінецкай цюрмы іх павывозілі, а пазней прышлі вывозіць і цётку ў Сібір. Яго як арыставанага, а цётку проста ў вагон і ў Сібір. У дамавой кніжцы было напісана: Станкевіч Міхаіл, тады так, знак паўторнасці – Анна і знак паўторнасці – Ірына. І выглідала так, што я іхняя дачка. Ну, цётка, калі прышлі брацъ, яна разгубленая была, ні знала, што хватаць, нейкія занавескі брала, там глупства. Но добрым чалавекам аказалася жонка гэтага нквэдыста, я яе ўсё жыццё помню. Яна зайшла, паглядзела вокам знаўцы, кажа: «Анна Данілаўна, усё гэта вам ні на… не трэба». Шубы клала, адзёжу, палезла ў склеп, дастала харчы, спакавала. Гаварыт: «А ты, Ірачка, не плач, я дам целеграму тваёй маме».

І вот яна дала целеграму маёй маме. Мама прыезжае на вакзал у Лунінец, а я ўжо з цёткай у целятніку, сяджу ў вагоне на саломе. Ну вот, і тады мяне з вагона адпусцілі, і мама мяне забрала назад дамоў,

* Rzadnych – польскае слова. У перакладзе на беларускую мову – ніякіх.

у вёску. А цётка паехала ў Краснаярскі край, многа бяды перанясла, выжыла. Пасля вайны, ні помню ў якім годзе, іх адтуль адпусцілі. І яны паехалі ўсе ў Польшчу. Цётка ў Польшчы ішчо жыла некаторы час, надзеялася вельмі, што дзядзька прыедзе да яе. Но лёс гэтых вязьняў пасягоньня невядомы. Магчыма, дзядзька ў Курапатах, магчыма, у Катыні. Бог адзін ведае дзе… Но яна да апошняй хвіліны яго ждала […]

[Пасля вайны ў Пінску] жылі бедна, канешне. Папа быў ужо ў цюрме. Яго судзіла Асобае савішчаніе на 10 гадоў. Асобае савішчаніе эта… за недастатачнасцю улік там нейкіх, чорт яго знае што…. Між іншым, з нашай мясцовасці на папу ніхто не хацеў ніякага даноса напісаць. Сколькі ні стараліся… Вот ён стараста быў у той час пры акупацыі, дык вот можна ж на яго усё напісаць, а людзі ніхто не пісаў. З нашай вёскі ўсіх людзей перацягалі ў Вялейку. Таксама ніхто на папу нічога не напісаў. Ну, і яму далі вот этых 10 гадоў, і ён адбываў срок у Агадыры, у Казахстане. […] Ён быў у вельмі цяжкіх умовах, рабіў на нейкай шахце там […] І ён з дому прасіў толькі макухі. Знаеце, што такое макуха? Эта лён, калі б'юць, масла выдаўліваюць, а тады жмыха астаецца. Дык хоць гэтай жмыхі прышліце, каб не памерці з голаду. Вот такія былі ўмовы […]

Былі мы вельмі бедныя, елі мы, што Бог паслаў. Мне запомнілася з яды после вайны гэта пшонная каша, будзь яна праклятая на ўсе вякі! І прыправа карыца, ёсць такі арамат. І мама варыла гаршкі гэтай кашы. Яна была. І нехта маме даваў карыцу. І вот яна гэту кашу посную прыправя карыцай. Гэта жах, но яго трэба было есці. […]

Але НКВД усевідзяшчае, фільтры ўсякія. Усё на рабоце стараліся скрыць, не гаварыць: «А пачэму? А што? А как?» Ну, усё гэта, канешне, вылезла наверх і сталі мяне вызываць на дапросы: «Гдзе былі падчас акупацыі? А што? А как?» Я спачатку трошкі абманывала, ну, і даабаманівалася да 49 года ўжэ. Ну, а ў 49 годзе накануне 1 мая, 30 апрэля 49 года дзірэктар крупскай фабрыкі гаварыт: «Іра, нам з вамі нада ў міліцыю схадзіць». Ну, я ўжо паняла. […]

Мяне гэты СБМ, вот. […] І вот прывёў мяне дзірэктар на уліцу Карла Маркса. У той час там была контрразведка. Стаяла прахадная, загароджана было, караул стаяў. І калі караульны мяне прапусціў,

то дзірэктар астаўся на этай старане, а мяне павялі ў контрразведку. Ну, конртразведка – гэта страшнае места было. Чым? Тым, што там выбівалі з людзей прызнанні.

Ну, мяне выклікалі: «Ну, Волкава, вы вот в фашысцкай арганізацыі былі?», Ну, усе этыя прылагаюшчы к этаму. «Еслі вы будзеце сатруднічаць з намі, вы вернецёсь на фабрыку, еслі жэ нет, ваша дарога ілі в падвал ілі жэ на Кірава, 53». Ну, аб гэтым падвале ўжэ легенды хадзілі, і праўда хадзіла, там мучылі людзей. Ну, дык я падумала неяк… Я ж ужэ дарослая была… Падумала, што папа адмучыўся, сядзіць у лагеры, а я буду нейкае сатруднічэства і недзе буду путацца на этым свеце, я гавару: «Я хачу ў лагер». «Дура акаянная». І паняслося… Ну, там троху паругалі, пакрычалі: «Уверана, што ні хочаш?» Я гавару: «Уверана». І вот прыводзюць мяне с этага, с контрразведкі, прыводзяць на Кірава, 53. Стаю я на карыдоры тварам да сцяны, рукі назад. Побач са мной стаіць пінскі ксёндз […] Рэшка […] Стаіць ксёндз, я яго так бокам бачу, пагаварыць не можна. Ён трымае штаны ў руках, таму што гузікі паадразалі адразу. Ну, апусцілі ў камеру 11, і началась следства.

Са мной адні палешучкі сядзелі, тады ішла хваля… Людзей заганялі ў калхозы, а людзі не хацелі ісці ў калхозы, бо помнілі як после вайны, як мы бедні ні жылі, але было едзіналічнае хазяйства, і мы не пухлі з голаду. Нашы людзе не ездзілі з мішкамі жабраваць. Хай бульба, хай што, но у іх было хазяйства сваё. Яны выкручываліся. Ну, дык вот этыя палешукі не хацелі ісці ў калхоз, ніякім чынам. Ну, іх пад статью 63.1 «Ізмена Родзіны» па шаблону цягалі сюды ў эту камеру. Са мной у камеры было 11 жанчын, дзеўчат усякіх. Ну, цесна. Гэта лета было, гарачыня, спёка, недахоп вады, недахоп паветра. Ноччу дапросы, днём спаць не можна, ліжаць не можна. Сядзелі. Раздзяліліся напалам: калі я выцягну ногі, дык вы ногі падкорчыце, а тады наабарот. Вот так было. Са следства прыводзілі і пабітых і падушаных троху і раненых, усякіх, ну, і мы ў камеры…

[…] Мяне не білі. Я скажу чаму…І мы ў гэтай камеры лячылі адзін аднаго, як маглі. Помню, як цяпер, была такая Агапка, дзяўчынка, ёй 15 гадоў можа было. Не больш. Вот такое дзіця нейкае. І гэту Агапку… Настолькі следавацель іздзеваўся над ёй, што аднойчы

адчыніліся дзверы, і яе во так во завалаклі і шаматнулі нам у дзверы. Яе душыў хусткай. Ну, тады ўжо нейкага доктара прысылаюць там. Ну, такая праформа, вот. Была са мной ішчо Зося Хлябовіч, мы ўвесь час дружылі, вот. Ну, яны хутар мелі, кароў многа мелі, жылі на хутары Трыбежова. Ну, як ісці ў калхоз? Ну, ніяк ні можна. Ну, іх, канешне, палавілі. Брата (Давід у яе брат) крэпка білі. Ён у скорасці вярнуўся з лагера, ну, адразу памёр. А яна вярнулася яшчэ пражыла, гадоў 75 пражыла.

[…] Ну, дык гэта Соня… Яна малаграматная была. Яна нічога не разумела. «Ізмена, Ізменніца родзіны»… Яна не разумела слова, і калі следавацель да яе прычапіўся: «Ты ізменніца», дык яна клялася, што «Не». Но яна не панімала слова. Тады ён прычапіўся да яе: «Што парцізаны?... Што бандзіты ў лесе елі?» Ну, яна расказвае: «Ну, брат прыходзіў дамоў, давалі яду яму». «Што ішчо? » І, чорт яго знае, чаго ён прычапіўся… І гэта бедная Соня кажа: «Дровы елі». Са злосці ўжо. «Драва елі», – кажа. Ну, як сказала, што дровы елі, яна палучыла па поўнай праграме. Чуць яе адхадзілі бедную, вот.

На следства вызывалі толькі ноччу. Днём не вызывалі на следства. Уся работа была ноччу. Мужчын білі крэпка. Як пазней мы даведаліся, быў такі спосаб: на дзве… на адну доску лажылі, другой прыціскалі і аб зямлю. Эта нутранасці адск… Ну, не будзем а пічальнам, вот.

Мяне не білі. У мяне быў следавацель сам малаграматны, мусіць п'яніца нейкі. Ён называўся Жураўлёў Васілій. Вот вечарамі вызываюць, садзя мяне на табурэтку, да грубкініможна прыхіліцца і да сцяны, трэбуло толькі так сядзець. Ён адкрывае шуфляду, сядзіць вот так (паказвае, рукамі падпершы галаву) і дрэме, і я сяджу. Тады шагі раздаюцца, начынаецца дапрос: «Я цябе соты раз спрашываю…» Я атвічаю на ўсе пытанні, што згодна, бо, када мяне арыставалі, то мама сказала: «Ірачка, сахрані толькі жызнь. Эта не вечна».

І так этые мае дапросы дліліся тры месяцы. Што ён пісаў, гэта аднаму чорту вядома толька, вот. Ну, і я ўсё падпісывала, са ўсем саглашалася, нічога не пярэчыла. Вот начыналася так: «Волкава Ірына Канстанцінаўна, дочь крупного белорусского націоналіста, позорно вместе с немецкімі афіцэрамі бежала ў Германію от доблеснай са-

вецкай арміі»… […] Я ўсё саглашалася. Ну, і чаго ж… Гатовая. Срок 25 гадоў. Ксендза білі таксама. Рэшка палучыў 10 гадоў. Соня палучыла як малалетка 10 гадоў. Агапку, Бог знае, гдзе, я з ёй рассталася і не знаю… Но большасць палешучак, якія са мной былі, усе мелі 25 год, усе мелі 25 год.

[На судзе] я ж «гвоздзь праграмы». Суд быў. На суд нас вязлі. Судзілі нас 8 августа. Значыць, у апрэлі арыставалі, у августе судзілі. На суд вязлі нас на грузавой машыне, на саломе сядзелі мы. І німожна было галавой круціць па старанам. Са мной сядзелі яшчэ дзве пінскія дзяўчыны маладыя, і ксёндз Рэшка сядзеў.

[…] А судзілі нас у манастыры на плошчадзі Кірава. Усё пабоішча там было. […] Ну, і Ваенны трыбунал праходзіў вельмі быстра. Вот называюць: «Волкава Ірына Канстанцінаўна абвіняецца…» Ну, па шаблону ўсё прачыталі. «С абвіненіем сагласна?» «Да, сагласна». Усё, статья такая-то, срок такой-то. Усё. І эта маментам нас усіх асудзілі. Чаму мне спадабалася на этым судзе? Таму, што як асудзілі, дык выводзілі на дворык, а сонца 8 августа, пасля падвала… Сонца, неба… Знаеце, як эта было… І паветра свежае. Вот эта мне ўрэзалася ў памяці. Вельмі было балюча…

Ну, пасля суда павязлі на Бресцкую вуліцу. Там была перасыльная цюрма. Адтуль фарміравалі ўжо эшэлоны і адпраўлялі на Оршу. Знаеце, што сказаць, што ўсе надзірацелі былі дрэнныя, я не скажу. Былі людзкія ў той страшны час. Яны не баяліся, яны па-людзку з намі абходзіліся. Былі такія. Ну, напрыклад, выбачайце за падрабязнасці, калі вядуць у баню мыцца, ну, трэба вады, а вада толька па норме, вот лаханачка такая. Так ён паглядзіць па карыдоры: «Мойцесь, вады бярыце, сколька нужна і мойцесь. Я прыдзержу время». Эта ж было добра, праўда?

Адзін дзяжура, усю ноч напралет па дзвірах б’е ключом. Вот ідзе і ключом дасць. Ідзе і ключом дасць. Эта зматывае нервы. Другі ноччу ні разу не ўдара. Ну, вот такія ўсякія на цяперашні погляд, здавалася, драбніцы, але, калі сядзіш у падвале гэта не драбніцы было, гэта жыццё было. […]

Калі асудзілі, то павязлі ў Брэсцкую перасыльную цюрму. Адтуль камплектавалі эшалон і адправілі на перасылку ў Оршу. У Оршы

страшная цюрма. Тут было добра тым, што мы, палітычныя былі асобна, а ў Оршы ўсе разам. І этыя, ну, бытавыя на нас глядзелі як на ворагаў. Здзекаў было сколька хочаш. […] Білі, [забіралі] вопратку… Вот было цяжка. […] У Оршы ў той час быў начальнікам… Я яго не знаю… Высокі такі хударлявы мужчына. І, калі нас бытавікі аграбілі, забралі нашы сухары, забралі нашу вопратку… Значыць, мы згрузіліся ў карыдоры, у камеры каля дзвярэй і кулакамі білі ў дзверы, каб прыйшоў надзірацель. Вот прышоў надзірацель. Мы сталі жалавацца, што вот такая-такая з'ява, і нас адтуль забралі.

А к вечару нас ужо садзюць у варанок і вязуць на этап далей. Дык вот, стаіць гэты варанок, выводзюць нас, і мы ўсе адурэлі ад нечаканасці. Варанок адкрыты, і стаіць побач табурэтка, каб нам лепей было залазіць. На дарогу нам далі рыбу салёную, як заўсёды. Далі нам хлеб. Ну, хлеба некую вялікую пайку далі, больш як трэба. І эты начальнік… Мы лазім у эты варанок, а эты начальнік стаіць і кажа: «Жэншчыны, не плачце. Эта доўга не прадліцца. Вы вернёцесь дамой». Вы ведаеце, у той смутны час, каб начальнік эта гаварыў?! І мы так усе плакалі! Так плакалі страшна. Бабы старэйшыя маліліся, дзякавалі яму. Ну, гэта я не забуду ніколі. Вот эта такая з'ява была.

Ну, нас павязлі з этай Оршы у Куйбышаў. У Куйбышаве мы доўга не былі. Там у Куйбышаве былі ўжо палітычныя асобна, а бытавікі асобна. У той час у Куйбышаве была Русланава, была і Фёдарава, но мы яе не бачылі. Толькі слухі хадзілі, што яны таксама на этай перасылцы. І расказвалі як Русланава ў камеры пяе, і як яна не хоча пець начальнікам. Вот такое нешта гаварылі. Я яе самой не бачыла. […]

Перасылка. Ну, падарожы гэтыя… Ну, страшнае эта ўсё… Прайшло… Выгрузілі нас у Джэзказгане, у Кенгіры. Тады ён так называўся. Гэты лагер аснаваны быў толька ў 48 годзе, а нас прывязлі ў 49, там у 50, вот. Ну што? Голая стэп, зіма, сцюжа, провалака, і нідзе нічога німа. Адкрываюцца вароты, нас запускаюць. Каля варот стаяць ужо тыя, каторыя раней прыбылі і выкрыківаюць: «Хто з Беларусі? Хто з Літвы? Хто там…» Кажды шукае землякоў. Вот такім чынам і гуртаваліся па зямлячэству. Латышы сабе. Літоўцы да літоўцаў. Мы да дзікіх беларусаў. Ну, вот так знаёмствы завязваліся. Ну, цяжка…

Ну, першы раз пайшлі ў сталовую […] Сталы дзеравянныя з досак і паміж доскамі вот такія раўкі, ні шчыльныя. І ліжаць кучы рыбы. Із гэтай рыбы цячэць жыжа, і эта трэба есці. […]

Ну, як есці?! […] Я пра сябе скажу… Я надта плакала, я баялася гэтай рыбы. Лепей нічога не есці… А Жэня сядзіць і кажа: «Ты што, Іра, да яна ж смачная. Эта з віду такое. Яна добрая. На табе кусочак хлеба». «Ты, – кажа, – лажы на хлеб і еш. Эта надта добрая рыба». І ад сваёй пайкі, сама галадала, а мне аддзірала скарыначку, каб я з голаду не здохла, каб я этай рыбы паела. Ну, я прывыкла да этай рыбы, ела тады ўжо, добра было.

Знаіці, што я вам скажу?.. Смейціся , не смейціся, но Бог есць на свеці. Даваў здароўе… Адкуль яно магло быць эта здароўе? І, калі я была ў лагеры і высылалі нас… Ну, мусі раз на год ці два разы на год на камісію… Хто годны к працы, а хто нігодны глядзелі… У мяне чырвоная морда была, і я была здаровая. Толькі я на парог: «Волкава, первая выхадзі!» Я вот такая здаровая была.

У Кенгіры нас, як прывязлі, перапіска забаронена: адно пісьмо ў год і ні адной пасылкі. Тады адну пасылку ў год і два пісьма ў год. Эта пры Сталіне было. Пісьмо эта шаблоннае. Во, такі лісточак [паказвае памер]: «Я здарова, жыву харашо, я работаю, то-то…» Вот такое цэнзуру праходзіла. Адтуль пісьмы таксама атрымоўвалі з волі, но гэтыя пісьмы пад цэнзурай былі. Што не трэба замазанае было… Пасылкі, ну, прыходзілі… Ну, дык таксама агранічаны вес быў. Ну, не сяду ж я адна есці, калі я атрымаю цыбулі там ці ішчо што-та. І мы, вот як я казала, спачатку, што беларусы кучкамі былі ўсе. Дык неяк вот так адным з адным дзяліліся ўсім. Ага, вунь, кажуць, Зося ў бальніцу папала… Ну, дык мы ж тады кажды нешта ад сябе адрывае, нясе ў бальніцу.

[…] Такога арганізованага [беларускага] гурта не было, таму што мы былі ўсе ў розных брыгадах. Я, напрыклад, мела срок 25. Гэта была другая брыгада. Хто меў 10 ішчо другая брыгада, былі малалеткі – ішчо брыгада. У зоне баракі таксама былі падзеленыя. Так, напрыклад, інваліды жылі вот у гэтым бараку, мамы, мамкі кармяшчыя, каторые з дзецьмі, з дзецьмі пабралі каторых, у гэтым бараку. Хто на 10 год тут, катаржане – у гэтым бараку, 25-цігоднікі ішчо. Ба-

рак катаржан у лагеры ішчо ў адном лагеры, ішчо за адной сцяной. 25-цігоднікі таксама ў лагеры, но ішчо адзін лагер быў над імі.

У маю бытнасць была ў катаржанах Ляцкая, па «Маладой гвардзіі» на катарге. Ёй [прысудзілі] 15 гадоў катаргі. […] Ну, гэтай Ляцкай даводзілася беднай ад канвоя, ад усяго. Ну, нічога. Ну. А 25-цігоднікі ішчо ў адным бараку. Дык, калі я была ў адной брыгадзе са сваімі беларускамі дзялілася. Вы – ў другой брыгадзе, вы – са сваімі дзяліліся. Но, калі хто з беларусак пападаў у бальніцу, ну, дык тады мы ўжо гаварылі, перадавалі адна адной: «Вун, яна ў бальніцы, з ёй дрэнна…» Тады ўжэ ўсе разам складаліся і аддавалі часць сваіх харчоў. Ну, што можна аддаць? Ну, той хлеб, што палучылі, кусок ад яго адарваць. Давалі нам цукар такі вот, з напёрстак. Ну, мы яго за раз не з'ядалі. Гэты цукар ссыпалі-ссыпалі і бераглі. Калі, хто захварэе, дык ужо таму няслі ў бальніцу. Словам, падтрымка была ўзаемная, і каб гэтай падтрымкі не было, Бог знае, ці б мы павыжывалі. […]

Калі выхадны дзень, быў як дзень адпачынку, пра гэта можна было гаварыць толька пасля смерці Сталіна. Да смерці Сталіна пра ніякія знаёмствы, пра ніякія гурткі рэчы не было. Хацелася есці… 12 гадзін рабіць! Ну, можаце ўявіць сабе, 12 гадзін, вот. Дык, як прыдзеш у зону, дык скарэй па брыгадам, пахлёбку сваю з'есці і адну хвіліну, каб раскінуць рукі і адпачыць. […] А як Сталін памёр, ну, тады ў нас – райскае жыццё. Мы прышлі з работы, і ў нас на сталах горы хлеба ліжалі, рыбы не было. Хлеб ліжаў на падносах. Мы бралі ўволю. Суп нейкі там… Ужэ жыццё было вун, якое добрае.

[…] Я яго ў сне бачу, што б ён (Сталін – *А. С.*) у гробе варочаўся. Я ў той час працавала… Ага, вярнуся, выбачайце, заблыталася… Лагер гэты быў арганізаваны ў 48 годзе і першыя 6 тысяч жы… было там заключоных. Две зоны мужскія, адна зона жаночая, провалакі, паадгароджана сценамі. Гэты лагер спачатку прыдназначаўся для японскіх ваеннапалонных. Вот эта першыя жыхары былі. Яны пастроілі кірпічны завод для обжыгу кірпіча. Яны пачалі строіць абагацілельную фабрыку. Усё, што звязана з вялікай стройкай, пачатак палажылі японцы. Тады японцаў вывезлі адтуль, а сталі навозіць ужэ ваеннапалонных, усякіх, такіх як я суджоных, мужчын. Ужэ запаўнялі палітычнымі вязьнямі сваёй радзімы. Пры нас

японцаў я не бачыла. Кажуць, былі яшчо ў мужской зоне, не я не знаю, я не відзела іх ніколі.

Дык вот, на дзень смерці чалавека гэтага [Сталіна – *А. С.*)], мы працавалі на обжыгу кірпіча. З аднаго боку, гэта была вельмі добрая работа, таму што печ пастроена кругам. Кругом такія праёмы. І мы на ваганетках закачвалі ў гэтыя праёмы мокрую цэглу, а адтуль выцягвалі сухую. Так вот, мамент, калі зацягіваем туды ў гэту цёплую печ сырую цэглу, пагрэцца можна. Што брудна, ванюча – гэта нічога. Цёпла вот!

[…] І вот аднойчы сярод дня раздаецца трывога. Мы скоранька сабіраемся, трэба ляцець на прахадную, дзе мы фарміруемся ў пяцёркі, адкрываюцца варота, і нас павінны вясці. Мы ўсе стаўпіліся, а вароты не адкрываюцца. Нікога німа. Мы стаім. Усе баяцца. Пачынаюць маліцца, пачынаюць плакаць, што біда нейкая. І раптам адкрываецца прахадная, з будкі выходзя начальнік і кажа: «Жэншчыны, ні пугайцесь. Умер Сталін. Сечас вы пайдёце в лагер. Ні перажывайце. Всё будет харашо». Што нам рабіць?! Адурэць… І вот тут на здымцы ёсць такая Маня Бойка, дураватая [паказвае на здымку]. […] Тоўсценькая такая, маленькая. Яна была з сястрой сваей. Абедзьве на 25 год суджаныя. І гэта Маня… А яна вясёлая была, 25 гадоў сроку, з Чучавіч, з хутара. Яна не панімала, што там за срок эты. І як толька канвой сказаў, што Сталін умер, она: «Так, бабы, дызілін-дзілінь…» […] Яна як стала на язык іграць, як стала пець і пашла па кругу… Паднімалася пыль. Яна танцуе, канвой рагоча, начальнік рагоча. Эта такое было зрэлішчэ, каб дзе ў другім месцы, дык ні так, но ў гэтым страшным месцы… А яе сястра стаіць: «Каб табе гром лапаткі разбіў! Каб ты здохла, дурная! Заб'юць!... Гляньце! Бабы, цягніце яе! Манька, перастань!» А яна ноль увагі на ўсіх. Танцуе і пяе, як можа.

Ну, парагаталі, парагаталі, паставілі нас у пяцёркі, прывязлі ў лагер. Па дарозе нас ніхто не лаяў. Ніхто на нас не крычаў… Мы прышлі. Ужо хлеба ўволю […] Ужэ трэба намяры знімаць. Мы ж намяраваныя ўсе былі. Мой номер быў СШ 785. Я яго добра помню. Ну, вот так пачалося после смерці Сталіна другое жыццё.

Ішчо да смерці ў нас была адна латышка-інжэнер. І яна выдумала

машыну, якая гнілую бульбу сушыла і рабіла с’ядобнай. І вот нам кроме этай рыбы даюць суп с гэтай гнілой бульбы. Як яе ні сушы, но гэтая гніль, вонь… Вот мы елі. І мы гэту латышку Мільду клялі хорам усе: «Як ты магла такое зрабіць!» Ну, посля смерці Сталіна ўжэ маральна было па-другому. Ужэ нейкая надзея была. Мы не былі такія маўклівыя. Па святах збіраліся, сядзелі, нешта гаварылі. Былі больш развязныя паміж сабой. Ну, вот так вот было.

[…] Сярод нас, беларусак з адукацыяй было вельмі мала. Усе маладыя былі, ну, граматныя ў памерах школы 7-гадовай. Жэня была старэйшая. Яна ў Вільні вучылася, а потым медінстытут канчала мінскі. Яе з медінстытута забралі. Так, у нас светачамі была Вера [Касмовіч] і Вераніка Катковіч. Яна таксама старэйшага шмат узросту, таксама адукацыю мела. І яны, калі мы ўжо посля смерці Сталіна збіраемся, дзе там сколька нас сядзіць, яны нам шмат чаго расказвалі. І вот такія несвядомыя як Зося, другія (яны ўспрынімалі гэта [беларускае] ўсё, як я калісьці ў семінарыі ўспрынімала ўсё беларускае. І, вы знаеце, ад таго, што было шмат нацый, і што каждая нацыя дружна была паміж сабой, дык гэта механічна і беларусы таксама аб’ядналіся. Таксама былі свядомыя і таксама былі дружныя. Вот зрабіла гэта асяроддзе, таму што была публіка толька 58, толька палітычныя. Бытавікоў у нас не было. Вот такая справа. […]

Жэня мела здольнасці літаратурныя, яна пісала вельмі прыгожыя вершы, перакладала рускія песні на беларускія, каб можна было пець, «Вячэрні звон». Вот, калі мы пяём «Вячэрні звон», а там ходзя надзірацель… Ну, так руская ж песня «Вечерній звон» пяецца, мелодзія ж то так як трэба. Вот да такіх мы нехітрых штук прыходзілі.

Ну, і калі памёр Сталін, так у нас можна было у мужскую зону… Выбачайце за падрабязнасці, каля той сцяны, дзе мужская […] у нас туалет стаяў, і там вечны рух быў каля этага туалета… А з этай стараны хоздвор. Таксама там не было ніякіх адміністрацыйных кантор, ні этых штабоў, нічога. Ну, там заўхозы нейкія, там склады з правіантам і ўсё. Так мы пісалі лісты, прывязывалі які-небудзь каменчык, нітачку, кідалі, тыя лавілі. Ну, вот такая была перапіска. Перапіска эта была ішчо актыўная тым, што вот у Соні (Соня тут сяд-

зела), брат [сядзеў] у мужской зоне. У Мані муж там быў […], брат. Ну, вот так вот мішаліся. Так перапіска гэта была вельмі актыўная, і на рабоце вольнанаёмныя вельмі спрыялі этаму, памагалі.

Нават калі пры Сталіне, ні можна было лістоў слаць, а хацелася паслаць ліст. Дык усякімі праўдамі-ніпраўдамі праносілі, і калі вольнанаёмныя, між іншым, казахі вельмі добра да нас адносіліся, вельмі добра. Ну, можа таму яны панімалі, што мы ўзбагачаем іхную зямлю, нешта ім добрае робім, а можа проста састраданіе к нам? Я ні знаю. Но калі аддасі казаху-мастеру якому ці каму пісьмо ўкінуць, укіне. І пісьмо, калі ты кінеш тут у Джэзказгане, яго ж тут жа на месці зловюць… Дык яны неяк умудраліся… Недзе нехта поездам едзе, адвозілі, і пісьмы гэтыя даходзілі.

Казахі добрыя людзі да нас былі, вельмі добрыя. […] Казахі, вот я нядаўна нават чытала, паставілі пагібшым у Кенгірскім паўстанні памятны камень, памятнік. Значыць, к каждаму казахскаму святу іхнему, гэтым заключонным быўшым, каторыя асталіся, раздавалі сваю традыцыонную ежу. Вот так, кавалачак тварага, такі як у кулак сціснуты, салёны, кіслы, высушаны. Вот эта іхная нейкая была еда, бабрусачкі (?). Вот этыя, разносілі эту яду, ізюм і ішчо там, што можна, яны па ўсех хатах. Ішчо нейкае іхнае свята было, трэбуло адарываць бедных, яны насілі грошы раздавалі. Словам, к паселенцам адносіліся добра. […]

А помню адзін выпадак такі быў нейкі таксама мне запомніўся, у Кенгіры, гэта было яшчэ пры Сталіне, нас вывелі на работу далёка за лагер, далёка, мы доўга з канвоем ішлі… Працавалі мы недалёка ад жылезнай дарогі. Нешта там, ні помню, што мы рабілі. І вот ідзець цягнік. Із цягніка ліцяць на нас, булкі хлеба ліцяць, нейкія канфеты, баранкі. Уся ежа ляціць з вокнаў на нас, і людзі крычаць: «Канвой, аддай людзям! Канвой, аддай людзям!» Но канвой жа тожа баіцца. Нам так хочацца… Во такія булкі хлеба! Так хочацца дзіка, но ніхто ж не смее за квадрат выйсці. Эта німожна рабіць. Тады канваір падзывае брыгадзіра і кажа: «Я раздам вам всё, но тут жэ, немедленна да крошкі ўсё скушайце». Мы так і зрабілі. Далі нам эты хлеб. Там усё, што было, раздзялілі, мы з’елі ўсё да капелькі і чэсна пашлі ў зону. Вот такі добры выпадак быў. Людзі шкадавалі.

[…] Вялікдзень, усе святы цэркоўныя, рэлігіозныя каждая нацыя святкавала, усе святкавалі. Ну вот, да смерці Сталіна ізноў жа эта адно, посля смерці Сталіна другое. Ну, да смерці Сталіна нічога не было. Якое там яйцо? Які там цукар? Якая там булка? Можа дзе арэшкі ў каго якія завяліся… Ну, што ў каго было, дык гэта агранічылась толькі тым.

У лагеры пасля смерці Сталіна.

Мы спалі на трохпавярховых нарах, знаеце нары, што такое? Знаеце ж? Трохпавярховыя. Так вот мы збіраліся на самы ніжні, на першы паверх і кажды прыносіў што хто мог. Расцілалі якуюнебудзь хустачку, ці што… Кажды клаў, частаваліся, віншавалі, пелі рэлігіозныя песні. Пелі песні ад душы, што якія мог, но гэта ўсё была надта страшна і забаронена. А ўжо посля смерці Сталіна, калі мы былі ў этым вот, этым… 23-я калонія эта… Так там, хаця Сталіна ўжэ не было, но ў нас быў такі страшны выпадак. У нас ужо былі грошы. Ну, не наяўныя грошы, но пералічалі, а мы па талонам маглі ўзяць хлеба, батон там, ці што-нібудзь, у ларку атаварыцца. Но з дому ўжэ многа атрымоўвалі. І вот Пасха была, і мы ўжо ўсё накапілі, стол стаіць. Мы так усё разлажылі прыгожа. Усё ў нас было. Усе шчаслівыя такія, паўстанне перажылі. Ну, чаму не свята? І толька мы сталі, заходзя надзірацель, за чатыры рагі бярэ і об землю гэта ўсё. Ну, табе ж не трэбуло гэта рабіць! Цябе ж ніхто за гэта ні… Ну, нашто ты гэта зрабіла? Ну, бабы там сталі хто матам, хто чым. Нехта «сука» там гаварыць, а другія сталі ўспакаіваць. Ну, што ты, проціў каго?! Вот эта быў жэст нейкі, дурны, непатрэбны, но кожнаму заключоннаму ён астаўся ў памяці. Так як мне асталося ў памяці, што вот мне далі лішні

тазік вады, альбо лішні раз мне дазволілі там пастаць на свежым паветры. Такія ўсякія людзі былі.

[…] Дзякуючы таму, што наш барак, як я вам казала, 25-цігоднікаў быў асобна. […] Калі пачалося паўстанне [у Кенгірскім лагеры], то ўся зона агароджаная была прабіта такімі вот праходамі (схематычна паказвае рукамі). У гэтыя праходы с усіх бакоў лезлі танкі… Калі залазілі танкі, ужэ разлічана была, залазіць з гэтай стараны, і ён ідзець па гэтым праходзе.

[…] Тут стаіць барак 10-цігоднікаў, тут барак там такіх, тут такіх… І ён ідучы па гэтым… Ён можа на гэтыя баракі стрэляць, заварачываць і біць. Катаржанам ў барак трэбуло сцяну разрушыць. Наш барак – трэбуло сцяну разрушыць, бо ў калітку, чэраз якую нас прапускалі, танк не праходзіў. Калі эта здарылася, мы сядзелі ўсе ў бараках. Эта было пад раніцу, на Троіцу. Ну, мы ўжо чулі, што ідуць танкі, страляніна, сабакі, ўсё... І мы ніхто з ла..., з секцыі ніхто не выходзіў.

Калі шоў гэты танк, ён па дарозе зачапіў барак, што былі старыя жанчыны інваліды. Яны там сядзелі ад рэвалюцыі можа. Ну, такіх якіх німожна было выпусціць і нібыло за што судзіць… Дык яна адбудзе 5 гадоў, вызывае яе оперупалнамочаны пад акошка: «Падпішыце». Яна падпісывае ішчо, і яна яшчэ пяцьсрок сядзіт. Яны ўжо былі інваліды, аджытыя… Па-французку гаварылі, панемецку… Інцілігенцыя была ўся, разумееце. Дык вот […], калі ішоў гэты танк, то, канешна, ён іх развярнуў. А да нас ён толькі так вот прасунуўся і выехаў задам. Жэня ў гэты час нечага выскаківала з барака, і калі танк сунуўся, яна ўспела толька скокнуць на падаконнік, прыжацца. Яе не зачапіла. І ў нашым бараку танк не разбіў, ён засунуўся і высынуўся. А што было па зоне, адзін бог ведае…

Калі нас выводзілі з баракаў, то выводзілі не на тую прахадную, куды мы заўсёды хадзілі, а ў супрацьлеглую, у стэп, дзе могілкі былі. Хавалі за зонай, у стэпе. Нас у той бок выводзілі. […] Раней, чым выйсці з барака, звучыт каманда: «Выхадзі». На дзвірах стаяць два амбала с сабакамі аўчаркамі. Калі яму захочацца, ён цкуе цябе сабакам, а калі не захочацца, дык не цкуе. Гэта можна было рабіць. І так было страшна, каля гэтых сабакаў! Яны ж надрэсіраваныя на

людзей. Прайсці, не давядзі гасподзь. […] Но калі мы з сваей этай клеткі вышлі на гэтую вялікую дарогу, то трупы ліжалі, кроў ліжала, барак эты чырвоны быў. І нас тут жа канвой: «Отвернісь! Отвернісь!» І направіў у супруцьлеглы бок, у праход у сцеп. І мы ў сцепе ляглі ўсе ліцом к земле і не [дазволілі] разгаварываць. І канваіры з сабакам кругом хадзілі, і мы ліжалі. Галавы ні можна было павярнуць… […] Доўга ліжалі. Таму што жара ўжэ. Лета – спёка. Ужэ здурэць можна было ад жары. А тады адтуль [загналі] прама ў падганяны вагоны і пасарціравалі. Па фаміліям вызываюць… Адных у гэты бок, другіх у гэты бок. Ну і, канешне, я папала ў самы лепшы бок і нас павезлі у Тэйшэт…

[…] У Тэйшэце нядоўга была, таму што ў Тэйшэце, не ўзіраючы на тое, што такая прыгажосць, такое паветра, мы працавалі на шчыпке слюды. Слюда – эта такая парода. Знаеце якая, вот садзішся за

Даведкі пра вызваленне з лагера Волкавай Ірыны і Волкава Канстанціна.

столікам, даюць ножычак і гэтую, вот кавалачак [паказвае жэстамі памер] такі, такі, усякі трэба на самыя тоненькія падкавырнуць і пашчыпаць. Гэта ішло на авіяцыю, для ізаляцыі… Чорт яго знае куда ішло. І вот мне далі па весу гэтай слюды, і я павінна яе вышчыпаць, і першага сорта даць найбольш, а адходаў павінна быць найменш. Но гэта слюда праклятушчая… Яна выдзяляе мікрачасціцы. Так вот цэлы дзень сядзіш і дыхаеш этым. І на гэтай слюдзе… Ну, калі год пашчыпаеш, то ўжэ лёгкія твае як у кажушку. Дык вот на гэтай слюдзе, калі нас прывязлі, бунтаўшчыкоў з Кенгіра, вот… Так тыя, што там былі, іх забралі, а нас у пустую зону завязлі. Но мы там прабылі нядоўга, таму што ўжэ пачаўся (ужэ после смерці этага чорта) пересмотр дзел.

«I'm arrested for nothing…» Soviet repressions in historical documents

Published historical documents from the National archives of the Republic of Belarus, the Archives of Modern Records (Archiwum Akt Nowych) as well as oral memories by Iryna Sheibak (Volkava) shows enormous potential of these kinds of documents in Soviet repressions problem study.

These documents give evidences of large-scale NKVD operations against rich peasants («kulaks»), «spies» and «betrayers of the nation». They also tell us about inhuman treatment, torturing and murdering people while conducting so-called «investigation», contain a great number of names of Soviet terror victims. The documents also reflect real facts of social and economic life of 1930s, which were often defined by Soviet propaganda but not by terrible facts of real life. Altogether, motivation of human behaviour was sometimes defined by fear to be blacklisted as an enemy of the people.

ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Богдашина Елена, доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры истории Украины Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды (Харків, Україна).

Публикации:

Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). Харків: Вид. ХДПУ, 1994. 196 с.

Богдашина О. М. Розвиток історико-правової думки в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Харків: Вид. ХДПУ, 2000. 48 с.

Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Харків: Штрих, 2004. 164 с. И последующие издания учебно-методического пособия, в т. ч. на русском языке: Богдашина Е. Н. Источниковедение истории Украины: вопросы теории, методики, истории. Харьков: Сага, 2012. 234 с.

Історики Харківського університету: біобібліогр. довідник (1905–2012 рр.) / укл. О. М. Богдашина, С. І. Посохов та ін. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 284 с.

Богдашина Е. Н. Позитивизм в исторической науке на Украине (60-е гг. XIX – 20-е гг. XX вв.). Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 588 с.

Валодзін Уладзімір, магістр гісторыі, дактарант European University Institute (Фларэнцыя, Італія).

Публікацыі:

Janka Kaškiel: An Accomplice in Crimes or the Victim of Two Dictatorships? The Fate of a Caricaturist in the Service of the Stalinist and Nazi regimes // Dailės istorijos studijos (Art History Studies), vol. 5. Vilnius, 2012. P. 351–368.

Уладзімір Валодзін. Першае пакаленне мінскіх «хіпі» (другая палова 1960-х – першая палова 1970-х гадоў) // Бунт у імя свабоды: забыты беларускі ген? Рэдактары Пётр Рудкоўскі, Кацярына Колб. Варшава, 2013. С. 93–103.

Калектыўны зварот студэнтаў філасофіі БДУ (1981 год) як з’ява грамадскага жыцця з БССР часоў позняга «застою» // Калектыўны зварот студэнтаў-філосафаў 1981 года. Менск, 2014. С. 3–20.

Квір-гісторыя Беларусі другой паловы XX стагоддзя: спроба набліжэння. Менск, 2016.

Лісты Аркадзя Смоліча з турмаў ДПУ 1930–1931 гадоў // Асоба і час. Выпуск 7. Мінск, 2016. С. 136–189.

Васянович Олександр, кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Київ, Україна).

Публікації:

Васянович А. Мифологизация «еврейских кучек» в современных метеорологических представлениях украинцев / Круг жизни в славянской и еврейской культурной традиции. Сб. статей. Академическая серия. Москва, 2014. Вып. 49. С. 310–326.

Васянович О. О. Сучасний стан збереження архаїчних метеовірувань на території Київського Полісся // Археологія і давня історія України. Київ, 2016. Вип. 3. С. 213–219.

Васянович О. Роль сучасних засобів масової інформації у збереженні традиційних метеорологічних знань українців // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Чернігів, 2017. Вип. 145. № 12. Серія Історичні науки. С. 136–141.

Васянович А. Народные метеорологические знания полещуков радиационно зараженных районов (по материалам белорусско-украинского пограничья) // Шосты Міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы. Kaunas, Lithuania, 2017. Т. 6 (2017). С. 208–213.

Wyrwa Maciej, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii. Pracownik Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia w Warszawie. Specjalizuje się w badaniach m. in. historii represji sowieckich wobec Polaków oraz problematyki pamięci historycznej (Warszawa, Polska).

Autor m. in. publikacji «Nieodnalezione ofiary Katynia? Lista osób zaginionych na obszarze północno-wschodnich województw II RP od 17 września 1939 do czerwca 1940» (2015).

Гавін Тадэуш, PhD, ад'юнкт Інстытута Усходняй Еўропы (Studium Europy Wschodniej) Варшаўскага ўніверсітэта. Займаецца вывучэннем гісторыі польскай нацыянальнай меншасці і каталіцкага касцёла на тэрыторыі Беларусі ў перыяд з канца XIX да XXI ст. (Варшава, Польшча).

Публікацыі:

Zwycięstwa i porażki (2003), *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności 1988–2005* (2006), *Polskie odrodzenie na Białorusi 1988–2005* (2010); *O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991* (2013); *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko białoruskich,* рэдактар, (2017). Аўтар некалькіх дзесяткаў навуковых артыкулаў.

Гаравы Марат, журналіст штотыднёвіка «Новы Час» (Кобрын, Беларусь).

Годованська Оксана, антропологиня, кандидат історичних наук, ст. наукова співробітниця відділу соціальної антропології Інститут народознавства НАН України (Львів, Україна).

Публікації:

Годованська О. Новітня українська діаспора: трудові мігранти в Італії, Іспанії та Португалії. Львів, 2011. 192 с.

Годовнська О. Спільні сенси усних історій // Поєднання через важку пам'ять. Східна Галичина / Ред. А. Зінчук. Онлайн-публікація співфінансовано в рамках програми „Патріотизм завтрашнього дня–2014", реалізованої Музеєм Історії Польщі у Варшаві. Варшава, 2015. С. 48-53 [Електронний ресурс]. – 18. 08. 2018. – Режим доступу: http://pk.org.pl/publikacje/Pojednanie_Galicja_UA_A.pdf .

Годованська О. Українська міграція кін. XX – поч. XXI ст.: істоткоетнологічні особливості // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowna. Tom III. – Publikacja finansowana ze Środków Uniwersytetu Zielonogórskiego, Akademii Pomorskiej w Słupsku i Zjednoczenia Łemków. 2010. S 69–74.

Годованська О. Діаспора як форма збереження української ідентичності (на прикладі Королівства Іспанії) //Українознавчий альманах. Випуск 15. Київ, 2014. С. 129–132.

Гула Сергій, аспірант Інституту історії України Національної академії наук України (Київ, Україна).

Публікації:

Гула С. Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2014. № 2 (43). С. 504–531.

Гула С. Органи ДПУ УСРР і партійно-радянські структури у здійсненні другого «воєнно-комуністичного штурму» на Поділлі (1928-1930 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця, 2017. С. 197–203.

Гуцало Людмила, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна).

Публікації:

Гуцало Л. Національне районування на Волині в 1920–1930-х роках (на прикладі польського та німецького населення) // Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 22. Кіровоград, 2015. С. 51–56.

Гуцало Л. Трансформація етнополітики радянського уряду наприкінці 1920–1930-х років // Науковий вісник Дипломатичної академії України / за ред. В. Г. Ціватого, Н. О. Татаренко. Київ, 2015. Вип. 22. Частина I. Серія «Історичні науки». С. 150-157.

Гуцало Л. Етнополітичні процеси в Донбасі: ретроспективний погляд **у** 1920-1930 рр. // Матеріали щорічної Міжнародної наукової конференції «Польща-Україна: спільні шляхи до свободи. В єдності сила. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» / За заг. ред. д.і.н., доц. В. О. Венгерської. Житомир, 2016. С. 197-207.

Гуцало Л. Грецьке населення УСРР у системі соціально-економічних, політичних експериментів (1920-1930 рр.) // Грецька громада Ніжина: історія та сучасність. Матеріали Міжнародної наукової конференції / упор. О. С. Морозов. Ніжин, 2017. С. 74-79.

Данилець Юрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна).

Публікації:

Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст. Ужгород: Карпати, 2009. 378 с.

Danilec J. Arcibiskup Sawatij (1880-1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice. K 50. výročí úmrtí (1959–2009). Olomouc: Univerzita Palackého 2009. 250 s. (Співавтори Марек P., Bureha V.)

Данилець Ю. Обраний Божим Провидінням. Життєпис преподобного Олексія Карпаторуського сповідника. Чернівці: Місто, 2013. 168 с.

Данилець Ю. Сповідниця імені Христового. Життєвий шлях ігумені Параскеви (в схимі Ніни) (Прокоп) (30. 04. 1896–4. 04. 1967), настоятельки Липчанського та Мукачівського православних монастирів. Ужгород: ПП Мульти Арт, 2014. 294 с.

Danileţ I. Viaţa Sfântului Alexie Carpatinul / Traducere de Diana Guţu. Bucureşti: Editura Areopag, 2015. 112 s.

Дзяржаўцаў Ян, краязнаўца, старшыня Аргкамітэта па стварэнню грамадскай арганізацыі «Хайсы» (Віцебск, Беларусь).

Дмитренко Алла, кандидат історичних наук за спеціальністю Етнологія, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, науковий співробітник Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Луцьк, Україна).

Публікації:

Дмитренко А. Календарная регламентация начала ягодного сезона на Правобережном Полесье Украины // Tradicija ir dabartis / Tradition & Contemporarity. Scientific works. Vol. 11. Edited by R. Sliužinskas and H. Pshenichkina. Klaipėda: Klaipėda University Publishers, 2016. С. 105–120.

Дмитренко А. Лісове бджільництво Правобережного Полісся України. Матеріали до української етнології: щорічник. Зб. наук. пр. Вип. 15 (18) / [голов. ред. Г. Скрипник]. Київ, 2016. С. 69–82.

Дмитренко А. Апотропейные функции сретенской свечи в традиционной культуре населения Правобережного Полесья Украины. Res Humanitariae. № 20 / Numeri parenge / Special editor Rimantas Balsys. Klaipėda: Klaipėda Universitetas, 2016. С. 194–214.

Дмитренко А. Атрибутивні ознаки жіночих сорочок Волині та Західного Полісся у працях дослідників традиційного вбрання. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. № 4. Луцьк, 2017. С. 155–160.

Dmytrenko A. Bartnictwo ukraińskiego Polesia. Ostatni bartnicy Evropy których spotkałem, Krzysztof Hejke / Redakcja i opracowanie tekstu Gabriela Wilczyńska. Warszawa: Sądecki bartnik, Terra Nova, 2017. S. 209–214.

Дрозд Дмитрий, историк-архивист, публицист (Минск, Беларусь).

Автор книг «Землевладельцы Минской губернии 1861–1900» (2010), «Землевладельцы Минской губернии 1900-1917» (2013), «Таямніцы Дуніна-Марцінкевіча» (2018) и др. Тематика исследований: землевладение, судебная и пенитенциарная система, Минский тюремный замок, Викентий Дунин-Марцинкевич, доступ к архивам, сталинские репрессии.

Иванов Владимир, краевед, руководитель проекта по созданию кладбища крестов в деревне Шевилино под Витебском (Витебск, Беларусь).

Іванова Вольга, гісторык, архівазнаўца (Мінск, Беларусь).

Публікацыі:

Іванова В. Асабістыя архівы Беларусі канца XVIII–пач. XXI ст. Мінск: Зміцер Колас, 2014. 404 с.

Іванова В. «Заходнікі» і «ўсходнікі» ва ўспамінах жыхароў былога савецка-польскага пагранічча // Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі / Пад рэд. А. Смаленчука. Мінск: Зміцер Колас, 2015. С. 81–95.

Іванова В. Архівісты *vs* гісторыкі ў канструяванні архіваў і памяці // Homo Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / Пад рэд. А. Смаленчука. Мінск, 2016. С. 12–22.

Іванова В. Прамоўленая гісторыя: XX ст. у памяці жыхароў беларускай вёскі. Мінск: Зміцер Колас, 2018. 448 с.

Іванчишен Віталій, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

Публікації:

Іванчишен В. Каменотесний промисел Східного Поділля кінця XIX – початку XXI ст.: побутовий та сакральний виміри. Київ: Наукова думка, 2017. 215 с.

Карпенкіна Яніна, стажор-даследчык Міжнароднага цэнтра гісторыі і сацыялогіі Другой сусветнай вайны і яе наступстваў пры Вышэйшай школе эканомікі (Масква, Расія)

Публікацыі:

Карпенкина Я. В. Советизируя евреев: из истории советской образовательной политики в Западной Белоруссии, 1939–1941 гг. // Российская история. 2017. № 5. С. 154-166.

Карпенкина Я. В. «Квартирный вопрос» в Западной Белоруссии и еврейское население, 1939–1940 гг. // The Sovietand Post-Soviet Review. 2018. Vol. 45. Issue 1. P. 73–98.

Кашталян Ірына, PhD, Беларускі архіў вуснай гісторыі (Мінск, Беларусь).

Публікацыі:

Кашталян І. «Ой, большэ чэм мацъ пацерацъ...» Смерць Сталіна ва ўспрыняцці жыхароў БССР // ARCHE. 2011. № 10. С. 34–67.

Кашталян І. Праблема шлюбу і мацярынства ў жыцці беларускай жанчыны першага пасляваеннага дзесяцігоддзя // ARCHE. 2011. № 12. С. 99–129.

Кашталян І. Эканамічная штодзённасць БССР у 1944–1953 гг. // Репрессивная политика советской власти в Беларуси. Сб. науч. работ. Вып. 3. Минск, 2007. С. 239–263.

Kashtalian I. Die Sowjetisierung der ehemaligen polnischen Ostgebiete nach dem Zweiten Weltkrieg aus der Sicht des «kleinen Mannes» // Bohn, Thomas M., Shadurski Viktor (Hg.): Ein weisser Fleck in Europa… Die Imagination der Belarus als Kontaktzone zwischen Ost und West. Bielefeld, 2011. P. 173–181.

Kashtalian I. The Repressive Factors of the USSR's Internal Policy and Everyday Life of the Belarusian Society (1944–1953). Wiesbaden, 2016. 346 s.

Кондратюк Олена, кандидат історичних наук, завідувач відділу етнології Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Київ, Украіна).

Публікації:

Кондратюк Е. В. Сохранение памяти о Полесском крае через популяризацию традиционной культуры // Проблемы рационального использования природных ресурсов и устойчивое развитие Полесья: сб. докл. Междунар. науч. конф. (Минск, 14–17 сент. 2016 г.). В 2 т. Т. 2 / Нац. акад. Наук Беларуси [и др.]; редкол.: В. Г. Гусаков (гл. ред.) [и др.]. Минск: Беларуская навука, 2016. С. 583–586.

Кондратюк Е. В. Песенный фольклор как источник исследования терминов родства (на полевых материалах с Украинского Правобережного Полесья) // Tradicij ir dabartis. 11. Klaipeda, 2016. P. 15–27.
Кондратюк О. Збереження традиційної культури шляхом інтеграції народних звичаїв у таїнство хрещення: вибір хрещених батьків // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Вип. 145. Серія: Історичні науки. № 12. 2017. С. 256–260.
Кондратюк О. Трансформація традиційної системи спорідненості поліщуків Центрального Полісся (за експедиційними матеріалами 1994–2015 рр.) // Чарнобыльская аварыя і грамадства: 30 год пасля катастрофы / Пад рэд. А. Ф. Смаленчука. Мінск: Зміцер Колас, 2017. С. 137–151.
Кондратюк О. В. «Що робили поліщуки, щоб діти велися» за матеріалами українсько-білоруського пограниччя // Духоўная спадчына Усходняга Палесся : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: А. М. Воінава (гал. рэд.) [і інш.]. Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2018. С. 95-99.

Крикун Юлія, кандидат історичних наук, завідувач відділу мистецтвознавства і фольклористики Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Київ, Україна).

Публікації:

Крикун Ю. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х – початку 1930-х років. Київ, 2016. 200 с.
Крикун Ю. Быт православных священнослужителей с ретроспективой в прошлое (за материалами экспедиции в Украинское Полесье) // Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі да 150-годдзя А. К. Сержпутоўскага. Минск, 2014. С. 114–122.
Крикун Ю. Роль священнослужителів у звичаєвому праві українців // Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності Музеїв просто неба. Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції. Вип. 1. Львів, 2013. С. 179–186.
Крикун Ю. Сучасні трансформації у сфері традиційного звичаєвого права поліщуків (на основі експедиційних матеріалів) // Матеріали до етнології. Збірник наукових праць. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Вип. 15 (18). С. 105–112.
Крикун Ю. Мотиви гріха в християнській та народно-побутовій традиції (за матеріалами польових записів на Волинському, Рівненському

Поліссі) // Вісник національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. № 12. Чернігів, 2012. С. 160–166.

Кузнецов Игорь, кандидат исторических наук, доцент, БГУ (Минск, Беларусь).

Публикации:

Кузнецов И. Знать и помнить (историческое исследование репрессий и реабилитации жертв террора).Томск,1993.

Кузнецов И. Возвращение памяти. Минск, 1997.

Кузнецов И. Конвейер смерти. Минск, 1998.

Кузнецов И. Белорусский индекс репрессированных. Минск, 2002.

Кузнецов И. Засекреченные трагедии советской истории. Ростов-на-Дону, 1998.

Ластоўскі Аляксей, кандыдат сацыялагічных навук, старэйшы навуковы супрацоўнік Інстытута палітычных даследаванняў «Палітычная сфера» (Мінск–Вільня), дацэнт Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (Полацк, Беларусь).

Публікацыі:

Zakharov Nikolay, Law Ian and Aliaksei Lastouski. Racialisation in Belarus, Moldova and Ukraine // Zakharov Nikolay and Law Ian. Post-Soviet Racisms. Basingstoke: Palgrave, 2017. P. 53-90.

Ластоўскі А. Прапрацоўка камуністычнага мінулага ў Славакіі: асноўныя фактары і дынаміка // Палітычная сфера. 2016. № 24 С. 37–55.

Ластоўскі А., Яфімава Н. Вытокі нацыянальнай дзяржаўнасці ў беларускай гістарычнай памяці // ARCHE. 2013. № 2. С. 411–448.

Lastouski A. Rust on the Monument: Challenging the Myth of Victory in Belarus // Old Conflict, New Media: Post-Socialist Digital Memories. Ed. by Julie Fedor, Ellen Rutten and Vera Zvereva. London and New York: Routledge, 2013:158–172.

Ластоўскі А. Кароткая генеалогія: гістарычнае мінулае ў публічных прамовах беларускіх афіцыйных асобаў // Палітычная сфера. 2012. № 18–19. С. 137–155.

Liavitski Anton, master in History. PhD Student at the Graduate School of East and South East European Studies, Ludwig-Maximilian University of Munich (Germany).

Main Publications:

Да пытання пра ўнутраную эміграцыю беларускіх інтэлектуалаў у БССР (1964–1985) // Беларускі гістарычны агляд. 2013. № 1-2. С. 149–172.

Тураўскае княства ў беларускім гістарычным наратыве паміж 1980 і 2000 гадамі // Białoruskie Zeszyty Historyczne. 2014. № 42. С. 219–227.

Гістарычнае апісанне ў Беларусі (пачатак 1990-х) // Еўропа 2014: гуманітарныя веды паміж мінулым і будучыняй. Вільнюс, 2015. С. 152–160.

Луньо Євген, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу фольклористики Інституту народознавства Національної Академії Наук України (Яворів, Київ, Україна).

Публікації:

Луньо Є. Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луньо. Т. 1: Наконечне Перше. Наконечне Друге. Львів: Літопис, 2005. 576 с.

Луньо Є. Сатиричне змалювання Сталіна у монострофах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLIX. Праці Секції етнографії і фольклористики. Львів, 2010. С. 583–626.

Луньо Є. Головний командир УПА Роман Шухевич у фольклорній прозі Яворівщини. // Народознавчі зошити, 2011. № 1. С. 43–65.

Луньо Є. Культ рідної армії у повстанській епічній традиції Яворівщини // Народознавчі зошити, 2012. № 5. С. 890–907.

Луньо Є. Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луньо. Т. 2: Яворів–Львів: Растр-7? 2015. 1080 с.

Мельнікаў Ігар, кандыдат гістарычных навук, магістр Варшаўскага ўніверсітэта (Мінск, Беларусь). Спецыяліст па вайсковай гісторыі Беларусі.

Аўтар кніг «Заходнебеларуская Атлантыда 1921–1941 гг.» (2014), «Мяжа ля Заслаўя 1921–1941 гг.» (2015), «Заходнебеларуская Атлантыда 1921–1941 гг. Паміж Варшавай і Масквой» (2016), «Яліна. Гісторыя ў 90 гадоў» (2016), «Забытыя героі. Жаўнеры з Беларусі ў Другім польскім корпусе і Першай польскай асобнай паветрана-дэсантнай брыгадзе» (2017), «Адысея палешука» (2017), «Мяжа была пад Мінскам 1921–1941 гг.», «20 dywizja piechoty» (выдана ў Польшчы ў 2017 г.).

Лаўрэат Прэміі імя Вацлава Ластоўскага за папулярызацыю ведаў па гісторыі Беларусі (2014).

Milewski Jan Jerzy, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii (Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Białymstoku) (Polska).

Specjalizuje się w badaniach m. in. historii represji sowieckich wobec Polaków oraz problematyki historii pogranicza polsko-białoruskiego w pierwszej połowie XIX w. Redaktor naczelny czasopisma «Biuletyń Historii Pogranicza».

Міщанин Василь, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна).

Публікації:

Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). Ужгород: Видавництво «Закарпаття», 2000. 138 с.

Міщанин В. Нові документи про колективізацію на Закарпатті 1946–1950 рр. // Русин. Международный исторический журнал. Кишинев. 2009. № 2 (16). С. 144–154.

Міщанин В. Радянізація Закарпаття у другій половині 1940-х рр. // Русин. Международный исторический журнал. Кишинев. 2010. № 1 (19). С. 32–43.

Міщанин В. Ідеологічне втручання комуністичної партії в діяльність творчої інтелігенції Закарпаття (1946–1950 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 25. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. С. 105–110.

Мищанин В. Интернирование и депортации закарпатских венгров в условиях становления советской власти (1944–1945 гг.) // Вестник Томского государственного университета. История. 2017. № 46. С. 47–53.

Петренко Ірина, доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі (Полтава, Україна).

Публікації:

Петренко І. М. Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі. Полтава: ПУЕТ, 2013. 151 с.

Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина Полтава. ПУЕТ, 2014. 181 с.

Петренко І. М. Одруження мирян Православної Церкви у заборонених ступенях спорідненості в Гетьманщині XVIII ст. (на основі документів фонду «Чернігівська духовна консисторія») // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2016. Вип. 134. Серія: Історичні науки. С. 29–35.

Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928-2008): життя, віддане науці. Київ: МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.

Історія німецьких поселенців (колоністів) на Полтавщині у науковій спадщині історика Віри Жук (1928–2008) // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 1 (21) (січень-березень). Т. 2. С. 103–106.

Раманава Ірына, кандыдат гістарычных навук, прафесар Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта (Вільня, Літва).

Публікацыі:

Раманава І. Мір: гісторыя мястэчка, што рассказалі яго жыхары. Вильня, 2009. 248 с. (у сааўтарстве з Ірынай Махоўскай).

Ramanava I. The Amnesty and Rahabilitation of Victims of Stalinist Repression in Belarus // Destalinising Eastern Europe. The Rehabilitation of Stalin's Victims after 1953, Ed. Kevin McDermott and Matthew Stibbe, US-UK: Palgrave and Macmillan, Ch. 12, p. 221–236.

Ramanava I. «Where Has Everything Gone?» Remembering Perestroika in Belarusian Provinces // Reclaiming the Personal: Oral History in Post-Socialist Scholarship. Toronto Press, 2015. Ch. 12, p. 256–285 (with Irina Makhovskaya).

Раманава І. «Лепельская справа»: 1937 год у Беларусі // Беларускі гістарычны агляд, 2015. Т. 22, сш. 1-2, с. 179–209.

Раманава І. «Вынаходжанне» штодзённасці: як і што мы даследуем // Беларускі гістарычны агляд, 2017. Т. 24, с. 175–190.

Смалянчук Аляксандр, доктар гістарычных навук, прафесар Інстытута славістыкі Польскай Акадэміі навук, рэдактар гадавіка антрапалагічнай гісторыі «Homo Historicus» (Варшава, Польшча).

Публікацыі:

Смалянчук А. Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 г. Гродна, 2000. 204 с.

Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на

беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917. Гродна: ГрДУ, 2001. 322 с.; Выданне 2-е дапоўненае: Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г. Санкт-Петербург: Невский проспект, 2004. 402 с.

Смалянчук А. (укладальнік). Гісторыя Беларусі канца 18 – пачатку 20 ст. у дакументах і матэрыялах. Хрэстаматыя. Вильня: ЕГУ, 2007. 302 с.

Смалянчук А. Беларуская гісторыя: знайсці чалавека. Мінск: Выдавец І. П. Логвінаў, 2013. 156 с.

Смалянчук А. Раман Скірмунт (1868–1939). Жыццяпіс грамадзяніна Краю. Мінск: Зміцер Колас, 2018. 712 с.

Стародубець Галина, доктор історичних наук, професор, завідуюча кафедрою всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна).

Публікації:

Стародубець Г., Якимович Б. Образ «свого» та «чужого» в національній пам'яті українців (на прикладі бандерівського руху періоду Другої світової війни) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2014. Вип. 24. С. 270–278.

Стародубець Г. М. Джерела рекрутування партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР в 1944–1946 роках // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 40. С. 174–178.

Стародубець Г. М. Сталінізм в оцінці політичної думки українського визвольного руху 1930–1940-х років // Дрогобицький краєзнавчий збірник / гол. ред. Л. Тимошенко, упоряди. і наук. ред. М. Галів, В. Ільницький. Спецвипуск 11. Дрогобич, 2015. С. 166–172.

Стародубець Г. Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.). Житомир: Полісся, 2016. 348 с.

Стародубець Г. Особливості загального стилю роботи і поведінки партійних посадовців західних областей України перших повоєнних років // Історичні і політологічні дослідження (видання Донецького національного університету імені Василя Стуса). Вінниця, 2017. С. 48–62.

Стасюк Олександра, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)

Публікації:

Стасюк О. Форсована радянізація західноукраїнських земель в світлі виборів представницьких органів влади // Парламентаризм в Центрально-Східній Європі: історія, національні особливості, сучасні тенденції. Київ, 2015. С. 195–201.

Стасюк А. Проблема соблюдения законности во время проведения избирательных кампаний сталинского периода в западноукраинских областях // Legea si Viata. Международный научно-практический правовой журнал / гл. ред Л. Арсене. Республика Молдова, 2016. № 12/2. С. 97–101.

Стасюк О. Протистояння влади та націоналістичного підпілля під час виборчих кампаній 1946–1947 років у західноукраїнських областях // Військово-науковий вісник. Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів, 2016. Вип. 26. С. 174–188.

Стасюк О. Особливості організації та проведення перших виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР у західноукраїнських областях // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. 124 (№ 9). С. 63–66.

Стасюк О. Радянське виборче законодавство та особливості його практичної реалізації (1936–1989 рр.) // Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 21–22 липня 2017 р.). Харків: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2017. С. 10-15.

Трафімчык Анатоль, кандыдат гістарычных навук, кандыдат філалагічных навук, вучоны сакратар філіяла «Інстытут літаратуразнаўства імя Янкі Купалы» ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі» (Мінск, Беларусь).

Публікацыі:

Трафімчык А. В. 1939 год і Беларусь: забытая вайна. Мінск: А. М. Янушкевіч, 2014. 226 с.

Трафімчык А. В. Крыніцы паэтычнага натхнення: перадумовы стварэння класічных твораў Якуба Коласа. Мінск: Беларуская навука, 2017. 125 с.

Трафімчык А. В. Колас зямлі беларускай: дапаможнік для настаўнікаў. Мінск: Народная асвета, 2017. 143 с.

Трафімчык А. В. «Наш Касцюшка слаўны!»: гістарычная постаць Тадэвуша Касцюшкі ў беларускай літаратуры. Мінск: А. М. Янушкевіч, 2017. 192 с.

Чернікова Інна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна).

Публікації:

Чернікова І. В. Пам’яткоохоронна діяльність музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди (1920-ті рр.) // Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія: Історія та географія. Випуск 49. Харків, 2013. С. 168–169.

Чернікова І. В. Репресії серед жіноцтва пам’яткоохоронного руху Харківщини // Пам’яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст. Збірка наукових статей з пам’яткоохоронної роботи. Випуск 3. Харків, 2013. С. 60–62.

Чернікова І. В. Вивчення та збереження пам’яток козацької доби на Харківщині у 1920-х – на початку 1930-х рр. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: збірка наукових праць. Випуск 13. Дніпропетровськ, 2015. С. 178–188.

Чернікова І. В. До 125-річчя від дня народження Стефана Андрійовича Таранушенка (1889–1976 рр.) // Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наукових статей. Число 30. Харків, 2016. С. 52–61.

Чернікова І. В. Пам’яткоохоронна діяльність Федора Івановича Шміта (до 140-річчя від дня народження) // Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наукових статей. Число 31. Харків, 2017. С. 57–59.

Юркова Оксана, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Публікації:

Юркова О. Нариси з історії Києва: Навчальний посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Генеза, 2002. 384 с. (у співавторстві).

Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ, 1999.

Юркова О. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. 210 с. (упорядник)

Юркова О. На українському «історичному фронті» 1934 року: журнал «Історик-більшовик» // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. 2012. 21. С. 195–211.

Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу історичних наук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. 16. С. 327–355.

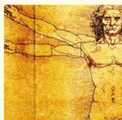

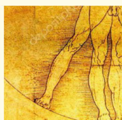
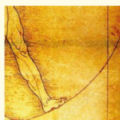

HOMO HISTORICUS 2018
Гадавік антрапалагічнай гісторыі

Чарговы (пяты) том гадавіка прысвечаны тэме «біяграфіі навукі» ў кантэксце біяграфіі/аўтабіяграфіі навукоўца. Шлях да навуковай ісціны – гэта гісторыя яркіх поспехаў і трагічных няўдач, супрацьстаяння навуковых амбіцый інтарэсам улады, што часцей заканчвалася асабістай драмай даследчыка, але часам надавала ягонай навуковай дзейнасці надзвычай важнае грамадскае значэнне. Пра ўсё гэта распавядаюць сюжэты з жыцця і дзейнасці гісторыкаў Міхася Біча, Алега Яноўскага і Юліуша Бардаха, антраполага Юзафа Абрэмбскага і ягонай сястры лінгвісткі Антаніны Абрэмбскай-Яблоньскай, генетыка Антона Жэбрака ды інш.

Таксама ў гадавіку прадстаўленая традыцыйная для яго праблематыка «краёвай ідэі», штодзённасць Менска 1942–1943 гг. у здымках нямецкіх фатографаў, успрыняцце людзьмі савецкіх дзяржаўных святаў падчас Другой сусветнай вайны ды іншыя сюжэты з галіны антрапалагічнай гісторыі.

М31 **Масавыя** рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці : навуковы зборнік / Пад рэд. д-ра гіст. н. А. Смаленчука і канд. гіст. н. А. Кандрацюк. – Мінск : Зміцер Колас, 2018. – 608 с., іл.

ISBN 978-985-23-0033-9.

У зборнік увайшлі тэксты беларускіх, украінскіх, польскіх і расійскіх даследчыкаў праблематыкі савецкіх рэпрэсій 1920–1980-х гг. У цэнтры ўвагі – падзеі г. зв. «Вялікага тэрору» 1937–1938 гг., знішчэнне сялянства падчас «кулацкай аперацыі» ДПУ-НКУС, расправа з інтэлігенцыяй, рэпрэсіі перыяду Другой сусветнай вайны і першага пасляваеннага дзесяцігоддзя. Матэрыялы зборніка дапамагаюць уявіць не толькі маштабы савецкіх рэпрэсій супраць Чалавека і Грамадства, але і наступствы гэтага злачынства, адчувальныя нават у XXI ст.

ББК 63.3(4Беи)-4
УДК 94(47)

Навуковае выданне

МАСАВЫЯ РЭПРЭСІІ Ў СССР У ГІСТАРЫЧНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯХ І КАЛЕКТЫЎНАЙ ПАМЯЦІ

Адказны за выпуск *Зміцер Колас.*

Падпісана ў друк 12.11.2018.
Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная. Друк лічбавы.
Усл. печ. л. 35,34. Ул.-выд. арк. 32,63.
Наклад 400 асобнікаў.

Выдавец і паліграфічнае выкананне
індывідуальны прадпрымальнік Зміцер Колас.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца, вытворцы, распаўсюдніка
друкаваных выданняў № 1/291 ад 17.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 105-14, 220023, Мінск.